
UZICKA

REPUBLIKA

2

MUZEJ USTANKA 1941 — TITOVO UZICE, INSTITUT ZA ISTORIJU
RADNIČKOG POKRETA SR SRBIJE I NIRO »EKSPORT-PRES« — BEOGRAD

UŽIČKA

REPUBLIKA

Beograd 1978.

ORGANIZACIONI ODBOR NAUČNOG SKUPA »UZICKA REPUBLIKA«

Života MARKOVIĆ, predsednik; dr Žarko JOVANOVIĆ, sekretar; Angelina STANIMIROVIĆ, sekretar; Branko KOVAČEVIĆ, dr Venceslav GLIŠIĆ, Dragoslav PARMAKOVIC, Đoko RAZNJATOVIĆ, Zdravko JAKOVLJEVIĆ, Janko MILOJEVIC, Milivoje KOVAČEVIĆ, Milivoje MARINKOVIC, Milisav NEDOVIC, Miloš ZIVANOVIC, Momčilo PETRONIJEVIC, dr Petar KAČAVENDA, Petar VIŠNJIĆ, Radivoje KARAIČIĆ, Radivoje MAJSTOROVIĆ, Radoslav SRETENOVIC, Svetozar KNEŽEVIĆ i Stanka LAKOVIĆ.

REDAKCIONI ODBOR

Života MARKOVIĆ, predsednik; Milivoje MARINKOVIĆ, dr Venceslav GLIŠIĆ, dr Petar KAČAVENDA, pukovnik Petar VIŠNJIĆ, dr Žarko JOVANOVIĆ, Milivoje KOVAČEVIĆ, Dušan MALETIĆ i Milutin KRUSČIĆ.

STRUČNA REDAKCIJA

Pukovnik Petar VISNJIĆ, dr Venceslav GLIŠIĆ, dr Petar KAČAVENDA i dr Žarko JOVANOVIĆ.

IZDAJE NIRO »EKSPORT-PRES«

Direktor: *Antonije MIHAILOVIĆ*

Pomoćnik direktora: *Vojislav VUJOVIĆ*

Glavni i odgovorni urednik: *Dušan MALETIĆ*

Urednici: *Milutin KRUSČIĆ i dr Venceslav GLIŠIĆ*

Lektor: *Bogdana MILOVANOVIĆ*

Likovni urednik: *Ivan MESNER*

Tehnički urednik: *Nedžad ČAVKUNOVIĆ*

**UŽIČKA
REPUBLIKA**

DOBRIVOJE SEKULOVIĆ

VRNJAČKA BANJA I OKOLINA U YREME UŽIČKE REPUBLIKE

Istorijska istina o Vrnjačkoj Banji i okolini u narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji 1941—1945. veoma se teško probijala. Prvo se iz anonimnosti otrgla borba na Popinskoj reci 13. oktobra 1941, zatim, znatno kasnije, istina o borbi na ilegalnom frontu 1942—43. godine, dok je mnogo šta ostalo i dalje nepoznato ne samo široj javnosti već i istoričarima.

Razlozi za ovo su svakako sledeći:

Prvo, postalo je uobičajeno da istoričari, publicisti, autori memoara, kao i izdavačke kuće, zavodi, instituti objavljuju dela i pišu o glavnim i velikim centrima naše NOB i socijalističke revolucije (Zagreb), Beograd, Bela Crkva, Kosmaj, Kraljevo, Kragujevac), a stotine malih centara — kao što su, na primer, Vrnjačka Banja, Trstenik, Vučje, Surdulica, Negotin, Zaječar, Brus, Aleksandrovac i si. ostaju uglavnom izvan njihove pažnje i naučnog interesa.

Takav prilaz, u praksi, nosi opasnost da NOB i revoluciju svede na centre odakle se rukovodilo ili gde su izvođene najkrupnije akcije (s naše ili neprijateljeve strane) ili gde je podneto najviše žrtava (Kraljevo, Kragujevac, Banjica, Bujanj, Jasenovac i si.) a da zapostavi, potceni i sasvim zaboravi mnoge druge »centre«. Na taj način se ne dobija prava slika svenarodnog obeležja NOB i revolucije, ne vidi se celina (Srbije, Jugoslavije). To znači da se gube iz vida specifičnosti i karakteristike NOB i revolucije kao jedinstvenog jugoslovenskog pokreta, integralnog, svenarodnog.

Drugo, mnogi autori — istoričari, publicisti, pisci memoara, govoreći o svojim mestima ili krajevima, o svojim jedinicama (odredima, brigadama), o svojim partijskim i skojevskim organizacijama i komitetima, nehotice propuštaju da pomenu ili šire govore i o onim susednim mestima, jedinicama, organizacijama s kojima su saradivali. Tako, na primer, kad se govori ili piše o Kraljevu ili Kruševcu, po pravilu se propušta da se pomenu Trstenik i Vrnjačka Banja.

Tako do sada imamo malo ili nimalo pomena o tome da su se pojedini krajevi u Srbiji, pa i cela Srbija, borili u vremenu od povlačenja glavnine partizanskih snaga iz zapadne Srbije i Vrhovnog štaba krajem 1941. pa sve do prodora Operativne grupe divizija i korpusa u leto 1944, što ostavlja utisak da se u tom međuvremenu u Srbiji nije ništa dešavalo. A iz toga nije teško izvući zaključak, dakako pogrešan, da je Srbija malo učinila za svoju slobodu i da su joj je drugi doneli (neki ruski, bugarski i albanski autori i propagandisti tvrde da su to oni učinili, a nije mali broj ni drugova iz proleterskih i drugih jedinica koji misle da su to oni bili). A od nepoznavanja činjenica do negiranja oružane borbe naroda Srbije samo je jedan korak. Neki su ga već, bar čutke, učinili!

Tome je znatno doprinela činjenica da je objavljen samo mali broj hronika mesta i krajeva u Srbiji, za samo mali broj odreda, brigada i divizija (22. i 25. divizija) pa se o njima malo zna i u samim tim mestima, još manje u Srbiji, a ponajmanje u Jugoslaviji. Zato stoji zadatak da se ove »nepravde« isprave i da se obelodani istina o Srbiji u NOB, odnosno o svakom njenom kraju i »centru«.

Treće, autori (hronika, memoara, zbornika, romana i drugih knjiga, kao i autori prigodnih napisa, pa i stručnih i naučnih radova) su pisali o Vrnjačkoj Banji uglavnom uzgredno, marginalno. I čineći to, oni su, često, upadali u greške nekoliko vrsta:

a) Neki dovode u pitanje uopšte postojanje Vrnjačko-trsteničkog NOP odreda 1941.¹

Zabeleške o ovome Odredu nema ni u jednom izdanju Enciklopedije Leksikografskog zavoda Jugoslavije, Zagreb, ni u Vojnoj enciklopediji — prvo i drugo izdanje, ni u Hronologiji NOR 1941—1945, ni u udžbenicima istorije za osnovne i srednje škole, ni u jednom drugom zborniku itd.

b) Neki autori, ukoliko prihvataju činjenicu o postojanju ovog odreda, dovode u pitanje njegov karakter i nazivaju ga »dobrovoljačkim« ili si. i time stvaraju presedan za Srbiju u kojoj ovakvih odreda nije bilo.²

c) Neki autori ga »svojatuju« smatrajući da je to deo njihovog, većeg odreda (okružnog) negirajući automnost snaga koje su ga formirale i vodile, pa i autonomnost uopšte.³

d) Nije mali broj autora napisa, zapisa, memoara, pa i ozbiljnijih priloga iz istorije NOB koji ovaj odred jednostavno nazivaju »Milenkovičev odred«, tretirajući ga tako bezlično i neopredeljeno, pa time sumnje ne postaju ništa manje.

e) Neki autori napisa i zapisa čak smatraju ovaj odred četničkim ili pročetničkim i tako se prema njemu i odnose.⁴

Zbog svega toga istina o Vrnjačko-trsteničkom NOP odredu tako se mučno probijala u javnosti, da je tek pojavom Hronike o Vrnjačkoj Banji i okolini u NOB dobijala pravo građanstva, ali ne još uvek i odgovarajuće mesto među partizanskim odredima Srbije 1941. godine.⁵

Četvrto, o borbenim dejstvima Vrnjačko-trsteničkog NOP odreda, ukoliko su i marginalno razmatrana u objavljenim delima ili u neobjavljenim rukopisima, govori se bez potrebne argumentacije, dokumentacije, provere i si. već na osnovu kazivanja pojedinih savremenika, paušalno, pa i netačno.⁶

Zbog toga nalazimo i takve ocene, konstatacije, zaključke, kao što su: »Grupa vrnjačkih omladinaca zaspala je na jednoj štali, gde su ih Nemci iznenadili i pobili.«⁷

Doduše, većina autora o borbi na Popinskoj reci, 13. oktobra 1941, govori kao o jednoj o najžešćih i najznačajnijih u to vreme na tome prostoru,⁸ ali još niko nije izneo potpunu, ili bar potpuniju, istinu o ovoj borbi, kao što niko do sada nije obelodanio činjenice da je Vrnjačko-trstenički NOP odred formiran 1. oktobra 1941. godine, da se vrnjačka teritorija uklapala u slobodnu teritoriju Užičke Republike gotovo puna dva meseca, da je Vrnjačko-trstenički NOP odred učestvovao mesec dana u opsadi Kraljeva, da je iz toga odreda u Kraljevački NOP odred prešlo više od 50 boraca, da je u sastavu snaga koje su odstupale za Sandžak postojala i Vrnjačka četa, da je više od 20 boraca ušlo u sastav Prve proleterske brigade itd. itd.

Naravno, sve to nije mogao izneti jedan autor jer nije bilo takvog kome je sve to poznato. Ali, bilo je za očekivati da svaki od njih iznese deo istine koji je njemu bio poznat.

Peto, većina od pomenutih (i nepomenutih) autora nije govorila o jednom od prvih vojnih sudova, koji je formiran 1. oktobra 1941. u Vrnjačkoj Banji i koji je sudio grupi od 14 petokolonaša; da je 5. oktobra formiran Narodnooslobodilački odbor za tadašnju opštinu Vrnjačka Banja, da je taj odbor delovao i posle gubljenja slobodne teritorije itd.*

Do sada je malo ili nimalo pisano o širokom pokretu ovoga naroda u ustanku 1. posle oslobođenja Vrnjačke Banje, 1. oktobra 1941, o hiljadama ljudi koji su rušili pruge i drumove, mostove i propuste, telefonske i telegrafske linije i drugo; o angažovanju stotinama zaprega; o veoma uspešnoj akciji sakupljanja oružja počev od aprila 1941, a naročito u septembru i oktobru, kada je skupljenim oružjem praktično naoružan odred, dok je jedan deo upućen u Kopaonički NOP odred; o vojnoj organizaciji pozadine, regrutno-mobilizacijskom centru, sakupljanju novčanih priloga za potrebe odreda, o radu Komande mesta, mnogih radionica i si.; o razoružanju 100 četnika u Vrnjačkoj Banji 5. oktobra, u razoružanju žandarma u Vrnjač-

koj Banji i Trsteniku; o radu partizanske bolnice u Vmjačkoj Banji i snabdevanju Kraljevačkog odreda sanitetskim materijalom itd. itd.

Malo se zna da je Vrnjačko-trstenički NOP odred po zadatku dobijenom od zajedničkog štaba opsadnih snaga oko Kraljeva, branio krajnje istočno krilo Užičke Republike i osiguravao naše snage koje su opsedale Kraljevo. A 13. oktobra 1941. godine, na Popinskoj reci, odigrala se jedna od prvih frontalnih borbi u našem NOP, svojevrsna prethodnica Kadinjače, u kojoj su poginula 42 borca ovoga odreda, ali je zadržao nemačke snage u prodoru prema Kraljevu puna tri dana.

Malo se zna ili se ne zna ništa o tome da je vatra upaljena na Popinskoj reci gorela do konačne pobede i slobode. Pored 25 boraca Prve i Druge proleterske brigade, još oko 30 boraca Rasinskog NOP odreda nastavilo je da se bori s oružjem u ruci. Stotine drugih su se borili i ginuli na ilegalnom frontu, uprkos mnogih racija, provala i hapšenja tokom okupacije. Stotine boraca je dobrovoljno stupilo u jedinice NOV i POJ 1944. godine, a još oko 1.000 boraca bilo je mobilisano u divizije NOVJ i borilo se do krajnjih severnih granica naše zemlje — do Istre i Trsta, do pobede. O svemu tome govori Hronika o Vrnjačkoj Banji u NOB i revoluciji, iz koje ćemo data osnovne podatke zanimljive za predmet ovog skupa.

ORGANIZACIJA KPJ U VRNJAČKOJ BANJI 1941. GODINE

Početakom januara 1941, po nalogu sekretara OK KPJ Kruševac Miloša Minića, u Banju dolazi na rad Đorđe Matić-Kekeran, iskusni partijski i sindikalni radnik i organizator. On se povezuje s komunistima, a po prijemu novih članova KPJ formira partijsku ćeliju od tri člana. Oko ćelije se okupilo više kandidata za članove KPJ kao i veći broj simpatizera. Zatim su formirani aktiv SKOJ-a i vaspitne grupe naprednih omladinaca. Tokom marta 1941. partijska ćelija ima pet, a aktiv SKOJ-a šest članova; za saradnju priključuje im se i oko 40 naprednih ljudi-radnika, seljaka, omladinaca, simpatizera KPJ.

Sve je veća oktivnost u selima Lipovu, Novom Selu i drugima, gde se još nekoliko ljudi kandiduje za KPJ. Tako u vreme martovskih događaja i uoči početka aprilskog rata organizacija KPJ ima pet članova, osam kandidata, šest članova SKOJ-a, 12 simpatizera KPJ među starijima i 33 napredna omladinca. Ubrzo su formirani odbori radničkog jedinstva — zidara, vodoinstalatera, bravara, električara, ugostitelja, krojača, frizera, bioskopskih radnika i dr.¹⁰

Posle aprilskog rata u Vrnjačku Banju i okolna sela vratio se jedan broj komunista koji su dotle živeli, radili ili se školovali u drugim mestima. Stigao je jedan broj komunista da bi se sklonili od hapšenja, kao i izbeglice i prognanici iz drugih krajeva Jugoslavije (Slovenije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Kosova, Vojvodine, Makedonije, kao i delova Srbije anektiranih od strane Bugara).

Prvih meseci okupacije u Vmjačkoj Banji, pored pet članova KPJ, šest kandidata i dva tzv. predkandidata, organizovanim radom je obuhvaćeno još oko 30 simpatizera KPJ. U SKOJ je učlanjeno deset omladinaca a organizovano se radilo sa oko 50 naprednih omladinaca.

U isto vreme, u Novom Selu delovao je partijski aktiv — jedan član KPJ, tri kandidata, jedan simpatizer, jedan član SKOJ-a — i više naprednih zemljoradnika i omladinaca. U Gračacu je radila grupa od sedam simpatizera KPJ, mahom omladinaca, a u Lipovi, Stulcu, Rsavecima, Stanišincima i drugim selima, takođe su postojale grupe simpatizera, a moguće je da je bilo i članova KPJ i SKOJ-a.

Više od stotinu ljudi predstavljali su tada jezgro oko kojeg će se kasnije okupiti nove stotine boraca za slobodu.

Grupa članova KPJ i SKOJ-a održala je u Banji tradicionalni prvomajski izlet, što je poslužilo samo za razgovor o situaciji i dogovor o budućim akcijama. U to vreme već je uveliko počelo skupljanje oružja, sanitetskog materijala i drugog. U komesarijat policije ubacuju se ljudi koji će raditi za narodnooslobodilački pokret, agituje se protiv prijavljivanja vojnih obveznika u kvislinške organizacije.¹¹

Već u junu počinju pripreme za ustanak i oružanu borbu, posle sastanka koji je Mirko Tomić održao sa OK KPJ Kraljevo, 18. juna, odnosno posle sastanka OK KPJ

Kruševac (sredinom juna) kada je odlučeno da se pristupi formiranju borbenih grupa — desetina. Naponi ova dva okružna komiteta KPJ bili su usmereni i na organizacije u srezovima trsteničkom i žičkom, odnosno na Vmjačku Banju.

Junu 1941. formiran je Sreski komitet KPJ za trstenički srez, koji se orijentisao na rad u Vrnjačkoj Banji, Novom Selu i dr. U ime Sreskog komiteta ovde rade Zivadin Apostolović i Miodrag Cajetinac-Cajka. OK Kraljevo je za rad u rejonu Podibra do Vmjačke Banje zadužio svoje instruktore Rada Vilotijevića-Viću i Dobricu Ristovića.

Na sastancima okružnih komiteta, sredinom juna, donete su odluke o formiranju odreda u oba okruga. Sreski komitet u Trsteniku organizovao je 22. juna sresko partijsko savetovanje kojem je prisustvovalo oko 30 članova KPJ iz Trstenika i svih sela ovoga sreza (uključiv Vrnjačku Banju, Novo Selo i dr.).

Prema nekim izvorima Mirko Tomić je prisustvovao jednom sastanku komunisti i u Vrnjačkoj Banji, ali o tome nema detaljnijih podataka. U Novom Selu je 23. juna održan zbor naroda na kojem su govorili Rade Vilotijević i kapetan bivše Jugoslovenske kraljevske vojske Ljubodrag Milenković, simpatizer KPJ. Istog dana komunisti iz Vrnjačke Banje ponovo su bili na izletu da bi se dogovarali o daljim aktivnostima.

PRIPREME ZA ORUŽANI USTANAK

Krajem juna 1941. grupa aktivista iz Vmjačke Banje i Novog Sela otišla je na savetovanje sa kraljevačkom partizanskom grupom u Dobroj Vođi, a posle toga održano je u Vrnjačkoj Banji šire savetovanje o oružanoj borbi (u kući Lenke Kljajić) u prisustvu tri člana sreskom komiteta KPJ iz Trstenika. Odlučeno je da otpočinu pripreme vojne organizacije, kojom bi rukovodio Ljubodrag Milenković.

Razumljivo, pokretačka snaga u svemu bila je KPJ, a najviše su se isticali Miodrag Pavlović Paja, Miodrag Čajetinac-Cajka, Vladan Blagojević, Branislav Milenković Bane, Zika Valjarević, Mika Filipović, Velibor Marković i Stevo Varga. Partijska i skojevska organizacija, a time i ustanički pokret, ojačali su dolaskom novih ljudi, kao što su Rudolf Koren Renko, predratni sekretar OK KPJ za Celje, Vlado Valenčak Molotov, Drago i Joža Drušković, Rade Pejovnik, Ivan Rojnik, Anđelko Veljić Brana, Dušan Dozet Dudo, Tihomir Plavšić, Aleksandar Stojanović Kokan, Milan Todorović i njegovi sinovi Aleksandar i Steva, Uroš Martinović Starostin, Milan Koen, Gojko Čorlija, Jovan Bojanić, braća Miloš, Marko i Dragoljub Šaranović, Ilija i Mile Kisić i dr. Ukupno je uključeno u organizaciju oko 20 komunisti (devet članova KPJ, dva kandidata, deset članova SKOJ-a) iz redova izbeglica i osam onih koji su se ovde sklonili iz drugih mesta Srbije.

U to vreme planirano je da se na području OK KPJ za Kruševac partizanski odred (Rasinski) sastoji iz dva dela — Kruševačkog i Trsteničkog odreda, u okviru kojega je trebalo da se formira Vrnjačka četa, u čijem sastavu bi bili borci iz istočnog dela sadašnje teritorije opštine Vrnjačka Banja (Novo Selo, Lipova, Stanišinci, Rudinci, Goč i dr.) Zapadni deo sadašnje teritorije opštine Vrnjačka Banja tada je pripadao žičkom srezu čije je sedište bilo Kraljevo i borci tih sela su bili orijentisani prema Kraljevačkom NOP odred. Međutim, aktivnost jednog i drugog OK se preplitala. Rade Vilotijević je već odiranije radio sa Ljubodragom Milenkovićem na organizovanju borbene grupe u Novom Selu i okolnim selima. U Vrnjačkoj Banji je pripremana Vrnjačka borbena grupa, koju su od početka nazivali Omladinskom četom.

U isto vreme partijska organizacija u Trsteniku radila je na stvaranju svoje, Trsteničke čete, koja je 22. jula izašla na teren, ali pošto nije imala oružja (svega nekoliko pušaka), četa je raspuštena s nalogom da svi skupljaju oružje uz obećanje da će kasnije ponovo biti pozvani.

U toku jula, avgusta i septembra u sva tri centra na ovoj teritoriji (Trstenik, Vrnjačka Banja i Novo Selo), tekle su pripreme za ustanak. Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju bio je nezadovoljan tokom priprema u kruševačkom i kraljevačkom okrugu o čemu im je pisano i radi čega je u oba okruga ponovo upućen Mirko Tomić.

U kraljevačkom okrugu Tomić je proveo 18 dana (krajem avgusta i početkom septembra) i uticao da se ubrzaju pripreme za ustanak, što se odrazilo i na teritoriju oko Trstenika i Vrnjačke Banje.

U međuvremenu primljen je u Vrnjačkoj Banji u KPJ Miodrag Pavlović Paja, u Novom Selu Milivoje Filipović, a kandidovani Milosav Đurić Era, Radmiló Šutić, Jelica Miljković i Mika Trnavac. U SKOJ su primljeni Dragan Kuzmić, Borivoje Mihajlović Puša, Miloš Erčević, Milutin Filipović i drugi. Proširen je krug naprednih omladinaca i pristalica NOB sa kojim se organizovano radilo. Praktično, već je bio ostvaren široki narodni front u kojem su bile zastupljene sve sredine, sva naselja, svi društveni slojevi.

Sredinom jula u Vrnjačkoj Banji uhapšena su tri člana KPJ, među kojima i Dorđe Matić Kekečan. Po nalogu OK KPJ Kruševac, on je doneo određene materijale i preneo direktivu o uspostavljanju kanala za odlazak ljudi u Rasinski NOP odred. Sva trojica su puštena na zalaganje i intervenciju banjskih lekara Blagojevića, Vidakovića, Simića i drugih kod policijskog komesara. Tada i kasnije u Banji i okolini je skupljeno oko 100 pušaka, municije, bombi. Prošireni su seoski aktivni. Postojala je i stalna veza s Kraljevačkim odredom iz kojeg je dobijan propagandni materijal radi rasturanja u Vrnjačkoj Banji i okolnim selima.

Po svoj prilici, na predlog Mirka Tomića, Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju je naredio kraljevačkom OK da preuzme Vrnjačku Banju i ceo »gornji kraj trsteničkog sreza«. ¹² U skladu s tim, u zavisnosti od geografskih uslova i vojne situacije, izvršena je preorijentacija Trstenika i Vrnjačke Banje prema Kraljevačkom NOP odred i donesena odluka da se stvaraju čete koje će ući u sastav Kraljevačkog odreda. Odlučeno je da Dragosinjačka četa ovoga odreda bude okosnica oko koje će se okupljati borbene grupe na trsteničko-vrnjačkoj teritoriji, koje bi kasnije izrasle u čete i — sve zajedno predstavljale 2. bataljon Kraljevačkog NOP odreda.

OSLOBODENJE VRNJAČKE BANJE

Zbog sve učestalijih napada partizana, krajem septembra, Nemci napuštaju Vrnjačku Banju, kao i niz drugih manjih mesta u Srbiji radi koncentracije jačih snaga u većim gradovima. Po prethodnom dogovoru, u Banji ih treba da zamene četnici Koste Pećanca, iz odreda Bogdana Gordića, a pod neposrednom komandom Tike Topalovića i Miodraga Stefanovića Patašona. Zajedno s Komesarijatom policije, žandarmerijskom stanicom i pomoćnom opštinskom stražom trebalo je da četnici osiguraju »red i mir«.

U tom trenutku organizacija KPJ u Vrnjačkoj Banji imala je osam članova i osam kandidata, a Novo Selo tri člana i pet kandidata. SKOJ u Vrnjačkoj Banji imao je četrnaest članova, a Novo Selo tri. U Vrnjačkoj Banji i u selima rade politički aktivni — 18 simpatizera KPJ i 37 naprednih omladinaca. U Omladinsku borbenu grupu u Vrnjačkoj Banji učlanjeno je 20, u Novom Selu isto toliko omladinaca. Računalo se da će, kad otpočnu borbene akcije, svaka grupa imati po 50 boraca i predstavljati čete. U Trsteniku je organizovano oko 50 ljudi; 30 je spremno da odmah pođu u odred, a 20 će to učiniti nešto kasnije. Računalo se i na efektivnu pomoć Dragosinjačke čete Kraljevačkog NOP odreda, koja je imala 60 boraca.

U prvu oružanu akciju se krenulo noću između 30. septembra i 1. oktobra 1941. godine. Novoselska borbena grupa, pod komandom Ljubodraga Milenkovića, u zoru 1. oktobra izvršila je prepad na žandarmerijsku stanicu i pomoćnu stražu. Uz pomoć jednog od žandarma — Milana Kovačevića, koji je na to bio pripremljen, razoružavanje je izvršeno bez otpora.

Omladinska vrnjačka borbena grupa za to vreme je, pod komandom Stevana Varge, podeljena u trojke, blokirala stanove petokolonaša i sve ih, sem jednog, pohvatala. Ova grupa petokolonaša je godinama delovalo u Banji, za nju su znali i vojna kontraobaveštajna služba i policija, o njihovom radu se pričalo i među građanstvom, ali niko ništa efikasno nije preduzimao ni pre ni za vreme aprilskog rata. Hvatanje 14 petokolonaša odjeknulo je među stanovništvom i stvorilo ugled ustanicima.

U toku istog dana (1. oktobra), svi uhapšeni su saslušani, utvrđene su njihove odgovornosti i dobijeni određeni podaci o njihovoj aktivnosti. Zatim je formiran vojni sud, jedan među prvima u Srbiji, koji je izrekao jedino moguću presudu — smrtnu kaznu, koja je izvršena istog dana. Nema podataka o sastavu ovoga suda, načinu rada i dr. ali to, verovatno, ne umanjuje značaj same činjenice — da je to bio jedan od prvih revolucionarnih vojnih sudova u ovom delu Srbije. Ostaje dug savremenika i istoričara da se ovim pitanjem više zabave.

Istoga dana ustanici su preuzeli sve važne punktove u Vrnjačkoj Banji — žandarmeriju, opštinsku upravu i njenu stražu, komesarijat policije, poštu i dr., i sve stavili pod svoju kontrolu.

Partizani su se, zatim, u najvećem broju povukli u šumu (Batin zabran na Brankovoj glavici) gde je organizovan vojni logor. U Vrnjačkoj Banji su ostali neki pripadnici borbenih grupa, kao i aktivisti po zadatku. Obe borbene grupe, sa zaplenjenim oružjem (oko 30 pušaka), počele su se organizovati kao vojnički vodovi i izvoditi vojna zanimanja.¹³

Prvi oktobar 1941. — dan prvog oslobođenja Vrnjačke Banje, može se svakako smatrati i danom formiranja Vrnjačkog NOP odreda. Istog dana u oba voda-čete, Vrnjačku (ili Omladinsku) i Novoselsku, počeli su pristizati novi borci. Na osnovu rekonstrukcije imena boraca koji su tih prvih dana činili sastav ovih dveju četa utvrđeno je da su one imale između 90 i 100 boraca zajedno. U obe čete je 2. oktobra počeo uobičajeni vojnički život (straže, patrole, vojna obuka, politička nastava, snabdevanje i ishrana, izviđanje i obaveštajna služba itd.).

U četama je određeno rukovodstvo. Za komandira Novoselske čete je izabran Ljubodrag Milenković, koji je ujedno bio i komandant logora, a za političkog delegata čete Dragi Ristić, advokat iz Beograda, predratni komunist. Komandir Omladinske čete bio je Stevan Varga, predratni član KPJ a politički delegat Miodrag Pavlović Paja. Tih nekoliko prvih dana u kojima je formiran i pupunjavani Vrnjački NOP odred predstavljali su prelazni period koji će potrajati do 5. oktobra. Stara vlast je uglavnom bila razvlašćena, ali nova, narodna vlast još nije bila formirana i organizovana. Začeci nove, narodne i revolucionarne vlasti su se oslanjali na ostatke aparata stare vlasti. Može se govoriti i o izvesnom dvovlašću ili, još bolje, bezvlašću.

Međutim, Vrnjačka Banja i njena okolina stvarno su od 1. oktobra 1941. bile slobodna teritorija koja je i faktički uključena u Uzičku Republiku. Na celokupnoj teritoriji nije bilo Nemaca, četnika, žandarma, dok su civilne institucije vlasti bile pod partizanskom komandom i kontrolom. Od Trstenika, preko Vrnjačke Banje, do Kraljeva, preko Mataruške Banje i dalje na zapad, odvijao se automobilski i autobuski saobraćaj pod kontrolom partizana i uz propusnice koje su partizani izdavali itd. Zbog toga izvesna specifičnost situacije u Vrnjačkoj Banji ne dovodi u pitanje, niti u sumnju činjenicu da je ova teritorija bila uključena u Uzičku Republiku 1. oktobra 1941. godine.¹⁴

Kad je reč o specifičnostima prelaznog perioda u razvoju Vrnjačkog NOP odreda, treba reći da se radi, pre svega, o nekim spoljnim znacima i obeležjima po kojima su se razlikovale dve čete. U Omladinskoj četi borci su odmah na šajkače, kačkete i dr. stavljali petokrake zvezde, na kundacima pušaka urezivali srp i čekić, pevali naše, španske i sovjetske revolucionarne pesme, oslovljavali se sa »druže«, i razvijali samodisciplinu itd. Za razliku od nje, u Novoselskoj četi neki borci nisu stavljali petokrake, a neki su u odred došli u uniformama bivše jugoslovenske vojske, s njenim oznakama činova i kokardama, oslovljavali se sa »gospodine« ili »zemljače«, u kundake su urezivali grb kraljevine itd.

U Omladinskoj četi svi borci su odmah uzimali partizanska imena, a svako ko pristupa u četu bio je obavezan da sav novac, kao i višak hrane, odeće, obuće, higijenskog pribora i dr. uloži u zajednički fond. Poput prakse u Kraljevačkom NOP odredu, i ovde su izdavane partizanske legitimacije. Nasuprot njima, neki nacionalistički ili pročetnički elementi u Novoselskoj četi (bilo ih je desetak) naglašavali su da oni ne žele da budu »partijaši« ni partizani, nisu vojska jedne partije i si. Na tim pitanjima je, počev od prvog dana, počela određena diferencijacija i konfrontacija snaga u odredu.

U Omladinskoj četi je, pored časova političke nastave, počelo održavanje partijskih i skojevskih sastanaka, teoretskih i kulturno-zabavnih časova. Pripadnici Novoselske čete su teže i sporije prihvatili te sadržaje i oblike rada, a nacionalistički elementi su se podsmevali na račun »dece« i njihovih »časova«, otvoreno ih potcenjujući. Dolazilo je i do verbalnih sukoba, pa je privremeno rukovodstvo Odreda ukazalo pripadnicima Omladinske čete na potrebu strpljivog političkog rada.

Za to vreme, partijska i skojevska organizacija u Vrnjačkoj Banji, aktivisti i aktivisti po selima, radili su na izvršavanju svojih zadataka: snabdevanju odreda odećom, obučom, hranom, oružjem, municijom, sanitetskim materijalom i drugim potrebama; organizovanju krojačkih, obućarskih, puškarskih radionica; radom na privlačenju i mobilizaciji novih boraca; pripremanju za formiranje nove, narodne i revolucionarne vlasti na oslobođenoj teritoriji i dr.

Za nekoliko dana u odred je dopremljeno oko 100 pušaka i laki mitraljez (tipa »šoš«), dosta municije i nešto bombi. Predstavnici obeju četa bili su tih dana na savetovanju pri štabu Kraljevačkog NOP odreda u Vrbi. Komandant Kraljevačkog NOP odreda, Pavle Jakšić, koji je ujedno bio i komandant istočnog sektora epsadnih snaga, odredio je Vrnjačkom NOP odredu zadatak da, što je moguće više istočno zaposedne položaje, brani slobodnu teritoriju i osigurava leđa snagama koje su blokirale Kraljevo. Tako je granica Užičke Republike stigla do Popinske reke.¹⁵

RAZORUŽANJE ČETNIKA

Za to vreme u Vrnjačku Banju su počeli da pristižu četnici, po dogovoru s Nemcima, verujući da su partizani 1. oktobra samo izvršili jedan od uobičajenih upada u grad. Četnici su se smestili u zgradu opštine i počeli uvoditi »red«. Komandir Omladinske čete Vrnjačkog NOP odreda Stevan Varga uputio je u Banju jednu trojku sa zadatkom da spali kvislinšku štampu i time stavi do znanja da su partizani prisutni. Trojka je ispunila zadatak uz pomoć knjižara Grujića u čijoj je radnji spalila štampu, kao i ispred jednog kioska. Tada je naišao četnički četovođa M. Stefanović Patašon koji se ljutio na postupak partizana, pozivajući se na svoje pravo na Banju i aludirao na prećutni sporazum po kojem mu je to pripadalo (ovo nije do kraja razjašnjeno).

Istoga dana Bogdan Gordić je u Kraljevu, u Štabu nemačkog 749. pešadijskog puka 717. divizije ponudio svojih 400 četnika za borbu protiv partizana u Čačku i okolini. Nemačka viša komanda 65, za posebnu namenu (okupacioni korpus) pozvala je toga dana majora Vidermuta, komandanta 737. pešadijskog puka ove divizije da avionom odleti iz Niša u Beograd radi razmatranja situacije. Nemci su se osećali ugroženim proširenjem partizanskih dejstava na istok od Kraljeva, kao i pomeranjem Rasinskog NOP odreda na zapad od Kruševca, prema Trsteniku i Kraljevu.¹⁶

Do 4. oktobra u Vrnjačku Banju je stiglo 100 četnika koji su bili predviđeni kao posada ovog mesta. Petog oktobra, prema dogovoru s Kraljevačkim NOP odredom, u logor Vrnjačkog odreda stigla je Dragosinjačka partizanska četa (sa oko 40 boraca). Ova četa je po nalogu Štaba Odreda ušla u organski sastav Vrnjačkog NOP odreda. Odmah je određeno privremeno zajedničko rukovodstvo: komandant Ljubodrag Milenković, a politički komesar Rade Vilotijević Vića (do tada komesar Dragosinjačke čete). Zajedno sa oko 100 naoružanih boraca Novoselske i Omladinske čete, Dragosinjačani su trkom ušli u Vrnjačku Banju, približili se četničkom sedištu i rasporedili u širokom luku u streljački stroj. Četnici su pozvani na predaju i oni su to bez otpora učinili.

Pošto im je održan prigodan govor četnici su pušteni kućama s upozorenjem da više ne primaju oružje. U zatvoru su zadržani Tika Topalović, M. Stefanović Patašon i policijski agent Zika Vasić. Prva dvojica su posle nekoliko dana pušteni, a treći je i dalje zadržan u zatvoru. Bio je to još jedan iz niza pokušaja partizana da se izbegne bratoubilačka borba i da se na četnike utiče da ne služe okupatoru. Zbog toga je kritika ovog postupka štaba Vrnjačkog NOP odreda, koja se ponekad i sada čuje, bez osnova. Odred je, sada jačine oko 150 ljudi, krenuo odmah na položaje na Popinskoj reci, gde se počeo utvrđivati i pripremati za odbranu.¹⁷

ORGANIZOVANJE NARODNOOSLOBODILACKOG ODBORA

Istoga dana, u sali bioskopa »Evropa« održan je narodni zbor kojem je prisustvovalo više od 250 građana. Tada je izabran Narodnooslobodilački odbor za opštinu Vrnjačka Banja. Na zboru su govorili Ljubodrag Milenković, Rade Vilotijević i Dragi Ristić. Javnim glasanjem izabrani su odbornici: dr Radoslav Vidaković, Krinka Blagojević, dr Milan Simić, Milovan Uskoković-Koča, Milorad Grujić, Dragi Ristić i Miodrag Pavlović Paja. Lekari Vidaković i Simić su i pre rata bili poznati kao napredni ljudi i simpatizeri KPJ, učesnici u mnogim njenim akcijama, dok je Krinka Blagojević bila majka tri partizanska borca, poznata takođe zbog smelog držanja u vreme sahrane Mirka Lukovića. Dragi Ristić je bio stari član KPJ, M. Uskoković kandidat za člana KPJ, Milorad Grujić simpatizer, a Miodrag Pavlović bio sekretar SKOJ-a Vrnjačke Banje.¹⁸

Prema nepotpunim podacima NO odbori su formirani u Novom Selu (mesni) i Gračacu i u još nekim selima. Narodnooslobodilački odbor u Vrnjačkoj Banji je odmah počeo da deluje. Potčinio je sebi Komesarijat policije, opštinu i druge organe. Poznato je da su održana dva sastanka dok je veći deo poslova obavljan u grupama ili pojedinačno. Narodnooslobodilački odbor je imao dva dežurna člana, a sedište mu je bilo u mlekarniku »Svajcarija«. Određeno je upisno regrutno mesto i angažovani službenici opštinske uprave da obavljaju određene administrativne poslove.

Koliko je bilo moguće rekonstruisati, podela posla u NO odboru bila je sledeća: finansije je vodila Krinka Blagojević, sanitetsku službu je organizovao dr Vidaković, a o snabdevanju se brinuo Milorad Grujić. Dragi Ristić se bavio političkim radom i bio veza između odreda i odbora, zbog čega ga neki smatraju komandantom mesta (što je moguće) a drugi političkim komesarom odreda (što nije tačno). Miodrag Pavlović se brinuo o mobilizaciji novih boraca za odred i o radu sa omladinom.

Odbor je organizovao pripremanje i prikupljanje hrane, odeće, obuće, sanitetskog materijala, novčanih priloga za potrebe odreda, osposobljavanje bolnice i sanitetske službe itd. Sanitetskim materijalom je snabdevan i Kraljevački NOP odred. Odbor je brinuo i za snabdevanje građana. Uvedena je kontrola cena, odluke i saopštenja su prenošeni putem dobošara i lokalne radio-stanice (zvučnici su bili instalirani na trgovima i javnim mestima), NO odbor je uveo dozvole za izlazak iz grada u pravcu Trstenika i Kruševca. Izvršena je mobilizacija prevoznih sredstava — čezza, špeditera, automobila.

U Vrnjačkoj Banji je organizovano pripremanje hrane za borce Odreda (po receptima dr Radoslava Vidakovića i njeno dopremanje na položaje na Popinskoj reci. Organizovane su krojačka, obučarska, puškarska radionica i pokretna berberska radionica koja je radila i na položajima. Svaki dan, po nekoliko desetina boraca organizovano je dolazilo na kupanje u banjsko kupatilo. Jedna krojačka radionica je organizovana i u Novom Selu. U pripremanju hrane i odeće učestvovala su žene Vrnjačke Banje i okolnih sela. Sa njima su održavani posebni sastanci i dr.

Narodnooslobodilački odbor u Vrnjačkoj Banji i odbori po selima, kao i partijski i drugi aktivisti, organizovali su akcije na rušenju željezničke pruge, puta, mostova i propusta, oštećenja telefonsko-telegrafskih linija i stubova. Angažovan je veliki broj zaprega za prenošenje municije koju je Kraljevački NOP odred evakuisao prema Goču. Odbori su brinuli i o snabdevanju gradske i seoske sirotinje, kao i izbeglica — Srba i Slovenaca. NO Odbor u Banji je bilo pridodato oko 30 boraca radi obezbeđenja, kao pomoć u političkom radu. Partizanska intendatura bila je smeštena u mlekarniku »Slatina«.¹⁹

Mnogi građani su davali dobrovoljne priloge u novcu za pomoć ustanicima. Zabeleženo je da je Milorad Grujić dao jednom 200.000 i drugi put 100.000 dinara, koliko je uzeto i iz opštinske blagajne. Za sve priloge davane su propisne priznanice. Od toga novca nabavljana je hrana i sve drugo što je potrebno odredu. Seoska domaćinstva pripremala su hranu koja je dopremana na položaje ili na zbirno mesto u Vrnjačkoj Banji.²⁰

Od 5. do 10. oktobra u odred se javilo još oko 100 dobrovoljaca; stigla je grupa od oko 30 Trsteničana, uglavnom članova KPJ i SKOJ-a. Pretežno, borci su bili omladinci. Među borcima je bilo oko 50 izbeglica. Prikupljeno je još 50 pušaka po planinskim selima Goč, Stanišinci i dr., sanduci pušane i mitraljeske municije,

bombe, druga oprema (ćebad, četurice itd.). Omladinska četa je u tom vremenu brojala oko 70 boraca, Novoselska oko 100, a Dragosinjačka oko 70 boraca. Trsteničani su bili uglavnom raspoređeni u Omladinsku i Dragosinjačku četvu, kao i većina omladinaca. Pored pušaka Dragosinjčani su imali 2 puškomitraljeza i 2 automata (mašingevera). Odred je na položajima imao oko 250 boraca i oko 50 u pozadini (pri NOO, u regrutnom centru, kuriri, snabdevači i dr.).

FORMIRANJE VRNJACKO-TRSTENIČKOG NOP ODREDA

U očekivanju neprijatelja, na položajima na Popinskoj reci, odred je reorganizovan. Proglašen je narodnooslobodilačkim i partizanskim, pod nazivom Vrnjačko-trstenički. Pročitane su naredbe Štaba o oznakama, oslovljavanju i dr. Saopšten je Štab odreda u sastavu Milenković-Vilotijević, što su potvrdili OK KPJ Kraljevo i delegat Glavnog štaba NOPO Srbije Mirko Tomić. Radi uspješnijeg izvršenja postavljene zadatke tri dotadašnje čete podeljene su na sedam vodova, sa 14 desetina. Sve snage Vrnjačko-trsteničkog odreda su raspoređene na tri osnovna odseka odbrane u obliku razvučene potkovice, na dominantnim položajima na pravcu kojim je neprijatelj morao da napada.

Položaj Vrnjačko-trsteničkog odreda se nalazio na brdima Ljutoj strani i Nemraku, kao i pored reke Popine u zahvatu pruge i puta. Iz ovog položaja trebalo je neprijatelja tući unakrsnom vatrom. Većina boraca bila je ukopana u kraćim grupnim rovovima, međusobno nepovezanim, dubine oko 1 metar, prilagođenih za gađanje iz stojećeg stava. Nepovezanost rovova i grupno posjedanje položaja govori o nameri da se pruži kratkotrajan otpor. Izgleda da je Štab Odreda propustio da dobro osigura krajnje desno krilo i pozadinu odakle se, obzirom na prisustvo četnika, mogao očekivati eventualni obuhvat. Dati su pravci mogućeg povlačenja prema Goču (Stanišinci) i Vrnjačkoj Banji.²¹

Od ukupno 198 boraca Vrnjačko-trsteničkog odreda koji su poimenično identifikovani, a koji su se nalazili na položaju na Popinskoj reci, iz Vrnjačke Banje je bilo 86, iz okolnih sela 45 (Novo Selo 24, Lipova 6, Ruđinci 3, Vraneši 2, Vrnjci 1, Štulac 1, Gračac 2, Podunavci 1, Rsavci 1 i Stanišinci 1) — ukupno 131. Oko 100 boraca, za koje nije izvršena identifikacija, verovatno da je većina bila iz Banje i okolnih sela, među njima i jedan broj izbeglica. Iz Trstenika je bilo 14 boraca, a iz okolnih sela 15 (iz Popine 2, Dublja 3, Veluća 5, Stopanje 2, Tobolca 1, V. Dretnove 2) — ukupno 29 boraca. Tri borca su u Odred došli direktno iz Kraljeva. U sastavu Dragosinjačke čete bilo je oko 40 boraca iz Kraljeva i okolnih sela.

Od nekoliko desetina izbeglica koji su bili u Odredu identifikovano je oko 30: 14 Srba, 6 Slovenaca, 2 Crnogorca i 1 Hrvat. Osim toga, bila su 3 Rusa (sinovi emigrantskih porodica), 2 Jevrejina i 1 Namac (starosedelac u Vrnjačkoj Banji, zanatlija), Socijalna pripadnost poznata je za 198 boraca. Radnika je bilo 89, zemljoradnika 50 (i verovatno još toliko od onih 100 neidentifikovanih), studenata 20, učenika srednjih škola 20, službenika 15, trgovaca, sitnih zanatlija i drugih 4. Više od polovine boraca bili su omladinci do 27 godina starosti.

Po političkom opredeljenju i pripadnosti (ne računajući borce Dragosinjačke čete) u Vrnjačko-trsteničkom odredu je bilo 22 člana KPJ sa vrnjačke i trsteničke teritorije, 6 kandidata, 23 člana SKOJ-a i 70 simpatizera KPJ — ukupno 120. U Dragosinjačkoj četi je (prema nepotpunim podacima) bilo 16 članova KPJ i 11 članova SKOJ-a i 13 simpatizera KPJ. Ukupno je, prema tome, od poznatog sastava Vrnjačko-trsteničkog odreda 77 odsto bilo revolucionarno orijentisanih ljudi, opredeljenih za KPJ i NOP. Članovi KPJ bili su: iz Vrnjačke Banje 10, iz Novog Sela 3, izbeglica (na toj teritoriji) 6, iz Trstenika 6. Kandidati: iz Vrnjačke Banje 3, iz Novog Sela 1 i izbeglica 1. Članovi SKOJ-a: iz Vrnjačke Banje 12, iz Novog Sela 2, iz Trstenika i okolnih sela 7 i izbeglica 4.²²

I ovi podaci ubedljivo govore o idejnopoličkoj opredeljenosti Vrnjačko-trsteničkog odreda i njegovoj pripadnosti NOP-u. Uostalom, partizanskim odredom su ga smatrali i o takvom govorili i pisali Pavle Jakšić, Rodoljub Čolaković, Koča Jončić, Gojko Nikoliš i drugi.

O partizanskom obeležju Odreda, dakle, govore spoljni znaci: nošenje petokrake (o tome je pisao i štab nemačke 717. divizije), naziv jedinice, oslovljavanje, postojanje političkih delegata i komesara, pevanje revolucionarnih pesama i si., ali i unutrašnji odnosi, disciplina, rad partijske i skojevske organizacije i dr. Nisu bez značaja ni činjenice kao što je davanje partizanskih imena, legitimacije, predavanje novca i viška odeće u zajednički fond, zajednička ishrana i dr. Posebno je značajno pitanje odnosa prema narodu i zabrana da se od njega bilo šta uzima (dva borca su isključena iz odreda zbog prisvajanja dela ratnog plena; na popinskim položajima javno su kritikovani borci koji su jeli grožđe iz vinograda i si.). Najzad, zar je mogao koji drugi odred, osim partizanskog da formira NO odbor i da u njemu ima čak i svoje predstavnike?!

BORBA NA POPINSKOJ RECI

Nemačke snage u jačini ojačanog bataljona (pet pešadijskih četa 737. pešadijskog puka, jedna četa inžinjerije, jedna i po baterija topova i mala motorizovana kolona), koji je brojao između 1.000 i 1.200 ljudi, podržavan od artiljerije i borbenih kola,²³ napao je položaje Vrnjačko-trsteničkog odreda 13. oktobra 1941. godine, u svanuće. U žestokom dvočasovnom okršaju borci su odolevali svim napadima daleko premoćnije sile, sve dok Nemci nisu uz pomoć četnika i drugih izdajica izvršili dubok bočni obuhvat sa dve kolone i izbili Odredu iza leđa. U toj neravnoj borbi izginulo je 38 boraca Vrnjačko-trsteničkog NOP odreda. Borci Vrnjačko-trsteničkog odreda su zatim vodili odbrambene borbe u odstupanju prema Kraljevu sa istom nemačkom kolonom 13, 14 i 15. oktobra 1941. i u njima su dali još četiri žrtve (otuda sačuvano sećanje da su na Popinskoj reci pala 42 borca).

Izvršavajući naredbu Štaba opsadnih snaga, Vrnjačko-trstenički NOP odred je branio granice Uzičke Republike i osiguravao snage koje su vršile blokadu Kraljeva, nastojeći da spreči ili zadrži nemačke snage iz Kruševca koje su nadirale prema Kraljevu kao pomoć opkoljenom nemačkom garnizonu koji se nalazio u kritičnom položaju (prema nemačkim izveštajima nestalo mu je municije i hrane.)²⁴ Odred nije uspeo da zadrži Nemce, ali je njihovo napredovanje usporio za tri dana i pri tome mu naneo osetne gubitke.

Borba na Popinskoj reci bila je jedna od prvih frontalnih borbi u našoj NOB (u Srbiji i šire) i svojevrsna prethodnica Kadinjače. Po svome vojničkom značaju, a još više po političko-moralnom obeležju ona je ostala legenda u narodu vrnjačkog, trsteničkog i kraljevačkog kraja za starije i mlađe generacije.

Prisustvo desetak-petnaest pročetničkih elemenata u Vrnjačko-trsteničkom NOP odredu ne samo da ne umanjuje, već još plastičnije ističe značaj ovog odreda i njegovih akcija. Proces diferencijacije među pročetničkim elementima i partizanima, koji su činili većinu pripadnika odreda, počeo je danom formiranja Odreda i spektakularno i drastično se završio na konferenciji u Kamenici 7. novembra 1941. godine. Već posle prvih oštrijih zahteva u pogledu discipline i dr., posle prvih teškoća i poraza počelo je osipanje odreda, nastupala su kolebanja i diverzije. Ali, to je bila pojava jednako prisutna u nekim drugim partizanskim odredima Srbije u prvim ustaničkim danima.

Počevši od dana borbe na Popinskoj reci, preko opsade Kraljeva, zatim povlačenja pred nadmoćnijim neprijateljem, počelo je osipanje određenog broja ljudi. Ipak, većina sastava Vrnjačko-trsteničkog odreda, a to su partizani, nastavila je da se bori na liniji KPJ, tokom opsade Kraljeva i povlačenja za Sandžak, i kasnije u Prvoj proleterskoj brigadi, u Rasinskom i drugim NOP odredima Srbije, na ilegalnom frontu, u logorima i zatvorima.

U OPSADI KRALJEVA

Odred se sa Popinske reke povukao prema Kraljevu. Odmah je uključen u snage koje su vodile borbe protiv Nemaca, upravo protiv borbene grupe majora Vildermuta i isto takve grupe majora Deša, komandanta 749. puka iz Kraljeva.

Vrnjačko-trstenički NOP odred u zajednici sa Rudarskom četom Kopaoničkog NOP odreda i sa Gočkom četom Kraljevačkog NOP odreda, kao i s četnicima Novakovića, Keserovića i V. Vukašinića vodio je borbe protiv Nemaca 13. oktobra kod Ratine, na mestu tzv. Batal livade, zatim 14. oktobra kod Metikoša, 20. oktobra kod Dragosinjaca, 25. oktobra kod Ribnice, 30. oktobra kod Vraneša, 31. oktobra kod Vrbe i ponovo 1. novembra 1941. kod Ribnice. Odred je ostao u sastavu opsadnih snaga sve do skidanja blokade Kraljeva. I davao novi doprinos i podnosio nove žrtve.

Nemci su 7. novembra uspeli da ovladaju drumom Kraljevo—Kruševac i to je značilo stvarni prestanak opsade Kraljeva, mada su partizanske snage pokušavale da je ponovo zavedu tokom novembra. Vrnjačko-trstenički NOP odred se, kao i ostali, povukao više prema Goču i u Kamenici se pripremao za dalje borbe. Sedmog novembra 1941. održana je odredska konferencija na kojoj se izjašnjavalo o daljoj sudbini odreda. Prepo 50 boraca (ne računajući Dragosinjačku čet) ušlo je toga dana u sastav Kraljevačkog NOP odreda. Zatim su vrnjačko-trstenički borci, tokom povlačenja za Sandžak bili okupljeni u Vrnjačkoj (ili Pepovoj) četi čiji je komandir bio Joža Drušković Pepo, a politički komesar Vojo Terić Lujo. Ljudstvo ove čete kasnije je ušlo u sastav Kraljevačkog bataljona Prve proleterske brigade.

Na konferenciji u Kamenici desetak pročetničkih elemenata je demonstrativno napustilo odred, pa su neki prišli Keseroviću, drugi Vuletu Vukašiniću, a treći se vratili na vrnjačko-trstenički teren i stupili u četnike Bogdana Gordića. Desetine drugih boraca su odlukom Štaba otpušteni kao stari, mlađi ili bolesni, dok je jedan broj komunista vraćen na terenski rad, u pozadinu. Tako se Odred tokom perioda od 13. oktobra do 7. novembra sveo na oko 30 ljudi.²⁵

RASFORMIRANJE VRNJACKO-TRSTENICKOG ODREDA

Mada su partizani posle borbe na Popinskoj reci, 13. oktobra 1941, napustili Vrnjačku Banju, nisu je odmah zaposle nemačke snage, a prisustvo četničkih grupa i odreda nije značilo ni čvrstu okupacionu vlast. Sve do pred kraj novembra partizani i terenski radnici NOP-a slobodno su ulazili i izlazili iz Banje, i još uvek držali sela u njenoj okolini. Narodnooslobodilački odbor je i u tim uslovima održao još jedan sastanak, razmatrao pitanja svoga rada u predstojećim ilegalnim uslovima.²⁶

Aktivnost članova NOO i dalje nije prestajala. U vreme borbi oko Kraljeva, od 14. oktobra do sredine novembra, u Banju su dolazili i pojedini borci da obavljaju poslove vezane za saradnju NO odbora i odreda. Oni su donosili poruke, vesti, materijale, a odnosili sanitetski materijal, novac i drugo. U toku novembra u Vrnjačku Banju je redovno stizala užička »Borba« koju su aktivisti širili na ranije uobičajen način. Književnik Marko Ristić u svojim sećanjima govorio o tome da je »Borbu« dobio od užičkog zubnog lekara Martina Oskara.

Aktivisti Vrnjačke Banje sećaju se da su tada dobili i prorađivali proglas CK KPJ povodom godišnjice Oktobarske revolucije. Milosav Đurić je po nalogu Ljubodraga Milenkovića dolazio Miloradu Grujiću i od njega dobio novac za potrebe Odreda (oko 200.000 dinara). Stevan Varga je po nalogu Rada Vilotijevića takođe dolazio u Banju i sa članovima KPJ držao sastanak i obavestio ih o nameri glavnine snaga da se povuče za Sandžak i potrebi da se na vrnjačkom terenu formiraju borbene grupe i desetine koje će nastaviti gerilske akcije. Varga je od dr Radovana Vidakovića dobio i izvesnu količinu sanitetskog materijala za Odred.²⁷

Dakle, Vrnjačka Banja i okolina i dalje su bili deo slobodne teritorije Užičke Republike sve do pred kraj novembra 1941, sve do početka prve neprijateljske ofanzive. To se podudara i s prestankom postojanja Vrnjačko-trsteničkog NOP odreda kao samostalne vojne formacije. A do toga je došlo 1. decembra 1941. na planinskom vrhu Jelenac na Goču. Tada su četnici Vojkana Popovića opkolili poslednju deseticu borbena odreda; 3 su ubili, 3 zarobili dok su 4 uspela da se izvuku iz obruča.

Borci Vrnjačko-trsteničkog NOP odreda nastavili su da se bore u redovima boraca Prve i Druge proleterske brigade (njih 25), Rasinskog NOP odreda (desetak), Dragosinjačke čete (obnovljene i pod Čobanovom komandom), zatim na ilegalnom frontu, u logoru u Nišu i drugde. Oni su 1942—43. godine masovno učestvovali u ilegalnom radu NOP, da bi počev od 1943. isto tako masovno odlazili u partizanske odrede u Srbiji, a zatim još masovnije 1944. u brigade i divizije NOVJ.²⁸

NAPOMENE

¹ Dr Džina Gligorijević, Ustanička 1941. u Ibarskom basenu, rukopis u Istorijskom arhivu Kraljevo.

² Isto.

⁸ Pavle Jakšić — Članci u »Borbi«, »Vojnom delu« i rukopisi (sećanja) u Istorijskom arhivu Kraljevo.

* Marko Ristić, Nemir, Beograd, Prosveta, 1964. i Borba 19. oktobra 1976.

⁵ Grupa autora u delu Srbija u narodnooslobodilačkom ratu samo jednom rečenicom pominje postojanje Vrnjačko-trsteničkog NOP odreda.

* dr Gojko Nikoliš, Koren, stablo ... rukopis — odlomci objavljeni u »Četvrtom julu«, Beograd, 1975. godine.

⁷ Fran Roš, Slovenski izgnanci v Srbiji, Založba Obzorje, Maribor. 1962, i Otvorena srca, Večer, Maribor 1974.

⁸ Pavle Jakšić, dr Koča Jončić, dr Džina Gligorijević, dr Gojko Nikoliš, Antonije Marin-ković i drugi.

* dr Koča Jončić u knjizi Kraljevo i okolina, Književne novine, Beograd, 1966, u seminar-skom radu Razvoj organa narodnooslobodilačke vlasti 1941 i Razmah pokreta u Vrnjačkoj Banji (rukopis) govori o Vojnom sudu i NO odboru.

¹⁰ Prema izjavi Đorđa Matića Kekerana.

¹¹ Vrnjačka Banja i okolina u NOB, RO SUBNOR Srbije, Beograd 1977.

¹² Istorijski arhiv Srbije, Fond OK Kraljevo, br. U.

¹³ Prema izjavama učesnika u ustanku i članova borbenih grupa.

¹⁴ Isto.

¹⁵ Isto.

¹¹ Zbornik dokumenata NOR, tom. I, knj. 1, dok 204.

¹¹ Kao 13, 14 i 15.

¹⁸ dr Koča Jončić u svome radu Razvoj organa NO vlasti 1941 govori o NO odboru u Vrnjačkoj Banji kao o izvrsno organizovanom i aktivnom.

" Kao pod 17.

" Izjava Krinke Blagojević i prema materijalima iz Istorijskog arhiva Beograda 0-4-219.

" Kao pod 17.

^H Vrnjačka Banja i okolina u NOB.

⁴ Zbornik dokumenata NOR, tom I, knj. 1; Arhiv Vojno-istorijskog instituta, NAV-N-T-315/2262, K-33, f. 13.

¹⁴ Isto.

¹⁵ Prema izjavama učesnika.

¹⁸ Izjave Krinke Blagojević i Milovana Uskokovića.

" Prema izjavama Stevana Varge, Milosava Đurića i drugih.

** Vrnjačka Banja u NOB.

NIKOLA ŽIVKOVIĆ

PRIVREDNA AKTIVNOST NOO I DRUGIH DRUŠTVENO-POLITIČKIH ORGANIZACIJA NA OSLOBOĐENOJ TERITORIJI UŽIČKE REPUBLIKE

Izučavanje društvenih i političkih odnosa koji su nastali u Jugoslaviji u procesu pokretanja i razvijanja oružanog ustanka protiv okupatora i njihovih domaćih saradnika, predstavlja oblast kojom se istoriografija oslobodilačkog rata i revolucije dosta bavila, ali ne u toj meri da bi se o tome dobilo jedno celovito delo. Tome su, svakako, uzrok i velike teškoće koje se ispoljavaju zbog nedostatka kompletnih izvora.

Ovaj rad je pokušaj da se kroz analizu dostupnih podataka prikaže privredna aktivnost NO odbora i drugih organa NOP-a na osolobođenoj teritoriji u zapadnoj Srbiji i Šumadiji u vreme Užičke Republike.

ISHRANA VOJSKE I STANOVNIŠTVA

Prelaz od prvobitnih malih partizanskih odreda, stvorenih u toku priprema i pokretanja oružanog ustanka, na brojnije formacije, što je redovito bilo vezano za stvaranje prostranijih slobodnih teritorija, otvorilo je nove i veoma složene probleme u snabdevanju vojnih jedinica raznovrsnim potrebama, a posebno sredstvima ishrane.

Mali partizanski odredi od nekoliko desetina boraca mogli su se hraniti u naselju gde su se zatekli na taj način što su se ravnomerno raspoređivali po kućama. Međutim, čete i bataljone, kao krupnije jedinice nije bilo moguće tako hraniti. Javlja se potreba da se organizuje vojna komora s kuhinjama, a s tim potreba za rezervama. Veće zalihe namirnica bile su neophodne i zbog sve češćih pokreta i koncentracija brojnih snaga na pojedinim pravcima kojima je trebalo osigurati dovoljne količine namirnica.

Organi i organizacije NOP sve više su to ozbiljnije shvatali. Partijskoj organizaciji je bilo jasno da se bez osigurane ishrane ne može držati čvrstina odreda.¹ Već tada je počeo da deluje onaj poznati zakon svakog rata — da je bitan faktor opstanka vojne organizacije njeno uredno snabdevanje, pre svega, sredstvima ishrane. U ustanku, koji se razvijao u obliku partizanskog rata, taj zakon je delovao još neposrednije jer je snabdevanje partizanskih formacija namirnicama i organizacija ishrane u njihovim logorima ili na položajima bio jedan od osnovnih faktora organizovanja ustanka u stalne mobilne formacije. Taj problem izgledao je potpuno nerešiv u onim oblastima koje su u privrednom pogledu bile izrazito siromašne, a u kojima je došlo do masovnog uistanka.

Uporedo sa širenjem ustanka sve je brojnije bilo ono stanovništvo koje je nezbrinuto i o kome se na slobodnoj teritoriji moralo da vodi računa. Na teret organa nove narodne vlasti, koja se stvarala na oslobodenoj teritoriji, pao je veliki

broj izbeglica (iz Vojvodine, Slovenije, Bosne, sa Kosova, iz Makedonije i sa neoslobođene teritorije), zatim seoska i gradska sirotinja, radničke i činovničke porodice koje su ostale bez zarada i nezbrinute porodice partizanskih boraca. Bili su to prvi ozbiljniji socijalni problemi koji su iskrslili pred NO pokretom.²

Stav KPJ da je oružana oslobodilačka borba stvar naroda i da može da dovede do pobeđe samo ako se u njoj angažuju sve ljudske i materijalne snage — bila je osnova za rešavanje ovog složenog zadatka. Jedino je narod mogao da bude izvor snabdevanja vojnih jedinica svim potrebama. Otud je pred organizacijama KPJ stajao zadatak da borbeno raspoloženje narodnih masa usmeri i kanališe i u tom pravcu. Tako se iz svesti o ciljevima oružanog ustanka u narodu moglo da razvije saznanje o obavezama prema partizanskim jedinicama, a otuda i njegova svesna akcija u tom pravcu. Na toj osnovi se dobrovoljni prilog već u početku javio kao glavni izvor snabdevanja partizanske vojske sredstvima ishrane.

U novim uslovima brzo se razvijala organizacija i mehanizam prikupljanja dobrovoljnih priloga. Taj zadatak prihvatili su u slobodnoj partizanskoj pozadini raznovrsni organi ustanka — komande mesta, organi vlasti, odbori narodnooslobodilačkog fonda, antifašističke ženske i omladinske organizacije, dok su se štabovi partizanskih jedinica angažovali sve više u rukovođenju borbenim dejstvima. U jednom uputstvu od avgusta 1941. o formiranju NO odbora, Štab Posavskog NOP odreda ističe da komande četa i bataljona ubuduće neće određivati od koga će se namirnice tražiti, nego će se obratiti narodnooslobodilačkim odborima čiji je zadatak da se brinu oko prikupljanja hrane i ostalih potreba za vojsku.³ Svuda na oslobođenoj teritoriji bio je prisutan kurs izgrađivanja mehanizma koji bi obezbedio snabdevanje vojske uz maksimalno rasterećenje njenih komandi, kako bi se one mogle što više posvetiti borbenim dejstvima. To je jasno izraženo i u odlukama Savetovanja u Stolicama. U tim odlukama istaknut je značaj organizovanja oslobođene teritorije u službi fronta i posebno podvučen zadatak stvaranja NO odbora. Nešto kasnije, u članku Edvarda Kardelja »Narodnooslobodilački odbori moraju postati istinski privremeni nosioci narodne vlasti«, koji je objavljen u »Borbi« 19. oktobra 1941, izložen je stav CK KPJ i Vrhovnog štaba NOPOJ o karakteru i zadacima NO odbora. Tu je u prvom redu istaknuto da se ovi odbori stvaraju, pre svega, zato što je »potrebno ujediniti čitav narod... u naporu da što pre uspešno završimo narodnooslobodilačku borbu« i »osigurati službu frontu i čitav život pozadine u interesu fronta.« U nabranju konkretnih zadataka NO odbora na prvom mestu se ističe njihova obaveza »da organizuju aktivnost celokupnog naroda, tako da bi se našim borcima na frontu obezbedilo sve što je potrebno«.⁴

U članku je jasno dat i odgovor na pitanje na koji će način odbori rešavati problem snabdevanja vojske. Za izvršavanje takvog zadatka potrebno je, kako se ističe u članku, da ovi odbori raspolažu izvesnim izvorima prihoda. »Pošto se državni prihodi neće više ubirati na dosadašnji način, to valja pronaći nove izvore«, a »oni leže u samom narodu... u spremnosti svih da dadu sve za front«. »Tome cilju treba da služi organizovanje Narodnooslobodilačkog fonda.« Trebalo je, dakle, razviti u narodu uverenje da je snabdevanje vojske njegova obaveza, oblik njegovog učešća u NOP-u, a ne njegova obaveza u smislu zakonske prinude, bez obzira na njegovo raspoloženje i spremnost da u tome učestvuje. Otud značaj objašnjavanja ciljeva NO borbe, značaj političkog rada u narodu. Sama činjenica da je došlo do oružanog ustanka već je manifestovana spremnost naroda da tu svoju obavezu izvršava. Tako se dobrovoljni prilog javlja kao osnovni oblik snabdevanja partizana namirnicama, dok su metodi prinude primenjivani samo izuzetno.

Sakupljanje priloga za ishranu vojske moralo je biti stalna svakodnevna briga NO odbora i drugih organizacija NOP-a na oslobođenoj teritoriji. Na tom poslu su se angažovala rukovodstva i organizacije KPJ, i to ne samo kao inicijatori prikupljanja dobrovoljnih priloga i propagatori politike NO borbe, već su posebno zaduženi članovi rukovodstava i organizacija neposredno učestvovali u sprovođenju akcija prikupljanja. U ekipama koje su obilazile naselja u cilju prikupljanja dobrovoljnih priloga, najčešće su bili, pored odgovornog odbornika, i predstavnici partijske i skojevske organizacije, odnosno antifašističkog saveza žena i omladine.⁵ Ekipama koje su učestvovala u prikupljanju dobrovoljnih priloga masovan karakter

davalo je brojno učešće žena i omladine, jer je to bio jedan od osnovnih trajnih i najobimnijih zadataka na oslobođenoj teritoriji.

Ovaj oblik svakodnevne aktivnosti se brzo uhodao i stabilizovao. Bile su sve češće pojave da pojedinci samoinicijativno donose svoje priloge u magacine odbora ili ih neposredno predaju vojnim intendancijama na položajima.

Prema sačuvanim izvorima nije moguće dati celovitu sliku količina životnih namirnica koje su na pojedinim delovima oslobođene teritorije prikupljene putem dobrovoljnih priloga. Jedino se u njima može naići na neke cifre kojima su izražene količine prikupljenih priloga u pojedinim mestima, opštinama ili srezovima u određenom vremenskom razdoblju. Takve cifre samo ilustruju širinu akcije prikupljanja dobrovoljnih priloga i masovno učešće stanovništva u njima. Tako je, na primer, Narodnooslobodilački odbor u selu Besarovini samo u jednoj akciji prikupio 400 kg povrća i 500 kg pšenice,⁶ a u opštini Zminjak za kratko vreme prikupljena su dva vagona pšenice.⁷ Na teritoriji računskog sreza i Bajine Bašte, u selima koja su bila pod kontrolom četnika, prikupljeni su dobrovoljni prilozi. Iako siromašna, ova sela su se nesebično odazivala pozivu za prikupljanje dobrovoljnih priloga. Sreski narodnooslobodilački odbor u Uzičkoj Požegi preko mesnih i seoskih odbora u selima Visibabi, Godoviku, Gorobilju, Zdravčićima, Bokašnici i Glumču, pored žita, prikupio je velike količine voća i povrća, suvog mesa i ostalih životnih namirnica.⁸

U vreme vršidbe neki narodnooslobodilački odbori organizovali su prikupljanje žita preko odbornika ili pak preko lica specijalno određenih za prikupljanje životnih namirnica. Tako je NO odbor u Rajkoviću za nekoliko dana, u septembru 1941, sakupio oko 700 kg pšenice i drugog žita.⁹

Jedan od izvora za snabdevanje vojnih jedinica bili su i prilozi sakupljeni sa okupirane teritorije. To je bio značajan zadatak aktivnosti KPJ u okupiranim mestima koju su oni sprovodili preko postojećih organizacija narodne pomoći. Ubrzo su u mnogim okupiranim gradovima obrazovani narodnooslobodilački fondovi koji su preko mreže antifašističkih organizacija proširili svoju aktivnost. U ovom periodu naročito su bile aktivne organizacije u većim gradovima i industrijskim centrima: Leskovcu, Kragujevcu, Nišu, Novom Sadu i dr. Iz izveštaja instruktora Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, iz Kragujevca, vidi se da u gradu postoji sedam kvartovskih odbora pomoći, dva rejonska i jedan mesni odbor koji je objedinjavao svu aktivnost kvartovskih i rejonskih odbora.¹⁰ Leskovac je bio podeljen na četiri rejona, a isvaki je imao odbor narodne pomoći ili, kako su ih oni nazivali, odbor narodnog fonda. Interesantno je da ovde nije bio formiran mesni odbor narodne pomoći, nego je aktivnost rejonskih odbora objedinjavala organizacija KPJ.¹¹

Pored prikupljanja putem dobrovoljnih priloga, životne namirnice su pribavljane i kupovinom. Istina, ovaj način nabavke namirnica imao je širu primenu i odigrao je značajnu ulogu u početnom periodu oružane borbe, i to na teritoriji gde su partizanski odredi bili malobrojni, i gde je bilo uslova za kupovinu namirnica. Otkup su vršili NO odbori i komande mesta posredstvom sekcija odbora, komisija i komesarijata, uz pomoć pristalica i simpatizera NOP-a. Gradski narodnooslobodilački odbor u Uziču je preko sekcije za otkup pozvao veći broj građana iz Uziča da bi ih uključio u ovu akciju. Otkupljivane su namirnice, naročito pšenica i kukuruz. Otkup je vršen na čitavoj teritoriji zapadne Srbije i većim delovima Mačve. Posredstvom ovih sekcija otkupljivano je sve ono što je bilo potrebno za izdržavanje vojske i stanovništva. U novembru 1941. Požeški NO odbor je od jednog privatnika iz Ljubića, kod Čačka, otkupio dva vagona pšenice.¹² Komisija za otkup pri Narodnooslobodilačkom odboru u Staparima otkupila je za kratko vreme od meštana dva i po vagona krompira, 13.000 kgr pšenice i 600 kg pasulja.¹³ Za snabdevanje mesom bili su ovlašćeni odbornici Arsenije Cvijović i Srećko Perić da, po slobodnoj pogodbi, a u okviru određenih cena otkupljuju od privatnih lica stoku za potrebe Narodnooslobodilačkog odbora.¹⁴ Narodnooslobodilački odbor sreza ariljskog je zadužio odbornika Todora Jovanovića za kupovinu namirnica i stočne hrane u samom Arilju i bližjoj okolini, a Milojka Đurića i Miloja Mihajlovića za otkup iz udaljenih mesta.¹⁵ Za vreme pazarnih dana u Arilju, određeni odbornici otkupili su sve što se moglo upotrebiti za ishranu vojske. Velike količine žita ot-

kupljene su u Mačvi i posredstvom narodnooslobodilačkog odbora dovezene u planinske krajeve Srbije.¹⁸

Pored artikala za ljudsku ishranu, sekcije NO odbora ili lica koja su bila zadužena za otkup otkupljivali su i stočnu hranu. Tako je sekcija Gradskog NOO u Užicu otkupila velike količine sena, slame, zobi i dr, kako za potrebe fronta, tako i za ishranu zaprežne stoke koja je bila u vlasništvu ovog odbora i služila za prevoz robe i municije iz pozadine na front.¹⁷

Ukoliko predstavnik odbora, komanda ili lice koje je zaduženo za otkup nije imalo novca, robu je uzimalo uz odgovarajuću potvrdu koja je kasnije isplaćivana. Tako je komisija za otkup pri NO odboru u Staparima prilikom otkupljivanja žita i krompira davala vlasnicima samo potvrde na osnovu kojih su oni izvršili naplatu u Užicu.¹⁸

Namirnice i druge potrebe za vojsku i narod pribavljane su delimično i putem rekvizicije i konfiskacije. Dok je konfiskacija primenjivana rede i to kao mera kažnjavanja izdajnika, petokolonaša i saradnika okupatora i predstavljala sporedan izvor snabdevanja, prikupljanje životnih namirnica putem rekvizicije bilo je u široj primeni. Rekvizicija je obično vršena od imućnih ljudi, odnosno domaćinstava kod kojih su NO odbori, popisom životnih namirnica, našli više nego što je potrebno za izdržavanje njihovih porodica. Rekvizicija namirnica i druge robe vršena je i u «slučajevima kada su u trgovačkim radnjama u oslobođenim mestima zatečeni artikli od posebnog značaja za vojne jedinice i bolnice. Tako je, na primer, Narodno-oslobodilački odbor Gornjeg Milanovca odmah posle oslobođenja grada izvršio popis životnih namirnica u privatnim trgovačkim radnjama. Jedan deo šećera koji je zatečen u radionici ratluka i bombona »Rudnik« i »Šumadija« oduzet je za potrebe bolnice i vojnih kuhinja.¹⁹

Životne namirnice su pribavljane i putem ubiranja ujma od mlevenja žita i ušura od vršidbe. Vlasnici mlinova na oslobođenoj teritoriji, prema sećanju učesnika, davali su izvestan deo prikupljenog ujma u korist narodnooslobodilačkog fonda.²⁰

Neki NO odbori su za učinjene presteupe kažnjavali pojedince i na taj način što su od njih na osnovu izvršne presude prikupljali životne namirnice. Međutim, ovakvih primera bilo je malo.

Sve životne namirnice i druge potrebe sakupljene putem dobrovoljnih priloga, kupovinom, konfiskacijom ili rekvizicijom — sakupljane su na jedno mesto u Narodnooslobodilački fond. Fondom je rukovala sekcija, komesarijat ili komisija za ishranu, a u manjim odborima član odbora, koji je odgovarao za prikupljanje hrane i organizovanje ishrane. Iz magacina Fonda, narodnooslobodilački odbori su vršili raspodelu namirnica. Iz podataka se vidi da su NO odbori zadržavali jedan deo namirnica radi izdržavanja sirotinje i izbeglica, a drugi veći deo predavali predstavnicima partizanskih jedinica koji su brinuli o ishrani i snabdevanju vojske. Iz magacina Fonda predstavnici NO odbora davali su namirnice i upravama gradskih i seoskih menzi, a i pojedincima. Svaka menza ili pekara, bilo vojna ili civilna, imala je svoje rukovodstvo koje je brinulo o organizaciji, kuvanju i deljenju hrane. Ponegde kad je vojna jedinica bila stacionirana u nekom naselju, vojska i nezbrinuto stanovništvo hranili su se u istoj menzi, odnosno kuhinji.²¹

Osim privatnih pekara s kojima su NO odbori ili komande mesta sklapali ugovore da za primljeno brašno isporučuju odgovarajuću količinu hleba, u nekim mestima bilo je pekara koje su NO odbori angažovali da rade za potrebe NOP-a. U takvim pekarama radili su dobrovoljno prijavljeni pekari i vojnici iz pozadine.²²

Pored kuvanja hrane, u menzama je organizovano i pripremanje pekmeza od šljiva, krušaka i drugog voća, kao i spremanje povrća za zimnicu i sušenje mesa. U Bajinoj Bašti i selu Radobuđi, blizu Požege, pored svakodnevnog kuvanja hrane pripremljeno je i nekoliko stotina kilograma pekmeza od šljiva. Narodnooslobodilački odbor Radobuđe pokupio je sve prazne sudove od simpatizera NOP-a i u njima ukiselio 1.500 kg kupusa. Kao rezerva za ishranu najčešće se spremalo meso. Otkupljena ili na bilo koji način pribavljena stoka, u slučaju nedostatka stočne hrane, odmah je klana i meso sušeno po kuhinjama i sušarama koje su bile uređene za tu svrhu.²³

Narodnooslobodilački odbori su preko svojih organa vodili kontrolu o tome kome treba davati pomoć i kako je primalac koristi i u kakve svrhe. Porodice čiji su članovi saradivali s okupatorom ili na bilo koji način pokazivali nedovoljne simpatije prema NOP-u nisu dobijale nikakvu pomoć. Radi kontrole NO odbori su izdavali kupone ili neke doznake na osnovu kojih se mogla podići hrana.

Porodice koje su imale mogućnosti da pripremaju hranu kod svojih kuća, dobijale su od NO odbora pomoć u žitu, brašnu, mesu, masti i drugim životnim namirnicama. Tako je Narodnooslobodilački odbor u Belanovici dao pomoć u žitu porodicama Mirka Perića i Stojke Kamnešević čiji su sinovi bili u Valjevskom NOP odredu, dok je Narodnooslobodilački odbor Čačka stavio do znanja aktivistima iz sela Prislonice da daju 20 kg pšenice ženi Miljka Živkovića koja je s dvoje dece ostala bez hrane.²⁴

U vreme Užičke Republike Gradski NO odbor u Užicu izdao je na ime pomoći sirotinji i izbeglicama oko 140.000 dinara i oko 60.000 dinara pomoći porodicama čiji su hraniooci bili na frontu ili u zarobljeništvu.²⁵ Gotovo svi invalidi i penzioneri na slobodnoj teritoriji primali su svoje prinadležnosti redovno. Odluka Gradskog NOO u Užicu, od 18. oktobra 1941, o radničkim i činovničkim nadnicama i platama, o pomoći nezbrinutim slojevima radnog naroda i izbeglicama, jedan je od najvažnijih dokumenata nove narodne vlasti.

Narodnooslobodilački odbori, a naročito odbori većih gradskih naselja, vodili su računa o snabdevanju ogrevom. Sreski narodnooslobodilački odbor u Arilju zaplenio je oko 150 kubnih metara ogrevnog drveta pripremljenog za okupatora i podelio sirotinji.²⁶ Kako je ovo bila mala količina da bi podmirila sve potrebe, preko seoskog odbora u selu Vranama organizovana je seča drva. Za kratko vreme posečeno je oko 160 kubika ogrevnog drveta. Nedaleko od Užica iz šume u Jelovoj gori prevučena je velika količina nametrenog ogrevnog drveta za potrebe Užica.²⁷

Preuzimajući od samog početka brigu o snabdevanju vojske životnim namirnicama i drugim potrebama, NO odbori su se afirmisali kao jedan od najvažnijih faktora u organizovanju i vođenju oslobodilačke borbe. Njihova aktivnost u izvršavanju tog značajnog zadatka je u stvari odlučujuće delovala u jačanju jedinstva partizanske vojske i naroda i razvijanju jedinstvenog i opštenarodnog oslobodilačkog fronta. Preko najraznovrsnijih oblika aktivnosti u rešavanju problema snabdevanja narodne mase su, okupljajući ise oko nove narodne vlasti, na najvidniji način izražavale svoju spremnost da doprinesu oružanoj borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika.

SNABDEVANJE ODECOM I OBUĆOM I ORGANIZOVANJE RADIONICA

Uporedo sa regulisanjem ishrane partizanskih jedinica i nezbrinutog stanovništva, na prvim oslobođenim teritorijama se odmah počelo raditi i na organizovanju snabdevanja odećom i obućom i drugim potrebama. Uslovi za rešavanje ovog zadatka bili su vrlo teški. I tamo gde su zatečene zanatske radionice ili neka manja industrijska preduzeća, usled nedostatka sirovina nije bilo moguće održati njihovu proizvodnju ili se tome prilazilo uz krajnje napore i sa znatnim improvizacijama. No, s obzirom na veoma oskudne zanatlijske a pogotovu industrijske kapacitete, težište aktivnosti u ovom pogledu bilo je na obnavljanju rada već postojećih i stvaranju novih radionica, na prvom mestu krojačkih i obućarskih.

Odmah po oslobođenju Užica, komandant Užičkog NOP odreda pozvao je sve krojače i krojačice, abadžije, obućare, opančare i druge patriote koji mogu pomoći zanatlijama u krojenju i šivenju odela i rublja, da se odmah prijave narodnom odboru ili Komandi mesta koja će im dati raspored za rad.²⁸

Slično je postupila i Komanda mesta u Čačku i zajedno sa NO odborom, pozvala sve zanatlije da otvore svoje radnje i počnu normalni rad, garantujući im bezbednost i zaštitu od pljačkaša.²⁹ Pored ovoga, zanatlije i svi oni koji su mogli da pruže bilo kakvu pomoć NOP-u u izradi odeće i obuće pozivani su i preko raznih zborova, mitinga i sastanka. U Užicu je održano nekoliko mitinga na kojima je narod izražavao spremnost da pomogne NO pokretu.³⁰ U Čačku je 14. novembra 1941. Odbor narodne vlasti sazvao konferenciju žena. radi organizacije šivenja rublja,

pletanja čarapa, džempera, rukavica i drugog. Sastanku je prisustvovalo oko 300 žena iz Čačka i okoline, a mnoge od njih, koje nisu bile u mogućnosti da dođu na zbor, poručile su da prihvataju sve odluke konferencije.³¹

Na ovakve pozive stanovništvo oslobođene teritorije se masovno odazivalo, pa su NOO odmah pristupili upisivanju i rasporedu prijavljenih lica prema granama proizvodnje. U Užiu, Čačku i drugim većim oslobođenim mestima, skoro da nije bilo zanatlije koji poziv nije odmah prihvatio. S obzirom na takav odziv majstora, na oslobođenoj teritoriji u zapadnoj Srbiji formirano je nekoliko radionica. U Užicu — radionica za muška odela sa 40 radnika, ženska krojačka radionica sa 20 radnica, radionica za rublje i druge.³² U Bajinoj Bašti otvorena je krojačka radionica sa 20 radnika, u Arilju radionica za krojenje odela i šivenje rublja, u Požegi radionica za izradu rublja u kojoj je radilo oko 60 radnika.³³ U Čačku su formirane Krojačko-abadžijska i Opančarsko-obučarska radionica i Berbersko-frizerska zadruga u kojima je bilo zaposleno oko 105 radnika.³⁴ Radionice za izradu rublja osnovane su u Prnjavoru, Lipolistu, Zmijanju, Petlovači, Bogatiću, Glogovcu i još nekim selima Mačve.³⁵ U Užicu je obučarska radionica imala dva odeljenja sa oko 70 radnika; obučari su izrađivali vojničke cipele a opančari opanke, takođe za potrebe partizana i sirotinje. Radionice za popravku obuće bile su organizovane i u Čačku, Takovu, Arilju i drugim oslobođenim mestima.³⁶ Ako se uzme u obzir da je smeštaj ovih radionica bio u vrlo lošem stanju i da nisu imale dovoljno alata a ni sirovina, onda je sasvim jasno da njihovi proizvodni kapaciteti nisu bili veliki. Samo su radionice u većim naseljima imale dovoljno alata i sirovina. Radionica muških odela u Užicu imala je, na primer, 23 šivaće mašine, u Arilju 12, u Požegi 20, u Čačku 18, dok je obučarska radionica u Užicu imala četiri obučarske mašine i sav ostali potrebni alat.³⁷ U mnogim od ovih radionica se radilo u više smena, a ponegde je jedan broj radnika ostajao po ceo dan na radu pa je i učinak u tim radionicama bio veliki.³⁸ Dnevni kapacitet krojačke radionice u Arilju bio je 125 pari partizanskih odela, dok se u ženskoj radionici u Arilju dnevno izrađivalo 50—60 pari rublja.³⁹ U užičkoj ženskoj radionici izrađeno je 30.000 pari rublja. U obučarskoj radionici u Užicu, u odeljenju za izradu vojničkih cokula, dnevno je izrađivano 50 pari, a u opančarskom odeljenju 20 pari opanaka.⁴⁰

Radionice za popravku obuće i krpljenje odela često su bile privremeno organizovane na mestima gde su jedinice NOP bile na kraćem odmoru. Dok su se borci odmarali, u radionicama je prano i krpljeno odelo, popravljane cipele i dr.

Da bi obezbedili nesmetani rad radionica, odbori narodne vlasti su preduzimali mere za pribavljanje sirovina. Nastojali su da prikupe zatečene rezerve tekstila, šajaka, sukna, đona, vime i pamuka, i da stave u pokret radionice za izradu tekstila i preradu kože, kao i da organizuju dobrovoljno prikupljanje raznih artikala potrebnih za život. Radi toga je NOO u Užicu formirao četiri komisije čiji je zadatak bio da izvrše popis robe i sirovina po svim skladištima i trgovinskim radnjama na teritoriji grada, kao i u radnjama koje su se bavile proizvodnjom odeće i obuće. Posle popisa odbor je pristupio otkupljavanju robe za novac ili, pak, putem izdavanja potvrda. Samo u Užicu otkupljeno je robe za 2,200.000 dinara.⁴¹

Narodnooslobodilački odbor i Komanda mesta u Užicu uložili su mnogo napora da stave u pogon fabriku tekstila. Ona je imala oko 265 razboja na kojima je radilo oko 300 radnika. Usled nedostatka sirovina, raspoložive mašine nisu bile dovoljno iskorišćene. Radno vreme je bilo osmočasovno, a radilo se samo u jednoj smeni, sem na mašinama za koje je bilo dovoljno sirovina. Od zatečenih sirovina, prema sećanju učesnika, proizvedeno je tekstila za 4,500.000 dinara. Međutim, iz knjigovodstvenih knjiga i izvoda računa užičke tekstilne radionice, za period od 7. oktobra do 27. novembra 1941, vidi se da je Štabu Užičkog NOPO isporučeno robe u vrednosti od 5,013.327 dinara i 15 para. Od toga je plaćeno 271.558 dinara i 50 para, a 4,741.768 dinara i 15 para otpisano.⁴²

U Užicu je pre rata radila fabrika kože koja je u aprilskom ratu bila prilično oštećena. Odmah posle oslobođenja grada i formiranja Narodnooslobodilačkog odbora, fabrika je obnovljena i puštena u rad. Posredstvom oslobodilačkih odbora na terenu organizovan je otkup sirove kože koja je dostavljena fabrici i tu prerađivana. Sirova koža je prerađivana i u selu Atenici kod Čačka i još nekim oslobođenim mestima na teritoriji zapadne Srbije.⁴³ Koža prerađena u ovim radionicama dostavljana

je radionicama za izradu i popravku obuće, kao i za izradu kožuha, kožnih kaputa i rukavica.

Veći deo sirovina, bezmalo za sve radionice, sakupljan je dobrovoljnim priložima od naroda i otkupljiv za novac. Ovakvo prikupljanje sirovina organizovali su narodnooslobodilački odbori. Posredstvom svojih sekcija ili pododbora za materijalna pitanja, gde ih je bilo, organizovali su prikupljanje svih ovih artikala na taj način što su u ovakve akcije uključivali sve članove KPJ, SKOJ-a i simpatizere NOP-a. Po selima i zaseocima organizovani su zborovi na koje je narod masovno dolazio donoseći svoje priloge. Početkom novembra 1941. godine na ovakvim zborovima u selima Kremni, Kačeru, Mokroj Gori i drugim prikupljene su velike količine rublja, vune, platna, čoje i dr.⁴⁴

U jeku prikupljanja dobrovoljnih priloga Gradski narodnooslobodilački odbor u Užicu pozvao je sve građane Užica i okoline, a naročito zanatlije, da daju što više dobrovoljnih priloga za NOP i sami stupe u jednu od osnovanih radionica.⁴⁵ Ova se akcija proširila i na celokupnu teritoriju zapadne Srbije i u nju su se uključili ljudi svih slojeva koji su na raznim mitinzima, zborovima i akcijama za prikupljanje dobrovoljnih priloga izražavali punu podršku Narodnooslobodilačkom pokretu. O mnogim takvim akcijama i manifestacijama pisala je »Borba« 1941. koja je, kao organ CK KPJ, izlazila u oslobođenom Užicu. Navešćemo samo neke od njih: 16. oktobra 1941. održan je miting izbeglica koje su se privremeno nastanile u Užicu; 17. oktobra 1941. održan je treći miting radnika i radnica zaposlenih u fabrici oružja, dok je 18. oktobra 1941. održan miting činovnika i nameštenika zaposlenih u užičkim ustanovama i preduzećima. U nedelju 19. oktobra 1941. održan je opšti miting kome su prisustvovali svi građani Užica i okoline.⁴⁶ Na ovim mitinzima radnici, izbeglice, činovnici i ljudi svih ostalih profesija, na poziv Narodnooslobodilačkog odbora, kroz akciju »Sve za front« — odgovarali su da će sve svoje fizičke i materijalne mogućnosti staviti na raspolaganje NOP-u. Naročito su se primemo pokazali radnici tekstilne fabrike; 150 radnika dalo je po jednu nadnicu u tekstilu za front, dok su se radnice obavezale da će u slobodnim časovima plesti čarape, rukavice i džempere za borce. Radnici obučarske radionice doneli su odluku na radnom sastanku da će sami nastojati da se poveća broj radnika u njihovoj radionici i da će organizovati racionalniji rad i, na taj način, povećati proizvodnju.⁴⁷ Radnice šivarske radionice u Bajinoj Bašti donosile su od svojih kuća materijal za šivenje rublja ili su ga sakupljale kao dobrovoljni prilog na slobodnoj teritoriji.⁴⁸ I po ostalim mestima na oslobođenoj teritoriji su se održavali zborovi: U Bajinoj Bašti 19. oktobra 1941. u Mokroj Gori i Rogatici 21. oktobra itd. Pod parolom »Sve za front«, građani Čačka su 17. novembra 1941. na velikom zboru manifestovali jedinstvo i spremnost da pomognu NOB-u.⁴⁹

Da bi održavali u ispravnom stanju mobilisana zaprežna vozila, kao i potkvo na zaprežnoj stoci, NO odbori su formirali kovačke i potkivačke radionice. Ovakvih radionica je bilo u Užicu, Čačku i nekim drugim oslobođenim mestima.⁵⁰

U Užicu je, pored ostalih delatnosti, Gradski NOO organizovao preradu duvana i proizvodnju cigaret papira. Dnevno je izrađivano 25.000 paketića cigaret-papira i 5.000 paketića duvana »zete«.⁵¹

Na oslobođenoj teritoriji NO odbori organizovali su i proizvodnju brašna. Sve vodenice-potočare, parni i električni mlinovi radili su ne samo za potrebe vojske nego i celokupnog stanovništva na slobodnoj teritoriji.⁵²

TRGOVINA

U prvim danima oružanog ustanka kada je stara vlast prestala da postoji, a nova tek da se stvara, većina trgovaca držala je zatvorene radnje, pa su komande mesta i tek formirani NO odbori, garantujući trgovcima bezbednost od pljačkaša, zahtevali da radnje budu otvorene. Takvi zahtevi su postavljeni pred vlasnike trgovačkih radnji u Čačku, Užicu, Guči, Bajinoj Bašti i drugim oslobođenim mestima.⁵³ U Čačku je odmah po oslobođenju Komanda mesta, u zajednici sa Narodnooslobodilačkim odborom, izdala naredbu kojom je pokušala da reguliše radno vreme u trgovačkim i zanatskim radnjama. Radnje su morale biti otvorene od 7 do 12, i od 15 do 19 časova; kafane i krčme od 5—20,30 časova, a hoteli i prenoćišta u svako doba noći i dana.⁵⁴ Slične naredbe izdavale su i komande mesta i odbori u Užicu, Ivanjici i Bajinoj Bašti. U zajednici sa komandama mesta odbori su kontro-

lisali da li se trgovci pridržavaju propisanog radnog vremena i da li uopšte otvaraju radnje. Kada i pored intervencije neki trgovci nisu otvarali radnje, narodno-oslobodilački odbori su slali odbornike da to ispitaju. Onima koji su bez opravdanog razloga držali zatvorene radnje, konfiskovana je roba i prodavana na tržištu.⁵⁵ Jedinice Valjevskog partizanskog odreda izvršile su pretres u trgovačkoj radnji Miladina Jovanovića u kojoj je nađena veća količina soli i drugih artikala. Ono što je bilo potrebno vojsci poslato je na front, a ostala roba podeljena je narodnooslobodilačkim odborima da je preko svojih organa dele građanstvu ili, pak, prodaju po određenim cenama. Ovakva mera, razumljivo, bila je opomena trgovcima da ne kriju robu i ne drže zatvorene radnje već robu da prodaju po određenim cenama.

Radi bolje organizacije trgovine, Gradski NO odbor u Užicu je tražio od komesarijata železničke stanice u Užicu da mu odobri nekoliko transportnih vagona koji bi se preuredili za pokretnu voznu prodavnicu na slobodnoj teritoriji.⁵⁶

U većim oslobođenim mestima gradski i mesni NO odbori su nastojali da pijace normalno funkcionišu. U Užicu i Čačku je, pored sekcije za trgovinu pri Gradskom odboru, postojala i posebna grupa koja se brinula o snabdevanju tržišta raspoloživim namirnicama, kao i o organizaciji donošenja i prodaje robe na tržištu.⁵⁷

S obzirom na to da slobodna teritorija nije činila kompletnu privrednu celinu, da je u nekim krajevima bilo zatečene robe, a u drugim nije, da su neki krajevi bili ekonomski jači, a drugi pasivniji i više opljačkani od okupatora, odbori narodne vlasti su nastojali da dopremanjem robe iz ekonomski jačih područja ublaže nestašicu u pasivnim i opljačkanim krajevima slobodne teritorije. Radi toga je u ekonomski bogatijim krajevima organizovan otkup životnih namirnica koje su prebavci u pasivne krajeve, ili, pak, na front za izdržavanje vojske.

U Gornjem Milanovcu, u radionicama ratluka i bombona, zatečene su velike količine šećera, pa kako se u to vreme na slobodnoj teritoriji osećala velika nestašica u toj namirnici, Narodnooslobodilački odbor iz Čačka preduzeo je mere da se izvesne količine prebace iz Gornjeg Milanovca u druge krajeve slobodne teritorije i prodaju po određenim cenama ili zamene za druge potrebne proizvode.

Radi suzbijanja špekulacije i izrabljivanja siromašnih slojeva naroda, NO odbori su nastojali da svaki proizvod dopremljen na tržište ima određenu cenu propisanu aktom odbora na toj teritoriji.⁵⁸

Prema odluci Gradskog NO odbora u Užicu, cena hleba mogla je da bude najviše šest dinara po kilogramu. Ko se nije pridržavao ovih cena, kažnjavan je novčanom kaznom, kao i zaplenom robe. Visina kazne određivana je ne samo po težini prekršaja nego i prema imovinskim mogućnostima prekršioca. O nepoštovanju ovih odluka pisala je »Borba«, navodeći da su neki trgovci zbog toga čak i kažnjeni. Trgovac Andrija Mirković prodavao je naftu po 30 dinara, Aleksandar Ostojić zejtin po 60 i 70 dinara, a petrolej po 30 dinara. Zbog ovih špekulacija narodna milicija im je oduzela sve zalihe kojima su raspolagali i iste rasprodala narodu po određenim cenama, a njih primemo kaznila. Izvesni trgovci su, kad već nisu mogli da špekulišu, zatvarali radnje. Narodnooslobodilački odbor je intervenisao preko narodne milicije i zbog neotvaranja radnji kaznio neke trgovce. Jednog je kaznio sa 5.000 din, drugog sa 1.500, a trećeg sa 1.200 dinara.⁵⁹ U selu Kremni trgovac Momir Božović prodavao je kutiju šibica po dva dinara. Narodnooslobodilački odbor je izvršio pretres njegove radnje i ostalih prostorija i oduzeo mu 800 kutija šibica i kaznio ga sa 750 dinara, a šibice prodao građanstvu po jedan dinar po kutiji.⁶⁰

Pored određivanja cena raznim proizvodima, narodnooslobodilački odbori su nastojali da regulišu i cene uslugama, naročito prilikom vršidbe i meljave žita. Ako se neko od vlasnika vršalica i mlinova, ili bilo koje druge uslužne radnje nije pridržavao odluke, na zahtev narodne vlasti radnja mu je zatvarana, a sva zatečena roba konfiskovana.*¹

Nardnooslobodilački odbori su zabranjivali nekontrolisano odnošenje robe sa slobodne teritorije u neoslobodene gradove. Ta tzv. ekonomska blokada bila je veoma važan elemenat u borbi protiv okupatora, bez obzira što je to pogadalo i stanovništvo neoslobodjenih gradova. Uz pomoć partijske organizacije i drugih društveno-političkih organizacija narodnooslobodilački odbori su objašnjavali narodu da je nošenje ovih namirnica u neoslobodene gradove u stvari pomoć okupatoru. Ko

se nije pridržavao ovoga, životne namirnice su mu konfiskovane bez ikakve nadoknade, a on kažnjavan kao saradnik okupatora. Nasuprot tome, okupator je takođe zabranjivao odnošenje namirnica sa neoslobođenih teritorija na oslobođene. U prvom redu zabranjivana je trgovina soli i petroleja, za kojima se osećala velika potreba na oslobođenoj teritoriji.

Narodnooslobodilački odbori su bili prinuđeni da ovaj problem na neki način rešavaju.⁶² Ponegde su nestašicu petroleja privremeno ublažavali oduzimanjem zatečenih zaliha od trgovaca, ili su ga preko odgovarajućih veza kupovali na neoslobođenoj teritoriji. Cačanski NO odbor rešio je nestašicu petroleja na taj način što je mešanjem benzina i nafte dobio mešavinu koja je bila pogodna za petrolejke. Ovakva mešavina je prodavana na celokupnoj teritoriji zapadne Srbije ili je zamjenjivana za druge proizvode.⁶³

Zauzimanjem Užica, u trezorima Narodne banke zaplenjeno je 55 miliona dinara u srebru. Ovaj novac je čuvan i, pod kontrolom Vrhovnog štaba, racionalno korišćen. Ponešto novca zaplenjivale su partizanske jedinice i u starim opštinskim upravama, ali je to često bila mala suma koja je ponekad odmah deljena sirotinji. Nešto više zaplenjenog novca (134.000 dinara) spominje se u izveštaju Filipa Fiće Kljajića, od 7. septembra 1941, o akcijama Šumadijskog partizanskog odreda.⁶⁴

Narodnooslobodilački odbori su organizovali prikupljanje dobrovoljnih priloga u svim krajevima oslobođene teritorije. Imućniji ljudi, trgovci i zanatlije davali su više, dok su siromašniji davali prema svojim mogućnostima. Za vrlo kratko vreme u Užicu je sakupljeno oko 125.000 dinara.⁶⁵ Narod je shvatio ciljeve i težinu narodnooslobodilačke borbe, shvatao je teškoće i potrebe vojske, pa je davao pomoć ne bi li ih ublažio. Novac je prikupljan dobrovoljnim priložima i u okupiranim gradovima posredstvom partijskih i skojevskih organizacija, odbora NOF i simpatizera NOP-a.

Radi prikupljanja novčanih sredstava Narodnooslobodilački odbor u čačku raspisao je zajam od 10 miliona dinara, a Odbor u Gornjem Milanovcu od 10 hiljada dinara.⁶⁶ Zajmom je trebalo pomoći pogorelice, sirotinju i izbeglice. Narod slobodne teritorije odazvao se ovom pozivu i samo za nekoliko dana upisano je 40 hiljada dinara.

SAOBRAĆAJ

U procesu stvaranja širih oslobođenih područja sve više se nametala potreba za uspostavljanjem saobraćaja koji je bio značajan faktor u organizovanju oslobođene teritorije, kao baze za vođenje borbe protiv okupatora. To znači da je trebalo popravljati i održavati iste one komunikacije koje su ranije, u početku oružane borbe protiv okupatora, uništavali partizanski odredi.

Pri komandama partizanskih odreda i mesta, kao i pri narodnooslobodilačkim odborima osnovane su sekcije ili odeljenja za 'saobraćaj (Užice, Čačak), koji su u saradnji sa ostalim organima na oslobođenoj teritoriji, vodili računa o organizaciji i korišćenju raspoloživih saobraćajnih sredstava.⁶⁷

Železnički saobraćaj na slobodnoj teritoriji u zapadnoj Srbiji u drugoj polovini 1941. održavan je pod vrlo teškim uslovima i to, uglavnom, na železničkim prugama uzanog koloseka. Oslobođenjem Užica, čačka, Gornjeg Milanovca i širenjem oslobođene teritorije prema Drini, na pruzi od Gornjeg Milanovca do Vardišta zaplenjeno je nekoliko lokomotiva i izvestan broj vagona za prevoz putnika i tereta. U borbi za oslobođenje ovih krajeva pruga je bila na više mesta srušena, a jedan broj vagona i lokomotiva oštećen. Komanda Uzičkog partizanskog odreda, uz pomoć Komande mesta i Narodnooslobodilačkog odbora, nastojala je da se saobraćaj što pre organizuje. Uzičkoj železničkoj i kolskoj radionici stavljeno je u zadatak da osposobe lokomotive i vagona koji su u borbi bili oštećeni. Radnici ovih radionica uložili su napore da postavljeni zadatak i izvrše i za veoma kratko vreme, posle oslobođenja Užica, prugom prema Požegi krenuo je prvi partizanski voz.^{68*}

Proširivanjem slobodne teritorije u zapadnoj Srbiji širila se i železnička mreža partizanske železnice, tako da se 1. oktobra 1941, kada je oslobođen Čačak, protezala od Banjana, odnosno Ugrinovaca do Čačka i od Kraljeva, odnosno Adrana (pošta

je između ovih bio front), preko Čačka, Požege, Užica, Šargana, Vardišta do Dobruna, gde je prema Višegradu takođe bio front. Ukupna dužina železničkih pruga Uzičke Republike iznosila je oko 210 km sa svim potrebnim postrojenjima i osobljem, što je bila značajna saobraćajna baza za ovu teritoriju.⁶⁹

Saobraćaj je, ako se za izuzetne prilike toga vremena može tako reći, bar na oslobođenoj teritoriji Uzičke Republike, bio uglavnom redovan. Iako je železnica zadovoljavala prvenstveno potrebe vojske, postojali su i vozovi koji su saobraćali po određenom redu vožnje. Oni su korišćeni za prebacivanje partizanskih jedinica, za prevoz oružja i municije i naročito za snabdevanje frontova prema Kraljevu, Gornjem Milanovcu i Vardištu, za prevoz hrane i drugih životnih potreba, kako za partizanske odrede, tako i za stanovništvo slobodne teritorije.

Pored lokomotive i vagona, za prevoz putnika služile su i železničke dresine koje su poslužile samo u izvesnim slučajevima za prevoz onih koji su imali da izvrše specijalni zadatak.⁷⁰

U železničkim radionicama u Užicu i Ljubiću vodilo se računa o popravci vagona kako železnički saobraćaj ne bi oskudevao u njima. Radnici ovih radionica radili su i na opravci oružja, a u kolskoj radionici u Užicu izrađivane su i bombe »partizanke«. Krajem oktobra 1941. kolska radionica u Užicu je izgradila i oklopni voz. Na dan Oktobarske revolucije, dok se u gradu slavilo, prvi partizanski oklopni voz stajao je na železničkoj stanici spreman da pođe na izvršenje zadataka. Probna vožnja bila je na pruzi do Požege i natrag. Posadu oklopnog voza činili su dvojica mašinovođa, 10—15 ljudi naoružanih puškama, mašinkama, i sa tri mitraljeza marke »švarcloze«. Naređenja za pokret oklopnog voza dobijana su od nadležnog štaba, a radnici ložionice brinuli su da on uvek bude spreman za pokret.⁷¹

Radnici kolske radionice preuredili su i nekoliko vagona za takozvani sanitetski voz. U vagonima su bili namešteni kreveti i instalirana kupatila. U vozu je bilo sanitetsko osoblje sa potrebnim lekovima i instrumentima za ukazivanje prve pomoći ranjenicima koji su prihvatani u neposrednoj blizini bojišta i dopremani u bolnicu.

Osim železničkog, bio je organizovan i automobilski saobraćaj. U Užicu i drugim okolnim oslobođenim mestima zatekao se izvestan broj kamiona i putničkih automobila koji su itekako dobro poslužili, u prvom redu za prevoz boraca s jednog dela fronta na drugi, za prevoz hrane, odeće, obuće, municije i dr. Neka motorna vozila služila su i za izvršenje specijalnih zadataka. Kako su sva ta vozila bila u dosta lošem stanju, Narodnooslobodilački odbor i Komanda mesta pozvali su sve automehaničare sa oslobođene teritorije i u postojećim radionicama organizovali popravke kvarova. Takvih radionica je bilo u Užicu, Gornjem Milanovcu, Požegi, Bajinoj Bašti i drugim mestima. U ove radionice su dopremani i delovi od neprijateljevih oštećenih automobila, i od njih su, ikao na primer, u radionici u Bajinoj Bašti opremljena dva automobila i nekoliko motocikla koji su dobro poslužili u vreme najžešćih neprijateljskih napada.⁷² Za vreme povlačenja partizanskih snaga sa slobodne teritorije iz Užica na Zlatibor kamionima su prebačeni ranjenici i bolesnici, zatim štamparija CK KPJ i radio-stanica. Motorna vozila su upotrebljavana i za kurirsku službu, pa i za evakuaciju stanovništva sa slobodne teritorije u slučajevima brzog prodora neprijateljskih snaga. Pored vojnih potreba, automobili i kamioni su korišćeni i za prevoz putnika i životnih namirnica na oslobođenoj teritoriji. Iz Čačka, Užica i Gornjeg Milanovca bio je uspostavljen automobilski saobraćaj sa svim mestima u okolini.⁷³ Sva motorna vozila smatrana su mobilisanim. Na nekim autobuskim linijama prevoz putnika je naplaćivan, ali su cene bile veoma niske i više simbolične.

Razumljivo je da ova vozila nisu ipak mogla zadovoljiti sve potrebe NOB, pa su komande mesta i narodnooslobodilački odbori angažovali i zaprežnu stoku. Poremećeno, kad je trebalo prevući veću količinu municije, hrane ili nekog drugog materijala, mobilisane su sve zaprege iz jednog ili više sela koje su bile sposobne da se kreću i po najtežim terenima. Iako spora, zaprežna kola su imala i izvesnu prednost: sem što su pod teretom savladavala loše terene, ona su po magli i noću, bez osveti jenja, dovlačila municiju i hramu na sam položaj, bez bojazni da će biti napadnuta iz vazduha (jer se nije čulo zujanje motora). Ovako je, na primer, organizovan prevoz municije iz Užica na front, prevoz žita iz Mačve u Užice i okolinu,

prebacivanje mašina Fabrike oružja iz Krčagova u trezore Narodne banke, prevoz avionskih bombi i drugog ratnog materijala sa privremenog aerodroma u Tatojevici kao i prevoz nafte i benzina iz cisterni u Jeminskoj Steni i dr.

Sekcije ili grupe za otkup žita i drugih prehrambenih artikala bile su u tesnoj saradnji sa sekcijama i komesarijatima za saobraćaj, kao i sa NO odborima na terenu. Za sve ono što su predstavnici NO odbora na oslobođenoj teritoriji otkupili, seoski odbori su organizovali prevoz do skladišta. Pod pritiskom neprijateljevih snaga, u novembru 1941. godine, partizanske snage su, povlačeći se sa slobodne teritorije u zapadnoj Srbiji, istovremeno prebacivale volovskim zapregama i jedan broj mašina i ostalog materijala u Sandžak. U nedostatku motornih vozila za transportovanje bolnice, štamparije i arhivskog materijala, korišćene su zaprege. Skoro sve šivaće mašine i alat iz užičkih krojačkih i obućarskih radionica prebačeni su zapregom na Zlatibor.

Na slobodnoj teritoriji zapadne Srbije u jesen 1941. bila je razvijena i poštanska, telegrafska i telefonska služba. Sva veća mesta bila su povezana telefonskim vezama: Užice—Požega—Cačak—Gornji Milanovac, Užice—Ivanjica, Užice—Krupanj, Požega—Kosjerić i veća naselja u kojima je do rata bilo sedište opštine. Ova služba je bila pod kontrolom štabova NOP odreda i komandi pozadine. U mestima gde nije bilo vojnih predstavnika, u selima i manjim gradskim naseljima, poštansku i telefonsku službu obavljala su lica određena od NO odbora, a najčešće sami članovi odbora. U poštanskoj službi služile su stare marte za građanstvo, dok su vojnu poštu, kao i poštu narodne vlasti i ostalih pozadinskih organa preuzimali kuriri. Svaki NO odbor na oslobođenoj teritoriji imao je svog kurira, a u većim mestima bilo ih je po dva i više. Gradski NOO u Užicu imao je grupu kurira koji su često obavljali poslove i za potrebe Sreskog i Okružnog NO odbora. Pri komandama mesta i odreda bile su grupe kurira zaduženih za vezu sa odborima i partizanskim jedinicama. Veze između jedinica obezbeđivale su same jedinice, dok su veze sa pozadinom organizovali NO odbori i komande mesta. Svi odbori na slobodnoj teritoriji, počev od seoskih pa do okružnih, bili su dužni da obezbede punktove, odnosno kurirske stanice, u kojima su se kuriri smenjivali i vršili primopredaju pošte.

POLJOPRIVREDA

Već u procesu svog nastajanja NO odbori počeli su se, u okviru privredne aktivnosti, baviti i problemima poljoprivredne proizvodnje a, pre svega, prikupljanja letine i organizovanja jesenje setve. Na to su ih navodile obaveze da osiguraju ishranu partizanske vojske i da ublaže probleme ishrane sirotinje i izbeglica. Stanje poljoprivrede u jesen 1941. bilo je loše. Ometena aprilskim ratom, proletnja setva nije u potpunosti obavljena. Znatno deo obradive površine ostao je neuzoran i neza-sejan, čemu je doprinela i oskudica u radnoj snazi. Jedan broj sposobnih ljudi odveden je u zarobljeništvo i koncentracione logore, veliki broj radno sposobnih iz ustaničkih mesta otišao je u partizane, a domaćinstva su ostala na ženama, deci i starijim. Osim toga, iz raznih krajeva zemlje, ispred terora okupatora i domaćih izdajnika, nezaštićeno stanovništvo bežalo je na oslobođenu teritoriju, pa se na taj način povećavao i broj njenih žitelja. I o njima su narodnooslobodilački odbori, tek što su obrazovani, morali da vode brigu, ne samo o njihovom smeštaju nego i o ishrani i drugim potrebama. Kako je bilo skoro nemoguće dobiti životne namirnice, naročito prehrambene, sa neoslobođene teritorije, organi narodne vlasti bili su prinuđeni da ishranu i snabdevanje organizuju sopstvenim snagama na oslobođenoj teritoriji.

Znatnije aktiviranje ustaničkih organa i organizacija na sektoru poljoprivrede pokazalo se, pre svega, kada je trebalo podizati letinu. Sačuvani dokumenti pružaju o tome dosta podataka, i iz njih se vidi da se u tom pogledu već od početka preduzimalo sve što je potrebno. Inicijativu za takvu aktivnost dale su organizacije KPJ. SKOJ-a, štabovi partizanskih jedinica, prvi organi narodne vlasti i pozadinske vojne komande u oslobođenim mestima, opštinama i srezovima.

U mnogim krajevima bile su prvi put obrazovane radne jedinice — čete, bata-ljoni i brigade. Organizatori i rukovodioci tih jedinica bile su najčešće organizacije

žena i omladine. Iz lista »Vesti«, koji je izlazio u oslobođenom Užicu, saznajemo da je omladina ovoga grada, odmah posle oslobođenja, masovno učestvovala u podizanju letine u Dobrunu i okolini.⁷⁴ U ovom periodu, jedna od najvećih akcija ove vrste, sprovedena na inicijativu Vrhovnog štaba, bila je evakuacija životnih namirnica i stoke iz Mačve. Preko seoskih NO odbora i aktivista gotovo po svim mačvanskim i posavskim selima organizovano je sakupljanje letine i vršidba žita koje je prebacivano u planinske krajeve oslobođene teritorije zapadne Srbije. O tome drug Tito u izveštaju na V kongresu KPJ kaže: ...»danima i noćima prolazile su neprekidne povorke kola natovarenih žitom i raznim drugim namirnicama. Seljaci su gonili stoku i sve što bi moglo poslužiti Nijemcima«.⁷⁵

Narodnooslobodilački odbori na oslobođenim teritorijama organizovali su ponekad pomoć partizanskim porodicama i onima koji nisu bili u stanju da sakupe letinu sa svojih imanja. Narodnooslobodilački odbor u Donjoj Topoli, na jednom od svojih sastanaka, doneo je odluku da se ukaže pomoć u berbi kukuruza porodici Matić čija su sva tri sina bila u partizanima.⁷⁶ Slične akcije pomoći u prikupljanju letine partizanskim porodicama organizovali su narodnooslobodilački odbori i u nekim selima u okolini Čačka i Valjeva.⁷⁷

Pored sakupljanja letine organizovano je i jesenje duboko oranje i jesenja setva. Narodnooslobodilački odbor u Radobudi i Vranama organizovao je i rasporedio sve ispravne plugove i dobru zapregu da bi se što pre poraia i zasejala pripremljena zemlja za jesenju setvu.⁷⁸ Usled slabe letine, kao i pljačke okupatora i domaćih izdajnika, narodnooslobodilački odbori nisu predviđali nestašicu životnih namirnica, pa su predlagali ljudima da jedan deo žita, kukuruza, pasulja i krompira sačuvaju za proletnju setvu. Takvi saveti su umnogome pomogli domaćinima, jer su znali da sa druge strane ne mogu dobiti nikakvu pomoć ukoliko svoje ne sačuvaju.

Gradski narodnooslobodilački odbor u Užicu organizovao je rasprodaju sadnica šljiva, jabuka, i krušaka iz poljoprivrednog rasadnika po selima užičkog sreza. Sadnice su prodavane po 3 dinara, a siromašnim porodicama i onima čiji su roditelji bili na frontu ili u zarobljeništvu davane su besplatno.⁷⁹

Neki narodnooslobodilački odbori bavili su se i problemom pošumljavanja. Tako je Gradski narodnooslobodilački odbor u Užicu na jednoj od svojih sednica doneo odluku da se sve goleti u najbližoj okolini grada pošume. Bile su već pripremljene i sadnice, ali usled naglog prodora neprijatelja i povlačenja partizanskih snaga iz Užica u Sandžak, to se nije moglo tada ostvariti.

NAPOMENE

¹ Zbornik NOK-a, IV/1, str. 31.

² Prema usmenom kazivanju Vitomira Cvorovića, u Užicu je bilo oko 2.000 izbeglica, a u Čačku oko 1.300. Izbeglica je bilo i u drugim gradovima i selima oslobođene teritorije u zapadnoj Srbiji.

³ Zbornik NOR-a, II, str. 69.

⁴ Borba 19. oktobar 1941.

⁵ Arhiv CK SKJ, memoarska građa i obrada (u daljem tekstu MGO), sv. 35, str. 1—10.

⁶ Milijan Jeremić, Miodrag Kovačević, Narodna vlast u Srbiji 1941—1961, Beograd 1962, str. 107.

⁷ Arhiv CK SKJ, MGO, sv. 66, str. 103.

⁸ Arhiv CK SKJ, MGO, sv. 33.

⁹ Arhiv CK SKJ, MGO, sv. 265, 43.

¹⁰ Zbornik NOR-a, 1/2, 162.

¹¹ Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Beograd, memoarska građa neregistrovana.

¹² Arhiv CK KPJ, MGO, sv. 146.

¹³ Dr Jovan Marjanović, Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941. Beograd 1963, str. 286.

¹⁴ Arhiv CK KPJ, MGO, sv. 146.

- ¹⁵ Arhiv CK KPJ, MGO, sv. 35, 1—10.
- ¹⁸ Josip Broz Tito, Dela, knj. 3, str. 369.
- ¹⁷ Arhiv CK KPJ, MGO, sv. 32.
- ¹⁸ Arhiv CK KPJ, MGO, sv. 279, 21 i 27.
- ¹⁹ Jedan deo ovog šećera prodavan je za novac ili zamenjivan za druge proizvode na slobodnoj teritoriji (Arhiv CK KPJ, MGO, sv. 164. i 23).
- ²⁸ Arhiv CK KPJ, MGO, sv. 32.
- ¹¹ U vreme Uzičke Republike u Užicu su bile tri menze, odnosno javne kuhinje. Jedna od tih menzi, ujedno i najveća, bila je smeštena u preseku ulica Dečanske i Serdara Mičića. Ova menza je imala četiri kazana u kojima je kuvana hrana za oko 450 porcija. Druga menza se nalazila u dvorištu gde je posle rata bio smešten Savez zemljoradničkih zadruga u Užicu, a treća na carini. Osim kazana, menze su imale i izvesnu ambalažu i posude koje nije moglo da zadovolji njihove kapacitete. Sve menze su imale zajedničku upravu preko koje su od odbora narodne vlasti dobijale potrebne namirnice za pripremanje hrane, (dr Jovan Marjanović, n.d. str. 289) U Čačku je Narodnooslobodilački odbor doneo odluku da i dalje radi menza u kojoj je do oslobođenja grada kuvana hrana za raseljene Slovence. Kapacitet ove menze bio je mali da bi zadovoljilo potrebe stanovništva oslobođenog Čačka, pa je Narodnooslobodilački odbor doneo odluku da se ova menza proširi, i ujedno da se otvori nova čiji bi kapacitet bio 2.000 obroka. (Dušan Milosavljević, Narodnooslobodilački odbor čačka u oktobru i novembru 1941, Vojnoistorijski glasnik br. 6 od decembra 1961, str. 73).
- ²² U Užicu i Krupnju bilo je više pekara, ali je najveći kapacitet imala vojna pekara u krugu kasarne u Užicu. U ovoj pekari radilo je oko 30 radnika. Njen dnevni kapacitet je bio oko 600 kg hleba. (Muzej ustanka 1941, Titovo Užice, dokumenat 4423). U Arilju su radile četiri manje pekare, a u Peckoj jedna. (Arhiv CK KPJ, MGO, sv. 35,6, 387,22).
- ²³ Arhiv CK KPJ, MGO, sv. 35.
- ²¹ Arhiv CKKPJ, MGO, sv.270,106.
- ²⁵ Arhiv CKKPJ, MGO, sv. 32,43.
- ²⁶ Arhiv CKSKJ, MGO, sv.35,110.
- ¹⁷ Arhiv CKSKJ, MGO, sv. 32,42.
- ²⁸ Vesti, 15. oktobra 1941.
- ²⁹ Arhiv CK SKJ, br. 18917, III-3-5 (41).
- ³⁰ Borba, 28. oktobar 1941.
- ⁵¹ Borba, 20. novembar 1941.
- ³² dr Jovan Marjanović, navedeno delo str. 286.
- ³³ Nikola Ljubičić, Ješa Popović, Miša Kovačević, Milivoje Radovanović Užice 1941, Beograd, 1961, str. 356.
- ³⁴ Dušan Milosavljević, n.d. str. 73.
- ⁸⁵ Komunist, br. 238 od 16. novembra 1961.
- ³⁸ dr Jovan Marjanović, n.d. str. 286.
- ³⁷ Nikola Ljubičić, Jevrem Popović, Miša Kovačević, Milija Radovanović-Farbin, n.d. str. 356; Sećanja Dušana Milosavljevića, prvog predstavnika Narodnooslobodilačkog odbora u Čačku 1941.
- ⁸⁸ Jeremić-Kovačević, navedeno delo str. 102.
- ³⁸ Arhiv CK SKJ, MGO, sv. 35, 1—10.
- ⁴⁸ Života Marković, Narodnooslobodilački odbor u Užicu 1941, Titovo Užice, 1976, str. 49.
- ⁴¹ Dušan Zivković, Nastanak i razvitak narodne vlasti u Jugoslaviji 1941—1942, Beograd, 1969, str. 384.
- ⁴² Jovan Marjanović, n. d. str. 288.
- ⁴³ Arhiv CK SKJ, MGO, sv. 32, 34.
- ⁴⁴ Borba od 15. novembra 1941.
- ⁴⁵ Borba 28. oktobra 1941.
- ⁴⁸ Borba 21. oktobra 1941.
- ⁴⁷ Života Marković, Narodnooslobodilački odbor u Užicu 1941, Titovo Užice 1976, str. 166.
- ⁴⁸ Borba br. 5. 28. oktobra 1941.
- ⁴⁹ Borba br. 15 od 18. novembra 1941.
- ⁵⁰ dr Jovan Marjanović, navedeno delo str. 287; Jeremić, Kovačević, n. d. str. 103.
- ⁵¹ dr Jovan Marjanović, navedeno delo, str. 287.
- ⁵² Muzej ustanka 1941, Titovo Užice, dokumenat br. 4423.
- ⁶³ Arhiv CK SKJ, MGO, sv. 20, 32, 53,263.
- ⁵⁴ Arhiv CK SKJ, br. 349, III, 3—1 (1941;.
- ¹⁵ Arhiv CK SKJ, MGO, sv. 270, str. 100—105.
- ⁵⁸ Muzej ustanka 1941, Titovo Užice, dok. br. 437.
- ⁵⁷ Arhiv CK SKJ, MGO, sv. 32.
- ⁵⁸ Arhiv Vojnoistorijskog instituta, kutija 1969, fase. 25.
- ⁵⁹ Borba 1. novembra 1941. Života Marković, navedeno delo, str. 171.

- *« Borba 19. novembra 1941.
- « Arhiv CK SKJ, MGO, sv. 32.
- ¹¹ Sećanja Dušana Milosavijevića, penzionera iz Čačka.
- « Zbornik NOR-a, 1/2, str. 121.
- « Život Marković, str. 176.
- ¹⁵ Arhiv Vojnoistorijskog instituta, kutija 19/1, br. 21941.
- « Arhiv CK SKJ, MGO, sv. 32.
- Arhiv CK STCJ, MGO, sv. 164. 20.
- « Branko Medić, Dragan Janković, Železnice i železničari Uzičke Republike, Beograd
- « Isto, str. 88.
- ⁷¹ Isto, str. 67.
- « Arhiv CK SKJ, MGO, sv. 38.
- » Arhiv CK SKJ, MGO, sv. 173.
- ⁷¹ Usmena kazivanja Vitomira Corovića (Titovo Užice).
- ⁷¹ Vesti, Novosti, Reč naroda, 1941. Muzej ustanka 1941. Titovo Užice 1961. 102—103.
- ⁷⁵ Josip Broz Tito, Izabrana dela, knj. 3, str. 369.
- ⁷¹ Arhiv CK SKJ, MGO, sv. 365.
- ⁷⁷ dr Jovan Marjanović, navedeno delo, str. 289.
- ⁷⁸ Isto, str. 298.
- ^{7*} Jeremić, Kovačević, navedeno delo, str. 105.

MILAN ĐOKOVIĆ

PRVA AGRARNA REFORMA U UŽIČKOJ REPUBLICI

Posle stvaranja slobodne teritorije u zapadnoj Srbiji i Šumadiji, u jesen 1941. godine, rušenja stare nenarodne vlasti i formiranja nove kroz narodnooslobodilačke odbore, usledio je niz ekonomskih, društvenih i socijalnih promena. Nova vlast, pored pružanja pomoći u organizovanju i vođenju oružane borbe protiv okupatora, preduzela je niz mera kojima se zaštićuju prava i obezbeđuje životna egzistencija siromašnih narodnih slojeva. Među takvim merama bile su: konfiskacija imovine narodnih neprijatelja, obezbeđenje ishrane, odevanje siromašnih, rešavanje raznih sporova i dr. Pored ovih zabeležena je još jedna mera, danas malo poznata, a to je prva organizovana akcija za podelu zemlje bezemljašima i siromašnim seljacima u selu Trnavi, kod Čačka. Ova akcija, kao sastavni deo programa socijalne revolucije, bila je prvi začetak praktičnog rešavanja agrarnog pitanja, koje nenarodni režimi Kraljevine Jugoslavije nisu hteli da reše i pored snažnih zahteva i pritisaka širokih seljačkih slojeva i revolucionarnog radničkog pokreta s KPJ na čelu.

Narodnooslobodilački odbor sela Trnave, koji je formiran po oslobodenju toga područja, od pet predstavnika NOP-a (Đurđe Petrović, Dragutin Mandić, Miloje Stevović, Svetislav D. Živković i Božidar Babović) i pet predstavnika četnika (Srećko Spasojević, Svetislav Vasilčić, Vojin Todosijević, Milutin Kovačević i Milisav Simović), odnosno zemljoradnika toga sela, siromašnog, srednjeg i imućnog stanja,¹ smatrao je da je došlo vreme da zemlja pripadne onima koji je obrađuju. Shodno toj paroli, koju je KPJ isticala u godinama između dva rata, ovaj odbor je na svojoj sednici od 21. oktobra 1941. godine doneo jednoglasno odluku da se oduzme zemlja od manastira Blagoveštenje² koji je raspolagao sa preko 200 hektara zemlje, od čega je 46 hektara i 70 ari bilo obrađivo u selima Trnavi i Viljuši. U ta dva sela bilo je dosta siromašnih ljudi sa malo zemlje čiji prinosi nisu bili dovoljni za ishranu njihovih porodica. Neki drugi posao, u tom periodu, nije se mogao ni naći. Pošto je bilo vreme da se obavi jesenja setva, odbornici su došli na ideju da se jedan deo manastirskog imanja razdeli siromašnim zemljoradnicima, kako bi ga ovi obradili. Predlog je obrazložio partizanski odbornik Svetislav D. Živković, napredni zemljoradnik, koji je još 1920. godine bio kmet i odbornik komunističke opštinske uprave u tom mestu.

Odbor je istog dana, 21. oktobra, uputio pismeni zahtev partizanskoj Komandi mesta u Čačku sledeće sadržine:

»Manastir Blagoveštenje u Trnavi ima oko 50 hektara njiva i livada koje je do sada izdavao pod zakup.

Kako se do sada obratilo više lica, a naročito onih čiji se domaćini zadruga nalaze u ropstvu i mole da im se dodeli bar po jedan plug radi isejanja pšenice, to se moli Komanda mesta da izvoli naći puta i načina da im se izađe u susret, jer su sva do sada prijavljena lica posve siromašnog stanja .. .«³

Ovaj akt odneo je opštinski delovođa Tihomir Subotić i predao ga lično Milenku Nikšiću, partizanskom komandantu mesta, u Čačku. Nikšić je pročitao akt i

usmeno rekao da je »još rano donositi ovakvu odluku«, dok je na poleđini samog predloga svojeručno napisao: »Neka to Odbor u sporazumu sa Upravom manastira reguliše kaiko je najshodnije.«⁴ Stavljen je pečat i ipotpis: M. Nikšić i Drag. J. Petrović.

Kad je dobio odgovor Komande mesta u Čačku, Odbor u Trnavi se, istog dana, 21. oktobra, obratio Upravi manastira Blagoveštenje, aktom sledeće sadržine:

»U rejonu ove opštine ima veći broj sirotinje, a naročito iz reda onih čiji su hranitelji napolicom izdržavali svoju porodicu, a sada su u zarobljeništvu. Humana je dužnost svakog dobromišljenog građanina da se u ovim sada teškim danima svim sredstvima izade u susret i pomogne sirotinji. U tom cilju Odbor se je obratio Vama i ujedno za prethodno ovog postupka Komandi mesta, da se od zemljišta manastirskog kojega ima u većem kompleksu, izvestan deo ustupi na obradu besplatno za jednu setvu jesenju ili letnju izvesnom broju sirotinje, i Komanda mesta uputila je Odbor da ovo pitanje reši u sporazumu sa manastirskom upravom.

Prema ovome, Odbor Vas moli da povodom ovoga odobrite ovaj postupak i o tome donesete svoju pismenu odluku i dostavite je ovom Odboru, posle čega će Odbor doneti svoju odluku. Ovo učiniti uskoro, jer je sada vreme jesenje setve.. «⁵

Ovaj akt su potpisali članovi Narodnooslobodilačkog odbora Milisav Simović, Miloško Stevović, Dragutin Mandić, Srećko Spasojević, Sv. D. Živković, Đurđe Petrović i Vojin Todosijević.

U knjizi zapisnika sa sednice »Upravnog crkvenog odbora crkvene opštine trnavske« iz 1941. je, o ovom pitanju, zabeleženo da je: »Upravni crkveni odbor od 22. oktobra 1941. razmatrao prednji zahtev Narodnooslobodilačkog odbora u selu Trnavi, opština trnavska, srez trnavski i rešio:

da ova Uprava nema zakonske mogućnosti da ispuni isledeću molbu i pored najbolje volje, jer za takvu radnju nije nadležna niti ova uprava niti Crkveno-opštinski savet. Za rešenje ove molbe nadležan je po postojećim propisima Eparhijski Upravni odbor, koji se nalazi u Kraljevu.

Pošto je sada neredovno stanje, i takvo se odobrenje ne može bar za sada dobiti od Bparhijske vlasti, to mislimo da Odbor treba da se obrati Komandi mesta Cačak, da Komanda naredi, tj. donese precizno rešenje po ovom pitanju.

Ova Uprava ne sme bez naređenja Komande mesta samovoljno raspolagati sa crkvenom imovinom, jer se plaši eventualne odgovornosti, tim pre što je Komanda mesta u svojoj naredbi naredila poštovanje svačije imovine.

Ovako je rešeno na Sednici Crkvenog Upravnog odbora u Trnavi.

Naknadno je rešeno da se uputi jedan akt Komandi mesta sa pitanjem da li da se na uobičajen način izda crkveno imanje pod jednogodišnji zakup putem javne licitacije, ili da se isto razdeli siromašnim građanima besplatno za jednogodišnju setvu.

Za ovu Upravu biće merodavno rešenje Komande mesta.«⁶

Rešenju so potpisali: predsednik Upravnog odbora Selimir J. Stanić, starešina crkve Mil. Rabrenović, sekretar Rad. M. Vujović, kao i članovi odbora: Dob. M. Petrošević, Pavle S. Šipetić, Drag. Todosijević, Boško D. Živković, Rajo Avić, Rađivoje Minić, Velisav Đurović, Radomir Marinković, Sreten Đurović, Savo Nedić i Duka Paunović.

Uprava crkve se oglasila nadležnom za donošenje ovakve odluke bez Eparhijskog upravnog odbora, koji se tada nalazio u opkoljenom Kraljevu, »ali je to bio samo izgovor i pranje ruku za posledice koje bi iz takvog akta mogle da nastupe.. «⁷

Nema, međutim, traga da je to pitanje upućeno ni Komandi mesta u Čačku da li da se »crkveno imanje izda pod jednogodišnji zakup putem javne licitacije ili da se razdeli siromašnim građanima besplatno za jednogodišnju setvu«. Stiče se utisak

da je kod članova Uprave zavladao izvestan strah, pošto je ostao na snazi naknadni zaključak: »Za ovu Upravu biće merodavno rešenje Komande mesta...«

Pošto je primio negativne odgovore i Komande mesta i Uprave manastira Blagoveštenje, Narodnooslobodilački odbor u Trnavi je održao novu sednicu, na kojoj je potvrdio svoju raniju odluku. Ponovo je upućen sličan pismen zahtev Komandi mesta u Čačku, koji su potpisali svi odbornici. Taj predlog je sada odneo partizanski odbornik Đurđe Petrović, inače član KPJ, sa zadatkom da ovu odluku podrobnije objasni u Komandi mesta i da obavezno, kako mu je naglašeno, izdejstvuje njenu saglasnost.

Predlog je ponovo primio partizanski komandant mesta Milenko Nikšić, koji je bio pomalo iznenađen ovakvom upornošću i kompaktnošću odbornika dva sela: Trnave i Viljuše. Zato je prvo uputio odbornika Đurđa Petrovića u četničku Komandu mesta da se ona s tim saglasi, pa da, potom, dođe kod njega. Odbornik Petrović je odneo ovaj akt i pokazao ga četničkom komandantu mesta Bogdanu Marjanoviću, koji je predlog pročitao i svojeručno ga potpisao stavljajući i pečat Komande.

Kad se odbornik Đurđe Petrović vratio ponovo u partizansku Komandu mesta, Milenko Nikšić ga je zapitao da li je Marjanović potpisao predlog i, kad je dobio potvrđan odgovor, iznenađeno je rekao: »Dobro ga potpisa«, a zatim je i on stavio svoj potpis i pečat partizanske Komande mesta.⁸

Narodnooslobodilački odbor je, posle toga, održao sednicu na kojoj je odlučeno kome da se i koliko zemlje dodeli. Sačinjen je, naime, spisak od 80 siromašnih seljaka iz Trnave i Viljuše, kojima je dodeljeno od 30 do 50 ari zemlje. Odbor je odmah obavestio lica kojima se dodeljuje zemlja i pozvao ih da određenog dana dođu »na lice mesta« radi prijema određene parcele zemlje na obradu. Deoba te zemlje vršena je merenjem i obeležavanjem međa i od partizanskih i od četničkih odbornika. O toj deobi vođen je i zapisnik u kojem su obeležavane granice dodeljenih parcela. Zapisnik su vodila dvojica delovođa: jedan partizanski i drugi četnički — odvojeno. Veliki broj siromašnih seljaka došao je da primi zemlju, ali bilo je i onih koji u to nisu verovali, pa nisu ni došli. Zemlja je davana u trajno vlasništvo, odnosno u svojinu. Nije se gledala politička pripadnost kao kriterijum za dodelu zemlje (da li porodica pripada partizanima ili četnicima), već se vodilo računa samo o socijalnom stanju seljaka ova dva sela.

»Narodnooslobodilački odbor je znao tada koliko ko ima zemlje i kome je bilo najpotrebnije da se ona dodeli — kaže Milutin Kovačević, jedan od ondašnjih odbornika u Trnavi. — Sećam se da me posle toga napao Sveto Vučićević iz Viljuše što mu nisam dodelio zemlju, pa sam mu tada rekao da je takva odluka celog Odbora, a ne samo jednog čoveka...«⁹

»Siromašnim ljudima i porodicama, čije su starešine bile u zarobljeništvu, dodelili smo zemlju odmah da bi posejali pšenicu — ističe Miloš Stevović, jedan od odbornika. — Nekima je to saopšteno u kancelariji Narodnooslobodilačkog odbora, a pojedincima i preko kurira da bi i oni znali koju će parcelu da obraćuju...«¹⁰

Tada je podeljen jedan deo crkvene zemlje i to oko 20 hektara u Trnavskoj luci, najviše one koja je i ranije davana seljacima pod zakup (i to imućnim!), dok je drugi deo ostao. Njega je koristio isveštenik za svoje potrebe. Ostala je i crkvena šuma na površini od oko 15 hektara.

Iz svega ovoga se može izvesti nekoliko zaključaka:

1. Odluka Narodnooslobodilačkog odbora u Trnavi je, svakako bila preuranjena i ona je, u nekom drugom kraju, mogla naneti više štete nego koristi, odnosno mogla je poslužiti i kao antipropaganda NO pokretu;

2. Upornost odbornika pokazuje da im je bilo stalo da se pomogne sirotinji po svaku cenu, koja nije imala ni zemlje ni posla, a morala je od nečega da živi.

3. Jedna ideja o agrarnoj reformi, koja se rodila u oružanom ustanku, u Užičkoj Republici, u vreme kada nisu postojali neki posebni propisi o radu narodnooslobodilačkih odbora, ipak je ostvarena prvih dana posle oslobođenja, kada je manastirska zemlja, iako sa zakašnjenjem od četiri godine od prve reforme, ponovo podeljena siromašnim seljacima Trnave i Viljuše. Tu zemlju oni i danas obrađuju.

¹ Beleške o razvoju narodne vlasti u srezu tmavskom — Međuopštinski istorijski arhiv u Čačku (rukopis).

² Milivoje Kovačević i Milijan Jeremić: *Narodna vlast u Srbiji 1941—1961*, str. 124.

³ Međuopštinski istorijski arhiv u Čačku, prepis pisma.

⁴ Isto.

⁵ Isto.

* Knjiga zapisnika Upravnog crkvenog odbora crkvene opštine trnavske, Crkva sela Trnave.

⁷ Milovan Subotić, Hronika sela Trnave. Međuopštinski istorijski arhiv u Čačku (rukopis).

⁸ Izjava Đurdija Petrovića, Međuopštinski istorijski arhiv u Čačku.

⁹ Milan Đoković, Preteče agrarne reforme, Čačanski glas broj 25. 4. juli 1961.

¹⁴ Isto.

BRANKO MEDIĆ

ŽELEZNIČARI U ORUŽANOM USTANKU U ZAPADNOJ SRBIJI

Posle kapitulacije Kraljevine Jugoslavije, aprila 1941, jedna od glavnih briga nemačke vojne sile bila je da obezbedi glavne železničke komunikacije za prevoz vojnog materijala i trupa. Ne manji zadatak je bio da se potpuno zagarantuje bezbednost saobraćaja na saobraćajnicama koje su vodile preko jugoslovenske teritorije.

Na celokupnom okupiranom području, okupator je odmah pristupio stvaranju svoje posebne organizacije na železničkoj mreži, kako bi, na taj način, podvrgao kontroli rad stručnih železničkih organa, osobito železničkog osoblja na terenu. On je to činio i zbog toga kako bi sprečio svaki pokušaj da na železnici otpočnu bilo kakve sabotažne akcije, naročito one koje bi mogli organizovati sami železničari, ili bilo ko uz njihovu pomoć.

Nemački zapovednik za Srbiju, još početkom jula 1941, posebnim aktom je upozorio nemačke nadzorne organe na železnici o mogućnosti sabotažnih akcija ovim rečima: »Jedna komunistička centrala, koja se bavi sabotažama na železnici izgleda, prema ovde prispelim izveštajima, da se nalazi u Čačku i Užicu«.¹

I ovaj podatak govori da je okupator raspolagao informacijama koje su ukazivale na to da su železnice nepouzdan teren za njega, pa je zbog toga i nastojao da se posebnim organizacionim i drugim merama što bolje osigura.

U tu svrhu okupator je postavio na svim čvornim stanicama i većim železničkim centrima na mreži svoje kontrolne organe sa jakim i dobro naoružanim posadama.

Međutim, i pored svih nastojanja, okupator nije uspeo da spreči železničare da, na vešt način, i vrlo konspirativno, organizuju i sprovode akcije sabotaže za sve vreme okupacije.

Komunistička partija je dugogodišnjim političkim radom među železničarima stekla veliki ugled i poverenje. Dolaskom druga Tita na čelo KPJ, 1937. godine, uticaj Partije na železnici bivao je sve jači, tako da je do početka rata bio ispunjen živom aktivnošću. Obnovljen je rad partijskih ćelija u mnogim železničkim ustanovama i čvorovima, i osnivane su nove ćelije, svuda gde je to bilo moguće. KPJ je pridavala izuzetnu važnost političkom radu među železničarima, što ukazuje i činjenica da je Politbiro CK KPJ tom pitanju posvetio poseban sastanak, koji je pod rukovodstvom druga Tita održan u Zagrebu u leto 1940. godine. Tada su razrađeni zadaci i metodi rada KPJ na železnici. Pored druga Tita, sastanku su prisustvovali drugovi Edvard Kardelj, Rade Končar, zatim istaknuti partijski radnici na železnici, kao i delegati železničara iz većih železničkih centara u zemlji. Iz Srbije su tom sastanku prisustvovali delegati železničara iz Beograda i Kraljeva.

Pod uticaj em delotvornog partijskog rada, partijsku liniju na železnici sledili su, na isti način, brojni simpatizeri. Stručne organizacije železničara bile

*□

su, takođe, pod snažnim uticajem Partije, naročito rukovodeći deo ovih organizacija.

Osim toga, za sprovođenje vrlo konspirativnih zadataka, vezanih za prenošenje partijskog materijala, pismenih poruka, pošte i dr. Partiji je uspelo da do početka rata, u tu svrhu, pripremi veliki broj odanih i pouzdanih kadrova na železnici. Ovaj, u radu već provereni kadar, uspeo je da stvori tajne i vrlo sigurne železničke kanale, preko kojih je održavana neprekidna veza, za sve vreme okupacije, između partijskih centara i punktova u unutrašnjosti, u oba pravca.

Gotovo da nije bilo nijednog većeg železničkog centra u kojem KPJ nije imala sigurne i na zadacima proverene ljude iz redova železničara; oni su uspešno obavljali kurirsku službu, ali su, istovremeno, prihvatili i svaki drugi zadatak koji im je bio postavljen.

Napadom Nemačke na Sovjetski Savez, CK KPJ izdao je Proglas u kojem posebno poziva železničare:

»Radnici na železnici i ostalim transportnim sredstvima, vi ne smete biti onaj kanal kroz koji će prolaziti ubojito oružje i druga ratna sredstva namenjena protiv Sovjetskog Saveza i vas samih. Setite se vaših borbenih tradicija iz prošle intervencije kapitalističkog sveta protiv mlade Sovjetske Republike. Učinite sve što je u vašoj moći da onemogućite fašističkim zločincima da vas iskoriste protiv Sovjetskog Saveza«.

Pozivom na oružani ustanak protiv okupatora otpočeo je, istovremeno, prvi rat na železničkim prugama, u kojem su pored partizanskih jedinica, učestvovali i železničari i brojni simpatizeri KPJ.

Od samog početka oružane borbe, železničari su dobijali zadatke da prate kretanje okupatorskih vojnih transporata na železnicama, da o tome izveštavaju štabove i komande partizanskih jedinica. Informacije, koje su slate štabovima partizanskih jedinica i određenim partijskim ljudima o kretanju neprijateljevih transporata, postajale su sve dragocenije.

Sledeći poziv CK KPJ, železničari su organizovali niz sabotaza u stanicama, na prugama, sa ciljem da dezorganizuju neprijateljev transport, da remete planove okupatora da železnicu i njena sredstva koristi, uglavnom za potrebe svoje vojne sile. Na usputnim stanicama je posipan pesak i istucano staklo u mazalice vagona, usled čega su se zagrevala ležišta osovina i vagoni izbacivani iz saobraćaja. Poznat je slučaj da su partizani Užičkog NOP odreda iz prodavnica zemljoradničkih zadruga nabavljali šećer, davali ga železničarima — simpatizerima NOP-a, koji su ga sipali u cisterne natovarene benzinom koji je posle toga bio neupotrebljiv.

Prva veća organizovana akcija železničara izvedena je još pre početka oružanog ustanka, u stanici Užička Požege. Železničari su tada poskidali zatvarače sa topova koje su Nemci zaplenili od bivše Jugoslovenske kraljevske vojske. Organizator ove akcije bio je Laza Obrenović iz Požege.

U stanici Sargan—Vitasi, Boža Lazarević je onesposobio dve lokomotive, što, takođe, spada u uspele i samoinicijativne akcije železničara izvedene krajem jula. Lazarević je primetio da su mašinovođa i ložać trenutno napustili lokomotivu, popeo se, otvorio regulator i lokomotiva je, udarivši o grudobran, ispala a tender se prevrnuo. Nekoliko dana posle toga pred ulazak nemačkog transporta, Lazarević je podbacio skretnicu pod lokomotivu koja je ispala zajedno sa većim brojem kola i zakrčila prolaz. Pratioci transporta su primetili Lazarevića, i pucali za njim, ali je uspeo da umakne i prebaci se u partizane.

Krađu eksploziva iz kamenoloma »Radojevića Majdan« između stanica Bioska i Kremna, za potrebe partizanskih jedinica, izvršili su takođe železničari.

Od svih tih akcija, nesumnjivo da je najveća ona izvedena u Kraljevu; železničari su iz stanice izvukli tri vagona sa oružjem i municijom i predali je partizanima.

Kad je reč o partizanskim diverzantskim akcijama na železničkim prugama u zapadnoj Srbiji, čini nam se da je pogodno posebno prikazati diverzantske akcije na pruži Beograd—Čačak, a posebno one na pruži od Kraljeva do čačka i od Čačka do Užica i Vardišta. Ovo stoga što su pomenute železničke deonice

posebni saobraćajni odseci, što su akcije — vođene na ovim relacijama — bile različitog intenziteta, a najviše stoga što je relacija čačak—Užice bila glavna komunikacija partizanske železnice koja je odigrala značajnu ulogu u periodu Užičke Republike, pa su i akcije izvršene na njoj od posebnog interesa.²

DIVERZIJE NA PRUZI BEOGRAD—ČAČAK

Jedna od prvih diverzantskih akcija protiv okupatora, u Srbiji, izvršena je na železničkoj pruzi Beograd—čačak između stanica Brđani i Preljina u noći uoči 3. jula 1941. O toj akciji, šef stanice Brđani je posebnom depešom izvestio Komesarijat za saobraćaj i Generalnu direkciju železnica u Beogradu:

»Danas 3/VII u 0,05 časova izvršen je atentat na pruzi između stanica Brđani i Preljine na km 152+200 od nepoznatih lica. Eksplozijom je oštećena jedna šina u dužini od 30 cm Voz 341 zadržan u Preljini. Druge štete na pruzi i vozilima nema. Vlasti izveštene. Pismeno sledi. Žrtava nema«.

Sem ove akcije, na istoj pruzi izvršeno je u toku jula još osam sličnih akcija i to: napad na železničke stanice Kadina Luka 11. jula i Banjani, 22. jula, a tom prilikom pokidane su sve TT linije i uništeni aparati. U Kadinoj Luci postavljena je mina na železničkom mostu, ali do eksplozije nije došlo.

Na reci Kolubari, kod Obrenovca, 14. jula miniran je most; između stanica Stubline i Brgule 12. jula presečeni su TT stubovi; istog dana između Zarkova i Cukarice prekinuti su vodovi, što je izazvalo prekid saobraćaja, a između Obrenovca i Lajkovca, zbog kidanja TT veza, dva voza su morala dugo da čekaju u Obrenovcu.

Zbog ovih diverzantskih akcija došlo je do velikog zastoja i zakašnjenja u železničkom saobraćaju na celoj pruzi od Beograda do Čačka. Napadi na železničke objekte i vozove bili su sve češći i osoblje je ponekad odbijalo da vozi i vozovi su morali biti otkazivani (kao što se, na primer, desilo u stanici Lajkovac) što je, razumljivo, stvaralo haotičnu situaciju u železničkom saobraćaju.

U toku avgusta na pruzi Beograd—Čačak izvršeno je ukupno 25 diverzantskih akcija. Najveći broj tih akcija izveden je na železničkim stanicama, na primer: u Zarkovu, Obrenovcu, Malom Borku, Umci, Kadinoj Luci, Nakućanima, Iverku, Brgulama, Babajić Ljigu, Brđanima (dva puta) i stanici i ložionici u Lajkovcu. Pokidane su TT linije, uništena signalna i sigurnosna postrojenja i signalni fenjeri, a u Stublinama, Kadinoj Luci i Brgulama oduzete su puške s municijom (ukupno 6 pušaka) dok je u Babajić Ljigu 31. avgusta obijen vagon s namirnicama za nemačku vojsku i sve odneto.

Pored toga, na otvorenoj pruzi su porušena tri mosta: između Stublina i Brgula, 4. avgusta, između Preljine i Brđana, 30. avgusta (tada se lokomotiva sa tenderom i nekoliko vagona survala u potok) te između Preljine i Ljubića.

Sečenje TT stubova i vodova izvedeno je na više mesta na otvorenoj pruzi, kao na primer, između Krive Reke i Nakućana, 8. avgusta; u stanici Latković ubijena su, 9. avgusta, tri vojnika prilikom napada na jedan vojni transport a ranjeno više nemačkih vojnika.

Kod železničke stanice Mala Moštanica, 19. avgusta, prekinuta je pruga na tri mesta, a kod Gornjeg Milanovca izvedena je diverzija 1. avgusta, kada je ispala lokomotiva; kod Jabučja je 14. avgusta zbog pokidanih TT veza došlo do sudara vozova.

Zbog diverzantskih napada, bilo da su izvršeni na železničkim objektima u stanicama ili na otvorenoj pruzi, železnički saobraćaj uvek bi bio poremećen.

Napadom na železničku stanicu Stubline, 3. septembra, uništena su signalna i TT postrojenja, telefon polupan, skretnice demolirane i isečen jedan telefonski stub. Između Trbušana i Čačka, 13. septembra oko 5,30 časova, izvučena je sa koloseka jedna šina; 15. septembra napadnuta je železnička pruga između Kadine Luke i Banjana i pokidane sve TT veze.

Kod stanice Kadina Luka, 16. septembra, srušen je propust.

Napadom na stanicu Stavica, 27. oktobra, uništena su signalna postrojenja, spaljena stanična arhiva i miniran kolosek na skretnici; 6. oktobra prekinuta je pruga između Zeleznika i Ostružnice, izazvan sudar vozova i uništene tri lokomotive i veći broj vagona. Tih dana razrušeno je oko 130 m koloseka kod Stublina, a nemački transportni vojni voz je naleteo na oštećeni deo pruge te su ispala dvojica kola s tenkovima.

AKCIJE NA PRUZI CACAR—KRALJEVO I CACAR—UZICE—V ARDISTE

U julu 1941. izgleda da nije bilo diverzija na železničkoj pruzi između Čačka i Kraljeva i od Čačka do Užica i dalje do Mokre Gore i Vardišta. U železničkom arhivu, iz tog perioda, nije mogao biti pronađen ni jedan dokumenat koji bi beležio akcije partizana na pomenutim prugama. O tome govori i sledeći podatak. U jednom izveštaju Štaba Užičkog NOP odreda upućenom u drugoj polovini avgusta Glavnom štabu NOPO Srbije, govori se da su jedinice do sada izbegavale izvršenje glavnog zadatka, tj. rušenje železničkih pruga, mostova i tunela, pa je u tom smislu izdato naređenje da čete odmah, orijentišu svoja dejstva i na taj zadatak.® I ovo može da posluži kao zaključak da na području delovanja Užičkog partizanskog odreda, u toku jula, nije bilo organizovanih napada na železnicu i njene objekte.

Uvidom u raspoloživa dokumenta može se zaključiti da je u avgustu osetno povećan broj diverzija i sabotaza. Na relacijama Cačak—Kraljevo i Cačak—Užice Vardište vodio se na prugama bukvalno pravi rat. Partizanske jedinice i njihovi štabovi pojačavali su svoju aktivnost do usijanjanja i preduzimali sve da se okupatoru, na pomenutim komunikacijama, nanese što veća razaranja kako bi ukočili njegov transport. Tog meseca izvršeno je ukupno 29 sabotažnih akcija na delovima pruge od Čačka do Kraljeva i od Čačka do Užica i Mokre Gore.

U prvoj dekadi evidentirane su samo tri sabotažne akcije i to na železničke stanice Zablaće, Gorjani i Mokra Gora.

U drugoj dekadi evidentirano je prema železničkim depešama, devet diverzantskih akcija. Napadnuta je železnička stanica u Sevojnu (oduzeti su novac iz kase, puška i telefon i uništene kartonske karte) i Uzićima (uništena su signalna i TT postrojenja, a na otvorenoj pruzi presečeni svi TT vodovi). Međutim, najveća diverzija izvedena je u stanici Kraljevo, između 16. i 17. avgusta, i to po zadatku Okružnog komiteta Kraljevo. Železničari stanice Kraljevo izvukli su tri vagona oružja i municije iz kruga železničke radionice (gde su vagoni bili lagerovani) a zatim ih odvukli sa lokomotivom iza tunela, gde su ih partizani sačekali i istovarili.

Na otvorenoj pruzi, u drugoj dekadi avgusta, izvedeno je šest sabotažnih akcija; kod Sevojna je miniran tunel i oštećen zid tunela, usled eksplozije izlomljena jedna šina; između Jelen-Dola i Jeminske Stene, zbog izlomljene osovine, iskliznula su iz kompozicije voza tri vagona; kod Užica je miniran tunel, i oštećen zid tunela (ovu diverziju pominju i Nemci u svom izveštaju); između stanica Samaila i Slatina, na pruzi Cačak—Kraljevo prekinuta je pruga; na km 199+000 pokidane su sve TT žice i na tom mestu je pronađena jedna avionska bomba od 10 kg koja nije eksplodirala; pronađena je još jedna avionska bomba na otvorenoj pruzi između Rasne i Požege, koja takođe nije eksplodirala.

U trećoj dekadi napadnute su sledeće stanice: Zablaće, — gde su zaplenjeni novac, telefonski aparat i sanduk sanitetskog materijala; u stanici Gorjani uništeni su TT aparati i signalni uređaji, zaplenjen novac iz kase i puška sa 15 metaka; u stanici Jelen-Do onesposobljeni su TT uređaji i oduzete dve puške sa 40 metaka; u stanici Bioska demolirani aparati, štitni signal i stanični časovnik.

Velika akcija izvedena je u stanici Ljubić, kod Čačka, angažovanjem samih železničara ove stanice. Kada je u stanicu prispeo vagon sanitetskog materijala i vagon šećera i drugih namirnica, železničari Ljubića su o tome izvestili Cačanski partizanski odred. Partizani su izvršili napad na stanicu i odneli svu prispelu robu, a sem toga, i 10 pušaka sa municijom.

Napad većih razmera izveden je i na ložionicu u Ljubici; tom prilikom su zaplenjene tri puške i sva čebad iz železničkog odmarališta, a pored toga onesposobljeno je pet lokomotiva, uništen telefon i sve službene prostorije demolirane. Jednovremeno je napadnuta i stanica Ljubić, zaplenjen je sav novac iz blagajne, tri puške s municijom, sanduk sa sanitetskim materijalom i uništeni TT aparati i zidni časovnik.

Diverzantskim akcijama na otvorenoj pruzi pričinjena su znatna razaranja na objektima i postrojenjima, što je okupatoru nanelo ogromne materijalne štete i znatno poremetilo organizaciju u transportu vojske.

Između Adrana i čačka na jednom mestu isečena su dva TT stuba i sve linije, a na drugom je izbačeno jedno šinsko polje i posečene sve linije na jednom stubu. Na otvorenoj pruzi kod čačka razmaknute su šine i izbačena šinska polja na dva mesta. U noći uoči 22. avgusta, na pruzi između Čačka i Kraljeva, na 15 mesta su izbačena šinska polja, a na 10 mesta su posečeni TT stubovi i pokidane sve linije. Zbog ove diverzantske akcije došlo je do iskliznuća jedne lokomotive s tenderom i deformacije koloseka u dužini od 30 m; sem toga, iskliznuo je još jedan voz na otvorenoj pruzi, tako da je 22. i 23. avgusta saobraćaj na ovoj pruzi bio paralisiran.

Između stanice Vrutci i Stapani otvorena je vatra iz pušaka na jedan nemački transport sa ljudstvom; na km 179+479 miniran je železnički most, a na jednom mestu oštećena je pruga u dužini od 50 m; kod Ovčar Banje, na prilazu tunelu uništena su dva šinska polja.

Iz stovarišta na 244 km, između stanica Bioska i Kremne, posle napada uzeto je 140 kg eksploziva, 336 fitilja i 1389 kapisli. Ovim eksplozivom je srušen most kod Ovčar Banje. Diverziju su organizovali i izveli železničari Milan Tomić, otpravnik vozova iz Bioske i desetar pruge Pero Mulina.

Na pruzi između Rasne i Požege ispod jedne šine podmetnuta je bomba težine oko 12 kg. Iako nije eksplodirala, ipak je nastala čitava uzbuna i poremećen redovan saobraćaj vozova.

Uporedo sa oružanim akcijama protiv okupatora i njegovih slugu na teritoriji zapadne Srbije, u avgustu 1941. su na istom području izvedene mnogobrojne sabotaze i diverzije na železnici, da bi u septembru nešto opale.

Neprijateljski transport je već u toku prve polovine septembra bio potpuno paralisiran i nije moglo biti ni reči o nekom organizovanom transportu na železničkim prugama u zapadnoj Srbiji. I sam okupator tu očiglednu činjenicu nije prikrivao. U operacijskom dnevniku za septembar, nemačko vojno zapovedništvo Srbije, nabrojajući diverzije partizanskih jedinica, navodi da su već početkom septembra oštećeni svi telegrafski vodovi na prugama Užice—Beograd i Čačak—Užice.⁴ U septembru se, kao što je poznato, vodila odlučna bitka protiv neprijatelja za oslobođenje Užica, Požege, čačka i drugih gradova i sreskih mesta u slivu Zapadne Morave.

U septembru je, prema železničkim depešama, evidentirano ukupno osam sabotažnih akcija, od kojih je šest izvršeno na pruzi Čačak—Užice—Mokra Gora, a dve na delu pruge čačak—Kraljevo.

Između čačka i Zablaca eksplozivom je porušen most raspona 15 m na potoku Karači. Tom prilikom prevmula se lokomotiva sa tenderom i pala u potok.

Petog septembra, oko 22 časa noću, grupa od oko 40 partizana izvršila je napad na stanicu Jatare. Vođa grupe naredio je dežurnom službeniku da u stanici zaustavi voz koji je dolazio iz stanice Šargan Vitasi. Kad je voz zaustavljen partizani su demolirali sve vagone i potom minirali tunel. Mašino vođi je naredeno da u punoj brzini krene u pravcu tunela, a zatim da iskoči iz lokomotive. Ubrzo se čula i snažna eksplozija iz tunela. U istoj stanici partizani su uništili sve TT uređaje i zaplenili novac iz blagajne.

Na stanici Šargan Vitasi i Jelen-Do izvršen je napad 6. septembra i tom prilikom uništeni su TT aparati i sigurnosna postrojenja.

U stanici Vrutci partizani su 8. septembra napali dva voza u stanici i uništili TT aparate.

Stanica Sevojno napadnuta je, takođe, 8. septembra; uništen je telefon i oštećen jedan vagon natovaren ciglom, koji je odguran do skretnice, gde je iskočio sa koloseka i zakrčio prolaz na glavnom koloseku, što je izazvalo veliko zadocnjenje vozova duž čitave pruge.

Napad na stanicu Kremna izvršen je 9. septembra. Uništeni su TT aparati zajedno sa štitnim signalom, polupan skretnički fenjer i zaplenjen novac i sva količina petroleja.

Devetnaestog septembra, u blizini stanice Ovčar Banja, oštećena je železnička pruga, a 21. septembra napadom na stanicu Ljubić, uništeni su TT aparati, skretnice i vodotoranj za napajanje lokomotive. Morzeov aparat i telefon partizani su poneli sobom.

Rezultat ovih akcija izvedenih u avgustu i septembru na teritoriji zapadne Srbije bio je za neprijatelja poražavajući: pod kontrolom partizanskih jedinica bile su sve železničke pruge pa je i bitka za ove saobraćajnice bila uspešno okončana. Tako je u potpunosti ostvarena i direktiva Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, izdata u Proglasu: »Fašisti žele sigurnost svojih komunikacija, naš odgovor na to je: utrošimo udarce protiv neprijatelja rušenjem drumova, železnice, mostova, telegrafskih veza, transporta i svega što neprijatelju služi za sejanje smrti po našoj slavnoj zemlji.«⁵

Da je bitka za železnicu tada uspešno okončana vidi se i iz depeše, upućene iz stanice Laj kovač 23. septembra na adresu komesara železničkog saobraćaja u Beogradu, a koja doslovno glasi: »Danas 23. IX nije otpravljen ni jedan voz iz Čačka ni u jednom pravcu, a niti je stigao. Saobraćaj u pravcu Kraljeva obustavljen, jer je ponovo srušen most na km 101+065 između Čačka i Zablaca, dok se most između Samaile i Adrana još uvek opravla.«

Vrlo je lako složiti se sa konstatacijama šefa stanice Lajkovac, uz primedbu da je saobraćaj vozova za potrebe okupatorske vojne sile bio zaista potpuno obustavljen na čitavoj teritoriji zapadne Srbije, i to ne samo 23. septembra, nego i nešto ranije, a da je istovremeno otpočeo organizovan železnički saobraćaj na slobodnoj partizanskoj teritoriji Uzičke Republike.

PROPAGANDNA AKTIVNOST NA ŽELEZNICI

Partizani su često prilikom napada na železničke stanice, kao što je već rečeno, oduzimali i novac ali bi blagajniku, da bi ga zaštitili od odgovornosti, redovno ostavljali odgovarajuću priznanicu na kojoj je gotovo uvek bilo navedeno u koju svrhu će biti utrošen novac. U jednom slučaju kaže se da se novac uzima »za potrebe narodnooslobodilačkog pokreta«, a u drugom »za fond za oslobođenje od okupatora«. Na priznanicu bi partizani stavljali i žig svoje jedinice, a ako ga nije imala, onda bi na tome mestu potpisali rukom, na primer, »Partizani Srbije«, ili »četa Radoje Marić« i si.

Ovakav način i postupak naših boraca, razumljivo, snažno su delovali na sve očevice takve jedne diverzije. Ovako ispravno izvođenje zadataka nije imalo za cilj samo propagandu za narodnooslobodilački pokret nego je delovalo mnogo šire — politički, u najpozitivnijem smislu; takav događaj naprosto je »putovao« železničkim TT linijama, vozovima i duž pruge i raznosio priču o partizanima — narodnim osveticima koji se protiv neprijatelja i na ovaj način bore, svesni da će tako još više doprineti pobedi nad neprijateljem.

Za ilustraciju, evo još nekih primera.

Grupa partizana napala je železničku stanicu Jatara, u kojoj se nalazio jedan teretni voz, i onesposobili ga za saobraćaj. Posle toga je »na najbolji mogući način«, rukovodilac partizanske grupe zatražio od vozovođe Putni list voza i na njemu napisao sledeću poruku: »voz zadržan radi vršenja sabotaže — u borbi za slobodu«.

Ova partizanska poruka napisana na službenom železničkom dokumentu, kratka ali jasna, izrazila je jednostavnim rečima suštinu narodnooslobodilačke borbe, i kao takva stigla i u ruke službenika Direkcije za železnicu.

Sledeći primer odnosi se na događaj u železničkoj stanici Cačak. Jednom prilikom, neko od železničara pozvao je telegrafom sve stanice do Beograda, i otkucio depešu sledećeg sadržaja: »Putnički voz Cačak—Moskva—Vladivostok polazi u 21 čas i 15 minuta«. Razumljivo, cilj je bio da se stvori uzbuna kod Nemaca.

Pošto se ovo desilo u vreme kada su partizani, vršeći danonoćno napade na železnicu i njene objekte, naprosto ukočili svaki saobraćaj na pruži, Nemci su u prvi mah pomislili da se radi o nekom šifrovanom tekstu sa važnim porukama, pa su zbog toga podvrgli saslušavanj u sve železničare Čačka i okoline, ali bez ikakvog rezultata.

Nakon oslobođenja Užica, partijski i vojni organi NOP-a na teritoriji užičkog kraja, pored ostalog, rešavali su i pitanje saobraćaja, koje je oslobođenjem Čačka, postalo prioritarno. Železničku prugu uzanog koloseka trebalo je u najkraćem roku osposobiti za saobraćaj i povezati sigurnom i dobrom saobraćajnicom Užice i Cačak — dva najveća i najvažnija politička i privredna centra na teritoriji zapadne Srbije. Ova važna saobraćajnica bila je neophodna zbog toga što su partizanske jedinice upravo vodile ofanzivne akcije protiv neprijatelja na sektoru kod Kraljeva i Gornjeg Milanovca, pa je komunikacija Užice—Cačak omogućavala uspešan manevar našim snagama.

MITING ŽELEZNIČARA

U živu političku aktivnost u oslobođenom Užicu uključili su se, u punoj meri, i najširi redovi železničara koji su sa velikim oduševljenjem dočekali oslobođenje svoga grada, i samo tri dana kasnije, 27. septembra, organizovali svoj miting. Pre toga su predstavnici železničkih jedinica iz Užica: Andrija Vukotić, Boža Radaković i Mihajlo Milivojević-Minjac, otišli u Okružni komitet i sekretaru Zelimiru Đuri ću podneli zahtev da im se odobri organizovanje mitinga na kojem bi doneli važne odluke za što svestranije uključivanje železničara u NO borbu.

Užičke »Vesti« su 3. oktobra 1941. zabeležile miting železničara ovim rečima:

»U slobodnom Užicu na svim stranama slobodan narod drži mitinge i oduševljenju za borbu i pobedu nema kraja. Svi društveni slojevi su na nogama a radnici zbijeni u svojim redovima više nego ikada. Mitinzi se drže svuda po radionicama i svuda je samo jedan usklik: »Sve za naše hrabre partizane, sve za slobodu radnog naroda.«

U tekstu rezolucije, koja je sa mitinga upućena Štabu Užičkog NOP odreda, između ostalog se kaže: »Mi radnici ložionice i kolske radionice sastadosmo se danas 27. septembra 1941. godine da u interesu srpske oslobodilačke vojske pretresemo situaciju koja je nastala dolaskom oslobodilačkih partizanskih trupa, kako bi u svojoj ložionici i kolnici pružili svu pomoć slobodi srpskog naroda, koja se već rađa. Ta pomoć, biće u prvom redu u opravci prevoznih sredstava i obezbeđenju saobraćaja za našu narodnooslobodilačku srpsku vojsku i njenu punu pobedu nad krvavim okupatorom.

U slučaju potrebe mobilisanja, stavljamo se na raspoloženje kako bi i svojim životima zaštitili slobodu svoga naroda.«

Na sastanku su izabrani radnički poverenici čiji je zadatak bio da preduzmu sve što je potrebno da rad u ložionici teče normalno, da na poslu svi budu i požrtvovani i na taj način doprinose pobedi narodnoslobodilačke borbe.

Posle mitinga, železničari su se javljali u partizane i četnike, po slobodnom izboru radi organizovanja Železničke čete. Samo dvojica od 150 železničara izjasnili su se za četnike, a svi ostali opredelili su se za partizane.

Stab Užičkog NOP odreda dao je saglasnost za formiranje Železničke partijske čete u sastavu Radničkog bataljona. Određen je i komandni kadar čete: komandir čete Mihajlo Milivojević-Minjac, mašinovođa; komesar čete Boža Radaković, mašinovođa; zamenik komandira čete Jovan Radosavljević, mašinovođa; zamenik komesara Andrija Vukotić, takođe mašinovođa.

U prvo vreme četa je bila zadužena da obezbeđuje sve važnije železničke objekte u krugu železničke stanice, ložionice, kolske radionice i sekcije za održavanje pruge, a zatim i objekte duž pruge prema čačku i Vardištu. Osim toga, četi je stavljeno u zadatak da obavlja i patrolnu službu u vozovima, da zaštićuje transporte hrane, oružja i drugog važnog materijala. Po potrebi, četa je bila angažovana i za patrolnu službu u gradu, a ponekad, kada je to bilo potrebno, i van grada.

ORGANIZACIJA PARTIZANSKIH ŽELEZNICA

Stab odreda, Komanda mesta i organi narodne vlasti u Užicu, odmah po oslobođenju grada uočili su od kolikog je značaja organizovanje železničkog saobraćaja za dalje uspešno vođenje borbe. Stoga je odmah sprovedena mobilizacija železničara, kao jedna od prvih mera nove narodne vlasti i osnovan Železnički komesarijat koji je bio u funkciji izvršnog organa Štaba Užičkog partizanskog odreda i Komande mesta, sa ciljem da se železnica i njeni kapaciteti koriste za potrebe NOR-a.

Za komesara stanice u Užicu postavljen je Dragoslav Čekić, koji je bio šef stanice u Vrutcima, a za njegovog zamenika Vidoje Sokić, telegrafista stanice Užice.

Oslobađanjem delova pruge od čačka prema Gornjem Milanovcu i Kraljevu, kao i dela pruge od Užica prema Vardištu, od 1. oktobra 1941. železnička mreža partizanskih železnica u zapadnoj Srbiji protezala se od Banjana i Gornjeg Milanovca do čačka i Užica, zatim od Užica do Dobruna i od čačka do ispred samog Kraljeva, odnosno do železničke stanice Adrani. Prema tome, ukupna dužina železničkih pruga na teritoriji Užičke Republike iznosila je oko 210 kilometara. Ako se ima u vidu da je partizanska železnica, zajedno sa svim postrojenjima i objektima, posedovala dovoljnu količinu voznog i kolskog parka, da je imala stručni i školovani kadar službenika i radnika za organizaciju saobraćaja, da je imala stručno osoblje koje je opravljalo i održavalo vozni park i ostalo, onda se tek može potpuno oceniti celokupan značaj železničke komunikacije na slobodnoj teritoriji zapadne Srbije, imajući u vidu da je drumski saobraćaj bio vrlo slab i nerazvijen.

Partizanske železnice predstavljaju poseban fenomen drugog svetskog rata. One se javljaju isključivo na oslobođenim teritorijama na kojima postoje železničke pruge i, bar donekle, povoljni uslovi za organizovanje nesmetanog saobraćaja.

Partizanske železnice Užičke Republike, koje su povezivale front i pozadinu u čvrstu celinu, stvorile su široke mogućnosti Vrhovnom štabu NOPOJ — da u punoj meri koristi sve prednosti železničkog saobraćaja: masovan, brz i siguran prevoz vojnog materijala za potrebe fronta, izvođenje manevara oslobodilačkih snaga, s ciljem da se neprijatelju nanose udarci na najosetljivijim mestima, tamo gde ih najmanje očekuje.

Saobraćaj na partizanskim železnicama uglavnom je služio za potrebe partizanskih jedinica, za njihovo prebacivanje na ugrožena područja, za prevoz oružja i municije radi snabdevanja fronta prema Kraljevu, Gornjem Milanovcu i Vardištu, zatim za prevoz hrane, drveta i drugog, kao i za potrebe stanovništva oslobođenih krajeva.

I pored izuzetnih prilika na oslobođenoj teritoriji, saobraćaj je bio uglavnom redovan, i odvijao se prema redu vožnje. Između Užica i čačka saobraćala su redovno dnevno dva para vozova, a između Užica i Mokre Gore jedan par. Za hitne i vanredne potrebe, i po zahtevu štabova, saobraćali su i drugi vozovi, od slučaja do slučaja.

Ovim vozovima, pored partizanskih jedinica, mogli su se prevoziti i civilni putnici, ali su prethodno morali biti snabdeveni posebnim ispravama, koje su izdavale partizanske komande.

Prvih dana po oslobođenju Užica, odlazile su ovim železnicama omladinske radne brigade prema Dobrimu, na branje kukuruza na teritoriju koja je bila izložena čestim prepadima neprijatelja.

Prebacivanje železnicom ratnog materijala i ljudstva bilo je naročito pojačano u vreme četničkih napada na Užice, o čemu postoji više dokumenata. Između 5. i 8. novembra 1941. u Užice su vozom iz Čačka dovučena dva tenka. Početkom novembra, odlukom Vrhovnog štaba prebačene su železnicom Palanačka i Oreška četa 2. šumadijskog partizanskog odreda iz Gornjeg Milanovca u Užice.

Partizanskom železnicom organizovan je i prevoz benzina iz Jeminske Stene. Taj zadatak je izvršio Stavra Gavrilović, mašinovođa ložionice u Užicu, inače izabrani odbornik Gradskog NO odbora. Stavra Gavrilović dobio je punomoćje koje potpisao vrhovni komandant drug Tito, sa ovlašćenjem da može u ime Vrhovnog štaba da izvrši potrebnu mobilizaciju seljačkih kola i ljudstva, radi prevoza benzina. U ovom punomoćju doslovno stoji: »Prevoz benzina, putem mobilisanih seljačkih kola vrši se do najbliže železničke stanice, odakle će se otpremiti vozom. U tu svrhu naređuje se komesarijatima železničkih stanica da stave na raspoloženje potrebne vagona, cisterne i lokomotive za prevoz gornjeg materijala.«⁶

Krajem oktobra 1941, Takovskom partizanskom bataljonu naredeno je da se, po prijemu oružja u Užicu, ukrca u partizanski voz i preveze do Užičke Požege, gde će se iskrcati da bi zauzeo položaj na tom sektoru.⁷

Partizanske transporte često su napadali i pljačkali četnici. Takva pljačka, izvršena u Užičkoj Požegi, okarakterisana je kao zulum. »Borba« je, u prvoj polovini oktobra, stalno pisala kako četnici zaustavljaju partizanske vozove, otmaju puške i municiju, namenjenu borcima na frontu kod Gornjeg Milanovca. Oni, prema pisanju »Borbe«, ne zaustavljaju samo transporte žita i drugog materijala upućene za užičko stanovništvo. »Nemački špijun Ignjatović i komp. — piše »Borba«, u jednom svom izveštaju, pucali su na partizanske vozove pri prolazu kroz Požegu i uzeli oružje.«⁸

Posebno bi se ovi pljačkaši ostrvili na transporte sa hranom i drugim namirnicama, upućene iz Čačka za Užice izgladnelom stanovništvu, bolesnicima i ranjenicima. O jednoj takvoj pljački, preživeli železničari iz Užica izneli su sledeće: »Takav je slučaj bio 30. oktobra 1941. godine, kad je od voza za Užice otkaćen vagon šećera upućen bolnici u Sevojno. I umesto da šećer posluži za ishranu i opora vijanje ranjenika i bolesnika, požeški četnici su ga upotrebili za vruću rakiju, iznapijali se i onda, umesto borbe protiv okupatora, šenlučili po gradu.«^{*}

Železnička ložionica u Užicu zapošljavala je veliki broj kvalifikovanih i visokokvalifikovanih radnika raznih specijalnosti. Ložionica je bila dobro opremljena mašinama i alatom, što je pružalo mogućnosti štabovima partizanskih jedinica i novoj narodnoj vlasti da uz pomoć raspoloživog tehničkog kadra, ovu opremu iskoriste u vojne svrhe. Izrada bombi za partizanske jedinice na frontu, pored ostalog, bila je u prvom planu; dnevno se moglo izraditi 200—300 ovakvih bombi.¹⁰

Sem toga, u ložionici su rađene i viljuške za mitraljeze za dejstvo protiv aviona.

PARTIZANSKI OKLOPNI I SANITETSKI VOZ

Kada su okončane akcije koje su vodili borci Železničke čete protiv četnika na Trešnjici, jedan od glavnih zadataka, po njihovom povratku u Užice, bila je oprema oklopnog partizanskog voza.

Izdaja četnika, koja je tada bila potpuno uzela maha i njihovo svakodnevno ometanje železničkog saobraćaja na partizanskoj železnici Užice—Čačak, podstakli su Vrhovni štab dadonese odluku o opremi jednog oklopnog partizanskog voza, radi zaštite osoblja i bezbednijeg kretanja kroz neprijateljske oružane zaseđe. Ovaj voz je sa pratnjom patrolirao duž pruge, obezbeđivao transporte, i po potrebi preduzimao brze intervencije radi pružanja pomoći ugroženim mestima, a vršio je i specijalne misije za potrebe Vrhovnog štaba.

Sedmog novembra 1941. godine, dok se uz učešće železničara svečano proslavljao Dan oktobarske revolucije u oslobođenom Užicu, na slobodnoj teritoriji Užičke Republike, na šestom koloseku železničke stanice stajao je prvi partizanski oklopni voz — dar železničara Vrhovnom štabu i narodnooslobodilačkim partizanskim odredima Jugoslavije.

Relacija na kojoj je saobraćao partizanski oklopni voz bila je Užice—Požega—Čačak i Užice—Sargan—Mokra Gora.

Poznato je da su oklopnim vozom putovali, u više navrata, neki rukovodioci Vrhovnog štaba, kao i Štaba Užičkog partizanskog odreda. Mirko Prelić, koji je radio u Komesarijatu stanice Čačak, seća se da je oklopni voz bio upućen jednom prilikom iz čačka prema Kraljevu, kao i to da su ga četnici napali kad je saobraćao na relaciji Užice—Čačak, pa je tom prilikom bilo i ljudskih žrtava.

Politički komesar partizanske bolnice u Sevojnu dr Kurt Levi obratio se radnicima ložionice, sa zahtevom da od železničkih kola opreme jedan sanitetski voz. Radnici ložionice i kolnice, u potpunoj saglasnosti sa Komesarijatom za saobraćaj u Užicu, odmah su se prihvatili posla. Za ovu svrhu bila su najpogodnija zatvorena kola — serije »G«, u koja je ugrađeno po 16 ležajeva, raspoređenih na sprat. Voz je bio snabdeven sanitetskim materijalom smeštenim u posebnim policama. Celokupan posao — opremanje kola — završen je za neverovatno kratko vreme, za svega dva dana.

Sanitetskim vozom evakuisani su ranjenici sa slobodne teritorije u pravcu Kremne i Bioske, prema Zlatiboru.

ZELEZNIČKI ČVOR ČAČAK — PARTIZANSKO UPORIŠTE

Posle oslobođenja Čačka, 1. oktobra 1941, železničari ovog velikog saobraćajnog čvora, na poziv Štaba Čačanskog NOP odreda, pristupili su zamašnim radovima — dovođenju u red oštećenih postrojenja i objekata i prilazima čvoru. Ovaj veliki privredni i politički centar trebalo je što pre povezati saobraćajnicama sa Užicom. Prvi voz iz oslobođenog čačka krenuo je ubrzo prema Užicu, o čemu postoji poseban izveštaj Komande stanice Čačak da je »5. oktobra otpočeo redovan saobraćaj prema Užicu i Vardištu i da je prvi voz krenuo na vreme«. »Prema Gornjem Milanovcu i Lajkovcu«, kaže se dalje, »uspostaviće se saobraćaj za 3—4 dana, a prema Kraljevu za 6—7 dana«. ¹¹

Povezivanje Užica i čačka železničkom komunikacijom bilo je od velikog značaja i za dalje vođenje narodnooslobodilačke borbe na području zapadne Srbije. Time je bila stvorena mogućnost da se vozovima iz čačka za Užice prevozi, u većim količinama, brašno i sve druge namirnice, ne samo za ishranu boraca, nego i za stanovništvo užičkog kraja. Sem toga, iz Čačka su otpremene velike količine hartije za štampanje listova »Borba« i »Vesti«, kao i ostalog propagandnog materijala.

Iz Čačka je vozom dopremana topla hrana u kazanima i hleb iz vojne pekare borcima, koji su na kraljevačkom sektoru držali front prema neprijatelju.

Prema zabeleženom sećanju Mirka Prelića, otpravnika vozova u čačku, jednom prilikom je Ratko Mitrović, politički komesar čačanskog partizanskog odreda, naredio je da se u najkraćem roku prebaci na front prema Kraljevu jedan vagon kupusa, što je i izvršeno.

I u stanici Čačak, naredjenjem Štaba čačanskog NOP odreda, bio je formiran Komesarijat stanice.

U železničkoj kolskoj radionici izrađivane su bombe »tromblonke«, a sem toga, vršene su opravke drumskih i zaprežnih vozila, bicikala i drugog.

EVAKUACIJA ČAČKA I UŽICA PARTIZANSKIM VOZOVIMA

Partizanska železnica odigrala je krupnu ulogu u evakuaciji naših snaga iz Čačka i Užica, koja je izvedena u izuzetno teškim uslovima, kada su jake neprijateljeve snage već nadirale na slobodnu teritoriju i ozbiljno ugrozile sprovođenje same evakuacije.

Prilikom evakuacije Čačka bile su preduzete mere da se prvo evakušu ranjenici iz bolnice, zatim vojna tehnika, oprema, odeća, obuća i hrana za vojsku i stanovništvo u povlačenju. Iz prikupljenih podataka¹² vidi se da je oko 300 ranjenika iz bolnice u čačku utovareno na otvorenoj pruzi ispred Vojno-tehničkog zavoda.

Neposredno pred ulazak Nemaca u čačak, 28. novembra 1941. železničari su uspjeli da otpreme nekoliko vozova sa ljudstvom i materijalom prema Užicu.

Prema iskazu inž. Milije Simovića,¹³ poslednji voz iz čačka, odnosno Ljubića, sa hranom i osobljem koje je vršilo evakuaciju, otpremljen je iz čačka oko 22 časa.

Evakuacija iz Užica koja je otpočela 28. novembra bila je takođe veoma teška i složena. Po naređenju Vrhovnog štaba prvo su evakuisani ranjenici, i još iste noći otpremljeni partizanskim sanitetskim i drugim vozovima do Sargana, Kremne, Bioske i Vrutaka, a odatle volovskim zapregama prebacivani prema Zlatiboru.

Transporti sa mašinama i ostalim materijalom iz fabrike oružja i municije otpremljeni su za Sargan i Mokra Goru. Evakuisan je i materijal iz partizanskih radionica — tekstil, đon i drugo, pa čak i ugalj iz ložionice.

Odmah po ulasku Nemaca u Užice zajedno s nedičevcima i četnicima, otpočeo je svirepi obračun sa stanovništvom ovoga kraja. Ni železničari nisu bili pošteđeni. Svi oni koji su aktivno radili za NOP, a nisu uspjeli da izbegnu i da se sklone, bili su streljani na licu mesta. Mnogi od njih, oterani su u logore ili Nemačku i u Norvešku.

NAPOMENE

¹ Arhiv — Zeleznički muzej, Beograd.

¹ Sređujući sav materijal o partizanskim diverzijama, nametnulo se kao neophodno da se sve te izvedene akcije — od prve do poslednje — prikažu hronološki i detaljno i da se, na reljefan način, pruži ne samo verna slika, već i prave dimenzije jednoga rata, koji se uporno i žilavo, danonoćno i smelo vodio na železničkim prugama protiv jakog i dobro organizovanog neprijatelja. Za ovaj prikaz korišćen je bogat arhivski materijal u Zelezničkom muzeju u Beogradu.

⁵ Zbornik NOR-a, tom 1/2.

⁶ Zbornik NOR-a, tom I/1.

⁵ Zbornik NOR-a, tom I, br. 24, str. 108.

* Arhiv — Zeleznički muzej, Beograd.

⁷ Dokument u Muzeju revolucije u Beogradu.

⁸ Zbornik NOR-a, tom I/1.

⁹ Železnica i železničari Užičke Republike, str. 97.

* Materijal obrađen prema zabeleženim sećanjima preživelih boraca — železničara. ARHIV — Zeleznički muzej.

¹¹ Gradski arhiv, Čačak.

¹⁸ Podatke o evakuaciji ranjenika, spasavanju i otpremanju mašina iz Čačka prikupio je Zeleznički muzej na sastancima sa preživelim železničarima. Ovaj se materijal čuva u arhivu ZM.

¹⁸ Milija Simović, inž. — komandir Zelezničke partizanske čete u Čačku, ARHIV ZM.

MILOLJUB PANTOVIĆ

OSTVARIVANJE SOCIJALNE POLITIKE U OSLOBOĐENOM ČAČKU

Deo teritorije Uzičke Republike na kojoj je delovao čačanski partizanski odred »dr Dragiša Mišović«, u ustaničkoj 1941. godini, zahvatao je četiri ondašnja sreza: tmavski, ljubički, dragačevski i takovski. U svakom od ovih srezova osnovan je po jedan bataljon partizana, nazvan po imenu sreza, a svi zajedno činili su partizanski odred »Dragiša Mišović«. Bio je to jedan od brojno najjačih NOP odreda u zemlji — više od 3.000 boraca pod oružjem i još 2.000 u pozadinskim jedinicama, miliciji i drugim. Na toj teritoriji obrazovano je 1941. ukupno 65 narodnooslobodilačkih odbora, od kojih je jedan bio gradski (Čačak), jedan sreski (Guča), 22 opštinska i 41 za pojedina manja naseljena mesta. U tmavskom srezu formirani su samo opštinski odbori, dok je u ljubičkom srezu bilo i opštinskih i mesnih, a u takovskom kraju su formirani samo mesni odbori. Inače, Dragačevo je imalo i opštinske i mesne odbore, a istovremeno je u Guči radio Sreski narodnooslobodilački odbor.

Valja naglasiti i to da je NOO u Čačku formiran kao Gradski, a ne sreski ili okružni. On je bio, u neku ruku, uzor za ostale odbore na ovom području, jer nisu bili retki primeri da se i drugi ugledaju na njegov rad. Često su odbornici iz susednih NO odbora dolazili na konsultovanje i dogovore u NOO grada Čačka. Bilo je i preuzimanja nekih njegovih odluka i slično.

Pored NO odbora, na oslobođenoj teritoriji u većim mestima, uspostavljene su i komande mesta, a u nekim i komande pozadine. Čačak, Gornji Milanovac i Guča imali su komande mesta. Na Rudniku je funkciju komande mesta vršila komanda čete, koja je ušla u sastav Takovskog bataljona, kao njegova 4. četa. Inače, komande pozadine su formirane u selima Slatini, Zablacu, Ježevici, Preljini i Donjoj Trepči.

Na slobodnoj teritoriji 1941. godine neke funkcije organa vlasti i vojnih organa preplitale su se ili su u biti svojoj — u funkciji obezbeđenja fronta i zaštiti sirotinje, u prvom redu, bile identične. Na takav zaključak navodi podatak da je NOO grada Čačka, u dva navrata, tražio od Komande mesta razgraničenje dužnosti.¹

Gotovo da nema pitanja iz života, delatnosti i odnosa, kojima se nisu bavili NO odbori. Jedno od pitanja na kojem su se nadležnosti odbora i komandi podudarale u celini, svakako je snabdevanje fronta svim potrebama za vođenje borbe, a uporedo sa tim i obezbeđivanje životnim potrebama nezbrinutih lica i zaštita sirotinje. Istina, gradske sredine Čačak, Gornji Milanovac i Guča imale su više ovakvih problema od seoskih sredina. Međutim, ishrana siromašnih i nezbrinutih porodica, porodica boraca i zarobljenih vojnika bivše Jugoslovenske kraljevske vojske u aprilskom ratu, zatim ubiranje letine i jesenja setva, kao i obnavljanje porušenih domova građana, bili su osnovni zadaci svih NOO na slobodnoj teritoriji. Napisane hronike pojedinih mesta, zabeleške i sećanja učesnika iz tog perioda, nedvosmisleno potvrđuju ove navode.[^]

Postoje primeri da je Komanda mesta u Čačku davala saglasnost na neke odluke NO odbora. Istina, saglasnost nije uvek ni tražena niti davana, sem za najznačajnije odluke. Tako su partizanski komandant Čačka (Milenko Nikšić) i četnički komandant (kapetan Marjanović) u početnom periodu, dok je još bilo saradnje između partizana i četnika, dali saglasnost NO odboru sela Trnave da siromašnim seljacima podele zemlju, koja je bila vlasništvo crkve u tom selu. Reč je o dodeli zemlje bezemljašima, pa to navodimo kao primer sa elementom socijalne politike.

Takođe su sačuvana dokumenta koja govore o podsticanju inicijative za neke značajnije odluke NO odbora. Komanda mesta u Čačku tražila je od Gradskog NOO-a čačka da otvori jednu kuhinju za ishranu siromašnih građana u Čačku i okolini.³ Narodnooslobodilački odbor u selu Ježevici doneo je odluku o ukidanju pijačarine, a za takvu odluku tražio je saglasnost Komande mesta u Čačku, s molbom da njeno dejstvo važi i na čačanskoj pijaci.⁴ Komanda mesta dostavila je ovaj zahtev NOO-a iz Ježevice Gradskom NOO u Čačku, koji je usvojen, pa je 0 tome dostavljen raspis i svim okolnim narodnooslobodilačkim odborima.⁵

»Nahriniti gladne, ogrejati prozeble, osigurati krov nad glavom« — to je bilo osnovno geslo u radu narodnooslobodilačkih odbora na celokupnoj teritoriji čačanskog kraja koja je bila slobodna. Nije preterano reći da je u ovome sadržan 1 čitav program ostvarivanja socijalne politike. Ona je zapravo ostvarivana u svim sredinama i kod svih narodnooslobodilačkih odbora, a ne samo u Čačku, i to u veoma različitim vidovima. Elemente socijalne politike nalazimo i pre stvaranja slobodne teritorije, odnosno pre osnivanja narodnooslobodilačkih odbora kao organa vlasti, i to kod odbora za pomoć odredu koji nisu bili organi vlasti. Stvarani su u toku jula i avgusta, negde čak i u septembru 1941. a cilj im je bio pružanje pomoći partizanskom odredu u uslovima nepostojanja slobodne teritorije.

Guča je oslobođena 8. septembra, Gornji Milanovac 28. septembra, a Čačak 1. oktobra. Područje na kojem je delovao partizanski odred »dr Dragiša Mišović« postalo je slobodna teritorija. Umesto dotadašnjih odbora za pomoć odredu, u veoma kratkom periodu, formirano je više narodnooslobodilačkih odbora. Vredno je napomenuti da su svi ovi odbori birani na javnim skupovima i da su u njihov sastav ušli skoro svi članovi ilegalnih odbora za pomoć odredu. Upravo, nisu ušli samo oni koji su u međuvremenu stupili u odred. U svakom odboru biran je predsednik, dok u Zablacu i Trnavi to nije bio slučaj. U ovim mestima posao su vršili odbornici, pa je dežurni odbornik bio i u funkciji predsednika odbora.*

Za lakše funkcionisanje i rad NO odbora u razvijenijim sredinama (Čačak) formirane su sekcije za pojedina pitanja, dok su u seoskim sredinama zaduživani pojedini odbornici za određenu grupu pitanja ili delatnosti.

Pred NO odbore od prvog dana su postavljani krupni zadaci, koji se nisu mogli odlagati. Normalizovanje prilika, snabdevanje vojske životnim namirnicama i drugim potrebama za dalje vođenje borbe, zatim snabdevanje građana, a posebno ishrana socijalno ugroženih i siromašnih porodica, zahtevali su hitne mere. Bilo je i drugih zadataka, takođe značajnih i veoma složenih, pa ih je teško sve i nabrojati.

U listu »Borba«, koji je izlazio u slobodnom Užicu, u broju od 19. oktobra drug Kardelj je, definišući zadatke narodnooslobodilačkih odbora, napisao:

»da organizuju snabdevanje i ishranu stanovništva, a naročito siromašnih slojeva i nezbrinutih porodica ratnih boraca; da organizuju što pravilniji razvoj privrednog života, trgovine, saobraćaja (sem onog koji je direktno pod kontrolom oružanih snaga) itd., u interesu fronta i čitavog naroda.⁷

Zadaci u oblasti socijalne politike, očigledno su jasno, definisani su jasno. Suvišno je tome bilo šta dodavati. Međutim, valja podsetiti da je, skoro istovremeno s pojavom ovog teksta druga Kardelja u »Borbi«, odnosno, jedan dan ranije — 18. oktobra 1941. u listu »Novosti« br. 4. Štaba NOP odreda »dr Dragiša Mišović«, koji je izlazio u Čačku, pisalo:

»... Nahriniti gladne, ogrejati prozeble, osigurati krov nad glavom — to je najpreči zadatak odbora u sadašnjem trenutku. Jasno je da je u sadašnjim uslovima taj zadatak težak, i mnogi će zapitati — postoje li i gde se mogu naći

sredstva za njegovo ostvarenje. Ponavljamo: zadatak je težak, ali nije nerešiv. Mi imamo, mada mnogo oštećenu, državnu imovinu, izvršice se rekviriranje »Prizada«, električne centrale, sekvestirače se stovarišta drva kod kasarne i na nekim drugim mestima i dati sirotinji besplatno, onima koji imaju izvesne prihode u pola cene, a bogatima po pijačnoj ceni. Sa ovim sredstvima moglo bi se rešiti pitanje gradske sirotinje i davanje piata onim radnicima i činovnicima koji nisu na frontu, ali su se stavili na raspoloženje narodnoj borbi za druge poslove. Pitanje kirije i sva ostala pitanja najbolje će se rešiti ako bogatiji slojevi budu snosili veći deo tereta borbe, njihovim oporezivanjem i finansijskom pomoći. Zato i ostale namirnice koje bi se dobile ovim načinom, razdeliće se stanovništvu po pravednim cenama, a najsiromašnijim daće se hleb besplatno. Potrebno je, takođe, popisivanje svih zaliha žita i ostaloga, a skrivanje i nagomilavanje namirnica u cilju špekulacije ne može se smatrati drugojačije nego kao petokolonaštvo ili izdaja, jer ko hoće danas da se bogati kada narod vodi svoju krvavu borbu za slobodu, ne razlikuje se nimalo od onih protiv kojih se borimo«..*.

Jedan ovako sažet tekst nije mogao biti sveobuhvatniji — čitav program rada i delatnosti odbora, sveukupna socijalna politika. Odbor, koji je delovao od 5. oktobra do 27. novembra u ostvarivanju tako jednostavno formulisanoog programa, odnosno socijalne politike, ostvario je takve revolucionarne zahvate koji nisu prevaziđeni ni dugo posle pobeđe revolucije. Mogla je to činiti i učiniti samo istinski revolucionarna vlast, ponikla i nastala iz naroda.

Prilikom formiranja Gradskog NOO-a u Čačku obrazovano je osam sekcija. Jedna od njih bila je i Sekcija za socijalna pitanja i izbeglice, koja je vodila brigu o ishrani sirotinje i izbeglica i rešavala (vodila je tačne spiskove) koga treba preuzeti na ishranu. Valja reći da je u Čačku zatečeno i oko 1.500 izbeglica iz svih krajeva naše zemlje, a najviše Slovenaca, koji su došli u Čačak 4. jula takozvanim »devetim« transportom. U njemu je bilo 627 lica, a dva dana kasnije stiglo je iz Slovenije još 570 deportovanih građana. O svima njima preuzela je brigu Sekcija za socijalna pitanja i izbeglice pri Gradskom NOO-u. Članovi ove sekcije su i bolnici u Gornjoj Gorevnici, pružili potrebnu pomoć sakupljanjem namirnica za ranjenike.⁸

Iz sačuvane dokumentacije o radu Narodne kuhinje u Čačku 1941, saznaje se da je kuhinjom rukovodio poseban odbor, da je za njegov rad Komanda mesta (partizanska) odmah u početku dala 1.900 kg brašna, a četnici 1.040 kilograma. Odbor je sakupio 25.820 dinara i izvesnu količinu namirnica i posuđa. Posle izdaje četnika, sve namirnice kuhinja je dobijala iz magacina Komande mesta. Za deset dana oktobra kuhinja je izdala besplatno svojim korisnicima 9.394 obroka. Hleb je bio racioniran, a jelo je deljeno prema potrebi. Iznemoglina i bolesnicima hrana je nošena kući.¹⁰

Za obezbeđivanje rada kuhinje u Čačku pribavljane su rezerve u namirnicama, pa su u tu svrhu bili obezbeđeni privatni magacini u čačku, a i nekim susednim selima (Atenica, Trbušani, Donja Trepča i druga mesta). Za potrebe kuhinje, a i fronta u celini, vršen je otkup pšenice posredstvom Milana Popovića i Mijalka Kneževića.¹¹

Uspešno su radile još dve kuhinje na teritoriji na kojoj je delovao partizanski odred »dr Dragiša Mišović« — u Gornjem Milanovcu i Guči. Kuhinja u Gornjem Milanovcu izuzetno je doprinela prehrani stanovništva koje je ostalo bez domova, kada su Nemci 15. oktobra zapalili više od 80 odsto kuća i drugih objekata. Pripremano je dnevno po 600 do 800 obroka hrane. I na ovom području obezbeđeni su magacini za smeštaj namirnica.¹²

Za razliku od Čačka i Gornjeg Milanovca, kuhinju u Guči organizovala je Komanda mesta, u početku za potrebe Posadne čete, a kasnije je hrana deljena siromašnim i socijalno ugroženim licima.¹³

S gledišta ostvarivanja socijalne politike na oslobođenoj teritoriji, vredno je pomenuti brigu partizanske čete na Rudniku o iznemoglim i nezbrinutim licima, posebno od 6. oktobra, kada su Nemci zapalili 38 kuća od ukupno 47, koliko ih je tada bilo u ovom naselju. Svi žitelji dobijali su obroke hrane na kazanu kuhinje partizanske čete.¹⁴

Zakupnina za stanove i lokale u Čačku predstavljala je znatan izdatak, posebno u situaciji kada su građani ostali bez stalnih izvora prihoda (plate nisu isplaćivane). Siromašne porodice oslobođene su bile plaćanja stanarine, što je, svakako, predstavljalo klasno obeležje takozvane Uredbe o stanarinama Gradskog narodnooslobodilačkog odbora. Stanarine su isplaćivane onim kućevlasnicima kojima je to bio jedini izvor sredstava za život. Bolje situirani zakupci stanova, po pravilu, stanovali su u stanovima imućnijih kućevlasnika. Uredbom o stanarinama predviđeno je da se u ovakvim slučajevima zakupnina predaje blagajni NO odbora. U uslovima nedostatka finansijskih sredstava, bio je to jedan od izvora prihoda NOO-a, koji je bio utoliko veći ukoliko se radilo o zakupu trgovačkih i većih zanatskih lokala.

Iz sačuvanih dokumenata, a to potvrđuju i savremenici ovih zbivanja, da se zaključiti da je Uredba o stanarinama u Čačku primenjivana. Uplaćivani su iznosi sredstava na ime kirije blagajni Gradskog NOO, a izdavane su i uredne priznanice na primljeni novac. Isto tako, ima zabeležaka i dokumenata o plaćanju zakupnine vlasniku, zatim zahteva pojedinaca da se oslobode plaćanja zakupnine i slično.

Suvišno je posebno naglašavati revolucionarni karakter i klasni pristup u rešavanju pitanja zakupnina za stanove i lokale, i to u prvim danima borbe za slobodu. Oslobođiti siromašne plaćanja zakupnina, onima kojima je to jedini izvor prihoda omogućiti da ubiraju kiriju, a obavezati imućne kućevlasnike da prihod (koji nije jedini) od kirija za izdate stanove i lokale predaju na kasi NO odbora, značilo je iz osnova menjanje do tada ustaljenog odnosa. Zbog toga su siromašni građani oduševljeno pozdravili novu Uredbu o kirijama.

Interesantno je napomenuti da je u periodu oktobar—novembar 1941. u oslobođeni Čačak dolazio dva puta Ivo Lola Ribar, interesujući se, između ostalog, i za rad Gradskog NO odbora. Kada se upoznao s Uredbom o stanarinama, Lola Ribar se nasmešio i izjavio da je sve dobro, ali »prilično revolucionarno« za početni period oružanog ustanka. U tom smislu vođen je razgovor o korigovanju nekih njenih odredaba, ali je ponovni pad Čačka u ruke okupatora omeo svaki dalji rad na usavršavanju Uredbe o stanarinama.¹⁵

Kada je reč o stanarinama i naporima koje su činili NO odbori da zaštite siromašne građane od špekulantskih i drugih apetita vlasnika zgrada, vredno je istaći da su u Čačku i u Gornjem Milanovcu, oktobra 1941, donesene odluke da visina zakupnina za stanove ne može biti veća od iznosa koji je naplaćivan neposredno pred rat.

I usnabdevanju građana ogrevom, posebno siromašnih, ugrađivani su elementi socijalne politike. Neka originalna rešenja na selu i u gradu vredno je istaći. U Čačku je bila formirana posebna sekcija koja se isključivo bavila snabdevanjem građana ogrevom.

Sekcija je posredstvom ekipe građana izvršila pregled svih dvorišta domaćinstava na gradskom području i ustanovila zalihe ogreva. Zatim su premerene sve, prilično velike, količine ogrevnog drveta u vojnoj kasarni i Vojnotehničkom zavodu, kao i na zatečenim privatnim skladištima drva. Sekcija za ogrev podnela je o tome izveštaj Narodnooslobodilačkom odboru koji je zaveden u delovodnom protokolu pod brojem 124 od 30. oktobra 1941. godine.

Na železničkoj stanici u Zablacu zatečeno je i popisano oko 1.000 kubnih metara ogrevnog drveta, vlasništvo Luja Hirta, trgovca iz Čačka. Iz delovodnika se vidi i podatak da šumarski referent M. Radovanović »izveštava da u opštini lazačkoj ima oborenih oko 1.000 kubnih metara drveta«. NOO Čačka dao je ovlašćenje Veselinu Tucoviću, železničaru, da »može podići drva sa stanice Jeminska Stena i Jelen-Do 19. XI 1941. godine.«

Navedeni primeri očigledno ukazuju na izuzetno angažovanje Sekcije za obezbeđivanje ogrevom iz zaliha zatečenih na području opštine, sreza i nekih susednih srezova. No i pored toga, Narodnooslobodilački odbor u Čačku obratio se NOO Užicu (del. br. 446 od 24. XI) i »moli Odbor Užica da se dodeli najveća moguća količina drva«. Zahtev je dostavljen »Privrednoj komisiji Užica«, kako je zabeleženo u pomenutom delovodniku.

Sa gledišta ocene ostvarivanja socijalne politike, nije mnogo bitno samo angažovanje Sekcije za obezbeđivanje ogrevom; bitno je što je ogrev dobijala sirotinja besplatno, kao i domaćinstva čiji su članovi na frontu.

Najpre bi bila obezbeđena vojna pekara, vojne ustanove i bolnica, zatim kuhinja, a posle su drva deljena besplatno najugroženijim porodicama. Imućniji građani mogli su da se slobodno snabdevaju na stovarištima, ali ne u neograničenim količinama, već samo u onolikim koliko je drugima besplatno dodeljivana. Za nabavku ogrevnog drveta NO odbor je izdavao posebne kupone, da bi se izbegle zloupotrebe i razne špekulacije.

Siromašnim porodicama i porodicama boraca na frontu, drva su odvožena kućama, a pripadnici Omladinske radne čete, koja je u Čačku formirana početkom oktobra u Kazanici, na obali Morave, vršili su utovar i istovar drva. Istovremeno, oni su unosili drva u šupe i podrume starih i iznemoglih lica.¹⁶

Dragoslav Đokić, član Omladinske radne čete Čačanskog partizanskog odreda »Dr Dragiša Mišović« seća se zadataka koje su tada izvršavali.

»Bili smo raspoređeni u desetine, kaže Đokić. Izabrani su i desetari. Sa ostalim drugovima u desetini, pomagao sam u raznim poslovima u Arsenalu (Vojnotehničkom zavodu). Išli smo i u kasarne. Tamo su zatečene velike količine drva, koja su po odluci Narodnooslobodilačkog odbora dodeljivana siromašnim porodicama. Mi omladinci smo drva tovarili na kola, raznosili po kućama i istovarali. Raznosili smo i hranu iz ondašnje Ženske zanatske škole, gde je bila kuhinja i intendantura ... «¹⁷

Veoma interesantno i originalno rešenje, primenjeno u snabdevanju i obezbeđenju siromašnih porodica ogrevom, zabeleženo je u hronici Treće ljubičke čete. Za sela u donjem delu ovog sreza; Vujetinca, Oštru, Moj sinje, Staničića, Donju i Gornju Trepču (u prvim ustaničkim danima pre formiranja Pete čete i za Prislonicu, Preljinu i Balugu), bila je formirana Komanda pozadine sa sedištem u Donjoj Trepči. Pokrenuta je inicijativa preko seoskih NOO za dobrovoljno prikupljanje ogrevnog drveta isključivo za siromašne i nezbrinute porodice. Gotovo svi vlasnici šuma i zabrana odazvali su se, i na prostoru pri Komandi mesta drvljanik je iz dana u dan bio sve veći. Narodnooslobodilački odbor je na zboru rešio da se drva besplatno podele ugroženim porodicama. Granje je davano za svakodnevnu upotrebu, a umetrene cepanice za ogrev u toku zime.

Gradski NO odbor u Čačku, a i ostali odbori, preduzimali su sve mere da spreče špekulaciju drvima, zloupotrebu ili bogaćenje pojedinih trgovaca, na račun tuđe nevolje. Vođena je, stoga, stroga kontrola i evidencija o svakom metru drva za ogrev. Sekcija za ogrev u Čačku pokrenula je postupak, 29. oktobra, protiv lica koja su nepravilno postupila u deobi drva. U delovodnom protokolu pod brojem 112 zaveden je »referat Sekcije za ogrev protiv A. Ušćebrka i Slobodana Miletića za sabotazu prilikom deobe drva kod zavoda »čačak«. Registrovano je i saslušanje Milije Bojovića, trgovca »povodom otuđivanja drva popisanih na skladištu«. Inače, posle izvršenog popisa drva na skladištima trgovaca, odabrana su lica koja su drva delila građanima. NO odbor u Čačku (del. br. 317. od 16. novembra) »određuje da Srećko Pečenković i Božidar Crvenčanin mogu izdavati drva na skladištu Milosava Nikolića, iz Čačka, Vojvode Stepe ulica«.¹⁸

Od ostalih brojnih vidova pomoći siromašnim i nezbrinutim porodicama u Čačku i u drugim mestima, vredno je istaći sledeće: novčanu pomoć, dodeljivanje namirnica za ishranu, odevnih predmeta i obuće, besplatne usluge u oranju i jesenjoj setvi na seoskom području i davanje semena za setvu bez ikakve nadoknade. Na seoskom području besplatne usluge oko jesenje setve imale su posebno porodice boraca na frontu, i porodice čiji su hranioći bili u nemačkom zarobljeništvu kao pripadnici bivše kraljevske vojske. Inače, građanima je dodeljivan materijal za popravku kuća i drugih objekata, srušenih bombardovanjem ili artiljerijskim zrnima u borbama za oslobođenje Čačka i drugih mesta. Zasluđu pažnju, sa gledišta ocene ostvarivanja socijalne politike, i način isplate piata službenicima i radnicima za oktobar i novembar, kao i penzija i invalidnina. U sve te mere i akcije ugrađivani su i izvesni elementi socijalne politike, sa očiglednim klasnim pristupom, pa se nikada nije gubio iz vida položaj siromašnog,

ugroženog i neobezbeđenog građanina i porodice. Deca u svim situacijama bila su u prvom planu. Tako je Gradski NOO u Čačku (verovatno u dogovoru sa NOO sela Jezdine, pošto se radi o teritoriji van područja čačanske opštine), »rekvirirao zgradu osnovne škole u Jezdini za smeštaj siromašne dece«. Reč je o školskom objektu izvan gradskog područja, svakako, zbog opasnosti od bombardovanja.¹⁹

I raspisivanje dobrovoljnog beskatnog zajma u Čačku i zajma narodnog oslobođenja u Gornjem Milanovcu, neophodno je pomenuti pri razmatranju elementa i ostvarivanja socijalne politike, iz više razloga. U Čačku i u Gornjem Milanovcu preovladala je orijentacija da se ovim sredstvima obezbede trajniji izvori prihoda za pomoć nezbrinutim licima i ishrani siromašnih.

Milanovački zajam narodnog oslobođenja, raspisan u visini od 10.000.000 dinara, predstavljao je pokušaj da se na redovni način pritekne u pomoć pogorelcima, izbeglicama i raseljenim licima iz Slovenije, ali je u svojoj biti raspisan za potrebe fronta i vojne potrebe. Uostalom, to je i bilo najbitnije u trenutku raspisivanja ovog zajma, polovinom novembra. Nema sačuvanih podataka i dokumenata o tome koliko je ovaj zajam uspeo.²⁰

Međutim, u Čačku je bio raspisan narodni zajam samo pet-šest dana ranije od milanovačkog, odnosno 10. novembra, a imao je uspeh preko svih očekivanja.

Tada je na području Narodnooslobodilačkog odbora u Čačku bilo 2.500 porodica sa 7.000 članova koji nisu imali sredstva za život, pa je zajam bio jedini izlaz.²¹

Zatečen je jedan deo gotovine od ranije opštinske uprave, mada ta sredstva nisu predstavljala značajniju stavku (o tome nema tačnih podataka); od Hipotekarne banke preuzeto je 162.663,46 dinara, kao i sva novčana sredstva Šumske uprave, Poreske uprave i još nekih državnih ustanova. Obezbeđen je izvestan deo sredstava prodajom 26 vagona nacionalizovane rakije preduzeća »Prizad« u Čačku, a nešto novca dobijeno je prodajom petroleja koji je pravljen u bivšem Vojnotehničkom zavodu (Arsenalu) pod rukovodstvom profesora Arsenijevića. Neznatna sredstva su ostvarivana prodajom šibica i cigaret-papira, a već je rečeno da su Odboru pritali prihodi i od kirija (zakupnina za stanove, dućane i radionice bogatih vlasnika). Ubiran je porez od ranijih imućnih dužnika i naplaćivana trošarina na alkohol zatečen kod trgovaca. I konfiskovana imovina izdajnika i petokolonaša (Branko Lazović, Lujo Hirt) knjižena je kao prihod NO odbora.²²

Svi ovi prihodi zajedno, kako je ocenjeno, nisu mogli u celosti podmiriti narasle potrebe fronta i vojnih jedinica u prvom redu, kao ni ostale potrebe koje nisu bile male. Raspisivanje narodnog zajma bio je jedan od izlaza u tom trenutku. Opređeljujući se za narodni zajam, Gradski NOO u Čačku je, između ostalog, naveo da »u ovom teškom vremenu nemaju sredstva za život: čačanska sirotinja, izbeglička sirotinja, radnici zaposleni i nezaposleni, porodice zarobljenika, invalidi, činovnici i penzioneri«. Ovakvo opredeljenje pri raspisivanju narodnog zajma naišlo je na izvanredan odziv građana. Sasvim je neosporna snaga patriot-skih i slobodarskih težnji naroda ovoga kraja, jer su sredstvima zajma podmirivane i potrebe daljeg vođenja borbe za oslobođenje, ali su takođe socijalni momenat i spremnost da se pomogne sirotinji, očigledno, došli do izražaja. Među upisnicima zajma, bilo je i onih koji su upisali izuzetno visoke sume. Pomenimo samo nekolicinu. Slobodan Vilotijević, zubar, upisao je zajam u visini od 50.000 dinara, Vojislav Matović 30.000, Radoslav Zoranović 15.000, (a zatim dodao još 5.000). Sa upisanim iznosima od 1.000 do 10.000 dinara bio je veliki broj građana. Predavani su i veći iznosi po posebnim spiskovima. Prvog dana, kako je zavedeno u delovodnom protokolu, od lica na spisku »predat je iznos od 148.300 dinara. Zatim je, po istom principu, uplaćeno 61.000 dinara, 49.000, 21.500« i tako redom. Ova inicijativa Narodnooslobodilačkog odbora čačak shvaćena je, i, očigledno, široko prihvaćena. Elementi socijalne politike, akciju upisivanja narodnog zajma čine posebno ljudskom i vrhunski humanom.²³

Prikupljenim novčanim sredstvima moglo se odmah intervenisati. U već pomenutom delovodnom protokolu, pod rednim brojem 556, zaveden je »spisak isplaćenih pomoći sirotinji od dinara 141.230«. Slede zatim isplate penzionerima (8.945 dinara), invalidima (18.025 dinara). Evidentirani su i ostali platni spiskovi:

službenika Narodnoslobodilačkog odbora (45.400), radnika Fabrike hartije (52.340) Kolske radionice (78.960), Obučarske radionice (36.840), Fabrike koža (12.540), Sedlarske i krojačke radionice (18.780), radnika na održavanju čistoće (2.087,05 dinara). Nisu zaboravljeni ni služitelji čačanske crkve, pa im je isplaćen iznos od 1.200 dinara.

Ako se isplaćeni iznos pomoći siromašnim i nezbrinutim licima uporedi sa ostalim isplatama (računajući i pojedinačne isplate radnicima u najbrojnijim kolektivima fabrika i radionica) vidi se da je najveći iznos isplaćenih sredstava za jedan mesec pripao upravo njima. To je, svakako, doprinelo da građani u Narodnoslobodilačkom odboru sagledavaju novu svoju vlast, i da je u svim akcijama i njenoj delatnosti podržavaju. Otuda je i došlo do pojave da su skoro svim sednicama prisustvovali i nepozvani građani. Nalazili su se uvek pri ruci, pa, iako nisu bili odbornici, čak ni članovi sekcija, oni su izvršavali raznovrsne zadatke.

Valja napomenuti da je nezbrinutim i siromašnim porodicama, kao i porodicama boraca na frontu, bilo isplaćeno 210 dinara po članu porodice, što je odgovaralo jednom kilogramu brašna po svakom članu. Isti kriterijum primenjen je i na ostale nezbrinute građane, pa nisu bili izuzeti ni članovi porodica izdajnika, koji su otišli s okupatorom. Tako se postupilo i pri isplati piata pripadnicima milicije, radnicima u vojnim radionicama, fabrikama, željezničkim radionicama, službenicima, penzionerima, invalidima. Tadašnji predsednik NOO Dušan Milosavljević u svojim sećanjima naveo je da su ove isplate ubeležavane u ratne knjižice, potpisivane od ovlašćenog lica u Odboru i overavane pečatom Gradskog NO odbora. Sa gledišta ostvarivanja socijalne politike u slobodnom Čačku, zaslužuje pažnju i navod prvog predsednika Milosavljevića da su ovakve isplate izvršene i »svim službenicima koji su bili u Čačku, bez obzira da li su bili uključeni u rad ili ne.«²⁴

Sasvim je izvesno da se elementi socijalne politike nalaze i u merama koje su preduzimali NOO i komande mesta na izgradnji i popravci porušenih i popaljenih kuća građana, kojih nije bilo malo u ovom kraju. Paljenje kuća i drugih objekata u Preljini, svakako spada među prva paljenja na ovom, a i širem području²⁵ koja su Nemci izvršili 1. i 2. maja 1941. U borbama za oslobođenje Čačka porušeno je i oštećeno mnogo kuća u gradu i susednim selima (Atenica, Kulinovci i dr), kao i bombardovanjem koje su Nemci vršili, te je priličan broj porodica ostao bez krova nad glavom. Postoje sačuvani dokumenti o besplatnoj popravci ovih zgrada i stanova, izgradnji onih objekata koji su bili toliko razrušeni da se nisu mogli popraviti, a oštećenima je besplatno dodeljivan građevinski materijal za te namene. Tako je Atenička radna četa (jačine 69 ljudi) imala specijalizovane brigade zidara, stolara, vozača zaprežnih vozila i slično.²⁶ Samo u ovom selu ozidane su dve nove kuće, a 11 je popravljeno. Slično je bilo i u samom gradu, ali i na širem području (Zablaće, Ježevica, Trnava, Rakova i druga mesta), da Komanda mesta ili narodnoslobodilački odbori besplatno dodele građevinski materijal oštećenim licima.²⁷ Podatak da je među njima bio veliki broj siromašnih svakako je na to uticao, pored brige da se zaleće tragovi rata u celini.

Napori da se svaka stopa zemlje zaseje motivisani su potrebama za hranom. U izvršavanju tog zadatka na čitavom području zabeležena je izvanredna privredna aktivnost i skoro da nema NO odbora da se tim pitanjem nije bavio. Međutim, direktiva da se siromašnim i inokosnim porodicama besplatno uzoru njive, a najsiromašnijim dodeli i seme za setvu, takođe besplatno, motivisana je i socijalnim momentom. Tako je postupljeno u Atenici, Donjoj Gorevnici, Ježevici, Zablaću, Trnavi i mnogim drugim mestima.²⁸

Detaljnija istraživanja, koja bi izuzetno doprinela daljem rasvetljavanju jednog perioda koji je, po vremenu veoma kratko trajao, ali po revolucionarnim potezima, posebno u socijalnoj politici, trasirao put odnosima koji su postali stvarnost u novoj socijalističkoj, samoupravnoj zajednici, svakako su nužna. Međutim, ono što je najhitnije i najvrednije isticanja u ovoj i svakoj drugoj prilici, jeste činjenica da su naši ljudi i građani, u najširem smislu reči, a ne samo idejno opredeljeni kojih u tim sudbonosnim danima 1941. nije bio prevelik broj, došli do saznanja da — vera i težnje za pravednijim društvenim poretom može da postane stvarnost.

I A P O M E N E

- * Arhiv CK SKS, Delovodni protokol Gradskog NOO-a Cačak, 1941.
- ¹ Istorij skl arhiv Cačak (IAC). Sećanja učesnika Jragoslava Uroševića, Šmiljane Pišćević i Radovana Milinkovića. Arsenija Cendića, Dragiše Vukića,
- ¹ IAC, Delovodni protokol.
- ¹ IAC, Mladen Stefanović, Hronika sela Ježevice, Banjice, Lipnice i Rajca, rukopis.
- ¹ IAC, Delovodni protokol.
- ⁵ IAC, Cačanski ratni okrug, građa za monografiju, Vlast, rukopis.
- ¹ Borba, 19. X 1941.
- * Novosti, list Štaba NOPO »dr Dragiša Mišović«.
- * Radovan M. Marinković i Mile Mojsilović, Izgnani Slovinci u čačanskom kraju, Zbor-ile radova Narodnog muzeja, Cačak, V 1974.
- ¹¹ IAC, MG, Momčilo Radulović, Sećanja (rukopis).
- ¹¹ Dragoslav Đokić, Sećanja (rukopis kod autora ovog rada).
- ¹¹ IAC, Izveštaj kuhinje 1941.
- ¹¹ IAC, Apel Narodne kuhinje u Čačku od 30. oktobra 1941. godine.
- ¹¹ IAC, Vuk Petronijević i Dimifrije Janjić, Hronika sela Atenice (rukopis).
- ¹⁵ IAC, Dušan Milosavljević, Prvi predsednik GNOO-a u Čačku 1941. rukopis.
- ¹⁶ IAC, Omladinska četa Čačka 1941. godine, rukopis.
- ¹⁷ IAC, Spisak Omladinske radne čete partizanskog odreda »dr Dragiša Mišović« (četa
Jt imala 53 omladinca. Komandir je bio Nenad Mitrović, a politički komesar Miroslav
irijević), MG, sećanje Dragoslava Đokića. Dimi-
- ¹⁸ IAC, Delovodni protokol ...
- ¹¹ IAC, Delovodni protokol ...
- ¹⁹ IAC, Jakša Drljević, n.d.
- ¹¹ Arhiv CK SKJ, Oglas o raspisivanju narodnog zajma u Čačku, 1941.
- « Navedeni oglas o Čačku.
- ¹¹ Delovodni protokol ...
- ¹¹ IAC, MG, sećanja Dušana Milosavljevića.
- ¹⁸ Delovodni protokol ...
- ²¹ IAC, MG, Dušan Milosavljević, Sećanja.
- ¹¹ Cačanski kraj u narodnooslobodilačkom ratu, Cačak, 1968.
- ¹¹ IAC, MG, Sećanja; Vuk Petronijević i Dimitrije Janjić, n.d. (rukopis).

JAROSLAV DAŠIĆ

PRIVREDNA DELATNOST U OSLOBOĐENOM ČAČKU 1941. GODINE

Čačak sa okolinom, uoči rata, bio je relativno razvijen privredni centar. U njemu je radilo nekoliko fabrika: vojno-tehnički zavod »Čačak«, fabrika hartije, fabrika piva, železnička kolska radionica — Ljubić, veći broj zanatskih zadruga, zanatskih radnji, kao i znatan broj trgovačkih firmi. Osim toga, u okolini grada bila je razvijena poljoprivredna proizvodnja: povrtarstvo, vinogradarstvo, ratarstvo, stočarstvo i ostalo.

Čačak je tada imao oko 12.500 stanovnika, oko 3.000 zaposlenih kao i, za ondašnje prilike, brojnu radničku klasu od oko 2.000 radnika.

Posle kapitulacije Kraljevine Jugoslavije, okupator je u Čačku veći deo proizvodne opreme demontirao iz postojećih proizvodnih kapaciteta i transportovao u svoju zemlju. Privredni život je zamro. Nije bilo ni najosnovnijih sredstava za život. Nastali su teški dani.

Novo konstituisana narodna vlast, po oslobođenju Čačka, suočila se s veoma velikim problemima i teškoćama. Ekonomska situacija bila je izuzetno teška. Opštinska kasa bila je takoreći prazna, izuzev malo novca u Hipotekamoj banci.¹

U nameri da podstakne privrednu aktivnost, Komanda mesta Čačka donela je Naredbu broj 349, od 3. oktobra 1941, u kojoj se, između ostalog, kaže:

»Pozivaju se sopstvenici radnji da iste još u toku dana otvore i produže normalan rad.

Novčani opticaj ostaje kao i do sada, do daljeg naređenja.«

Među brojnim akcijama NOO treba istaći njegovu veliku angažovanost na organizovanju proizvodnje i uspostavljanju saobraćaja, kako železničkog, tako i poštanskog. U toku dva meseca, koliko je Čačak s okolinom bio slobodan, radilo je nekoliko fabrika u kojima se proizvodila oprema za potrebe fronta, dok se u partizanskim zanatskim radionicama proizvodila odeća, obuća i ostale potrebe.

U organizovanoj proizvodnji radilo je oko 1.000 radnika. Za dva meseca privredne aktivnosti u oslobođenom Čačku ostvaren je obim proizvodnje i usluga u vrednosti od 5,351.768 dinara. Monetarno-finansijska politika NOO čačka bila je veoma aktivna. Za kratko vreme revolucionarna vlast čačka je izvršila podružljavanje najvažnijih proizvodnih objekata, odnosno sredstava za proizvodnju.

1. OBLAST INDUSTRIJE I ZANATSTVA

a) Električna centrala

Do okupacije Čačak je dobijao električnu energiju preko dalekovoda Kragujevac—Čačak, od korporacije »Makiš«, kojoj se ranije pripojilo Akcionarsko društvo »Jelica« — Čačak. Po oslobođenju Čačka, Komanda mesta je postavila za

komesara Električne centrale Vojimira Vojčeta Pavlovića. Uz pomoć grupe mehaničara i električara, on je pustio u pogon dizel motor od 225 KS, koji je do tada služio kao rezerva u slučaju kvara na dalekovodu.

Iz dana u dan, privredna aktivnost se sve više razvijala, tako da je NOO na svojoj sednici od 10. oktobra 1941. doneo odluku o sekvestraciji Električne centrale »Jelica« AD.²

Dvadeset drugog novembra 1941. u Električnoj centrali desila se eksplozija usled kvara dizel motora. U početku se sumnjalo da je do nje došlo zbog sabotaže od strane izdajnika.³ Ovo, tim pre, što se ovaj događaj datumski poklapao sa sabotažom u partizanskoj fabrici oružja u Užicu. No, neposredno formirana stručna komisija utvrdila je da je do eksplozije došlo zbog preopterećenosti dizel-motora. Posle toga, ubrzo je uvedeno osvetljenje iz Fabrike hartije, koja je takode imala svoju manju termo centralu.⁴

U Električnoj centrali uoči rata, bilo je zaposleno šesnaest radnika. U periodu oslobođenog Čačka pretpostavlja se da je u Električnoj centrali radilo oko dvadeset radnika. Oni su, između ostalog, bili zaduženi za izvođenje i odobravanje nekih najneophodnijih električnih instalacija u gradu, kao što su električne sirene i drugo.

Polazeći od kapaciteta dizel-motora, došlo se do zaključka da je za 58 dana rada Električna centrala proizvela:

- 76.560 KWh za potrebe industrije i
- 45.936 KWh za potrebe osvetljenja.

Na osnovu izloženog proizlazi da je Električna centrala ostvarila vrednost proizvodnje, po cenama iz 1941, u iznosu od 532.092 dinara, odnosno u US \$ 15.373 nakon izvršene revalorizacije SAD dolara, ili 330.057 dinara, odnosno po zaposlenom radniku godišnje 99.017 dinara.⁵

Ovi podaci pokazuju da je Električna centrala s povremenim uključivanjem u mrežu termoelektrane Fabrike hartije, u oslobođenom Čačku 1941, za ondašnje prilike i uslove, ostvarila visok stepen produktivnosti u svom poslovanju.

b) Vojno-tehnički zavod »Čačak«

Ovaj zavod je otpočeo rad 1930. godine kao IV odeljak Vojno-tehničkog zavoda iz Kragujevca, a kasnije nastavlja da posluje kao samostalan zavod »Čačak«. Na početku svoga rada Zavod je proizvodio deo inženjerske vojne opreme, uz delatnost popravke vojne opreme. Tada je u Zavodu bilo zaposleno oko 450 radnika. Zavod se postepeno sve više granao, kako u proširenju proizvodnog asortimana razne vojne opreme, tako i po obimu proizvodnje. Ovaj rast proizvodnje bio je praćen i povećanjem broja zaposlenih radnika.

Pred sam rat naročito je bio proširen halski prostor za razne radionice, livnicu i magacine. Intenzivno se vršila nabavka nove proizvodne opreme. Za ondašnje prilike, može se reći, to je bio jedan od vrlo modernih i tehnički opremljenih zavoda, u kojem je radilo oko 1.450 radnika.®

U toku aprilskog rata, tj. od 9. do 15. aprila 1941, iz Zavoda je otpremljeno 14 vagona radio-materijala i raznih mašina za Mokru Goru, pa dalje za Sarajevo, namenjenih organizaciji proizvodnje na drugoj lokaciji. Po izvršenoj okupaciji zemlje uprava Zavoda je pokušala da povрати ovaj materijal i opremu. Međutim, to joj nije pošlo za rukom.⁷

Na ovaj način i daljom demontažom proizvodne opreme i uređaja od strane okupacionih vlasti i njenim transportovanjem za Nemačku, Zavod »Čačak« je ostao bez najpotrebnije opreme i, takoreći, bio je likvidiran.

Iz dokumenata se vidi da je bio sačinjen obračun za isplatu piata radnika Zavoda »Čačak« po platnim spiskovima za mesec mart, april i maj 1941. godine.⁸ Na osnovu delova platnih spiskova Zavoda⁹ za mesec mart i april 1941, proizlazi da je prosečna mesečna piata po zaposlenom bila u iznosu od 1.000 do 1.100 dinara.

Imajući u vidu iznose obračunatih piata za mart, april i maj 1941. i nivo prosečne plate radnika, proizlazi da je u danima neposredno pred rat bilo zapo-

sleno oko 955 radnika, odnosno, sa izvesnim procentom sigurnosti, može se reći da je u Zavodu bilo zaposleno oko 1.000 radnika.

Po oslobodenju Čačka 1. oktobra 1941, a na osnovu već poznatog opšteg stava revolucionarne vlasti na aktiviranju svih proizvodnih kapaciteta, pristupilo se organizovanju proizvodnje u Zavodu »Čačak«, u narodu skraćeno nazvan »Arsenal«.

Rukovodstvo Zavoda dopisom broj 9 od 9. oktobra 1941. obavestava Komandu mesta Cačak da će Zavod početi rad od 10. oktobra. Dalje, u ovom dokumentu se kaže da će u Zavodu biti zaposleno 110 radnika i da su obrazovane sledeće radionice:

- 1) stolarsko-kolarska,
- 2) bravarsko-kovačka-potkivačka,
- 3) radionica za opravku motornih vozila,
- 4) radionica za opravku telefonskih aparata i radio opreme i
- 5) livnica i radionica za izradu ručnih bombi.

Prema izjavama savremenika¹⁰ u Zavodu su u periodu oslobođenog Čačka popravljani telefoni i telefonske centrale, dinamo-mašine, a zatim je vršena i popravka svih motornih vozila. U njemu je izvršena popravka i dva zarobljena nemačka tenka koji su korišćeni u borbama za oslobodenje Kraljeva. Akumulatorska stanica je dovedena u ispravno stanje i radila je punim kapacitetom na punjenju akumulatora. Posebno je značajno istaći da su u Zavodu livene ručne bombe kragujevačkog tipa.

Postoji podatak da je proizvedena manja količina tela tromblonske bombe. Ova tela mine proizvedena su na strugu od raznih čeličnih osovina. Nije poznato gde je vršena laboracija ovih mina. Pretpostavlja se da je ona obavljena u Užicu.

Radnici Zavoda, po posebnom zadatku, radili su na osposobljavanju telefonske centrale od 122 broja u Užicu, namenjene za lokalnu telefonsku mrežu. Uporedo sa ovim poslom, radnici Zavoda su bili angažovani na izradi jedne veće telefonske centrale za Vrhovni štab NOPOJ, ali ona nije završena zbog protivupada Nemaca.¹¹ Svi zaposleni radnici Zavoda su prilikom napada četnika na Cačak učestvovali u borbama za odbranu Zavoda i grada.

Polazeći od vrednosnog nivoa ostvarene proizvodnje Zavoda uoči rata i broja zaposlenih u tom vremenu, može se sa sigurnošću reći da su radnici Zavoda u oslobođenom Čačku 1941, za dva meseca, sa 110 zaposlenih radnika, ostvarili obim proizvodnje i usluga u iznosu od najmanje 1,062.000 dinara, odnosno US \$ 30.682, nakon izvršene revalorizacije SAD dolara, ili 662.731 dinar, što bi u godišnjoj proizvodnji iznosilo 3,976.386 dinara, odnosno po jednom zaposlenom radniku 36.148 dinara.

Ovo je bio izuzetno veliki doprinos radnika Zavoda u proizvodnji vojne opreme i drugih sredstava, izraženih u materijalnim i finansijskim pokazateljima, namenjenim za borbu protiv neprijatelja.

c) Fabrika hartije

Fabrika hartije »Pantić i drug« — Cačak počela je proizvodnju 1930. godine. Ova fabrika je proizvodila razne vrste papira: bezdrveni papir, srednje finoće, omotni i druge papire. Uoči rata fabrika je sa 150 zaposlenih radnika ostvarila ukupnu godišnju proizvodnju od oko 3.500 tona.^{12*}

Po oslobodenju Čačka, Fabrika hartije je nastavila proizvodnju bezdrvnog, srednje finoće i omotnog papira. U ovoj proizvodnji posebnu pažnju zaslužuje svakim danom sve veća proizvodnja papir gaze, koja je uspešno zamenjivala razne vrste zavoja i gaze, namenjene za potrebe sanitetske službe. U tim danima rada fabrike komesar je bio Milovan Toković »Joco«.

U oslobođenom Čačku 1941. proizvodni kapaciteti Fabrike hartije korišćeni su oko 50—60 odsto, sa oko 70 zaposlenih radnika. Po potrebi, povremeno su u proces proizvodnje uključivani i drugi dopunski radnici,¹³ naročito iz Omladinske

radne čete. Bilo je organizovano snabdevanje radnika hranom. Radnici su primali platu 200 dinara po jednom članu porodice.¹⁴

Fabrika je u svom sastavu imala termoelektranu, snage 0,5 KW, koja je u vreme kvara Električne centrale snabdevala bolnicu i grad električnom energijom.

Na osnovu ostvarenog obima proizvodnje uoči rata od 3.500 tona papira i korišćenog proizvodnog kapaciteta za oko 60 odsto, za vreme oslobođenog čačka 1941, proizlazi da je Fabrika hartije u periodu od dva meseca proizvela 350 tona raznih vrsta papira i preradila najmanje 60 tona od ranije proizvedenih zaliha.

Na osnovu prosečne tržišne cene iz 1939/40. godine od 2.500 dinara za jednu tonu papira¹⁵, proizlazi da je Fabrika hartije za dva meseca ostvarila obim proizvodnje i isporuke u vrednosti od 1,025.000 dinara, odnosno US \$ 29.614, nakon izvršene revalorizacije SAD dolara, ili 639.662 dinara, što bi za godinu dana iznosilo 3,837.972 dinara, odnosno po jednom zaposlenom radniku 54.822 dinara. U fizičkom pogledu, ostvarena proizvodnja 1941. godine po jednom radniku manja je samo za 2,5 odsto od ostvarene proizvodnje papira i drvenjače po jednom radniku u 1965. godini.¹⁶

Proizvodi ove fabrike isporučivani su za Užice i u druga mesta na oslobođenoj teritoriji, a prema nalogu intendature Komande mesta u Čačku.

d) Mlinska industrija

Grad Cačak s okolinom imao je veći broj mlinova i vodenica za meljavu žita. U danima oslobođenog čačka 1941. godine, svi ovi kapaciteti bili su u pokretu, kako bi se što više obezbedilo brašna za ishranu stanovništva i snabdevanje vojnih jedinica na frontu.

Od svih mlinskih kapaciteta 1941. posebno se isticao parni mlin »Pavle Brušlija i sinovi« u čačku. Ovaj mlin je odlukom Narodnooslobodilačkog odbora čačka, 1941. godine nacionalizovan.¹⁷ Kapacitet ovog mlina bio je oko 3 vagona brašna dnevno. U Parnom mlinu, za oko 50 dana meseca oktobra i novembra, samleveno je oko 500.000 kg brašna, ne računajući druge manje mlinske kapacitete. U mlinu je bilo zaposleno 14 radnika.¹⁸

Polazeći od ostvarene proizvodnje brašna u Parnom mlinu a po ceni od 3,02 dinara za jedan kg¹⁹, proizlazi da je ovaj mlin ostvario obim proizvodnje u iznosu od 1,510.000 dinara, odnosno US \$ 43.625 nakon izvršene revalorizacije SAD dolara, odnosno 942.300 dinara.

Iz ovih podataka se vidi da je Parni mlin u Čačku 1941. ostvario visok nivo proizvodnje brašna, i time dao veliki doprinos u snabdevanju jedinica na frontu i građana.

e) Organizovana proizvodnja hrane

Na osnovu Odluke NO odbora formiran je Odbor za ishranu koji je organizovao rad Narodne kuhinje u kojoj su se hranile siromašne porodice i izbeglice; hrana je isporučivana Domu staraca i radnicima Opštinskog odbora koji su bili angažovani na čišćenju i održavanju grada. Pouzdano se zna da je Narodna kuhinja počela rad 13. oktobra 1941. godine i da je za jedanaest dana rada isporučila 9.394 obroka hrane.²⁰ Takođe je poznato da je Narodna kuhinja radila i dalje (izuzev 22. i 23. oktobra) do 27. novembra 1941. godine. Iz podataka o daljem upućivanju siromašnih porodica da mogu podizati hranu iz Narodne kuhinje²¹ može se zaključiti da se iz dana u dan povećavala proizvodnja hrane.

Proizlazi da je, na osnovu izražene tendencije, u oktobru 1941. proizvedeno 21.405 obroka hrane. Ova zakonomernost ukazuje nam da je u novembru, takođe, proizvedeno najmanje 40.000 obroka hrane. U prilog ovome ide i činjenica da se, prema izjavi preživelih odbornika iz 1941, u ovoj kuhinji svakodnevno hranilo oko 2.000 osoba,²² što se u potpunosti može prihvatiti kao dostignut nivo u proizvodnji hrane ostvaren u većem broju dana meseca novembra 1941. godine.

U radu Narodne kuhinje bilo je angažovano oko deset do dvanaest članova odbora Narodne kuhinje.

Kuhinja u Čačku kao što pokazuju podaci proizvođača je oko 62.000 obroka hrane, odnosno ostvarila obim društvene proizvodnje u ovoj delatnosti u iznosu od 186.000 dinara.²³

Osim proizvodnje hrane bila je organizovana proizvodnja hleba, uz manji broj privatnih pekara.

Prvih dana se proizvodilo 380 hlebova dnevno, da bi proizvodnja svakim danom bila sve veća. Uz obroke hrane izdate u Narodnoj kuhinji prvih dana bilo je potrebno oko 150 kg hleba dnevno, što ukazuje da je Komanda mesta učestvovala u potrošnji hleba sa oko 60 odsto od ukupne dnevne proizvodnje. Zadržavanjem ove proporcije proizlazi da je za potrebe Komande mesta, tj. intendature, proizvedeno najmanje oko 30.000 kg hleba, odnosno prosečno 500 kg dnevno. Za kratko vreme, samo za potrebe Narodne kuhinje proizvodilo se dnevno preko 600 hlebova (orijentaciona težina od jednog kilograma).²⁴

Iz ovoga proizlazi da je za nepuna dva meseca proizvedeno hleba, i to:

— za Narodnu kuhinju oko	20.000 kg ²⁵
— za Komandu mesta, odnosno intendaturu oko	30.000 kg
	Svega: 50.000 kg

U ovoj proizvodnji bilo je angažovano dvanaest do petnaest radnika.

Tadašnja prodajna cena hleba iznosila je 6 dinara po jednom kilogramu,²⁶ iz čega proizlazi da je ostvarena organizovana proizvodnja hleba u vrednosti od 300.000 dinara.

Ukupno ostvaren obim proizvodnje hrane i hleba iznosio je 486.000 dinara, odnosno US S 14.041, nakon izvršene revalorizacije SAD dolara, odnosno 303.286 dinara.

Ovi podaci govore da su Narodna kuhinja i pekare dali veliki doprinos u ishrani građana, zaposlenih radnika i jednog broja boraca, što je posredno i neposredno imalo uticaja na uspešno vođenje oružanih akcija partizanskog odreda »dr Dragiša Mišović«.

f) Partizanske zanatske radionice

Pre oslobođenja Čačka vojno-političko rukovodstvo Čačanskog NOP odreda »dr Dragiša Mišović« imalo je razrađen plan stvaranja partizanskih zanatskih radionica na oslobođenoj teritoriji u kojima će se proizvoditi oprema i materijalna sredstva za snabdevanje fronta.²⁷

Sutradan po oslobođenju Čačka, 2. oktobra 1941, u bašti Pivare održan je zbor zanatskih radnika, na kojem su osnovane radionice: obućarska, krojačka i druge.²⁸ Na zboru je izabran za komesara partizanskih radionica Mihailo Zlatić. U ovim radionicama radilo je preko 100 zanatskih radnika.²⁸

Pored ovih radionica bila je organizovana i ženska partizanska radionica, koja je počela da radi sa dve do tri šivaće mašine u kući Ivkovića. Ova radionica se ubrzo razvila, tako da je od desetak zaposlenih žena povećan broj na preko stotinu.³⁰ Njihove radionice su bile razmeštene u više delova grada.

U sastavu partizanskih zanatskih radionica bila je i Fabrika kože u Atenici, pošto je najveći deo svoje proizvodnje slala na preradu obućarsko-opančarskoj radionici, a jedan deo radionicama na široj oslobođenoj teritoriji. Ova fabrika je najpre proizvodila opančarski đon. Nakon popravke jedne prese, oko 20. oktobra, počela je proizvodnja pravog đona i gornje kože za cokule. To je omogućilo da radionice počnu serijsku proizvodnju cokula za borce na frontu.

Prema prikupljenim podacima i na osnovu detaljne studije proizlazi da su partizanske zanatske radionice u svom proizvodno-uslužnom radu ostvarile sledeći nivo proizvodnje i usluga: 760 pari opanaka, 2.500 pari cokula, 1.140 pari šajkanog odela, veću količinu rublja i drugo.³¹

Na osnovu prikazane proizvodne aktivnosti partizanskih zanatskih radionica, takođe proizlazi da su ostvarile vrednost proizvodnje i usluga u iznosu od 2.358.667 dinara, odnosno US \$ 68.144, nakon izvršene revalorizacije SAD dolara, odnosno 1.471.910 dinara.

Sa sigurnošću se može reći da je ovakav, relativno visok nivo proizvodnje u partizanskim radionicama rezultat, prvenstveno, velikog radnog entuzijazma, u želji da se što više opreme isporuči borcima na frontu.

2. GRAĐEVINSKA DELATNOST

Gradski narodnooslobodilački odbor Čačka je, između ostalih, formirao i Građevinsku sekciju. Poznato je da je u Čačku zbog čestog bombardovanja nemačke avijacije bilo dosta porušenih i oštećenih zgrada, među kojima i nekoliko značajnih objekata, kao što su: zgrada Poreske uprave i katastra, više zanatskih radnji, nekoliko restorana i veći broj stambenih zgrada. U ovom periodu porušeno je ukupno trideset raznih zgrada.³²

Pred Građevinsku sekciju postavljeni su brojni zadaci. Trebalo je rešavati pitanje smeštaja mnogih radionica, ustanova, a posebno nezbrinutih građana. U Građevinsku sekciju je početkom oktobra uključeno oko deset do dvanaest građevinskih majstora i radnika, a u novembru bilo ih je dvadesetak³³ na popravkama oštećenih zgrada. U periodu dok je Čačak bio slobodan grad popravljene su dvadeset i dve zgrade, izgrađeno deset podzemnih skloništa i izvedeno više građevinskih intervencija.

Ovako izvršen obim građevinskih radova se procenjuje, imajući u vidu određene građevinske normative i tadašnju vrednost građevinskih nadnica³⁴, na vrednost proizvodnje i usluga u iznosu od 74.700 dinara, odnosno US \$ 2.158 ili 46.619 dinara, što po jednom zaposlenom radniku godišnje iznosi 18.248 dinara.

Postojale su i ekipe na čelu sa stručnim radnicima, koje su posle svakog bombardovanja Čačka vršile popravku električne i telefonske mreže kao i drugih instalacija. Takođe, jedna ekipa je uspela da spase katastarsku dokumentaciju iz porušene zgrade Poreske uprave. Ovaj elaborat predstavlja veliku vrednost, pa se za njegovo spasavanje nije žalio uloženi trud.³⁵

Ovi podaci ukazuju da je i ova privredna delatnost 1941. imala izraženu dinamiku aktivnosti.

3. OBLAST SAOBRAĆAJA

a) Železnički saobraćaj

Nalazeći se na raskrsnici puteva, uz razvijen železnički i poštanski saobraćaj, Čačak je uoči rata, bio saobraćajno povezan sa susednim mestima i gradovima.

Posle okupacije zemlje i formiranja partizanskih udarnih grupa i odreda, železnički objekti su bili sve češća meta partizana radi ometanja okupatora da izvozi hranu s ovog područja, demontiranu proizvodnu opremu iz nekih naših fabrika i druge transporte. Do oslobođenja Čačka 1941, železnički saobraćaj je bio često u prekidu između Čačka i Kraljeva, Čačka i Užica, kao i prema Beogradu. Neprijatelj je prilikom odstupanja iz Čačka uništavao neke instalacije i železničke objekte, kako bi usporio napredovanje partizanskih snaga.

Po oslobođenju Čačka, formirana je Komanda Železničke stanice i Komesarijat. Komesar Železničke stanice bio je Aleksandar Knežević, a zamenik komesara Dule Milosavljević. Komanda mesta je postavila za šefa Železničke stanice Milana Jakovljevića, člana KPJ, koji je u dopunskim izborima početkom novembra izabran za odbornika Gradskog NOO Čačka (prema kazivanju Milana Ilića).

Komandu mesta u Čačku pismeno je obavestila Železnička stanica pod brojem 26 od 5. oktobra, da je istog dana otpočeo redovan saobraćaj prema Užicu i Vardištu i da je prvi voz pošao na vreme za Užice.³⁶ Dalje, u ovom izveštaju se

kaže da će se u pravcu Gornjeg Milanovca i Lajkovca uspostaviti redovan saobraćaj za tri do četiri dana, a prema Kraljevu za šest do sedam dana. Pouzdano se zna da je za kratko vreme uspostavljen saobraćaj na pravcima Čačak — Ugrinovci i Čačak — Samaila (do ispred Kraljeva).

U redovnom funkcionisanju saobraćaja, u to vreme, raspolagalo se sledećim prevoznim sredstvima:³⁷

- tri putnička voza,
- tri motorne drezine,
- jedan blindirani voz, i
- kompozicija za nekoliko teretnih vozova.

Ložionica Ljubić raspolagala je sa šest vozniha i dve manevarske lokomotive.⁵⁸

Na osnovu raspoloživih saobraćajnih sredstava i potrebe za prevozom putnika i robe na oslobođenoj teritoriji, prema kazivanju Momčila Glišića, saobraćali su vozovi:

1) Čačak — Užice i obratno:

— jedan par, a ponekad dva para putničkih vozova dnevno, dok su uoči aprilskog rata na ovoj pruzi i prema Sarajevu saobraćala tri para putničkih i jedan par brzih vozova,

— teretni saobraćaj je bio nešto življi. Uoči aprilskog rata na ovoj pruzi je saobraćalo oko osam pari teretnih vozova, a u vreme oslobođenja, 1941. godine, dva, a ponekad tri para vozova.

2) Čačak — Mršač — Kraljevo i obratno:

— jedan par putničkih vozova, a uoči rata saobraćala su tri para putničkih vozova;

— jedan par teretnih vozova, a uoči rata bila su tri para vozova.

3) Čačak — Gornji Milanovac — Ugrinovci i obratno:

— jedan par putničkih vozova, a uoči rata saobraćalo je tri para vozova i jedan par vozova, i

— jedan par teretnih vozova, a uoči rata saobraćalo je oko šest pari vozova.

Ovi podaci ukazuju da je u vreme oslobođenja, 1941. godine, bila korišćena pruga i ostala sredstva, odnosno svi instalirani železnički kapaciteti, sa oko 30 odsto. Polazeći od dužine pruge na oslobođenoj teritoriji i broja mesta saobraćajno povezanih, kao i okolnosti za održavanje saobraćaja, može se zaključiti da je to bio veoma živ železnički saobraćaj.

U okviru tadašnjeg železničkog čvora, pa i kasnije, njegovi sastavni delovi su bili:

- železnička stanica Čačak,
- kolska radionica Ljubić,
- ložionica Ljubić,
- saobraćajna sekcija za održavanje pruge, i
- sekcija za održavanje signalno-sigurnosnih uređaja.

Sve ove poslovne jedinice zajedno, zatim železnička stanica Čačak i druge železničke stanice na pruzi, bez obzira na njihovo organizaciono ustrojstvo, predstavljale su jedan celoviti mehanizam za organizaciju i redovno funkcionisanje saobraćaja, skoro na celom prostoru oslobođene teritorije u zapadnoj Srbiji.

Od ovih poslovnih jedinica značajno je istaći kolsku radionicu i ložionicu Ljubić. Kolska radionica je za sve vreme oslobođenja Čačka izvršavala brojne zadatke u okviru svoje delatnosti — održavanje i popravku svih saobraćajnih vozila na pruzi uzanog koloseka. Tu su se vršile popravke teretnih i putničkih vagona, i to: lake, srednje i teške popravke.

Uz veliki entuzijazam u kolskoj radionici Ljubić radilo je oko 170 radnika. Bilo je tu i izvesnih oscilacija u radnom vremenu i broju zaposlenih. Proizvodnja je ponekad bila veća, a ponekad manja, zavisno od potrebe i broja raspoloživih

radnika. Često je oko trideset do pedeset radnika, prema kazivanju Milana Ilića, bilo uključeno u Gradsku miliciju.

U železničkom čvoru Cačak, sa usputnim stanicama, bilo je ukupno zaposleno 550 radnika i službenika.

Prema Statističkom godišnjaku Kraljevine Jugoslavije u 1940. godini, na 1 km eksploatacione dužine uzanog koloseka ostvaren je ukupan prihod od 308.698 dinara. Eksploataciona dužina železničke pruge čvora Cačak na oslobođenoj teritoriji 1941. godine iznosila je 102 km.³⁹

Na osnovu cena i ostvarenog ukupnog prihoda železnice, po jednom eksploatacionom kilometru iz 1940. godine, kao i stepena korišćenja instaliranih i transportnih kapaciteta 1941. godine, može se zaključiti da je železnički čvor Cačak za dva meseca ostvario vrednosni obim proizvodnje i saobraćajnih usluga, najmanje u iznosu od 1.574.359 dinara, odnosno US \$45.485 nakon izvršene revalorizacije SAD dolara, ili 982.476 dinara.

Ovi pokazatelji vidno govore o privrednoj aktivnosti železničkog saobraćaja i doprinosu železničara narodnooslobodilačkoj borbi.

b) Poštansko-telegrafski i telefonski saobraćaj

Po oslobođenju Čačka, Komanda odreda »dr Dragiša Mišović« stavila je u zadatak grupi radnika — partizana da organizuju telefonsku vezu, prvenstveno s frontom kod Kraljeva i s drugim oslobođenim mestima u okolini čačka.⁴⁰

Za kratko vreme ova grupa partizana, inače radnika Vojno-tehničkog zavoda »Cačak«, osposobila je jednu telefonsku centralu od deset brojeva. Komesar pošte u čačku 1941. bio je Milorad Grbović. Od zatečenog novca u blagajni pošte i ostvarenih prihoda vršene su isplate piata zaposlenih radnika u pošti. Iz dana u dan obim poštanskih pošiljki i saobraćajnih usluga pošte se povećavao. Ovo je doprinelo da dođe do formiranja jednog voda za vezu s komandirrom Draganom Pavlovićem.⁴¹ Vod je postavljao telefonske linije prema ukazanoj potrebi i održavao i popravljao postojeće telegrafsko-telefonske veze.

Može se reći da je tada usmerena najveća aktivnost na telefonski saobraćaj. Usled toga, učinjen je napor da se preko ostvarenih poštanskih i telefonsko-telegrafskih prihoda iz 1939. rekonstruiše i utvrdi vrednost učinjenih usluga ove ustanove u periodu od 1. oktobra do 28. novembra 1941. godine.

Na osnovu detaljnije studije⁴² proizlazi da je pošta Cačak s okolnim poštama, u vreme postojanja oslobođene teritorije, predstavljala jednu celinu i može se reći da je svojim radom ostvarila obim usluga u vrednosti najmanje 127.109 dinara.

Prema važećem paritetu dolara i dinara proizlazi da je ostvarena vrednost od US \$3.673, odnosno 79.337 dinara.

Na osnovu ukupno ostvarenih usluga železničkog i PTT saobraćaja može se zaključiti da su za dva meseca 1941, u ovoj oblasti, sa 580 radnika, ostvarene sledeće vrednosti:

— u US \$	49.158.— i
— u din	1,061.813.—

U ovako, relativno, intenzivnoj privredi, u vreme kad je Čačak bio slobodan 1941, oblast saobraćaja je dala vidan doprinos.

4. ISPLATE PLATA

Na poziv Gradskog NO odbora, veliki broj radnika i službenika se vratio na svoja prvobitna radna mesta i uključio u proizvodnju, popravku opreme i raznog vojnog materijala za potrebe fronta i građana, kao i pružanje raznih proizvodnih, zanatskih, saobraćajnih i drugih usluga.

Broj zaposlenih u mnogim fabrikama, preduzećima i zanatskim radionicama se iz dana u dan povećavao. Materijalno finansijski problemi bili su sve prisutniji. Narodnooslobodilački odbor činio je izuzetne napore da povećava svoje prihode, odnosno da obezbeđuje materijalne izvore za razne potrebe, pa i za plate zaposlenih radnika, državnih službenika, penzionera i invalida, što se vidi i iz raznih podataka. Prema povećanju budžetskih prihoda, Narodnooslobodilački odbor je isplaćivao i plate radnicima. U vezi sa ovim, a na osnovu izvorne građe, utvrđeno je da su postojala dva osnovna merila za isplatu piata radnicima: da se isplata piata vrši u iznosu od 210 dinara mesečno po jednom članu porodice⁴⁸, i u iznosu od 1.200 dinara po jednom zaposlenom.⁴⁴

Iz pregleda primanja i izdavanja Narodnooslobodilačkog odbora grada Čačka za vreme od 1. oktobra do 26. novembra 1941. izvršene su isplate piata radnicima: Vojno-tehničkog zavoda, Fabrike hartije, vojnih jedinica, kolske radionice, osoblju železničke stanice, službenicima, pomoć invalidima i penzionerima u ukupnom iznosu od 1,460.184 dinara.⁴⁵

Na jednom sastanku Okružnog komiteta KPJ, drug Ivo Lola Ribar stavio je primedbe NOO što su prvo isplaćene plate činovnicima i penzionerima, umesto da su prvo isplaćene radnicima.⁴⁶

Pored piata zaposlenim radnicima i državnim činovnicima koje je isplaćivao Narodnooslobodilački odbor utvrđeno je da su vršene izvesne isplate i iz drugih izvora :

1) od zaplenjenog novca u blagajni pošte Čačak i od ostvarenih prihoda kroz redovno poslovanje, vršene su isplate piata državnim službenicima koji su tada radili u pošti.⁴⁷

2) ostvareni prihodi Električne centrale, na osnovu prodaje gasa, delimično su korišćeni za isplatu piata radnicima i službenicima centrale.⁴⁸

3) osoblje Železničke stanice čačak je delimično primalo plate i od tadašnjeg Ministarstva železnica u Beogradu. Ovo se organizovalo preko poverljivih ljudi koji su nosili platne spiskove u Beograd i podizali plate.

5. POLITIKA CENA

Narodnooslobodilački odbor čačka, pored brojnih zadataka, uspešno se borio, a naročito po proterivanju četnika iz Čačka, protiv ispoljenih tendencija nekih trgovaca i špekulanata da, u teškoj privrednoj situaciji, ostvaruju što veće prihode. Uspostavljena vlast je neprekidno pratila rad i poslovanje privatnih radnji, insistirajući da sve prodavnice i zanatske radnje budu otvorene; da se obavlja normalan promet robe i usluga, kao i cirkulacija poljoprivrednih i prehrambenih proizvoda na pijacama u gradu.

Svojom doslednom politikom i odlukama, NOO je uspeo da održi cene svih artikala na nivou cena kakve su bile uoči rata. Uspelo se na stalnom održavanju cena:⁴⁹ hleba od 6 dinara, ogrevnog drveta od 80 dinara, iako je tržišna cena uoči rata za ovaj artikal bila i veća, krećući se oko 120 dinara po jednom kubnom metru;⁵⁰ da se du van i cigaret-papir prodaju po utvrđenim monopolskim cenama; da se gas prodaje po ceni od 10 dinara po jednom litru; da se i kod ostalih artikala: tekstila, obuće i drugog prodaja vrši po predratnim cenama; doneta je posebna odluka da kućevlasnici ne mogu povećavati cene kirija na zakupe stambenih i poslovnih prostorija.

Kao što se vidi, za najvažnije proizvode i usluge koje su neposredno uticale na životni standard ljudi, u to vreme, postojale su regulisane cene. Ovakva politika cena predstavljala je nužnost revolucionarne vlasti da u nestašici novca održi kontinuitet snabdevenosti tržišta i podmirenja građana sa najosnovnijim sredstvima za život.

Ove mere u regulisanju cena roba i usluga bile su u potpunoj korelacionoj vezi sa stavovima po monetarno-finansijskim pitanjima iz istog perioda.

6 MONETARNI I FINANSIJSKI ODNOSI

Po oslobođenju Čačka prestalo je poslovanje svih banaka. U vezi s monetarnim pitanjem naročito je interesantan izveštaj Komandi mesta u Čačku od 11. oktobra 1941, koji je podneo Todor Anđelković, u vezi sa odlaskom u Užice radi blokiranog novca Narodne banke. Iz ovog izveštaja se vidi da se ne može pustiti u opticaj blokirani novac Narodne banke sve dok se o tome ne sporazumeju partizani i četnici. U svemu ovome je najznačajnije da je već bio iskristalisan stav od strane partizana da, ako dođe do puštanja u opticaj ovoga novca, dolaze u obzir samo one novčanice Narodne banke Kraljevine Jugoslavije koje nisu protivpravno došle u opticaj. Todor Anđelković posebno ističe da su skrenuli pažnju Štabu narodnooslobodilačkog odreda u Užicu da se može poremetiti novčani saobraćaj, ukoliko se na to ne obrati pažnja buduću da mogu doći u opticaj i one milijarde razgrabljenog novca u vreme kapitulacije Jugoslavije. Upravo se plediralo na, eventualno, puštanje u opticaj samo starih novčanica Narodne banke Kraljevine Jugoslavije.

U danima Uzičke Republike 1941. našlo se vremena i snage da se razmišlja i o monetarnim odnosima, a posebno o kvalitetu novčane jedinice koja je na slobodnoj teritoriji predstavljala sredstvo za razmenu robe. Sasvim je pouzdano da se tada pratila monetarna situacija, i da bi puštanjem u opticaj prekomerne količine novca došlo do inflatornih tendencija i velikih poremećaja u već organizovanoj privredi. Ovo ukazuje da je novčana sfera u većem delu bila podružtvljena i da je revolucionarna vlast kontrolisala novčane tokove.

Ovako gledanje na monetarne odnose na oslobođenoj teritoriji 1941, ukazuje na svu ozbiljnost i poseban tretman ovog pitanja vezanog za vođenje i organizovanje privrednog života na oslobođenoj teritoriji.

U slobodnom Čačku, u mesecu oktobru i novembru, finansijsko poslovanje se odvijalo dobrim delom, preko blagajne Gradskog NO odbora.⁵¹ Zapravo, banke nisu radile, žiralni novac nije bio u opticaju. Poslovalo se gotovim novcem preko blagajnika Dragomira Minića.

U periodu od 1. oktobra do 27. novembra 1941. preko blagajne NOO Cačak ostvareni su: prihodi u iznosu od 2,390.172,60, a rashodi u iznosu od 2,064.026,05, sa saldom blagajne od 326.146,53 dinara.

Kada se ima u vidu paritet dinara 1940. i 1941. godine prema čistom zlatu i SAD dolaru (1 dinar sadržavao je 16,6 mil. čistog zlata, odnosno 53,53 dinara = 1 US \$),⁵² proizlazi sledeće:

- 1) budžetski prihodi, nakon izvršene revalorizacije SAD dolara, iznose US \$ 69.055, odnosno 1,491.588 dinara;
- 2) budžetski rashodi ostvareni su u vrednosti od US \$ 59.632, odnosno 1,288.051 dinara.

U rešavanju brojnih pitanja pred kojima se našao NOO grada bilo je, između ostalog, najvažnije, kako obezbediti finansijska sredstva, odnosno prihode koji će nadomestiti rastuće zahteve, počev od ishrane nezbrinutih porodica i izbeglica do obezbeđenja najvažnijih prehrambenih proizvoda za front i raznih sirovina i materijala namenjenih za redovnu proizvodnju sredstava i opreme, takođe za front.

U zadacima NOO⁵³ posebno se ističe da treba rešiti pitanje ishrane i ogreva sirotinje, kao i isplate plata onim radnicima i činovnicima koji nisu na frontu, ali su se stavili na raspolaganje narodnoj vlasti za druge poslove.

Za prikupljanje slobodnih novčanih sredstava radi rešavanja brojnih socijalnih i privrednih pitanja, NOO grada je pristupio jednom, za ono vreme, originalnom rešenju. Zapravo, odlučeno je da se raspíše beskametni dobrovoljni zajam. Dokument o raspisivanju zajma zaveden je u delovodnom protokolu pod brojem 187, dana 10. novembra 1941. godine.

Upisnicima zajma su izdavane uredne priznanice koje su, upravo, bile vrednosni papir koji je glasio na ime upisnika. Sadržajna i tehnička obrada priznanice, u doba kada je vreme predstavljalo izuzetan faktor, predstavljaju poseban kuriozitet.

Prve uplate, po priloženom spisku kako je navedeno u delovodnom protokolu, izvršene su istog dana kada je i raspisan zajam, što je zavedeno pod rednim brojem 206 u iznosu od 148.300 dinara.

Zatim su sledile uplate u narednih nekoliko dana, takođe po priloženom spisku i pojedinačno u ukupnom iznosu od 143.500 dinara.

Najveći priliv sredstava po raspisanom zajmu bio je 24. i 25. novembra 1941. Za ova dva dana ostvaren je prihod u iznosu od 163.000 dinara ili 26,29 odsto ukupno prikupljenih novčanih sredstava po osnovu raspisanog dobrovoljnog zajma.

Prema raspoloživim podacima⁵⁴ najveći upisnici zajma bili su:

- 1) Glavna zemljoradničko-nabavna zadruga Cačak, u iznosu od 50.000 dinara,
- 2) Slobodan Vilotijević iz Čačka u iznosu od 50.000 dinara,
- 3) Mihailo Smiljanić »Morava« AD u iznosu od 30.000 dinara.

Iz pregleda primanja i izdavanja NOO grada vidi se da je po osnovu upisanog dobrovoljnog beskamatnog zajma ostvaren prihod u iznosu od 620.463,46 dinara — odnosno u US \$ 17.925.

7. OSTVAREN NIVO PROIZVODNJE I USLUGA I ZAPOSLENOST

Na osnovu ostvarene vrednosti proizvodnje i usluga, u toku 58 dana koliko je Cačak bio slobodan, u fabrikama i radionicama utvrđeno je da je bio ostvaren ukupan vrednosni nivo proizvodnje u iznosu od din 5.351.768 sa prosečnom stopom rasta od 15,2 odsto po polumesečnim periodima. U ovom ostvarenju proizvodnje najveće učešće imala je oblast industrije sa 79 odsto. Radno vreme je najčešće trajalo od deset do dvanaest časova dnevno.

Početkom oktobra 1941. bilo je zaposleno 799 lica, a na kraju novembra 1.059 lica ili više za 33 odsto, odnosno zaposlenost je rasla po prosečnoj stopi od 7,4 odsto. Najveća zaposlenost je ostvarena u oblasti železničkog saobraćaja i industrije. Proizlazi da su u privredi Čačka, u periodu od dva meseca, bila prosečno zaposlena 964 radnika i službenika, ne uključujući izvestan broj privatnih zanatlija i trgovaca, kao i državne činovnike koji nisu bili, u najvećem broju, uključeni u privrednu aktivnost. U oblasti industrije najveća zaposlenost je ostvarena u Vojno-tehničkom zavodu i partizanskim zanatskim radionicama.

S obzirom na relativno kratak period privredne aktivnosti može se reći da je u Čačku ostvarena veoma visoka stopa zaposlenosti.

8. PODRUSTVLJAVANJE SREDSTAVA ZA PROIZVODNJU

Postignuti rezultati u privrednom životu, a naročito u oblasti industrije i zanatstva, očito govore o izraženoj spremnosti radničke klase i naroda uopšte da se, istovremeno, bore za slobodu i za ostvarivanje većeg obima proizvodnje opreme i ratnih sredstava za potrebe fronta. Ovaj entuzijazam nije stihijski ispoljavan, već organizovano vođen i usmeravan svesnom akcijom KPJ. Vođenje politike kanalisano je preko revolucionarno uspostavljenog Gradskog NO odbora Čačka.

Ostvareni rezultati u privredi Čačka 1941. rezultat su velikog angažovanja svih radnika i građana kao i obezbeđenja pređuslova za organizovanu proizvodnju, oduzimanjem sredstava za proizvodnju od buržoazije. Zapravo, Narodno-oslobodilački odbor je iskoristio svoju političku vlast da bi, donoseći odgovarajuće odluke, oduzeo sredstva za proizvodnju od buržoazije i preko organizovanih fabrika i radionica obezbedio uslove za ostvarenje što veće mase proizvodnih dobara i usluga.

Među prvim revolucionarnim odlukama, Gradski NOO doneo je odluku da se sprovede konfiskacija roba i imovine narodnih izdajnika.⁵⁵ Zatim je 10. oktobra 1941. pod brojem 7 i 8, doneo odluku o sekvestraciji Električne centrale »Jelica« AD i trgovačke firme »Prizad« AD⁵⁶.

Ubrzo posle ovih odluka sledile su odluke o nacionalizaciji Fabrike hartije, Električne centrale i parnog mlina »Pavle Brušlija i sinovi«. Sva ova preduzeća bila su pod neposrednim rukovodstvom Privredne sekcije NOO Čačak.⁵⁷

Na domaku Čačka, Narodnooslobodilački odbor sela Trnave sledi revolucionarni kurs u podruštvljavanju imovine. Ovaj Odbor je na svojoj sednici, od 21. oktobra 1941, doneo odluku o izvršenju agrarne reforme na zemlji koja je bila vlasništvo manastira Blagoveštenje u Trna vi. Iz poseda ovog manastira je uzeto trideset hektara zemlje i podeljeno na osamdeset siromašnih građana sela Trnave i Viljuše od po dvadeset do pedeset ari.⁵⁸ Ove mere je narodna vlast donela u ime radnika i svih građana oslobođenog Čačka i okoline.

Polazeći od marksističkih stavova i odluka koje je donosila nova narodna vlast u oslobođenom Čačku i selu Tmavi 1941, proizlazi da su to bile mere diktature proletarijata, ne sačekavši konačno oslobođenje zemlje, u težnji da se obezbede uslovi za izgradnju socijalističkog društvenog sistema. U vezi sa ovim K. Marks i F. Engels u Manifestu komunističke partije 1848. godine na jednom mestu kažu: »Proletarijat će svoju političku vlast iskoristiti za to da postepeno oduzme buržoaziji sav kapital, da u rukama države, tj. proletarijata organizovanog kao vladajuća klasa, centralizuje sva oruđa za proizvodnju i da što je moguće brže poveća masu proizvodnih snaga.« K. Marks i F. Engels ukazuju na nužnost pretvaranja proletarijata iz potčinjene u politički vladajuću klasu, kako bi pomoću svoje vlasti eksproprisala sredstva za proizvodnju u cilju bržeg razvitka proizvodnih snaga.

Uporedo sa donošenjem odluka o nacionalizaciji i sekvestraciji imovine buržoazije, uspostavljala se preko Privredne sekcije i komesara organizovana proizvodnja i pružanje usluga u svim preduzećima, radionicama i fabrikama, bez obzira da li su donete odluke ili ne o nacionalizaciji. Ovde se nije radilo samo o formalnoj mobilizaciji proizvodnih kapaciteta, već o pristupanju organizovanoj proizvodnji gde su nosioci, pre svega, bili radnici. Upravo sa ovog aspekta radnici su izvršili podruštvljavanje većeg dela proizvodnih, uslužnih i saobraćajnih kapaciteta, stavljajući ih u službu naroda na oslobođenoj teritoriji. Polazeći od toga da su radnička klasa i siromašno seljaštvo, na čelu sa KPJ, vodili organizovan rat protiv okupatora za oslobođenje i da su preko svoje uspostavljene narodne vlasti obezbeđivali vladavinu nad buržoazijom lišavajući je, u većem delu, sredstava za proizvodnju, sve ovo ukazuje da je to bila prava proleterska revolucija. Ovim se, upravo, izražavala revolucionarna upotreba vlasti za ostvarivanje materijalnih i ljudskih pretpostavki socijalizma, za nove produkcione odnose i promene u položaju radničke klase.

Radnici u oslobođenom Čačku 1941. u tako podruštvljenoj i organizovanoj proizvodnji unosili su i gajili nove odnose. Dolazio je do izražaja sve veći entuzijizam, znanje, solidarnost, pomoć i ispomaganje na poslu, borba za veću produktivnost preko intenzivnijeg rada i radnog vremena, koje je trajalo po deset do dvanaest časova dnevno. Među radnicima se ispoljavao osećaj da je to njihova fabrika ili centrala, voz, lokomotiva i drugo; da su to njihova materijalna dobra koja su proizvodili i otpremali tamo gde je bilo najpotrebnije. Rađali su se novi odnosi u proizvodnji i distribuciji. Sa puno prava moglo se reći da je to bila kolevka samoupravnih odnosa u proizvodnji i raspodeli. Tada su ostvareni veliki revolucionarni zahvati s vizijom novog socijalističkog društva.

ZAKLJUČAK

Na osnovu detaljnog prikaza privredne aktivnosti u oslobođenom Čačku 1941, po pojedinim privrednim oblastima, a naročito analitičkog sagledavanja po radionicama, fabrikama u oblasti industrije i zanatstva, mogu se izvući sledeći zaključci:

1. Posle aprilskog sloma Kraljevine Jugoslavije, u Čačku i okolini zamro je privredni život. Okupator je mnoge proizvodne kapacitete i instalacije demonтираo ili uništio.

2. Čačak je s okolinom oslobođen 1. oktobra 1941. i kao takav predstavljao sastavni deo slobodne Uzičke Republike. S razvojem NO borbe i jačanjem čačan-

skog NOP odreda »dr Dragiša Mišović« paralelno se pokretala i organizovala zamrzla privreda. Privredni i vojni potencijali bili su u uskoj korelacionoj vezi.

3. Za dva meseca u oslobođenom čačku u proizvodnji i pružanju usluga ostvareni su veliki rezultati, a naročito u oblasti industrije i zanatstva, što je izraženo u finansijskim pokazateljima.

4. Posle odbijanja četničkog napada na čačak, 7. novembra 1941, privredni život bio je još organi zovanij i i ostvarivani su još bolji rezultati. U odbrani Čačka od četnika učestvovali su, pored vojnih jedinica, svi zaposleni radnici, a naročito Vojno-tehničkog zavoda i Fabrike hartije, kao i radnici iz partizanskih zanatskih radionica. Ovi primeri odbrane svog preduzeća i fabrike od neprijatelja, upravo, dokazuju sadašnje postavke opštenarodne odbrane.

5. Gradski narodnooslobodilački odbor sa svojim predsednikom Dušanom Miloša vljevićem na čelu, pored brojnih zadataka, vodio je izuzetnu brigu o obezbeđenju finansijskih sredstava za isplatu piata zaposlenim radnicima, državnim službenicima, zatim isplatu penzija i invalidnina.

6. Organizovana proizvodnja hrane za potrebe siromašnih građana i nezbrinutih porodica ima svoju posebnu dimenziju u političkom, socijalnom i ekonomskom pogledu.

7. Monetarno-finansijska situacija, prikazana preko Pregleda primanja i izdavanja NOO Čačka za vreme od 1. oktobra do 26. novembra 1941, tadašnjeg mini budžeta, ukazuje na veliku aktivnost NOO u obezbeđenju finansijskih sredstava za mnoge potrebe. Posebno se može istaći organizovani upis dobrovoljnog beskamatnog zajma, kao originalnog rešenja tadašnje revolucionarne vlasti, u cilju što većeg prikupljanja slobodnih novčanih sredstava.

8. Zaposlenost radnika u organizovanoj privredi, bila je, za one prilike, veoma izražena. Početkom oktobra bilo je 799 zaposlenih radnika i službenika, a pri kraju novembra 1.059 radnika sa indeksom od 133 i prosečnom stopom zapošljavanja od 7,4 odsto. Ovo ukazuje na visoku privrednu aktivnost u to doba. Zapravo, utvrđeno je da postoji visok stepen korelacione veze ($r=0,797$) između varijabla: ostvarene proizvodnje i zaposlenosti.

9. U vreme oslobođenog čačka 1941. nova revolucionarna vlast je izvršila podružtvljavanje ključnih privrednih kapaciteta, odnosno sredstava za proizvodnju, kao što su Električna centrala »Jelica« AD, »Prizad« AD, Fabrika hartije i Parni mlin »Pavle Brušlija i sinovi«. Izvršena je i agrarna reforma u selu Trnavi. Ove mere imale su svoju političku i ekonomsku dimenziju.

Sve ove, kao i niz drugih činjenica koje su izražene i dokazane, ukazuju na veliku privrednu i političku aktivnost u Čačku za vreme Užičke Republike 1941. godine, što je nesumnjivo imalo uticaja na razvoj i jačanje naše narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije.

NAPOMENE

¹ Gradski NOO Čačak, Izveštaj Predsedništvu vlade NR Srbije, od 23. aprila 1949, broj 7902, Istorijski arhiv — Čačak.

¹ Istorijski arhiv, Delovodni protokol Iz 1941, sv. I, Čačak.

• Borba. 25. 11. 1941, Saopštenje o eksplozijama u Užicu i Čačku.

• Pola veka elektrifikacije čačanskog kraja, Čačak 1972.

¹ Revalorizacija US \$ izvršena je tako što se dolarska vrednost iz 1941. uvećala za 29•/* koliko je obezvređen dolar od 1960. do 1970. godine, a potom dobijeni iznos dolara uvećan za devalvacije iz 1972. i 1973. god. Dobijena vrednost dolara preračunata je po kursu 1 I = 18 dinara uz uvećanje za 20% prosečnih izvoznih premija i poreskih olakšica. Detaljnije o ovome: Studija o privredi u oslobođenom Čačku 1941. godine, Istorijski arhiv Čačak.

• Istorijski arhiv Čačak, Aco Ušćebrk: Izjava iz marta 1974. (kopija).

⁷ Istorijski arhiv Čačak, Dopis Uprave Zavoda »Čačak« pov. broj 11 od 22. aprila 1941. godine.

• Istorijski arhiv Čačak, Dopis, sa prilozima, obračun piata, R. br. 221.

• Istorijski arhiv Čačak, Platni spiskovi Zavoda »Čačak« za mesec mart i april 1941. godine.

- ^M Istorijiski arhiv čačak, Kazivanja Mihaila Dačevića i Zike Lojkovića.
- ¹¹ Istorijiski arhiv Cačak. M. GČA F-I. Sećanja Nikole Arsenijevića.
- ¹¹ Istorijiski arhiv Cačak. M.GČA F-I. Sećanje Radomira Mladenovića.
Istorijiski arhiv Cačak, Ratko Dašić, MGČA F-I.
- ¹⁴ Isto.
- ¹¹ Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1940. godine.
- ¹⁶ Završni računi 1965. godine.
- ¹⁷ Preživeli odbornici, MGČA F-I, R. br. 60, Istorijiski arhiv čačak.
- ¹⁸ Kazivanje Milutina Dokovića Tikala dugogodišnjeg direktora mlinskog preduzeća, Cačak.
- ¹⁶ Statistički godišnjak 1940. godine.
- ¹⁰ Istorijiski arhiv čačak, Izveštaj Odbora Narodne kuhinje od 23. 10. 1941. godine.
- ⁸¹ Istorijiski arhiv Cačak, Delovodni protokol iz 1941. godine.
- ¹⁶ Arsenije Čendić, Radovan Milinković, Dragoslav V. Urošević, Dragiša Vukić i Smiljana Pišević, MGČA, F-I, r. br. 60.
- ^{**} Cena obroka hrane 3 dinara iz 1940. godine.
- ^{**} Istorijiski arhiv Cačak, MGČA, F-I, R. br. 38, Sećanje Momčila Radilovića.
- ^{1/4} Osnova su izdati obroci hrane i potrošnja hleba po obroku (za odrasle 1/2, za decu 1/4, odnos odraslih i dece 1 : 1, a po izjavi Momčila Radulovića).
- ^{**} Istorijiski arhiv Cačak, MGČA F-I, R. br. 60, Izjava preživelih odbornika iz 1941.
- ^{**} Mihailo Zlatić: Partizanske radionice, Cačak 1941—1944, Cačak 1964. godine.
- ^{**} Isto.
- ^{**} Isto.
- ⁵⁰ Istorijiski arhiv čačka, MGČA, F-I, redni broj 60, Dušan Milosavljević, predsednik NOO 1941. godine.
- ⁵¹ Mihailo Zlatić: n.d. Detaljnije vidi: Privredna delatnost u oslobođenom čačku 1941. (Istorijiski arhiv čačak).
- ³¹ Istorijiski arhiv čačak, MGČA, F-I, red. br. 60. Sećanje preživelih odbornika.
- ⁸⁸ Kazivanje Mihaila Dačevića iz čačka.
- ^{**} Statistički godišnjak 1940. godine.
- ^{**} Istorijiski arhiv Cačak. MGČA, F-I. Sećanja Dušana Miloša vijevića predsednika NOO Cačak.
- ^{**} Istorijiski arhiv Cačak, Zeleznička stanica čačak, izveštaj br. 26 od 5. 10. 1941. godine.
- ^{**} Istorijiski arhiv Cačak, MGČA, F-I, Aleksandar Knežević.
- ⁸⁸ Prema kazivanju Momčila Glišića dugogodišnjeg saobraćajnog stručnjaka u Direkciji Cačak i Kraljevo, i Milana Ilića.
- ^{**} Vozovi su saobraćali od čačka do Užica i Vardišta. Međutim, ovde je uzeta polovina puta između čačka i Užica radi izračunavanja ukupnog prihoda Zelezničkog čvora Cačak.
- ⁴⁰ Istorijiski arhiv Cačak, MGČA, F-I, red. br. 53, sećanja Milorada R. Grbovića.
- ⁴¹ Istorijiski arhiv Cačak, MGČA, F-I, red. br. 53, sećanja Milorada P. Grbovića.
- ⁴² Istorijiski arhiv čačak, Jaroslav Dašić: Privreda u oslobođenom čačku 1941. godine.
- ⁴⁵ Istorijiski arhiv čačak, MGČA, F-I, r. br. 60, sećanja Ranka Dašića i Dušana Milosavljevića, predsednika NOO 1941. godine.
- ⁴⁴ Arsenije Čendić: Izveštaj predsedništvu vlade NR Srbije od 23. aprila 1949. godine i dopis Uprave Zavoda »čačak«, br. 9 od 9. oktobra 1941. godine.
- ⁴⁵ Istorijiski arhiv Cačak, NOB F-I.
- ⁴⁸ Isto, MGČA, F-I, red. br. 15, sećanje Mihaila Zlatića.
- ⁴⁷ Isto, MGČA, F-I, red. br. 53, sećanje Milorada Grbovića.
- ⁴⁸ Isto, MGČA, F-I, sećanje Aleksandra Kneževića.
- ^{**} Istorijiski arhiv čačak, MGČA, F-I, sećanja: Arsenija Čendića, Radovana Milinkovića, Dragoslava Uroševića, Dragiše Vukića i Smiljane Pišević.
- ^M Statistički godišnjak 1940. godine.
- ¹¹ Istorijiski arhiv čačak, MGČA, F-I, sećanje Vlajka Jovanovića, koji je vodio delovodnog protokol.
- ⁵² Jaroslav Dašić: Neposredni efekti devalvacije dinara, čačak, 1973. godine, Ekonomski fakultet, Beograd.
- ¹⁶ Istorijiski arhiv Cačak, Novosti br. 4 od 18. 10. 1941. godine.
- ⁵⁴ Delovodni protokol iz 1941.
- ⁵⁵ Istorijiski arhiv čačak, MGČA, F-I, sećanje Dušana Milosavljevića- predsednika NOO Cačak 1941. godine.
- ⁵⁸ Isto, Delovodni protokol iz 1941. godine (fotokopija).
- ¹⁷ Isto, Preživeli odbornici NOO čačka iz 1941. godine.
- ⁸⁸ MGČA, Mg vlast F-I, r. br. 5 i zapisnik sa sednice Upravnog erkvenog odbora Crkvene opštine Trna va.

JOVAN RADOVANOVIĆ, pukovnik

SANITETSKA SLUŽBA U PARTIZANSKIM JEDINICAMA I NA OSLOBOĐENOJ TERITORIJI UŽIČKE REPUBLIKE

i

U vreme priprema oružanog ustanka i prvih akcija jedinica narodnooslobodilačkih partizanskih odreda u zapadnoj Srbiji, rukovodstvo KPJ kao i vrhovno rukovodstvo ustanka izdaju prva uputstva i naredbe za osnivanje i razvijanje sanitetske službe, odnosno o pomoći i lečenju ranjenika. U prvom broju Biltena Glavnog štaba NOP odreda Jugoslavije, od 10. avgusta 1941, objavljen je na uvodnom mestu članak »Zadatak narodnooslobodilačkih partizanskih odreda« sa potpisom T. T. (Tito). U tom konciznom napisu kristalno jasno su izloženi osnovni zadaci prvih oružanih jedinica i dati primarni zadaci u vezi sa ranjenim i bolesnim borcima. U tački 13. drug Tito je napisao:

»Štabovi i komandiri moraju se pobrinuti za potreban sanitetski materijal i osoblje radi ranjenih i bolesnih.«¹

Međutim, po nalogima Partije i vojnih komiteta koji su bili formirani pri okružnim i sreskim komitetima KPJ, još pre početka ustanka, u više mesta počela je obuka bolničarki za ukazivanje prve pomoći. U šabačkom okrugu u maju 1941. godine, počeli su rad ovi kursevi. Njih su pohađale pretežno omladinke i mlađe žene — članovi KPJ, SKOJ-a i simpatizeri Partije. U manje grupe, formirane u pojedinim ulicama, okupilo se u Šapcu oko 60 žena. Pored predavanja o ukazivanju prve pomoći polaznice su slušale i politička predavanja. U aktivu koji je tada rukovodio ilegalnim radom žena u Šapcu bile su: Radmila Ivković — Lala, Katarina Jerković, Nata Jeličić, Cana Stanisavljević, Olga Devečerski i Ivka Vuković.² Među omladinkama, pa i starijim ženama, vladalo je veliko interesovanje i oduševljenje za ove kurseve. Vrlo revnosno su ih pohađale učenice gimnazije i učiteljske škole, radnice, starije žene, domaćice, iako je okupator bio u gradu. Kursevi su održavani u kućama simpatizera pa i na livadama, u dvorištima. Koliki je značaj Partija pridavala uspesima ovih kurseva posebno potvrđuje činjenica da je političkim radom u njima rukovodila Vera Blagojević, istaknuti partijski radnik. Slični kursevi održavani su i po selima oko Šapca, u Mačvi i drugim krajevima.

U Užicu su takođe radili kursevi prve pomoći. Po direktivi Partije, OK za Užice, u junu i julu je organizovao ilegalne sanitetske kurseve za bolničarke, koje su pohađale devojke — članovi KPJ ili SKOJ-a i simpatizeri. Do 28. jula, odnosno do formiranja Prve užičke čete, u Užicu je održano pet takvih kurseva. Ovim kursevima rukovodile su Dobrila Petronijević, student i član KPJ, Olga Đurović učiteljica i Mileva Đurđić, član OK KPJ. Polaznice su bile Mara Kusturić, Justina Vivot, Danica Milosavljević, Stanka Laković, Vita Gutman i druge. Stručnu sanitetsku nastavu na ovim kursevima vodili su studenti medicine, dok su politička predavanja držali istaknuti politički radnici.³

U Čačku su pre oslobođenja održavani kursevi u pojedinim kućama, u strogoj ilegalnosti. Omladinka Stanislava Terzić — Cala, svršeni maturant i član KPJ,

organizovala je u svojoj kući nekoliko kraćih kurseva prve pomoći za omladinke i žene. Te kurseve su pohađale: Dragana Todorović, Dobrila Klisarić, Nada Majstorović, Zora Saraga i druge. U selu Donjoj Trepči kurs su pohađale omladinke Budimka i Bosiljka Urošević, Branka Paunović, Radmila Bojović i druge.⁴

U svom »Dnevniku«, vođenom od juna do decembra 1941. godine, student agronomije i sekretar partijske ćelije za sela Mojsinje i Stančice, Nada Simović, beleži da je još 12. jula u selu radio bolnički kurs:

»I ovoga puta bila je utakmica kod doma. Bilo je preko 20 devojaka. Pošto sam im govorila o budućim događajima, o borbi za oslobođenje koje nam predstoji, drugarica Nada Popović nam je održala bolnički kurs. Sve su pažljivo slušale i gledale tako da je svaka posle toga umela da pokaže zavijanje. Posle toga smo igrale odbojke ... «⁵

Takvi kursevi održavani su i u drugim selima. U Trbušanima, u kući Ljubiše Nedića, učiteljica Radojka Filipović i učenica učiteljske škole Olga Pendić organizovale su kurs prve pomoći na kome su i same predavaile. Ovaj su kurs pohađale Zivana Borišić, Leposava Savić, Smiljka Kujundžić, Ljubica Nedić, Novka Alempijević, Smiljka Nikolić i druge. U Ježevici (kod Čačka) jula iste godine kurs je trajao petnaest dana, organizovala ga je Veroslava — Vera Bošković, a pohađale su ga omladinke i žene: Ruža Kosovac, Milka, Rosa, Radosa va i Zagorka Prelić, Milena Bogičević, Anka Stanić, Stamenka Stefanović, Natalija Bošković i druge.⁶

Partija je u toku priprema za oružani ustanak svestrano radila i na sanitetskom osposobljavanju svojih kadrova. Vita Cvetković, publicist i neumorni istraživač u domenu akcija za negu u lečenju ranjenika, beleži podatak da je još oko 20. aprila 1941. godine, na prvom sastanku komunista u Novom Selu (srez velikoorški), instruktor PK KPJ za Srbiju Petar Stambolić, pored ostalog, rekao da u pripremanju za oružanu borbu protiv okupatora posebnu pažnju treba posvetiti prikupljanju lekova i drugog sanitetskog materijala. Na inicijativu instruktora PK održani su kursevi za bolničarke u Jagodini (danas Svetozarevo), Čupriji i Smederevskoj Palanci. Tokom maja iste godine u kući Milana Miljkovića u Jagodini održana su dva kursa na kojima je medicinarica i član KPJ Ružica Milanović držala stručna predavanja. Sličan kurs održan je i u Čupriji, u kući Ilije Tinkića, dok je predavač bila student medicine Zorica Damjanović, takođe član Partije. Omladinka Radmila Dimić tokom juna obučila je za bolničarke 15 omladinki iz Smederevske Palanke. Ona je još početkom 1941. godine po zadatku Partije posećivala sanitetski kurs koji je organizovao Crveni krst u Palanci. Kurs je održavan u zgradi gimnazije. U moravskom okrugu pre početka ustanka bilo je osposobljeno oko 40 bolničarki.⁷

Partija i rukovodstvo ustanka svojim uputstvima i akcijama davali su sve organizovaniji tok obezbeđivanju sanitetske službe u oružanim jedinicama kao i na oslobođenoj teritoriji. To su u početku, uglavnom, činila rukovodstva KPJ. Tako instruktor PK KPJ za Srbiju iz šabačkog okruga Mile Ivković, u izveštaju od 14. avgusta 1941. pored ostalog, pita Pokrajinski komitet:

»Da li je potrebno i zgodno da drugarice idu u odred? U obzir u prvom momentu dolazi njih 6—7, sve iz Šapca. Kursevi bolničarki nisu završeni. U odredu imamo jednog lekara i dva studenta medicine.«⁸

Posle svega šest dana Pokrajinski komitet odgovara svom instruktoru i Okružnom komitetu za Šabac i, pored ostalog, piše:

»Drugarice odlično mogu koristiti u odredima ne samo na drugom poslu, nego, ako treba, i s puškom u ruci. Ali bi sad bilo pogrešno izvući iz grada sve drugarice, a naročito nekompromitovane i poslati u šumu. Svaku ženu kojoj ne preti opasnost od hapšenja i si. treba ostaviti u gradu radi održavanja veza ne samo između vas samih nego i između vas i nas. Kompromitovane privući bliže partizanima i upotrebiti ih za kurirsku službu, negu bolesnika i ranjenika, po seoskim kućama, preobučene u seljačko odelo one mogu uspešno obavljati pomenute zadatke.«⁹

U svom dokumentarnom ratnom delu »Lekarev dnevnik« dr Julka Mešterović beleži i podatke o tome koliko su Partija i rukovodioci odreda uticali na što

pravilnije korišćenje sanitetskog kadra. Poslednjeg dana jula 1941. godine ona beleži susret sa Filipom Kljajićem — Fićom, obučarskim radnikom i članom Glavnog štaba NOP odreda za Srbiju, koji ju je uputio u drugu jedinicu, na drugu teritoriju, gde nije bilo lekara.

»Doktorice... Nije tvoje da kuvaš ručak«, stoji u zapisu od 31. jula. »Imaš ti pametnija posla. Evo moj predlog: u Posavini, kod Koče, nema lekara. Tamo ćemo te poslati. Slažeš li se? — kao da podviknu ali se obešenjački osmehnu.

— Kad se mora, vrlo rado — odgovaram istom merom.

— Pa da vidiš i mora se — veli Fića. — Vas je ovde četiri lekara, a odredi oko Beograda nemaju nijednog. Ti ćeš ići u Posavski, Dura u Kosmajski, Kraus tamo negde dalje, a Miša ostaje ovde... To potrebe nalažu.«¹⁰

U prvim mesecima ustanka, u vreme prvih ranjenika, naročito kad ih je bilo podosta, dešavale su se manje krize saniteta — neravnomeran broj lekara. Bilo je i odreda u kojima nije bilo lekara. U to vreme ni Uzički narodnooslobodilački odred »Dimitrije Tucović« nije u svom sastavu imao lekara. U borbi u selu Gorobilju, nedaleko od Požege, koja je vođena 20. septembra 1941. godine, teško je ranjen komandir Ariljske čete Milosav Vujović. On je iznesen iz borbe, ukazana mu je pomoć, ali je tek kasnije prenesen u bolnicu u oslobođenu Ivanjicu. Međutim, tamo nije bilo hirurga, pa je komandant Uzičkog odreda Dušan Jerković uputio Olgu Bogičević (Zivković) u Užice, da dovede hirurga dr Aleksandra Bračinca da tobož operiše sina uglednog Ariljca Milenka Glišića od čira u stomaku, a, u stvari, trebalo je da operiše Vujovića. Olga je otišla u Užice iako su tamo još bili Nemci, ali nije uspela da nađe dr Bračinca. Teško ranjen, komandir Vujović je umro.¹¹

I u drugim odredima bilo je slabosti u tom pogledu, pa i smrtnih slučajeva ranjenika koji su mogli biti izlečeni da im je blagovremeno ukazana lekarska pomoć. Instruktor PK KPJ za Srbiju Petar Stambolić, u svom izveštaju od 24. oktobra 1941. godine ističe da Pomoravski i 2. šumadijski odred jedno vreme nisu imali lekare, pa je i zbog toga bilo nepotrebnih žrtava. On doslovno navodi:

»Ljudi koje je lekarska pomoć spasla — umiru od rana...«

Kratko vreme posle ovog Stambolićevog izveštaja usledila je intervencija Pokrajinskog komiteta, odnosno Glavnog štaba za Srbiju, pa je u 2. šumadijski odred iz Kragujevačkog odreda došao medicinar Miloje Hadžić Šule.

Drastičan primer nesnalazjenja, pa i partijskog sektaštva, u pogledu prijema i pojačavanja sanitetskog osoblja navodi Vita Cvetković. On kaže da je u Orašku četvu jednog dana došla jedna mlada medicinska sestra iz Beograda sa dva kofera lekova i sanitetskog materijala. Međutim, ljudi u jedinici su bili previše »oprezni«, pa su je ispitivali ko je, odakle je, zašto je baš kod njih došla i tome slično. Nisu je primili. Čak nisu uzeli ni lekove, ni sanitetski materijal koje je donela. Vratili su je u Beograd — pa da se otud javi nekom drugom odredu kome su potrebne bolničarke.¹²

Neiskustvo, a i neopreznost, odnosno nedovoljna obezbeđenost lekara i drugih kadrova plaćani su žrtvama. Dr Momčilo Katanić, postao je lekar Čačanskog partizanskog odreda. On je redovno obilazio čete, savetovao borce kako da čuvaju zdravlje u novim uslovima i zaduživao pojedince da se brinu o sanitetskoj službi. Po povratku iz Takovske čete, Katanić i njegov pratilac — kurir Života Petronijević, stradali su. Obojica su zarobljena 18. jula 1941. godine. Posle dva dana, 20. jula, streljani su sa još deset boraca i rodoljuba u Čačku. Katanić je bio sigurno jedna od prvih žrtava — lekara iz odreda u Srbiji, a možda i u Jugoslaviji.

Prvih dana ustanka posebna pažnja bila je posvećena nabavci i prikupljanju lekova. Po direktivama Partije, lekari članovi KPJ i simpatizeri, studenti medicine, medicinske sestre i drugi, imali su kao jedan od osnovnih zadataka da pribave što više lekova, zavoja i drugih sanitetskih potreba. U tom cilju stvoreni su brojni punktovi u apotekama i bolnicama pojedinih gradova, iz kojih se prikupljao, iznosio i slao sanitetski materijal u partizanske jedinice. Većina lekara je, dolazeći u odrede, donosila veće količine lekova. Tako je dr Momčilo Katanić, sa nekoliko drugova doneo tri veća paketa lekova i drugih sanitetskih potreba. Iz jednog vojnog skladišta u Ljubiću, posle kapitulacije bivše jugoslovenske voj-

ske, u čačansku bolnicu je prenesen celokupan sanitetski materijal koji je čuvan na tavanu i u podrumu bolnice. Mačvanski partizanski odred snabdevao se lekovima iz Sapca, odakle je izneta povećana količina lekova, zatim iz Mačvanske Mitrovice, kao i iz ambulanti manjih mesta i sela Mačve koja su bila oslobođena u prvim danima ustanka. Valjevski partizanski odred, pored lekova koje je dobavljao iz samog Valjeva i drugih mesta, delimično se snabdevao iz Beograda. Otud je, iz Apotekarske zadruge u Ulici kraljice Marije (danas Ulica 27. marta) lekove slala Dušanka Buljan.¹³ Vita Cvetković je zabeležio i podatak da ga je sekretar partijske organizacije Velikog Sela uputio u Beograd po sanitetski materijal. U Beogradu on je od dr Ilije Stojimirovića dobio veću količinu lekova i drugog sanitetskog materijala koje je doneo u selo i predao sekretaru. Cvetković takođe beleži i podatak da je student Brana Radovanović, iz Oraške čete, dobio veću količinu lekova od dr Stane Latan iz Miloševca. Ova lekarka je napisala i uputstva kako se, kada i za šta upotrebljava svaki od izdatih lekova.¹⁴

Velike i znatne količine lekova i sanitetskog materijala partizanske jedinice dobijale su u oružanim akcijama — plenom od neprijatelja. U svim oslobođenim mestima postojeće rezerve u apotekama bile su dragocene za negu i lečenje ranjenika. Julka Mešterović je zabeležila da je kao lekar Posavskog odreda dobila lekove i zavojni materijal sa zaplenjenog broda »Kraljica Marija«.

U većini gradova bile su posebno zadužene drugarice, prvenstveno zdravstveni radnici — članovi Partije i SKOJ-a za prikupljanje lekova. Tako je u Čačku organizovanje i prikupljanje sanitetskog materijala i lekova bilo povereno Miloranki Cvorović, Ljubomirki Janković, Veri Đorđević i Stanislavi Terzić. Odabrani partijski aktivisti Čačka donosili su ovaj materijal u kuće tih drugarica gde su privremeno čuvani. Lekovi su bili koncentrisani u čačanskoj bolnici, kod apotekara Siniše Katanića i Miodraga Pantovića, apsolutna farmacije, koji je rukovao apotekom svoga oca i Dafinke Marinović, laboranta apoteke »Kod guslara« Aristida Jovanovića.¹⁵

Prve oružane akcije i značajnije borbe odnosile su i žrtve. Gotovo u svakoj borbi bilo je ranjenika. Tako su se počele formirati i partizanske bolnice, većinom u poljskim uslovima: u seoskim kućama, planinskim pojatama, pa i u šumama. Ranjenici iz nekih prvih akcija, kako nije bilo još organizovanih bolnica niti dovoljno lekara, lekova i instrumenata, lečeni su ilegalno u okupiranim gradovima, pod tuđim imenima, ili kod simpatizera u selima — gde god im je bilo moguće ukazati bilo kakvu pomoć. Posle napada Kolubarske čete Valjevskog partizanskog odreda na Laj kovač nekoliko ranjenika je ostavljeno na lečenju u samom mestu, skriveno kod simpatizera. O tome piše Dragoj lo Dudić u svom »Dnevniku«:

»... Sest drugova je lakše ranjeno; dvojica teže. Drug Ra tko ima prelom butne kosti, a drug Miloš Bošnja težu ranu u mišici. Ostali su obojica u Lajkovcu. Prvoga su drugovi smestili u privatni stan, na sigurno mesto koje neće biti otkriveno od policije, a drugoga drugovi nisu mogli pronaći da bi ga poneli, izgleda da se bio sklonio negde. Našli smo već ranije kola za ranjenike i poslali ih u Donji Mušić, gde su nam još iz ranije borbe u Latkoviću ležala dva ranjenika...«¹⁶

U borbi na drežničkoj Gradini četa »Radoje Marić« Užičkog odreda 18. avgusta u borbi protiv Nemaca i kvislinških žandarima — Albanaca iz Kosovske Mitrovice imala je nekoliko ranjenika. Jedan od njih, Radosav Bogičević, stolarski radnik, odveden je preko partijskih veza, kao četnik, u užičku bolnicu. Isto tako je u ovu bolnicu doveden i inženjer Joža Baruh, borac Račanske čete Užičkog odreda koji je ranjen u Bajinoj Bašti. Baruha je najpre lečio dr Stanko Paunović pa ga pod izmišljenim imenom, kao četničkog kurira, uputio u užičku bolnicu. Obojica ovih ranjenika doživeli su oslobođenje Užica i lečeni i kasnije, ali su oktobra te godine umrli u bolnici. Ranjenog borca Radoja Uzunovića, kome se rana inficirala, operisali su student medicine Dragan Harkadi i Dobrila Petronjević.

Više boraca — ranjenika Čačanskog odreda, pre formiranja prihvatnih ambulanti i bolnica, lečeno je u seoskim kućama, uz pomoć bolničara iz ranijih ratova, kao i seljaka i seljanki, dok su ponekad za te poslove dovođeni i lekari iz okupiranih gradova. U napadu Takovske čete na nemački transportni voz između Krive Reke i Nakučana (na pruzi Cačak — Beograd) ranjen je borac Kostadin

Lukić, koji je prenesen u selo Majdan pod Rudnikom. Tamo ga je lečila seljanka Miljana Petrović i prva mu previla ranu običnim platnom i peškirom. Ranjenog borca Ljubičke čete Radenka Dovijanića lečio je jedan seljak u selu Roščima i to najviše lekovitim travama. Članovi OK KPJ za Čačak Milan Janković i Dragan Vranić, koji su boravili u Dragačevu po partijskom zadatku, u toku noći 22. avgusta 1941. godine opkoljeni su u selu Rogači nedaleko od Guče. U toku borbe protiv žandarma Vranić je teško ranjen, zarobljen i streljan, dok je Janković, iako ranjen, uspeo da se probije i prebaci u selo Atenicu iznad čačka. U ovo selo iz čačka je doveden dr Mate Beroš i u kući Darinke Lišančić ukazao mu je prvu pomoć, previo ranu, pa je Janković uskoro i izlečen.¹⁷

Već avgusta, a naročito septembra 1941. godine, bile su formirane bolnice odreda, a kasnije u oslobođenim mestima postojeće bolnice sa svim svojim kapacitetima, pošto su bile reorganizovane, služile su i za potrebe vojnih jedinica. Zatim se čitav sanitet, briga o zdravlju, koji obuhvataju i vojne jedinice i građanstvo, prestrojavaju — na ratni kolosek. Avgusta 1941. godine Mačvanski odred imao je prihvatnu bolnicu na padinama Cera, kod Rakića koliba u mestu Majdan, između Petkovicke i Čokešine. Nešto kasnije, 29. avgusta, bolnica je premeštena u konake manastira Čokešine, a prvi ranjenici u njoj bili su iz borbi sa Bitve i Banje Koviljače. U bolnici je radio dr Zika Janković, a štab odreda postavio je 26. avgusta za političkog komesara Jovana Vujića Šabana, koga je uskoro zamenila Katica Dursanović, dok je na rad u bolnicu povremeno dolazio i Mihailo Ilić, lekar iz Prnjavora. Tu su radile i dve medicinske sestre — Jelena Mihailović i Olga Deleta. Bolnica je raspolagala sa 37 kreveta za teške ranjenike. Lakši su bili smešteni po seoskim kućama. Pred napad na Sabac u ovoj bolnici radilo je oko 20 žena — bolničarki, kuvarica i dr. Prema zadacima koje je postavio OK KPJ za Sabac, Mila Bajalica je radila na organizovanju sanitetskih kurseva za žene iz mačvanskih sela. Kursevi su održani u Belotiću, Prnjavoru i Stitaru, a predavanja je držala dr Sidonija Lipman, lekar iz Šapca.¹⁸ U ovoj bolnici lečeno je i nekoliko ranjenih Nemaca. Teži nemački ranjenici su seoskim kolima, posle ukazane pomoći, bili upućeni nemačkim jedinicama u Sabac, a lakši u lozničku bolnicu.

Iz rada bolnice u Čokešini i saniteta Mačvanskog odreda datira i jedan značajan dokument — »Uputstvo za organizaciju bataljonske bolničke službe«. Ovim uputstvom bili su određeni bataljonski bolničari, svaka četa trebalo je da ima po dva bolničara, a svaka desetina po dva borca za iznošenje ranjenika. Sa bolničarima su održani kratki kursevi, a isto tako opremljeni su zavojima i drugim materijalom za pružanje prve pomoći ranjenicima.¹⁹

Jedna od prvih većih bolnica na oslobođenoj teritoriji u zapadnoj Srbiji bila je bolnica u Krupnju. Svega nekoliko dana po oslobođenju ovog grada, Sreski narodnooslobodilački odbor doneo je odluku o sanitetskoj službi i o njenom formiranju. Za potrebe bolnice rekvirirana je zgrada osnovne škole, a tadašnji upravnik bivše banovinske bolnice bio je postavljen za njenog starešinu. U toj odluci se kaže da se »... ukazala potreba za organizacijom bolnice sa radnom ambulantom u Krupnju, radi ukazivanja prve pomoći i lečenja ranjenih i obolelih boraca narodnooslobodilačkog odreda, pa i neprijateljskih zarobljenika...²⁰ Posebnom odlukom Odbora bilo je regulisano da lekarska pomoć bude besplatna za sve građane.

Rad bolnice u Krupnju organizovao je dr Dimitrije Pitović sa bolničarkom Sofijom Stošić — Stanišić, studentkinjom, a u ambulanti koja je bila u selu Kržavi radila je Vida Tešmanović, seljanka iz Tomnja kod Krupnja. U bolnici je bilo oko 70 ranjenika, od kojih najviše nemačkih zarobljenika. U bolnici su radili lekari: dr Nikola Čobeljić, dr Tamara Gavrilovna i dr Rakila Levi — Mičić, zatim 12 bolničara i 4 bolničarke.²¹

U borbi Trnavske čete Čačanskog odreda u Zablaću 23. avgusta, ranjena su trojica partizana: Dobrosav Miletić, Lazar Lotvin i Dušan Azanjac. U toku noći ranjenici su bili prebačeni na levu obalu Morave i smešteni u seoske kuće. Seoski aktivisti i partizani doveli su dr Petra Stankovića iz Mrčajevaca. On je sa priručnim instrumentima operisao Miletića i izvadio mu iz rane zaostali metak, dok je ostalu dvojicu ranjenika previo. Radi bezbednosti i mogućih nemačkih potera

ranjenici su svake noći prelazili iz jednih u druge kuće. Na taj način radila je prva privremena bolnica Čačanskog odreda. Narod je ranjenike izvanredno dobro prihvatao, hranio ih i lečio.²²

Za potrebe Valjevskog odreda sanitetsku službu organizovali su dr Miša Pantić u Podgorini i dr Dragan Jovanović u Kolubari. Dr Pantić je još u julu mesecu sredio jednu ambulantu u kolibi na planini Sokolji iznad Krupnja u kojoj je radila jedno vreme i njegova supruga Julka, a nešto kasnije bolničarke Bosa Cvetić i Boženka Piperski. Dr Jovanović je u avgustu organizovao manju bolnicu u selu Mratišiću. Početkom septembra u bolnicu je došlo nekoliko bolničarki, pa je dr Jovanović sa njima i drugim drugaricama održao kraći sanitetski kurs. Ova je bolnica iz Mratišića bila premeštena u Bukovac, a posle prvih sukoba za četnicima na Pašinu Ravan.

Posle oslobođenja Krupnja prihvatna ambulanta koju je organizovao dr Dimitrije Pitović premeštena je u Donju Bukovicu, bliže položajima jedinica koje su blokirale Valjevo. Kasnije, ambulanta je radila u Osladiću da bi konačno prešla u Stapar. Ova bolnica bila je dobro uređena za ondašnje prilike: imala je jedno odeljenje za smeštaj ranjenika u kome je bilo 15 kreveta i drugo u kome su vršeni pregledi bolesnika. U njoj su radili jedan lekar i 12 bolničarki. Bolnica je pregledala i lečila i bolesne građane, kojima je pomoć bila potrebna. U vreme većih borbi protiv Nemaca, koji su vršili ispade iz Valjeva, broj ranjenika se povećavao, pa je bolnica u Stapar u tolike ranjenike postala mala. Zato je dr Pitović organizovao još jednu bolnicu u Ostružnju u kojoj je bilo smešteno 20 ranjenika. Druga bolnica Valjevskog odreda, sa dr Pantićem, u drugoj polovini oktobra, bila je uređena u selu Majinoviću. Ovde je ostala oko 15 dana, pa je zatim evakuisana u Počutu. Najzad, u vreme sukoba sa četnicima bolnice odreda bile su koncentrisane u Dragodol i smeštene po seoskim kućama.²³

Bolnica Kragujevačkog odreda formirana je polovinom septembra. Posle jedne uspele akcije odreda bio je zaplenjen kompletan inventar i instrumentarij bolnice Ravni Gaj, nedaleko od Kragujevca. Sve je to natovareno na 40 zaprežnih kola i prevezeno u Dulene gde je formirana odredska bolnica. Dr Voja Dulić, koji je radio u bolnici u Ravnom Gaju, pomogao je tu akciju, pa je tom prilikom i sam došao u odred. S njim su došle medicinska sestra Bosiljka Vukanović i bolničar Spasoje Janjević. Na rad u bolnicu došlo je i više omladinki koje su ranije bile završile sanitetski kurs. Ova bolnica, kao i mnoge druge, ukazivala je zdravstvenu pomoć i seljacima okolnih sela i ostala je u Dulenima do polovine novembra.²⁴

U kraljevačkom odredu »Jovo Kursula« sanitetsku službu organizovao je dr Gojko Nikoliš, član Štaba odreda i španski borac. U početku on je obrazovao kurs za bolničarke tako da je svaka četa imala jednu do dve bolničarke. Odred je imao bolnicu iznad sela Kamenice i prihvatnu ambulantu u selu Kruševici. Bolnica kod Kamenice raspolagala je sa 37 kreveta i bila je smeštena u šumarskoj kući. Pored dr Nikoliša u bolnici su radile: Danica Jasnić, Milka Trailović, Jela Jovanović — Radosavljević, Danica Čubanuk, Danica Lazarević i druge. Ambulanta u Kruševici bila je smeštena u jednu veću poljsku kuhinju, a ranjenici po seoskim kućama. Kad su Nemci na tom sektoru razbili blokadu Kraljeva, ranjenici su prebačeni u selo Gradi, gde je organizovano odredsko previjalište, kojim je rukovodila Milica Vujović. U prihvatnoj ambulanti radile su Milica Vujović, medicinska sestra, zatim Ružica Kuzmanović, Marija Čukulić i Angelina Mihailović. Odredska ambulanta — sa desetak ranjenika — u prvoj polovini novembra nalazila se u školskoj zgradi u selu Roćevićima.²⁵

II

Stvaranjem veće oslobođene teritorije u zapadnoj Srbiji nastaju povoljniji uslovi za pokretanje svih ljudskih i materijalnih potencijala za organizovaniju i sveobuhvatniju borbu protiv okupatora. Na vojnom Savetovanju u Stolicama 26. septembra 1941. godine, pored ostalog, odlučeno je da se posveti veća pažnja daljem razvoju stručnih službi, među kojima intendantskoj i sanitetskoj.

U to vreme, i nešto kasnije, slobodna teritorija u zapadnoj Srbiji je znatno povećana. Ekonomski potencijal ovih krajeva i, kapaciteti većih gradova, kakvi su bili u Užicu, Čačku, Požegi i Gornjem Milanovcu, pružali su povoljnije uslove za dalji razmah ustanka, a time i daleko veće mogućnosti za organizovanje sanitetske službe i za negu i lečenje ranjenika.

Stab Užičkog odreda odmah po oslobođenju Užica počeo je i rad na organizovanju zdravstvene službe. Iz knjige naredaba Bolnice u Užicu, koja obuhvata period od 11. februara 1933. do 1. januara 1945, mogu se videti brojne akcije koje su sprovedene u bolnici, od kojih su neke bile i revolucionarne. Prva naredba u oslobođenom Užicu, izdata 25. septembra 1941. godine, odnosi se na smenjivanje dotadašnjeg upravnika dr Cvetka Zotovića i na postavljanje novog dr Mihaila Đokovića, odnosno za političkog komesara bolnice dr Kurta Levija Avrama, dotadašnjeg lekara Račanske čete Užičkog odreda.

Tog istog dana je dr Đoković izdao naredbu kojom je izvršio raspored rada lekara i osoblja u odeljenjima kao i raspored dežurstava lekara i bolničara. Sutradan, novi upravnik izdao je dodatak naredbi kojim se »sve bolničko osoblje stavlja u mobilno stanje i za sve učinjene krivice odgovaraće i biti kažnjeno po ratnim zakonima«. Dalje se u toj naredbi kaže — da sve osoblje mora ostati na svojim mestima i u slučaju napada iz vazduha i da se ne sme udaljavati sa dužnosti. Ovu naredbu potpisala su 34 lekara i člana osoblja. Nekoliko dana kasnije, naredbom od 1. oktobra, upravnik određuje »da se fijaker od danas upotrebljava za prevoz teških bolesnika iz varoši u bolnicu, i to isključivo sirotinje«. Tek posle njih mogu se prevoziti lekari, ekonomi i činovnici. Isto tako, da se prevoze hirurzi u slučaju hitnih intervencija.

Naredbom od 7. oktobra dužnost šefa hirurškog odeljenja preuzeo je dr Mirko Černić od dr Aleksandra Braćinca koji je od toga dana radio »kao primarni lekar hirurškog odeljenja«. Ova naredba sadrži i jedan zanimljiv podatak — o tome da se grupi od dva lekara i jednog medicinaru odobrava hrana u bolnici, jer su se odrekli plate:

»Pošto su dr Cernić Mirko, njegova žena Marija i Skofić Milko pristali da rade u bolnici bez plate, to im sa današnjim danom pripada hrana u bolnici, te će ih ekonom ove bolnice za danas staviti na hranu sa sledovanjem kao i ostalom osoblju, a za šta će se pobrinuti štab narodnoslobodilačkog odreda.«^{2*}

Pored drugih akcija na razvoju sanitetske službe, drugog dana posle oslobođenja Užica organizovan je sanitetski kurs pri bolnici, a kasnije još nekoliko sličnih kurseva. Kurseve su pohađale devojke, većinom članovi SKOJ-a ili KPJ. Teorijski deo nastave održavan je u prostorijama gimnazije, praktični deo u bolnici, a predavači su bili dr Avram Levi i dr Boris Andersen. Prema nepotpunim podacima, prvi kurs završile su: Justina Vivot, Olga Veličković, Dragica Parezanović, Mila Aleksić, Milka Petrović i Ljuba Zarić iz Ivanjice; Olga Bogićević — Zivković iz Arilja; dve devojke iz sela Cerove; Petra Janjušević i još jedna devojka iz Bajine Bašte, tri devojke iz Guče, zatim nekoliko drugarica iz udaljenijih mesta, pa i sa neoslobođene teritorije, među kojima — Ljubica Ivezić — Bosanka i druge. Jedan broj devojaka posle završenog kursa ostao je na radu u užičkim bolnicama, dok su druge otišle u vojne jedinice za bolničarke ili na druge dužnosti, među njima: Vera Marić, Milena Martinović, Vera Dimitrijević — Marković, Stanka Laković, Milica Kovačević — Uzelac, Dobrila Pjevčević, Dana Milosavljević, Olga Kojadinović, Vera Jelić, Olga Veličković, Milojka Zečević, Justina Vivot i druge.

Za polaznice kurseva, koje u gradu nisu imale svoje porodice, bio je uređen internat. Polaznice kurseva bile su izuzetno vredne i požrtvovane, uporne u radu i oduševljene što će se osposobiti da neguju ranjenike i da pomognu borcima na frontu protiv okupatora. List »Vesti« Štaba Užičkog partizanskog odreda, od 6. oktobra 1941. godine doneo je i napis »Poseta našim partizankama«, u kome iznosi:

»Ima ih iz grada i sela, ima ih učenica i radnica, studentkinja, učiteljica i domaćica. Ima ih iz svih pokrajina Jugoslavije: Slovenije, Srbije, Bosne i Sandžaka ...«

Pored bolnice u Krčagovu koja je angažovala sve svoje kapacitete i kadrove i svu svoju delatnost preorijentisala na ratne uslove (mada je zadržala i lečenje građanstva), u Užicu su otvoreni i drugi objekti i ustanove za potrebe saniteta. Tako je u delu zgrade gimnazije otvorena ambulanta u kojoj su previjani lakši ranjenici. Prema podacima kojima raspolažemo upravnik ambulante bio je dr Boris Andersen lekar iz Arilja, dok su kao lekari radili: dr Ljubomir Magazinović, Frida Gutman i Milivoje Lazarević. Nekoliko dotadašnjih zdravstvenih ustanova u Užicu (Okružni ured socijalnog osiguranja, Zeleznička ambulanta, An ti tuberkulozni dispanzer i Savetovalište za majke i odojčad) objedinjene su u Dom narodnog zdravlja. Upravnik Doma bio je dr Mil. Stanojević, a lekari: Najdan i Vidosava Nikolić, Veselin Marinković, Vasilije Jovanović i epidemiolog Vasilije Marković — Maloparac. Pregledi i lečenje u domu bili su besplatni, dok je Gradski narodno-oslobodilački odbor plaćao lekove za siromašne i socijalno neosigurane.²⁷

U Užicu je nešto kasnije i Dom crvenog krsta pretvoren u bolnicu čiji je kapacitet iznosio oko 80 ležajeva. Kad su ranjenici počeli da pristizu u sve većem broju otvorena je i bolnica za teške ranjenike u susednom selu Sevojnu.

Bolnica u Sevojnu smeštena je u bivšoj zgradi Poljoprivredne škole. Znatan priliv ranjenika sa frontova, naročito teških, mali kapaciteti bolnice u Užicu (Krčagovo) i mogućnost čestih vazdušnih napada, uslovili su otvaranje bolnice u Sevojnu. Nije tačno ustanovljeno kad je otvorena ova bolnica. Najverovatnije, to je bilo početkom novembra 1941. godine jer naredba uprave bolnice od 8. novembra iste godine spominje to preseljenje (kao izvršeno). Upravo, nabrajaju se razlozi koji uslovljavaju nove rasporede rada lekara i osoblja: znatno povećan broj ranjenika i bolesnika, kao i sveg osoblja. Iz te naredbe se vidi da su u poslovima u bolnici, naročito oko prenošenja ranjenika, radili i nemački zarobljenici. U navedenoj naredbi se za svaki dan određuju lica za donošenje ranjenika na preglede, »dok u bolnicu ne dođu Nemci (zarobljenici)«. Smeštajni i drugi uslovi, naročito veličina prostorija, za ratne prilike bili su zadovoljavajući za bolnicu, za rad lekara i osoblja. Bolnica u Sevojnu bila je u prvom redu namenjena teškim ranjenicima. Tačni podaci o broju ranjenika koji su bili smešteni u ovu bolnicu nisu zabeleženi. Prema kazivanjima nekolicine bivših ranjenika taj broj je bio oko 400 ranjenika.

U bolnici u oslobođenom Čačku lečilo se tokom čitavog oktobra i novembra 1941. godine, najviše ranjenika sa položaja kod Kraljeva, Kragujevca, Rudnika i Gornjeg Milanovca. Komesar bolnice bio je mr farmacije Siniša Katanić, a prvi upravnik Radomir Teodosijević, kojeg je zamenio hirurg Josip Benčan. Bolnica je preuređena i proširena kako bi mogla primiti i lečiti više ranjenika. Za smeštaj ranjenika adaptirana je i jedna zgrada u bivšoj Palilulskoj ulici. U blizini te zgrade otvorena je i prihvatna ambulanta. Na železničkoj stanici u čačku bila je takođe otvorena jedna takva ambulanta u kojoj su neprekidno dežurale bolničarke, sačekivale vozove i prihvatale ranjenike, ukazivale im potrebnu pomoć i upućivale ih ili u čačansku bolnicu ili u bolnicu u Donjoj Gorevnici. Prema izveštaj u upravnika bolnice od 11. oktobra, u čačanskoj bolnici su radili lekari: Josip Benčan hirurg, Dušan Muškatirović hirurg, Vladimir Popović, sanitetski kapetan I klase, Boško Maksimović lekar-pripravnik, Branko i Jelena Krstić, Harun Daljević Levington lekar-pripravnik, Ćiril Kavčić lekar-pripravnik, Aleksandar Mitić lekar-pripravnik, Milivoje Stepanović lekar-pripravnik i Tomo Agbaba sanitetski potpukovnik.

U srezu trnavskom i u čačku, pored navedenih, te godine radili su i lekari: Mihailo Mladenović, Dragomir Aćimović, Zivko Erić, Svetislav Maksimović, Mate Beroš, Jelisaveta Vasiljević i Zivojin Zlatić.²⁹

Tokom oktobra i novembra u čačanskoj bolnici neprekidno su radili kursevi za bolničarke kojima je rukovodila i držala predavanja studentkinja medicine Marija Lompar, komesar bolničara i bolničarki. Posle završene sedmodnevne obuke bolničarke su dobijale specijalne sanitetske torbice snabdevene najnužnijim lekovima i zavojima i upućivane Štabu čačanskog odreda na raspored u vojne jedinice. U bolnici je radilo 13 profesionalnih i 15 dobrovoljnih bolničarki. Sve one su stanovale u bolničkoj zgradi i živele vojničkim životom vodeći sve poslove oko lečenja, nege, ishrane ranjenika, pranja zavoja i dr. Dobrovoljne bolničarke bile su: Nada Stojković, Nada Selaković, Nada Zlatić, Jela Đorđević, Milenija Avramo-

vić, Dragana Todorović, Nada Aleksić, Vera Vujičić, Zagorka Volić, Milica Grujičić, Ljubica Ivanović, sestre Dobrila i Emilija Klisarić, Danica Minić, Radojka Marković, Ružica Matić, Vera Obradović, Milica Pavlović, Smilja Todorčić, Stanislava Terzić, Draga Cirimanović, Dobrosava Stevčić, Rea Almozlino Vera, Nada Jevtović, Olga Vasović — Milošević, Zivana Marisavljević, i druge.⁸⁰

Sve veći broj ranjenika zahtevao je i veće sanitetske kapacitete, otvaranje novih ambulanti i bolnica. Posle bombardovanja školske poliklinike u čačku dr Zivko Erić i studenti medicine Dragiša Pajović i Teodosije Glišić preneli su inventar i lekove iz nje u jednu zgradu u Ulici vojvode Stepe broj 36 (sada Ratka Mitrovića), gde je osnovana ambulanta Čačanskog partizanskog odreda. U toj ambulanti radili su i studenti medicine: Milan Černelc i jedno vreme Marija Lompar, medicinska sestra Bosiljka Vukanović i bolničarke Danica Minić, Milica Grujičić i druge. Uskoro je ovde osnovan i mali stacionar sa pet kreveta i kuhinjom. U ambulanti su pregledavani i previjani ranjenici i bolesni borci, kao i građani povređeni od bombardovanja. Nešto kasnije u istoj ulici, u zgradi broj 73, osnovana je jedna manja bolnica koja je imala 12 kreveta. Ova bolnica nosila je zvanični naziv »Partizanska bolnica dr Dragiša Mišović«. Za teže hirurške intervencije u ovu bolnicu povremeno su dolazili dr Dušan Muškatirović i Vladimir Popović. Komesar ove bolnice i istovremeno i ambulante bio je Spasoje Vukčević.

Bolnica u selu Donjoj Gorevnici radila je i posle oslobođenja čačka. Bila je smeštena u seoskoj osnovnoj školi i u njoj je redovno bilo po desetak ranjenika. Teži ranjenici, posle ukazivane pomoći upućivani su u čačansku bolnicu ili u bolnicu u selo Gornju Gorevnicu. U selu Mrčajevcima, u zgradi osnovne škole, nalazila se jedno vreme privremena bolnica sa oko 20 kreveta. U njoj su tokom oktobra i prvih dana novembra lečeni partizanski i četnički ranjenici.

U okolini čačka, u selu Gornja Gorevnica, od polovine oktobra i prvih dana novembra radila je još jedna bolnica. Ova bolnica formirana je, pre svega, da bi se izbegla mogućna bombardovanja i ostvarila disperzija ranjenika. Po nalogu partizanske Komande mesta u čačku, Mladen Pavlović je organizovao prebacivanje dela ranjenika, lekova i inventara iz čačanske bolnice u Gornju Gorevnicu. U dve učionice smešteni su ranjenici, a magacini u učiteljske stanove. Svakog dana, kada je bilo vreme pogodno za letove avijacije, ranjenici su iznošeni na nosilima iz bolnice i raznošeni po seoskim kućama — kako bi bili zaštićeni od mogućnog bombardovanja — da bi uveče opet bili vraćani u bolnicu. Prema procenama u ovoj bolnici lečeno je ukupno oko 200 ranjenika. Hirurške intervencije u bolnici vršili su doktori: Muškatirović, Mitić i Popović. Bolnica je, pored kurirske imala i telefonsku vezu sa čačkom.

Posle oslobođenja Gornjeg Milanovca, 28. septembra, u gradu je preuređena dotadašnja bolnica koja je odmah počela primati ranjenike. Prvi ranjenici bili su iz borbe za oslobođenje grada. Od lekara u to vreme u bolnici su radili: Radisav Katanić, Dionisije Đorović, Petar Dujanović i Sava Mihailović, a kao lekarski pomoćnici: Nikola Tešić, Previslav Čolić, Dobrivoje Isailović, Petar Jeremić i drugi. Komesar bolnice bila je Stojanka Teodorović, profesor crtanja iz Gornjeg Milanovca, a upravnik dr Radisav Katanić. Bolnica je radila u gradu do prvog upada Nemaca u Gornji Milanovac 5. oktobra, kada je iseljena u selo Šarane, zatim smeštena u školsku zgradu na Savincu, u istom selu. Evakuacijom ranjenika rukovodio je dr Petar Dujanović. U toku evakuacije iz Milanovca ranjenici su doneseni u selo Šarane i smešteni u kuću Steve Jovanovića, dok se hrana kuvala u kući Jerotija Jovanovića, gde su bile smeštene i bolničarke. Oko nedelju dana bolesnici su proveli u kućama Jovanovića. Prvih dana na Savincu je bilo ukupno 15 ranjenika. U bolnicu je prenesen deo inventara, instrumenata i lekova iz Milanovca, pa su uređene operaciona sala i ambulanta.⁸¹

Ovde je izvršeno i nekoliko teških operacija. Prema raspoloživim podacima, za vreme lečenja u ovoj bolnici umro je 6 ranjenika: Jovašević Milutina Stanislav, Jakovljević Boška Miloš, Jovanović Alekse Dušan, Jeremić Lazara Radenko, Kojović Milenka Milomir i Vesković Dragoljuba Pavle.⁸²

Posle ponovnog izbacivanja Nemaca iz Gornjeg Milanovca, u gradu je i dalje radila gradska bolnica, ali je istovremeno radila i na Savincu.

Bolnica 1. šumadijskog odreda formirana je u Rudniku u zgradi sreskog suda. Upravnik bolnice bio je mladi lekar dr Herbert Kraus, dok su prve medicinske sestre odnosno bolničarke bile Marija Lompar, Stanimirka Petrović i druge. Ovde su lečeni lakši ranjenici, a teži su upućivani na Savinac, u čačak ili u Užice.

III

Rad na organizovanju i razvijanju saniteta u vojnim jedinicama na oslobođenoj teritoriji, zdravstvena pomoć narodu, kao i borba protiv mogućih zaraznih bolesti i epidemija imali su organizovan karakter. Regulišući razvoj, izgrađivanje i domene delatnosti sanitetske službe u vojnim jedinicama i na oslobođenoj teritoriji, Vrhovni štab NOP odreda izdao je 20. oktobra 1941. godine značajnu naredbu svim štabovima NOP odreda Jugoslavije. Pored ostalih podataka koje je trebalo dostaviti, u tački 8 te naredbe Vrhovni štab je tražio podatke o tome »... kakvo je stanje u sanitetskoj službi u odredima: bolnice, lekari, sestre, lekovi«; a u tački 9 »kakvi su do sada gubici u mrtvim i ranjenim«.³³

Štabovi odreda i bataljona, kao i narodnooslobodilački odbori, takođe su svojim naredbama pismeno usmeravali rad saniteta, davali mu uputstva, pomagali da se jednoobrazno razvija. Već smo spomenuli naredbu Mačvanskog bataljona od 17. septembra kojom se reguliše bolničarska služba. Isto tako i odluku Sreskog narodnooslobodilačkog odbora o tome da je novoformirana bolnica u Krupnju imala da leči sopstvene, ali i neprijateljeve ranjenike, odnosno Nemce. Upravnici bolnica i politički komesari, odnosno sanitetski radnici u odredima pismeno su određivani odnosno postavljani. I o tome nalazimo podatke u, istina, oskudnoj dokumentaciji.

Tako je Komanda mesta u čačku, 24. novembra izdala »dekret« kojim se postavlja Marija Lompar, bolničarka iz čačka za komesara bolničarske službe nad svim bolničarima i bolničarkama pri opštoj bolnici u Čačku, Palilulskoj partizanskoj bolnici, Partizanskoj ambulanti i drugim bolničkim smestilištima.

Vojne vlasti i NO odbori vodili su akcije i donosili odluke, razume se i direktno radili na zdravstvenoj zaštiti građana. U delovodnom protokolu Gradskog NO odbora za čačak nalazimo znatan broj dokumenata koji to potvrđuju. Gradski odbor, na primer, 10. novembra moli Komandu mesta da postavi u apoteci Čede Jovanovića, magistra M. Danilovića, zatim 19. novembra izdaje naredbu apotekarima da drže stalno otvorene svoje apoteke.³⁴

U Užicu se isto tako dosta radilo na potpunijem organizovanju zdravstvene zaštite građana i na što mobilnijem stanju svih faktora. Pismeno su određivana noćna dežurstva lekara u Domu zdravlja, dežurnih babica kako bi mlade majke imale potrebnu zdravstvenu zaštitu, kao i dežurstva apotekara. Isto tako, svojim odlukama Gradski NO odbor i Stab Užičkog odreda regulisali su način izdavanja i obračunavanja lekova u apotekama. Pored ostalog, tim odlukama bila je uvedena obaveza da sve recepte overava vojni sanitet. U Užicu je krajem novembra sprovedena akcija pregleda vode u bunarima i česmama, pa su bili isključeni iz upotrebe oni objekti kod kojih je ustanovljeno postojanje zaraznih klica. Tih dana su otkrivene i pojave trbušnog tifusa i dizenterije i ustanovljeno da se dizenterija širi iz račanskog sreza, te su odmah sprovedene akcije da se zaraza suzbije. U gradu je povremeno vršen pregled kuhinja i prodavnica životnih namirnica. U toj akciji Odbor za higijenu Gradskog NO odbora predložio je da se jedan broj građana kazni zbog nečistoće u njihovim lokalima.³⁵

U pogledu snabdevanja lekovima i sanitetskim materijalom, pored piana od neprijatelja i korišćenja svih rezervi i kapaciteta u oslobođenim gradovima i drugim mestima gde je bilo zdravstvenih ustanova, značajan činilac je predstavljalo ilegalno snabdevanje lekovima iz okupiranih gradova. Ilegalni partijski radnici, u prvom redu oni na radu u apotekama i skladištima i simpatizeri KPJ, obavili su značajne poslove.

Snabdevanje posteljnom, odećom, artiklima ishrane, pored onoga čime su raspolagale bivše bolnice i što se dobilo plenom od okupatora, u velikoj meri zavisilo je od pomoći naroda. A ta pomoć bolnicama bila je veoma obilna i u svim krajevima oslobođene teritorije vrlo raširena. Tako, na apel OK KPJ i Gradskog;

NOO u Užicu stanovništvu da pomogne smeštaj i ishranu ranjenika »i staro i mlado, i žene i muškarci iz Užica i okoline pohrlili su sa čaršavima, dušecima, jorganima i ćilimima u bolnicu, sa darovima ili kompletnom devojačkom spremom. Zene su donosle rublje, čarape, džempere, rukavice, peškire, Pantalone, gunj eve, opanke, cokule — šta je koja imala u kući donela je ranjeniku na dar _____«^M U prikupljanju namirnica za ranjenike naročito su se isticale žene i omladinke sela oko Užica: Sevojna, Ljubanja, Buara, Krčagova, Gorjana i Stapara. U selima oko Toponice, gde se nalazila bolnica Kragujevačkog odreda, formirani su aktivni žena za prikupljanje hrane za bolnicu. »Na seoskim putevima mogle su se svakog dana sresti desetine seljanki kako hitaju prema bolnici sa korpama hrane i drugih poklona za ranjenike, te je ova partizanska bolnica bila dobro snabdevena hranom i svim ostalim stvarima.«⁷ Tokom razvijanja sanitetske službe u Mačvanskom partizanskom odredu povedena je i akcija za prikupljanje priloga za ranjenike, kao i za kompletnije opremanje bolnica i previjališta. Tom prilikom sakupljeno je dosta i dragocenih priloga. Naročito je skupljeno dosta peškira od tankog platna — beza, koji su se mogli upotrebiti za zavoje. Često su devojke — udavače odvajale iz svoje devojačke »spreme« to fino, tanko platno i druge stvari namenjene za darivanje svatova i prilagale za ranjenike i bolnice. Bilo je slučajeva da su i pojedini sveštenici prilagali peškire od beza, koji su bili darovani crkvi.³⁸

Vrlo umešno su korišćeni fabrički kapaciteti u većim oslobođenim mestima, najviše u Užicu i Čačku, za proizvodnju nekih artikala za sanitetske potrebe. U Užicu je tkačka radionica proizvodila platno za izradu zavoja, dok su u čačku za izradu zavoja korišćeni kapaciteti fabrike hartije.

Vita Cvetković navodi izjavu jednog lekara iz Užica: »Bolnice su u prvo vreme bile dobro snabdevene lekovima i zavojnim materijalom. S vremenom, usled velikog broja ranjenika, zalihe su se iscrpile, ali smo se mi snalazili. Pre svega, za zavoje je bolnica dobijala od tkačnice veće količine tankog tzv. »srpskog platna«, koje je isečeno, sterilizovano i pripremljeno za zavoje. Tadašnji apotekar okružne bolnice priča o tome da je tih zavoja bilo toliko da se hodnikom ispred bolničke apoteke nije moglo proći. Kad se osetilo da ponestaju lekovi intervenisao je Vrhovni štab. Lekovi su otkupljivani od privatnih apotekara u Gornjem Milanovcu, Užicu i Požegi. Znam vrlo pouzdano da su lekovi uzeti iz apoteke Nikole Stefanovića u Užicu plaćani u najkraćem vremenu. Znam da je iz bolnice snabdevan lekovima i sanitetskim materijalom i sanitet borbenih jedinica. Znam da je opremljeno stotinama torbica sa lekovima, zavojima i ostalim što je potrebno za prvu pomoć bolničarkama i odredima.«³⁸

U vreme kad je u čačanskoj bolnici i u apotekama ponestalo zavoja od platna, stručnjaci fabrike hartije brzo su napravili recepturu i izvršili pripreme za proizvodnju papirnih zavoja. Takvih zavoja proizvedene su velike količine i kasnije su se veoma mnogo upotrebljavali.⁴⁰ U čačanskim apotekama počeli su se praviti tzv. magistralni lekovi. Farmaceut Aristid Jovanović, inače veliki poznavalac i poklonik lekovitog bilja, sve više je dobavljao nanu, kamilicu, beli siez i drugo lekovito bilje, pravio od njih smeše i prodavao.

Poseban i originalan proizvod za potrebe saniteta u danima Užičke Republike predstavljao je sanitetski voz. Transportovanje teških ranjenika do bolnica, iako je najčešće vršeno vozom i motornim vozilima, a ponekad i konjskim zapregama, nije uvek bilo efikasno. Zato su užički radnici, na predlog svojih drugova iz ložionice, i uz saglasnost stručnjaka — lekara i inženjera napravili sanitetski voz. U jednom vagonu bili su instalirani tuševi i kazan za toplu vodu i sve je to pretvoreno u kupatilo, drugi je bio uređen za ambulantu, dok su u tri vagona bile nameštene postelje. Sanitetski voz je saobraćao sve do položaja prema Višegradu i Gornjem Milanovcu, primao ranjenike kojima su lekari i bolničarke ukazivali pomoć i prenosili ih u bolnice.

U cilju unapređivanja sanitetske službe i razmene iskustava održano je više savetovanja sa lekarima — upravnicima bolnica i političkim radnicima. Jedno takvo savetovanje organizovao je Mitar Bakić sa upravnicima bolnica, komesarom Užičkog odreda Milinkom Kušićem i komandantom mesta Vukolom Dabićem. Odlučeno je da se u svim slobodnim mestima organizuju prihvatne bolnice ili ambulante gde ih dotada nije bilo (Požega, Arilje, Kosjerić, Čajetina). Isto tako, prilikom

formiranja Glavnog narodnooslobodilačkog odbora za Srbiju, 17. novembra 1941, za poverenika za snabdevanje i narodno zdravlje postavljen je član Glavnog štaba za Srbiju Mirko Tomić, dok je njegov zamenik bio dr Dejan Popović. U to vreme, na poziv druga Tita, iz Kraljevačkog odreda u Vrhovni štab stigao je i dr Gojko Nikoliš i počeo da radi na organizaciji saniteta Vrhovnog štaba. U drugoj polovini novembra i u Čačku je organizovano savetovanje o sanitetskoj službi u bolnicama i u vojnim jedinicama. Pored zdravstvenih radnika iz čačka i nekih vojnih jedinica, na savetovanju je bio i dr Nikoliš. Najviše je bilo reči o boljem korišćenju bolničkih kapaciteta i zdravstvenih radnika, efikasnijem lečenju ranjenika, kao i o mogućnostima za eventualnu evakuaciju. Govoreći o toj svojoj delatnosti dr Nikoliš piše:

»Danima i noćima bio sam u pokretu. Obilazio u Užicu, Požegi i čačku sve što je bilo u vezi sa sanitetom: bolnice, ambulante, apoteke i ljude koji su tu radili. Evo glavnih podataka o tadašnjoj situaciji: ukupno je na tom području moglo biti oko 500 ranjenika (kasnije, kada je počela nemačka ofanziva, taj je broj porastao na 700). Najveća njihova koncentracija bila je u samom Užicu... Stanje u bolnicama, dabome, nije bilo zadovoljavajuće, ali nije bilo ni tragično...«⁴¹ U to vreme, 22. novembra 1941. godine, došlo je do poznate eksplozije — diverzije u trezorima Narodne banke koji su bili pretvoreni u skloništa i za smeštaj fabrike oružja. Veliki broj opečenih, zadao je teške poslove sanitetu Užičkog odreda i sanitetu Vrhovnog štaba. Bilo je mnogo dilema oko toga kako lečiti teške opekotine, mada je svim opečenim ukazana prva pomoć u najkraćem mogućem roku — za dva do tri sata.

Pored ostalog, ranjenicima je poklanjana posebna briga i putem poseta građana, omladine, a naročito istaknutih rukovodilaca. Tako su ranjenike u bolnici na Rudniku više puta posećivali: Dušan Petrović Sane, Spasenija Babović Cana, Milan Blagojević, Dušan Dugalić i drugi. Ranjenike u čačanskim bolnicama posećivali su politički komesar čačanskog odreda Ratko Mitrović i komandant mesta Milenko Nikšić. Bolesnike u Sevojnu jedanput je posetio i drug Tito sa Petrom Stambolićem, Dobrivojem Vidićem i drugim istaknutim rukovodiocima, pored komandanta i političkog komesara Užičkog odreda Dušana Jerkovića i Milinka Kušića koji su više puta obilazili bolnice. Bolesnici koji su lečeni u Krčagovu pamte da ih je jednog dana posetila grupa boraca protivavionske odbrane Užica, među kojima je bio i komandant odbrane rezervni oficir Mihailo Tomić. Tom prilikom on je kazao bolesnicima da se ne plaše aviona, jer će ih njegovi protiv avionci — oterati.

IV

Ofanziva nemačkih jedinica na oslobođenu teritoriju u zapadnoj Srbiji i Šumadiji 1941. godine, imala je znatnog uticaja na sanitetsku službu i u vojnim jedinicama i u oslobođenim gradovima. Došlo je do evakuacije bolnica i ranjenika. Neke od tih bolnica prešle su i do blizu dve stotine kilometara uz pomoć zaprežnih vozila i noseći ranjenike na nosilima, a vrlo ih je malo evakuisano vozom ili motornim vozilima.

Bolnica iz Čokešine počela je evakuaciju još krajem septembra, ispred nemačke kaznene ekspedicije — preko Cera u Rađevinu i zaustavila se u Sljivovi, gde je ostala oko 20 dana. Pokret je bio težak, jer nije bilo lako evakuisati oko 60 ranjenika. Iz Sljivove teški ranjenici su upućeni u Užice, a lakši i većina osoblja otišli su u sastav bolnice u Krupnju. Krupanjska bolnica je takođe evakuisana pod teškim okolnostima, sa volovskim zapregama. Deo ranjenika evakuisan je najpre u Sljivovu, a zatim u Donju Orovicu. Drugi deo bolnice kretao se preko Pecke, takođe u Gornju Orovicu, uz stalne borbe protiv četnika.

Povlačenje bolnice Posavskog odreda iz Posavine počelo je 28. septembra. Kako beleži dr Julka Mešterović te noći je bolnička kolona natovarena na 10 seoskih kola krenula u Miličinicu. Posle nekoliko dana u tu bolnicu je dr Dura Mešterović doveo 18 teških ranjenika tako da ih je ukupno bilo 32. Iz JVUličinice bolnica je krenula 18. oktobra sa kolonom od 20 kola, konjanika i pešaka. Na putu prema Počuti bolnici su se pridružili ranjenici i bolesnici iz Mačvanskog i

Valjevskog odreda. Otuda se bolnica uputila preko Vujnovače i Debelog brda za Pašinu Ravan. Iz Pašine Ravni dr Dura Mešterović je odveo, sa bolničarkama Borkom Demić Pihler i Sekom Vićentijević i grupom partizana — pratilaca, 23 teška ranjenika volovskim kolima preko Seče Reke i Kosjerića — za Užice. Posle nekoliko dana bolnicu na Pašinoj Ravni napali su četnici i uspeali da zarobe ranjenike. Posle dva-tri dana njih su oslobodili delovi Posavskog NOP odreda. Ranjenici su odavde dalje evakuisani u Rogaćicu, a zatim na Zlatibor.

U vreme četničkih napada na partizanske jedinice, pored napada na bolnicu na Pašinoj Ravni, bilo je i drugih, najviše u čačanskom kraju. Četnici sunapadali bolnice u Gornjoj Gorievnici, na Savincu i u Gornjem Milanovcu. Svuda su, pošto su bolnice bile nedovoljno obezbeđene, uspevali da razoružaju i zarobe veći broj boraca (naročito u Milanovcu) i da ih pobiju ili predaju Nemcima u selu Slovcu kod Valjeva. Prvog novembra oni su napali i zarobili grupu od 33 lekara, studenata medicine, bolničarki i ranjenika koji su iz Posavskog i Kosmajskog odreda pošli na oslobođenu teritoriju. Sve su te zarobljenike, sem Leposave Lukić koja se spasla, streljali u Brajićima. Dr Radisava Katanića Nemci su zarobili i streljali, dr Levija — četnici, dr Stevan Ber poginuo je previjajući ranjenike u selu Jarčujaku pred Kraljevom, a dr Miša Pantić po prelasku Lima.

Opšta evakuacija ranjenika iz bolnica u dolini Zapadne Morave i iz Užica počela je krajem novembra. Upravo, 21. novembra počela je evakuacija ranjenika iz užičkih bolnica na Zlatibor, u bolnicu koju je organizovala dr Julka Mešterović. U to vreme, i nešto kasnije, počela je i evakuacija ranjenika sa teritorije Kragujevačkog i čačanskog odreda. Bolnica Kragujevačkog odreda krenula je 27. novembra iz Toponice. Kolona od preko 50 zaprega sa oko 100 ranjenika, inventarom i rezervama hrane, koju je predvodio dr Vojislav Dulić, stigla je u čačak, ukrcala se u voz, dospela u Užice, odatle na Zlatibor i dalje krenula prema Sandžaku. Pod teškim uslovima, naročito zbog bombardovanja, evakuisana je i bolnica sa Rudnika, takođe preko Čačka, čačanske bolnice evakuisane su tek 27. i 28. novembra. U čačanskoj bolnici ostalo je oko 50 ranjenika koji nisu mogli biti evakuisani. Njih je dr Ber vodio kao nastradale od bombardovanja, a kasnije ih premostio na zarazno odeljenje. Do 29. novembra sve užičke bolnice bile su evakuisane na Zlatibor.

Sanitetsko osoblje, lekari i narod učinili su sve što su mogli da spasu ranjenike ispred nemačke of anzi ve. Do njihovog prebacivanja na Zlatibor taj veliki poduhvat uspešno je izvršen. Međutim, silina i munjevitost završnice nemačke ofanzive poslednjih dana novembra onemogućile su da se teški ranjenici sa Zlatibora evakušu u Sandžak i Crnu Goru. Njih oko 150, po nekim procenama i do dve stotine, Nemci su poubijali i izvršili jedan od najtežih zločina u Srbiji 1941. godine.

NAPOMENE

¹ Zbornik dokumenata i podataka NOR, tom II, str. 13, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1949.

¹ Dragoslav Parmaković, Mačvanski partizanski odred, Fond NOB Podrinja, str. 142, Sabac, 1973.

* Zene Srbije u NOB, Nolit, Beograd, 1975. str. 462.

*) Isto, str. 420—421.

• Nada Simović, Dnevnik, neobjavljeni rukopis, Muzej ustanka 1941. Titovo Užice.

• Mladen S. Stefanović, Partizanski vidari, str. 22, Čačak 1973.

⁷ Vita Cvetković, 1941—1942. u svedočenju učesnika NOB, str. 350—351, VIZ, Beograd, 1976.

* Zbornik dokumenata 1 podataka NOR, tom I, dok. 4, str. 42, Beograd, 1949.

• Isto, dok. 11, str. 66.

^M dr Julka Mešterović, Lekarev dnevnik, str. 55—56, VIZ, Beograd, 1968.

^{II} Jovan Radovanović, 67 dana Užičke Republike, str. 49, I izdanje, Prosveta, biblioteka Svedočanstva, Beograd, 1961.

^{II} V. Cvetković, n.d, str. 358.

“ Zene Srbije u NOB, str. 353.

- ¹⁴ V. Cvetković, n.d, str. 351—2.
- ¹⁸ Miroslav Mojsilović, Apotekarstvo u čačku, str. 100, Apoteka »Dr Dragiša Mišović«, Cačak, 1976.
- ¹⁸ Dragojlo Dudić, Dnevnik, str. 66. Prosveta, Beograd, 1957.
- ¹⁷ M. Stefanović, n.d, str. 25.
- ¹⁸ Stanoje Filipović, Sanitet Podrinjskog partizanskog odreda, Komunist, 11. januar 1962.
D. Parmaković, n.d, str. 322—3.
- « Arhiv V. I. I., k. 1961, br. reg. 1/1—19.
Zene Srbije u NOB, str. 329—330.
- ¹¹ M. Stefanović, n.d, str. 26—27.
- ²³ Zene Srbije u NOB, str. 255—352.
- ²⁴ Isto, str. 264.
- ²⁸ Dr Gojko Nikoliš, Iskustva NOR, str. 141, VIZ, knj. 40, Beograd, 1965.
- ²⁸ Knjiga naredbi bolnice u Užicu, Muzej ustanka 1941, Titovo Užice.
- ²⁷ Vita Cvetković, U pozadini, Vojnosanitetski pregled br. 9/58, str. 681.
- ⁴⁸ Knjiga naredbi bolnice u Užicu.
- ¹⁹ Luka Dragojlović, sudija Ustavnog suda Srbije i Ljubomir Tarbuk, penzioner: usmene izjave autoru.
- ⁸⁰ Zene Srbije u NOB, str. 422.
- ⁸¹ M. Stefanović, n.d, str. 55—63.
- ⁸² Istorijski arhiv čačak, Fond NOB, F 1/41.
- ³⁸ Zbornik dokumenata i podataka o NOR, tom I, knj. 20, dok. 24, Beograd, 1965.
- ³⁴ M. Stefanović, n.d, str. 47—48.
- ³⁵ N. Ljubičić, J. Popović, M. Radovanović i M. Kovačević, Užice 1941, str. 366—7, VIZ, Beograd, 1961.
- ³⁸ Vita Cvetković, Spomenik, neobjavljeni rukopis, str. 121—122.
- ⁸⁷ Zene Srbije u NOB, str. 265.
- ⁸⁸ D. Parmaković, n.d, str. 323.
- ⁸⁹ M. Mojsilović, n.d, str. 103.
- ⁴⁰ G. Nikoliš, n.d, str. 14.
- ⁴¹ J. Mešterović, n.d, str. 63—76.

MILUTIN JAKOVLJEVIĆ
MILAN ĐOKOVIĆ

ORGANIZOVANJE OMLADINSKIH RADNIH BRIGADA U UŽIČKOJ REPUBLICI

Na oslobođenoj i prostranoj teritoriji zapadne Srbije 1941. godine, omladina se masovno javljala da učestvuje u radnim akcijama, pa su tada stvarane i prve omladinske radne brigade. Još u julu 1941. posle formiranja čačanskog NOP odreda »dr Dragiša Mišović«, uporedo sa prvim oružanim akcijama, bilo je neophodno pomagati u obavljanju poljoprivrednih radova, u prvom redu na imanjima boraca koji su se nalazili u odredu.

Prema ratnom dnevniku komandira Prve trnavske partizanske čete, Milutina Stojića, pored izvođenja vojne nastave, političkog i kulturno-prosvetnog rada, koji su bili strogo planirani za svaki dan, borci su bili dužni da, povremeno, u grupama, završe određene važne sezonske poljoprivredne poslove. Tako u dnevniku od 15. jula 1941. stoji zapisano:

»1. Kod jednog našeg partizana upućeno je 14 drugova da žanju pšenicu. Površina zasejane pšenice 50 ari.

2. Kod drugog partizana poslata su tri partizana da sadenu se no...«¹

Iz daljeg teksta dnevnika vidi se da su partizani svome drugu iz čete pokosili livadu, da je njih 12 kod drugog učestvovalo u vršaju pšenice. Na ovakve radne akcije pretežno su odlazili oni borci koji su služili vojsku ili su bili obučeni u rukovanju oružjem. Neiskusniji borci, ostajali su u četi radi obuke.

Ovo su, svakako, prve klice dobrovoljnog rada u toku narodnooslobodilačke borbe. Kasnije, u avgustu i septembru 1941, kada su oružane akcije protiv okupatora bile češće i kada je dolazilo do snažnijih otvorenih napada na nemačku živu silu, borci se nisu više izdvajali iz svojih jedinica radi dobrovoljnog rada.

Posle stvaranja slobodne teritorije u zapadnoj Srbiji i Šumadiji, u septembru i oktobru, posebna pažnja je usredsređena na rad u pozadini i angažovanje svih materijalnih i drugih sredstava za potrebe fronta. Užička »Borba« od 21. oktobra 1941. donela je opširan članak: »Mobilizimo široke narodne mase na pozadinskom frontu« i, između ostalog, kaže: »U sadašnjem veličanstvenom ustanku srpskog naroda protiv njegovih ugnjetača nema razlike između fronta i pozadine... Bitka se vodi na položajima, bitka se vodi iza položaja, u pozadini... Da bi se pobedilo na svim položajima, treba pobediti najpre na pozadinskom frontu.«²

Na Osnivačkom zboru Srpskog narodnooslobodilačkog omladinskog saveza u Užicu, 17. oktobra 1941, istaknuto je, pored ostalog, »da se od omladine stvori udarna snaga borbe, kako na frontu, tako i u pozadini«.³

OMLADINSKA RADNA AKCIJA U DOBRUNU

U prvoj polovini oktobra 1941. omladina Užica učestvuje u velikoj radnoj akciji u Dobrunu.

Dobrun je selo u dolini Crnog Rzava, istočno od Višegrada, na samoj granici Bosne i Srbije. Naseljeno je pretežno muslimanskim življem. Njegovi žitelji su pre rata bili vredni stočari i ratari. U oružanom ustanku, ovo mesto je pripalo teritoriji ustaške tzv. Nezavisne Države Hrvatske.

Krajem septembra i početkom oktobra 1941, stanovnici ovog sela su, pod uticajem ustaške propagande i u strahu od četnika, napuštali svoja ognjišta, rodne njive i voćnjake i bežali da bi sačuvali goli život. Ostajala je vezana stoka u štalama, napuštana su ognjišta, rodne njive i voćnjaci, i to baš u vreme kada je trebalo prikupiti bogat rod, kada je trebalo u veoma rodnoj godini, sve to srediti i sačuvati za dugu zimu. Pretila je opasnost da svi ti plodovi propadnu. O tome su užičke »Vesti«, 12. oktobra pisale: »Kada su hrabre partizanske čete očistile naš kraj, zaplašeni neprijatelj nije imao vremena da pokupi žetvu i da pobere plodove marljivih i žuljevitih zemljoradničkih ruku. U opustošenim selima napuštena zasejana polja, sazrele voćke i zrelo povrće nije imao ko da pobere.«⁴

Narodnoslobodilački odbor u Užicu, da bi spasao bogatu žetvu u selu Dobrunu, odlučio je, početkom oktobra 1941, da organizuje omladinsku radnu akciju na njenom sakupljanju. Odluka je saopštena na omladinskoj priredbi, koja je održana 4. oktobra uveče u Sokolskom domu u Užicu, na kojoj je bilo prisutno dosta omladine. Prema sećanju savremenika, pri kraju priredbe je u salu, gde se pevalo i igralo, ušao dobošar i na uobičajen način saopštio: »Ujutru će se održati zbor omladine pred domom. Ide se na berbu kukuruza u Dobrun i ostaje se desetak dana. Trebalo bi da nas bude što više na toj mobi...«⁵

U Užicu se već znalo šta Narodnoslobodilački odbor i vojne vlasti čine da se savladaju velike teškoće u obezbeđenju potrebne količine hrane za vojsku, izbeglice iz Bosne i izgnanike iz Slovenije, kao i gradsku sirotinju. Dragoceni su bili svaki kilogram žita, pasulja, krompira ili voća, jer je u Užicu kuvana hrana u kazanima i deljena stanovništvu. U to vreme nikome nije mnogo smetalo ni što je hrana neslana, jer tada nije imalo soli niti se ona gde mogla naći.

Sutradan, 5. oktobra, rano izjutra, na železničkoj stanici bilo je vrlo bučno. Oko 150 omladinaca i omladinki, Užičana, došlo je da bi se, popularnim »ćirom«, uskom užičkom železnicom, uputilo ka Višegradu i da bi u Dobrunu učestvovalo u ubiranju letine. Kad je voz krenuo, čula se pesma »Širom sveta omladina nova«. Redale su se šale, dosetke, pa je i atmosfera bila mladalačka, vedra i bučna. Niko od mladića i devojaka, među kojima su se nalazili i naoružani borci Umetničke čete, njih dvadesetak, koji su imali zadatak da obezbeđuju nesmetano obavljanje poslova, nije bio zabrinut što se ide u susret ratištu i ratnoj zoni, što se ide blizu Bijelog Brda na kome su partizani vodili borbe sa Italijanima i ostalim neprijateljima. Već tu, na železničkoj stanici, znalo se ko će biti komandant, ko član štaba, ko su komandiri i komesari četa... Sve je to bilo primerno organizovano. Partizanski voz je bio okićen cvećem i zastavama, tako da je to davalo pravu sliku revolucionarnog poleta i spremnosti užičke omladine u čemu su, razumljivo, prednjačili skojevci.⁶

Kad su stigli u Donje Vardište, omladinci i omladinke su se smestili u nekoliko zgrada. Tu im je bio logor, a odatle su, svako jutro, vozom odlazili u Dobrun i uveče se vraćali s rada.⁷ Pošto su mostovi na Crnom Rzavu bili porušeni, dotle se dolazilo vozom, a odatle se odlazilo malom šumskom železnicom. Interesantno je da je mnogima Dobrun ostao u sećanju kao mesto u kome gotovo nije imalo žive duše: džamija je dogorevala, selo je bilo potpuno prazno i pusto, u štalama je stoka, vezana i gladna, uginula, a ona, koja je uspela da se odreši i ode iz štale, lutala je po poljima i šumama kao poludivlja.⁸ Sve je bilo spaljeno, sve uništeno, _sem dobre letine! Ta strašna slika urezala se u sećanje kao nešto što se ne može zaboraviti. U neposrednoj blizini nalazile su se čete Užičkog partizanskog odreda. One su držale položaj Dobrun—Bijela Brda, a Italijani od Priboja do Bijelog Brda.

Letina je bila rodila kao nikad do tada. Omladinci su radili po tačno utvrđenom rasporedu. Brali su kukuruz, vadili krompir, čupali pasulj, kupili šljive, orase i brali drugo voće da bi sve to transportovali vozom za Užice. Kovali su i pekmez. O velikom elanu i entuzijazmu s kojim je užička omladina radila u selu Dobrunu, na domaku fronta, »Vesti« su 12. oktobra 1941. pisale: »Ali, našle su se

vredne ruke užičke rodoljubive omladine koja već nekoliko dana u opustelom Dobrunu i njegovoj okolini bere jesenje plodove i bere zimnicu za vojsku. Od ranog jutra pa do zalaska sunca veseli omladinci i omladinke, mladi partizani i partizanke, vredno rade. Beru šljive, kruške, jabuke i drugo voće i spremaju pekmez. Pobiru pasulj, papriku, kupus i drugo povrće, beru zrele kukuruze.

A uveče, kada mesečina obasja mirna polja i guste šume, umorna omladina, opaljena jakim jesenjim sunčevim zracima, prenosi pobrane plodove toga dana u zatvorene prostorije, u sobe železničke stanice i nastavlja rad. Tu se, uz pesmu, smeh i radost opet radi, komiša kukuruz, prebira pasulj, čiste orasi, dok iz daljine potmulo odjekuju udarci neprijateljskih bombi i granata, koje tutnje na frontu kod Višegrada. Vredno i neumorno radi užička omladina koja je uvek spremna da pomogne svome narodu bilo borbom, bilo ma kojim poslom, ma nai koji način.⁹

Pošto je radna akcija bila u blizini fronta to je obezbeđenje dobro organizovano. Partizanske straže su čuvale omladince. U neposrednoj blizini su bili borci Užičkog partizanskog odreda pa su se i zajednički hranili sa omladincima iz brigade, kao da su bili jedna vojna formacija.

Omladinci su stalno pevali i radili. Jedinu neprijatnost donosio im je svakodnevno jedan avion, izgleda tipa »roda«, koji je nadletao i bacao svežnjeve ručnih bombi. Uvek je doletao iz pravca Višegrada da bi mitraljirao ili bacao bombe, pa se ponovo vraćao tamo odakle je i doletao. Bombe su rađene pre rata u fabrici »Vistad« u Višegradu, a u avionu se nalazio ustaški satnik Kukovec.¹⁰ Ali, čim bi omladinci čuli njegovu zujanje iz daljine, onda bi jedan drugom dovikivali »Bežite, evo kukavice«, pa bi se sklanjali u šume ili voćnjake i otuda pucali iz pušaka u avion. Događalo se da su i železničari iz Višegrada javljali stanicama kada pilot Kukovec uzleti avionom, da je krenuo u tom pravcu.

Na radnoj akciji se sastajao i Aktiv SKOJ-a.¹¹ Na sastancima su, između ostalih, bili Nada Matić (kasnije proglašena za narodnog heroja), Nada Vuković, Lenka Nikolić i još neki. Sa borcima iz 3. užičke čete Nikole Ljubičića, koji nisu bili na položaju, držana je i politička nastava, dok su na čitalačkim časovima i sa drugim omladincima čitane »Vesti«, koje su redovno dobijane. Uveče su davane i priredbe sa takozvanim »Raportom« o aktuelnim događajima. »Neke omladince nije bilo lako uveče oterati na spavanje, jer su želeli da što više čuju i što više saznaju...«¹²

Interesantan je jedan detalj sa ove omladinske radne akcije koji je mnogima ostao upečatljiv. »Negde pred kraj radne akcije, na stanici u Vardištu, obrela se grupa partizana sa italijanskom fašističkom zastavom. Zarobili su je partizani 3. užičke čete od Italijana u borbi na Bijelom Brdu i doneli. Dok su čekali voz za Užice, na peronu je održan miting na kome je govorio partizanski komandir Nikola Ljubičić. On je vatreno i sa zanosom govorio o ratnom trofeju preotetom od neprijatelja koji su, pod borbenim naletom mladih užičkih partizana, naterani u panično bekstvo. Omladina je aplauzom pozdravljala njegove reči. Kad je završio govor, fašistički simbol se našao pod nogama partizana. Svi partizani i omladinci su pregazili zastavu simbolično pokazujući da će se boriti sve dotle dok i fašizam ne doživi sličnu sudbinu. Zarobljeni ratni trofej odneli su, potom, užički partizani u svoj grad da bi pokazali kako su i zastavu osvojili od neprijatelja.«¹³

Neki od učesnika tvrde da se Umetnička četa vratila dan-dva ranije u Užice gde ih je, u Sokolskom domu, dočekaao Dobrivoje Vidić i saopštio im da su pozvani ranije zbog »pojačanja odbrane Užica od samozvanog vojvode Javorskog«.¹⁴ Drugi, pak, smatraju da su svi učesnici ove radne akcije iz Dobruna stigli u Užice uoči 17. oktobra da bi, sutradan, svi bili u Sokolskom domu na Osnivačkoj, konferenciji Srpskog narodnooslobodilačkog omladinskog saveza.

OMLADINSKA RADNA BRIGADA U DONJOJ GORIEVNICI

Omladinska radna brigada u selu Donjoj Gorievnici, kod Čačka formirana je po odluci Sreskog komiteta SKOJ-a sreza ljubičkog. Prema sećanju učesnika, u drugoj polovini septembra 1941, u Donju Gorevnicu je dolazio sekretar Sreskog.

komiteta SKOJ-a Miroslav Miro Vuković i preneo direktivu sreskog rukovodstva 0 organizovanju prve omladinske radne brigade u ovom kraju. Vuković je tom prilikom istakao da njihovo selo Donja Gorievnica ima veliki broj boraca u partizanskoj četi i da su njihova imanja zapuštena, neobrađena, plodovi neobrani.

Zaključak je bio da se pozovu najnapredniji omladinci na sastanak u prvu narednu nedelju. Na taj sastanak, koji je održan u rudniku uglja u Donjoj Gorevnici, došlo je sedam-osam omladinaca. Kada je oko 10 časova stigao sekretar Sreskog komiteta Miroslav Vuković, već su bili obezbeđeni stražari od strane omladinaca kako bi se rad odvijao što bezbednije. Vuković je najpre govorio o političkoj situaciji, o akcijama partizanskih četa i o odlasku sve većeg broja ljudi u partizanske redove. »Odlazeći u partizanske jedinice — rekao je Vuković — borci su ostavili svoje kuće, neobranu letinu, a na nama, koji smo ostali u pozadini, dužnost je da im pomognemo.« On je dalje naglasio da su u teškoj situaciji i domaćinstva ratnih zarobljenika iz aprilskog rata, zatim sirotinje i ostalih koji nemaju dovoljno radne snage. »Zbog toga ne možemo sedeti skrštenih ruku« — zaključio je Vuković.¹⁶

Prisutni omladinci su sa oduševljenjem prihvatili predlog sreskog rukovodstva SKOJ-a da se formira omladinska radna brigada »koja treba«, kako je rekao sekretar Sreskog komiteta SKOJ-a — »da bude masovni akcioni pokret omladine u pozadini koji će kod naroda propagandno deiovati, a neprijateljima zapušiti usta...«¹⁶

Svaki od prisutnih omladinaca dobio je zadatak da iz svoga rejona pozove što više omladinaca i omladinki i da određenog dana dođu na zbornom mesto. Zakazanog dana, krajem septembra, okupilo se oko 30 omladinaca i omladinki na livadi zvanj Krušik u Donjoj Gorievnici. Posle kraćeg dogovora, podelili su se po grupama i krenuli na prve zajedničke radne akcije: branje i prevlačenje kukuruza, sečenje šaše. — Uveče, prvog dana, svi su se našli na zbornom mestu i, postrojeni u koloni, krenuli kroz selo sa pesmom. Izbacivane su i prigodne parole. Narod je izlazio na put da vidi i čuje omladince-brigadiste.

Angažovanje na poslu u toku prvog dana, pesma i drugarstvo koji su pratili brigadiste, doprinelo je da se već sledećeg dana prijave novi omladinci i omladinke 1 da se brigada omasovi.¹⁷ Već drugog radnog dana pristupilo se formiranju rukovodstva omladinske radne brigade. Za komandanta je izabran Slavko Jevtović, za političkog delegata Vojislav Lukić, za sekretara Mirko Đorđević, a u rukovodstvu se nalazila i Viktorija Janković, koja je bila zadužena za rad sa omladinkama. Određeni su i rukovodioci grupa po rej onima.

Rukovodstvo brigade posećivalo je pojedine partizanske porodice, planiralo berbu kukuruza, prevoz do kuće, komišanje i druge poslove. Na zajedničkom sastanku rukovodstvo bi davalo određene zadatke svakoj grupi po već utvrđenom rasporedu. Sutradan ujutru, svaka grupa išla bi tamo gde je planirana.

Disciplina i radni elan bili su na zavidnom nivou. Skojevci, kojih je bilo u ovom selu, služili su ostalim za primer u svakom pogledu: na radu, u pesmi, ponašanju. Jednom, dok su brali kukuruz na njivi Dobrice Avramovića, posao nije mogao da se završi u toku dana, pa je predloženo da se njiva ne napušta dok se kukuruz ne obere i ne okomiša. Predlog je prihvaćen i posao uspešno obavljen te večeri.

Omladinska radna brigada nije radila samo na seoskim imanjima, već je imala i druge zadatke: vađenje municije iz Zapadne Morave koja je tu bila bačena u aprilu 1941. Ovu municiju su omladinci sušili i predavali partizanskoj Komandi mesta u čakku. Radili su i na prikupljanju stare hartije, čaura, čuvali su prve partizanske magacine. — Omladinke su plele džempere, čarape i rukavice, o čemu se posebno brinula Viktorija Janković. Na sastancima, koji su se često održavali, bilo je i drugarskih kritika ako neko slabije radi, ako zakasni, ako ne služi za primer na radu. — Za rezultate aktivnosti Omladinske radne brigade znalo se svakodnevno, ali je »na javnost« iznošeno jednom sedmično.

Radni dan brigade trajao je koliko i dan — od jutra do mraka, od izlaska do zalaska sunca. Tako se ponekad radni dan »istezao« da bude što duži da bi se uradilo što više. Ni nedeljom omladina nije mirovala. Organizovana su i sportska takmičenja: u skoku u dalj, bacanju kamena s ramena, igranju fudbala.¹⁸

I pored svakodnevnog napornog rada brigadista, poklanjana je pažnja i elementarnoj obuci omladinaca u rukovanju oružjem. Obično je dolazio neko od iskusnijih partizana koji je služio vojsku i pokazivao delove puške, mitraljeza ili objašnjavao kako se rukuje bombom. Istaknuti politički rukovodioci iz Čačka Božo Tomić i Radomir Đurakić (obojska proglašeni za narodne heroje) dolazili su često među brigadiste i razgovarali o radu i borbi.

Omladinci-brigadisti pretežno su se hranili u onoj porodici kod koje su i radili. Međutim, često su hranu nosili od svojih kuća, naročito kad rade kod siromašnijih porodica.

Posebna pažnja u brigadi posvećivana je kulturno-prosvetnom i idejnom radu. U ovome su se naročito isticali članovi SKOJ-a. Redovno se čitala štampa koja je izlazila na teritoriji Užičke Republike (»Vesti«, »Novosti«, »Omladinska borba« i »Borba«), zatim slušale radio-vesti i čitala napredna literatura.

Omladinci su naučili pesme koje su u to vreme pevane naročito među partizanskim borcima: »Padaj silo i nepravdo«, »Pšenica je klasala«, »Omladinci, omladinke, velik nas je broj«, »Partizan sam tim se dičim«, »Mitrovčanka«, »Bilečanka«, »Pošo Hitler na Rusa«, »Bolen mi leži mile pop-Jordano«.¹⁹ Ove pesme pevane su svakodnevno prilikom odlaska na posao ili u povratku.

Omladinska radna brigada u Donjoj Gorievnici brzo je postala poznata i popularna u čitavom čačanskom kraju. Ona je bila uzor i za druga sela. Otuda je na mitingu omladine za donji kraj ljubičkog sreza, koji je održan polovinom novembra 1941. u osnovnoj školi u Donjoj Gorevnici, izrečeno mnogo pohvala o velikom pregalaštvu brigade na sabiranju letine i drugim aktivnostima u pozadini. I na Okružnoj konferenciji SKOJ-a za čačanski okrug, koja je održana krajem oktobra 1941. u hotelu »Kren« u čačku, sekretar CK SKOJ-a Ivo Lola Ribar javno je pohvalio ovu brigadu i sekretara Sreskog komiteta SKOJ-a za srez ljubički Miroslava Mira Vukovića, studenta, koji je uspešno organizovao omladinske radne akcije u Donjoj Gorievnici.²⁰ Omladina Donje Gorievnice bila je u to vreme nosilac i radne i političke aktivnosti.

RADNA ČETA ČAČANSKOG ODREDA »DR DRAGISA MIŠOVIĆ«

Odmah posle oslobođenja čačka, prvih oktobarskih dana 1941, u gradu je vršen upis u partizane. Kafana »Proleće«, u centru grada, bila je mesto gde su omladinci i građani potvrđivali svoju pripadnost NOP-u. Pored onih koji su se upisivali da bi išli u borbu, veliki broj omladinaca upisivan je ovde u omladinsku radnu četvu. Posle upisa, zborna mesto bilo je kod Sokolane, gde se okupilo više od sto omladinaca. O značaju formiranja radne čete i njenim zadacima govorio je komandant partizanske Komande mesta Milenko Nikšić. Potom je izabrano rukovodstvo čete. Za komandira je određen Nenad Mitrović, za zamenika komandira Dragobrat Ajdačić, a za političkog komesara Miroslav Dimitrijević. Četa je podeljena na desetine koje su imale svoje desetare. Kazanica je bila mesto gde su neki od ovih omladinaca odlazili na zanimanje da bi se učili rukovanju oružjem i drugim vojnim vežbama.

Zadaci Omladinske radne čete bili su: prikupljanje čaura od municije i njihov transport u Užice za partizansku fabriku oružja; prikupljanje stare hartije, kao sirovine za Fabriku hartije u čačku koja je radila; utovar i istovar drva na drvarama i druge robe na železničkoj stanici i ostalim mestima; raznošenje hrane od zajedničke kuhinje do zanatskih radionica — i razni drugi pozadinski poslovi.

Omladinci radne čete dobij ali su hranu na kazanu i po ceo dan bili na određenim zadacima. Uveče su odlazili kućama na prenočište da bi, ujutru rano, ponovo bili na zbornom mestu gde su dobijali zadatke od rukovodstva čete za taj dan.²¹

Jedan broj omladinaca radio je u Vojno-tehničkom zavodu u Čačku na izradi petokrakih zvezda od metala. Krajem novembra neki od njih su se i specijalizovali za punjenje flaša benzinom, koje su bacane na nemačke tenkove prilikom ponovnog ulaska Nemaca u grad.

Kad su Nemci ušli u Čačak 28. novembra, oni su, zajedno sa izdajničkim jedinicama, počeli da hapse i progone pripadnike Omladinske radne čete. Predstojništvo Nedićeve gradske policije u čačku sastavilo je spisak omladinaca radne čete čačanskog partizanskog odreda »dr Dragiša Mišović«. U spisku se navode imena 52 pripadnika radne čete i konstatuje da je »original nađen u komunističkoj arhivi«.22

Prvi na spisku nalazio se Nenad Mitrović, komandir čete, a zatim zamenik komandira, politički komesar i ostali. Na poleđini policijskog spiska stoji zabeleženo: »G. Kukriki na hitnu proveru i izveštaj 31. januara 1942. godine«. Tako je šef agenata naredio svom potčinjenom policajcu da prikupi i sredi podatke o svima koji su uneti u ovaj spisak. On je, u relativno kratkom vremenu, uspeo da sazna adrese većine pripadnika radne čete, kao i gde se u tom momentu nalaze. Potom su usledila hapšenja, saslušanja, batinanja, upućivanje u logor za prevaspitavanje, zatvori.

*

U vreme Užičke Republike KPJ i SKOJ su posebnu pažnju posvetili organizovanju omladinskih radnih brigada za pomoć porodicama u sakupljanju letine čiji su borci bili na frontu, u zarobljeništvu ili su bili stari i iznemogli.

Formiranje omladinskih radnih brigada i u selima i u gradovima (Užice i Čačak) imalo je i čisto politički karakter da bi se, organizovanim idejno-političkim, kulturno-prosvetnim i sportskim radom, vršio uticaj na mlade, a oni i na starije kod svojih kuća.

Od velikog je značaja i vojna obuka sa omladincima koja je tada vršena i koja im je znatno pomogla da se kasnije snađu u borbi protiv neprijatelja.

Nesumnjivo da je sve to, i u oružanom ustanku i u vreme NOR-a, imalo snažan uticaj da se posle oslobođenja razvije pokret dobrovoljnog omladinskog rada u našoj zemlji koji je ubrzao njenu obnovu i izgradnju.

NAPOMENE

* Međuopštinski istorijski arhiv Čačka, dok. br. 9, dnevnik Milutina Stojića.

* Borba, 21. X 1941.

* Isto.

⁴ Vesti, 12. X 1941.

* Vesti, 3. VII 1961, Nikola Krstonić, Prva omladinska radna akcija.

* Izjava Božidara Zlatića člana Umetničke čete i učesnika radne akcije u Dobrunu.

⁷ Vesti, 3. VII 1961, sećanje Mileve Topalović, člana OK KPJ u Užicu.

* Vesti, 3. VII 1961, sećanje Dušana Markovića.

* Vesti, 12. X 1941.

¹¹ Prema izjavi Mileve Topalović, ustaški satnik Kukovec rođen je u kraju oko Višegrada pa je dobro poznao teren Višegrad—Sargan—Vitasi, što mu je omogućavalo da vrši mitraljiranja iz aviona bez nišanskih sprava, Vesti, 3. VII 1961.

¹¹ Vesti, 3. VII 1961, sećanje Jelene Marković.

“ Isto, izjava Miladina Ostojića.

“ Isto, izjava Dragutina Maksimovića.

“ Sećanje Božidara Zlatića, učesnika omladinske radne akcije u Dobrunu (rukopis).

¹⁵ Međuopštinski istorijski arhiv u Čačku, sećanje Vojislava Lukića (rukopis).

“ Isto.

¹⁷ Prema podacima članovi Omladinske radne brigade Donjoj Gorevnici bili su: Miloš Kovačević (ubijen na Zlatiboru pri odstupanju), Stojan Pavlović (poginuo u borbi protiv Nemaca 1944.), Milovan Savić, Paja Jovanović — Aleksandrić, Grozdana Đoković — Simović, Viktorija Janković, Miloš Simović, Vojislav Vojo Lukić, Mirko Đorđević, Ljubslav Ivanović (streljan od strane Nemaca u Beogradu), Miloš Aleksandrić, Jovan Novaković, Branko Novaković, Radojko Simović, Slavko Jevtović, Drago Simović (poginuo 1942.), Bojka Avramović, Dragoslav Simović, Aleksandar — Lejo Aleksandrić, Jeroslav Kuzmanović, Mišo

Aleksandrić, Milutin Aleksandrić (poginuo na sremskom frontu), Miko Aleksandrić, Milan Jevtović, Petar Jevtović, Ljubiša P. Aleksandrić, Ljubiša R. Aleksandrić, Radomir Aleksandrić, Milomir Đorđević, Dragoslav Aleksandrić, Dragan Milovanović (poginuo u borbi protiv četnika 1945), Dragan Jevtović, Žika Petrović i Mišo Lukić (umro 1965).
 Spisak je nepotpun, jer se nisu mogla ustanoviti imena svih koji su bili članovi ove brigade.

¹⁸ »Cačanski glas«, 26. III 1976. Milan Đoković i Milutin Jakovljević, Brigada je s pesmom krenula u polje.

¹⁹ Međuopštinski istorijski arhiv Cačak, sećanje Mirka Đorđevića.

¹⁰ Cačanski kraj u NOB-u, Hronologija događaja, Cačak, 1968, str. 137.

²¹ »Cačanski glas« br. 25. 1961, sećanje Dragoslava Đokića.

** Međuopštinski istorijski arhiv Cačak, Fond Predstojništva Gradske policije u Cačku, F-I-p, br. 24; Izveštaj br. 576/42 o pripadnicima Omladinske partizanske čete u Cačku. Prema tom spisku u četi su bili: Mitrović Nenad, Ajdačić Dragobrat, Dimitrijević Miroslav, bravar, Baralić Dragomir, Baralić Radoslav, Barać Milorad, Božić Miko, Božić Petar, dak, Bojović Vasilije, Bojović Dragić, Bojović Radomir, Baradi Tibor, dak, Vasilijević Vuk, Veselinović Radomir, Vujačić Božidar, Vukadinović Božo, Vučetić Miloš, Vučević Dragoljub, Damjanović Milorad, bravar, Dedić Aleksandar, Dimitrijević Radoslav, Dobričić Svetomir, Dragić Milan, Dragutinović Ljubomir, Đokić Dragoslav, Đorđević Laza, operetor u bioskopu »KREN«, Zivković Bogdan, Zivković Tomislav, Zarić Aleksandar, bravar, Zdravković Aleksandar, Paunović Miroslav, Petković Žarko, Filipović Rade, Purić Predrag, Radić Milan, monopolski radnik, Radovanović Stevan, Radović Momčilo, Radosavljević Božidar, Simović Milutin, Selaković Pavle, Smiljanić Đorđe, Slović Ljubiša, služitelj u opštini, Spasić Aleksandar, Sremčević Branislav, Stišović Slobodan, Stojanović Milisav, Strugar Jovan, Tadić Svetozar, poginuo u Cačku u borbi protiv četnika, Timotijević Sreten, Todorović Todor, Steta Manojlo, i Sešavić Radenko.

BANE MILAŠINOVIĆ

PARTIZANSKE AKCIJE U OKUPIRANOM KRALJEVU 1941. GODINE

Odmah posle aprilskog rata, komunisti u kraljevačkoj partijskoj organizaciji udvostručili su svoju političku i organizacijsku aktivnost. Dosta brojna organizacija SKOJ-a, po direktivama Partije, objašnjavala je uzroke poraza i podizala moral omladine. U tim aktivnostima posebno mesto zauzimao je sastanak Sreskog komiteta SKOJ-a održan 1. maja 1941. godine pre podne, u okupiranom Kraljevu. Na tom sastanku donete su važne odluke za dalji rad sa omladinom. Član Komiteta Momo Dugalić zabeležio je da su se te odluke ogledale u sledećem:

— da KPJ i SKOJ ne priznaju kapitulaciju koju je potpisala jugoslovenska buržoaska vlada, već da ostanu u ratnom stanju sa fašističkim okupatorom i nastave sa narodom dalju borbu onim sredstvima koja im u da tim uslovima budu stajala na raspolaganju;

— da razviju maksimalnu budnost i konspiraciju u radu i pronalaze one forme rada koje su najpodesnije i moguće u datim uslovima;

— da pojačaju politički rad u masama, a posebno među omladinom, na razobličavanju fašističke propagande o »novom poretku u Evropi«;

— da vode borbu protiv pojava sluganstva i žigošu sve vrste saradnje sa okupatorom od strane različitih špekulanata, a u isto vreme da kod omladine razviju maksimalnu mržnju prema okupatoru i svima onima koji saraduju s njim, ma u kom pogledu;

— da se u rad skojevskih aktiva uvede vojni sektor sa zadatkom da se svi skojevci naoružaju i obuču u rukovanju oružjem kako bi ga mogli koristiti u slučaju potrebe;

— da se sprovede agitacija među omladinom i ostalim ljudima da se ne odazivaju naredbama okupatora i akcijama njegovih vlasti za predaju oružja koje su pojedinci sakrili, kao i da se prikupljaju podaci ko je sve i šta od oružja i druge vojne opreme sakrio.¹

Ovakva orijentacija koju je dalo partijsko rukovodstvo omladinskoj organizaciji imala je veliki moralno-politički značaj za omladinu u prvim danima okupacije. Ona je predstavljala jasnu perspektivu u pripremama za oružani otpor protiv okupatora. Kroz izvršavanje ovih krupnih zadataka, u kratkom periodu maj—juni 1941. sazrevala je postepeno ne samo moralno-politička svest nego i materijalna osnova za oružani ustanak. Zahvaljujući tome, čim su posle nemačkog napada na SSSR stvoreni međunarodni uslovi za dizanje ustanka, partijsko rukovodstvo moglo je odmah da pređe na njegovu neposrednu realizaciju.

Poziv Partije na oružani ustanak za nacionalno i socijalno oslobođenje za narodne mase i omladinu u ovom kraju nije bilo nešto novo, već kroz idejno-politički i organizacioni rad sa njima — prilično poznato. Dotadašnje materijalne pripreme u pogledu prikupljanja i evidentiranja oružja i municije bile su dovoljne za početak ustanka, koji je u okolini Kraljeva, pod neposrednim rukovodstvom

OK KPJ i komandi oružanih jedinica, postepeno, ali stalno rastao. Kao rezultat intenzivnog rada, partijske i skojevske organizacije među omladinom poslednjih godina pred rat, omladina je bila osnovni izvor za popunu Kraljevačkog NOP odreda.

Neposredno posle nemačkog napada na SSSR okupator sa saradnicima počinje da hapsi komuniste. U Kraljevu popodne 23. juna, veliki broj drugova obavешten je o mogućnosti hapšenja. U ovoj akciji učestvovao je i veći broj omladinaca i pionira. Ipak, policija i žandarmerija uhapsila je 32 lica, među kojima je bilo 10 omladinaca (tri člana KPJ i sedam članova SKOJ-a, jedan član Sreskog komiteta SKOJ-a i nekoliko rukovodilaca aktiva).

U takvoj situaciji OK KPJ za okrug kraljevački preduzima mere za spašavanje uhapšenih. Da bi se izbegle eventualne represalije, nije dozvolio izvođenje akcija. Tako je mesec jul iskorišćen samo za reorganizaciju SKOJ-a u Kraljevu. Dotadašnji Sreski komitet SKOJ-a nije mogao više da radi u gradu. Na dan 24. juna prešli su u ilegalstvo sekretar Komiteta Bora Stefanović i član Komiteta Rajko Vujanac, a Drago Stefanović je uhapšen. Ostao je samo jedan član Komiteta. Smatralo se da u novi Komitet treba birati mlade komuniste koji nisu poznati policiji, te takvi, nezapaženi, mogli bi nastaviti ilegalni rad u gradu.

Krajem jula u prisustvu sekretara OK KPJ za kraljevački okrug i člana Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za Srbiju Mila Radosavljevića Abaza² formiran je OK SKOJ-a, u koji su izabrani sledeći omladinci i omladinke: za sekretara Olga Milutinović, student medicine; za članove industrijski radnici Milan Ličina i Petar Milašinović, krojački radnik Marko Dumančić, student agronomije Jovan Pirić i učenica Anđa Radoičić.³

Mesni komitet SKOJ-a nije bio obuhvaćen hapšenjima pa je ostao u istom sastavu kao i pre rata. Međutim, reorganizovana je gradska organizacija SKOJ-a. Rasformirani su neki teritorijalni aktivni i u gimnaziji, a stvoreni mešoviti rejonski aktivni zanatske, školske i druge omladine. Po nekim ulicama stvoreni su i podaktivni. U fabrikama aviona i vagona ostali su aktivni, ali sa dosta promena. Jedan deo mladih komunista bio je napustio Kraljevo, a drugi se sklonio po okolnim selima. Sem toga, od radnika — članova dobrovoljnog vatrogasnog društva, koji su ranije radili u fabričkim aktivima, formiran je poseban aktiv vatrogasaca. Nema tačnih podataka o broju skojevaca u Kraljevu u periodu juli—oktobar 1941, ali se čini da je bilo učlanjeno oko 150 omladinaca. Uz ovo, otprilike oko 200 mladih bilo je obuhvaćeno u vaspitnim i čitalačkim grupama vezanim za aktivne. Svi su oni učestvovali na raznim sastancima i u mnogobrojnim akcijama za pomoć odredu protiv okupatora.

U ovom periodu po selima sreza žičkog postojalo je oko osam skojevskih aktiva sa tri do šest članova. U daljih pet do šest sela postojala su po jedan do dva člana sa nekoliko mladih u vaspitnoj grupi. Rad sa omladinom na selu oživeo je posle 22. juna. Ubrzo su po selima formirane oružane grupe sastavljene pretežno od lica ispod 30 godina (većinom do 25 godina).

Treba imati u vidu da je prenošenje partijskih direktiva na SKOJ i omladinu u većini slučajeva vršeno preko sekretara skojevskih rukovodstava, koji su ujedno bili i članovi partijskih komiteta. Sem toga, svi članovi KPJ do 25 pa i 30 godina starosti bili su, pored ostalog, zaduženi i za rad sa omladinom. Na taj način Partija je imala uvid u rad omladine, a to je obezbeđivalo i sprovođenje partijskih odluka i direktiva. Zbog takve šeme rukovođenja MK SKOJ-a u Kraljevu bio je vezan za MK KPJ i nije bio vertikalno povezan za OK SKOJ-a. Zbog konspiracije, i izveštaji su podnošeni linijom sekretara komiteta KPJ. Članovi OK SKOJ-a pojavljivali su se u gradskim i seoskim aktivima kao »više veze«, ali samo u nekadašnjem srezu žičkom. Znalo se za aktivnost omladine Raške i Vrnjačke Banje. No, to nije raspravljano na sastancima OK SKOJ-a.

U prvoj polovini avgusta održane su dve masovne konferencije skojevaca. Oko 75 omladinaca i omladinki iz gornjeg dela grada učestvovalo je na konferenciji u selu Čibukovcu, nedaleko od Kraljeva. Druga konferencija, za omladinu donjeg dela grada sa preko 100 učesnika održana je u šumi na prostoru Jovac, Belimarkovac (u selu Ribnici oko 2 km južno od grada). Konferencije su pripremane i organizovane u duhu stavova poznatih julskih proglaš CK KPJ i PK KPJ za Srbiju

0 oružanom ustanku. Sa omladincima je prorađivano i pismo Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za Srbiju⁴, koje je preciziralo zadatke skojevskih organizacija u vezi sa mobilizacijom omladine, za pružanje otpora okupatoru i uključivanje u oružanu borbu.

Na konferencijama poseban akcent dat je stavovima o »mobilizaciji što šireg broja omladinaca, komunista i nekomunista« i što široj »mobilizaciji snaga rodoljubive omladine«. Govornici su se zalagali za jedinstvo između komunističke i ostale rodoljubive omladine u zajedničkoj akciji protiv okupatora i njegovih saradnika. Posebno je ukazivano na nužnost da se organizuju svakodnevni napadi na osetljiva mesta okupatora, da se uništavaju njegove komunikacije i transporti, seku telefonske i telegrafске žice, osvaja oružje, spreči popis letine, organizuje sakrivanje žita i stoke po selima, jednom rečju da se okupatoru nanosi šteta gde god je to moguće. Zahtevano je od mladih komunista da se u ovim akcijama drže hrabro. Jer proglas je glasio: «Svi oni koji pokazu kukavičluk u sprovođenju ovih zadataka, ili pokušaju da ih odugovlače raznim neopravdanim izgovorima, nisu zaslužili da budu komunistički omladinci i imaju biti uklonjeni iz naših redova».

Diskutanti na konferencijama govorili su o političkoj situaciji i ustanku, a kao najvažnije isticano je da skojevci što masovnije stupaju u Kraljevački NOP odred. Ove konferencije pretvorile su se u snažnu manifestaciju spremnosti omladine da se bori za slobodu.

*

Grupa partizana na Goču prikupila se još 27. juna 1941. godine. Ona je zbog već pomenute zabrane, oružanu akciju otpočela tek 24. avgusta. Radi toga u izveštaju komandanta Glavnog štaba NOPO Srbije od 2. avgusta⁵ stoji: »U Kraljevu je formirana četa od 20 ljudi. Oni su shvatili da samo naši ljudi idu u šumu. U Goču su, gde su se našli sa nekim vojničkim odredom. Poslao sam čoveka do njih«. Ova prinudna neaktivnost odreda zahtevala je dopunske napore celokupne pozadine pa i omladine radi obezbeđenja ishrane, obuće, odeće, naoružanja i drugih potreba. Organizovano ili samoinicijativno omladina je sakupljala oružje, municiju, sanitetski materijal, hranu, odeću. Sve ovo preko određenih kanala slato je u odred.

Pored ovih ekonomskih akcija omladinci su se organizovali u omladinske desetine i udarne grupe. Oni su pod rukovodstvom iskusnih drugova, članova KPJ, vršili vojnu obuku i pripremali se za oružane i druge akcije kao: uništavanje saobraćajnih znakova i okupatorovih propagandnih sredstava (raznih parola, proglaša i si.), rasturanje, lepljenje i ispisivanje proglaša, letaka i antifašističkih parola, sečenje telefonsko-telegrafskih veza, uništavanje ljudske i stočne hrane itd.

Tokom avgusta MK SKOJ-a organizovao je dva sanitetska kursa u gradu, sa po oko 15 omladinki. Zahvaljujući razumevanju i naprednoj orijentaciji pojedinaca iz uprave, veći deo omladinki vršio je praktične vežbe u bolnici. Omladinke su uključivane i u akciju pletenja toplih predmeta odeće i obuće za borcu.

Borba protiv neprijateljeve propagande bila je stalni zadatak skojevske organizacije. Paljenje štampe, cepanje parola i proglaša, isticanje antifašističkih i revolucionarnih parola vršeno je više puta u celom gradu. Pored toga, svaki skojevac i uopšte napredni omladinac smatrao je svojom obavezom da u svakoj povoljnoj situaciji uništava neprijateljeve plakate i druga sredstva propagande.

Prve organizovane akcije omladine vršene su krajem jula i početkom avgusta 1941. godine. Nedaleko od železničke stanice udarna grupa skojevaca (od 5 drugova), na očigled brojnih prolaznika, polila je benzinom i zapalila svu toga dana prispelu štampu. Iskorišćen je momenat odmah posle istovara iz voza, dok prodavci još nisu uzeli određeni broj primeraka i pošli ulicama. Toga dana grad je ostao bez štampe.

Akcija paljenja štampe produžila se i kasnije, uprkos tome što su kod istovara novina bili postavljeni naoružani žandarmi. Udarne grupe sačekivale su prodavce na određenim mestima u gradu gde im je oduzimano i paljeno sve što bi doneli.

Početkom avgusta pod rukovodstvom MK SKOJ-a rejonski aktivni SKOJ-a organizovali su akciju skidanja i cepanja svih neprijateljevih parola i proglasa.® Određeno je da akcija otpočne u nedelju u 17.00 časova (jedan sat pre policijskog časa). To vreme odabrano je sa razlogom što su tada ulice najživlje i što su nedeljom, u to vreme, šetališta obično puna. Zelelo se da što više građana vidi izvođenje akcije, da se o njoj posle preporučava. Da je akcija izvođena noću, policijske patrole bi bile alarmirane i neprijatelj bi imao vremena za zamenu pocepanih i oborenih plakata, parola i oglasa. Pošto je među šetačima bilo i policijskih agenata preduzimane su odgovarajuće mere opreznosti.

Svaka omladinska udarna grupa bila je zadužena za određeni broj ulica. Akcija je počela jednovremeno u celom gradu. U grupi od tri do pet omladinaca jedan je cepao plakate, a sa strane su ga štitila jedan do dva druga. Plakati — proglašeni skidani su tako što bi se sečivo noža podvuklo pod donju ivicu, a slobodnom rukom pritezana je spoljna strana. Pod ostrim trzajem ruke sa nožem plakat bi padao ili se prepолоvio po dužini. Teže je išlo sa skidanjem simbola »nemačke pobede« — »V« (Viktorija), zato što je lepljen na šperploču ili debeli karton i žicom pričvršćivan na stubove. Tada bi se o parolu vešala po dva do tri mladića. Žica ili drvo — karton bi pod teretom popuštali, a pad i lomljava pravili bi buku. Tada bi se udarna grupa na kratko vreme rasturila, s tim da se nađe kod sledeće parole koja treba da bude uništena.

Pri cepanju parole blizu kuće gde je stanovao policijski pisar Velimirović »Dugošija« (ili Krivošija), njegova žena stajala je na ulici i posmatrala. Da bi odvuikli pažnju te žene i sprečili je da zapamti likove izvođača akcije, jedan drug iz grupe joj je prišao, ali je i on sakrio lice i rekao: »To su vrlo bezobrazni mladići. Zamislite kako se samo usuđuju pred vašim očima tako šta raditi«. Kada je parola oborena izvršio su pobeći, a pridružio im se i drug koji ih je »grdio« sa gospođom policijskog pisara.

Nešto više teškoća zadala je kruta parola sa znakom »V« pred kasarnom gde je bio žandarm na straži. Jedna omladinka zagovarala ga je dok zadatak nije uspešno završen. Te večeri jedino nije skinuta parola na zgradi nemačke komande. Nije se želelo rizikovati, pa takav zadatak nije ni postavljen. Ipak jedan omladinac nije bio dovoljno oprezan. Nije uspeo pobeći. Zbog niskog rasta i malo godina tvrdio je da je to činio za čokoladu koju mu je dao jedan stariji čovek. Dobio je nekoliko šamara i bio je pušten.

Ove organizovane akcije skojevaca protivu sredstava neprijateljeve propagande, podstakle su na aktivnost najširi krug rodoljubive omladine. U avgustu i septembru skoro svakodnevno uništavana je četvrtina do trećina nemačko-kvislinških naredbi, proglasa, objava, parola. Viđena su čak i deca kako to uništavaju. To je prinudilo organe za propagandu da ističu materijale samo u centru grada, tamo gde postoji relativno sigurna kontrola vojnih patrola i organa žandarmerije. Međutim, antifašistički i uopšte protivokupatorski raspoloženi i orijentisani dečaci i devojčice iznalazili su metode da uspešno poderu i unište proglašene naredbe i slično odmah pošto su postavljeni i u centru grada.

Noću između 18. i 19. avgusta, izvedena je akcija ispisivanja i lepljenja parola sa pozivom na borbu i otpor okupatoru. Parole su pisane velikim slovima na papiru formata 1 X 0,75 m. Najčešće parole bile su: Zivela KPJ, Svi u borbu protiv okupatora, Zi veo SSSR i dr. Odlučeno je da se to izvede radnim danom, pred zoru, kako bi grad osvanuo sa našim parolama.

Inače, tehnika rada omladinaca bila je nešto drugačija. Prema izveštaju OK KPJ u ovoj akciji učestvovalo je oko 45 omladinaca. Radile su manje grupe, koje su dobile određeni broj parola, lepak, četkice i boju. Rad je bio teži nego cepanje parola. Po ulicama usnulog grada šetale su patrole okupatorove feldžandarmerije i kvislinške žandarmerije. Na više mesta učesnici akcije prekidali su pisanje parola odnosno lepljenje letaka da bi se sklonili u najbliže dvorište, kapiju i sL Ipak, akcija je bila uspešno izvedena. Najbolja ocena rezultata ove akcije je akt Načelstva sreza žičkog br. 17339 od 19. 8. 1941. godine upućen Opštinskoj upravi Kraljevo u kojem je stajalo:

»Noćas su po varoši Kraljevo izlepljeni letci komunističke sadržine.

Da se ovo ne bi i dalje događalo, naređujem upravi da od danas pa do dalje naredbe određuje svake noći i u svakoj ulici, računajući i sporedne, po jednu jaču patrolu od građana varoši Kraljeva, čija će dužnost biti da pored održavanja reda i mira budno paze i na kretanje sumnjivih lica, koje će u pozitivnom slučaju pri-vesti načelstvu.

Sve što se u jednoj ulici bude dogodilo odgovaraće određena lica.

Patrole imaju biti u određenim im ulicama tačno u 19 časova. Njihovu službu kontrolisaće organi žandarmerije.⁷

U prvoj polovini septembra izvedena je još jedna akcija isticanja revolucionarnih i antifašističkih parola.⁸ Uprkos dvojnim patrolama žandarmerije i građana omladinci su i tada izvršili određene zadatke. Za kretanje korišćeni su prolazi kroz dvorišta, nekontrolisani sokaci i sL

Pred drugi svetski rat u okolini Kraljeva izgrađeno je nekoliko velikih skladišta bivše Jugoslovenske kraljevske vojske. U selima Mrsaću, Bogutovcu, Ribnici, Ratini i Vitanovcu po magacinima nalazilo se više hiljada vagona ratnog materijala predviđenog za snabdevanje jugoistočnog fronta Kraljevine Jugoslavije. Međutim, taj materijal nije iskorišćen za odbranu zemlje u aprilskom ratu, već je pao u ruke okupatoru. Pored toga, u selima Ribnici, Ziči, Čibukovcu i drugim, pokraj puteva i pruga bile su stokirane kamare avio bombi (od 50 i 100 kg) od po nekoliko desetina vagona.⁹

U procesu prikupljanja ratnog plena nemački Vazduhoplovnotehnički štab 10 bio je lociran u Kraljevu, Štab vojnotehničkog snabdevanja 26 u Vrnjačkoj Banji, a ogranak Štaba vojnotehničkog snabdevanja 5 u Čačku, dok je 18. bataljon vojnotehničkog snabdevanja dislociran u Vrnjačku Banju, Kraljevo i Čačak (pregled dislokacije od 19. avgusta 1941. godine).¹⁰

U periodu maj— avgust 1941. godine okupatorovi tehničko-snabdevački štabovi bili su angažovani na prikupljanju, sortiranju i evakuaciji goriva, aviotehničkog materijala i si. Zanimarivali su lično naoružanje (puške, puškomitraljeze, ručne bombe i municiju za pešadijsko naoružanje). Ta sredstva, bez ikakve evidencije i reda, prikupljana su u krugu Fabrike vagona Kraljevo i po kolosecima železničke stanice. Na tom prostoru bilo je dosta razbacanih pušaka, puškomi tra i jeza, bombi, municije — punih vagona ovog materijala i si.

Radnici ložionice i Fabrike vagona uočili su ovo i povremeno iznosili po dve do pet pušaka. Tako je član Sreskog komiteta SKOJ-a Momo Dugalić, sa članovima oružane grupe iz Ribnice i Kovača u nekoliko navrata izneo preko 20 pušaka. Mladi radnik Fabrike vagona, član KPJ Đorđe Pirić, dva puta je izvlačio puške kolima iz okupiranog Kraljeva. Za vreme rada u fabrici on je sa još nekim radnicima sklonio nekoliko pušaka bliže ogradi, gde kasnije može prići. Do tako pripremljenih pušaka dolazio je zaprežnim kolima, utovarivao ih i odvezio u Čibukovac. Puške je sakrivao u snopove pruća, travu, kukuruzovinu i si. Jedan radnik ložionice se seća: »Prođemo pored samoga Nemca sa municijom ili bombama u lončićima«.¹¹

OK KPJ u Kraljevu ocenio je da nemačko skladište ratnog plena u Fabrici vagona i na železničkoj stanici može postati izvor za izvlačenje veće količine oružja i municije. Taj zadatak postavljen je saobraćajnom činovniku Blagoju Bogavcu i partijskoj organizaciji na železničkom čvoru. Njihov je zadatak bio da određenog dana izguraju vagon sa materijalom iza Grdičke kose (rejon tzv. Barutane), kroz tunel tada još nezavršene pruge normalnog koloseka Kraljevo— Čačak. Posle istovara vagona je trebalo vratiti na prvobitno mesto.

Organizovanje istovara van ja, transporta, sklanjanja i sakrivanja od okupatora i izdajnika velike količine ratnog materijala predstavljalo je veliki problem. Svi radovi oko manipulisanja materijalom izvodili su se noću. Policijski čas ograničavao je kretanje i po selima bez specijalne propusnice od 18.00 do 05.00 časova. Moralo se raditi brzo. Organizatori ovog dela posla bili su sekretari OK KPJ, OK i MK SKOJ-a. Naime, rešeno je da radna snaga bude omladina iz Kraljeva kao i oružane grupe iz pribrežnih sela. U tom cilju rečeno je MK SKOJ-a da izvede što više omladinaca. Oni su nalazili izgovore da bi mogli cele noći provesti

van kuća. Određeni su pravci izlaska omladinaca po grupama (da ne budu uočljivi od strane nepoželjnih), zborna mesta i pravci dolaska u rejon istovara. Inače, mladići su polazili u akciju, a da nisu ni sami znali šta će raditi. Jedini uslov bio je — da budu jaki i izdržljivi. Vraćanje u grad takođe je organizovano da ne budu uočljivi — sanjivi, izgužvani, mokri i si.

Određene večeri (između 14. i 15. avgusta) na određenom mestu sakupilo se oko 150 omladinaca iz Kraljeva. Iz Ribnice i Kovača došlo ih je oko 15 do 16, čibukovačke oružane grupe oko 15, prekomoravske oružane grupe oko 15. Za transport materijala dovedeno je 11 kola i dve čeze.¹² Jedan omladinac iz sela Drakčića, da bi isterao kola iz dvorišta (otac mu to nije dozvoljavao zbog straha od represalija) morao je sa drugovima iz čibukovačke oružane grupe da iznosi na rukama točak po točak, pa zatim i ostale delove. Nekoliko stotina metara od kuće kola su bila sklopljena i uključena u kolonu za prevlačenje municije.

Bilo je predviđeno da vagoni sa materijalom izađu oko 23.00 časa, tj. u vreme kada odu putnički vozovi za Kragujevac i Rašku. Međutim, iznenada je bio najavljen nemački vojni transport, tako da je akcija morala da bude odložena dok i ovaj nemački voz ne prođe. Sa zbornog mesta slata je veza i traženom objašnjenjem zašto vagoni ne stižu. Konačno, posle odlaska nemačkog vojnog transporta, negde između 24.00 i 01.00 časa, krenula je manevarka sa vagonima. Kada je krenuo mašinovođa je dugim piskom od oko 3 do 4 minuta najavio polazak. Isterano je tri vagona, po jedan vagon municije 7,9 i ručnih bombi. U trećem vagonu bilo je 35 pušaka, laki mitraljez bez postolja i jedan puškomitraljez kao i nešto sanduka municije i ručnih bombi.

U izveštaju od 24. 8. 1941. godine OK KPJ za okrug Kraljevo, pored ostalog, navodi: »Informaciju o količini oružja daćemo idući put, jer prelazi stotinu sanduka i jednog i drugog.¹³ Objavljeni izveštaj i OK više se nisu vraćali na to pitanje. Treba istaći činjenicu da do zore 15. 8. 1941. nije bilo moguće istovariti sav materijal u kukuruz na razdaljini od oko 150 do 300 m od vagona. Zbog toga je ostavljena grupa drugova iz Ribnice da pripazi vagon, tj. neistovareni materijal. Zaprege su bile odmah utovarene i posiate određenim pravcima. Inače, na kola je tovareno oko 500 kg tereta, a na čeze oko 250 kg, znači do zore razveženo je oko 6.000 kg ili jedna petina od istovarenog. Polazeći od mogućnosti utovara u 15-tonski vagon, smelo se može tvrditi da je u pitanju količina od preko 800 sanduka (u vagon staje 384 sanduka municije, a 441 sanduk bombi).¹⁴ Ovako veliki broj sanduka (mnogo više od navedenog u izveštaju) iziskivao je niz dopunskih poslova — oko prenošenja, sakrivanja i dekoncentracije municije i ručnih bombi. Kada je došlo obaveštenje o istrazi i mogućnosti da okupator i kvislinška žandarmerija pretraže teren, omladinci su, na brzinu, dve noći odnosili sanduke iz kukuruza do Morave i potapali ih u vodu. Računalo se na kratkotrajno držanje u vodi i da barut — eksploziv neće ovlaziti.

Sakrivanje ovako velike količine municije nije bilo lako i prosto. Trebalo je upotrebiti dosta mašte i dovitljivosti. Tako je, na primer, u rejonu Terzića šume, na granici atara sela Cibukovca i Drakčića, obrazovano jedno od tajnih skladišta čibukovačke oružane grupe. Određeni omladinci iskopali su sklonište za jedna kola municije i bombi (17 sanduka). Iskorišćen je granični kanal i živa ograda (vrzina) na nasipu, između dve parcele, koja je skinuta kao i busenje sa nasipa, napravljen iskop za sanduke i sve ponovo vraćeno na staro mesto. Višak zemlje odnet je i bačen u potok na kilometar dalje.

Neki materijali pominju da je u ovoj akciji istovaren i vagon brašna.¹⁵ Sigurno je da partizani od toga nisu dobili nijedan gram. Ujutru, posle istovara oružja i municije, kada je organizovan povratak omladinaca, nijedan učesnik akcije nije imao tragove istovarivanja brašna. Istina, drugovi koji su ostali da u toku dana pripaze na neistovarene vagon, uočili su istovar brašna. To je činio jedan bogati seljak iz Adrana i njegovi ljudi. Dok su komunisti i patrioti uzimali oružje iz skladišta nemačkog ratnog plena za oslobađanje porobljene zemlje, cmoberzijanci su koristili svoju šansu za brzo bogaćenje, izvlačeći artikle za ishranu.

Za ovu dobro izvedenu akciju omladina Kraljeva i ostali učesnici dobili su u Biltenu br. 5 od 8. IX 1941. godine pohvalu Glavnog štaba NOP odreda Jugo-

slavije koja glasi: »Izražavamo našu zahvalnost i priznanje partizanskom odreda koji je smelo izvršio napad na Kraljevo i osvojio krupan plen, kojim će se mnogo ojačati NOB«. ¹⁶ Omladina Kraljeva je u potpunosti zaslužila ovu pohvalu.

Još jedne noći omladina je izlazila na Grdičku kosu, tj. u rejon Barutane. Zelezničari su bili otkrili vagon pun puškomitraljeza. Na taj vagon prikačeni je cedulja sa oznakom »Seoba« i pokušalo se ponoviti isto kao i u prethodnom slučaju. U izveštaju OK KPJ iz Kraljeva od 12. septembra 1941. stoji: »Za jednu akciju koju nismo mogli da izvedemo, pošto nam je pred samu akciju izvezen sa toga mesta materijal po koga smo bili otišli (oružje), mobilisali smo iz grada omladinu i sela na toj strani (220 ljudi)«. ¹⁷

Kao što se iz navedenog vidi, na temelju prethodnog iskustva okupljeno je još više ljudi. Ova brojka odnosi se na omladince iz grada. Tome treba dodati 20 do 25 ljudi iz Ribnice, Kovača, Kruševica, zatim čibukovačku i prekomoravsku oružanu grupu. Taj vagon se iščekivao celu noć. Na žalost, akcija nije uspela. Nešto pred zoru drugovi iz okolnih sela bili su poslani svojim kućama. Omladinci iz grada morali su sačekati da prođe policijski čas. Određenim redom i iz raznih pravaca mladići su ulazili u grad. Sva sreća da okupator i žandarmerija nisu obratili pažnju, iako su izgužvani, prljavi, neispavani i prozebli omladinci bili lako uočljivi.

Noću, između 22. i 23. avgusta bio je planiran napad odreda na železničke mostove na rekama Ibru i Zapadnoj Moravi (jedna među prvim oružanim akcijama odreda). OK SKOJ-a dobio je direktivu da i omladina ove noći izvede svoje akcije u cilju unošenja zabune kod neprijatelja, kako bi usporena intervencija ka ugroženim mostovima omogućila neometan napad odreda. Na sastanku OK SKOJ-a predviđeno je paljenje vojnog senjaka kod aerodroma (koji nije daleko od železničkog mosta na Zapadnoj Moravi) i prekid dovoda električne energije. Seoske omladinske oružane grupe imale su zadatak da kidaju telegrafsko-telefonske veze koje od Kragujevca, Čačka, Raške i Kruševca vode u Kraljevo. Pored toga, aktivnu SKOJ-a u vatrogasnom društvu rečeno je da se pripremi za stručnu sabotažu gašenja požara.

Odred je imao teškoće sa transportom avionske bombe, kojom je trebalo srušiti most. Stoga je napad na mostove odgođen za sledeću noć.

Četiri omladinca (Milan Ličina i Marko Dumančić, članovi OK SKOJ-a i skojevci Božo Milunović i Maksim Maksimović) približila su se dobro čuvanom vojnom sen jaku i u određeno vreme započeli akciju. Tri druga polila su benzinom tri najveća stoga. Ličina je bio određen da zapali. Zbog toga nije učestvovao u polivanju, kako bi se izbeglo da se slučajno i sam zapali. Prema rasporedu zapaljenih stogova očekivano je da se vatra prenese i na ostale kamare.

Međutim, alarmirani vatrogasci stigli su vrlo brzo. Skojevci-vatrogasci računajući da će u prvi momenat kod požara biti manja kontrola nad njihovim radom, preneli su požar i na ostale stogove. Tako je izgorelo 10 vagona sena. U zapisima o ovoj akciji obično se navode četiri učesnika. Sasvim je opravdano da se njima dodaju i 14 do 15 skojevaca — vatrogasaca.

Za prekid dovoda električne energije bilo je predviđeno izvođenje kratkog spoja na dalekovodu. Određena udarna grupa pokušavala je da prebaci jedan duži lanac preko žica. Nažalost, lanac se zakačio samo za jednu žicu i ostao da visi. Tako akcija nije uspela.

U pogledu kidanja TT veza ka Kraljevu postoje različiti izveštaji. OK KPJ u svom izveštaju od 23. 8. navodi »izvršeno je paljenje sena i sečenje telefonskih žica« iz pravca Raške i Čačka. Nedićevsko ministarstvo unutrašnjih poslova u Pregledu za avgust 1941. godine ¹⁸ navodi napade na sve TT linije koje vode ka Kraljevu, i na železničke stanice Slatina i Bogutovačka Banja pod 22. 8. Na dan 23. 8. konstatuje paljenje vojnog senjaka i borbu u Vrdilama, a pod 24. 8. napad na železničke mostove i na rudnik Tavnik. Ove razlike nastaju što su akcije izvođene noću, pa dejstva oko ponoći beleže se negde prethodnog, a negde nastupajućeg dana.

Nekoliko dana kasnije zapaljen je i senjak u krugu Poljoprivredne škole. U izveštaju OK KPJ od 27. 8. izneto je: »... omladina spalila seno na ratarskom

imanju. Izgorelo šest stogova slame i jedan stog sena... Učestvovalo osam omladinaca.«¹⁹ Prema podacima izgorelo je oko 50.000 kg slame i 2.000 kg sena. U krugu Ratarske škole bila je smeštena jedna nemačka jedinica. Kada je nastao požar, među nemačkim vojnicima nastala je panika. Bežali su prema gradu.

I ovde broj učesnika u akciji treba povećati za 14 do 15 omladinaca — vatrogasaca. Svojom »intervencijom« oni su više pospešivali požar nego što su ga gasili. Inače, podešeno je da »ugašena« slama i seno više ne budu za upotrebu.

Dvadesetosmog avgusta oslobođena su četiri zatvorena komunista. Određena grupa skojevaca uspostavila je vezu sa uhapšenim drugovima. Dogovoreno je da uhapšeni pobegnu za vreme obavezne šetnje, kroz zatvorski klozet, čiji spoljni zid izlazi na dvorište stambene zgrade. Ovom bekstvu je pomagala drugarica Ljubica Jovičić, majka jedne od uhapšenih drugarica, čije se dvorište graničilo sa ogradom zatvora. Tako su skojevci mogli nesmetano da prave otvor na klozetu.

U određeno vreme zatvorenici su ulazili jedan po jedan u klozet i koristeći napravljeni otvor našli se u dvorištu, gde su prihvaćeni i povedeni u slobodu. Na taj način, oslobođene su drugarice Olga Jovičić Rita (narodni heroj i prva žena politički komesar u NOVJ) i Danica Jasnić Koka, obe članovi KPJ, kao i dva skojevca.

Pri završetku šetnje zatvorenika policija je otkrila bekstvo. Ipak, zatvorenici su imali dovoljno vremena da sa drugovima koji su im obezbedili bekstvo, nesmetano preplivaju Ibar i produže na Goč, gde su stupili u Kraljevački NOP odred »Jovo Kursula«.

Još pre rata poznat kao zagriženi antikomunista, žandarmerijski kapetan Rajko Terzić, stavio se u službu neprijatelja odmah posle okupacije. U toku juna 1941. godine i kasnije, bio je vrlo aktivan u progonu komunista i ostalih rodoljubitivih građana. To njegovo dodvorivanje okupatoru smetalo je svim poštenim građanima.

Na sastanku OK SKOJ-a, po inicijativi sekretara OK KPJ, odlučeno je da se izvrši atentat na saradnika okupatora žandarmerijskog kapetana Terzića. Rešeno je da se kazna nad izdajnikom izvrši u nedelju pre podne, na prometnom mestu u ulici, na potezu između kafane »Zadužbina« i gimnazije. Zelelo se da što više naroda direktno vidi kako narodni borci kažnjavaju izdajnike. U tom smislu skojevskim rukovodstvima u gradu prenet je zadatak da se u nedelju što više omladine nađe na gradskim šetalištima. Smatralo se da će heroizam atentatora podsticati omladinu na dalje akcije, a stvorena gužva otežavati neprijatelju efikasnu poteru a istovremeno olakšati atentatorima da se nesmetano udalje sa mesta izvršenja atentata.

Za izvršioce atentata javili su se svi muški članovi Komiteta. Određeno je da drug Milan Ličina²⁰ izvrši ovaj zadatak, s tim da sam izabere još dva druga. Posle dan-dva javio je da će to biti njegove kolege iz Fabrike aviona, Mirko Bajalica i Janez (prezime nepoznato). U sklopu priprema za izvršenje atentata određeni drugovi išli su u selo Ribnicu i kod stare centrale (sada »Mošin gaj«) upoznali se sa oružjem i ispalili po jedan metak. Tada im je pokazano i mesto gde ih čeka veza posle atentata. Komitet je imao dva pištolja. Nabavljen je još jedan, a pored toga, svaki atentator dobio je i po jednu bombu.

Rečenog dana, ujutru 7. septembra, atentatori su videli kapetana Terzića, koji je rano izašao iz svoga stana. Uputio se u Komandu mesta gde se zadržao puna tri sata. Iz Komande kapetan Terzić otišao je u berbernicu u glavnoj ulici. Ličina se savetovao sa Bajalicom i Janezom da li je opravdano ući u taj lokal i izvršiti kaznu. Međutim, odstupnica nije bila pogodna. Odustali su, s tim da sačekaju povoljniji momenat.

Iz berbernice Terzić je otišao na trg. Sa grupom svojih saradnika zaseo je pred kafanu. Pili su kafu. Omladinci su seli nekoliko stolova dalje. Pošto se i tu čekanje odužilo došli su na ideju da bace bombu na neprijatelja. Dogovarali su se i kolebali. Od učinka bombe mogao je nastradati i neko od nedužnih. Naišao je Petar Milašinović, takođe naoružan, i učestvovao u razgovoru. Dogovoreno je da se još sačeka. Sem toga zaključeno je da u slučaju da Terzić produži ka gimna-

ziji, onda ga treba sačekati i pucati kod bivšeg bioskopa »Uranija«. Ukoliko okrene ka »Zadužbini« ubiti ga negde oko prodavnice »Bata« (sada Borovo). Oba mesta pogodna su, jer od njih vode poprečni sokaci na obale Ibra. Posle atentata, dok se žandarmerija (nemačka i kvislinska) snađe, izvršioi kazne mogu mimo preplivati Ibar i zamaći u kukuruze.

Mora se imati u vidu činjenica da je omladina ostala na šetalištu preko četiri časa. Pri postavljanju zadatka, da u nedelju pre podne na šetalištu bude što više sveta, nije se računalo na ovako dugo čekanje. Razumljivo je bilo nestrpljenje atentatora, a i omladine koja je nestrpljivo čekala. Sve se češće na ulici čulo — »Zašto čekamo«. Kad je to uočeno rukovodstvo SKOJ-a je prenelo zadatak da se drže disciplinovano. Na samom šetalištu, po ulazima u sokake, u poslastičarnici i na drugim pogodnim mestima održani su tzv. leteći sastanci. Posle ovoga prestala su pitanja. Nastavljeno je disciplinovano čekanje u šetnji.

Oko podne Terzić je krenuo glavnom ulicom, prema gimnaziji, u neposrednoj pratnji žandarmerijskog poručnika Dragoslava Milića. Kupili su okupatorsko »Novo vreme«. šetalište na glavnoj ulici bilo je prepuno sveta. Pozadi Terzića i njegove pratnje mirno su koračali omladinci sa otkočenim pištoljima i birali trenutak za izvršenje zadatka.

Oko 12.30 časova drugovi Ličina i Bajalica su požurili i pretekli Terzića i Milića. Na znak Ličine okrenuli su se i našli oči u oči sa izdajnicima.²¹ Izvadili su otkočene pištolje i uperili ih u neprijatelje. Na prepunom šetalištu, u centru Kraljeva, odjeknuli su revolverski pucnji. Nastao je opšti metež. Atentatorima nije bilo teško da pretrče ulicu i prečicom umaknu prema levoj obali Ibra. Drugovi Ličina, Bajalica i Janez srećno su preplivali Ibar i nestali u kukuruzima. Poručnik Milić je umro, a kapetan Terzić je bio teško ranjen, ali je preživio. Ipak sledeće, 1942. godine ubijen je kod Gornjeg Milanovca.

Atentatori su bez teškoća došli na ranije utvrđenu vezu u selu Ribnici. Tu su se odmorili, dobili odeću, puške sa municijom i određenom vezom uputili se u odred. Bili su dobri borci. Izginuli su junački u borbi sa Nemcima na Popinskoj reci (između Vrnjačke Banje i Trstenika) oktobra 1941. godine.

Tokom jula 1941. godine, ili nešto ranije, skojevska grupa u vatrogasnoj četi prerasla je u aktiv SKOJ-a koji je brojao oko 14 do 15 omladinaca.

Posle nemačkog napada na SSSR, pored ostalog, pojačan je i nemački pritisak na kvalifikovane radnike da idu na rad u Nemačku. Zbog toga je aktiv SKOJ-a u vatrogasnoj četi zaključio da treba odmah da se priključi partizanima. Napravljen je plan, po kome su tri druga otišla prvim vozom. Oni u šumi morali su forsirati dolazak ostalih. U toj prvoj turi otišli su: Milosav Spasojević Deva, Mirko Belobrč Kolja i Branko Vukomanović Binja. Očekivan je brzi povratak te trojice — da dođu po ostale. Radi kamuflaže proturena je vest da su pomenuti drugovi otišli za Beograd, i dalje na rad u Nemačku.

Međutim, prošlo je više od 30 dana, a od drugova iz odreda nije bilo poruka u smislu ranijeg dogovora. U tom međuvremenu vatrogasci su se uključili u akcije omladine u gradu: paljenje novina, cepanje neprijateljevih plakata, lepljenje plakata sa antifašističkim sadržajem i parolama, istovar oružja i municije itd.

Upravo u to vreme rešeno je da članovi orkestra vatrogasne čete sa instrumentima idu u partizane. Postoji mišljenje da je ta ideja potekla od drugova Deve, Kolje i Binje. Prema drugoj verziji ta se ideja rodila kod Mirka Tomića, člana PK KPJ za Srbiju. Kada je sa sekretarom OK KPJ raspravljano o akcijama omladine isticana je delatnost aktiva SKOJ-a u vatrogasnoj četi. Tom prilikom se drug Tomić zapitao: »Zašto ne bismo dobili partizanski orkestar? Tako, ili slično tome stvorila se ova ideja, posle čega je doneta i odluka. Otpočeo je intenzivan rad na tome da članovi orkestra vatrogasne čete sa instrumentima izađu danju iz Kraljeva.

Organizator izlaska orkestra vatrogasne čete bio je sekretar OK KPJ drug Dragoslav Bogavac. U aktivu SKOJ-a na tom pitanju radio je Branko Nasakanda. Na sastancima OK SKOJ-a raspravljano je o zahtevima vatrogasaca da idu u partizane. Tada je sekretar OK SKOJ-a izneo da se priprema izlazak svih vatro-

gasaca muzičara. Nešto pre toga sastanka član OK SKOJ-a, Petar Milašinović vodio je Nasakandu kod sekretara OK KPJ. Razgovarali su u šumi kod stare centrale u Ribnici. Posle toga prenošene su usmene i pismene poruke Bogavca drugu Nasakandi. Pored ostalog, preneti su i direktiva da nijedan član SKOJ-a ne sme samoinicijativno ići u partizane. Ova direktiva odnosila se na sve skojevce u Kraljevu.

Na kraju aktivu SKOJ-a u vatrogasnoj četi stigla je poruka: »Očekujte goste radi dogovora o daljem radu«. Bio je to znak da će uskoro stići drugovi Deva, Kolja i Binja.²² U četvrtak 25. septembra stigli su sa Goča očekivani drugovi. Preneli su zahtev da treba povesti što više ljudi i poneti sve što se može.

0 tome se trebalo dogovoriti na sastanku aktiva. Sastanak je zakazan za noć između 26. i 27. septembra.

Danju 26. septembra vršeni su redovni tekući poslovi, a uveče, posle policijskog časa, aktiv SKOJ-a držao je sastanak u stanu svojih članova, braće Vukomanovića. Njihova majka, Persa, sedela je pred kućom i čuvala stražu. Dogovoreno je šta sve treba poneti, šta uništiti na licu mesta i si. Pošto je rešeno da izlaze u stroju, rečeno im je da, ako budu pitani, kažu da idu da sviraju na pogrebu.

U subotu 27. septembra, posle neprospavane noći, po grupama, mladi vatrogasci došli su u četvrtak. Vršili su intenzivne pripreme za pokret. Iz grada je dobijen sanitetski materijal (zavoji, lekovi), nekoliko ručnih bombi, 1 do 2 pištolja. Sve je to potrpiano u instrumente. Svi su muzičari obukli po dve uniforme.

Da bi se iz vatrogasne čete ponelo što više odeće, vatrogasci su dobili pojačanje od 5 do 6 skojevaca iz grada. Oni su se priključili vatrogascima i takođe obukli po dve uniforme.²³

Oko podne, posle uništavanja arhive, demoliranja prostorija i vatrogasnog kamiona i prekida veze, četa se postrojila i paradnim maršem, svirajući krenula ulicama grada, da ne bi delovala sumnjivo, tako izašla iz grada na mostu preko reke Ibra. Grupa naoružanih skojevaca pratila je stroj sa strane sve dok nije zašao u kukuruze. Kada je stroj vatrogasaca nestao u kukuruzima, izlazak vatrogasaca iz Kraljeva bio je završen. Jedan broj skojevaca iz pratnje umešao se među vatrogasce da bi im pomogao u nošenju, a drugi se vratio u grad da nastavi svoje mnogobrojne zadatke.²⁴

Dugo su članovi ovog orkestra kao borci Kraljevačkog odreda, a kasnije

4. bataljona 1. proleterske brigade uz zvuke svojih instrumenata razveseljavali borce i u najtežim momentima. Dan izlaska članova orkestra vatrogasne muzike iz Kraljeva proglašen je za Dan vatrogastva Srbije i Jugoslavije.

Ranije je napomenuto da su zadaci prikupljanja oružja, municije, sanitetskog materijala, hrane, odeće, obuće i drugih potreba za Kraljevački NOP odred predstavljali svakodnevnu aktivnost omladine u gradu. U donjem rejonu postojala su mesta — punktovi gde su donošena pribavljena sredstva. Sa tih mesta devojke i mladići nosili su materijal u prigradsko naselje Ribnicu.²⁵ Punktovi su bili u stanovima u Aerodrom koloniji, Zelezničkoj koloniji, Pljakinom šancu i Ulici Vojvode Putnika. Gornji rejon grada imao je sličnu organizaciju, ali za sada nije rekonstruisana.

U Ribnici materijal je prikupljen u stanovima tri omladinke, a zatim grupisan i transportovan na Goč. U početku je pretežno nošen, zatim su korišćena dvoosovna kola sa zapregama, a nešto kasnije prevožen je tzv. »Rižinim« vozom (industrijska — šumska pruga).

Dva omladinca, pirotehničara zaposlena na aerodromu dogovorila su se da iznose vojni materijal.²⁶ Jula i avgusta izneto je 20 do 30 ručnih bombi, 3 do 4 sanduka municije, oko 60 kg eksploziva — trotil sa potrebnom količinom štapina. Takođe, izneto je više svežnjeva topografskih karata (sekcija), sanitetskog materijala i si. Ovaj materijal prenosili su dečaci od 13 do 14 godina. Jedan od njih znao je vezu, ostali su bili radna snaga. Koristili su bicikl jednog od pirotehničara, išli kroz kukuruze do mosta, ili gazili preko Ibra na ušću Ribnice.

Iz punkta, u Ulici Vojvode Putnika, materijal je transportovan vozom.²⁷ Rano izjutra, što je prethodnog dana sakupljeno, nošeno je na »Rižin voz«. Stvari spakovane u džak zaduženi omladinac stavljao je na platformu kočnice. Zelezničar,

saradnik, sprovodio je materijal do Sokolje (kraj pruge) gde su čekali borci iz odreda i preuzimali dopremljeno. Jedan radnik fabrike aviona traktorom je doneo 7 do 10 paketa eksploziva na ovaj punkt. Eksploziv je uzeo član MK KPJ.

Po zadatku člana MK KPJ, jedan skojevac organizovao je kupovinu vojničkih porcija kraljevske vojske. Jedan dečak kupovao je od nemačkih vojnika porcije po 2 do 4 dinara komad. Otkupljeno je i poslato odredu oko 50 do 60 porcija.

Tokom avgusta i septembra veliki broj omladine je tražio da ide u odred. Puštani su samo kompromitovani i oni za koje je ocenjeno da mogu izdržati pojačane napore u vojsci. Ipak, većina skojevskih aktiva ostala je u istom brojnom stanju. Namesto puštenih, u vojsku su primani novi mladići i devojke. Inače, ti aktivni pripremani su i obučavani da putem oružanih desetina, udarnih i diverzantskih grupa iz samog grada potpomažu napad spolja. Težilo se da na čelu aktiva budu odlučni, energični i provereni mladići i devojke.

Omladina u Kraljevu dočekala je organizovano dvomesečnu blokadu grada. Na žalost, većina skojevaca nastradala je u masovnom streljanju. Zato nema tačnih podataka o njihovom radu. Pored toga, organizatori njihovih akcija poginuli su u kasnijem periodu rata.

Kao zaključak može se reći da je omladina Kraljeva i okoline izvršila poziv iz julskog proglasa PK KPJ za Srbiju: »Srpska omladino, uvek sa svojim narodom ti ćeš i ovoga puta biti u prvim borbenim redovima... Zareci se da nećeš ostati mirna dok i jedna prljava fašistička noga hoda po tvojoj zemlji.«²⁸ Ona je svoj zadatak izvršila u potpunosti.

NAPOMENE

- * Istorijski arhiv Kraljevo F III 1336/1338 (u daljem IAK HI/1336).
¹ Mile Radosavljević Abaz bio je i član CK SKOJ-a.
² IAK 11/345, 346, P. Milašinović i A. Radoičić, Formiranje OK SKOJ-a.
³ Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta Srbije, PK SKOJ-a, br. 1.
⁴ Zbornik NOR, tom I, knj. 20, dok. 3, str. 19 (dalje Zbornik I, 20/3, str.).
⁵ IAK II 218, 219, sećanje Milomira Lazarevića.
⁶ IAK, nepr. dokumenta neregistrovano.
⁷ Zbornik I, 1/29, str. 120—121, Izveštaj OK KPJ od 12. 9. 41.
⁸ Akcije Kraljevačkog odreda prisilile su okupatora da to uništi.
⁹ Zbornik XII, 1/116, str. 312—314.
¹⁰ IAK III/819, sećanje Miloša Burovića, člana KPJ.
¹¹ IAK III/1145, sećanje Mome Dugalića, sekretara ćelije KPJ; IAK ni/1146, sećanje Save Vajića, člana KPJ.
¹² Zbornik I, 1/17, str. 82, 83, Izveštaj OK KPJ od 23. 8. 41.
¹³ Taktičko-tehnički podsetnik JNA, 1967, tablica 260, str. 407.
¹⁴ V. Blagojević, Junaci sa šestog koloseka, Politika 6. jul 1975.
¹⁵ Zbornik II, knj. 1, str. 49.
¹⁶ Zbornik I, 1/29, str. 120, 121.
¹⁷ Zbornik I, 21/2, str. 57—63.
¹⁸ Zbornik I, 1/20, str. 20, 21.
¹⁹ Petar Milašinović, O nekim akcijama SKOJ-a, IAK n/210—213.
²⁰ Zbornik I, 1/27, str. 116, 117 — Izveštaj OK od 8. 9. — stoji da je pucano u leđa. Ovde zabeleženo rekao Ličina autoru neposredno posle prihvata i presvlačenja u Ribnici.
²¹ IAK III/1049—1056; Dragoljub Moravčić, Između dve vatre, Crvena zvezda 20. 1 27. septembar i 4. oktobar 1955.
²² IAK ni/1246 g, e, sećanje Dobrivoja Petrovića i Nade Lazić.
²³ IAK 11/342, 343.
²⁴ IAK III/1246 a, sećanje Divne Mirković.
²⁵ IAK IU/1246 b, sećanje Alekse Mirkovića.
²⁶ IAK III/1246 v, sećanje Mike Ištvanovića.
²⁷ Zbornik I, 1/1, str. 29—31.

Dr MILAN BORKOVIĆ

NAPORI NEMACA I KVISLINGA DA OBRAZUJU NEDIĆEVU VLADU RADI UGUŠENJA NOP-a U SRBIJI

Milan Nedić spada u onu manju grupu generala bivše Jugoslovenske kraljevske vojske, koja nije posle aprilske katastrofe deportovana u nemačko ratno zarobljeništvo.¹ Za vreme kratkotrajnog aprilskog rata, iako penzionisan, Milan Nedić je određen za komandanta Grupe armija na jugu zemlje. Učešće njegovo i vojske kojom je komandovao u borbi protiv Nemaca, bilo je isto kao i učešće ostalih generala Kraljevine Jugoslavije — kapitulantsko i izdajničko.

Posle obavljenih formalnosti u vezi s kapitulacijom Kraljevske jugoslovenske vojske i države, Nedić se, već 19. aprila, nalazio u krugu svoje porodice — u Beogradu, u Ulici Gospodar Jevremovoj br. 4. Iz telegrama od 28. aprila 1941, koji je dr Gerhard Fajne uputio u Berlin Ministarstvu spoljnih poslova, s pitanjem kako da se postupa s generalom Milanom Nedićem, vidi se da ovaj general ulazi odmah u nemačke političke kombinacije u okupiranoj Srbiji.² Na osnovu dopisa Upravnog štaba od 16. juna 1941, koji je upućen Komandi za naročitu upotrebu 65, vidi se da je Nedić, posle sloma stare Jugoslavije, »dobio u Beogradu odsustvo iz ratnog zarobljeništva« uz naređenje Zonderkomande GEP-a, da ne napušta svoj stan (kućni pritvor) i prima posete bez dozvole rukovodioca te komande kapetana Kizevetera.⁵

Mnoga nemačka dokumenta iz prvih dana okupacije Srbije, ukazuju na to da je lično Kraus, šef Gestapoa insistirao kod svojih pretpostavljenih da se Nedić što pre i zvanično oslobodi iz ratnog zarobljeništva. To se vidi i po tome što je Komandostab Abt Ie. Militerbefelshaber u Srbiji, svojim aktom od 20. maja 1941, izvestio Ajnzacgrupu Sipo i SD (zapravo EK, pošto je taj akt bio upućen na adresu Ministarstva pravde, u čijoj se zgradi nalazila ta ustanova), da je Vrhovna komanda suvozemne vojske (OKH) odlučila da se Nedić pusti na slobodu i da se nad njim vrši nadzor, s tim da mu se oduzme mogućnost telefonskih razgovora.⁴

U ovom slučaju značajno je to što je Ajnzacgrupu Sipo i SD o tome izvestio Ie štab u čiju nadležnost nije spadao postupak koji se odnosi na puštanje ratnih zarobljenika. Verovatno da je ovo usledilo zbog toga što se Sturmbanfirer Kraus, šef Gestapoa, zbog svojih planova u vezi s Nedićem i njegovim puštanjem na slobodu, obratio na taj Ie. Nije isključeno da se Kraus za to zalagao, pored ostalog, i zbog intervencije Dimitrija Ljotića, sa kojim je tada, pa i kasnije, održavao najuže kontakte.

Odmah posle toga, Komandostab-Qu Kvartirmajster Militerbefelshabera u Srbiji (4. VI 1941) skrenuo je Krajskomandanturi OK 1/834 u Beogradu pažnju na to da Nedić ne sme da se hapsi i sprovodi u Nemačku, pošto, po izričitoj naredbi OKH-a, treba da ostane na slobodi pod nadzorom. Tekst te naredbe doslovno je glasio: »Skreće se pažnja na to da se ne sme uhapsiti i sprovesti za Nemačku, na osnovu dotične naredbe, bivši ministar vojske, odnosno rukovodilac Treće jugoslovenske armije u ovom ratu general Milan Nedić, Beograd, Nemanjina (ne zameniti ga sa njegovim bratom Milutinom Nedićem, koji je 1938/39. bio mini-

star vojske), pošto se on ima ostaviti na slobodi i to pod nadzorom, po izričitoj naredbi OKH. Znači, ima mu se posle registracije, od predsednika opštine, na osnovu dotične naredbe, izdati objava za odsustvo«.5

Ove intervencije nemačkih okupacionih vlasti usledile su posle naredbe vojno-upravnog komandanta da svi oni koji su bili u vojsci moraju da se prijave, jer su ih Nemci smatrali ratnim zarobljenicima.6

Na Milana Nedića se, dakle, ova naredba nije odnosila. Očigledno je da su Nemci, odmah posle okupacije Srbije, tražili svoja uporišta, uglavnom, u onom delu srpske buržoazije, na koji su se oslanjali još pre napada na Jugoslaviju. A poznato je da je Nedić spadao među one koji su bili ubeđeni u nepobedivost Nemačke. Smatrao je da Nemce treba slušati da bi u budućnosti, u »Novoj Evropi«, »Velika Srbija« imala posebno mesto.

Sledeći povod da se približe Milanu Nediću za Nemce je bila eksplozija izvršena u Smederevu, 5. juna 1941, u kojoj su, pored ostalih, izgubili život Nedićev sin, snaha i unuč. Samo dan kasnije, Kraus je uputio Nediću pismo u kojem mu je javio za nesreću, s napomenom da mu je pošlo za rukom da spase deo ličnih dokumenata poginulog sina i da mu ih u prilogu dostavlja. Kraus mu je isto tako javio da za Smederevo polazi nemački automobil, da će mu ga poslati da bi, eventualno, i on pošao za Smederevo.7 Istog dana (tj. 6. juna), rukovodilac III Ega, SS Hauptsturmführer dr Gode izdao je Nediću (na traženje upravnika grada Beograda, Dragog Jovanovića), uverenje da može da napusti Beograd i otputuje za Smederevo na sahranu svog sina, s tim, da se posle toga odmah vrati u svoj stan.8

To su prvi podaci koje u nemačkim izvorima nalazimo o kontaktima između Milana Nedića s jedne, i EK-a Beograd i Dragog Jovanovića, s druge strane. Izgleda da su nemačke okupacione ustanove u Beogradu, već tada počele da prave kombinacije s Nedićem, koje su, po svemu sudeći, imale za cilj da kod Nedića stvore raspoloženje za ostvarivanje budućih namera Nemaca. Značajno je, svakako, što se u ovom slučaju, kao lice koje se zauzima da Nedić dobije dozvolu za napuštanje svog stana, javlja upravo Dragi Jovanović, koji je, inače, još pre rata radio za Nemce kao agent, zbog čega je i došao na položaj upravnika grada Beograda.

Međutim, prvi put, u sačuvanim dokumentima, Milan Nedić se spominje kao kandidat za predsednika kvislinške srpske vlade u izveštaju, kojeg je, 14. jula 1941, podneo Ajnzackomandi Sipo i SD u Beogradu, jedan od najobaveštenijih nemačkih agenata u Beogradu iz tog perioda, novinar Miodrag Savković. On je, pored ostalog, pisao: »Članak Đorđa Perića, zamenika komesara Ministarstva unutrašnjih poslova o slučaju Milana Nedića, naišao je na veliku senzaciju. Taj članak je objavljen u »Novom vremenu« i sadrži tvrdnje da je Nedić bio za mir s Nemačkom, a ne za rat, kako su to ratni huškači tvrdili. Kako Nedić ima veliki uticaj u narodu, ovaj članak je vrlo dobro došao da se narodu pokaže u kakve je zablude uvlači strana propaganda. Članak bi trebao autor da upotpuni i da odštampa u stotine hiljada primeraka, pa da se razdeli u narodu, kako je i zašto Nedić izbačen iz vlade Dragiše Cvetkovića. Povodom objavljivanja ovog članka veru je se da se već radi na tome da se Nediću poveri neka važna funkcija kad se iz ropstva pusti, pa ili će on biti predsednik srpske vlade, ili će dobiti resor srpske narodne vojske, koja bi se obrazovala i čuvala bezbednost u Srbiji. Nedić bi bio u stanju da i odmetničko pitanje likvidira, pa se pozivanje svih obveznika u Beogradu radi kontrole dovodi u vezu sa stupanjem u akciju Milana Nedića«.10

Gotovo je sigurno da Savković nije bez razloga u svom izveštaju naveo Nedića kao potencijalnog kandidata za predsednika vlade. Očigledno je da se već tada, tj. polovinom jula 1941, u srpskim buržoaskim krugovima radilo na tome da se ukine komesarska uprava i dođe do obrazovanja »autoritativnije« kvislinške uprave pod vodstvom Nedića, te da je to bio predmet razgovora i raznih komentaranja. U protivnom, ne bi Savković, po svemu sudeći, podneo takav izveštaj. Jer, nakon mesec i po vladavine Sa veta komesara, moglo se videti da on nije sposoban da udovolji zahtevima koje su pred njega postavile okupacione vlasti. Već tada je plamen oružanog ustanka buktao u mnogim krajevima Srbije. A komesarska vlada Milana Aćimovića (bez ikakvog autoriteta u narodu) nije bila u stanju da ga spreči.

Prema tome, već od sredine jula 1941, vrše se početna, tiha sondiranja na dva koloseka: nemačkom i srpskom, o dovođenju Nedića na čelo kvislinške srpske vlade. Napominjemo da su sva razmatranja u »štabu« srpskih političara o nekoj novoj vladi dugo predstavljala samo prepriča van ja i kombinacije, i to sve dok vojni zapovednik, odnosno njegov Upravni štab, nije počeo da se bavi ovim pitanjem. Jer, samo nemačka okupaciona uprava mogla je da donese takvu odluku. Srpski političari, pronemački raspoloženi, prema tome, mogli su da se ograniče samo na predloge koji su u velikom broju i u raznim varijantama iznošeni odgovarajućim (nadležnim) nemačkim ustanovama.

Kad je reč o srpskim beogradskim političarima, interesantno je istaći da su dva najveća međusobna rivala (a uživali su veliko poverenje kod Nemaca): Dimitrije Ljotić i Milan Ćimović, bili skloni, svaki iz svojih interesa, da podrže kandidaturu Milana Nedića da dođe na čelo nove srpske vlade. Ljotić nije trpeo Ćimovića zbog njegove predratne stranačke pripadnosti (pristalica Stojadinovića), i smatrao je da njegov »Zbor« treba da odigra glavnu ulogu, pogotovo što su Ljotićevci bili profašistički orijentisani i u predratnom periodu, i što su ih, zbog toga, s vremena na vreme, proganjale tadašnje jugoslovenske vlasti. Sem toga, Ljotić je bio podozriv zbog veza koje je Milan Ćimović vrlo rano uspostavio s četničkim pokretom Draže Mihailovića, a smatrao je, uza sve to, da Savet komesara nije u stanju da pruži gotovo nikakav otpor oružanom ustanku u Srbiji, koji je predvodila Komunistička partija Jugoslavije.¹¹

Milan Ćimović imao je, takođe, svoje razloge. Video je da se ne može duže zadržati na »kormilu« njegov Savet komesara. Podržavao je Milana Nedića, ali, ne zato što ga je posebno cenio, već što se bojao da Nemci ne povere kandidaturu Dimitriju Ljotiću.¹² Zbog toga je, već od sredine jula, Ćimović u više navrata posećivao Kisela, zamenika šefa Upravnog štaba, i iznosio mu teškoće svoje administracije; predlagao je izvesna rešenja i tražio da o svemu ovome bude obavešten vojni zapovednik general Dankelman.¹³ Naravno da su o toku događaja bili informisani, takođe, Kraus i Hans Helm, predratni policijski ataše u Poslanstvu u Beogradu; prvenstveno Kraus, s kojima se Ćimović nalazio u stalnom kontaktu.¹⁴

Prema izjavi dr Georgi Kisela, zamenika načelnika Upravnog štaba, koju je dao posle rata pred jugoslovenskim istražnim organima, on je o namerama Ćimovića odmah obavestio Dankelmana, pošto se Turner tada nalazio na dužem odsustvu. Ali je (Dankelman), navodno, odbio da se tada raspravlja o tom pitanju. Međutim, pošto je Ćimović bio i dalje uporan i predlagao za svog naslednika Milana Nedića (jer je znao da Nedić ima podršku Nemaca), onda su nemački nadležni organi počeli ozbiljnije da proučavaju ovo pitanje. Naročito su bili aktivni Kisel, Kraus i Helm, dok je Bencler, opunomoćenik Ministarstva spoljnih poslova, bio uzdržljiviji, bojeći se da Nedićevu kandidaturu za ministra — predsednika neće podržati njegov nadležni ministar — Ribentrop. A to bi naišlo na odbojni stav i kod Vrhovne komande oružanih snaga (OKH).¹⁵

Treba, u vezi s ovim problemom, istaći da se komandant Jugoistoka, feldmaršal List, 23. jula 1941. zadržao u Beogradu na svom proputovanju na odsustvo; da je tom prilikom održao sastanak s nemačkim komandantima o opštim pitanjima, a naročito o »plimi oružanog ustanka u Srbiji«. Kako nemački izvori ukazuju, dotaknuto je i pitanje nesposobnosti srpske Komesarske uprave i eventualno njeno ukidanje. List je obećao Dankelmannu da će za vreme svog odsustva stupiti u vezu sa rukovodećim štabom Vermahta i da će po povratku u Beograd, nakon mesec dana, doneti odluku o eventualnom postavljanju nove srpske kvislinške vlade. U razgovorima na svim nivoima pominjalo se ime Milana Nedića.¹⁶ Posle Listovog odlaska, o istom ovom problemu raspravljali su predstavnici Policije sigurnosti i Službe bezbednosti, Viša komanda za naročitu upotrebu 65, Upravni štab vojnoupravnog komandanta i druge nemačke okupacione institucije. Oni su došli do zaključka da se sa raspoloživim trupama ne može uspešno voditi borba protiv ustanka, nego »samo uz angažovanje policijskih jedinica«. U to vreme nacistima su od policijskih snaga stajale na raspolaganju: Operativna grupa Policije sigurnosti i Službe bezbednosti, Vojnoobaveštajna služba, Tajna vojna policija, Vojna žandarmerija i jedan policijski bataljon od tri čete.¹⁷

Po svemu sudeći, Dankelman je pomalo odugovlačio rešavanje problema reorganizacije kvislinške srpske uprave. A stalo mu je bilo i do toga da vidi kako se na celo ovo pitanje gleda u Berlinu. Odlazak Lista u Berlin bila je za to dobra prilika. Zbog toga je Kisel insistirao kod Aćimovića da u najvećoj diskreciji vrši sve pripreme, i kada Dankelman bude izdao odobrenje da sve već bude pripremljeno za pregovore. Isto tako, Kisel je dao zadatak Krausu da, oko kandidature Nedića, pridobije Ljotića, s kojim je bio u stalnim kontaktima, jer se znalo da je Ljotić veoma aktivan »iza kulisa«.¹⁸

Upravni štab preko svog predstavnika već krajem jula uspostavlja kontakte i vodi pregovore s Milanom Nedićem. Tada su njegov stan, sa ovlašćenjem Kisela, posetili Kraus i Aćimović. A već početkom avgusta, Nedić je oslobođen »kućnog pritvora«.¹⁹

Celog avgusta 1941. Nedić je bio u kontaktu čas sa nemačkim predstavnicima, čas sa »srpskim političarima«. Tako je 9. avgusta posetio Kisela, u njegovom stanu, u Rumunskoj ulici 67. Razgovoru su prisustvovali i bivši jugoslovenski ministar Milan Ulmanski, major Kalmar i konzul Kronholc. Izgleda da je već tada Nedić dao načelan pristanak Kiselu, tj. da ne bi imao ništa protiv ako bi mu vojni zapovednik Srbije ponudio da obrazuje civilnu srpsku vladu.²⁰ Samo sedam dana kasnije (16. avgusta), došlo je do novog sastanka između Nedića i Kisela, opet u stanu Kisela, ali, ovog puta, bez prisustva Ulmanskog. Razmatrani su izvesni problemi vezani za obrazovanje nove srpske kvislinške administracije.²¹

Sredinom avgusta u Beograd je doputovao dr Edmund Vezenmajer policajac i obaveštajac, lični opunomoćenik Ribentropa, tzv. »leteći ambasador«. Povremeno je dolazio u Jugoslaviju i ponovo putovao u Berlin. Ovom prilikom, podržavao je nastojanja Kisela, kako kod Dankelmana, tako i kod Bendera. Vezenmajer je, takođe, (prema tvrđenju Kisela) obećao Dankelmanu da će Ribentropu podneti informaciju o prilikama u Srbiji, kao i to da se u Srbiji i na strani nemačkih okupacionih vlasti i u srpskim buržoaskim krugovima vrše pripreme za formiranje nove civilne vlade. Ovo je za Dankelmana, po svemu sudeći, bilo ohrabrenje, jer će Ministarstvo spoljnih poslova biti iz »prve ruke« obavešteno o najnovijim zbivanjima u Srbiji. Iako Vezenmajer, doduše, nije važio kao oficijelni predstavnik Ministarstva spoljnih poslova, nego, u svakom slučaju, kao tzv. »jaki čovek« Ribentropa, Bencler se, opet, zbog držanja Vezenmajera osećao »pokrivenim« prema svom nadležnom ministru — Ribentropu.²²

Nema podataka o tome da li se Vezenmajer tih dana sastao i s Milanom Nedićem. O tome Nedić ništa ne govori u svojim saslušanjima. Ali, govori o svojim kontaktima sa Kronholcom. »Kronholca sam upoznao tek za vreme okupacije, i to jednom prilikom pre nego sam postao predsednik vlade. Koliko se sećam, doveo mi ga je Kraus«.²³ Međutim, Nedićevo tvrđenje ne odgovara istini, jer mnoga nemačka dokumenta pokazuju da njihovo poznanstvo datira od mnogo ranije — još iz predratnog perioda. To potvrđuje i izjava Dragog Jovanovića, koju je dao posle rata u istražnom zatvoru. On, u vezi s tim, kaže: »Pored javnih konsultovanja i razgovora, o kojima je napred bilo reči, činjenica je, iako je izgledalo da je Nedić kandidat Aćimovića, odnosno te konferencije (misli se na konferenciju srpskih političara — M. B.) koja je održana u stvari, bio čovek ranije predisponiran od strane Nemaca za tu ulogu. Veze Milana Nedića datiraju iz onog doba kada je on, kao ministar vojni, u štampariji Ministarstva vojske štampao tada ilegalni Ljotićev »Bilten«. Od toga doba potiče i poznanstvo sa generalnim konzulom Kronholcom, direktorom »Šenkera« u Beogradu, koji je, u stvari, bio šef zagrančne obaveštajne službe nemačkog Ministarstva spoljnih poslova. Kronholc je služio kao lični čovek za Nedića i ja smatram da je on bio Nedićeve spoljna veza«.²⁴

Kisel je, kako sam tvrdi, u vezi s kandidaturom Nedića, takođe konsultovao Franca Nojhauzena, generalnog opunomoćenika za privredu u Srbiji, koji je tada, navodno, izjavio da lično ne bi imao ništa protiv da Milan Nedić obrazuje »jednu novu srpsku civilnu vladu«, ali se ni najmanje nije angažovao oko ovog »delikatnog pitanja«. Međutim, kada je bila obrazovana Nedićeve vlada, u više navrata je protestovao što je Nedić predložio ministre bez njegovog znanja, a on je kasnije trebao da kontroliše njihov rad,²⁵ posebno Ministarstvo privrede i poljoprivrede.

Pri povratku sa odsustva, feldmaršal List se 23. avgusta 1941. ponovo zadržao u Beogradu i konferisao sa Dankelmanom o situaciji u Srbiji, ocenivši je kao »ozbiljnu«. Ali je ipak naglasio da se rešenja moraju tražiti u okviru raspoloživih nemačkih i kvislinških snaga na teritoriji okupirane Srbije, pošto Vrhovna nemačka komanda ne može slati novu pomoć u ljudstvu i materijalu. Ovakvu izjavu komandanta Jugoistoka, dakle, svog prvog pretpostavljenog, Dankelman je protumačio tako da je jedini izlaz u oslanjanju na sopstvene snage. Drugim rečima, da se formiranjem »autoritativne« srpske vlade angažuje veći broj srpskog stanovništva u borbi protiv komunista, i da se od pripadnika NOP-a odvoje četnici Draže Mihailovića. On je tada već imao za »svoj plan« podršku kod Bendera, Nojhausena i Turnera, u Beogradu, a u Berlinu, kod Himlera i Hajdriha. Međutim, kada je Dankelman Listu spomenuo ime Milana Nedića, navodno ovaj »nije dao ni pozitivan ni negativan odgovor«.²⁶

Za akciju koju su vodili nemački okupacioni organi za promenu Komesarske uprave, zalagali su se i mnogi srpski buržoaski krugovi. Razume se, svaka grupa iz različitih pobuda i motiva.

Tako su svi faktori okupacione uprave počeli da se bave problemima promene Komesarske vlade i traženjem boljeg rešenja u borbi protiv NOP-a. Interesantno je da je Nedić istican u prvi plan od samog početka kod većine srpskih političara u Beogradu. Ali, pominjane su i druge ličnosti kao potencijalni kandidati; na primer, general Danilo Kalafatović, iako se nalazio u zarobljeništvu. Zatim, Dimitrije Ljotić, pa čak i Dragi Jovanović. Ljotić, kao izraziti predstavnik fašističke ideologije u Srbiji, smatrao je da je najpozvaniji da utiče na sastav nove srpske kvislinške vlade. Jedan deo proengleskog krila srpske buržoazije u Beogradu, takođe se solidarizovalo sa kolaboracijom i okupatorom, jer nije mogao u tom periodu očekivati pomoć sa Zapada, a nije bio voljan da se odrekne političkih i ekonomskih privilegija. A sve te njihove interese štitili su odlučno okupatori. Svi ovi faktori su uvideli da je glavna opasnost za njihove interese KPJ i NOP, a glavni zaštitnik okupator, i zbog toga su se njihovi ciljevi u pojedinim periodima okupacije poklapali i njihove snage se objedinjavale. Aktivno su saradivali i angažovali se da stvore što jaču i organizovaniju kvislinšku upravu. Prema tome, zajednički su tražili najpogodniju, »nacionalnu«, »autoritativnu«, »političku« i vojnu ličnost, koja bi mogla da objedini sve snage u organizovanju borbe za uništenje NOP-a i obezbedi red i pokornost okupatoru. Gotovo svi su se složili, razume se svako iz svojih interesa, da je najpogodnija ličnost Milana Nedića, bivšeg armijskog generala.

Pošto je Nedić dao načelan pristanak odgovornim organima iz okupacione uprave Srbije da obrazuje novu kvislinšku upravu, on je svom dolasku za predsednika »vlade narodnog spasa« hteo da dà takvu formu, kao da se primio toga položaja na zahtev i traženje predstavnika javnog života, tj. da je predstavnik naroda. U vezi s tim, a na inicijativu Aćimovića i Ljotića, održano je više sastanaka srpskih političara. Pojedine »videnije ličnosti«, kao, na primer; Ilija Mihailović, Milan Aćimović, Dimitrije Ljotić i mnogi drugi, odlazili su kod Nedića i »ubedivali« ga da prihvati položaj predsednika srpske vlade. Prvi veći sastanak održan je 10. avgusta 1941. u zgradi Ministarstva unutrašnjih poslova, a sastanku je predsedavao Milan Aćimović. Na sastanak je došao i sam Nedić da vidi »kakvo je raspoloženje javnog mnjenja«.²⁷

Samo nekoliko dana kasnije (polovinom avgusta), održan je širi skup beogradskih političara, predstavnika svih partija, komora, udruženja, univerziteta, organizacija. Tada je Nedić i formalno dobio mandat za sastav »vlade narodnog spasa«. Među 70—80 prisutnih bile su i sledeće ličnosti, izraziti predstavnici buržoaskih krugova koji su se svim sredstvima zalagali za saradnju sa nemačkim okupatorima, profesori Miloš Trivunac, Ilija Pržić, Velibor Jonić, dr Laza Kostić, dr Mirko Kostić; generali: Josip Kostić, Panta Drašković, Stevan Radovanović, Dušan Pešić, pukovnik Tanasije Dinić; industrijalci: Vlada Ilić i Ilija Mihailović; predstavnici političkih stranaka: Košta Kumanudi, Risto Jojić, Đuro Kotur, dr Miloš Radosavljević, dr Laza Marković, dr Momčilo Janković, Milan Aćimović, Aleksandar Cincar Marković, Miloš Spaljkić, Dimitrije Ljotić, Milosav Vasiljević,

Stevan Ivonić, Mihailo Oljčan i mnogi drugi. Svi oni bili su za najtešnju saradnju sa okupatorom.²⁸

O toj konferenciji Nedić je, na saslušanju u istražnom zatvoru posle rata, pored ostalog izjavio i sledeće: »Konferenciju je otvorio Aćimović, ukazavši na tešku situaciju i na to da Komesarska uprava nije mogla da odgovori svojim dužnostima, zbog čega je podnela ostavku, koja joj je uvažena i da treba da se obrazuje jedna ministarska vlada sa jakim autoritetom... Tada je održano više govora, koji su se svi svodili na to da bi ja trebao da preuzmem organizovanje reda i mira u zemlji i umirenje ustanka koji je već plamtalo. Ovo naročito zbog toga što su Nemci počeli da prete odmazdama prema čitavom narodu; da će u protivnom oni red i mir zavesti pomoću mađarskih, bugarskih i hrvatskih trupa. Konferencija se završila time što je Aćimović izveo zaključak o potrebi stvaranja srpske vlade, na čelu sa mnom, kao predsednikom. Ovaj zaključak bio je usvojen od sviju prisutnih... Prihvatio sam tu odluku, s napomenom da ću obrazovati vladu, ako Nemci pristanu na uslove koje ja budem postavio.«²⁹

Dragi Jovanović, koji je kao upravnik grada Beograda, bio dobro obavešten o svim zbivanjima na relaciji nemačka okupaciona uprava u Srbiji — Savet komesara i buržoaski srpski krugovi, u svom saslušanju pred istražnim organima posle rata, takođe iznosi pojedinosti oko postavljanja Milana Nedića za predsednika srpske kvislinške vlade. U jednom delu svog saslušanja on izjavljuje: »Nedić je svom dolasku za predsednika vlade hteo da da formu, kao da se je on primio toga položaja na zahtev i traženje predstavnika javnog života, kao predstavnik naroda. Sam Aćimović mi je jednom prilikom rekao da smo jako glupi i naivni, kada smo onoliko moljicali Nedića, jer je Nedić bio još pre rata pripremljen od strane Nemaca da odigra jedru u ulogu u Jugoslaviji, pa kada nije uspeo tada, onda je bar sada došao do izražaja... Ja smatram da je Nedić obrazovanjem svoje vlade po direktivi Nemaca i to baš Kronholca i te službe Ministarstva spoljnih poslova Nemačke, išao na to da stvori preduslove za potpuno preuzimanje vlasti u zemlji i u daljem momentu odstrani Ljotića. Ako se svemu tome doda činjenica da Milan Nedić nije, kao aktivni komandant grupe armija odveden u zarobljeništvo, već zadržan u Beogradu, u kućnoj internaciji, onda je jasno da Nedić nije slučajno i na osnovu predloga Aćimovića i Konferencije, postao predsednik vlade, već je to ranije pripremljeno.«³⁰

Kao što vidimo, i sami kvislinzi, koji su u toku rata zauzimali visoke položaje (kao na primer, Dragi Jovanović), priznaju u svojim saslušanjima da je reč nemačkih okupacionih organa bila presudna kada se radilo o dovođenju Nedića na čelo srpske kvislinške vlade i da su sva važnija pitanja s tim u vezi rešavana na relaciji Nemci—Nedić. Aćimović je u svemu tome bio samo posrednik. Slična je bila uloga i Dimitrija Ljotića, s tom razlikom, što se on manje javno eksponirao, a više je delovao u pozadini, diskretno. Svakodnevno je odlazio kod Nedića, s njim se dogovarao, a potom odlazio kod Krausa, Kronholca, Kisela, Turnera, Bendera, bez Nedića i Aćimovića, ali sa znanjem Nedića. Skupovi srpskih političara imali su formalni karakter. U stvari, trebalo je da se solidarišu sa odlukama koje su Nemci već ranije doneli.

Posle obavljenih razgovora »na srpskoj strani«, Kisela su obavestili Aćimović a i Ljotić da je sve završeno i da mogu početi odlučujući pregovori oko reorganizacije kvislinške uprave u Srbiji, odnosno, oko formiranja nove vlade, na čelu sa Milanom Nedićem. O svemu tome Kisel je, kako samtvrdi, obavestio Dankelmana 24. avgusta 1941. Povod je bio to što je Kisela toga dana posetio oficir za vezu II (VBII) Ajnzacgrupe, tadanji SS-oberšturmfiurer Miler, koji je, navodno, tražio šefa Komandnog štaba potpukovnika Gravenhorsta, i obavestio ga da je nastradala jedna nemačka jedinica u borbi protiv partizana kod Gornjeg Milanovca. Pošto se Gravenhorst toga dana nije nalazio u Beogradu, Kisel je ovu neugodnu vest preneo Dankelmanu. Tom prilikom Dankelman je ovlastio Kisela da u najkraćem roku formira »civilnu vladu« u Srbiji.³¹

Kisel je, odmah posle sastanka koji je imao sa Dankelmanom, pozvao na razgovore u svoj stan Nedića i Aćimovića. Asamo dan kasnije (25. avgusta), održan je u stanu dr Turnera u Rumunskoj ulici br. 69 sastanak, kojem su pri-

sustvovali: Turner, Kisel, Nedić i Aćimović. Na ovom sastanku su predstavnici Upravnog štaba još uvek »ubeđivali« Nedića da neodložno obrazuje novu vladu. Čak su morali, kako je to izjavio Turner na saslušanju posle rata, da zaprete Nediću da će Nemci ukoliko ne formira novu srpsku vladu, red i mir u Srbiji zavesti pomoću bugarskih, mađarskih i hrvatskih grupa.³²

Samo dva dana kasnije (27. avgusta), došlo je do novog sastanka između Nedića i Aćimovića s jedne, i Tumera i Kisela s druge strane. Taj sastanak se protegao i na sledeći dan. Bitno je ovde napomenuti da su to već bili oficijelni razgovori, da su se održavali u zgradi bivše Skupštine Kraljevine Jugoslavije, da je o njihovom toku Dankelman bio posebno obavešten i da su tom prilikom bile uglavnom konkretizovane sve pojedinosti oko formiranja nove srpske kvislinške vlade.³³

Međutim, u emigrantskoj literaturi dosta je pisano (na primer, Petar Martinić Bajica — *Milan Nedić*, Jovan P. Trišić — *O Milanu Nediću*, Stanislav Krakov — *General Milan Nedić*, i dr.) da je Nedić navodno postavio izvesne uslove Nemačima, pre nego što je obrazovana »vlada narodnog spasa«. O tome ima podataka u saslušanjima Dankelmana, Turnera, Kisela i drugih nemačkih oficira. A u saslušanjima u istražnom zatvoru, Nedić je tvrdio da uslovi koje je prihvatila okupaciona uprava u Srbiji nisu kasnije ispunjeni. O tim Nedićevim »uslovima« nalazimo podataka u gotovo svim pismima i memorandumima koje je Nedić za vreme svog službovanja okupatoru slao nemačkim komandantima. Takođe, Nedićeve ostavke, koje nisu bile retke, bile su motivisane činjenicom da vojni zapovednik Srbije nije ispunio nijedan od njegovih uslova, odnosno da nisu ispunjena obećanja koja je navodno dao Dankelman.

Ne zna se šta je, u stvari, tačno u vezi s navedenim preduslovima, koje je Nedić postavio Dankelmanu kao uslov da obrazuje marionetsku vladu, a koje je, po tvrđenju Nedića, Dankelman prihvatio. Dokument o tome je postojao. O njemu ima podataka i u nemačkim i u kvislinškim izvorima, kao i u sećanjima glavnih aktera tih događaja, na primer, Turnera, Kisela, Dankelmana, a i samog Nedića.

Postavlja se i pitanje — da li su Nemci prihvatili Nedićeve uslove pre nego što je stupio na čelo nove administracije, kao što to tvrdi Nedić. Nema sačuvanih dokumenata o tome, a Nedićeva tvrđenja poriču u svojim saslušanjima svi oni koji su sa njim kontaktirali. Posredno, iz mnogih nemačkih i kvislinških dokumenata, moglo bi se zaključiti sledeće: sve Nedićeve postavljene uslove oko obrazovanja srpske kvislinške vlade Dankelman sam nije mogao da odobri, jer bi time bila prekoračena njegova ovlašćenja. Te uslove po svemu sudeći, mogli su da odobre jedino najveći organi Rajha. Bitno je bilo da Turner i Kisel prilikom pregovora 27. i 28. avgusta, ubede Nedića da ove uslove označi samo kao preduslove. Dankelman i Turner su se, prema tome, samo obavezali da će se kod vlade Rajha založiti za prihvatanje ovih preduslova i da će ih zastupati. To je izgleda, za Nedića bilo dovoljno, i na tome je on kasnije izgradio svoj kapital tj. uvek kada bi bio nemoćan da zadovolji nemačke zahteve, izgovarao se da nisu prihvaćeni njegovi uslovi, koje je odobrio Dankelman. O svemu ovome piše Turner Dankelmanu u već citiranom pismu od 27. avgusta 1941, s napomenom koji bi Nedićevi uslovi bili prihvatljivi, koje bi odmah trebalo odbiti, a da bi se za pojedine tačke Nedićevih uslova Nemci mogli zalagati od slučaja do slučaja.³⁴

Posle dugih pregovora odgovornih predstavnika nemačke okupacione uprave u Srbiji i profašističkih buržoaskih krugova u Beogradu, konačno je 29. avgusta obrazovana kvislinška vlada Milana Nedića. O tome je istog dana poslao izveštaj Feliks Bencler Ministarstvu spoljnih poslova u Berlin. U ovom dokumentu rečeno je, između ostalog, i sledeće: »1. Pošto se sve jasnije pokazivalo da ovdašnje nemačke vojne i policijske snage, uprkos najjačeg angažovanja i neznatnih gubitaka nisu dovoljne za suzbijanje rastuće komunističke akcije, a sa druge strane su odbijena zamoljena pojačanja, moralo se pokušati da se samim Srbima prepusti da suzbiju komunističku akciju i da se time spreči sjedinjenje komunističkih i nacionalističkih elemenata za koje se utire put. Dosadašnja komesarska vlada, kao što je već izvešteno, nije to više bila u stanju. 2) Vojni zapovednik je zbog toga odlučio da popularnom bivšem ministru, vojnom generalu Nediću, koji je poznat kao energičan protivnik komunizma, poveri obrazovanje vlade. On

mu je, pritom, ostavio određene ruke u izboru saradnika i jedino njega smatram odgovornim da ustanički pokret bude ubrzo ugušen. Nedić je danas podneo listu svojih saradnika. Prema ovoj, Aćimović zadržava Ministarstvo unutrašnjih poslova. Ljotićeva grupa je predstavljena trojicom ministara. U ostalom, lista sadrži većinom bezbojne ličnosti, s izuzetkom ministra pošta i saobraćaja generala Josipa Kostića, koji je poznat kao sposoban. Iako sva imena nezadovoljavaju, Nedićev predlog je prihvaćen da bi se borba protiv komunističkog terora mogla odmah energično da započne. Obrazovanje nove vlade biće objavljeno u subotu ujutro. 3) Da bi se podigao autoritet generala Nedića prema njegovim ministarskim kolegama i u zemlji, on će nositi naziv ministra — predsednika, a njegove kolege će biti označene kao ministri. Ali je obezbeđeno da de facto novi vladin kabinet ne dobije nikakva dalja stvarna ovlašćenja no dosadašnja komesarska vlada. Novo ustrojstvo znači, sem toga, udarac protiv tobožnje Simovićeve vlade u Londonu, kojoj se izbija tlo ispod nogu. 4) Vojni zapovednik nije dao generalu Nediću nikakva obećanja kao protivuslugu za suzbijanje komunističkog ustanka. Namerava se, jedino, povećanje žandarmerije od 5.000 na 10.000 ljudi i formiranje lokalnih pomoćnih borbenih jedinica za ciljeve samozaštite od ukupno do 5.000 ljudi. Nedić se nada da će ovim zavesti mir za što je, dakako, preduslov da se stanovništvo zbije iza njega. Pošto vlada u svemu nije jača od prethodne, sve zavisi od toga da li će Nedićeva ličnost vršiti očekivanu privlačnost. Ako on to ne bi uspeo, preostaje samo da zapovednik upravlja zemljom bez srpske pomoći i da preuzme vojničko suzbijanje ustanka isključivo nemačkim trupama. 5) Preporučujem da se u nemačkoj štampi tretira formiranje vlade kao srpska unutrašnja stvar i to samo ukratko, pri čemu bi moglo da se pomene da se time srpskom narodu pruža još jedna prilika da se sopstvenom snagom oslobodi komunističke kuge.³⁵

Sta se može zaključiti iz liste ministara, koju je Nedić podneo Dankelmanu, a ovaj potvrdio. Prvo, da u takozvanoj »vladi narodnog spasa« ima tri generala: Milan Nedić, Josif Kostić i Panta Draškić. Nedić je rezervisao mesto i za četvrtog generala (Danila Kalafatovića), koji je, kao što je poznato, u svojstvu načelnika Generalštaba u aprilu 1941. izdao naređenje za potpisivanje kapitulacije.³⁶ O tome je sam Nedić posle rata, u istražnom zatvoru, izjavio: »Napominjem da sam ja na listi ministara, koju sam podneo dr Turneru, bio stavio za ministra saobraćaja Danila Kalafatovića, ali mi je Turner rekao da to izmenim, pošto se za ministra ne mogu uzimati zarobljenici iz Nemačke, gde se tada Kalafatović nalazio, pa sam ja mesto Kalafatovića stavio generala Đuru Dokića.«³⁷ Činjenica da su jednu četvrtinu vlade predstavljali generali, govori da je orijentacija nemačkih okupacionih vlasti, pa i samog Nedića bila, da »vlada« bude tako sastavljena da može da se energično suprotstavi masovnim akcijama partizana.

Pada u oči, takođe, činjenica da su i u Nedićevoj vladi najveći broj ministara sačinjavali predstavnici Ljotićeve i Stojadinovićeve grupe (mada ni ova vlada nije formirana po nekom stranačkom kriterijumu). Ali, uglavnom, ličnosti koje su se još u predratnom periodu eksponirale kao pristalice Osovine, a to znači verni privrženci nemačkog okupatora. Međutim, i dalje su ostali po strani i nisu ušli ni u Nedićevu vladu »poznatiji političari«, kao što su Aleksandar Cincar Marković i Dimitrije Ljotić. U vezi s tim je i konstatacija u citiranom Benclerovom izveštaju da »lista Nedićevih ministara sadrži većinom blede ličnosti s izuzetkom generala Kostića«.

Kada je reč o Cincar-Markoviću, interesantno je mišljenje koje je o njemu dao Dragi Jovanović posle rata, u istražnom zatvoru. On kaže: »Prilikom sviju rešavanja političkih pitanja od važnosti, u tada okupiranoj Srbiji, jedan od najglavnijih savetodavaca Nemaca, bio je bivši ministar spoljnih poslova Cincar-Marković, iako on lično nikada nikakav položaj u okupiranoj Srbiji nije hteo da primi. On je sebe rezervisao da odigra ulogu odlučujućeg faktora posle pobede Nemačke, a na konferenciji mira. On je i prilikom obrazovanja vlade generala Nedića, iako nije bio njegov lični prijatelj, ni Ljotićev, savetovao, da se Nedić uzme za predsednika vlade.«³⁸

Vojni zapovednik Srbije Dankelman održao je Nediću i njegovim ministrima, prilikom njihovog prijema govor iz kojeg se, pored ostalog, može videti da Srbija

i dalje ostaje okupirano područje, na kojem vojna i politička vlast pripada okupatorima i da pojava Nedićeve vlade ne znači nikakvu autonomnost; da je njena uloga bila kao i prethodne (Saveta komesara) da slepo izvršava naredbe okupacionih vlasti.³⁸

Kao što vidimo, mandator za Nedićevu vladu bio je nemački okupator, odnosno u ime vlade Raj ha njen ovlašćeni predstavnik — vojni zapovednik Srbije, general Hajnrh Dankelman. On je i predao ovlašćenja Nedićevoj vladi, a iz toga se vidi njen karakter. U svojoj besedi Dankelman je uputio niz lepih reči svojim saradnicima, izdajnicima srpskog naroda, a ujedno im zapretio, preko njih i srpskom narodu, da dobro slušaju, da uvedu »red, mir i bezbednost«. Razume se, trenutak je bio da i Nedić lično zahvali svojim pretpostavljenim na »poverenju«. Tada je sem ostalog, rekao: »Predstavljajući Vam ovom prilikom svoje saradnike molim Vas, gospodine vojni zapovedniče, da verujete u moju i mojih saradnika odlučnu volju da presečemo stvaranje anarhije u zemlji i obezbedimo joj u punoj meri mir, red i sigurnost... Nadamo se da ćemo u najkraćem roku, sprovođeci potrebne reforme i organizujući srpske oružane snage, sopstvenim sredstvima zagarantovati red i mir u zemlji i na taj način omogućiti povlačenje nemačkih trupa koje će se posvetiti svojim sopstvenim zadacima... S povratkom reda i mira, moja će se vlada posvetiti daljoj izgradnji zemlje u ekonomskom i socijalnom pogledu, kako bi se zemlja što pre oporavila od teških gubitaka kojima je bila izložena. I ja, kao i moji drugovi, svesni smo odgovornosti koju primamo prihvatajući upravu zemlje, ali ćemo uložiti sve svoje snage jedino i isključivo u nacionalnom interesu u lojalnoj saradnji sa Vama, gospodine vojni zapovedniče«.⁴⁰

Kao što vidimo, već u samom početku Nedić je gajio iluzije da će obrazovanjem kabineta Srbija dobiti nekakvu »autonomiju« i u svom pozdravnom govoru reč »autonomija« on više puta podvlači. Međutim, i neki drugi kvislinški funkcioneri pretpostavljali su da će Nedićeva vlada predstavljati neku autonomiju za Srbiju. S tim u vezi, komandant srpske žandarmerije uputio je 1. septembra 1941. svim komandama žandarmerijskih četa na teritoriji uže Srbije akt u kojem čitamo, pored ostalog, i sledeće: »Počev od dana dejstvovanja ove vlade, nemačka vojna sila ne meša se u nikakvo unutrašnje pitanje Srbije, a prema tome ni u rad same žandarmerije. Kako je nemačka vojna sila pre obrazovanja srpske vlade već preduzela izvesnu akciju na terenu, za suzbijanje komunističkih razbojničkih bandi, a koja akcija još nije završena, to je naređeno da nemačka vojna sila prestane sa svojom akcijom protiv ovih bandi sa 3-ćim septembrom 1941. godine. Žandarmerija će dejstvovati potpuno samostalno u interesu isključivo srpskog naroda, služeći isključivo njemu i nikome više, na poziv i po naređenju srpske vlade«.⁴¹

Po svemu sudeći, u krugovima srpskih političara vladalo je uverenje da će nova vlada imati izvesnu autonomiju i to je verovatno bilo povezano sa Memorandumom koji je Nedić podneo Dankelmanu, pre obrazovanja vlade, a koji je sadržavao uslove pod kojima bi se Nedić prihvatio dužnosti. Isto tako, nezavisno od odluka vojnog zapovednika, sigurno je da su u preliminarnim razgovorima, na primer Kisel, Kronholc, Kraus, Turner i drugi, hrabрили Milana Nedića da će preduslovi biti prihvaćeni; da će se oni zalagati za njihovo oživotvorenje. Inače bi se teško mogle razumeti i objasniti citirane, sasvim određene reči komandanta žandarmerije, koje ovaj sigurno nije izmislio. U svakom slučaju, deo srpske buržoazije, pogotovu one koja je svoju sudbinu vezala za nemačke okupatore, prihvatio je mogućnost stvaranja autonomije u uslovima nemačke okupacije i pružio podršku Nedićevoj vladi.

Oko obrazovanja Nedićeve vlade u nemačkim vladajućim krugovima bilo je dosta polemike oko toga da li je trebalo obrazovati takvu vladu, da li je Milan Nedić bio najpogodnija ličnost da bude na čelu te vlade, a, posebno, da li je Dankelman prekoračio svoja ovlašćenja time što je obrazovao srpsku vladu, a da nije, navodno, dobio saglasnost od svojih pretpostavljenih. Prema tvrđenju Vishaupta, »Zapovednik oružane sile Jugoistok bio je ovom rekonstrukcijom vlade utoliko više iznenađen, jer nije bio o tome obavešten, nego samo stavljen pred svršen čin«. A i kada je bio obavešten o formiranju Nedićeve vlade, List je

to ocenio kao »pokušaj na čiji uspeh treba čekati. Cista sila ostaje još uvek kao poslednje sredstvo«. Vishaupt, takođe, naglašava da su se protivili ne samo List, kome je Dankelman bio potčinjen, već i nemačka Vrhovna komanda koja je bila u principu protiv stvaranja takve vlade.⁴² Po Kiselovoj izjavi, koju je dao u istražnom zatvoru, Nedićeva vlada je formirana na rizik vojnog zapovednika Srbije, uz saglasnost Himlera, šefa Gestapoa, bez znanja Hitlera, Ribentropa i Vrhovne komande (OKW), jer se sumnjalo da oni neće dati svoju saglasnost. Kisel tvrdi »da se Dankelman izložio velikom riziku, prvo, što nije izvestio pretpostavljene; drugo, što je priznao efektivnu vladu a da nije pridobio opunomoćenika spoljnih poslova u Beogradu (Benderà); treće, učinio je Nediću ustupke koje nije mogao održati, jer je kratko vreme iza toga bio podređen Bemeu, a početkom oktobra je bio smenjen«.⁴³

0 obrazovanju Nedićeve vlade, vojni zapovednik Srbije obavestio je za samo nekoliko dana, kako svoje pretpostavljene van Beograda, tako i potčinjene u Srbiji. Bencler je, na primer, tog istog dana (dakle, 29. avgusta 1941.), uputio drugi izveštaj svom resornom ministru u Berlin, u kome ga obaveštava pojedinačno o ličnostima koje su postavljene za ministre, koje resore zauzimaju, kao i to da su većinom pripadnici Stojadinovićeve i Ljotičeve stranke.⁴⁴ Samo dan kasnije, opunomoćenik Ministarstva spoljnih poslova iz Beograda izveštava svoje pretpostavljene da je nova srpska vlada na čelu sa Nedićem ostavila povoljan utisak u Beogradu, ali da ona nije imala nikakvog protivdejstva na komuniste. Jer, kako to pisac ovog izveštaja navodi (Bencler), oružani ustanak u Srbiji širi se kao lavina, i on će i dalje biti problem broj jedan, kako za nemačke okupacione vlasti, tako i za kvislinšku srpsku vladu.⁴⁶

1 general Dankelman je, takođe, po svojoj »vojnoj liniji« obavestio 29. avgusta 1941. komandanta Jugoistoka, da je formirana vlada s Nedićem, kao ministrom-predsednikom, i Aćimovićem kao ministrom unutrašnjih poslova. U svom obrazloženju vojni zapovednik navodi da je dosadašnja komesarska vlada bila nesposobna, a da je »oružani ustanak komunista poprimio zabrinjavajuće razmere«; da se nada da će Nedić svojim autoritetom okupiti širi krug stanovništva u antipartizanskoj borbi, a posebno da će odvojiti četnike od komunista i pridobiti ih za saradnju.⁴⁶ Već smo napomenuli da je, prema svedočenju Vishaupta i Georgi Kisela, reagovanje feldmaršala Lista na odluku Dankelmana o obrazovanju Nedićeve vlade bilo negativno, jer nije predhodno dobio njegovu, a ni saglasnost OKW-a. Zbog toga je List 31. avgusta zatražio objašnjenje od pretpostavljenih u Berlinu da li su dali svoju saglasnost na odluku Dankelmana o obrazovanju srpske vlade, kao i to da li su bili u toku svih pregovora koji su u vezi sa ovim pitanjem vođeni.⁴⁷

Čitavu ovu stvar je zaoštrio Ribentrop, ministar spoljnih poslova Rajha, koji je gledao sa podozrenjem na celo ovo pitanje, jer mu se činilo da je Dankelman prekoračio svoja ovlašćenja. A, osim toga, bojao se da Nedićeva vlada ne dobije preširoka ovlašćenja, pa da jednog dana ne preraste u pravu vladu. Zato on, već

2. septembra 1941, piše Bencleru akt sledeće sadržine: »U datim okolnostima i meni obrazovanje jedne nove srpske vlade izgleda celishodno i ja stvarno nemam ništa tome da prigovorim. Ipak mi Vaš izveštaj daje povoda za sledeće napomene:

1) Postavljanje nove vlade spada besumnje u one poslove u kojima prema tački 2. i 3. Firerove naredbe od 28. aprila treba da se učesća opunomoćeniku Ministarstva spoljnih poslova. Iako u Vašem izveštaju nije izričito spomenuto da ste Vi u tom uzeli učesća, ja pretpostavljam da je to bio slučaj i molim da mi to potvrdite. Ako nije, molim za telegrafski izveštaj zašto je to izostalo. 2) Ma koliko da cenim samostalnost da se preuzme odgovornost za svoje činovnike, ipak bih voleo da u takvim važnim pitanjima budem predhodno obavešten i da se izdejstuje moja odluka. Samo u posebno hitnim slučajevima, može se izuzetno o tome ne voditi računa. Ovde nije bilo takve posebne hitnosti. Molim da u takvim slučajevima ubuduće budem prethodno obavešten. 3) Ako nova vlada ima unutrašnju jačinu, koja se od nje očekuje, da savlada komunističke snage, treba očekivati i strahovati da će ona tu jačinu kasnije upotrebiti za to da vladi Rajha postavlja nezgodne zahteve bilo koje vrste. Stoga molim da se u kontaktu sa

vojnim zapovednikom pazi na to i predupredi da se nova vlada iznutra i svojim nastupom ne okrene protiv Nemačke. Moramo zadržati mogućnost da novu vladu u svako doba vratimo u potrebne granice ili da je opozovemo. 4) Izgleda mi da je najvažnije da se sprovede potpuno razoružanje stanovništva. Molim za pismeni izveštaj šta se u tom pogledu desilo od ugovora o primirju; videti u kontaktu s vojnim zapovednikom i Vezenmajerom, šta dalje treba da se učini u tom cilju».48

Pošto je bilo primedbi s mnogo strana oko formiranja Nedićeve vlade, sam Ribentrop je, kao što smo videli, zatražio precizne izveštaje o okolnostima pod kojima je ceo ovaj problem rešavan. Bencler se, očigledno, nalazio u pomalo neugodnoj situaciji. Jer, njegov pretpostavljeni ministar nije bio obavešten o rešavanju ovako delikatnog pitanja, a pored toga, gotovo svi odgovorni faktori u Berlinu, uključujući i Ribentropa, imali su utisak da je Nediću vojni komandant u Srbiji obećao nešto što nije bilo u skladu s proklamovanim okupacionom politikom u Srbiji. Zbog svega toga, Bencler nije hteo da u odnosima Nemaca s jedne i Nedića i njegove vlade s druge strane, ostane ma šta nerazjašnjeno, što bi eventualno moglo izazvati političke komplikacije. Zbog toga, istog dana šalje o svemu ovome izveštaj za Ribentropa.

I pored toga što je komandant Srbije postavio određene zadatke Nediću i njegovoj vladi u govoru od 29. avgusta, Bencler je, ipak, već 2. septembra imao duži razgovor sa Nedićem; hteo je da proveri o kakvim se, eventualno, obećanjima radi i da iznese Ribentropov stav o svim bitnim pitanjima odnosa nemačkih okupacionih vlasti prema novoformiranoj srpskoj vladi. O pojedinostima ovog razgovora odmah je Bencler obavestio Ministarstvo spoljnih poslova u Berlinu. »1) Danas sam imao prvi načelan razgovor sa generalom Nedićem. U tom razgovoru on mi je ponovo spontano naglasio (svoju) punu lojalnost prema naređenjima nemačkih okupacionih vlasti. Dalje je izjavio, između ostalog, da pored glavnog zadatka suzbijanja komunističkog ustanka ima nameru da smesta najoštrije postupi protiv Jevreja, kao i što je moguće pre protiv slobodnih židara, koji treba da budu uklonjeni iz svih javnih službi i sakupljeni u koncentracione logore, zatim da povede spektakularni proces protiv krivaca za 27. mart.«49

Kao što vidimo, na samom početku Nedić je mnogo obećavao, pre svega, da će biti »lojalan« nemačkim okupacionim vlastima, a to je za njih bilo neobično važno, da će glavni zadatak njegove vlade biti borba protiv komunizma, Jevreja i slobodnih židara; da će podvrgnuti sankcijama ličnosti koje su u Srbiji, svojim stavovima, doprinele obaranju ugovora o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu. Dakle, sva ona pitanja za koja su nemački okupatori vitalno bili zainteresovani.

Tako je posle mnogih objašnjenja, koja su pojedini okupacioni organi u Srbiji dali svojim resornim ministarstvima, Nedićeva vlada počela rad. U vezi s ovim moglo bi se postaviti načelno pitanje: šta je rukovodilo vladu Rajha da formira Nedićevu vladu? Nesumnjivo je da su na to uticali mnogi faktori, ali su, ipak, postojala dva osnovna razloga: prvo, želja nacističke Nemačke bila je da se srede prilike u Srbiji i da se neutrališe NOP; drugo, sa ovim bi se definitivno realizovala odluka Hitlera o raskomadanju Jugoslavije »i kao države«, jer Aćimovićev komesarijat još nije mogao izraziti takvu negaciju državopravne pripadnosti Srbije Kraljevini Jugoslavije. On to nije mogao jer, po formi (a posebno po funkcionalnoj strani), izgledalo je da je Srbija pod komesarijatom samo okupirani deo jugoslovenske države. Međutim, formiranje »vlade narodnog spasa« izgledalo je okupacionim vrhovima kao pogodno sredstvo za likvidaciju Kraljevine Jugoslavije »i kao države«. Pored toga, nemačkim okupacionim vlastima se činilo da nije oportuno što se četnički pokret Draže Mihailovića (uprkos tome što je bio neprijateljski raspoložen prema NOP-u) vezivao za izbegličku kraljevsku vladu, te je pojava Nedićeve »vlade«, po svemu sudeći, imala zadatak da suzbije ovu pravno-političku akciju četnika Draže Mihailovića.⁵⁰ Pored već navedenih momenata, nije za potcenjivanje ni teza da je vlada Rajha, dozvoljavajući obrazovanje Nedićeve »vlade«, računala i sa nacionalno-političkim momentom jer se pretpostavljalo da će Nedićeva vlada uspeti da svoju velikosrpsku nacionalno-političku liniju uskladi s kolaboracionističkom ako joj se stavi u izgled mogućnost kasnijeg eventualnog obrazovanja zasebne srpske države, razume se, pod

vrhovnim rukovodstvom Rajha. Sve je to kod nemačkih okupacionih vlasti moglo stvoriti uverenje da će Nedić sa svojim istomišljenicima uspeti da postigne ono što Savetu komesara Milana Aćimovića nije pošlo za rukom. Međutim, poznato je da su se nacisti i u tom pogledu prevarili u računu.

NAPOMENE

¹ Milan Nedić, kao armijski general, postao je ministar vojske i mornarice u drugoj vladi Milana Stojadinovića. (21. decembra 1938 — do 5. februara 1939); u prvoj vladi Dragiše Cvetkovića (6. februara — 26. avgusta 1939) i u vladi Cvetković—Maček. (Zbornik NOR-a, »Aprilski rat«, 1941, knj. 1, str. 407).

¹ Arhiv Vojnoistorijskog instituta JNA (u daljem tekstu: (AVII), NAV-N-T-200, 120/123850.

² Arhiv SUP-a Srbije, br. 27527/82; Bds, Izveštaj dr Georgi Kisela.

⁴ Isto.

⁵ Arhiv SUP-a Srbije, Bds, br. 27527/43.

• Avn, Na, br. 56/1-1, List uredaba vojnog zapovednika u Srbiji od 22. maja 1941.

⁷ Arhiv SUP-a Srbije, Bds, neregistrovano, pismo Krausa Nediću od 6. juna 1941.

• Arhiv SUP-a Srbije, Bds, br. 27527/48.

• *Novo vreme*, 13. jula 1941.

• Arhiv SUP-a Srbije, Bds, br. 50/4.

¹¹ Arhiv SUP-a Srbije, Bds, br. 27527/29, izjava Ljotića agentu Bds-a, Treu, od 1. avgusta 1941.

¹¹ Arhiv Jugoslavije, fond Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, fase, br. 802.

¹² AVII, reg. br. 11/5-1-23/27, Zapisnik o saslušanju Georgi Kisela.

• Arhiv SUP-a Srbije, Bds, Zabeleška Krausa od 10. avgusta 1941.

• Kao nap. 13.

¹⁸ AVII, Na, 70-18-11, Vishaupt i AVII, Na, 44-X-4-85, Beleške i dnevnik feldmaršala Lista.

¹⁷ AVII, Mikroteka — 1/6-X 300995, Izveštaj dr Georgi Kisela.

• Kao nap. 13; Cit. zabeleška Krausa.

⁹ Arhiv SUP-a Srbije, neregistrovano, zapisnik o saslušanju Nedića od 9. januara 1946.

¹⁰ Kao nap. 18.

¹¹ Arhiv SUP-a Srbije, neregistrovano, Zapisnik o saslušanju Nedića od 9. januara 1946.

• AVII, Vishaupt, 19; Cit. saslušanje Kisela.

¹⁸ Arhiv SUP-a Srbije, neregistrovano. Zapisnik o saslušanju Nedića od 9. januara 1946.

• AVII, br. la/7, k. 1, str. 30, Zapisnik o saslušanju Dragog Jovanovića.

• AVII, Na, br. 27-5/1-8, Zapisnik o saslušanju Franca Nojhauzena od 20. septembra 1947.

• AVII, Na, 44-X-4-87, Beleške feldmaršala Lista.

¹⁷ Arhiv SUP-a Srbije, neregistrovano, Zapisnik o saslušanju Nedića od 9. januara 1946.

¹⁸ AVII, br. la/7, k. 1, str. 30, Zapisnik o saslušanju Dragog Jovanovića, Arhiv SUP-a Srbije neregistrovano, Zapisnik o saslušanju Nedića od 30. januara 1946.

• Arhiv SUP-a Srbije, Zapisnik o saslušanju Nedića od 30. januara 1946.

¹¹ AVII, br. la/7, k. 1, str. 30, Zapisnik o saslušanju Dragog Jovanovića.

• AVII, reg. br. 11/51-23/27, Zapisnik o saslušanju Georgi Kisela; Arhiv SUP-a Srbije, neregistrovano, zapisnik o saslušanju Nedića od 9. januara 1946; AVII, reg. br. 2/la, k. 70-A, izjava Dankelmana na saslušanju.

¹¹ AVII, br. reg. 2/5, k. 27, Zapisnik o saslušanju dr Tumera u koncentracionom logoru Nojen Kvarne CiC 6, 2. avgusta 1946; Cit. saslušanje Georgi Kisela.

• Kao nap. 32.

• AVII, N-T-501, 256/1173-74.

• AVII, NAV-N-T-120, 200/15345-46, Pismo Benderà od 29. avgusta 1941.

• Sami čin potpisivanja akta o kapitulaciji izvršili su 17. aprila 1941. u Beogradu bivši ministar inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije Aleksandar Čincar Marković i divizijski general Mihailo Bodi.

¹⁷ Arhiv SUP-a Srbije, neregistrovano, Zapisnik o saslušanju Nedića od 30. januara 1946.

¹⁸ AVII, br. la/7, k. 1, str. 30, Zapisnik o saslušanju Dragog Jovanovića.

• *Novo vreme*, br. 101, od 30. avgusta 1941; Zbornik NOR-a, 1-2, 331-337.

• Zbornik NOR-a, 1-2, 334; *Novo vreme*, br. 101, 30. avgusta 1941.

⁴¹ A VII, Nća, br. 27-1-40.

« A VII, Vishaupt, 19, reg. br. 18/1, k. 70/6.

⁴³ AVII, Na, reg. br. 11/5-1-23/27, saslušanje Kisela.

⁴⁴ A VII, NAV-N-T-120/153348-49, pismo Benderà od 29. avgusta 1941.

⁴⁵ A VII, NAV-N-T-120, 200/153347, Izveštaj Benderà od 30. avgusta 1941.

⁴⁶ A VII, NAV-N-T-501, 246/608, izveštaj Dankelmana od 29. avgusta 1941. Istog dana Dankelman je obavestio sve feldkomandanture i krajskomandature o formiranju Nedićeve vlade. Rečeno je da je obrazovana na predlog Turnera, sa potvrdom Dankelmana. (AVII, N-T-501, 246/190-91).

⁴⁷ *Zbornik NOR-a*, 1-1, 383.

⁴⁸ AVII, NAV-N-T-120, 200/153406-07, pismo Ribentropa od 2. septembra 1941.

⁴⁹ AVII, NAV-N-T-120, 200/153408-09, Izveštaj Benderà od 2. septembra 1941.

⁵⁰ Prema izjavi Harolda Turnera od 5. avgusta 1941, Aćimović je sa znanjem i odobrenjem nemačkih okupacionih vlasti pokušao da stupi u bližu vezu sa Dražom Mihailovićem, ali nije došlo do sporazuma, pa je septembra iste godine Nedić došao s njim u kontakt. (AVII, NAV-N-T-200, 120/127856). Prema mnogim nemačkim izvorima, okupacioni organi su se pribojavali od sporazuma i saradnje četnika Draže Mihailovića i partizana.

SEKULA JOKSIMOVIĆ

NARODNOOSLOBODILAČKI POKRET U SRBIJI I ODNOSI PREMA NEMAČKOM OKUPATORU U VEZI S RAZMENOM ZAROBLJENIKA

Pitanje zarobljenika predstavljalo je jedan od najsuptilnijih problema svih ratova, pa, prema tome, i oslobodilačkog rata i revolucije koje su vodili jugoslovenski narodi i narodnosti u periodu od 1941. do 1945. godine. Kako je već prilikom prvih većih sukoba između boraca NOP-a i pripadnika nemačkih oružanih snaga izvestan broj ljudi, sticajem okolnosti, došao u položaj zarobljenika, to se ovo pitanje još od prvih ratnih dana pokazalo veoma aktuelnim. Kako su, međutim, u toku 1941. nemačke snage najvećim delom bile dislocirane na teritoriji Srbije, problem nemačkih zarobljenika u 1941. gotovo isključivo je bio vezan za Srbiju.

Prve značajnije akcije u kojima se postavilo pitanje ponašanja prema zarobljenicima, bile su akcije izvršene u slivu Zapadne Morave 8. avgusta 1941. U jednoj od njih, borci Takovske partizanske čete, na putu od Gornjeg Milanovca prema selu Nevade napali su nemačku patrolu od tri vojnika. U sukobu je jedan vojnik poginuo, drugi je ranjen, dok je treći, podoficir, zarobljen. Posle nekoliko dana partizani su zarobljenog podoficira pustili pod uslovom da Nemci' oslobode grupu talaca iz Gornjeg Milanovca, što su oni prihvatili.¹ Isto tako, 8. avgusta delovi 1. šumadijskog NOP odreda su kod Gornje Trnave (13 km jugoistočno od Topole) napali nemački vojni automobil. U napadu je jedan nemački vojnik poginuo, a jedan podoficir zarobljen.² Kao što se potvrđuje u izveštaju Operativnog odeljenja nemačkog komandanta Srbije od 21. avgusta 1941, partizani su već 13. avgusta oslobodili i ovog zarobljenog Nemca.³ Sličnih primera bilo je više. Stoga se može reći da iako na početku nije bilo nekih čvrsto utvrđenih stavova o načinu ponašanja prema nemačkim zarobljenicima, praksa je najčešće bila da se zarobljenici najpre razoružaju, a zatim posle kraćeg zadržavanja, puste na slobodu.⁴ U nekim slučajevima bilo je i neuobičajenih scena sa zarobljenicima. Tako, na primer, grupi Nemaca zarobljenih kod Kremenjače na putu Kragujevac—Topola, politički komesar 2.- čete 1. šumadijskog NOP odreda održao je i prigodan govor, u kojem je objašnjavao ciljeve NOP-a i pozivao zarobljenike na solidarnost u borbi protiv fašizma.⁵ Posle toga, zarobljenici su bili oslobođeni, što je izazvalo iznenađenje i kod samih Nemaca.

Međutim, jedan od najznačajnijih događaja koji je, ujedno, predstavljao i prvi slučaj razmene zarobljenika u Jugoslaviji, zbio se kod Gornjeg Milanovca. Partizani su 16. avgusta 1941, prilikom sukoba sa nemačkom patrolom⁶ od pet lica,⁷ pored ostalog, zarobili i jednog Nemca, Maksa Premia. S njim se lepo postupalo, što je ostavilo prijatan utisak na Premia koji se kasnije pokazao, vrlo korektnim.⁸ Pošto se u suštini nemački okupator i u narednom periodu uglavnom bezobzirno ponašao i zlostavljao zarobljene i uhapšene partizane, to se donekle, i menjao stav pripadnika NOP-a u odnosu na nemačke zarobljenike. Sve manje je bilo slučajeva puštanja na slobodu, mada su i dalje postupci prema njima bili odmereni i dobri. Partizani su, jednostavno zarobljene i razoružane Nemce vodili sa sobom.

Posle neuspelog pokušaja Beličke partizanske čete Pomoravskog NOP odreda da prvih dana septembra 1941. razmeni sedam zarobljenih Nemaca, među kojima i jednog lekara pripadnika Organizacije Tot,⁸ do razgovora predstavnika nemačkih oružanih snaga i ustaničkih odreda došlo je ponovo kod Gornjeg Milanovca za vreme blokade nemačke 6. čete 920. landesšicen bataljona.⁷ Polazeći, od situacije u kojoj se ova nemačka jedinica našla, njena komanda nije imala drugog izbora osim da preda oružje. To je dalo povoda nemačkom generalu Bemeu da 8. oktobra 1941. izda naredbu kojom najoštrije osuđuje postupak nemačkih starešina, koji su se, kako kaže Berne, »dali prevariti«. Kao i ranije, i ovom prilikom nemački opunomoćeni komandant u Srbiji potvrdio je stav nemačkih vlasti da se ne priznaje ustanički pokret, a samim tim ni njegovi delegati, pošto ne uživaju zaštitu koja važi, za predstavnike regularnih trupa. Stoga je naloženo Višoj komandi LXV za specijalnu upotrebu da zajedno s opunomoćenim komandantom u Srbiji obezbedi da se sa spomenutim naređenjem upoznaju sve potčinjene jedinice i ustanove.⁸ Zbog toga je u pojedinim slučajevima u prvoj godini NOR-a dolazilo i do ubijanja partizanskih parlamentaraca, kao što se, na primer, dogodilo u rejonu brda Vučjak kraj Uba 27. oktobra 1941. kada je Tamnavski bataljon Posavskog NOP odreda držao u blokadi zaustavljenu kolonu nemačkog 2. bataljona 697. pešadijskog puka i preko partizanskog delegata — političkog komesara bataljona Dušana Danilovića — zahtevao predaju. Revoltiran zbog ovog zahteva nemački oficir je ubio Danilovića.⁸

Iz priloga dnevnika Štaba 18. armijskog korpusa saznajemo da je 7. oktobra 1941. Štab Kraljevačkog NOP odreda »Jovan Kursula« uputio mesnoj nemačkoj komandi u Kraljevu oštar zahtev da se prestane sa hapšenjem ljudi i paljenjem njihovih domova. Takođe je traženo da se puste na slobodu do tada uhapšena lica i isplati¹ odšteta u visini od 1.800.000 dinara. Štab odreda je ovom prilikom izričito tražio da nemačke okupacione vlasti priznaju NOP-u sva prava ratujuće strane, naglašavajući da će, ukoliko se, spomenutom zahtevu ne izađe u susret, biti streljano osam zarobljenih nemačkih vojnika.¹⁰

Naravno, Nemci nisu uvažili zahteve Kraljevačkog NOP odreda, pa se i dalje postupalo po starom. Međutim, ustanički pokret je bio u stalnom usponu i predstavljao značajnu snagu u ovom delu zemlje. U ofanzivnim dejstvima NOP odreda su, između ostalog, zarobljeni i brojni vojnici i njihove starešine.

Još u toku pripreme za¹ napad na Krupanj, partizani su, 2. septembra 1941, izvršili akciju na rudničku jamu kod Stolica. Tom prilikom je razbijena nemačka poljska straža iz sastava 704. pešadijske divizije, pri čemu je poginuo komandir straže i zarobljeno 20 vojnika.¹¹ Napadima na Krupanj od, 2. do 5. septembra, koje su izveli delovi Valjevskog NOP odreda uz podršku četničkih jedinica Vlade Zečevića i Ratka Martinovića, koji su najpre saradivali sa partizanima, a zatim definitivno ušli u sastav Valjevskog NOP odreda, bilo je zarobljeno 124 nemačka vojnika, devet ih je poginulo, a 30 ranjeno.¹²

Ovi porazi nemačkih oružanih snaga, pored ostalih, teško su pali vođama Vermahta. Tako je general feldmaršal List, zapovednik oružane sile na Jugoistoku, svojim naređenjem od 4. septembra izričito zahtevao da se u ustaničkoj oblasti oko Krupnja hitno uspostavi red. Pri tome se posebno založio za najoštrije, postupke prema ustanicima, pa je zbog toga, i zbog opšteg stava Vermahta prema partizanskom pokretu, nastojao da spreči bilo kakve pregovore svojih potčinjenih o eventualnoj razmeni zarobljenika.¹³

Prema obaveštenju opunomoćenog komandanta u Srbiji Franca Bemea,¹⁴ koji je 25. septembra preneo izveštaj Više komande LXV za specijalnu upotrebu, partizani su u borbama oko Krupnja, Loznice i Koviljđče zarobili oko 330 nemačkih vojnika.¹⁵ Taj broj bio je znatno povećan posle napada jedinica Čačanskog i Kragujevačkog NOP odreda (29. septembra) na, Gornji Milanovac kada je zarobljeno 70 nemačkih vojnika iz 6. čete 920. landesšicen bataljona.¹⁶ U prepadu na nemačku stražu u Stragarima kod Topole (4. oktobra) zarobljeno je još 40 vojnika i četiri podoficira.¹⁷ Tako je, početkom oktobra 1941. bilo 474 nemačka vojnika i starešina koje su zarobile jedinice NOP odreda Srbije. Međutim, prilikom bombardovanja kamenoloma Cokešina (kod Loznice) 10. septembra od strane nemačkih aviona, prema izjavama vojnika koji su uspeli da pobjegnu iz zarobljeništa, bilo je poginulih i ranjenih oko 100 nemačkih zarobljenika.¹⁸

Držanje tako velikog broja zarobljenih nemačkih vojnika predstavljalo je ozbiljno opterećenje za NOP odrede Srbije, jer je, pored ostalog, za njihov život trebalo dosta materijalnih izvora, a za lečenje ranjenika i bolesnika angažovanje većeg broja sanitetskog osoblja, smeštajnih uslova, lekova i drugih sanitetskih potreba. Mnogi zarobljeni nemački vojnici razmešteni su po bolnicama i logorima u Krupnju,¹⁹ Loznici, sanatorijumu u Koviljači i drugim civilnim i vojnim sanitetskim ustanovama. U analizi postupaka pripadnika NOP-a prema zarobljenim nemačkim vojnicima komandanta korpusa i komandanta Srbije konstatuje se, 30. oktobra 1941, da je držanje prema nemačkim zarobljenicima bilo različito i da se često koristile za propagandu, zbog čega mnogi nemački vojnici nisu streljani, već pušteni na slobodu. Ponekad, kako se u analizi ističe, »ako se rukovodstvu ustaničkog pokreta činilo korisnim, predlagana je i razmena zarobljenika.«²⁰)

Postupak partizana prema nemačkim zarobljenim vojnicima i starešinama bio je u skladu sa naredbom vrhovno« komandanta Josipa Broza Tita od 8. novembra 1941, koju je uputio svim štabovima, političkim komesarima i borcima NOP odreda Jugoslavije. Josip Broz Tito je zahtevao sledeće: »1. Pod pretnjom kazne smrti zabranjuje se odgovarati na te zločine sličnim protumerama koje nisu dozvoljene u partizanskim redovima: a) maltretiranje, prebijanje ili bilo kakvo ispoljavanje lične mržnje prema zarobljenicima koji padaju u naše ruke; b) apsolutno je nedozvoljeno maltretiranje ili zlostavljanje stanovništva na onim područjima gde se vode borbe, iako ono nije naklonjeno nama. 2. Zarobljeni neprijateljski oficiri i vojnici¹ imaju se stražamo sprovesti najbližim našim partizanskim komandama, koje će onda same preduzeti istragu protiv pojedinaca iz redova zarobljenika za koje se nepobitno ' dokazuje da su vršili bilo kakva zverstva ili nasilja. 3. Naši štabovi i vojne partizanske jedinice na terenu moraju na licu mesta ispitati svaki konkretan slučaj zlostavljanja naših ljudi ili seljaka sa strane četnika, sve to zapisnički utvrditi i to pred svedocima potpisati i onda dostaviti Glavnom ili Vrhovnom štabu.

Naše vojne partizanske jedinice dužne su više od svih strogo da poštuju ratnička pravila i visoko drže neokaljanu zastavu naših herojskih partizanskih odreda Jugoslavije.«²¹

Nasuprot tome, stav Nemaca je proisticao iz Firerovog zahteva »da se sa svima onima koji su zarobljeni u borbama i akcijama čišćenja postupa kao sa pripadnicima neregularnih trupa.«²² Toga se striktno pridržavao i general feldmaršal List, komandant oružane sile na Jugoistoku, što se vidi iz njegovog izveštaja Vrhovnoj komandi od 11. oktobra 1941. u, kojem se, pored ostalog, kaže: »svi u borbama i akcijama čišćenja zarobljeni ustanici su obešeni ili streljani. Hapšenje se vrši samo privremeno u cilju zastrašivanja i dopune izviđanja. Da bi se sprečilo, narastanje i jačanje ustanika svo muško stanovništvo odvedeno je u logore.«²³

Zbog uspeha partizanskog oslobodilačkog pokreta u Srbiji i nemoći svojih trupa da suzbiju rastuću snagu partizanskih jedinica, Nemci su sve bezobzirnije primenjivali mere odmazde prema mirnom stanovništvu, što može da se vidi iz divizijske zapovesti general-lajtnanta Hinghofera, komandanta 342. pešadijske divizije od 13. oktobra 1941, izdate povodom napada na Krupanj: »Nikakva terenska prepreka«, naglašavao je general Hinghofer, »ne sme zadržati nemačke jedinice. Sve vojnike i civilna lica koja se usput sretnu streljati, Krupanj opkoliti, sve muškarce koji se tamo nađu streljati, a samo mesto spaliti. Tamošnje nemačke zarobljenike osloboditi.«²⁴ Slično je postupio i opunomoćeni komandant u Srbiji koji je, telegramom od 3. oktobra, izvestio komandanta oružanih snaga na Jugoistoku da je ojačani 3. bataljon 749. pešadijskog puka iz Kragujevca dobio zadatak da izvrši prodor u Gornji Milanovac, mesto spali, uhapsi taoce i oslobodi zarobljene nemačke vojnike.²⁵

Ova praksa pratila je gotovo sve akcije nemačke vojske i poklapala se sa poznatom Rozenbergovom teorijom o »smanjenju biološke snage« porobljenih naroda, o čemu govori bezbroj primera.²⁶ Naredbama Hitlera i njegovih komandanata nemački vojnici je bio oslobođen bilo kakvih obzira prema mesnom stanovništvu okupiranih teritorija. Stoga je bila i izričito zabranjena svaka disciplinska i krivična odgovornost protiv pripadnika nemačke vojske zbog šikaniranja i drugih postupaka u odnosima prema civilnom stanovništvu. Takav stav umnogome je ozakonjen i u naredjenju generala Bemea od 10. oktobra 1941. kojim se ističe da je »u Srbiji usled

»balkanskog mentaliteta« i velikih razmera ustaničkog pokreta, potrebno izvršavati naređenje Vrhovne komande nemačkih oružanih snaga s najvećom strogošću. f. Brzo i bezobzirno ugušivanje srpskog ustanka«, naglašavao je Berne, »predstavlja doprinos konačnoj nemačkoj pobedi, što se nesme podcenjivati.«²⁷

Nemci su predviđali i sudske postupke prema partizanima. Za slučaj potrebe suđenja važnijim zarobljenicima, opunomoćeni komandant u Srbiji je naređivao formiranje ratnog suda.²⁸ Inače, prilikom izvođenja operacija u jesen 1941. u Srbiji, bilo je izdato i posebno naređenje angažovanim jedinicama, kojim se zahtevalo formiranje prekih sudova, pri svim jedinicama do bataljona, za sudski postupak protiv partizana, i određivao sastav prekog suda i način njegovog rada pri suđenju.²⁹ Međutim, Nemci su imali i drugih namera. Oni su se trudili da zarobe što veći broj pripadnika NOP odreda u cilju saslušavanja i pribavljanja dragocenih podataka o snazi, rasporedu, namerama i opremljenosti jedinica oslobodilačke vojske.³⁰ Zbog toga se, kako kaže general felmaršal List, »hapšenje vršilo samo privremeno radi iskaza i izviđanja.«³¹

Postupak ispitivanja uhapšenih obavljali su najčešće, vođe SS-a kojih je bilo pri svim logorima i zatvorima. Taj posao su obavljale i same jedinice prilikom hvatanja zarobljenika na licu mesta. Vodio, se zapisnik o saslušanju i na osnovu njega određivao stepen krivice. Ukoliko se nije izvršavala najstrožija kazna smrti, zarobljenici su zajedno sa zapisnicima o saslušanju prosleđivani najbližoj feld ili krajskomandanturi na dalju nadležnost. Rukovodiocima i licima za koja se pretpostavljalo da mogu dati obaveštenja od koristi, bilo je zabranjeno odmah streljati. Oni su se morali najkraćim putem sprovesti obaveštajnom odeljenju divizije, koje je određivalo dalji postupak.³²

Prema posebnom naređenju opunomoćenog komandanta u Srbiji, tada Paula Badera,³³ od 20. decembra 1941, insistiralo se na razlikovanju triju kategorija zarobljenika i to: zarobljenici za odmazdu; taoci; i zarobljenici trupe. Prvu kategoriju činila su lica koja su prema svom ubeđenju odabirali Nemci za odmazdu zbog izgubljenih života ili ranjavanja pripadnika nemačkih oružanih snaga. U tu kategoriju ulazili su komunisti zarobljeni bez oružja, Cigani, Jevreji, zločinci i drugi. Drugu grupu činili su taoci, koji su poticali iz raznih slojeva stanovništva. Oni su trebali da garantuju trajni mir, red i sigurnost svoga mesta i okoline. U treću kategoriju ulazila su ona lica koja su uhapšena kao sumnjiva, pa su ih stoga morali ispitivati najpre organi feldkomandantura, a onda su ili puštana na slobodu, ili prebacivana u grupu zarobljenika za odmazdu.³⁴

Nemački ofanzivni plan borbe protiv ustanika u zapadnoj Srbiji, Šumadiji i Pomoravlju u jesen 1941, bazirao se na ciljevima koji su, u krajnjem, vodili razbijanju NOP odreda Srbije. Situacija je bila dosta teška. Vrhovni štab, doduše, nije iznenađen preduzimanjem širih akcija na slobodnu teritoriju, ali izdaja četnika u toku novembra 1941. i njihova saradnja s Nemicima, u znatnoj meri su uticali na efikasnost borbe protiv okupatora. Veći deo NOP odreda zapadne Srbije i Sumadije bio je prisiljen da se povuče, zajedno s Vrhovnim štabom, u Sandžak.

Nemci su sve ovo shvatili kao predznake rastrojstva ustaničkih snaga pa su zahtevali još žešće mere prema svima koji bi bili u daljoj borbi zarobljeni, ne izuzimajući pri tom ni one koji dobrovoljno pobegnu k Nemicima. Tako je, računajući sa skorom kapitulacijom partizanskih snaga, opunomoćeni komandant u Srbiji prvih dana novembra 1941. izdao naređenje kojim se regulisao postupak sprovođenja kapitulacije, odredila mesta polaganja oružja ustanika, zatim nadležnost proveravanja ljudi, mesta sabirnih logora i evidencija broja zarobljenika.

Što se tiče eventualnih pokušaja ustanika da pregovaraju s nemačkim organima, general Berne je naredio da se pri tome treba pridržavati mera koje su i ranije važile tj. primenjivati kaznu streljanja.³⁵ Izuzetak bi se mogao napraviti samo ukoliko bi pregovorači ustanika, u vreme relativnog mira, odnosno dok se ne izvode borbena dejstva, niti teku bilo kakve pripreme za akciju, ponudili bezuslovnu kapitulaciju. Ni u kom drugom slučaju, pa ni onda kada bi se ponudila predaja manjih ili većih ustaničkih grupa, pregovori se nisu smeli voditi. Na isti način bilo je zabranjeno srpskoj pomoćnoj policiji primanje bilo kakve ponude o kapitulaciji ustanika bez predhodne odluke nemačkih službenih organa, jer su Nemci predvi-

dali mogućnost da će se ustanici najpre obraćati ovim srpskim policijskim organima.⁸⁸

Nemci su, u stvari, umnogome precenili značaj svojih vojnih uspeha u zapadnoj Srbiji, a još više, živeli su i u zabludi da će se partizanske snage potpuno raspasti. Uz to, bili su ubeđeni da će i predstojeći zimski, krajnje nepovoljni vremenski uslovi, ubrzati raspad partizanskih odreda, što ih je navelo na pomisao o mogućnosti brze kapitulacije. Međutim, i pored znatnih gubitaka u ljudstvu i prisilnog izvlačenja većeg dela partizanskih odreda iz zapadne Srbije u Sandžak, nemački plan o potpunom uništenju odreda nije ostvaren.³⁷

S obzirom na teške uslove koji su tada vladali, veći broj nemačkih zarobljenika ponovo je bio oslobođen od strane nemačkih trupa. Tako su jedinice 342. pešadijske divizije pri napadu na Kobiljaču i manastir Tronošu pronašle 10 ostavljenih nemačkih vojnika, među kojima je bilo devet ranjenika.³⁸ Kada su, posle slabog otpora, 20. oktobra jedinice pukovnika Diraufa ušle u Krupanj, oslobodile su jednog oficira i 18 vojnika.³⁹ Istog dana oslobođeno je i 80 nemačkih nameštenika folksojdžera u Zajači, za koje je general Hinghofer, komandant 342. pešadijske divizije, u svojoj zapovesti za »Pothvat Mačva« od 27. septembra 1941., pisao da su na zverski način već bili ubijeni.⁴⁰

Napuštajući Loznicu, partizani nisu hteli da vode sa sobom 30 ranjenih i bolesnih nemačkih vojnika, pa su jedinice 342. pešadijske divizije za vreme tzv. »prečešljavanja« terena južno od Valjeva, u prvoj polovini oktobra, i njih oslobodile.⁴¹ Konačno, prilikom prodora delova 342. pešadijske divizije u rejon između Čajetine i reke Uvea u Jablanici, kako se kaže u izveštaju komandanta oružanih snaga na Jugoistoku od 2. decembra 1941. pušten je do tada najveći broj od 316 zarobljenih Nemaca.⁴² Tako je ukupno oko 450 vojnika i starešina, koje su u prethodnom periodu zarobile jedinice NOP odreda Srbije, ponovo dospeli u sastav okupacionih snaga.

S obzirom da partizanske jedinice u zapadnoj Srbiji nisu bile uništene, kako su to Nemci očekivali, već su se samo morale povući sa slobodne teritorije, Nemci su shvatili da je to samo privremeno stanje, pa su računali da će u ovom delu zemlje već na proleće 1942. ponovo doći do ustaničkog pokreta širih razmera. Zbog toga su zahtevali da se u Srbiji učini sve da se održi red i mir. U tom cilju izvršena su i odgovarajuća organizaciona ustrojstva nemačkih jedinica. Svakom pešadijskom puku bila je određena posebna oblast u kojoj je za mir i red bio odgovoran sam komandant puka. Njemu su bliži potčinjeni svi organi komande, ustanove, sopstvene i kolaboracionističke jedinice. U tu svrhu, naglašavao je komandant Jugoistoka, »ne zanositi se osećanjima, bolje je da 50 nevinih građana bude likvidirano, nego da pogine jedan nemački vojnik.«⁴³ Pri tome se i dalje insistiralo da u postupku prema zarobljenim ustanicima treba primenjivati metod streljanja. Izuzetak bi bio, ako bi se zarobljenici upotrebili kao taoci, ili u druge svehe, ali to bi značilo samo privremeno odlaganje njihovog pogubljenja.

Mada su Nemci izbegavali da pred javnošću priznaju partizanski pokret, potajno su ga veoma ozbiljno respektovali. To potvrđuju mnoge ocene koje su u raznim prilikama dale vođe Rajha. Jedna od takvih je i ocena načelnika Štaba Vrhovne komande nemačkih oružanih snaga Kajtela, koju je dao u Firerovom Glavnom stanu 16. septembra 1941. On je, tom prilikom, istakao da su još »od početka ratnog pohoda protiv Sovjetskog Saveza u svim oblastima koje je okupirala nemačka vojska, izbili komunistički ustanički pokreti i da se moglo konstatovati,« naglašavao je Kajtel, »da se tu radilo o masovnom pokretu kojim je jedinstveno upravljala Moskva... Na taj način za nemačko vođenje rata nastala je opasnost u povećanoj meri, a ona se, između ostalog, pokazala u opštoj nesigurnosti za okupacione trupe... « Zbog toga je Firer naredio da se upotrebe najoštija sredstva kako bi se ugušio spomenuti pokret. Po rečima Kajtela, Firer je insistirao da »treba smatrati da u dotičnim zemljama ljudski život gotovo ne znači ništa, pa zbog toga, kao jedino sredstvo za zastrašivanje ostaje smrtna kazna.«⁴⁴

Osetivši tako opasnost od ustaničkih snaga, posebno u Srbiji, kao najjačem žarištu u to vreme u Evropi, vođe nemačkog Rajha su primenjivali najbrutalnije metode ponašanja. Zbog toga su, između ostalog, i izbegavali da priznaju partizan-

ski pokret kao zaraćenu stranu, težeći na taj način da pred javnošću imaju tzv. »slobodne ruke«. Međutim, u više slučajeva tokom narednog perioda bili su prinuđeni da stupaju u pregovore sa predstavnicima partizanskih snaga o razmeni zarobljenika, koji su obavljani pod različitim uslovima.

Uspesi koje su postigli partizanski odredi Srbije tokom 1941. godine pojačali su reakciju okupatora, koji je u tome video novu opasnost' za bezbednost svojih snaga i svoj položaj na jugoslovenskom prostoru u celini. Razvoj događaja prisilio je okupatora i ostale protivnike NOP-a da problem zarobljenika tretiraju kao jedan od prvorazrednih problema. Zbog toga je pitanje zarobljenika i njihove razmene često bilo predmet razmatranja pojedinih visokih ličnosti nemačkog Rajha. Međutim, osnovna karakteristika njihovih stavova u prvoj godini rata bila je da se sa ustanicima ne sme pregovarati o razmeni zarobljenika jer bi to značilo priznati NOP-u status zaraćene strane, što je bilo u suprotnosti s naređenjem Hitlera koji je to izričito zabranjivao. Naprotiv, najčešće je bilo primenjivano streljanje zarobljenika, pa čak i samih partizanskih delagata koji su bili ovlašćeni za vođenje pregovora o razmeni.

Nasuprot stavovima Nemaca, vojno-političko rukovodstvo NOP odreda u Srbiji, kao i u ostalim krajevima Jugoslavije, primenjivalo je metod puštanja zarobljenika na slobodu, a kasnije, praksa je bila da se zarobljenici vode s partizanskim jedinicama, ili, ukoliko se radilo o ranjenim i bolesnim ljudima, zarobljenici su lečeni i smeštani po bolnicama i drugim pogodnim mestima, gde im je pružana sve-strana lekarska pomoć« Samo u nekoliko slučajeva tokom 1941. Nemci su prihvatili da izvrše razmenu zarobljenika sa srpskim partizanima, i td bez odobrenja viših komandi. Postupak partizana prema zarobljenim nemačkim vojnicima i njihovim starišinama, bez obzira na ponašanje okupatora, bio je korektan i human i bazirao je na odredbama međunarodnog ratnog prava, o čemu najbolje govori i naredba vrhovnog komandanta NOP odreda Jugoslavije Josipa Broza Tita od 8. novembra 1941. godine.

NAPOMENE

¹ Arhiv Zavoda za istoriju radničkog pokreta Srbije, Beograd, reg. br. 13486; Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941—1945, VII Beograd 1964, str. 86; Dojčilo Mitrović, *Zapadna Srbija 1941*, Beograd 1975, str. 110.

² Arhiv Vojnoistorijskog instituta (dalje Arhiv VJJ), Nacionalni arhiv Vašingtona (dalje NAV)-T-312, r. 425, s. 803091; Isto, NAV-T-312, r. 452, s. 8037751; Isto, NAV-T-501, r. 246, s. 48-9; Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda <dalje Zb NOE>, tom XII, knj. 1, dok. 106, str. 276, Dnevni izveštaj Obaveštajnog odeljenja komandanta oružanih snaga na Jugoistoku od 9. avgusta 1941; Isto, dok. 109, str. 286, Izveštaj komandanta Srbije od 11. avgusta 1941.

³ Arhiv VII, NAV-T-501, r. 246, s. 155-7; Zbornik NOR, tom XII, knj. 1, str. 316, Izveštaj Operativnog odeljenja XII, knj. 1, str. 316, Izveštaj Operativnog odeljenja komandanta Srbije od 21. avgusta 1941.

⁴ Aleksandar Vitorović, *Centralna Srbija*, Beograd 1967, str. 104—107.

⁵ Arhiv VII, knj. 26, reg. br. 62/1—5; Zbornik NOR, tom I, knj. 2, dok. 12, str. 51—52, Izveštaj štaba Čačanskog NOP odreda od 25. avgusta 1941; Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941—1945, VII, Beograd 1964, str. 88.

⁶ Zbornik NOR, tom I, knj. 2, dok. 36, str. 135, Pismo instruktora Pokrajinskog komiteta KPJ pri Jagodini od 12. septembra 1941; Organizacija Todt dobila je ime po njenom organizatoru dr ing Fritzu Todtu. Namenjena je bila za izvođenje građevinskih radova i eksploataciju rudnika. (Zb. NOR, tom XII, knj. 1, dok. 128, str. 339, napomena br. 8).

⁷ Arhiv VII, mikrofilm, NAV-T-314, r. 1531, s. 176—7 Izveštaj Više komande LXV za specijalnu upotrebu, pov. br. 804, od 1. oktobra 1941.

⁸ Arhiv VII, reg. br. 1/2-5, k. 88, Naeđenje opunomoćenog komandanta u Srbiji br. 2795 od 8. oktobra 1941; Arhiv VII, mikrofilm NAV-T-501, r. 250, s. 1296—97; Arhiv VII, reg. br. 15/1, k. 27; Zbornik NOR, tom I, knj. 1, dok. 195 — Naređenje opunomoćenog komandanta generala u Srbiji — Operativno odeljenje, br. 2795 od 8. oktobra 1941. godine.

⁹ Arhiv VII, J-1 N, 489—98, — Izveštaj o radu br. 2, 704, pešadijske divizije od 1—31. oktobra 1941; Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije, Beograd 1964, str. 142; Aleksandar Vitorović, *Centralna Srbija*, Beograd 1967, str. 214

*• Zbornik NOR, tom I, knj. 1, dok. 279.

¹¹ Arhiv VII, mikrofilm, NAV-T-312, r. 452, s. 8037467, Dnevni izveštaj 704. pešadijske divizije od 2. septembra 1941.

U to vreme su se zaista pojedini četnički odredi mestimično borili zajedno s partizanima protiv Nemaca. Pored Zečevića i Martinovića i kapetan Račić se na čelu cerskih četnika jedno vreme, tj. do napada na Sabac 21. septembra angažovao u zajedničkoj borbi. (Jovan Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Beograd 1963, str. 242); Posle pada Krupnja održan je u kući Bogića Vujovića zajednički sastanak štabova jedinica angažovanih za napad na Krupanj. Na njemu je odlučeno da se od boraca Valjevskog NOP odreda i četnika predvođenim Zečevićem i Martinovićem formiraju jedan odred pod nazivom Valjevski NOP odred, Vojnoistorijski glasnik (dalje VJG br. 4/1951, str. 19, Dragi Milenković, članak, Borba za oslobođenje Srbije 1941.).

¹⁸ Arhiv VII, reg. br. 2-1/4 i 33/4, k. 1985; Zbornik NOR, tom II, knj. 1, str. 74—75; Prema nemačkom dnevnom izveštaju od 5. septembra koga je Viša komanda LXV uputila komandantu oružanih snaga na Jugoistoku, navodi se da su, u borbama oko Krupnja zarobljene dve čete nemačkih vojnika (Arhiv VII, mikrofilm, NAV-T-312, r. 452, s. 8037465; Isto, NAV-T-312, r. 425, s. 8003053); Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941—1945, VII, Beograd 1964, str. 109.

¹¹ Frane Berne (Franz Böhme), general pešadije, komandant 18. armijskog korpusa (komandant nemačkih trupa u NDH i Srbiji za ugušivanje ustanika), preuzeo je 9. oktobra 1941. i dužnost komandanta u Srbiji od generala avijacije Hajnriha Dankelmana koji je 10. oktobra opozvan s te dužnosti (vidi Arhiv VII, NAV-T-501, r. 246, s. 465—79. Ratni dnevnik Operativnog odeljenja opunomoćenog komandanta u Srbiji za oktobar 1941; Zb NOR, tom XII, knj. 1, dok. 185, str. 483, napomena br. 8).

⁸ Arhiv VII, mikrofilm, NAV-T-315, r. 2124, s. 1085; Isto

NAV-T-501, r. 249, s. 819.

¹¹ Arhiv VII, mikrofilm, NAV-T-314, r. 1531, s. 176—177;

Zbornik NOR, tom I, knj. 1.

dok. 201, str. 500, — Izveštaj opunomoćenog komandanta u

Srbiji od 9. oktobra 1941; Isto,

dok. 157, str. 478, — Telegram zapovednika oružane sile na

Jugoistoku od 3. oktobra 1941;

Preterana je brojka data u Oslobodilačkom ratu knj. 1, drugo izdanje, VII, Beograd 1963, str. 62, da je u Gornjem Milanovcu zarobljeno 200 nemačkih vojnika. Nema razloga sumnjati u nemačke izvore kao što je telegram komandanta oružanih snaga na Jugoistoku od 3. oktobra 1941. (Vidi Zbornik NOR, tom I, knj. 1, dok. 187, str. 478) i radiograma opunomoćenog komandanta u Srbiji od 9. oktobra 1941., koji bazira na izjavi izbeglih nemačkih zarobljenika (Zbornik NOR—tom I, knj. 1, dok. 201, str. 500 i Arhiv VII, NAV-T-312, r. 425, s. 800, 3017).

¹⁷ Zbornik NOR, tom I, knj. 1, dok. 195, str. 490 — Naređenje generala Bemea od 8. oktobra 1941.; Arhiv VII, NAV-312, r. 452, s. 8037709—10.

¹⁸ Arhiv VII, mikrofilm, NAV-T-315, r. 2124, s. 1085; NAV-T-501, r. 249, s. 819.

“Kada je odlukom štaba Valjevskog NOP odreda od 4. septembra formiran Narodnooslobodilački odbor u Krupnju, među prvim dokumentima Odbor je objavio naredbu o organizovanju bolnice i sanitetske službe. Među lekarima se nalazio i jedan zarobljeni Nemač dr Hene Ernest. (Jovan Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Beograd 1963, str. 290).

^M Arhiv VII, NAV-T-315, r. 2258, s. 1256—62.

¹¹ Zbornik NOR, tom I, knj. 2, dok. 64, str. 223—224, Naređenje Vrhovnog štaba NOP odreda Jugoslavije od 8. novembra 1941.

Arhiv VII, nemačka arhiva, Minhen — 12, s. 941 (pozitiv), s. 243 (negativ) — Prepis telegrama načelnika Štaba OKV Komandni štab od 10. oktobra 1941.

“Arhiv VII, nemačka arhiva, Minhen — 12, s. 941—943, — Obaveštenje zapovednika oružanih snaga na Jugoistoku generalfeldmaršala Lista od 11. oktobra 1941.; U vreme nemačke operacije, »čišćenje luke Save« krajem septembra i početkom oktobra 1941. pošto nije postignut osnovni cilj — hvatanje ustaničkog rukovodstva i uništenja podrinjskih partizana, Nemci su pohvatali preko 22.000 ljudi od kojih su većinu zatvorili u logor kod Šapca (Jovan Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Beograd 1963, str. 253).

Zbornik NOR, tom I, knj. 1, dok. 214, str. 530—531, Nemcima međutim, nije pošlo za rukom da u prvom napadu 14. oktobra osvoje Krupanj. To su postigli tek 20. oktobra kojom prilikom je grupa pukovnika Diraufa popalila gotovo sve zgrade, poubijala sve civilno stanovništvo koje nije uspelo da pobege, kao i zatočene ranjenike i bolničko osoblje koje su pohvatali u bolnici u Krupnju. (*Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941—1945*, VII, Beograd 1963, str. 141). U Krupnju je, takode, prema dnevnom izveštaju obaveštajnog odeljenja komandanta oružanih snaga na Jugoistoku od 21. oktobra, jedinicama 342. pešadijske divizije uspelo da oslobode 19 nemačkih zarobljenih vojnika među kojima i jednog oficira. (Arhiv VII, NAV-T-312, r. 425, s. 8002997; Zbornik NOR, tom XII, knj. 1, dok. 203, str. 524 — Dnevni izveštaj komandanta oružanih snaga na Jugoistoku od 21. oktobra 1941).

¹⁸ Arhiv VII, NAV-T-315, r. 2262, s. 352-3; Isto, NAV-T-501, r. 250, s. 1317; Arhiv VII, reg. br. 33/1, k. 27—11; Zbornik NOR, tom I, knj. 1, dok. 220, 222, 225 i 226; Arhiv VII, Minhen — 6, s. 368—9; *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945*, knj. 1, drugo izdanje, VII, Beograd 1963, str. 113; Zbornik NOR, tom XII, knj. 1, dok. 208, napomena br. 3

”Rozenberg Alfred (Rosenberg Alfred) bio je ministar Rajha, duhovni vod nacizma i pokretač antisemitizma. Pisac je dela koja objašnjavaju ideologiju nacističkog pokreta (Mit XX veka, Misija mladeži i drugi). Međunarodni sud u Nirnbргу osudio ga je kao latnog zločinca na smrt i obešen je 1946. godine. (Mala enciklopedija, »Prosveta«, II izdanje, knj. 2. Beograd 1969, str. 458).

¹⁷ Zbornik NOR, tom I, knj. 1, dok. 203, str. 502 — Naređenje generala Bemea od 10. oktobra 1941.

¹⁸ Arhiv VII, NAV-T-315, r. 2124, s. 1037-38, — Naređenje opunomoćenog komandanta u Srbiji od 27. septembra 1941.

¹⁹ Arhiv VII, NAV-T-315, r. 2124, s. 1102-3, Naređenje opunomoćenog komandanta u Srbiji — Pravno odeljenje od 23. septembra 1941; nešto ranije, tj. 21. avgusta Operativno odeljenje komandanta Srbije je objavilo naređenje kojim se zahtevalo da se svi u borbi zarobljeni partizani upućuju Operativnoj grupi policije i službe bezbednosti u Beogradu. Takođe je ovim naređenjem preciziran način upućivanja i postupak sa zarobljenicima (vidi: Arhiv VII, NAV-T-314, r. 1531, s. 590-1). No, Nemci se najčešće toga nisu pridržavali. Za njih se tretman partizana odnosio na svako lice koje je podržavalo borbu protiv okupatora. Po ratnim zakonima takva lica su se kažnjavala smrću. (Arhiv VII, NAV-T-315, r. 2124, s. 1098—101).

¹⁰ Arhiv VII, NAV-T-315, r. 2124, s. 842-4, 914, 1073 i 1102-3; Isto, NAV-T-314, r. 1531, s. 590-1.

⁸¹ Arhiv VII, Minhen — 12, s. 491, — Naređenje komandanta oružanih snaga na Jugoistoku — Obaveštajno odeljenje od 11. oktobra 1941.

⁸⁸ Arhiv VII, NAV-T-315, r. 2130, s. 664-5, Naređenje 342. pešadijske divizije od 31. decembra 1941; Zbornik NOR, tom XII, knj. 1, dok. 293, str. 823—825.

¹⁸ General artiljerije Paul Bader je 6. decembra 1941. primio dužnost opunomoćenog komandanta u Srbiji od generala pešadije Franca Bemea (Zb. NOR, tom I, knj. 1, dok. 280, str. 636-639).

⁸⁸ Arhiv VII, NAV-T-315, r. 430, s. 666-7; Isto, reg. br. 47/1-a, k. 27 — II — Uputstvo opunomoćenog komandanta u Srbiji od 20. decembra 1941; Zb NOR, tom XII, knj. 1, dok. 284, str. 803, napomena br. 15.

⁸⁸ Arhiv VII, I-N, s. 489-98, Izveštaj o radu br. 2, 704. pešadijske divizije za period od 4. oktobra do 31. decembra 1941.

⁸⁸ Zbornik NOR, tom I, knj. 1, dok. 271, str. 616—618 — Naređenje generala Bemea od novembra 1941; Jovan Marjanović, Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji, Beograd 1963, str. 380.

⁸⁷ Jovan Marjanović, Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941, Beograd 1963, str. 386.

⁸⁸ Arhiv VII, Minhen-6, s. 422-6, Isto, reg. br. 33/1, k. 27-11; Zbornik NOR, tom I, knj. 1, dok. 216, str. 533, Izveštaj opunomoćenog komandanta u Srbiji od 13. oktobra 1941.

⁸¹ Arhiv VII, NAV-T-312, r. 425, s. 8002997 — Izveštaj Obaveštajnog odeljenja komandanta oružanih snaga na Jugoistoku od 21. oktobra 1941.

⁸⁰ Arhiv VII, Minhen-6, s. 422-6; Isto, NAV-T-312, r. 425, s. 8002997; Zbornik NOR, tom XII, knj. 1, dok. 203, Izveštaj Obaveštajnog odeljenja komandanta oružanih snaga na Jugoistoku od 21. oktobra 1941.

⁸¹ Arhiv VII, NAV-T-312, r. 425, s. 8003008; Zbornik NOR, tom XII, knj. 1, dok. 189, str. 489—490, Dnevni izveštaj Obaveštajnog odeljenja komandanta oružanih snaga na Jugoistoku od U. oktobra 1941.

⁸⁸ Arhiv VII, NAV-T-501, r. 246, s. 000771; Zbornik NOR, tom XII, knj. 1, dok. 272, str. 744—745, Zapovest opunomoćenog komandanta u Srbiji od U. decembra 1941; Zbornik NOR, tom I, knj. 1, dok. 282, str. 642, Prilog izveštaja Staba 342. pešadijske divizije od 10. decembra 1941.

⁸⁸ Arhiv VII, Minhen, N-3, s. 319—320, Uputstvo komandanta oružanih snaga Jugoistoka od 21. februara 1942.

⁸⁸ Kriegstagebuch des Oberkommandos des Wehrmacht Band I : 1. August — 31. December 1941. Bernard und Graefe Verlag für Wehrwesen — Frankfurt am Main 1965, str. 1068.

BRANKO LATAS, potpukovnik

DRAŽA MIHAILOVIĆ I NEMCI U VREME UŽIČKE REPUBLIKE

Stav Draže Mihailovića i njegovih najbližih saradnika bio je da okupatora ne treba ničim uznemiravati, da je svaka akcija uperena protiv okupatora unapred osuđena na propast, da se treba organizovati i sačekati povoljan momenat za preuzimanje vlasti i kontrole u zemlji, da se treba povezati s kvislinzima i njih imati uza se onda kada se stupi u »akciju«. Zbog takvog svog stava on je, od samog početka, bio odlučan protivnik oružanog ustanka koji je vodila KPJ. Tokom leta 1941. NOP uzima sve veće razmere. Ustanak dobija opšti karakter, partizanski odredi stvaraju veliku slobodnu teritoriju, a Nemci trpe sve veće gubitke. Neki od vojno-četničkih odreda, poneseni uspehom NOP odreda, učestvuju u zajedničkoj borbi protiv Nemaca.¹ Takve akcije četničkih komandanata izvode se mimo volje Mihailovića i traju dotle dok on ne uspe da ih čvrsto podčini i zabrani im takvu delatnost*. Kada su ga komandanti četničkih odreda Vlado Zečević (u Podrinju) i Ratko Martinović (u Rađevini) pozvali, u septembru, da siđe s Ravne gore i rukovodi borbom četničkih odreda, odgovorio je da još nije vreme za ustanak i odbacio poziv.³ Tada Vlado Zečević i Ratko Martinović sa svojim odredima prelaze na stranu NOP-a. Ostali četnički oficiri potčinjavaju se narednjima Mihailovića i slede njegova uputstva.

U septembru 1941, Draža Mihailović izdaje uputstva vojnoorganizacione prirode, u kojima iznosi liniju koju treba da slede njegovi potčinjeni. Njegov stav prema okupatorima najbolje je izražen u uputstvu za mobilizaciju od septembra 1941, u kojem se, između ostalog, kaže: »Sukobi sa Nemicima i Italijanima da se izbegavaju dok je god to moguće«. Njegov stav prema kvislinzima vidi se iz istog dokumenta u kojem naređuje da se sa njima uhvati i održava čvrsta veza.⁴

Nemicima je bilo jasno da im partizanski odredi, sve jačim akcijama, zadaju velike muke i teškoće, a da Mihailović sa svojim nacionalističkim grupama stoji po strani i nije raspoložen za¹ borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika.⁵ Za nemačke komande je bilo značajno da ustanove da li u oružanoj borbi u Srbiji učestvuju četničke pristalice, budući da je ustanak imao masovni i opštenarodni karakter. Nemci su od samog početka delovanja znali za njega i njegovo »nejasno« držanje, naročito u prvim danima ustanka. Još u maju 1941, nemačka obaveštajna služba je raspolagala podacima o radu Mihailovića na okupljanju ostataka Jugoslovenske kraljevske vojske. Kvisling Milan Aćimović u jednom razgovoru s četničkim predstavnicima navodi da su Nemci u maju ili junu planirali akciju da očiste »šume od ostataka jugoslovenske vojske«, ali da su¹ od toga odustali na njegovo insistiranje. Aćimović navodi da je sve to bilo »pre obrazovanja Nedićeve vlade«.*

Međutim, Nedić je otišao i dalje od Aćimovića sklopivši sporazum s Dražinim predstavnicima o zajedničkoj borbi protiv NOP-a.⁷ Očigledno je da se nije radilo o međusobnoj toleranciji narodnih izdajnika Draže Mihailovića, Aćimovića i Nedića, već njihovom planskom povezivanju, naravno sa znanjem i odobrenjem Nemaca, radi gušenja oružane borbe u njenom početku. I Dimitrije Ljotić je svojim fašistič-

kim stavom uticao na Mihailovića da što pre stupi u otvorenu borbu protiv partizanskih odreda. On je isticao neophodnost brze akcije širokih razmera, predočivši da će partizanski odredi, imajući podršku naroda, toliko ojačati da Mihailović neće imati dovoljno snage da im parira.⁸ Dakle, i Nedić i Ljotić i Aćimović, saradnici i sluge okupatora, podržavaju Mihailovića, dok on prividno stoji po strani, ne napada okupatora niti kvislinge i čeka zgodnu priliku da povede otvorenu borbu protiv partizanskih snaga.

Nemcima su bili poznati takvi stavovi, ali ih je ipak iznenadilo to što je ustanak dobijao sve šire razmere i što nemačke trupe i policija trpe sve veće gubitke. Zbog takve situacije, uznemirenost je zahvatila kako njihove komande u Srbiji, tako i vojne i političke krugove u Berlinu. Početkom avgusta 1941, nemački izveštaji iz Srbije slati u Berlin govore o opasnosti da oružani ustanak pod rukovodstvom KPJ zahvati i neke nacionalističke organizacije.⁹

Povodom toga je Ministarstvo inostranih poslova Rajha tražilo dopunska objašnjenja Feliksa Bendera (Felix Benzler), predstavnika Ministarstva inostranih poslova u Srbiji. On je, pak, zatražio od nemačkog komandanta Srbije Hajnriha Dankelmana (Heinrich Dankelmann) da mu pruži potrebne podatke, kako bi ih prosledio u Berlin. Već 14. avgusta komandant Srbije izveštava: »Pripisivanje srpskim nacionalističkim krugovima komunističkih terorističkih i sabotажnih akcija, što se do sada moglo utvrditi, izvršenih prema jednom jedinstvenom planu, koje se, nastavljaju, a takođe su usmerene protiv Vermahta, ne može se dokazati.«¹⁰

Nasuprot tome, Bencler je 27. avgusta javio u Berlin da je situacija u međuvremenu postala mnogo ozbiljnija, da se »komunistički pokret« sve više, širi i da u širokim slojevima narodnih masa nailazi na veliki odziv, da veze »sa komunistima i drugim ustanicima u Makedoniji, Hrvatskoj, Crnoj Gori, kao i u ostalim krajevima Jugoslavije, postaju sve čvršće i sigurnije.«¹¹ Dva dana kasnije, Bencler je upozorio svoje pretpostavljene u Berlinu da nemačke vojne i policijske snage nisu dovoljne da zaustave širenje opštenarodne oružane borbe. Upoznaje ih sa odlukama; da se Aćimovićeva uprava reorganizuje, s odobrenjem da se povećaju oružane formacije kvislinga, uveren da će one sa nacionalističkim formacijama »suzbijati ovu komunističku delatnost.«¹²

Međutim, kada je ustanak, zbog opšteg raspoloženja naroda za borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika, dobio snažan polet, kada su NOP odredi stvarali sve veću slobodnu teritoriju i brojno i po snazi narastali, Mihailovića je zabrinulo to što i neki četnički odredi (Zečević, Martinović, pa donekle i Dragoslav Račić) učestvuju u borbama protiv Nemaca, dok se on, Mihailović, »nalazio u iščekivanju« i pasivnom stavu,¹³ držeći se parole da nije vreme za borbu. I Nemcima je bilo jasno da se pojedini četnički odredi bore zajedno s partizanima. Bencler 12. septembra izveštava o tom novom momentu i navodi da »pod uticajem komunističkih parola pojedine četničke grupe sada takođe preduzimaju akcije protiv nemačkih okupatorskih trupa, mada do sada sa njima nije bilo nikakve borbe.«¹⁴ Iako su i do tada znali da se Draža ne izjašnjava o ciljevima stvaranja svoje organizacije, Nemci su bili uvereni da će mu, u svakom slučaju, biti cilj borba protiv NOP-a, pre nego protiv okupatora. To im je bilo jasno i zbog odnosa Mihailovića, s jedne i Aćimovića, Nedića i Ljotića, s druge strane, što im je bilo poznato.

Nemcima je bilo potrebno da lično saznaju stav i namere Mihailovića, kao i to da li se pojedini četnički odredi bore protiv nemačkih trupa i da li je to s njegovim znanjem. Odlučeno je da to ispita Saša Nikolajević, zamenik direktora Bankferajna Georgija Zala. Nikolajeviću je Zala naredio da otputuje na Ravnu goru i razgovara s Dražom o pitanjima koja su interesovala Nemce i tome da on »zajedno sa nemačkim okupacionim vlastima brine za red i mir« u zapadnom delu Srbije. Vrativši se u Beograd, Nikolajević je 15. septembra izvestio Zala o rezultatima razgovora i izneo da je Mihailović kategorički »protiv komunista«, da »Mihailović neće ništa preduzeti protiv Nemaca«, kao i to da »zbog raspoloženja svojih trupa, Mihailović ne vidi nikakvu mogućnost da otvoreno radi sa Nemcima.«¹⁵ Iz ovog poslednjeg stava Mihailovića proizlazi da je on već imao nameru ili je bio na putu da u bliskoj budućnosti sklopi tajni dogovor s Nemcima radi borbe protiv partizanskih snaga. Tada mu prilike i raspoloženje masa nisu dozvolile da se javno eksponira, kao što

su to učinili njegovi partneri Nedić, Ljotić, Pećanac i drugi. U suštini, Mihailović je bio za saradnju s Nemcima, ali pod uslovom stroge tajnosti i od, tih principa on neće odstupiti tokom celog rata, jer je znao da će ga narod za takve postupke osuditi. Nekoliko dana nakon Mihailovićeve izjave, povedeni su pregovori između komandanta Zlatiborskog četničkog odreda Radomira Đekića i predstavnika Feldkomandature 816 iz Užica o predaji grada četnicima.¹⁶ Naime, Nemci su pod pritiskom NOP odreda bili prinuđeni da se povuku iz Užica u koje su, prema sporazumima s Nemcima, ušli četnici 21. septembra. Nakon trodnevnog četničkog terora, Užice je 24. septembra oslobodio Uzički NOP odred, a četnici su pobjegli ka Višegradu i Jelo-voj gori.¹⁷

Tako je Draža započeo svoje veze s Nemcima, čekajući povoljnu priliku da s leđa napadne partizanske snage.

Iako je Glavnom štabu NOPOJ bilo jasno kakav karakter i cilj ima organizacija koju je formirao Mihailović, rukovodstvo NOP-a je pokušavalo da nagovori Dražu da se četnici uključe u borbe protiv Nemaca i domaćih izdajnika. Ono je pregovorima sa Dražom htelo da prinudi četničke oficire i samoga Dražu na to da se) otvoreno izjasne da li su za borbu protiv narodnih neprijatelja ili nisu, što bi istinske patriote u četničkim odredima svakako navelo da sagledaju pravu ulogu i ciljeve Mihailovića i da se opredele za NOP.

Pregovore s Dražinim predstavnicima vodili su najpre, jula 1941, predstavnici Valjevskog NOP odreda, a zatim, 8. septembra 1941, predstavnici i Glavnog štaba NOPO za Srbiju.¹⁸ U tim pregovorima Draža se izjasnio za međusobnu toleranciju, ali je kategorički odbio predlog da se četnički odredi uključe u borbu protiv Nemaca, pravdajući se time da još nije vreme za izvođenje bilo kakvih akcija prema okupatoru i kvizlinzima. Ni sastanak Tito—Draža, 19. septembra u Struganiku, nije bio plodotvoran, jer je Mihailović ostao dosledan svojim stavovima, koje je pre' toga izneo nemačkom predstavniku.¹⁹

Prividno oklevanje Mihailovića, sračunato na dobijanje u vremenu i prikupljanje istomišljenika za udar na partizanske jedinice, kao i sabotaže koje su njegovi odredi činili partizanskim odredima i štabovima ometajući ih u, borbama protiv Nemaca, dovelo je do zaoštavanja odnosa između obeju strana.

I izbeglička kraljevska vlada, podržavajući Mihailovića, javno je upozorila da nije vreme za oružanu akciju, da treba sačekati njen signal, da ne priznaje one oružane akcije koje ne vode kraljevski oficiri i da je oružana akcija čista avantura.²¹ Sve se to slagalo s koncepcijama Mihailovića, kome su na taj način date instrukcije i uputstva.

Britanski vojni i politički krugovi, zainteresovani za događaje u Jugoslaviji, saglasno s jugoslovenskim obaveštajnim organima u Kairu, uputili su 13. septembra 1941. kombinovanu misiju u Jugoslaviju. Misiju su sačinjavali britanski kapetan D. T. Hadson (Duane Tyreil Hudson), iz organizacije za specijalne operativne zadatke (SOE) u Kairu, dva jugoslovenska majora Zaharije Ostojić i Mirko Lalatović i vazduhoplovni narednik Veljko Dragičević, kao telegrafista. Misija je 22. septembra podmornicom prispela na crnogorsku obalu u blizini Petrovca na moru i dospela do partizanskih jedinica. Putem radio-veze grupa je bila u kontaktu sa Kairom, odakle je Hadsonu, početkom oktobra, naredeno da što pre stupi u vezu sa Mihailovićem, kome je obećana puna podrška.²²

Iz Kaira su pripadnici SOE 12. oktobra uputili depešu Hadsonu i, pored ostalog, pitali »ko vodi crnogorsku gerilu«. Takode mu je saopšteno da SOE neće pomagati one grupe koje nemaju podršku jugoslovenske izbegličke vlade.²³ Hadson je 16. oktobra izvestio Kairo: »U Crnoj Gori sada akcije vode dobro organizovani komunisti. Oni hoće da okupe sve za borbu protiv okupatora. Nacionalni elementi drže se po strani i čekaju. Treba podstaći nacionaliste da se angažuju za borbu.«²⁴ Iz Crne Gore misija je, preko partizanskih kanala, došla u Užice, gde su se nalazili Vrhovni štab NOPO Jugoslavije i vrhovni komandant Josip Broz Tito.²⁵ Nakon izvesnog vremena, Hadson, Lalatović i Ostojić pošli su u Ravnu goru gde je Hadson stigao oko 25. oktobra. Mihailović ga je kritikovao što je boravio sa »komunističkom ruljom«.²⁶ Veljko Dragičević se priključio partizanskim jedinicama i kasnije poginuo kao major Narodnooslobodilačke vojske.

Tokom oktobra 1941. povećava se zategnutost između četničkih i partizanskih jedinica, prouzrokovana mučkim napadima četnika na partizanske štabove i jedinice. Predviđajući nemačku ofanzivu (tzv. Prva ofanziva) na slobodnu teritoriju Uzičke Republike, a i da bi sprečio četnike da ometaju slobodne akcije, NOP odreda u borbama protiv Nemaca, kao i radi eventualnog angažovanja četnika u borbama protiv nemačkih trupa, Tito je, 20. oktobra, predložio Mihailoviću sastanak radi zajedničkog dogovora. Draža to nije mogao izbeći, ali je odugovlačio s odgovorom kako bi dobio što više u vremenu. Tako je sastanak održan 26. i 27. oktobra u Brajićima. Tom prilikom ispoljena je suštinska razlika u ciljevima i taktici ratovanja. Draža je, naime, odbio sve predloge koji su se odnosili na pitanje vođenja oružane borbe protiv okupatora, ali je obećao da će obustaviti oružane akcije koje su četnici vodili protiv NOP odreda. Dogovoreno je da se četnicima da određena količina oružja i municije proizvedene u partizanskoj fabrici oružja u Užicu. Tito je smatrao da sastanku treba da prisustvuje i britanski kapetan Hadson, što je Draža odbio uz obrazloženje da se radi o jugoslovenskom pitanju i da je on, Draža, legitimni predstavnik izbegličke vlade.²⁷

Jasno je da Draža nije došao na sastanak s dobrim namerama. U stvari, on je taktizirao prema partizanskim snagama i njihovom rukovodstvu,⁵⁸ jer tada nije imao dovoljno naoružanih ljudi da bi ih u opštem napadu uspeo razbiti. Osim toga, čekao je povoljniju priliku, jer je znao da Nemci napadaju sa svih strana na partizanske odrede, da bi, koristeći dejstva nemačkih trupa, pristupio likvidaciji partizanskih jedinica. Bio je uveren da će mu to uspeti.

DRAŽA NUDI NEMCIMA SARADNJU

Dok je trajao sastanak u Brajićima, Dražini opunomoćenici pukovnik Branislav Pantić i kapetan Nenad Mitrović putovali su u Beograd da nemačkim predstavnicima izlože prave ciljeve Dražine organizacije i ponude im saradnju četnika u borbama protiv partizanskih odreda. Takva Dražina odluka o kolaboraciji s okupatorima nije bila proizvod trenutnog raspoloženja, već je odavno pripremana i dobro sračunata. Nekoliko dana pre nego što će njegovi delegati otputovati u Beograd, u Struganiku, u kući majora Aleksandra Mišića, člana štaba Draže Mihailovića, sastale su se najuticajnije vojno-političke ličnosti okupljene oko Mihailovića. Sastanku je prisustvovao i Mihailović, a pored ostalih, tu su bili Dragiša Vasić, jedna od ličnosti koja je mogla uticati na Dražu Mihailovića, potpukovnik Dragoslav Pavlović, načelnik štaba Draže Mihailovića, pukovnik Pantić, major Mišić i kapetan Mitrović. Mihailović im je govorio o opštoj svetskoj situaciji i naglasio da će sudbinu rata rešiti velike sile, u prvom redu zapadni saveznici, za čije se pobeđe treba što čvršće vezati. Govoreći o unutrašnjoj situaciji i stanju u četničkom pokretu, Draža je istakao da četnički odredi nemaju dovoljno municije i naoružanja, za razliku od partizanskih odreda, da partizanski odredi imaju prevlast i da svakim danom narastaju i postaju snažniji, što predstavlja opasnost za četnički pokret uopšte. Mihailović je saopštio da je odlučio da se obrati Nalcima i ponudi im svoje odrede, s tim da ih Nemci naoružaju i snabdeju municijom. Predložio im je da je to jedini način da se suzbije narastanje i omasovljenje partizanskih jedinica. Neki od prisutnih su bili mišljenja da se ne bi trebalo, bar za neko vreme, obraćati direktno Nalcima, već da je dovoljno to što će Nedić naoružati četnike i dati im svu materijalnu i finansijsku pomoć. Na to je Draža kategorički izjavio: »Sta mi možemo da dobijemo od Nedića? Sve što nama treba, oružje i municija, Nedić mora tražiti od Nemaca, jer ovde nisu u pitanju male i sitne količine. Zašto ići posredno, kad možemo i neposredno.« Zaključeno je da se to učini što pre, a, takođe, da se o tome obavesti Nedić, kako im, kao partner u borbi protiv NOP-a, nemački saveznik ne bi zamario.⁴⁹

Tehničko izvođenje poslova oko pregovora Draža—Nemci, povereno je pukovniku Pantiću i kapetanu Mitroviću. Oni su otputovali za Beograd noseći Dražinu ponudu u kojoj, pored ostalog, piše:

»1. — Moja akcija ima se posmatrati isključivo kao borba protiv komunista. A kako je ta borba u neposrednom interesu Nemaca, potrebno je da se mojim oružanim odredima ostavi sloboda akcije i da se oni svim sredstvima pomognu.

2. — Spremni smo da kooperišemo u svakoj borbi protiv komunista koju bi izvodile nemačke oružane snage.«³⁰

Sa ovom Dražinom ponudom upoznat je Nedić, a u pismenom obliku predata je nemačkom kapetanu Matlu Jozefu, šefu Trećeg odeljenja Gestapoa u Beogradu.

Pantić i Mitrović su Matlu predali Dražinu poruku 18. oktobra. Istog dana Mati je telefonom obavestio svog pretpostavljenog o toku razgovora sa Pantićem i Mitrovićem, a zatim mu je to u pismenom obliku dostavio. Taj Matlov izveštaj od 28. oktobra nosi naslov: »grupa G-štabnog pukovnika Draže Mihailovića stavlja se na raspolaganje za borbu protiv komunista u saradnji s nemačkim oružanim snagama.«³¹ U izveštaju piše kako je Pantić izjavio da ga je Draža Mihailović opunomoćio »da stupi u vezu kako s predsednikom vlade generalom Nedićem, tako i s nemačkim nadležnim vojnim nadležstvima, da bi se sa svojim ljudima stavio na raspolaganje za borbu protiv komunista«. Pantić je upoznao Matla »da je 28. 10. ujutru razgovarao s generalom Nedićem i da je u tom pogledu stvar sređena«.

Mati dalje izveštava: »Pukovnik Pantić je izjavio, po nalogu Draže Mihailovića, kome je potčinjena i grupa majora Dangića (Jezdimir, komandant četnika Draže Mihailovića u istočnoj Bosni, saradivao s Nedićem i Nemcima — prim. B. L.) da Draža Mihailović, uz ličnu odgovornost, garantuje da će definitivno očistiti od(komunističkih bandi srpsko područje istočno i zapadno od Morave i uspostaviti mir i red. Za to bi svakako bilo potrebno, s obzirom na to da su komunisti jače naoružani, da se četnicima stavi na raspolaganje otprilike 5.000 pušaka, 350 puškomitraljeza i 20 mitraljeza. Akciju bi trebalo izvesti s ostalim odredima koji su potčinjeni Nedićevoj vladi, a odnosi komandovanja bili bi regulisani s generalom Nedićem.« U izveštaju se navodi da »Draža Mihailović priznaje činjenicu da je zemlja pobeđena i da Nemci imaju pravo kao okupator«. Zatim, da Mihailović »garantuje da će se posle sprovođenja akcije čišćenja ponovo uspostaviti slobodan i bezbedan saobraćaj nemačkih jedinica u zemlji«. Mati dodaje: »Na moje pitanje kako je došlo do toga da su pojedini delovi grupe Draže Mihailovića imali vezu sa partizanskim grupama, pukovnik Pantić je izjavio da je pukovnik Draža Mihailović principijelno antikomunistički nastrojen, ali da se u pojedinim oblastima, kao u rejonu Užice—Cačak, nametnula potreba da se uspostavi neka vrsta saradnje s komunističkim grupama, da ne bi celokupna uprava dospela u ruke komunista, sa svim posledicama koje bi iz toga proizašle.«

Kada su 29. oktobra Pantić i Mitrović ponovo došli na razgovore s Matlom da bi dobili odgovor o mestu i uslovima pregovora Nemaca s Dražom, rečeno im je da je sve u redu. Mati im je saopštio da je nemački opunomoćeni komandant, general pešadije Beme (Böhme) upoznat s ponudama Mihailovića i da je naredio da se pripreme i sam sastanak održe u najvećoj tajnosti, što će s nemačke strane biti zagarantovano. Mati im je saopštio da je Beme izrazio mišljenje da Mihailović treba da dođe u Beograd, navodeći Bemeove reči: »Želimo da pukovnik Mihailović lično dođe u Beograd radi daljih razgovora i garantujemo sigurnost za njegovu ličnost, pri dolasku i povratku, bez obzira na ishod razgovora.« Takođe im je saopštio da mu je povereno da on pripreme za sastanak preuzme na sebe. Četnički opunomoćeni¹ su dobili uveravanja od Matla da će on lično snositi odgovornost za bezbednost i sigurnost Mihailovića, pri dolasku i povratku, kada ga 3. novembra, između 15 i 16 časova, preuzme od četničkog obezbeđenja na željezničkoj stanici Lajkovac. Rekao im je da je izdato naređenje transportnoj komandaturi da pripremi oklopni voz za dovoženje Mihailovića u Beograd. Dražini opunomoćeni su izneli Matlu da je Draža izrazio želju da se razgovor između njega i nemačkog generala Bemea vodi na »neutralnom terenu«. Međutim, u razgovoru s Matlom opunomoćeni su shvatili da Berne ima preimućstvo i izrazili spremnost da Mihailović dođe u Beograd. Na rastanku, Mati ih je pozdravio rečima da ih, zajedno s Dražom, očekuje u ponedeljak 3. novembra između 15 i 16 časova u Lajkovcu.³²

U jutarnjim časovima 30. oktobra Mitrović je ponovo došao kod Matla i zamolio ga da u pismenoj formi da garanciju za bezbednost Draže Mihailovića, pri njegovom dolasku u Beograd, garantujući životom da taj dokument neće biti zloupotrebljen i da će ga vratiti kada razgovori budu završeni i kada se Mihailović vrati na Ravnu goru.

Pošto su od Nemaca dobili pismenu garanciju kojom Berne garantuje ličnu bezbednost Mihailoviću i njegovoj pratnji, kako za vreme samih pregovora tako i dok Mihailović ne bude vraćen na Ravnu goru, Pantić i Mitrović, dobivši specijalne propusnice, otputovali su kod Mihailovića.⁸³

Dok su Pantić i Mitrović pregovarali s Matlom u Beogradu, Draža Mihailović je, preko Bože Matića (pripadnika Koste Pećanca), činio napore da uspostavi vezu sa Stabom 342. divizije. Naime, poručnik Nikola Kalabić, prešavši iz Pećančevog Kolubarskog četničkog odreda na stranu Draže Mihailovića, sastao se 25. oktobra s Matićem i izneo mu želju Mihailovića o uspostavljanju kontakata s nemačkim trupama. Kalabić je tada saopštio da će Mihailović u pismenoj formi preko Matića dostaviti pismo generalu Hinghoferu, komandantu nemačke 342. divizije.³⁴ Već 28. oktobra, Mihailović je dostavio pismo Matiću za Nemce, koje je predato kapetanu Lipoldu (Lippold), šefu odeljenja Ic.³⁵ U toj poruci Mihailović obaveštava Stab 342. divizije da će na kolubarskom pravcu onemogućiti borbu partizanskih odreda protiv nemačkih trupa, pod uslovom da od Nemaca dobije oružje i municiju »za svoju borbu koju želi da vodi protiv komunista«, ističući da »četničke akcije nisu uperene protiv nemačkih trupa«.³⁶ Dvadeset osmog oktobra Jovan Skava, zvani Kolubarac, razgovarao je telefonom s Mihailovićem i pitao ga kako on misli da saraduje s nemačkim trupama. Mihailović je odgovorio da je saglasan »sa svim činjenicama o kojima će se sporazumeti Kolubarski četnički odred prilikom dogovora« i sa Nemcima.³⁷ Tako je ostalo da Mihailović prihvati sve uslove dogovora koje će predstavnici Jovana Skave izložiti Nemcima.

Istog dana Škava je napisao ovlašćenje svome zameniku, poručniku Bogdanu Brajoviću, koje je trebalo pokazati Nemcima prilikom pregovora o saradnji Pećančevih i Mihailovićevih odreda s nemačkim trupama. U ovlašćenju, pored ostalog, piše: »Četnički odredi Ravne gore nisu komunistički i dokle god postoje neće dopustiti da komunizam zavlada Srbijom«, kao i to da će Mihailović prihvatiti sve odredbe dogovora.³⁸ Polazeći na razgovore, Brajović je (s telefona majora Aleksandra Mišića, kod Mionice) razgovarao s Mihailovićem 29. oktobra i predočio mu cilj odlaska na razgovore s Nemcima, posavetovavši se o platformi na kojoj će, se razgovarati. Istovremeno je pozvao Mihailovića da i on prisustvuje razgovorima koji su zakazani za isti dan. Mihailović je odgovorio da je »spreman da dođe, ali da je to zbog velike udaljenosti nemoguće« i saopštio mu da može »da sklopi -sporazum s nemačkim generalom u Valjevu«.³⁸ Dva su osnovna razloga što Mihailović nije išao na razgovore u Valjevo: prvo, vršio je poslednje pripreme za udar na rukovodstvo NOP-a u Užicu i, drugo, očekivao je nemački odgovor iz Beograda za sastanak. Tome treba dodati i to da sastanak Mihailović—Hinghofer nije bio dovoljno pripremljen, a Mihailović nije želeo rizik. Tako su se, na osnovu dogovora Mihailovića sa Skavom i prema njihovim instrukcijama, kapetan Jovan Mitrović i poručnik Bogdan Brajović sastali s generalom Hinghoferom i dr Štenclom (Stenzel) u Valjevu 29. oktobra. Pregovaralo se o dodeli oružja i municije četnicima (Mihailovićevim i Pećančevim) upravo onako kako je to i Mihailović izložio u svom pismu generalu Hinghoferu. Četnički predstavnici su istakli da »nacionalni elementi neće primljeno oružje okrenuti protiv nemačkih oružanih snaga«.⁴⁰ Referišući o razgovorima s Hinghoferom, Mitrović i Brajović su na sastanku starešina Kolubarskog četničkog odreda istakli: »Izvršili smo naš zadatak na osnovu pismenog naređenja i ovog odreda i telefonskog naređenja pukovnika Draže Mihailovića.«⁴¹

Očigledno je da je nemački general bio uveren u podršku Mihailovića u borbi protiv partizanskih snaga, pa je Stab 342. divizije već 29. oktobra predložio Bemeu da bi trebalo »neodložno povesti pregovore sa pukovnikom Mihailovićem«, koji je saglasan sa svim predlozima koje su Mitrović i Brajović izneli.⁴² Budući da su najviše nemačke komande i ustanove u Srbiji bile na putu realizacije održavanja sastanaka nemačkih predstavnika s Dražom lično, to je ponuda za saradnju, na relaciji Ravna gora—Valjevo bila u drugom planu.

Kada je Mihailović (verovatno 30. oktobra) telefonom razgovarao s Brajovićem (u Mionici) interesujući se za ishod razgovora s generalom Hinghoferom, Brajović mu je objasnio suštinu razgovora i naglasio »mi svi ostajemo na liniji na kojoj saraduje i vaše udruženje«. A tu »liniju« objasnio mu je Draža rečima da »je na-

redio da nijedan od njegovih četnika ne diže oružje protiv nemačkih oružanih snaga niti da ometa saobraćajnice ili mir i red«.43 Posle razgovora s Mihailovićem, Brajović je 1. novembra uputio pismo Boži Matiću, naloživši mu da odmah ode generalu Hinghoferu i saopšti mu da su četnici, kako Pećančevi tako i Mihailovići, lojalni nemačkim trupama, da »čiste svoje područje od komunističkih hordi, da će sačuvati mir i red« itd.44 U stvari, Mihailović je prethodnog dana naredio opšti napad četnika na Užice, čime su četnici započeli »otvorenu vojnu i političku saradnju sa Nemcima«.45

Dok su Dražini opunomoćenici razgovarali u Beogradu i Valjevu, Draža je, uveren u pozitivan ishod razgovora, vršio koncentraciju svojih odreda za opšti napad na partizanske jedinice i štabove. On je, 31. oktobra, naredio opšti napad na partizanske odrede, usmeravajući jače snage na Užice, gde se nalazilo vrhovno vojno-političko rukovodstvo NOP-a.46 Tako je otkrio svoje prave namere i ciljeve i Udario na partizane s leđa, dok su se oni u žestokim borbama suprotstavljali daleko nadmoćnim nemačkim trupama. Ovaj bratoubilački akt Mihailovića nije iznenadio rukovodstvo NOP-a, jer je ono ocenjivalo da se Mihailović neće boriti protiv Nemaca i da želi izazvati građanski rat po cenu otvorene saradnje s okupatorom, mada ga je iznenadilo to što je Mihailović to učinio u momentu kada se rukovodstvo NOP-a sa krajnjim naporima zalagalo da se sve rodoljubive i istinski patriotske snage angažuju u borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika. Iako je pre toga Mihailović sa svojim istomišljenicima zauzimao neprijateljski stav prema partizanima i ometao izvođenje njihovih akcija, rukovodstvo NOP-a je uvek bilo spremno na miroljubivo rešenje spornih pitanja i nesuglasica samo da ne izbije međusobni sukob. Ovoga puta, Draža je bio ohrabren rezultatima nemačke ofanzive na slobodnu teritoriju i pristupio je beskompromisnoj borbi protiv partizana. Očigledno, obećanje Nemaca Pantiću i Mitroviću da će Mihailoviću pružiti priliku da, posle uništenja partizana, kontroliše izvesnu teritoriju u zapadnoj Srbiji, ohrabrilo je i podstaklo Dražu da izda naređenje za napad, dajući tako dokaze Nemcima o lojalnosti i odanosti.

U jeku žestokih borbi četnika protiv partizana, Mihailovićevo prisustvo u borbama bilo je neophodno, pa je 3. novembra 1941. pisao Bemeu:

»Primio sam Vaše pismo uz usmeni izveštaj moga pregovorača. Pošto iz toga proizlazi da su bez mog ličnog prisustva isključeni svi dalji razgovori, odgovaram da sam u interesu dobrobiti moga naroda spreman da se odazovem Vašem pozivu i lično dođem u Beograd.

S obzirom na stvarnu situaciju u zemlji, koju već nekoliko dana karakterišu borbe većih razmera koje vode moji odredi protiv komunističkih elemenata i koje se verovatno pretvaraju u opšti sukob, u ovom momentu je neophodno da ostanem na svom mestu dok se situacija ne raščisti. Ove borbe se vode u rejonu Užice—Pože—Kosjerić—Ivanjica. U vezi s napred izloženim neophodno je da vaše jedinice ne preduzimaju nikakve akcije na tom terenu. Tačan dan mog dalaska u Beograd javiću preko mog pregovorača.«47

Činjenica je da Draža Mihailović razlikuje ovoj »opšti sukob« od prethodnih četničkih grupnih ili pojedinačnih napada na partizane. To što ne može trenutno otići u Beograd, prouzrokovano je činjenicom što su napadnute partizanske jedinice u protivnapadima razbile četničke odrede i nanele im poražavajuće gubitke.

U takvoj situaciji Mihailović je od Britanaca i izbegličke vlade tražio hitne pošiljke oružja i municije. Tako je 4. novembra javio: »Situacija zahteva najhitniju pomoć. Mesto za bacanje potreba parašitima Suvobor... Sve je spremno kako ste tražili i obezbeđeno...«49 Sutradan, 5. novembra, uputio je predsedniku izbegličke vlade telegram u kome piše:

»Veza Vaša broj jedanaest. Po tome kapetan Hadson treba da se obrati svim vodama otpora u Srbiji i Crnoj Gori. Vođa komunista u Srbiji pod lažnim imenom Tito ne može se smatrati kao vođa otpora. Borba komunista protiv Nemaca je prividna.« Dalje, Mihailović javlja kako su, tobož, partizanske jedinice napale njegove trupe u Požegi, Užicu, Kosjeriću i drugim mestima i dodaje: »Borbu sam primio i verujem da će njen ishod biti u moju korist. Ponavljam, komunisti nemaju vođe otpora. Budu li potpomognuti od Engleske ja pomoć odbijam.«49

Međutim, sadržinu ovakvih Dražinih telegrama rado su primili i izbeglička vlada i Britanci i sve mu su verovali. Dan pre nego što će se, 11. novembra, sastati s Nemcima, Draža je javio Dušanu Simoviću: »Hitna je pomoć u municiji, automatskom oružju i novcu. Ako pomoć stigne na vreme, inicijativa za veće akcije je naša. Hiljade organizovanih ljudi stoje bez oružja i očekuju momenat kada će im se omogućiti stupanje u borbu protiv krvoločnih okupatora.«⁵⁰ Čudno je da Simović i odgovorne britanske službe, preko kojih je ovo objavljeno, nisu mogli uočiti da Draža nije stupio u borbu protiv Nemaca, a da borbu, ipak, vodi. Pored toga, Britancima i jugoslovenskoj vladi bilo je poznato da su Nemci pozvali Mihailovića u Beograd da bi s njim pregovarali.⁵¹ Nedić je preko agencije »Rudnik«, 12. novembra, pokušao opovrgnuti tvrdnju londonskog radija od 10. novembra o tome kako su »nemačke vlasti pregovarale s Dražom Mihailovićem«, izjavivši da je Mihailović »poslao svoje zastupnike« kako njemu »tako i nemačkim vlastima da bi s njima pregovarali.«⁵² Činjenica je da su »odgovorne službe zapadnih vlada znale za saradnju jugoslovenske izbegličke vlade u Londonu-preko četnika-sa Nemcima.«⁵³

PREGOVORI S NEMCIMA

Nemci su shvatili iz Mihailovićevog pisma Bemeu da mu je nemoguće da u takvoj situaciji ostavi svoje jedinice kojima je lično rukovodio u borbi protiv partizanskih odreda, pa su prihvatili da se sastanak sa njim održi 11. novembra 1941. u selu Divcima.⁵⁴

Nemačku delegaciju na pregovorima predvodio je potpukovnik Rudolf Kogard, obaveštajni oficir opunomoćenog komandanta u Srbiji, a pored njega bili su vojno-upravni savetnik Kisel (Kiessel), kapetan dr Mati i SS-obersturmbanfirer Matern. Oni su, zajedno s Mitrovićem i Pantićem, putovali oklopnim vozom i stigli u Divce kasno posle podne. Pošto je sastanak zakazan za 18 časova, a Mihailović još nije bio stigao, to su Mati, Pantić, Mitrović i dva nemačka podoficira pošli prema Mionici u susret Draži. Ubrzo su ga sreli i njegovo obezbeđenje su preuzeli nemački podoficiri. četnička delegacija je bila u sastavu: Mihailović, Pantić, major Aleksandar Mišić i kapetan Mitrović. Sastanak je počeo u 19 časova i 15 minuta i trajao je do 20 časova i 35 minuta.⁵⁵

U početku sastanka Kogard je pročitao izjavu opunomoćenog komandanta u Srbiji, kojom je Mihailovića podsetio na njegovu ponudu da se stavi na raspolaganje Nemcima i da se sa nemačkim trupama i odredima Nedića bori protiv partizanskih jedinica. Izrazio je nadu da će nemačke trupe (mислеći na of anzi vu) same, bez četničke pomoći, uspeti razbiti partizane i zauzeti slobodnu teritoriju. Podsetio je Mihailovića da ima pojedinačnih četničkih odreda (odred Zečevića i Martinovića), koji se zajedno s NOP odredima bore protiv Nemaca, kao i na sporazum s partizanskim predstavnicima. Ukazujući na primer iskrenih saveznika Nedića i Pećanca s Nemcima, Kogard je, u ime opunomoćenog komandanta u Srbiji, tražio od Mihailovića bezuslovnu kapitulaciju.⁵⁶

Prema Kiselovom zapisniku, Mihailović je prilično dugo objašnjavao situaciju koja je nastala posle okupacije Srbije od strane nemačkih trupa, ističući da Nedić i Pećanac nisu dobili podršku u narodu, jer su se otvoreno izjasnili za savezništvo sa okupatorom, dodajući: »Nije moja namera da se borim protiv okupatora«. Govoreći o tome kako je došlo do toga da neki delovi pojedinih četničkih odreda učestvuju zajedno s partizanskim odredima u napadima na nemačke garnizone, Mihailović je objasnio da se radilo o trci za zauzimanje teritorije, da ne bi potpala pod potpunu kontrolu partizanskih snaga. Mihailović tome dodaje: »Komunisti su izvršili napad na Gornji Milanovac, a to sam morao i ja da učinim. Oni su pošli na Čačak, morao sam i ja. Krenuli su na Kraljevo, morao sam i ja. Napad na Krupanj nije moje delo, nego ljudi poručnika Martinovića koji se otcepio od mene. Moji su ljudi, međutim, krenuli na Loznicu, da je ne bi zauzeli komunisti.« Objasnjavajući sporazume s predstavnicama NOP-a, Draža je akcentirao: »Nikada nisam sklopio ozbiljan sporazum sa komunistima, jer oni se ne brinu za narod.« Ističući da je on, Draža, profesionalni vojnik i da poznaje snagu Nemaca, naglasio je »pri tome se nisam stavio na stranu onih, koji su hteli da proteraju Nemce«, ali naglašava i to

da nije mogao dozvoliti da »Srbija postane komunistička«. Upoznavši Nemce da je 31. oktobra prešao u opšti napad na partizanske snage, pri čemu je istakao da mu je borba u šumi dobro poznata, pa da, prema tome, partizani neće moći da se sakriju, zamolio je nemačke pregovorače da mu odmah dodele oružje i municiju, jer je zbog toga i došao na sastanak.⁵⁷

Tražeći hitno oružje i municiju, Draža je neposredno pokušao ubediti Nemce da će on sa kvislinzima i nemačkim trupama uništiti partizansku vojsku, kako bi se na taj način oslobodile nemačke trupe za dejstvo na Istočnom frontu. Pri tome je dodao:

»Komunizam u zemlji predstavlja opasnost za srpski narod i nemački Vermaht, koji ima drugi zadatak, a ne da se ovde bori protiv njega... U suprotnom, tj. ako mi se ne izda municija, komunisti će ponovo zavladati područjem i uspostaviti veze sa Crnom Gorom i Sandžakom.«

Izlažući o situaciji kod Kraljeva, Mihailović je, pored ostalog, rekao: »Za napad na Kraljevo 1. novembra nisam ja odgovoran, jer sam već bio naredio da se moje trupe povuku da bi se prikupile za borbu protiv komunista. Međutim, oko Kraljeva još i danas ima grupa partizana.«

Posle ovakvih izjava Mihailovića, Kogard je izjavio da su »četnici pukovnika Mihailovića izigrali poverenje« time što su učestvovali u napadu na Gornji Milanovac. Draža mu je odmah odgovorio: »Po mom naređenju nije ispaljen ni jedan metak.«

U daljem dijalogu Kogarda i Mihailovića raspravljalo se o tome kada će Draža dati odgovor o prihvatanju potpune i bezuslovne kapitulacije, o tome ako odgovor bude negativan, kakav će stav Mihailović zauzeti prema Nemcima. Mihailović je izjavio: »Moji drugovi vode borbu protiv komunista na veoma dugom frontu, a ova borba je veoma teška i s mnogo gubitaka. Odgovor bih mogao dati ubrzo ako bi ih povukao sa fronta ...

Mi se nećemo boriti protiv Nemaca, pa ni tada kada nam nametnu borbu.«

Nakon ove Mihailovićeve izjave u razgovor su se uključili major Mišić i pukovnik Pantić. Oni su uveravali nemačke pregovorače u potpunu iskrenost reči i dela Draže Mihailovića. Iznoseći da izjava Mihailovića izražava stav svih oficira kojima Mihailović komanduje, Mišić je izjavio: »Mi idemo tako daleko da Vas molimo da do nas uputite oficire za vezu da biste se, uz punu garanciju, mogli uveriti u našu borbu protiv komunista.« Na pitanje Kogarda zašto je tako kasno počeo totalan napad na partizanske snage, Draža je odgovorio: »Borba je uvek vođena, ali sa taktikom da se pridobije narod.« Dražinu izjavu dopunio je Pantić rekavši da je pokret »pukovnika Mihailovića nacionalni« i da Mihailović »nikada ni u kom slučaju nije nameravao da se bori protiv nemačkih snaga«. Pri kraju razgovora Draža je obećao nemačkoj delegaciji da će nastaviti borbu protiv partizana, koja se tih dana vodila svom žestinom, dodajući:«... u vojnom i ideološkom pogledu vodim završnu fazu borbe sa komunistima«.

Po završenom sastanku, četničku delegaciju do mosta na Kolubari ispratilo je nemačko obezbeđenje i kapetan Matić. Draža i Mišić su produžili put na Ravnu goru, a Pantić i Mitrović su se s Nemcima vratili u Beograd.

Mihailović u Divcima nije dobio traženu municiju. Razlog za to je u tome što su Nemci znali da je Draža produžena ruka izbegličke vlade i što uživa podršku britanskih krugova, koji su ga materijalno i finansijski već pomagali. Kogard mu je rekao ha sastanku da je on, Draža, engleski čovek i da radi po nalogima iz Londona. Nemci su od ovog sastanka imali višestruku korist: videli su organizatora nacionalističke organizacije kojoj je isključivi cilj borba protiv NOP-a, dobili su sigurna uveravanja i dokaze o tome da Mihailović nije i neće niukom slučaju napadati nemačke trupe i njihove institucije, čega su se striktno pridržavali on i njegovi potčinjeni tokom celog rata. Nemci su u rukama imali još jedan argument, a to je stalno insistiranje Mihailovića da se sastanak održi u tajnosti, zbog njegovog ugleda kod naroda. To im je dobrodošlo, pa su u situacijama kada su im četnici bili potrebni u borbi protiv NOP-a to obilato koristili. Svakako da su i Nemci imali razloga za tajnost, jer koliko god su nemačke komande saradivale s četničkim komandantima, Hitler je u pTincipu bio protiv toga, smatrajući četnike, zbog veze sa

Britancima, potencijalnim neprijateljem. Iako nije došlo do konkretnih sporazuma, stavovi o bitnom pitanju-borba protiv NOP-a bila je značajna spona za buduće četničko-nemačke odnose. Posle sastanka Nemci su imali tolerantan stav prema pripadnicima Mihailovića, a razmišljalo se i o tome kako pomoći Mihailoviću u borbi protiv partizanskih jedinica. Tako, 14. novembra, nemački obaveštajni centar iz Beograda javlja u Berlin da je Mihailović pokrenuo akciju »protiv Užica«, zbog čega »treba da se stavi u izgled bombardovanje sa nemačke strane«.58

Posle sastanka u Divcima, Mihailović je nastavio započetu borbu protiv partizana. Prema Nencima je održao dato obećanje i kao dokaz lojalnosti predato je Nencima 365 partizana koje su četnici na prevaru zarobili.58

Dok je tako radio, u London je slao lažne izveštaje kako se, tobož, bori protiv Nemaca i ustaša. Simović je 13. novembra 1941. upoznao ministra inostranih poslova Velike Britanije Idna s Mihailovićevim telegramom. U prvom delu pisma Simović navodi sadržinu Dražine depeše, u kojoj se prema »utiscima jednog engleskog oficira«, partizani »takođe suprotstavljaju sili Osovine«, da zbog borbi između četnika i partizana Mihailović ništa neće preduzeti protiv Nemaca. Takođe ga je obavestio da su preduzeti koraci »kod ruske vlade da se upozore komunisti u Jugoslaviji da pomažu pukovnika Mihailovića, da saraduju s njima protiv Nemaca«. Pisao mu je da »četničke vođe otvoreno govore da oni više vole saradnju sa Nedićem nego sa komunistima«.90 Ovo je, u stvari, unapred opravdavanje postupaka Mihailovića, koji je već bio na putu da »legalizacijom« potčini svoje odrede Nediću, odnosno Nencima. To je, takođe, značilo pripremanje odgovora ako bi Britanci eventualno zamerili Mihailoviću za javnu saradnju sa kvislinzima, odnosno da se to pravda željom njegovih potčinjenih. Britansko Ministarstvo inostranih poslova je 18. novembra odgovorilo Simoviću da su kod sovjetske vlade preduzete mere »da se izvrši pritisak na komuniste da se svrstaju oko pukovnika Mihailovića«. Takođe je rečeno da »prema jednom izveštaju pukovnika Mihailovića izgleda, međutim, da on namerava da likvidira komuniste čim mu se potrebno oružje bude stavilo na raspolaganje«.61 Očigledno je da je i jednima i drugima bilo jasno da se Mihailović bori protiv partizanskih snaga i da nema dokaza da se bori protiv Nemaca.

Pošto su partizani odbili četničke napade, u protivudarima su opkolili i sam Dražin štab na Ravnoj gori. Postojali su uslovi da se likvidira Mihailović i njegova klika. Ali od toga se odustalo, jer su se, u međuvremenu, čule radio-vesti iz Moskve da se Mihailović bori protiv Nemaca, pa je ocenjeno da bi to imalo reperkusije u odnosima Sovjetskog Saveza i Britanaca.12 Naravno, rukovodstvo NOP-a tada nije znalo da je Mihailović održao sastanak s Nencima.

U takvoj situaciji Vrhovni štab NOPOJ odlučio je da pozove Mihailovića da svojim odredima naredi prekid borbe protiv partizanskih jedinica i da povede borbu protiv nemačkih trupa. U tom cilju vođeni su pregovori između delegacije Vrhovnog štaba i predstavnika Mihailovića, koji su, s povremenim prekidima, trajali od 18. do 28. novembra. S obzirom na već izražen stav Mihailovića i njegovu saradnju s Nencima, ovim razgovorima nije postignut nikakav napredak.63 U međuvremenu, nemačko-kvislinška ofanziva bila je u punom jeku. Nemci su bili na domaku Užica, centra Užičke Republike, gde su vođene vrlo žestoke borbe. Tito je 28. novembra telefonom razgovarao s Mihailovićem i predočavajući mu tešku situaciju za slobodnu teritoriju, pozvao ga je na zajedničku borbu protiv Nemaca. Mihailović je, imajući u vidu izražene stavove prema Nencima, radeći na tome da se što pre likvidiraju partizanske jedinice i osvoji slobodna teritorija, odgovorio da ne može prihvatiti borbu i da mora vratiti svoje odrede (prikupljene za borbu protiv partizana) u njihova matična područja.64 Sutradan, nemačke jedinice 342. divizije, posle žestoke borbe na Crnokosi i Kadinjači, zauzele su Užice.65

LEGALIZACIJA ČETNIČKIH ODREDA

Dva dana posle telefonskog razgovora s Titom, Draža je održao konferenciju sa svojim potčinjenim komandantima i nekim članovima svog štaba i dao im naređenje i instrukcije za »legalizaciju«.66 Tako su četnički odredi, ne upuštajući se

niukakve sukobe protiv Nemaca, otišli u svoje krajeve, gde su se »legalizovali« kod okupatora kao deo Nedićeve formacije,⁶⁷ to jest stupili javno i otvoreno u službu Nemaca. Značajnu ulogu prilikom legalizacije Dražinih odreda odigrali su Ljotićevi i Nedićevi oficiri. Tako je, na primer, Marisav Petrović, komandant 5. dobrovoljačkog odreda, legalizovao u Čačku četnički odred pod komandom poručnika Predraga Rakovića i stavio ga u službu Nemaca.⁶⁸

Pošto su partizanske snage, potisnute iz zapadne Srbije prenele svoja dejstva u Sandžak i Crnu Goru, Nemci su, početkom decembra pokušali da uhvate Dražu Mihailovića i njegov štab. Noću između 6. i 7. decembra 1941, nemačke trupe su opkolile deo Mihailovićevog štaba, ali je on uspeo da umakne, dok su majore Mišića i Fregia zarobili i odveli u Valjevo, gde su ih streljali.⁶⁹

Izgleda da su Milan Aćimović i pukovnik Košta Mušicki, komandant Srpske dobrovoljačke komande, na vreme obavestili Mihailovića da se skloni, zbog čega su im zamerili Nemci.⁷⁰ Kada se kapetan Hadson (povlačio se zajedno s Vrhovnim štabom NOPOJ iz Užica) noću između 7. i 8. decembra vratio na Ravnu goru, tamo nije našao nikoga »osim Mihailovića i nekoliko oficira, pošto su se svi drugi pretvorili u Nedićeve ljude.«⁷¹ Nemci su ih kao takve angažovali u borbama protiv partizanskih jedinica. U stvari, to je bila više indirektna nego direktna saradnja. Četnicima ie, dakle, bilo lako da prelaze iz tzv. »ilegalnog« u »legalno« stanje, i obratno, u odnosu na Nemce. Pri tome im je cilj bio isti-borba protiv NOP-a. Razlika je bila u tome što su kao »legalni« radili direktno po nemačkim naređenjima, dok su pre toga kao »ilegalni« vodili borbu protiv partizanskih jedinica u paralelnim akcijama sa Nemcima. To je bilo u ono vreme 1941. kada Nemci, znajući da je Mihailović prozapadni čovek, s jedne strane, da je proklamovao odanost Nemcima izraženu u praksi i na sastanku u Divcima, s druge strane, nisu znali da li da sa njim postupaju kao sa prijateljem ili kao sa neprijateljem. Kasnija praksa i delatnost su pokazale da su se četnici javno izjašnjavali za pripadnike Mihailovića, ali da ih Nemci zbog svoje vlastite koristi nisu progonili. Tako je Mihailović sa malom grupom oficira ostao u formalnoj ilegalnosti. I dalje je održavao indirektnu vezu s nemačkim predstavnicima i Jozefom Matlom preko kapetana Milorada Mišića.⁷²

Za Mihailovića je izbor bio jasan: uništiti partizane-revolucionarnu snagu vođenu od strane KPJ. A pošto za to nije imao moći, oslonio se na okupatore i kvislunge. NOP je tako za četnike postao »neprijatelj broj jedan«, protiv koga su bila dopuštena sva sredstva, pa čak sporazume van je i pregovori s okupatorima. Napad na partizanske snage i rukovodstvo NOP-a kod Užica bio je prvi veći pokušaj u tom smislu, a borba protiv NOP-a ostala je glavni cilj četničke politike.

NAPOMENE

¹ Odnosi se na četničke odrede Ratka Martinovića, Vlade Zečevića i donekle na odred Dragoslava Račića. Vidi: Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije (dalje: Zbornik) tom II, knj. 1, str. 75 i 90.

² Zbog saradnje s NOP odredima, Ratko Martinović Je od strane Mihailovića »osuden na smrt« (Arhiv Vojnoistorijskog instituta — AVII, nemačka arhiva — Na, mikrofilm, NAV-N-T-314, r. 530, s. 1357).

³ AVII, četnička arhiva-Ca, reg. br. 2/1, k. 246 b; Britanski poverljiv elaborat pod nazivom »Četnici«, tačka 18.

⁴ AVII, Ca, reg. br. 2/2, k. 1.

⁵ Zbornik XII, knj. 1, str. 226, 230, 258 i 286; Srbija u ratu i revoluciji 1941—1945 (dalje: Srbija u ratu i revoluciji), Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije, Beograd 1976, str. 93.

⁶ AVII, Ca, reg. br. 49/7, k. 18; *Srbija u ratu i revoluciji* str. 76.

⁷ *Srbija u ratu i revoluciji*, str. 95.

⁸ Bor. M. Karapandžić, *Građanski rat u Srbiji 1941—1945* (dalje: Karapandžić), Klivland, Ohajo, Sjedinjene Države Amerike, 1958, str. 63.

⁹ Zbornik XII, knj. 1, str. 297.

¹⁰ AVII, Na, mikrofilm, NAV-N-T-501, r. 246, s. 8385.

- « Isto, snimak 334.
- « Zbornik XII, knj. 1, str. 334.
- ¹⁸ Isto, str. 619.
- ¹⁴ Jozo Tomašević, *War and Revolution in Yugoslavia 1941—1945. (The chetniks)*, Stanford, Kalifornija 1975, str. 135.
- ¹⁸ Zbornik XII, knj. 1, str. 609; Jovan Marjanović, *Prilozi istoriji sukoba narodnooslobodilačkog pokreta i četnika Draže Mihailovića u Srbiji 1941 (dalje: Prilozi. . .)* Istorija XX veka, Zbornik ratova I, str. 198.
- ¹¹ Pregovori su vođeni 19. septembra u Užicu AVII, Ca, reg. br. 14/1 i 15/1, k. 30; 54/4 k. 153; arhiva ustaška, reg. br. 48/2—3, k. 13; Zbornik XII, knj. 1, str. 459; dr Jovan Marjanović, *Tajna i javna saradnja četnika i okupatora 1941—1944 (dalje: Tajna i javna saradnja)*, Arhivski pregled Beograd 1976, str. 19.
- ¹⁷ AVII, reg. br. 15/1, k. 30. Vidi: Užice 1941, (dalje: Užice 1941), *Vojno delo*, Beograd 1961, str. 143—149; Jovan Radovanović, *67 dana Užičke Republike*, Beograd 1951, str. 48, 57—59.
- ¹⁸ Jovan Marjanović, *Prilozi . . .*, str. 184—185.
- ^u Isto, str. 192.
- ^v Isto, str. 188.
- ⁸¹ Srbija u ratu i revoluciji, str. 94.
- ^u AVII, ča, reg. br. 2/20, k. 20, dep. 2.
- ⁸⁸ Isto, dep. 8.
- ^u Isto, dep. 25.
- ¹⁵ O razgovorima Tito—Hadson vidi: Josip Broz Tito, *Članci i govori*, I, str. 74—79.
- ^u F. V. D. Dikin, *Bojovna planina, Nolit*, Beograd, 1973, str. 164.
- ^{*7} Srbija u ratu i revoluciji, str. 149—150.
- ^u Zbornik XII, knj. 1, str. 627.
- ⁸⁸ Karapandžić, str. 130—132.
- ⁸⁰ Isto, str. 133.
- ⁸¹ Mati je predložio da se ponuda razmotri kao hitno pitanje, predloživši da to bude 30. oktobra. Na kraju teksta izveštaja rukom je dopisano: »Pukovnik Mihailović je tražio da lično dođe u Beograd radi pregovora«. (AVII, Na, mikrofilm, NAV-N-T-314, r. 1457, s. 1086—7). Potpun izveštaj objavio je dr Jovan Marjanović u zbirci *Tajna i javna saradnja* str. 11—13.
- ⁵¹ AVII, Na, mikrofilm, NAV-N-T-314, r. 1457, s. 1110—1112; dr Jovan Marjanović, *Tajna i javna saradnja*, str. 12—13.
- ⁸⁸ AVII, Na, mikrofilm, NAV-N-T-314, r. 1457, s. 1240.
- ⁸⁴ Isto, NAV-N-T-314, r. 1457, s. 001353-56.
- ⁸⁵ Isto.
- ⁸⁸ Isto i T-314, r. 530, s. 001348; dr Jovan Marjanović, *Tajna i javna saradnja*, str. 14.
- ⁸⁷ AVII, Na, mikrofilm, NAV-N-T-314, r. 530, s. 1357-61.
- ⁸⁸ Isto, snimci 1357 i 1361.
- ⁸⁸ Isto, snimci 1357-1360.
- ⁴⁰ Isto, T-314, r. 1457, s. 1342—46.
- ⁴¹ Isto.
- ⁴⁸ Isto, T-314, r. 530, s. 1352.
- ⁴⁸ Isto, T-314, r. 1457, s. 1349—50.
- ⁴⁴ Isto.
- ⁴⁵ Edvard Kardelj, *Politička i vojna strategija narodnooslobodilačkog ustanka i socijalističke revolucije u Jugoslaviji i Titova stvaralačka uloga u njenom koncipiranju i realizovanju (dalje: Edvard Kardelj) Vojno-politički informator*, br. 4, 1977, str. 57.
- ⁴⁹ AVII, Na, mikrofilm, NAV-N-T-314, r. 1457, s. 1314—1322. Vidi: *Srbija u ratu i revoluciji*, str. 151—156.
- ⁴⁷ AVII, Na, mikrofilm, NAV-N-T-314, r. 1457, s. 1338; dr Jovan Marjanović, *Tajna i javna saradnja*, str. 16.
- ⁴⁸ AVII, Ca, reg. br. 2/1, k. 302.
- ⁴⁸ Isto; VIG, br. 2/70, str. 82.
- ⁵⁰ AVII, Ca, reg. br. 2/1, k. 302.
- ⁵¹ Zbornik XII, knj. 1, str. 630.
- ^M Isto, str. 682. Simović u pismu od 19. decembra obaveštava Momčila Ninčića da je tačno da se Draža sastao s Nemicima i da su »pregovori de fakto vođeni«. (VIG br. 2/70, str. 57).
- ⁵⁸ Edvard Kardelj, n. d., str. 57.
- ⁵⁴ O sastanku Draže sa Nemicima pisao je Jovan Marjanović, *Cetničko-nemački pregovori u selu Divci 1941*, Zbornik Filozofskog fakulteta X, 1, Beograd 1968.

“ U AVII, Na, mikrofilm, NAV-N-T-314, r. 1457, s. 1314—1322, nalazi se kompletan zapisnik sa sastanka u Divcima, koji je vodio dr Kisel. dr Jovan Marjanović je u zbirci Tajna 1 javna saradnja, str. 17—22, objavio stenografsku verziju zapisnika beznjegovog završnog dela.

^M Još pre sastanka Nemci su odlučili da od Mihailovića zatraže безусловnu kapitulaciju, ali su pri tom konstavovali da otpočinjanje borbi «protiv komunista od strane Mihailovića znači slabljenje ustanka.» (Zbornik XII, knj. 1, str. 619).

^N Mihailović je za prvi momenat tražio 100.000 metaka »da bi mogao nastupiti protiv Užica« (Isto, str. 630).

^M Zbornik XII, knj. 1, str. 630 i 655.

“ Zbornik II, knj. 1, str. 310—312; tom XII, knj. 1, str. 629. Vidi: Izdajnik i ratni zločinac Draža Mihailović pred sudom (dalje: Izdajnik), stenografske beleške i dokumenti sa suđenja Dragoljubu — Draži Mihailoviću, Beograd 1946, str. 129—130.

^M AVII, arhiva emigrantske vlade, reg. br. 53/4—8, k. 163.

¹¹ Isto, reg. br. 53/4—10, k. 163.

“ VIG br. 2/70, str. 92.

¹⁸ Srbija u ratu i revoluciji, str. 157.

dr Jovan Marjanović, Prilozi ..., str. 220.

■ Zbornik XII, knj. 1, str. 731—734.

“ AVII, Ca, reg. br. 1/3, k. 127.

• Zbornik XII, knj. 1, str. 795.

«* AVII, Ca, reg. br. 1/3 k. 127.

“ AVII, Na, NAV-N-T-501, r. 256, s. 1149; Ca, reg. br. 2/1, k. 302; Zbornik XII, knj. 1. str. 737—741 i 795.

⁷⁰ Karapandžić, str. 159.

« Dikin, str. 174—175.

Karapandžić, str. 153.

Dr BLAGOJE STOKIĆ

MASOVNO STRELJANJE GRAĐANA U KRAGUJEVCU 21. OKTOBRA 1941. GODINE

Zločin koji su nemački okupatori i kvislinzi izvršili u Kragujevcu 21. oktobra 1941, streljavši nekoliko hiljada ljudi, predstavlja jedan od najvećih zločina nacističkih okupatora izvršenih u Jugoslaviji za vreme drugog svetskog rata.

Borbe koje su vodili Prvi i Drugi bataljon Kragujevačkog NOP odreda i delovi Čačanskog NOP odreda protiv nemačkih vojnika na milanovačkom drumu između 14. i 17. oktobra, u kojima je poginulo 10 a ranjeno 26 nemačkih vojnika, poslužile su Nemcima kao povod za streljanje građana Kragujevca. Pošto je primio naređenje komandanta 18. armijskog korpusa generala Franca Bemea od 10. oktobra 1941. Stab 717. pešadijske divizije je već sutradan, 14. oktobra, isto naređenje izdao komandantima pukova: »14 X 41 Divizija naređuje: mere odmazde i osvete izvršavati samo po naređenju komandanata pukova. Izveštaje o broju zatvorenih talaca i o broju streljanih podnositi 5, 10 i 25«. Stab 749. puka to isto naređenje izdao je svom 3. bataljonu pod komandom majora Fidlera koji je bio stacioniran u Kragujevcu. Isto takvo naređenje primio je i 1. bataljon 724. puka pod komandom majora Keniga, takođe sa sedištem u Kragujevcu.¹ Prema tome, odluka o streljanju stanovnika Kragujevca donesena je u Štabu 717. pešadijske divizije, čim je ovaj bio obavešten o gubicima 3. bataljona 749. puka u izvođenju akcije u Gornjem Milanovcu.²

Oba bataljona, primivši naređenje, otpočeli su akciju odmazde. Po povratku iz Gornjeg Milanovca, 19. oktobra, nemačka kaznena ekspedicija, sastavljena od vojnika 3. bataljona 749. pešadijskog puka i 1. bataljona 724. pešadijskog puka, izlazi iz Kragujevca i u selima Grošnici, Maršiću, Milatovcu i Mečkovcu vrši masovno streljanje seljaka. U ovim selima nemački vojnici su pohapsili sve muškarce od 16 do 60 godina starosti, koji su se zatekli kod kuća ili na njivama i bez ikakvog objašnjenja postreljali. Streljano je ukupno 427 lica. U izveštaju kapetana Bišofshauzena o ovom masakriranju seoskog stanovništva, zabeleženo je: »U toku 19. X 41. 1/724 pretresao je i spalio sela Grošnicu i Milatovac, a 20. X III/749 sela Mečkovac i Maršić, pri čemu je odmah na licu mesta u selima, bez sopstvenih gubitaka, streljano 422 muškarca,³ među kojima i jedan pop u čijem se crkvenom tornju našla skrivena municija.«⁴

O streljanju seljaka u ovim selima u najbližoj okolini Kragujevca, izveštava i komandant kaznene ekspedicije i 1. bataljona 724. puka, major Kenig: »Prema naređenju divizije treba osvetiti 9 poginulih i 26 ranjenih 3. bataljona 749. pešadijskog puka. Na osnovu toga izvršiće se, u vremenu od 19. X—21. X, hapšenje i streljanje odgovarajućeg broja muškaraca. 19. X 41, 1. bataljon 724. pešadijskog puka s 3. četom i 50 vojnika iz 18. tehničkog bataljona vrši akciju u Grošnici. 245 muškaraca streljano. Municija nađena na raznim mestima, pa i u crkvenom tornju. 3. bataljon 749. streljao je 182 muškarca u Mečkovcu.«⁵

Međutim, najmasovniji zločin jedinica nemačke oružane sile izvršen je u Kragujevcu 21. oktobra 1941. godine. U toku jednog dana ubijeno je više hiljada gra-

dana Kragujevca između 12 i 80 godina starosti. U masakru stanovnika Kragujevca učestvovali su vojnici 1. bataljona 724. pešadijskog puka, 3. bataljona 749. pešadijskog puka i delovi 18. tehničkog bataljona. Pomagači nemačkih vojnika u izvršavanju ovog masovnog zločina bili su Ljotićevci — pripadnici 5. dobrovoljačkog odreda pod komandom Marisava Petrovića, nedićevci i svi ostali organi nemačkih vojnih i civilnih vlasti, kao i kragujevačka policija.

Još 18. oktobra pohapšeno je, po spisku, oko 70 ljudi⁶ Nemački vojnici su izvršili blokadu Kragujevca 19. oktobra uveče. Sutradan, 20. oktobra, otpočelo je hapšenje svih muškaraca od 16 do 60 godina,⁷ pošto broj od 70 uhapšenih niukom slučaju nije zadovoljavao broj od 2.300 koji je zahtevan prema naređenju generala Bemea.⁸ Nisu bili pošteđeni ni đaci od V do VIII razreda gimnazije.⁹ Njih su nemački vojnici izvodili iz učionica, s časova, zajedno s profesorima muškarcima. U kolonama, pohapšeni građani odvođeni su, uz jaku naoružanu pratnju nemačkih vojnika, i zatvarani u barake 3. artiljerijskog puka bivše Jugoslovenske vojske.¹⁹ Uhapšenima su oduzete legitimacije i sve što su od vrednosti imali kod sebe, i saopšteno im je da će biti pušteni oni koji imaju specijalne legitimacije Krajskikomandanture, pripadnici Ljotićevog pokreta »Zbor«, zatim pekari, električari, lekari i ljudi drugih za život važnijih zanimanja.¹¹

Hapšenju i zatvaranju građana Kragujevca od 20. oktobra prethodio je sastanak između nemačkih organa vlasti i predsednika opštine Kragujevac, Simovića. Ovom sastanku prisustvovao je jedan broj »uglednih građana« i specijalni izaslanik vlade Milana Nedića, inspektor Ministarstva unutrašnjih poslova, Boško Pavlović, koji je još 13. oktobra došao u Kragujevac sa neograničenim ovlašćenjem »za uređenje prilika u Kragujevcu.«¹² Na ovom sastanku donesena je odluka da se sačini spisak građana koje treba izuzeti od streljanja. »Izgleda da su toga momenta stupili na scenu Ljotićevci, te je Simović, inače i sam trgovac, uspeo da sačuva uži centar grada, uglavnom trgovački, gde nije vršena racija.«¹³

Glavni izvršilac naređenja komandanta 749. pešadijskog puka, majora Deša, bio je major Kenig, komandant mesta, pošto je u naređenju generala Bemea od 14. oktobra 1941. stajalo: »... Za hapšenje odgovorni su u garnizonima komandant mesta, a van ovih, pri borbenim akcijama, komandanti trupa.«¹⁴

Krajskikomandant u Kragujevcu, kapetan Bišofshauzen, pokušao je da interвениše: »Hteo bih ukazati na to da su gubici III/749 nastali u akciji na okrivljeno mesto G. Milanovac, a ne u gradu Kragujevcu«, no nemački vojni komandanti nisu se lišili zadovoljstva da nemačka odmazda bude izvršena odmah, uz primenu drakonskih mera, a u cilju zastrašujućeg primera stanovništvu Kragujevca.

Međutim, analizirajući izveštaj kapetana Bišofshauzena i njegov pokušaj intervencije, došli smo do zaključka da njegovi pokušaji nisu usledili zbog toga što će biti streljan ogroman broj građana Kragujevca, među kojima i maloletnih đaka, jer je još ranije preko Predstojništva gradske policije u Kragujevcu zahtevao da svi učenici redovno pohađaju nastavu kako bi bili na licu mesta,¹⁵ već zbog toga što su mogle da nastupe vrlo teške posledice po nemačke vojnike u gradu s jedne strane, a, s druge strane, što bi on, kao krajskikomandant, imao velikih teškoća očekujući nemire, akcije i sabotaze ogorčenog stanovništva na čitavoj teritoriji za koju je bio nadležan i odgovoran za red i mir u njoj. Uostalom, to se može pročitati i u njegovom izveštaju, u kojem se ne samo nazire, već i sagledava očiti strah od posledica streljanja stanovništva grada Kragujevca. Jer: »... Nisu isključene sabotaze na vodovodnom uređaju i na sada privremenim instalacijama za osvetljenje, a ni veliki napad bandi na grad, pri čemu mogu trupe imati još veće gubitke no dosad. Ali pre svega psihološki učinak biće katastrofalan.«^{16*}

Bilo je oko 8.500 uhapšenih. Nemački vojnici su ih streljali u grupama od 50, 100 i 200 ljudi.¹⁷ Pohapšene učenike streljali su zajedno s njihovim profesorima. Ljotićevci su pokušali da iz grupe đaka oslobode Miloja Pavlovića, direktora Učiteljske škole, ali je on to odbio odgovorivši da je njegovo mesto u stroju i da hoće do kraja da deli sudbinu svojih đaka. Sa njima je i streljan.¹⁸ Postrojeni za streljanje, đaci i profesori su zagrljeni umirali pod mitraljeskim rafalima pevajući »Hej Sloveni... «

Dok su bili zatvoreni u barakama u očekivanju da dođe red za smrt, pohapšeni građani: radnici, đaci, profesori, službenici, sveštenici i drugi, na kutijama od cigareta, na đačkim knjižicama (onima kojima nisu bile oduzete prilikom hapšenja i pretresa), na istrgnutim listovima iz đačkih svesaka, na marginama starih novina, ostavljali su poruke: »Osvetite nas!«, »Čuvaj mi decu!«, »Mama, pošalji mi džemper, hladno mi je!« i slično.

Pred cevima mitraljeza uzvikivali su: »Zivela sloboda!«, »Zivela Komunistička partija Jugoslavije!«, »Ziveo Sovjetski Savez!« i drugo.

Dok su mitraljezi neprekidno ubijali građane Kragujevca, 21. oktobra 1941, nemačka Mesna komanda je mislila i o »pravnoj strani« ovog svog posla. U gradskoj štampariji nalazio se pomoćnik komandanta Mesne komande, kapetan dr Cviter i pripremao štampanje »Obznane« o streljanju u Kragujevcu.¹⁹ U »Obznani« je pisalo na nemačkom i srpskom jeziku:

»Kukavički i podmukli prepad u toku prošle nedelje na nemačke vojnike kojom prilikom je poginulo 10 i ranjeno 26 nemačkih vojnika, morali su biti kažnjeni.

Zbog toga je za svakog poginulog nemačkog vojnika streljano 100, a za svakog ranjenog 50 stanovnika i to pre svega komunista, bandita i njihovih pomagača, ukupno 2300.

Ubuduće će se za svaki sličan slučaj, pa bilo to samo sabotaža, postupiti sa istom strogošću.«

Oko 14 časova barake su bile prazne. Na stratištima je ležalo hiljade mrtvih. Međutim, u kasarnskom krugu bivšeg 3. artiljerijskog puka bilo je još živih. Ova grupa preživelih podeljena je na one koji su bili u barakama i one koji su bili na otvorenom prostoru, pod stražom; ostavljeni su za taoce. Ovim ljudima Marisav Petrović, komandant 5. dobrovoljačkog odreda održao je »dirljiv« govor, naglasivši da neće biti streljani. Za to treba da zahvale velikodušnosti vođe Trećeg Rajha, Hitlera, i komandantu kaznene ekspedicije majoru Kenigu. Završivši svoj govor, Marisav Petrović se, uz naklon poštovanja, sagao i poljubio u ruku Keniga.²⁰ Na kraju je ovoj grupi preživelih građana Kragujevca saopšteno da će njih 350 biti nemački taoci, dok će ostali biti taoci kod dobrovoljaca, s tim da će, ako pogine jedan nemački vojnik biti streljano njih 100, a ako bude poginuo dobrovoljac njih 50.²¹

Pošto su nemački vojnici odveli svoje taoce, preostale ljude iz ove grupe odveli su ljotićeveci u osnovnu školu »Kralj Petar II« (sada Osnovna škola »Đura Jakšić«), odakle su ih puštali kućama kasnije, s naređenjem da se jave opštinskim i policijskim organima, radi dobijanja rešenja da su »nacionalno ispravni građani«.

Među streljanima bio je veći broj komunista, skojevaca i partizana u ilegalnim vojnim desetinama, kao i sekretar Mesnog komiteta KPJ Svetozar Toza Dragović.

Tako je u toku jednog dana od strane nemačkih vojnih jedinica bilo streljano gtovo sve odraslo muško stanovništvo jednog grada u Srbiji.²²

Nemačka komanda se plašila da zbog ovog zločina izbezumljenost preživelih u gradu ne dovede do novih napada, pa je sutradan, 22. oktobra 1941. godine, po ulicama Kragujevca izlepljeno upozorenje u kome je stajalo:

»Ukoliko se iz neke kuće bude pucalo, biće svi stanovnici te kuće počevši od 15 godina starosti uhapšeni i streljani. Kuća će biti spaljena.«²³

Ova druga »Obznana« trebalo je da dopuni »pravnu stranu« masovnog ubijanja kragujevačkih građana, koju je nemačka komanda »objasnila« Obznanom od 21. oktobra. Pobivši na hiljade ljudi i naglasivši u »Obznani« od 21. oktobra da su streljani komunisti, banditi i njihovi pomagači, nemačka komanda je htela da opravda svoj postupak. U »Obznani« od 22. oktobra želi da prikaže da je »imala pravo« što je postupila tako okrutno, jer se može steći utisak da je pre izvršenja masovnog streljanja građana Kragujevca, na nemačke vojnike pucano iz svake kuće, iza svakog ugla u gradu. »Obznana« treba da ukaže na to da će se postupiti isto sa svakim muškim stanovnikom koji je ostao živ: da će mu kuća biti spaljena, pošto nemačke vlasti »neće imati vremena« da utvrđuju da li postoji krivica ili ne.

O broju streljanih građana Kragujevca 21. oktobra 1941. ima nekoliko podataka u nemačkim i domaćim arhivskim izvorima, ali ti podaci se ne slažu. Nemački zva-

nični izvori ističu cifru od 2300 streljanih.²⁴ Taj broj je objavljen i u već navedenoj »Obznani« od 21. oktobra. Međutim, u izveštaju Štaba 717. pešadijske divizije od 7. novembra 1941, upućenog Višoj komandi LXV za naročitu upotrebu, o akcijama 749. puka u oktobru 1941, godine, navodi se: »1. Gubici kod neprijatelja: 5073 mrtva, od kojih 4300 streljano kao odmazda za ubijene i ranjene vojnike, 797 zarobljenika takođe streljano, 5 obešeno. 2. Sopstveni gubici 50, nestalih 4, ranjenih 92«.²⁵

U našoj i stranoj literaturi i izvorima, najčešće se pominje cifra od oko 7.000 streljanih u Kragujevcu.

Na suđenju ratnim zločincima u Nirnbergu, Međunarodni vojni sud je prihvatio cifru od 7.000 streljanih, nakon svedočenja jedinog jugoslovenskog svedoka o ratnom zločinu nemačkih vojnika u Kragujevcu, Zivojina Đ. Jovanovića. Njega je Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača uputila u Nirnberg, u julu 1947. godine, da kao svedok iz Jugoslavije sudskom veću da svoj iskaz o masovnom streljanju u Kragujevcu.²⁶ Na suđenju general-feldmaršalu Listu, zapovedniku nemačke oružane sile na Jugoistoku, i drugim ratnim zločincima, 27. jula 1947. godine, u Zonalnom sudu u Nirnbergu, jugoslovenski svedok Jovanović je dao svoj iskaz koji je sudsko veće prihvatilo kao istinit i potvrdilo izveštaj Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača o streljanju oko 7.000 građana Kragujevca 21. oktobra 1941. godine.

Podaci o broju žrtava streljanja u Kragujevcu su različiti jer potiču iz različitih vremenskih perioda. Najstariji podatak je onaj koji je objavila Krajskomandatura u Kragujevcu 21. oktobra 1941, odnosno na sam dan streljanja, prema kojem je streljano 2.300 ljudi. Samo nekoliko dana posle zvaničnog izveštaja nemačke Krajskomande u Kragujevcu, zapisan je podatak da je u Kragujevcu streljano od 7.100 do 7.300 građana.²⁷ Ovaj broj streljanih u Kragujevcu izneo je neposredno posle masovnog streljanja Danilo Mihailović, šef Odseka bezbednosti Dunavske banovine za vreme okupacije preživelim stanovnicima Kragujevca. Taj broj je kasnije i okupator isticao. Prihvatio ga je kao što smo videli i Saveznički sud u Nirnbergu. Kao podatak o zločinu nemačkih vojnika u Kragujevcu 1941, broj od 7.000 streljanih ušao je kasnije u sve publikacije: naučne, literarne, publicističke, memoarske i druge. Svi ostali podaci koji govore o ovom događaju, kao izvori, mlađeg su datuma, sem podatka koji navodi list »Borba« od 15. novembra 1941. godine, u kojem se govori o 5.000 streljanih.²⁸

Nemački zvanični izvor u kojem se kaže da je bilo 2.300 streljanih ne može se prihvatiti, jer se podaci u izveštajima o ovom zločinu, koji su sami izvršioi major Kenig i kapetan Bišofshauzen slali svojim višim vojnim, odnosno upravnim komandama ne slažu. Njihovi izveštaji se ne slažu ni s podacima o ovom događaju koje iznosi u svojim dnevnim izveštajima Štab 717. pešadijske divizije. Upoređivanjem tih izveštaja zapaža se da se ne slažu podaci o broju prikupljenih talaca, hapšenju i zatvaranju hapšenika; broju izginulih nemačkih vojnika i partizanskih boraca; o godinama starosti uhapšenih i streljanih i dr. Za izveštaje ove dvojice nemačkih oficira karakteristično je i to što su uopšteni, sumarni, sa vrlo škrtim podacima, što inače nije slučaj s drugim nemačkim izveštajima višim nemačkim komandama. Zbog uopštenosti i sumarnog iznošenja podataka, brojke su nepouzdate.

U dnevnim izveštajima Štaba 717. pešadijske divizije od 14. do 17. oktobra 1941. o borbama 3. bataljona 749. pešadijskog puka na milanovačkom drumu, zapisano je da je ubijeno 25 partizana i da su u Gornjem Milanovcu »pronađena 133 muškarca koji su uzeti za taoce, ostali iz okoline Milanovca i Kragujevca.«²⁹ Međutim, o ovom istom periodu borbi nemačkih vojnika na istoj komunikaciji, izveštava i kapetan Bišofshauzen iznoseći da je ... »neprijatelj imao 87 mrtvih... Oko 40 muškaraca koji su po iskazu komandanta bataljona izdržali i sačekali povratak nemačke oružane sile (u Gornjem Milanovcu, prim. — B. S.), pohvatani su i odvedeni kao taoći.³⁰ Isto tako, Bišofshauzen u istom izveštaju navodi da je na putu Kragujevac—Gornji Milanovac i obratno poginulo 10 a ranjeno 26 nemačkih vojnika, dok major Kenig u svom izveštaju navodi 9 poginulih i 26 ranjenih. I drugi njihovi izveštaji ne pružaju iste podatke o istim događajima. Na primer, Bišofshauzen tvrdi da je prilikom pretresa i spaljivanja sela Grošnice, Milatovca, Mečkovca i Maršića 19.

oktobra 1941. koje su izvršila dva bataljona iz Kragujevca streljano 422 muškarca, a major Kenig u izveštaju od 31. oktobra navodi broj od 427 streljanih.⁸¹

Ni podaci o starosti uhapšenih i odvedenih u sabirni logor, u njihovim izveštajima se ne slažu. Kapetan Bišofshauzen u izveštaju od 20. oktobra 1941. piše da su »izvršena hapšenja muškaraca između 16 i 60 godina«, dok major Kenig u svom izveštaju od 31. oktobra 1941. navodi da su hapšeni muškarci od 16 do 50 godina starosti«.

Međutim, iz izjava mnogih stanovnika Kragujevca, koji su preživeli streljanje i dali svoje iskaze Komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača 1945. godine, utvrđeno je da su prilikom hapšenja muškaraca u Kragujevcu, 20. oktobra 1941, odvođeni u sabirni logor u barake bivšeg 3. artiljerijskog puka Jugoslovenske vojske, starci od preko 70 godina i deca od 12 godina.⁸²

U vezi s hapšenjem pre 20. oktobra 1941. u Kragujevcu, major Kenig izveštava da je 18. oktobra »uveče uhapšeno, po spisku, 66 komunista i Jevreja i predati u sabirni logor« a kapetan Bišofshauzen izveštava: »Na to su 18. X 41. u kasnim večernjim časovima, po spiskovima, uhapšeni svi muškarci — Jevreji i izvestan broj komunista, svega njih oko 70«. O broju uhapšenih građana Kragujevca 20. oktobra 1941. major Kenig u svom izveštaju kaže: »20. X 41. u Kragujevcu vrše se hapšenja oko 3200 muškarca od 16—50 godina starosti. Uveče će se pozadi sabirnog logora streljati komunisti i Jevreji koji su bili uhapšeni 18 X, kao i 53 osuđenika iz mesnog zatvora u Kragujevcu.«⁸³

Broj od 3200 uhapšenih muškaraca ne može se nikako prihvatiti kao tačan, jer su barake sabirnog logora, u koje su uhapšeni građani zatvarani, bile prepune. Iskazi preživelih demantuju Keniga, jer kažu: »tada nas je bilo pohapšeno u tri barake 10.000 lica, računajući da je u svakoj moglo stati više od 3.000 ljudi, jer su sve bile dupke pune. Ta noć je bila jedna od najstrašnijih u mom životu. Nije se moglo sestiti. Bili smo presovni kao sardine.«⁸⁴

Još jedan od preživelih takođe naglašava prenatrpanost u barakama: »Vrata su se otvorila i u našu baraku koja je već bila prepuna uterivali su ljude kao stoku... U barake je uskoro sabijana sve veća masa i gurana silom, tako da smo bili sabijeni kao sardine. Jedva smo disali, niko nije mogao da kroči. Smrad je počeo da guši. Najzad da bi nam bilo još teže, još su ugurali ljudstvo. Gušili smo se, molili. Sve je bilo uzalud... Kad je pao mrak, upalilo se osvetljenje. Mi smo posedali jedan drugom u krilo. Saopšteno nam je da čutimo, da ne pušimo. Da budemo mirni, u protivnom svi ćemo biti streljani.«⁸⁵

U najvećem broju iskaza preživelih govori se o velikom broju uhapšenih, mnogo većem od »oko 3.200 muškaraca«, kako tvrdi Kenig, ili »oko 3.000« prema izveštaju Više nemačke komande LXV za naročitu upotrebu.⁸⁶ I u Borbi od 15. novembra iste godine, takođe se govori o mnogo većem broju uhapšenih — oko 10.000 ljudi¹⁷

Na osnovu iskaza preživelih, kao i na osnovu izveštaja Anketne komisije koja je posle oslobođenja radila na utvrđivanju broja uhapšenih i zatvorenih u barakama,⁸⁸ smatra se da je bilo uhapšeno 8.000 do 8.500 muških stanovnika Kragujevca. Međutim, još više smo uvereni u netačnost broja majora Keniga o 3.200 uhapšenih građana Kragujevca, kada čitamo tekst zabeleženog naređenja Više komande LXV za naročitu upotrebu, upućenog Štabu nemačke 704. pešadijske divizije, koja je vršila akcije protiv ustanika oko Valjeva i Požarevca. U operacijskom dnevniku ove divizije od 1. X do 31. X 1941, pod 13. X zabeleženo je: »Viša komanda naređuje: ubuduće za svakog poginulog i ubijenog vojnika streljati 100, a za svakog ranjenog 50 zarobljenika ili talaca. (Ovo je već istaknuto u naređenju generala Bemea od 10. oktobra 1941. godine, primedba — B.S.). U tom cilju sa područja svakog garnizona odmah pritvoriti onoliko komunista, demokrata i Jevreja koliko se može čuvati pod stražom bez štete po borbenu gotovost. Razlog saopštiti javnosti kao i pritvorenicima i njihovoj rodbini.«⁸⁹

Iz ovoga zaključujemo da se ne radi o hapšenju talaca čiji bi broj odgovarao potrebnom broju za streljanje u cilju odmazde za poginule ili ranjene nemačke vojnike u borbama protiv ustanika i ne samo protiv ustanika, već onoliko »koliko

se može čuvati pod stražom bez štete po borbenu gotovost«. To znači da je stvarnu rezervu talaca činio mnogo veći broj uhapšenih nego što je prema naređenju generala Bemea predviđena razmera 1:100, odnosno 1:50. Otuda se može zaključiti da je u Kragujevcu, kao jednom od većih garnizona nemačke oružane sile, dobro bra-njenom i s većim vojnim snagama,⁴⁰ uhapšeno mnogo više talaca 20. oktobra 1941, jer je bilo dovoljno nemačke i kvislinške vojske koja bi mogla da ispuni zahtev Više komande LXV »koliko se može čuvati pod stražom bez štete po borbenu gotovost«.

Pošto je general Berne bio opunomoćeni general u Srbiji, to je Viša komanda LXV za naročitu upotrebu sa generalom artiljerije Baderom na čelu, bila pod njegovom vojnom komandom. Upućujući navedeno Bemeovo naređenje Štabu 704. pešadijske divizije, Viša komanda LXV je uputila ovo isto naređenje sa svojim uputstvom i ostalim posadnim divizijama u Srbiji: 714. i 717. Ova poslednja je dejstvovala protiv ustanika u oblasti Kragujevca i Kraljeva. Zbog toga je komandant mesta u Kragujevcu major Kenig, primivši naređenje i uputstva od komandanta 749. pešadijskog puka, majora Deša, pristupio izvršenju naređenja 0 hapšenju talaca u Kragujevcu u cilju odmazde za ubijene nemačke vojnike na drumu Kragujevac—Gornji Milanovac. S obzirom da je imao puna ovlašćenja Štaba divizije u pogledu hapšenja talaca, a kako je trebalo pohapsiti onoliko »koliko se može čuvati pod stražom bez štete po borbenu gotovost«, to nam se broj uhapšenih od »3.200 muškaraca« ne čini preciznim. Nemački vojnici su, u stvari, uhapsili u Kragujevcu i odveli u sabirni logor, gotovo svo odraslo muško stanovništvo.

Još jedan dokaz koji ide u prilog tezi da je uhapšeno mnogo više građana Kragujevca nego što je to naveo major Kenig, jeste broj koji navodi u svom dnevniku, visoki policijski činovnik-funkcioner Dunavske banovine, Danilo Mihailović. Njemu je, kao kvislinškom visokom policijskom funkcioneru, bilo moguće da sazna mnoge činjenice u vezi s hapšenjem i streljanjem građana Kragujevca. Od interesa je navesti njegov podatak o hapšenju talaca. Navodeći da je pod komandom majora Keniga, oko 7 časova, bila izvršena blokada Kragujevca, Mihailović više: »Zatim se obruč sve više stezao, a nemački vojnici kupili su sve odreda muškarce... Ljudi su uzimani sa ulica, iz kuća, radnji, kafana, crkve i svih drugih ustanova. Iz suda su uzimali sudije, pisare i stranke; iz škola profesore, učitelje i đake..., pa i same bolesnike u pojedinim kućama nisu pošteđeli. Ovakvo sakupljen ogroman broj građana, koji je iznosio oko 8—9.000 ljudi, bio je pritvoren u topovskim šupama.«⁴¹

Od ovog broja uhapšenih talaca, do koga je Mihailović došao na osnovu podataka koje je mogao da dobije od okupatorskih pomagača nedićevaca i Ljotićevaca, iz gradske policije i obilaskom stratišta, streljano je, prema njegovom zapisu, 7.100—7.300 lica, jer »na gubilištima bila su čitava brda leševa«. Mihailovićev dnevnik ima kao dodatak spisak streljanih muškaraca u Kragujevcu od kojih su bile oduzete legitimacije, sa poslednjim brojem 1.690.⁴² Ističući teškoće oko pravljenja ovog spiska, Mihailović piše: »Do spiska poubijanih Srba u Kragujevcu teško je bilo doći pošto se službeno nije smelo prikupljati podatke, pošto su Nemci poubijali ne na desetine ili stotine, već na hiljade, a takav posao treba da radi veći broj lica, 1 to duži period vremena.«⁴³

Pa ipak, i pored teškoća na koje je Mihailović nailazio, spisak streljanih je sastavljen.⁴⁴ Iz spiska koji nosi naziv »Spisak lica od kojih su oduzete legitimacije pre streljanja«, i koji je imao određene kolone (redni broj, prezime i ime, datum i mesto rođenja, zanimanje), vidi se da su streljani muškarci raznog doba starosti i raznih zanimanja. Odmah se može uvideti da je netačno tvrđenje kapetana Bišofshauzena u njegovom izveštaju od 20. oktobra 1941. o masovnom streljanju: »Biće oslobođeni: b) koji pripadaju jednom po život važnom zanimanju ili preduzeću lekari, apotekari, tehničari, radnici električnog i vodovodnog postrojenja itd)«⁴⁵ jer je streljan veći broj lica koja su pripadala ovim zanimanjima.⁴⁶ U ovaj spisak nisu ubeležena imena streljanih talaca iz Gornjeg Milanovca i seljaka pohvatanih pri povratku 3. bataljona 749. pešadijskog puka u Kragujevac 17. oktobra, zatim zatvorenici iz gradskog zatvora, uhapšenih »komunista i Jevreja« 18. oktobra (tzv. »komunistička grupa«), maloletnih dečaka koji nisu posedovali lične isprave. Isto tako nisu ubeležena imena uhapšenih službenika opštine, koje su pohapsili Ljotićevci oko

11 časova 20. oktobra prilikom preuzimanja vlasti u opštini, a zatim ih sutradan predali nemačkim vojnicima koji su vršili streljanje.

Na dan 20. oktobra, zajedno s nemačkim vojnicima, vršili su hapšenja i Ljotičevi dobrovoljci.⁴⁷ Štaviše, oni su zalazili ponovo u kuće u kojima su nemački vojnici već bili i pronalazili ljude koji su se na bilo koji način spasli hapšenja. Čitavu noć između 20. i 21. oktobra dobrovoljci su nastavili s hapšenjem. Na sam dan streljanja i u toku streljanja, oni su specijalnim autobusom obilazili gradske ulice vršeći naknadna hapšenja. Ove uhapšene su bez zapisivanja imena predavali nemačkim vojnicima na samom stratištu da bi ih ovi streljali. Dobrovoljci su nastojali da pomoću naknadno uhapšenih građana, zamenjivanjem spasu pojedince »trgujući ljudskim životima«, dajući po nekoliko ljudi, naročito Cigane i njihovu decu, u zamenu za jednog uhapšenog koga su hteli da spasu, a koji je već bio u grupi za streljanje. Ni svi građani koje su uhapsili dobrovoljci, i koji su streljani, takođe nisu bili uneseni u ovaj spisak. Iz iskaza preživelih saznaje se da su samo dobrovoljci dali kao svoj »prilog« za streljanje 1.200 ljudi.⁴⁸

Učešće dobrovoljaca, kao kvasilinske vojne formacije, u masovnom streljanju u Kragujevcu, ukazuje na to da okupatorska vlast nije vršila nasilje nad nezaštićenim civilnim stanovništvom samo svojom sopstvenom oružanom silom, već je u velikoj meri to činila i preko svojih domaćih pomagača — plaćenika. U ovom slučaju to su bili nedićevci, ljotičevci, pripadnici nemačke nacionalne manjine tzv. folksdojčeri i drugi saradnici, pre svega iz domaće policije.

Broj streljanih a nezapisanih u spomenutom spisku, povećava se i manjim brojem pohvatanih seljaka koji su ujutro 20. oktobra došli u grad pre nego što su Kragujevac blokirali nemački vojnici. Pored toga, u Kragujevcu je tada, prema podacima Predstojništva gradske policije, živelo 2.000 izbeglica iz Makedonije, Vojvodine, Bosne i Hercegovine, Slovenije i Hrvatske.⁴⁹ Pod pretpostavkom da su izbeglice živeli u Kragujevcu kao četvoročlane porodice, sa određenim brojem odraslih članova iznad 16 godina, to se može pretpostaviti da je samo iz njihovih redova uhapšeno i streljano 500—700 muškaraca. Ni veliki broj streljanih izbeglica nije bio unesen u spomenuti spisak Danila Mihailovića.

O broju streljanih u Kragujevcu postoje nepotpuni podaci i u knjigama timrljih Stare i Nove crkve u Kragujevcu.⁵⁰ U saopštenjima Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih domaćih pomagača nalazi se i izjava Fridriha Simona, pripadnika nemačke nacionalne manjine iz Indije, koji je zajedno s drugim pripadnicima ove manjine bio na službi u Kragujevcu. Na suđenju 1945. on je priznao da je i sam učestvovao u streljanju građana Kragujevca, i izjavio da je toga dana »streljano 4.300 ljudi«.⁵¹ Izjava Fridriha Simona o streljanju 4.300 ljudi, ukazuje na činjenicu da se ne može prihvatiti zvanično isaoštenje Krajskomandature 1/832 u Kragujevcu od 21. oktobra 1941. da je streljano 2.300 građana Kragujevca. Osim ovoga, u izjavi koju su pred Državnom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, dali radnici koje je, po naređenju nemačkih vlasti, opštinska uprava odredila da sahranjuju leševe streljanih, navodi jse da su oni sahranili 3 — 3.500 leševa.⁵² Ispočetka su radnici zakopavali leševe (po izvesnom redu, brojeći koliko su ih u koju zajedničku grobnicu sahranili. Međutim,« Kasnije su Nemci postajali sve nestrpljiviji, činilo im se da se zakopavanje previše odužilo, pa su požurivali radnike. Sem toga, i (leševi su već počeli da se raspadaju, pa su poslednjih dana leševi bacani jedan preko drugog bez ikakvog reda«.⁵³ Tada su radnici prestali da broje tsahrnjene leševe. Tako je nastalo, u dolinama Erdog-lijskog i Sušičkog potoka, 29 humki.

U našim istraživanjima nismo mogli da utvrdimo tačan broj streljanih, niti će to moći da se tačno utvrdi. U broj od 5.000 ljudi, koji ističe »Borba« 15. novembra 1941, nije uključen broj streljanih seljaka u selima Grošnici, Milatovcu, Mečkovcu i Maršiću, zatim, streljanih iz »komunističke grupe« i zatvorenika iz gradskog zatvora kao i pohvatanih građana koje su Nemci povelili sa sobom iz Gornjeg Milanovca i usputnih sela na komunikaciji Gornji Milanovac — Kragujevac. Otuda se u odnosu na broj streljanih građana Kragujevca treba pridržavati broja koji je prihvatio saveznički sud u Nirnbergu 1947. godine na suđenju general-feldmaršalu Listu i ostalim »ubicama talaca«, posle svedočenja jugoslovenskog svedoka Živojina Đ. Jovanovića. To je broj od oko 7.000 streljanih.

Nesumnjivo je da zvanični izveštaji nemačkih vojnih komandi i pojedinih komandanata o broju streljanih prilikom masovnog ubijanja građana Kragujevca i okoline, onako kako smo ih uporednom metodom prikazali, ne predstavljaju pouzdane izvore. Iako se često ističe »nemačka pedantnost«, u ovom slučaju nemački nacistički zločinci nisu pedantno vodili svoje »knjigovodstvo smrti«. Pre se može reći da je ova pedantnost izražena u sprovođenju opšte 'politike istrebljivanja nezaštićenog civilnog stanovništva u okupiranoj Srbiji. Izveštaji nemačkih vojnih komandi ukazuju da je na osnovu usvojene politike o »kažnjavanju Srba« i o odmazdama istrebljeno gotovo celokupno muško stanovništvo jednoga grada u okupiranoj Srbiji. Izvršen je specifičan genocid, tzv. »homicid«. Takav odnos prema stanovništvu okupiranih teritorija, Generalna skupština Organizacije ujedinjenih nacija kvalifikovala je kao zločin genocida svojom tzv. »Rezolucijom 96« od 11. decembra 1946. godine.⁵⁴

Politika istrebljivanja stanovništva okupiranih zemalja od strane nacističke Nemačke u toku drugog svetskog rata zasnovana je na rasnoj mržnji prema drugim narodima. Zbog toga je i zločin koji su nemački vojnici izvršili u Kragujevcu, samo jedan u nizu zločina širom okupirane Evrope: u Poljskoj, Čehoslovačkoj, Sovjetskom Savezu, Francuskoj, Italiji, Grčkoj i drugim okupiranim zemljama.

Nemački Vojnici su ipodsticani na ubijanje Srba ne samo naređenjima svojih komandanata, nego i svim sredstvima propagande, uključujući i film. Jedan od takvih filmova (tretira položaj folksdojčera u 'bivšoj Jugoslaviji i »oslobođenje stanovništva nemačkog porekla«) je film »Ljudi i buri« (Hommes dans la tempête) snimljen 1941. godine.

Tvorac ovog filma je Ekart (Felix von Ekardt). tU scenariju za film kaže se za Srbe, između ostalog, i sledeće: »Srbi, to nisu čak ni ljudi. Ovi psi!... Srbi, još malo pa će uništiti isve Nemce. Oni će ih isve pobiti. 'Zašto? Ove propalice ne postavljaju čak sebi to pitanje!«⁵⁵

U svom referatu koji je 21. septembra 1941. uputio generalu Bemeu dr Harold Turner, najviši funkcioner civilne uprave u okupiranoj Srbiji, dao je svoj predlog za akciju čišćenja ustanika, »Pošto je ugled oružane sile pretrpeo znatne štete usled neuspeha kod Krupnja, Loznice, i tu skoro kod Užica, — da je već iz razloga prestiža potrebno da se krajnjom bezobzirnošću postupi bar na jednom određenom mestu, kako bi se ovim primerom zastrašili ostali delovi Srbije«.⁵⁷

To određeno mesto bio je Kragujevac, jer: »... Ovaj masakr u Kragujevcu u stvari je odmazda nad srpskim narodom koji se digao na ustanak. Nije slučajno što je izabran baš Kragujevac, srce i Sumadije i najveći radnički centar. Nijemci žele da na taj način zaplaše srpski narod i spriječe širenje ustanka ne samo u Srbiji nego i u čitavoj Jugoslaviji. Ali, bez obzira na to što je u pitanju velika žrtva i što ona nama teško pada, to će se okupatoru i fašistima teško osvetiti. Oni će ovakvim zvjerstvima postići upravo suprotno«, rekao je generalni sekretar KPJ i vrhovni komandant NOP odreda Jugoslavije Josip Broz Tito u usmenom referisanju 0 masovnom streljanju građana Kragujevca, nekoliko dana posle izvršenog zločina nemačkih vojnika.⁵⁸

Vlast u Kragujevcu, posle masovnog streljanja uzeli su u svoje ruke Ljotićevci. Predsednik opštine je Ljotićevac, kapetan Strahinja Janjić, kasniji »šef srpskog Gestapo-a«, a predstojnik gradske policije, takođe Ljotićevski oficir, Cedomir Stosić. U gradu koji je doživeo takvu tragediju, vladalo je nasilje, pljačka i pravo jačega. Odredi Ljotićevaca pod komandom Marisava Petrovića, komandanta 5. dobrovoljačkog odreda, divljali su. Pljačka, protekcija i mito vladali su neograničeno. Porodice streljanih građana izvrgnute su maltretiranju. Da bi zaštitili svoju imovinu, neke kragujevačke porodice su se pismeno obraćale i Dimitriju Ljotiću, žaleći se na pljačku koju vrše Ljotićevci. To je učinila i sestra jednog streljanog advokata i dobila je pd Dimitrija Ljotića odgovor.⁵⁸

Znajući koliki su uticaj KPJ i SKOJ u Kragujevcu imali na omladinu, Ljotićevci pokušavaju da omladinu koja je preživela streljanje imaju na okupu. U tom cilju otpočinju sa pripremama za organizovanje tzv. »dobrovoljne radne službe«, da bi vršili lakše svoj ideološki uticaj s jedne strane, a, s druge, okupljena omladina poslužila bi im kao izvor kojim će Marisav Petrović da popunjava svoju »dobrovoljačku (vojsku« protiv ustanika.⁶⁰ Nastojali su da prevaspitaju omladinu. Uveli su

obavezno čitanje kvislinških listova »Novo vreme«, »Obnova« i niz propagandnih brošura koje su delili po četama i vodovima.

Masovno streljanje u Kragujevcu izazvalo je različite komentare kod okupatorskih funkcionera kao i kod kvislinga. Tako se, na primer, navodno, generalni opunomoćenik za privredu u Srbiji, Franc Nojhauzen žalio Geringu, kome je neposredno bio potčinjen, rečima: »Ako se ne prestane <sa ovakvim merama, onda se ja mogu vratiti natrag, jer će ostatak stanovništva pobeći u šume, a to će biti kraj privrede i reda«. ⁶¹ Predsednik »vlade narodnog spasa«, general Milan Nedić je na saslušanjju 1946. godine u Beogradu rekao: »Zbog ovog slučaja (tj. u Kragujevcu i Kraljevu) moja vlada je dala ostavku, ali kako su Nemci obustavili dalje masovna streljanja i pošto su zahtevali da se ostavka povuče, to je u vladi preovladalo mišljenje da i dalje ostanemo na vlasti«. ⁶² Ove i slične izjave date su prilikom sudske istrage o zločinima koje su okupatori i kvislinzi činili za vreme okupacije Srbije i imaju prizvuk pravdanja, te se prirodno, ne mogu prihvatiti kao iskrene.

Međutim, iako je od završetka drugog svetskog rata prošlo više od tri decenije, mnogi strani autori nastoje da opravdaju kvislinge i saradnike okupatora u odnosu na njihovu »politiku nacionalnog spasavanja srpskog naroda«. Danas se u zapadno-evropskoj, posebno nemačkoj istoriografskoj literaturi, stav Draže Mihailovića u toku okupacije Srbije, ističe kao njegova humanost; opravdava se njegova koncepcija čekanja da dođe vreme pa da vodi rat protiv okupatora. Tako jedan zapadnonemački autor tvrdi da je masakr kragujevačkog stanovništva »imao izvanredno značajnu posledicu što je Mihailović u ovome video početak obnavljanja topličkog masakra iz 1917. godine i želeo da po svaku cenu spreči dalje zločine ove vrste nad narodom, što se može postići samo radikalnim sniženjem sopstvene i komunističke aktivnosti«. ⁶⁵ Drugi autor, Britanac, tvrdi čak da je Draža Mihailović posle masakra u Kragujevcu doneo odluku »da komuniste spreči silom oružja da okupatoru pružaju otpor; malo kasnije izbila su otvorena neprijateljstva«. ⁶⁴ Ova i ovakva literatura nesumnjivo imaju za cilj da opravdaju nacističke zločine u Srbiji i da odbrane nemačkog saveznika Dražu Mihailovića zbog njegovih isto takvih zločina prema svom sopstvenom narodu, i, uopšte, da odbrane Hitlerov rat.

Nacistički zločin u Kragujevcu ima dublje korene. Nemačkoj komandi u Kragujevcu je pogibija 10 nemačkih vojnika i 26 ranjenih poslužila kao neposredan povod za streljanje. Ona je u svojim dvema »obznanama« na taj način pokušala da objasni ovaj masovni zločin. Međutim, izginuli i ranjeni nemački vojnici nisu uzrok ovome. Uzroci su mnogo dublji. Kragujevac je bio jedan od većih radničkih centara u užoj Srbiji u kojem je bilo postignuto puno političko jedinstvo radničkih masa i celokupnog stanovništva, posebno od 24. do 27. marta 1941. godine. Iako okupiran, Kragujevac je davao otpor okupatoru i nije se predavao. Najveći broj boraca u Kragujevačkom NOP odred u bili su radnici iz Kragujevca. Radnička klasa Kragujevca smetala je okupatoru. Na njegov poziv da radnici odlaze na rad u Nemačku, retko se ko javljao. Kragujevački NOP odred uspešno je dejstvovao u okolini. Nemački garnizon je bio blokiran u gradu. Komunikacije, drumske i železničke su uništene. Nemačkom garnizonu teško uspeva da dođe u vezu sa garnizonima u drugim mestima, jer njegove jedinice imaju osetne gubitke u borbama koje su prinuđene da vode protiv partizanskih boraca Kragujevačkog i susednih odreda. U svemu tome nemačka komanda je mogla da vidi koliki je uticaj KPJ u ovom radničkom gradu. Zbog toga i nije slučajno da je izabran baš Kragujevac kao mesto u kome će se izvršiti odmazda — masovno streljanje građana.

Oduka o streljanju Kragujevcana donesena je mnogo ranije nego što su izginuli nemački vojnici kod Ljuljaka i Dumače na milanovačkom drumu. Ona je pripremana ivrlo smišljeno i zajedno sa okupatorskim pomagačima ljotićevcima i nedićevcima. Dokaz za to je i zahtev Krajskomandanture 1/832 u Kragujevcu preko Predstojništva gradske policije, da svi učenici dolaze redovno u školu. Ovo naredenje, u vidu zahteva, jasno ukazuje da je Krajskomandantura želela da u gradu ima svu školsku omladinu, kako bi svoj zločinački plan u potpunosti ostvarila. Jer, omladina Kragujevca je bila ta koja je vršila sabotažne i diverzione akcije u gradu: ispisivanje parola NOP-a, sećenje telegrafskih stubova i telefonskih žica i kablova, spaljivanje okupatorske štampe, atentati na policijske agente i stražare. Ona je, isto tako, popunjavala redove boraca Kragujevačkog NOP odreda.

NAPOMENE

¹ Zbornik NOR, 1-1, 666.

² U svom izveštaju o masovnom streljanju u Kragujevcu, nemački krajskomandant u Kragujevcu, kapetan Bišofshauzen, piše 20. oktobra 1941. godine: »Po povratku odande, bataljon je dobio naređenje iz 749. puka da za svakog poginulog ima streljati 100 a za svakog ranjenog 50 Srba iz Kragujevca.« — Zbornik NOR, 1-1, 551.

³ Naš podatak od 427 streljanih ne slaže se sa Bišofshauzenovim podatkom. Uzeli smo podatke koje je u svom izveštaju podneo major Kenig 31. oktobra 1941. godine, koji ćemo navesti u daljem izlaganju.

⁴ Zbornik NOR, 1-1, 552.

⁵ Isto, 580.

⁶ Zbornik NOR, 1-1, 551.

⁷ Prema izveštaju kapetana Bišofshauzena. Međutim, major Kenig u svom izveštaju navodi da su hapšeni muškarci od 16 do 50 godina. (Zbornik NOR, 1-1, 552 i 580).

⁸ Isto, 580.

• »Darunter befanden sich 300 Schüler des Gymnasiums, die, von 14 Jahren angefangen, klassenweise und zum Teil mit ihren Lehrern aus dem Unterricht geholt und zur Richtstätte geführt wurden.« — Fall 7, Das Urteil im Geiselmordprozess, gefällt an 19. Februar 1948. vom Militärgerichtshof V der Vereinigten Staaten von Amerika, herausgegeben von Martin Zöller und Kazimierz Leszczyński, VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin, 1965, DDR, S. 44.

⁹ »... An 19. und 20. Oktober wurden die zu erschiessendern Menschen in vier grossen Baracken zusammengepfercht.« Ibid., loc. cit.

¹⁰ Predrag D. Ivanović. Ko su ljotićevci? Copyright 1954, Serbian Literary Association, inc. 448, Barry avenue, Chicago. III. p. 50 (Pismena izjava Borisava M. Dimitrijevića iz Francuske — primedba — B. S.); Zbornik NOR-a 1-1, 532.

¹¹ Saopštenje Državne komisije za utvrđivanje zločina, Beograd 1945, br. 20, 6. i 7.

¹² Dragoljub Petrović, Preživeli optužuju, Krvavi oktobar u Kragujevcu, Beograd 1946, str. 5.

¹³ Zbornik NOR, 1-1, 535.

is predstojništvo gradske policije, Pov. br. 1391. od 17. X 1941.

¹⁴ Zbornik NOR, 1-1, 553.

¹⁵ »... »Cim se to završilo nas su postrojili po trojicu u red. Bilo nas je tačno dvesta. Ja sam čuo kad je Svaba izbrojio i kazao: »cvaj hundredt«. Opkolili su nas tako...« — Kragujevac, 21. oktobar 1941. Svedočanstva streljanih, SKZ, Beograd, 1961, str. 34, iskaz Rati-bora Jovanovića.

¹⁶ Zbornik naordnih heroja Jugoslavije, Omladina, Beograd 1958, str. 597.

¹⁷ Original Obznane nalazi se u Narodnom muzeju u Kragujevcu. Vidi celokupnu dokumentaciju o masovnom streljanju građana Kragujevca 21. oktobra 1941. u posebnom odeljenju Narodnog muzeja u Kragujevcu i Muzeju »21. oktobar«, takode u Kragujevcu.

¹⁸ Prema iskazu Milana Stankovića, magistra književnosti i profesora VPS u Kragujevcu, koji je tom prilikom bio ostavljen za taoca. Usmena izjava autoru 1. aprila 1962. godine. Uporedi: Arhiv Komisije za ratne zločine, iskaz Ljubivoja Dimitrijevića i zapisnik U. br. 1240.

¹⁹ Na procesu protiv ratnih zločinaca pred Međunarodnim vojnim sudom koji je održan u Nirnbergu od 14. novembra 1945. godine do 1. oktobra 1946. godine, pročitani su deo izveštaja Državne komisije za ratne zločine, u kome se navodi sledeće: »Od pohapšenih lica koja nisu streljana odvojeno je njih 400, koji su zadržani kao taoci« (Bane Božović, Poruke streljanog grada, Beograd 1961, str. 280).

²⁰ Dragoljub Petrović, Preživeli optužuju, Krvavi oktobar u Kragujevcu 1941, Beograd, 1946.; Lj. Manojlović, Na času istorije, Prosveta, Beograd, 1956.: Ceo jedan grad, i radnici, i seljaci, i činovnici, svi čestiti Srbi i ljudi gonjeni su u smrt zajedno, str. 84.

²¹ Narodni muzej u Kragujevcu, inv. br. 1285.

²² Zbornik NOR, 1-1, 580. Vidi, isto 552, 571, 634.

²³ Naglašava se, međutim, da podaci koje ističe ovaj izvor nisu tačni, jer zbir brojeva streljanih za odmazdu, zarobljenih, streljanih i obešenih ne iznosi 5073, nego 5102 — primedba, B. S.

²⁴ Arhiv Državne komisije: iskaz Zivovina Jovanovića, U. br. 1236, kao i: Fraj Velt — 25.3. Junihoft 1965, Berlin, DDR; Kragujevački oktobar, »Svetlost«, Kragujevac, 1961, 185—183.

²⁵ Danilo Mihalović, Dnevnik, Narodni muzej Kragujevac, neregistrovan.

²⁶ Borba 15. novembar 1941. Vidi i: M. Madić i M. Kavgić, Titovim ratnim putem, Narodna armija, Beograd, 1965, str. 40.

²⁷ Zbornik NOR, 1-1, 670.

²⁸ Isto, 580. — Izveštaj komandanta 1. bataljona 724. pešadijskog puka od 31. X 1941. godine, . . . »prema naređenju divizije treba osvetiti 9 poginulih i 26 ranjenih 3. bataljona 749. puka. Na osnovu toga izvršiće se, u vremenu od 19. X — 21. X hapšenje i streljanje odgovarajućeg broja muškaraca«. Sem toga, o broju ranjenih i izginulih nemačkih vojnika ima i drugih podataka koji se ne slažu: . . . »3. bataljon 749 pešadijskog puka imao u Gornjem Milanovcu ukupno 10 mrtvih i 10 ranjenih.« Isto, 556. — Izveštaj nemačkog vojnog zapovednika

u Srbiji od 21. X 1941. godine. — Prema tome trebalo je prema već određenoj razmeri 1:100
1 : 50 u Kragujevcu streljati 2000 talaca, a objavljeno je 2.300; Isto, 550—551.

« Zbornik NOR 1-1, 580.
« B. Božović, nd, 175, 211—212.
» Zbornik NOR-1-1, 580
» B. Božović, n.d. 195.

¹⁵ Arhiva Državne Komisije U. br. 1240/45, iskazi i zapisnik Lubivoja Dimitrijevića. Iskaz Lj. Dimitrijevića, potvrđuje u svojoj pisanoj izjavi i B. N. Dimitrijević, koji je takode bio prilikom racije doveden u barake 20. X 41. Predrag Ivanović In.d. 53.
« Zbornik NOR, 1-1, 580 i 634.
" Zbornik NOR, 1-1, 261.
Kragujevac, »21. oktobar 1941, Svedočanstva streljanih« SKZ, Beograd, 1961, str. 34, iskaz Ratibora Jovanovića.
« Zbornik NOR 1-1, 672—673.
« Na dan 20. X 1941. U Kragujevcu je samo u jedinicama izvan Vermahta bilo 3.207 Nemaca za koje je trebalo obezbediti 4.400 Čizama za marširanje. ffz tajnog izveštaja intendantanta pri štabu komandanta Srbije, Vrhovnoj komandi kopnene vojske o stanju snabdevanja, ishranom i opremom na području Srbije od 4. XI 41.: ... »4. Einheiten ausserhalb der Wehrmacht-Kragujevac, Verpflegung-Mann 3207 Bekleidung-Marschstiefel-4400«. — Arhiv VII, Nemačka arhiva, Mikroteka, IT-312, Roll. 462. Mf. 49782.

¹¹ Ovaj broj od 8—9.000, koji navodi Mihailović, približava se broju od oko 10.000 ljudi zatvorenih u barakama, koje navodi pomenuta Anketna komisija u svom izveštaju od 20. februara 1945, kao i iskazima preživelih svedoka koje smo citirali.
¹² Netačan je podatak dr Venceslava Glišića koji ističe broj od 1890; V. Glišić, Terori i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941—1944., izd. Rad., Beograd, 1970, str. 67.
* Danilo Mihailović, n.d.
« »On je sastavljen na osnovu legitimacije i drugih isprava, koje su Nemci oduzeli od njihovih žrtava pre ubistva i predali ih našim vlastima (ljotićevoj opštini i policiji, prim. — B. S.). Samo treba imati u vidu, pored toga da viliki broj Srba nije imao nikakvih isprava kod sebe pošto su ih od kuće iznenada odveli, da su Nemci predali Isprave onoliko koliko su oni hteli, i za one za koje su takode hteli. Prema tome, u spisak jedva da je ušlo oko jedne četvrtine od ukupno poubijanih Srba«. (Iz navedenog dnevnika D. Mihailovića, prim. B.S.).

¹³ Zbornik NOR 1-1, 552. Rudolf Berg jedan od nemačkih oficira SD u Kragujevcu, u izjavi prilikom saslušanja seća se da je neki od oficira protestovao zbog streljanja kod Keniga, ali je ovaj odgovorio: »Za ova streljanja se pas ništa ne tiče, jaimam više Instrukcije« (Saslušanje i izjava R. Berga, AV II, N.d. K. 32—3/5.

⁴⁴ Narodni muzej u Kragujevcu, Odeljenje — oktobarske žrtve |
⁴⁷ Bor. M. Karapandžić, Gradanski rat u Srbiji 1941—1945, Klevland, Ohajo, SAD, 1957, str. 109—110.
⁴⁸ »Tek oko dva časa po podne onima koji su još preostali dobrovoljci su saopštili da ne treba više da se plaše: Sve je svršeno. [Mi smo dali 1.200 ljudi za streljanje. (B. Božović, n.d., 140. Vidi i: Boško Kostić, Za istoriju naših dana, Lille, 1949, str. 49 i 113, i Predrag Ivanović, n.d. str. 57).
⁴⁹ Narodni muzej u Kragujevcu, iAD-157. Zanimljivo je da su, se za streljanje u Kragujevcu zainteresovali i najviši funkcioneri ustaške »Nezavisne Države Hrvatske«. Tako će se 21. novembra 1941. vrhovni poverenik NDH za preuzimanje vlasti u Zemunu i istočnom Sreću obratiti (pod Nr. 112) svom Ministarstvu vanjskih poslova s pitanjem da li su streljani 1 (Hrvati (AVII, ANDH, K. 236., reg. br. 47/3). |

⁵⁰ Knjige se nalaze u Skupštini opštine Kragujevac u arhivi za matične službe. Vodene su vrlo neuredno jer se izvesna imena nalaze zapisana u knjigama obe crkve, dok su neka imena unesena u istu knjigu dva i više puta. Ovaj izvor je sasvim nepouzdan. U knjige su upisana imena samo verskih pripadnika istočno-pravoslavne crkve.

⁵¹ Saopštenje Državne komisije, Beograd, 1945, 73.
« Pred Komisijom su dali svoje izjave: Miodrag Tomašević, rukovodilac (ukopavanja) leševa, Marko Vukomanović, Radojica Starčević, Borivoje Filipović 1 dr., kao 1 Miladin Jovović, trgovac, koji je sa ovom grupom radnika stalno išao od grupe do grupe streljanih u cilju da pronade svog streljanog sina.
¹¹ B. Božović, n.d., 232.
⁵⁴ Dr Ferdo Culinović, Stvaranje nove jugoslovenske države, Udžbenici zagrebačkog sveučilišta, Zagreb, 1959, str. 18.
« »Am 10. 6. 1942. wurde von der SS als Repressalie für das Attentat auf Heydrich das tschechische Dorf Lidice (Bezirk Kladno) zerstört; die männlichen Einwohner über 16 Jahre wurden erschossen, die Frauen in Konzentrationslager gebracht und die Kinder auf deutsche Familien verteilt«. — Dr Henry Picker, Hitlers Tishgespräche in Führerhauptquartier 1941—1942., Seewald Verlag Stuttgart, 2. Auflage, 1965. S. 404, Anmerkung 3.
⁵⁴ Livre Brun, Les criminels de guerre et nazis en Allemagne occidentale, état, économie, administration, armée, justice et science. Publié par: Le conseil national du Front national de l'Allemagne démocratique, Centre de documentation des Archives nationales de la R. D. A., pp. 313—332 — Verlag Zeit im Bild, 8019 Dresden Spenerstrasse 21, s.a.

« Zbornik NOR, 1-1, 447.

^M M. Madić i M. Kavgić, n. d. 41.

^{S1} Original pisma sa datumom 27. novembra 1941. godine, nalazi se u dokaznim materijalima o masovnom streljanju u Kragujevcu koje je prikupilo Gradsko poverništvo Zemaljske komisije za utvrđivanje ratnih zločina u Kragujevcu, dosije U. br. 1498/45, Narodni muzej u Kragujevcu.

" Vidi: psimo Marisava Petrovića Dimitriju Ljotiču od 2 novembra 1941. (Narodni muzej u Kragujevcu, neregistrovano).

« Arhiv VII, NA, K. 27,5/1, 8.

" Citira dr Venceslav Glišić, n. d, 67.

*¹ Dirk-Gerd Erpenbeck, *Serbien 1941. — Deutsche Militärverwaltung und serbischer Widerstand*, Münster Westf., 1968., Maschinenmanuskript, S. 156—157.

*² St. plissold, *Whirlwind, an Account of Marshal Tito's Rise to Power*, London, 1949., p. 67. — Vidi: R. Schroers, *Der Partizan*. Köln, 1961, S. 35., kao i: *King of Yugoslavia Peter*, A. King's Heritage, London, 1955., p. 87., H. Latemeser, *Verteidigung deutscher Soldaten*, Bonn 1950., S. 224. i naredne. — Slična ili indentična shvatanja imaju i drugi nemački autori: Walter Görlitz, *Der Zweite Weltkrieg*, Stuttgart, 1952., Hermann Neubacher, *Sonderauftrag Südost 1940—1945*, Göttingen, 1956; Kurt von Tippelskirch, *Geschichte des Zweiten Weltkrieges*, 1954. und K. v. Tippelskirch, *Der deutsche Balkanfeldzug*, Wehrwissenschaftliche Rundschau 2, 1955. i drugi.

^{S8} Jugoslovenski istorijski časopis, Beograd, br. 4/63., str. 79.

MILAN RAONIĆ, profesor

ZLOČINI ČETNIKA DRAŽE MIHAILOVIĆA U UŽIČKOM KRAJU 1941. GODINE

U užičkom kraju, četničke izdaje i zločini vremenski su stariji od prvog poznatog sukoba Mihailovićevid četnika sa borcima Valjevskog partizanskog odreda kod sela Planinice.¹ Pojavom samozvanih četničkih vojvoda Radomira Đekića i Boža Čosovića Javorskog, zločini četnika u užičkom kraju počinju čak i pre svake pojave organizovanih partizanskih jedinica. Po zločinima se vrlo rano proćuo samozvani vojvoda Božo Javorac, seljak i seoski zanatlija iz Brezove kod Ivanjice, poznat u svom kraju kao avanturist, kockar, kavgađžija, ćovek vrlo lošeg karaktera. On je vrlo brzo oko sebe okupio grupu sebi sličnih ljudi, koja je pod nazivom četnika, krenula u akciju. U stvari, kako piše profesor Marjanović,² grupa Boža Javorskog ponašala se od samog početka više kao razbojnićka rulja, nego kao nekakav odred sa nacionalnim ciljevima. U Srbiji je 1941. zabeleženno više slučajeva da su se obićne pljaćkaške i razbojnićke bande odevale u četnićko ruho i tako uđivale zaštiti kvislinške žandarmerije i pokušavale da se spasu kazne od partizanskih odreda zbog ućinjenih nedela po selima. To je naroćito karakteristićno za grupu četnika Bože Čosovića Javorskog, koja je saradivala i s Kostom Pećancem i s Dražom Mihailovićem i s Milanom Nedićem. Ova grupa četnika premlaćivala je i pljaćkala pojedince danju i noću po drumovima, ubijala radi pljaćke, iz osvete ili po nagovoru, ucenjivala, silovala i slično.

Prve ųrtve četnićke grupe Bože Javorskog bili su šestorica siromašnih seljaka Musliman! iz Kladnice kod Sjenice, koji su se vraćali iz Ivanjice s pazara. Četnici Javorskog su ih presreli, opljaćkali i poklali na Visu kod Crvene Gore, u blizini sela Kušića.³ Posle ovog događaja Muslimani iz sjenićkog sreza počeli su da prelaze tadašnju granicu i da ubijaju pravoslavno stanovništvo.

Zatim se redaju novi zloćini ove četnićke grupe. Opljaćkali su novac od Dragomana Radojićića koji je pripadao organizaciji KPJ u Brezovi, kao i novac zadruge u Kušićima, koji se nalazio kod Boža Nikolića, blagajnika zadruge. Opljaćkali su i istukli Radisava Nikolića iz Jasenova, ja kasnije ga zaklali. Zatim Su opljaćkali i pretukli Vućića i Miodraga Stambolića iz Brezove. Kad se o ovim zloćinima počelo sve glasnije da prića, da bi narod zaplašili, četnici Javorskog su 2. avgusta 1941. na Cememici, na narodnom vašaru, uhvatili i javno isprebijali Vojimira Draškovića i Ostoju Stamatovića. Istog dana i na istom mestu Božo Cosović je uhvatio Strajina Nikolića iz Kušića, brata Boža Nikolića od kojega je otet zadružni novac, i zverski ga mućio na oćigled okupljenog naroda. Otsekao mu je uši, nos, jezik, potom mu izvadio oći i oderao kožu s lica, a na kraju ga zaklao. Dok je sve to ćinio stalno je ponavljao: »Prićaj i dalje kako su četnici opljaćkali zadružni novac! Nek se sad zna da su to uradili komunisti a ne četnici.«⁴

Treba naglasiti da se svi ovi zloćini četnika Javorskog događaju u maju, junu i do kraja jula 1941, kada u moravićkom kraju uopšte ne postoje partizanske jedinice, pošto se zna da je Moravićka partizanska ćeta formirana tek 5. avgusta 1941. na planini Klekovići.⁵

Božu Javorskom su se kasnije pridružili Đura Smederevac, zvani Kapljica, i Radomir Đekić. Oni su 28. avgusta 1941. u Milandži kod Ivanjice, održali sastanak i tada se Božo i izvanično proglasio za vojvodu. Smederevac mu je bio zamenik, a Đekić načelnik štaba.* Duga je lista zločina Boža Javorskog, koje je počinio dok je bio pod komandom Koste Pećanca, a kasnije u sastavu jedinica Draže Mihailovića i Milana Nedića. Njegovi zločini počeli su u okolini Ivanjice, ali je on upadao i na područja srezova Sjeničkog, zlatarskog, zlatiborskog, ariljskog, požeškog, dragačevskog, ljubičko-tmavskog i račanskog. Svuda gde se pojavljivao sa svojom ruljom činio je teror, napadao manje partizanske snage i opljačkao stanovništvo. Napadao je Arilje, Ivanjicu više puta, Novu Varoš, Guču, upadao u Čajetinu, u Užice, a bio je kraće vreme u Požegi, okolini čačka i Bajinoj Bašti. Svuda su na njegovom putu padale nedužne glave i može se slobodno reći da je to jedan od najtipičnijih predstavnika četničkog izdajnika i zlikovca.

Uvidevši snagu oružanog ustanka i partizanskih jedinica, naročito kad su partizani počeli da oslobađaju gradove i čitave oblasti, Draža Mihailović stupa u vezu s Milanom Nedićem, kvislinškim predsednikom srpske vlade.⁷

Dok Mihailović s Nedićem vodi pregovore i vrši zajedničke pripreme za ugušenje ustanka u Srbiji u saradnji sa okupatorom, u isto vreme predstavnicima NOP-a Draža Izjavljuje da četnici neće napasti partizane a da će u borbi protiv okupatora stupiti onda kada on to bude smatrao za potrebno, jer je »ustanak preuranjen«, pošto »još nije vreme«.

Pripremajući se za opšti inapad na partizane po već utvrđenom sporazumu s Nedićem, uz blagoslov Nemaca, Draža Mihailović je primio pod svoju komandu veći broj samozvanih vojvoda Kostu Pećanca, pa i Božu Javorskog iz moravičkog kraja.

Izdajnički planovi i namere četnika Draže Mihailovića ubrzo su počeli da se ostvaruju i kontrarevolucionarna orijentacija četničkog pokreta postajala je sve jasnija.

U srezu račanskom sve do kraja avgusta nije bilo organizovanih četnika ni njihovih odreda, sem male grupe Dragoslava Baratovića (u Zarožju, koji je pokušao da rasturi jedan partizanski zbor u Pašinoj Ravni, zajedno s četnikom Nikolom Sibalićem iz Kosjerića, samozvanim vojvodom vardarskim,⁸ ali u tome nije uspeo.

Kada je pripreman napad Račanske partizanske čete na Bajinu Baštu, iznenada se u ovoj varoši pojavila veća grupa četnika i vojvode Miladina Drinskog iz Ljubovije.⁹ Četnike su pozvale bajinobaštanske gazde da ometu napad partizana na Bajinu Baštu, S to za 50 000 dinara i kamion duvana i papira. Drinski je izjavio da neće napadati Nemce, a ni partizane, i da odlazi u Ljuboviju ali se pritajio u Višesavi i, kada je otpočeo napad Račanske partizanske čete na Nemce, koji su se utvrdili u bolnici u Bajinoj Bašti, s leđa je sa svojim četnicima napao partizane i tako sprečio likvidaciju nemačke posade. Tada su se borci Račanske partizanske čete morali povući. Nemci su, međutim, napustili Bajinu Baštu i povukli se u Užice, a Bajinu Baštu su opljačkali četnici Drinskog i izatim pobjegli prema (Ljuboviji,¹⁰ odakle su često napadali položaje račanskih partizanskih četa. Takav odnos ostao je do kraja postojanja Užičke Republike. Desetog novembra 1941. četnici Drinskog su uhvatili i ubili borce Račanske partizanske čete Dušana Ristivojevića, Sava Sofronovića, Radišu Milovanovića, Sabana Jelisavčića i Božidara Maksimovića.

Osećajući snagu ustanka, Nemci su 21. septembra 1941. morali da napuste Užice. Grad je tada, po unapred utvrđenom dogovoru, predat četnicima Radomira Đekića, koji je pre toga upao u Čajetinu. Na pregovorima koje je Đekić vodio dan ranije s nemačkim feldkomandantom u Užicu, dogovoreno je da Nemci predaju Užice četnicima pod uslovom da četnici ne saraduju s partizanima. Grad je, međutim, već bio (opkoljen snagama Užičkog NOP odreda, koje su 24. septembra 1941. ušle u njega. Đekićevi četnici su pobjegli, ali su prethodno opljačkali trezore Narodne banke.¹¹

Odmah po oslobođenju Užica četnici su 26. septembra 1941. godine, u Kosjeriću otpočeli napade na delove Užičkog odreda. Čarke su postepeno prerasle u prave borbe.

Draža je naredio svojim komandantima kapetanima Milošu Glišiću i Vučku Ignjatoviću da odmah posle oslobođenja Požege upadnu u ovu varoš i otmu je od partizana.^{13*} Glišić i Ignjatović su to učinili 5. oktobra. Da bi se izbegao bratoubilački rat, štab Uzičkog NOP odreda sklopio je s ovim četničkim komandantima sporazum o neometanom prolazu partizanskih jedinica kroz Požegu, o slobodnom radu na organizovanju NOP-a u Požegi i okolini i dr.¹⁵ Glišiću i Ignjatoviću, međutim, ništa nije jsmetalo da u Požegi razoružavaju partizanske kurire i manje partizanske grupe, da zaustavljaju partizanske vozove koji su saobraćali između Užica i Čačka, da otimaju oružje i municiju koji su iz Užica slati na frontove prema Kraljevu, Šumadiji i Valjevu, da iz voza izvuku Milana Blagojevića, komandanta Ū. šumadijskog NOP odreda, koji se vraćao sa savetovanja u Užicu i da ga posle zverskog mučenja ubiju.¹⁴ Devetog oktobra 1941. četnici Boža Javorskog uhvatili su u Požegi Vučića Stambolića iz Brezove kod Ivanjice, ubili ga na ulici, a zatim mrtvom povadili Zlatne zube.^{13*}

Četnici iz okoline Požege i Kosjerića, bez obzira što je postojao sporazum o saradnji, napali su kamione koji su prevozili municiju iz užičke partizanske fabrike oružja za borce Valjevskog NOP odreda.¹⁶

Kada su četnici uvideli da ne imogu da spreče širenje NOP-a, Draža Mihailović je pristao da s vrhovnim komandantom NOPOJ Josipom Brozom Titom, 26. oktobra, vodi razgovor o zajedničkoj borbi partizana i četnika protiv okupatora.

Međutim, Draži to nije smetalo da već 1. novembra izda naređenje da se svi četnički odredi povuku s frontova prema Nemcima i da pređu u opšti napad na partizane.

Ova naredba Mihailovića počinje da se sprovodi već prvih dana novembra. Po detaljno razrađenom planu bilo je predviđeno da se napadom na Užice počne noću, između 1. i 2. novembra. Sa svih strana oko Užica stezao se obruč bradatih rulja. U isto vreme, trebalo je da se krene iz Požege, Karana, Drežnika, Kremne i sa Zlatibora. Požeški (četnički komandanti Glišić i Ignjatović pokazali su se i ovom prilikom najrevnosnijim i s velikim i dobro naoružanim jedinicama su krenuli na Užice. Pridružila im se četnička grupacija koja se okupljala u kotlini Lužnice. Napad je počeo sa istočne strane grada. Iz ostalih pravaca planirani četnički napadi nisu ni počeli, jer četnici svojom propagandom nisu uspeali da navedu seljake da se bore protiv partizana. Seljacima sa istočne strane Užica govorili su da ih vode protiv ustaša na Višegrad, Onima sa južne strane da se kreće na front protiv (nemačkih jedinica prema Valjevu, a onima sa Szapadne strane da se ide na front prema Kraljevu. Seljacima iz okoline Kosjerića četnici su pričali kako se ide u Užice na paradu.¹⁷

Napad koji je započela požeško-lužnička četnička grupacija zadržan je na Trešnjici, nekoliko kilometara istočno od Užica. Na ovom položaju (četnička grupacija je, posle teške borbe, potpuno razbijena. Umesto da otmu Užice od partizana, četnici su posle Trešnjice u neredu odstupali prema Požegi, a odatle prema Ravnoj gori, ostavljajući Požegu ponovo partizanskim jedinicama.¹⁸

Istovremeno je planiran i izveden mučki napad četnika Bože Javorskog na Ivanjicu. Neposredno uoči tog napada, četnici su na Palibrčkom groblju iznad Ivanjice, zaključili sporazum o nenapadanju i saradnji sa štabom Ariljskog partizanskog bataljona. Samo nekoliko časova posle toga, četnici Javorskog silovito napadaju na Ivanjicu. Razvila se žestoka borba u kojoj su poginuli politički komesar Ariljskog partizanskog bataljona Stevan Colović i još devet boraca ovog bataljona, kao i pet boraca Moravičke partizanske čete.¹⁹

Da se radilo o organizovanom kontravelucionarnom dejstvu, vidi se iz činjenice što su, u isto vreme kada su napadnuti Užice i Ivanjica, počeli četnički napadi i na Cačak, Guču, Ražanu, Gornji Milanovac, Kosjerić, Kostojeviće i mnoga druga mesta u zapadnoj Srbiji. Nijedan od ovih napada nije uspeo. Svuda gde su pokušali da od partizana otmu oslobođena sela i gradove, četnici su potučeni i razbijeni. U mnogim četničkim odredima tada je nastalo pravo rasulo, jer su iz jedinica bežali mobilisani seljaci, videći da su ih četnici prevarili i povelu u bratoubilački rat.

Još jednom su posle toga četnici pokušali da otmu Užice od partizana. Novi četnički napad pripremljen je na severu i počeo je noću između 7. i 8. novembra

1941. godine. Četničkim snagama, koje su ovom prilikom brojale oko 1.300 ljudi, komandovao je kapetan Dragoslav Račić iz valjevskog kraja. Namera četnika bila je da se iskoristi zauzetost oko proslave oktobarske revolucije u Užicu i da se na prepad upadne u grad. Račićevi četnici nisu uspjeli da iznenade partizane i već pa Metaljci, prevoju prema Karanu, počeo je odlučan partizanski protivnapad. Četnička rulja ubrzo je počela da se povlači preko Karana i Cmokose, prema Kosjeriću. U toku povlačenja, četnici su zarobili veliki broj partizanskih boraca i sa zarobljenim partizanima već 9. novembra 1941. beže i iz Kosjerića prema Ravnoj Gori. Tom prilikom dogodio se četnički zločin koji se smatra najtežim u toku cele njihove izdajničke delatnosti u užičkom kraju. Kolonu zarobljenih partizana, koja se sporo kretala prema padinama Suvobora, sustigao je na Okolištima, između Subjela i Mušića, već poznati četnički zlikovac Filip Ajdačić, tada komandant četničke grupacije oko Kosjerića. Iz grupe zarobljenih partizana izdvojio je 10 istaknutih boraca i organizatora oružanog ustanka iz okoline Kosjerića. Bili su to: Jordan Đukanović, prvi komandir Crnogorske partizanske čete i komandant mesta u Kosjeriću, Jelena Lela Subić — Gmizović, učiteljica iz Seče Reke kod Kosjerića, Mileva Kosovac, učiteljica iz sela Taora pod Povlenom, Prvoslav Gmizović, pravnik iz Kosjerića, Maksim Marković, zemljoradnik iz Kosjerića, Dragoslav Dragi Marković, kamenorezac iz Kosjerića, Milivoje Kević, izbeglica iz Hrvatske koji je radio kao veterinar u Kosjeriću, Velimir Joksimović Era, metalski radnik, rodom iz Ljubiša na Zlatiboru, a živio u Šapcu, kurir Valjevskog partizanskog odreda, Tanasije Tasa Milosavljević, učitelj iz Kostojevića kod Bajine Bašte i Svetozar Poznanović, opančar iz Kosjerića.²⁰

Ajdačić je ovu grupu odveo u Mioničke ridove, klisuru između Skakavaca i Mionice, i tu je počelo sadističko izivljavanje kakvo ljudski um teško može da shvati. Živih svedoka o tome nema, ali je jedna komisija iz Kosjerića, sastavljena od građana, utvrdila stanje u kome su pronađeni leševi. Po telima žrtava bile su ogromne modrice, tela izbodena noževima, drugarice silovane, tragovi paljenja usijanim gvožđem po vratu i dojčkama, izbijeni zubi, odsečeni nosevi i uši, kosti ruku i nogu prebijene, Slomljene vilice izvađene oči — to su samo neki detalji iz zapisnika ove komisije. Devet zarobljenih partizana tu je ubijeno, a deseti, Jordan Đukanović iako je bio ranjen, luspeo je da pobegne. Svratio je u školu u Skakavce da se odmori. Tu su ga sutradan stigli četnici i odmah ubili.²¹

Ni drugi četnički napad na oslobođenu partizansku teritoriju nije uspeo. Sve jasnije se pokazivalo da četnici idu putem izdaje. Upravo tih dana Draža se u Divcima kod Valjeva sastaje sa predstavnicima 10 nemačke komande u Srbiji. Da bi stekao njihovu naklonost on preko Jove Škave u selu Slovcu između 13. i 14. novembra predaje 365 partizana koji su zarobljeni u toku drugog napada na slobodnu partizansku teritoriju. Kasnije, kad je nemačka ofanziva na slobodnu partizansku teritoriju bila skoro pri kraju od ovih zarobljenih partizanskih boraca 270 je streljano na Krušiku kraj Valjeva 27. novembra 1941. godine.²² Samo sa područja Užica i najbliže okoline tada je streljan 71 partizanski borac, a iz dalje okoline užičkog regiona još 26 boraca.²³

Posle razbijanja četničkih grupacija koje su napadale na Ivanjicu, Guču i Čačak, okupile su se tri vojvode tu, selu Lisi u iDragačevu. To su bili Miloje Mojsilović »Sveti Ilija«, Božo Cosović Javorski i Đuro Smederevac. Oni su udružili snage i svoj štab proglasili »Štabom složne braće«. Na mestu Vencu ^snovali 6u logor sa zatvorom, gde su krajem novembra, a naročito u vreme povlačenja partizanskih snaga za Sandžak, hvatali grupe i pojedince, tu ih saslušavali, tukli, streljali, ili odatle predavali Nmcima u Užicu ili Čačku, a ovi ih likvidirali ili upućivali u logore.²⁴ Četnici su na Vencu samo 21. novembra streljali 16 boraca, a među njima i Milana Jankovića Batu instruktora pri Okružnom komitetu KPJ za okrug čačanski i Rada Prelića, partizanskog komandanta u Guči.

Koliko su se četnici bili osilili u Ivanjici vidi se iz naredbe koju je potpisao četnički komandant Mihailo Purić: »... Da bi u srezu moravičkom bio red, rad i poredak na dostojnoj visini, današnjim danom (23. novembar 1941. — prim. MR) u pravosuđu stupa na snagu zakon kneza Miloša ... «**

To je trebalo da znači da se legalizuje batinjanje i premlaćivanje građana.

Jedna od najvećih i najtužnijih tragedija koja je zadesila slobodno Užice 1941. je eksplozija u partizanskoj fabrici oružja, koja je bila smeštena u trezorima Narodne banke. Tom prilikom poginulo je 122 lica, od kojih ih 50 puškarski radnici druge smene. Najnoviji podaci upućuju na pretpostavku da je eksploziju izazvao jedan električar, a organizaciju sabotaže izvršio četnički kapetan Milorad Mitić.²⁶ On je kao četnički oficir za vezu i predstavnik Draže Mihailovića održavao vezu između Vrhovnog štaba NOPOJ i četničkog štaba na Ravnoj Gori. Mitić je odmah posle eksplozije pobjegao iz Užica, ali se posle pada Užica vratio i naneo dosta zla. On je bio Dražin oficir, primao platu «od Nedića, a radio za nemačku Vojno-obaveštajnu službu. Ovaj dvojni agent bio je početkom decembra 1941. komandant četničke Užičke brigade. Za Nemce je radio kao agent do kraja rata, pa (je s njima i pobjegao.

Iako je 20. novembra 1941. došlo do zaključenja sporazuma o primirju partizana i četnika, samo tri dana kasnije, 23. novembra, Draža Mihailović izdaje naređenje svojim komandantima da ne stupaju u borbu protiv nemačke vojske već da napadaju partizane svuda i na svakom mestu.

U vreme nemačke ofanzive na Uzičku Republiku i četnici Draže Mihailovića su, zajedno sa nedićevcima i ljotićevcima, počeli ofanzivu protiv partizanskih snaga. U napad su krenuli od sela Belanovice preko Rudnika i Požege prema Užicu i time štitili bokove nemačkim snagama izvan komunikacija, koje su nadirale iz pravca Kraljevo—Cačak—Užice i Valjevo—Kosjerić—Užice. Takođe su napadali i iz svojih baza na slobodnoj teritoriji u leđa NOP odreda. Po završetku ofanzive, pošto su nemačke, nedićevske i ljotićevske snage uspele da ponovo zauzmu slobodnu teritoriju u zapadnoj Srbiji i Šumadiji, izvesne jedinice Draže Mihailovića po njegovoj naredbi od 30. novembra, legalizovale su se kod Nemaca, koji su ih naoružali i iskoristili za borbu protiv partizanskih boraca i saradnika. Opet su pod nemačkom zaštitom četnici počinili niz masovnih zločina.

Posle ponovnog okupiranja Bajine Bašte, u ovu varoš su došli svi oni koji su iz nje pobjegli kao izdajnici i narodni neprijatelji. S Nemcima su stigli ljotićevci i nedićevci, a iza njih i četnici Boža Javorskog da pomognu u likvidaciji svih onih koji su se borili protiv Nemaca i izdajnika. Odmah je organizovana hajka i lov na partizanske borce. U prvom naletu je uhvaćeno oko 200 ljudi. Pohvatani su borci Račanskog partizanskog bataljona, posle njegovog raspuštanja 16. decembra.²⁷ Otpočela su i slreljanja, a među prvima su streljani Mijo Ninčić, Dragoljub Bešlić i Aljo Akanović. Zločincima je dirigovao Miloje Rajaković, bivši senator. On je određivao ko će biti uhapšen, premlaćen, osuđen i odveden u logor ili streljan.

Prema podacima kojima raspolaže Istorijski arhiv u Titovom Užicu, sa područja bivšeg sreza račanskog poginulo je i poklano od četnika i drugih kvislinga 248 ljudi, a u internaciji su umrla 43 lica.

Početkom decembra 1941. četnici Boža Javorskog vrše i u Ivanjici hapšenje svih pripadnika i saradnika partizanskog pokreta. Tom prilikom uhapšeno je preko 70 lica. Od ovih uhapšenih 20 lica je streljano noću između 15. i 16. decembra u Radulovića polju. O tome je pisalo i »Novo vreme« od 17. decembra 1941. godine: »Preki sud koji je obrazovan u Ivanjici, osudio je juče na smrt 20 komunističkih bandita, koje su uhvatili Moravički odred pod vodstvom Mika Purića i odred Boža Javorskog. Pošto je saslušavanjem utvrđeno da su ovi banditi učestvovali u komunističkim zločinima u ovom kraju, smrtna kazna je izvršena.«

Decembar mesec 1941. godine u užičkom kraju ispunjen je masovnim zločinima nemačke vojske, ljotićevaca, nedićevaca i četnika. Četnici su uvek dejstvovali kao bočna zaštitnica nemačke vojske, bilo u napadu, bilo da dejstvuju kao »kaznena ekspedicija«. Oni su svuda formirali preke sudove koji su odmah saslušavali, sudili i izvršavali presude. Jedine presude su bile batinjanje do smrti, smrt ili predaja nemačkoj vojsci.

U selu Ponikovici, 13. decembra četnici batinaju simpatizere NOP-a, a streljaju partizane Đorđa Krstovića, Žarka Jovanovića i Tatomira Mitrovića. Polovinom decembra su u Kačeru uhvatili Ljubomira Vermezovića i Ratka Stojanovića, partizanske borce, povelili ih u Užice da ih predaju Nemcima, ali su ih pobili na mestu zvanom Kik i bacili u provaliju. Pronađeni su tek u proleće 1942. godine.

U selu Tabanovićima 8. decembra su uhvatili i streljali Srećka Nikolića, Velimira Mačića, Milijana Sindelića, Obrada Kovačevića i Vlajislava Nikolića. Vlajislav Nikolić je preživeo streljanje i sklonio se kod svog rođaka. Ovaj ga prijavi četnicima koji ga oteraju u Bakionicu kod Požege i iubiju. Obrad Kovačević je takođe preživeo ovo streljanje jer je bio pogođen samo u noge, sakrio se od četnika i preživeo rat.

U selu Zdravčićima su 11. decembra streljali Zdravka Tomića, padosava Simanovića, Milutina Jovanovića i Nikita Nikitovića, a u selu Visibabi i Rasnoj su 9. decembra streljali 16 lica.²⁸

U Požegi su četnici vršili streljanje više puta, nekad sami, a nekad zajedno s Nemcima i ljoticčevcima. Streljanja su vršena 13. 16. i 22. decembra 1941, a izatim još tri puta u januaru 1942. godine. Četnici su u Požegi streljali oko 40 lica,²⁹ od kojih su 17 bili borci Ariljskog partizanskog bataljona.³⁰

četnički preki sud osudio je na smrt u Arilju 20. decembra osam lica.³¹ Osuđeni su odmah streljani u dvorištu ariljske Osnovne škole. Istog dana je ovaj sud predao Nemcima 30 boraca Ariljskog partizanskog bataljona. Nemci su ove borce oterali u Užice i sve ih streljali u Krčagovu 28. decembra.³²

četnici su u selima Godoviku i Bećicama kod Požege uhvatili 19 ljudi i oterali u selo Kruščicu iznad Arilja i tamo ih streljali 21. decembra.³³ Iz Kruščice su pohvatane partizane oterali u Požegu gde su ih streljali. U selu Grivskoj³⁴ kod Arilja, četnici su 24. decembra streljali 9 ljudi, a u (selu čičkovi — danas Radoševo — 25. decembra streljali su 11 ljudi.³⁵

Kao što se vidi, teror i zločin četnika su pojačani naročito posle 30 (novembra, kada je izvršena legalizacija četničkih odreda po naredbi Draže Mihailovića, a još više posle 20. decembra kada je Draža izdao svoju »Instrukciju«. Taj Dražin dokument, u stvari, predstavlja neku vrstu političkog programa četničkog pokreta. Po tom dokumentu trebalo je očistiti Sandžak od Muslimana i Bosnu od Hrvata i Muslimana a čitavu državu od nacionalnih manjina.

»Sa komunistima — partizanima ne (može biti) nikakve saradnje, jer se ovi bore protiv dinastije i za ostvarenje socijalne revolucije, što ne sme nikada biti naš cilj, jer smo mi jedino i isključivo samo vojnici i borci za kralja, otadžbinu i slobodan narod.«³⁶ — tako je pisalo u ovoj »Instrukciji« Draže Mihailovića.

Zločini četnika nisu vršeni samo 1941. Nastavljaju se i u 1942. godini. Tako je četnički zlikovac Filip Ajđačić u klanju zarobljenih boraca 2. užičke partizanske čete pokazao još jednom krvožednost kakva se protiv svakom zdravom razumu. Bilo je to 16. januara 1942. u Omanovici između Varde i Makovišta u bivšem Srezu crnogorskom. Očevidac p tome priča:

»Sve su ih ostavili u vešu, vezanih ruku na leđima, i naredili im da legnu na sneg potrbuške. Dognali su ljude iz okoline da igledaju ovaj zločin. Ajđačić je pošao s jedne strane reda u kome su ležali vezani partizani, a Petko Tripković, bivši robijaš, s druge Istrane i takmičili su se ko će pre stići na sredinu. Ajđačić, pošto udari u leđa kamom, rukne kao svinja, lizne krv sa oštrice i svaki put govori: U ovoga je slađa.³⁷

Tu je zaklao i svog sinovca Milića Ajđačića, \opančarskog radnika koji je radio u Užicu, a bio borac 2. užičke partizanske čete.³⁸

Kakav su teror zaveli četnici u moravičkom kraju najbolje pokazuje izveštaj komandanta Ivanjice od 31. januara 1942. u kome se pored ostalog kaže:

»U srezu moravičkom javna, lična i imovinska bezbednost ugroženi su u tolikoj meri da se slobodno može reći da i ne postoje... Ovoj anarhiji mora se jednom stati na put.«³⁹

Iz (ovih, manje više poznatih podataka o četničkim zločinima u užičkom kraju tokom 1941, mogu se izvesti karakteristični zajednički detalji o četnicima i njihovoj ulozi. Pre svega, četnici su u suštini bili (izdajnici bez obzira što su tu svoju delatnost dugo, uporno, bez skrupula, pokušavali da prikriju. Pada u oči da četnici u užičkom kraju, kao i u drugim delovima zemlje, svoje planove i namere ostvaruju najčešće mučki, iz pritaje, iznenada, praveći sračunate planove da se izbegne utisak

o direktnoj izdaji, da se postigne makar i prividan propagandni efekat, a da se u krupnije operacije ne ulazi nikad kad su u blizini jače partizanske snage.

Pada u oči da su naredbodavci d izvršioi četničkih zločina pre svega čuvari bivšeg režima, žandarmi, oficiri stare Jugoslovenske kraljevske vojske, zagriženi seoski politikanti, propali zanatlijski radnici, dakle sve ono i onako kako Marks i Engels u Manifestu kažu: »društveni šljam koji se u revolucionarnim situacijama podigne sa dna društva, uzurpira vlast, slobodu, sva prirodna ljudska prava i zagospodari u nekim momentima situacijom«.

Vršeci zločine, četnici, u stvari, bez ideologije vrše obračun s nosiocima neke druge ideologije u ime neke apstraktne pravde, zavode svoju »pravdu«, čineći time nepravdu ogromnom broju poštenih ili čak nedužnih Sljudi.

Četništvo Draže Mihailovića i Koste Pećanca će u istorij i našeg naroda, i ne samo po onome što su učinili u užičkom kraju, ostati kao najizrazitiji primer nehumanog, sadističkog, varvarskog, a na kraju svega izdajničkog ponašanja prema sopstvenom narodu.

NAPOMENE

- ¹ Izdajnik i ratni zločinac Draža Mihailović pred sudom, Beograd 1946, str. H12
- ¹ Istorija XX veka, Zbornik radova, Beograd, 1959, knj. I str. 187—188
- ⁸ Ivanjica, hronika moravičkog kraja, Beograd 1972. str. 323
- ⁴ Ivanjica, str. 324
- ⁸ Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941—1945, Beograd 1964. str. 86.
- ⁶ Ivanjica, str. 324
- ⁷ Izdajnik, str. 18
- ⁸ Varda, selo kod Kosjerića
• Mliadin Petrović, bravar iz Ljubovije
- ¹⁰ Bajina bašta, Beograd 1969. str. 74—76
- ¹¹ Hronologija str. 116
- ¹⁴ Isto, str. 141
- ¹⁵ Isto, str. 136
- ¹⁴ Istorijiski arhiv Titovo Užice, kartoteka izginulih Kl br. 8023.
- ¹⁵ Zbornik dokumenata NOR, tom I, knj. 1, str. 252 i IA i TU Kl br. 588.
- ¹⁸ Izdajnik, str. 118—119
- ¹⁷ Dr Jovan Marjanović, /Ustanak i NOP u Srbiji 1941, str. 336—337
- ¹⁸ Borba 8. novembra 1941.
- ¹⁹ Hronologija, str. 158
- * • Podaci uzeti iz kartoteke izginulih u Istorijiskom arhivu u Titovom Užicu
- ²⁰ Borba, 18 i 20. novembra 1941.
- ²¹ Izdajnik, str. 65
- ²² Istorijiski arhiv Titovo Užice, Monografska grada br. 648
- ²³ Ivanjica, str. 347—377
- ²⁴ Isto, str. 391
- ²⁵ IA TU monografska grada br. 154
- ²⁶ Hronologija, str. 181
- ¹⁸ U Rasnoj su streljani Dragić Polić, Stevan Korać, Borivoje Ćirjanić i Zdravko Korać, a u Visibabi Dragiša Mandić, Milomir Drounjak, Dragoslav Vasilić, Budimir i Ljubiša Milutinović, Milić Skoković, Milan Mirosavljević, Milomir Korać, Žarko Ćirjanić, Milan Smiljanić, Radosav Marjanović i Slavoljub Berbatović.
- ¹⁶ U Požegi su 13. decembra streljani Drago Đurišić, Vasilije Krsmanović, Obren, Desimir i Milutin Dimitrijević, Stamenko Pavlović, Mihailo Tomić, Milan Gavrilović, Božidar Korać i dr., 16. decembra Kabanica Dušan, Radojko Miletić, Vladimir Ješić, 22. decembra Milivoje Glišić, Vićentije Kovačević, Branislava Raković, i Vojin Mačić i Stanoje Nikolić, a 9. januara 1942. Vladisav Arsović, Ljubomir Nikolić, Radomir Nedeljković i Milorad Timotijević i dr.
- ³⁰ Ariljci, streljani u Požegi su: Zivorad Nešović, Srećko Marković, Andrija, Ostojica i Milojo Vranjevac, Raško Vidojević, Branko Džambas, Ostojica i Radoš Luković, Radoš, Spa-

simir i Miloje Jovanović, Božimir Pilčević, Vojislav Popović, Miloš Marković, Branko i Jovan Novltović.

» Kod škole u Arilju streljani su Milinko Jakovljević, Ljubomir Stojić, Svetozar Ostojić, Ljubiša Karavidić, Obrad Dolović, Sreten Plazinčić, Đorđe Popović i Milisav Tomić. Prethodnog dana streljani su Krsman Zivanović, Miloško Zunić i Dragomir Mićević.

“ U Užicu su streljani Paun Bogičević, Đorđe Bročić, Miodrag, Petar i Radojko Vasilić, Miloško Gajović, Stanimir Glišić, Jovko Draškić, Dobrosav Đorđević, Vidoje i Vojislav Đuković, Božo i Milivoje Žunić, Milenko, Milomir i Miloško Jakovljević, Dragan Trebinjac, Simeun Pajević, Milivoje Stojadinović, Vukašin Kraković, Mladen i Dobrivoje Radović, Zarko i Srećko Marković, Milun i Milivoje Milošević, Milorad i Jovan Jevtović, Mijailo Savović i Milorad Čirković.

¹¹ U Krušci su streljani Milan Jevđović, Velimir, Milutin i Sredoje Ješić, Milenko Kabanica, Milutin Kovačević, Miodrag Marjanović, Janko, Rajko i Tanasije Mededović, Vojislav Mitrović, Nenad i Božidar Mićić, Miloško Nikitović, Milisav Pantović, Dragoljub Savić, Jevrem i Radić Simović i Miloško Trifunović.

⁴ U Grivskoj su streljani Vladimir, Dragojle, Krstimir, Marko i Paun Kaljević, Đorđe Mijailović, Sreten Nenadić, Slobodan Pantović i Pajko Antović.

¹⁵ U Čičkovi su streljani Vojislav i Savo Dorđević, Milosav Krdžić, Miodrag Pavlović, Ljubinko popović, Janko, Paun i Radomir Savović, Blažimir i Vojislav Marković i Matija Sekulić.

“ Dokumenti o izdaji Draže Mihailovića, Beograd 1949, str. 12—13

³⁷ Istorijski arhiv Titovo Užice monografska grada broj 321

“ Cvetovi u Ognju, Titovo Užice, 1970, str. 17

“ Ivanjlca, str. 391

MILOŠ V. PANTELIC

ZLOČINI NEMACA U DRAGINCU I OKOLINI 1941. GODINE

Zabrinuti zbog razvoja situacije u Jugoslaviji, a posebno u Srbiji, vođe fašističke Nemačke pripremile su plan za obračun sa narodnooslobodilačkim pokretom, koji se nezadrživo širio. Razrađujući Hitlerovu naredbu, načelnik Vrhovne komande nemačkih oružanih snaga, general-feldmaršal Kajtel, u svojoj naredbi od 16. septembra 1941, pored ostalog, je precizirao:

»Da bi se nemiri ugušili u začetku, moraju se pri prvoj pojavi bez odlaganja primeniti najoštrije mere da se na taj način silom sprovede autoritet okupacione sile i spreči dalje širenje ustanka. Pri tome imati u vidu da jedan čovečiji život u dotičnim zemljama često ne vredi ništa i da se zastrašujuće dejstvo može postići neobičnom svirepošću. Kao odmazda za jednog nemačkog vojnika mora se u tim slučajevima uzeti kao opšte pravilo da odgovara smrtna kazna 50 do 100 komunista. Način izvršenja smrtne kazne mora još pojačati zastrašujući efekat«.¹

U razradi ove naredbe general-feldmaršala Kaj tela, Harold Turner, šef Upravnog štaba komandujućeg generala za okupiranu Srbiju, još je precizniji u njenoj razradi i sprovođenju u život. Pripremajući analizu situacije i predlažući mere za uguši van je ustanka on, pored ostalog, kaže:

»Sto se tiče akcije čišćenja, smatram, pošto je ugled oružane sile pretrpeo znatne štete usled neuspeha kod Krupnja, Loznice i tu skoro kod Užica, da je već iz razloga prestiža potrebno da se krajnjom bezobzirnošću postupi bar na jednom mestu, kako bi se ovim primerom zastrašili ostali delovi Srbije... Deca i žene održavaju vezu, a staraju se i o snabdevanju. Prema tome mora iskusiti kaznu celokupno stanovništvo, a ne samo muškarci«.²

Da bi slika o zločinima Nemaca u selima Dragincu, Koreniti, Velikom Selu i Cikatama bila potpuno jasna, potrebno je poslužiti se dokumentacijom koju su Nemci tako pedantno vodili, ne znajući da će sami sebe optužiti za zločine počinjene nad nedužnim stanovništvom. Brutalnost fašista ogleda se kroz još jedan dokument, koji je potpisao komandant 18. armijskog korpusa i glavnokomandujući general u Srbiji Frane Berne. Samo jedan dan posle hapšenja i zlostavljanja Sapačana, 25. septembra 1941. on u svojoj naredbi izliva bes i u tom besu, pored ostalog, vraća se na poraze austrougarske i nemačke vojske prvih dana prvog svetskog rata, na Ceru, Mačko vom kamenu, Gučevu i Kolubari. Naredbi daje oznaku stroge poverljivosti, pod naslovom: »Po saopštenju uništiti!«, uz preciziranje da ista mora biti saopštena svim starešinama i vojnicima Trećeg Rajha koji kreću u akciju na ovom terenu. Tekst naredbe je zov na osvetu: »Srbija je u martu ove godine sramno pogazila ugovor o prijateljstvu s Nemačkom da bi s leđa napala nemačke trupe koje su se prikupljale protiv Grčke«.³

General Frane Berne u ovoj naredbi dalje kaže:

»Ako ovde ne postupimo sa svim sredstvima i s najvećom bezobzirnošću, naši će se gubici penjati do neizmernosti. Vaš je zadatak da prokrstarite zemljom u kojoj se 1914. potocima lila nemačka krv usled podmuklosti Srba, muškaraca i žena. Vi ste

osvetnici tih mrtvih. Za celu Srbiju ima se stvoriti zastrašujući primer, koji mora najteže pogoditi celokupno stanovništvo. Svaki koji blago postupa, greši o živote svojih drugova. On će biti pozvan na odgovornost, bez obzira na ličnost, i stavljen pod ratni sud»⁴

Iz citirane naredbe se vidi da je general Berne znao kako su Nemci 1914. prošli na ovom istom terenu i od toga ga je hvatao i strah i panika. Zbog toga se ovako, molećivo a ipak vojnički strogo, obraćao svojim vojnicima.

Imajući u vidu navedene naredbe, Nemci su hteli da dobiju prednost u vremenu te su odmah svoju 342. pešadijsku diviziju uputili preko Krupnju, s ciljem da unište ovo mesto. No to im nije pošlo za rukom. Kolona nemačke 342. pešadijske divizije zaustavljena je na Gajića steni, gde je borba trajala dvanaest dana. Čelo kolone spomenute divizije tučeno je na Gajića steni, dok je zadnji deo 342. divizije tučen i dočekan vatrom partizanskog oružja na Krstu (nedaleko od Loznice), Šajinovcu, Koreniti i Kostajniku. Krajnji cilj ove kolone bilo je Valjevo, ali i da usput uništi sve što se nade pred njom. Nemci su na Gajića steni po prvi put u drugom svetskom ratu napadali partizanske položaje noću, što je još jedan dokaz njihovog straha da neće stići do Valjeva u predviđenom vremenu.

Draginac* se našao u žarištu te bitke pošto su Nemci tu, kao i 1914. godine, bili ometeni u brzom nadiranju prema Valjevu. Zbog toga su nekoliko dana ostali u Dragincu. Tada su se u znak odmazde za sopstvene neuspehe, osvetili nedužnom stanovništvu ovog kraja.

Pored stanovnika ovog kraja, u selima Jadra: Tekerišu, Gornjoj i Donjoj Badanj i, Jarebicama, Filipovićima i Ribarici, nalazile su se i izbeglice iz Mačve i Pocerine bežeći ispred kaznene ekspedicije. Pored njih, meštani ovih sela prihvatili su izbeglice iz Slavonije, Srema, Slovenije i drugih krajeva naše zemlje. Da bi pokupili narod Nemci su pozvali stanovništvo u opštinske prostorije da im navodno podele »objave« za slobodno kretanje. Pronašli su nekoliko mladića, naredili im da pozovu u Draginac sve muškarce od 16 do 70 godina. Sem ovih dečaka, Nemci su i svoje vojnike rasporedili po okolnim selima da »savetuju« narod da prime objave. U Dragincu su angažovali i popa Sretena Protića da ubeđuje narod u neophodnost nošenja nemačke objave. Ljudi iz okolnih sela u kolonama sa svojim sinovima i unucima kretali su se prema Dragincu da prime objave.

Svi nisu poverovali Nemcima, već su se posakrivali po šumama. Videvši da je odziv ljudi slab, nemački komandant je naredio da se prepadima i racijama pokupi što veći broj seljaka. Tako su i na ovaj način uspeali da dovedu veliki broj ljudi u Draginac i improvizuju logor. Kako je koja kolona pristizala Nemci su je zatvarali u crkvu, kafane i podrume. Iz Velikog Sela u Draginac je dovedeno više od stotinu ljudi, a ukupno je ubijeno, spaljeno i masakrirano 276 osoba, među kojima i 23 deteta. Najstravičnije trenutke iz Velikog Sela su doživele porodice: Đurđevića, Gvozdenućića i Burmazovićića. U Jarebicama je ubijeno 475 osoba, od toga trinaestoro dece do deset godina. U Čokešini, 11. oktobra, pobijeno je i spaljeno preko dve stotine, od toga 19 dece do deset godina. U Novom Selu je ubijeno 20 dece, u Koreniti je spaljeno na lomači 95 dece, a ukupno je spaljeno na lomačama i masakrirano preko 160 osoba. U selu Cikatama, 19. oktobra, masakrirano je i pobijeno 396 osoba, od toga 135 dece do deset godina. U spomenutim selima od 17. do 19. oktobra masakrirano je 305 dece uzrasta do deset godina. Kako je ovde reč o Dragincu, njemu se i posvećuje mnogo više pažnje, jer mnogi događaji iz ovoga sela još uvek nisu rasvetljeni.

U Draginac su dovedem ljudi, pohvatani po okolnim selima: Tekerišu, Gornjoj i Donjoj Badanji, Ribarici, Siminom Brdu, Filipovićima, Joševi, Kamenici, Jarebici i Velikom Selu. Varošica je bila tesna da primi sve one koji su prevarom dovedeni. Mnogi su usput pobijeni. Škola, crkva, kafane, sve prostorije pretvorene su u zatvore smrti. Kako nije bilo prostora, Nemci su tavan crkvene kuće pretvorili u zatvor. Sve je bilo ispunjeno pohvatanim građanima. Atmosfera je postala užasna i nepodnošljiva. Počev od 13. oktobra, zatvori su se počeli prazniti. Ostajale su samo stvari, torbe sa nešto hrane, kape, odeća, obuća. Posle su dovodili žene i decu.

Radosav Isaković jedan od preživelih, sećajući se tih dana u Dragincu priča: »Nekoliko hiljada ljudi izgubilo je živote za samo nekoliko dana. Svečano obučeni, krenuli su u Draginac po objave a nađeni su unakaženih lica i razderanog tela eksplodirajućim mecima. Imali smo neprijatnu dužnost da u zajedničku grobnicu stavljamo leševe pod nadzorom nemačkih vojnika i krišom zagledali unakažena lica ne bismo li prepoznali svog komšiju ili svog najdražeg. Prepoznah oca Vidoja. Kao svih, i njegovo je lice bilo unakaženo i ranjavo. Na slepočnici velika rana. Noge i ruke izodbijane. Dugo sam zagledao njega, pa kada videh odeću prepoznah njega i setih se po svečanom odelu, tada iscepanom, da je i on otišao po objavu. Usta su mu bila otvorena a iz njih virili polomljeni zubi i vilice. Kada to videh, navreše mi suze. Sagoh se da ga poljubim, da ga podignem, ali u tom momentu dobih udarac kundakom u leđa od nemačkog vojnika koji se ljutio što sam se kod tog leša duže zadržao. Tako smo mi logoraši, dečaci do 15 godina, morali sakupljati leševe i sahranjivati ih. Svuda oko reke Trna vice ostale su razbacane kape, cipele i drugi predmeti koje su poubijani imali pri sebi. Bile su to zadnje žrtve koje smo sahranili. Mnogi od nas su posle sakupljanja leševa stali na ivicu rake i primili eksplodirajući metak u grudi. Mene su ponovo vratili u logor, sproveli u Loznicu a odatle sam pušten kući.«⁵

Prema položajima na Gajića i Jezdimirovića steni, kod kote 152, iz topova su ispaljivani nebrojeni hici. Kako je koja grupa polazila na streljanje, tako su ispaljivane topovske salve kako bi se zataškali mitraljeski rafali od partizana koji su držali položaje u neposrednoj blizini Draginca.

Svi muškarci od 16 godina pa nadalje, koji su krenuli da prime objavu, poubijani su prvih dana. Ostale su žene i devojke. Nemci su besomučno kidisali na preplašene žene, ne obraćajući pažnju na njihovu molbu da im ostave kćeri pošteđene. Sela su ostala bez muškaraca. U životu su ostali oni koji su se sklonili u zbeg ili otišli u partizane. 16. oktobra Nemci su i dalje vršljali po Dragincu. Uhapšenima niko nije prilazio. Pred noć došli su vojnici pred crkvu. Nemač koji je otvorio vrata napravio je gadljivu grimasu na licu, otpljunuo, odmahnuo rukama i rekao: »fuj — svinje«. Držeći maramicu na ustima ušao je u crkvenu kuću i izdvojio veću grupu dečaka i devojčica. Dečaci i devojčice su odahnuli, jer su izašli na čist i svež vazduh. Zatvorili su majke, a dečake i devojčice odveli na poljanu, gde je bilo masovno streljanje a razbacane ostatke leševa bacali su u jame i zatrpavali.

Nemci su se prosto nadmetali u izmišljanju kazni nad nedužnim stanovništvom. Devojčicu Nataliju Marković oslepili su sipajući joj kiselinu u oči, i od posledica je umrla 1958. godine. Mnoge kuće su ostale puste, a mnoge su izgorele sa svim članovima porodice, kao što je slučaj sa Đurđevićima u Velikom Selu.⁶

Posle sela Cikote, Korenite, Čokešine, Novog Sela i Joševe najviše je stradalo selo Jarebice. U ovom selu ubijeno je 450 žitelja, a odvedeno u loznički zatvor preko 300 žena, dece i nekoliko staraca. Mnoge porodice su ubijene u ovom selu. Pobijena su braća Zivko i Vojin Trifunović. Na mestu tzv. »Breza«, na putu Jarebice—Draginac, Nemci su ubili Rajku i njenog sina Nikolu, dete od sedam meseci. Iz ovog sela nemački vojnici odveli su preko 190 žrtava u selo Draginac i streljali od 10. do 15. oktobra 1941. godine. Ukupno u ovom selu ubijeno je preko 280 žitelja. Nema nijedne kuće iz ovog sela koja nije dala žrtve. Od svih sela u srezu jadranskom najviše je stradalo ovo selo. Poznato je u celom okrugu podrinskom mučenje žrtava koje su iz ovog sela vođene u loznički zatvor. Kolona od preko 360 žena i dece i bolesnih staraca usiljenim maršem sprovedena je u loznički zatvor. Sa porodicama su išla i deca od 2 do 14 godina, plačuci, ali pomoći nije bilo. Posle dugog mučenja deca su vraćena kući, dok su mnoge majke i očevi ubijeni. U ovom selu opljačkano je preko 120 domova i naneta je ogromna šteta. Žrtve koje su ubijene mahom su bili ljudi od 20 do 50 godina starosti a ubijen je i veliki broj mladića od 16 do 19 godina. Žitelji ovog sela, koji su dovedeni u selo Draginac i streljani, zatrpani su u tri masovne grobnice, kod Toškovića kafane. Svi su streljani 13, 14. i 15. oktobra 1941. godine. Selo Jarebice ostalo je potpuno pusto. Nemci su na kraju poklali svu stoku i živinu.

U selo Filipoviće nemačke trupe došle su preko sreza pocerskog i tu, 12, 13. i 20. oktobra 1941. ubili 11 građana, a 25 odveli u Draginac gde su ih streljali. Opljačkali su i popalili 25 domova.

prema njemu, kao da ga je optuživala. Nemo je ćutala i gledala ga. Vojnik je mirno podigao pušku i nišaneći opalio Staniji u glavu. Pala je tu pored majke, a majka iako još u agoniji, osećajući da se nešto strašno događa vrisnula i taj vrisak sledio je krv u žilama onima koji su bili skriveni, tu u neposrednoj blizini, u jednom podrumu. Bila je to porodica Đukanovića, koju je spasao jedan mladi nemački oficir.

Zločin koji se odigrao u porodici Milivoja-Mile Stanića priča je za sebe. Nemci su ušli u kuću Mile Stanića, zatekli su unutra žensko dete, staro svega nekoliko dana. Ležalo je u kolecvi i nemirno se bacakalo nogicama. Čim su ga ugledali, nemački vojnici su povadili bajonete i na ovom malom detetu ostavili devedeset uboda noža. Kada su roditelji došli, našli su je u kolecvi mrtvu. Prilikom sahrane, kada su je izvadili iz kolecke, dete se raspalo. Malog Zivka Cmogorčevića, detence od šest meseci, Nemci su razneli »dum-dum« mecima. Na njemu je bila rana od rane, od eksplodirajuće municije. Radojku Aleksić, devojčicu staru četrnaest godina, nemački vojnici su prvo isekli a zatim joj mrtvoj odsekli glavu.

Porodici Radosa va Krsmanovića nije imao ko krstaču ni spomenik da podigne, jer je cela izginula. I kuća se srušila i postala leglo pacova i miševa.

O tragediji žena i dece sela Cikote odrasli su saznali istog dana, pa i dok je ubijanje bilo još u toku. Mnogi su bili skriveni nedaleko od svojih kuća, pa su bili očevici kako im porodice stradaju, kao što je slučaj sa Krsmanovićima, Rakićima, Matićima, Stepanovićima i kod Antonića porodice.

Među pobijenim stanovnicima sela Cikote bilo je najviše nejake dece, koja su na najsvirepiji način umirala. U selu je nestalo dečije radosti, cike i nestašluka. Umesto toga zacrnele su se zastave u znak žalosti i tuge. Još jedno selo u Jadru izgubilo je svoju mladost, prestalo je da živi. Ostali su samo svuda granitni spomenici: na groblju, gde nije bilo mesta za sve, pored puteva, u dvorištima kuća, da govore o nedelima Hitlerovih vojnika. Ti spomenici i ispisana slova rukom kamenoresca, a sročena ojađenim srcem roditelja, koji je slučajno preživeo pokolj, trajno su svedočanstvo o jednoj teškoj tragediji. Evo nekih od tih teških optužbi:

»Ovde počiva: Stanka Rakić. živ. 65. godina, sin joj Milinko živ. 32 godine, snaje i unučad: Grozdana 30 godina, i njena deca, Milica živ. 10 godina, Velimir 6 godina, Milunka 8 godina, Vera 4 godine, Marija 15 godina, Branko živ. 28 godina, Zivorad 5 godina, Milan 2 godine, Vida 12 godina, Milivoj 10 godina, Olga 1 godinu. Svi izgiboše od nemačke vojske 19. 10. 1941. godine, pred svojom kućom u Cikotaama.«

»Ovde počiva zadruga: Rade Krsmanović, Radosav pož. 65 godina, Branislav pož. 29 godina, Slavoljub pož. 5. godina, Dragoljub pož. 3 godine, Draginja pož. 67 godina, Zorka pož. 28 godina, Olga pož. 6 meseci. Izgubiše živote od nemačke kaznene ekspedicije.«¹⁰

To su ispovesti granitnih spomenika koji teško optužuju fašizam, jednu varvarsku vojnu silu. Podizani su, a Nemci su bili prisutni. Znali su za ove tekstove, ali su ćutali, ne zahtevajući da se natpisi uklone i spomenici poruše. Jedino su to četnici u nekoliko navrata zahtevali, ali su građani ostali pri svome.

Tu u Cikotaama, dok se još zemlja pušila sa humki mališana, žena i staraca, četnici kapetana Dragoslava Račića, pijani, Vodili su pregovore sa Nemcima o saradnji u borbi protiv svog naroda. Na mestu masovnog stratišta u Dragincu, gde je za dan palo hiljade nevinih ljudi, četnici su vodili svoje žrtve na klanje. Na samo stotinak metara od te masovne grobnice, četnici su pijančili, veselili se, dok su preostale žene sahranjivale svoje najmilije.

Neki dečaci i devojčice, sticajem okolnosti iako su bili na gubilištu, uspeli su da prežive. Preživeo je Nikola Matić, koji je bio star osam godina. On je šest dana i šest noći proveo među sedamdeset leševa žena, dece, staraca. Ostao je živ Ljubomir Sakić, dečak, koji je stavio ruke na oči, kada je počelo da puca. Oborila ga je leša leševa i pritisla. Dušanu Živkoviću koji se pritajio, Nemač je stao na nogu i iz pištolja pucao na one koji su još davali znake života. Neke su majke decu gurnule i svojim telom zaklonile pa su tako preživeli, neke su opet obavili oni koji su padali košeni rafalima mitraljeza.¹¹

»Ovde počiva: Spomenka Krsmanović iz Cikota. Poživela je 21 god. pogibe od nemačke ekspedicije 19. 10. 1941. godine, i sin joj Branimir koji požive tri godine.«^{1*}

»Ovde počiva telo Milice Krsmanović sa svojih šestoro dece, Milica živ. 31 godinu, kći Dragica pož. 13 godina, kći Ruža četiri godine, sin Ivan dve godine. Svi izgiboše od Nemačke kaznene ekspedicije«.13*

»Ovde počivaju u miru i spokoju: Slavka supruga Miroslava Krsmanovića. Zivela 30 godina, kći joj Grozdana živ. 11 godina, sin Slavoljub živ. 9 godina, kći Ljubinka živ. 7 godina, sin Vukosav 3 godine. Svi izgiboše pred svojom kućom, od nemačke vojske 19. 10. 1941. godine«.14

*

I pored izričitih naredbi fašističkih glavešina o masovnim odvođenjima građana Podrinja u logore i ubijanju, Nemcima nije pošlo za rukom da obezbede svoju sigurnost na teritoriji koju su osvojili. Besni zbog nemoći da osvojeno zadrže, pribegavali su masovnim pokoljima, deportovanjima i paljenju čitavih sela. Mačvu su spalili do 10. oktobra, a 11. oktobra počeli su masovna istrebljenja i ubijanja u selu Cokešini. Varoš Lešnicu savršeno su sa zemljom, i u ostalim selima palili, ubijali, pljačkali, silovali i uništavali. Tu su i spomenuta sela. Sredstva za obmanu nisu birali. Naredili su nekolicini mladića da naredbu pročitaju svakom građaninu, a koja je po sećanjima preživelih glasila: »Pozivaju se svi muškarci od 16 do 70 godina starosti, da se jave nemačkoj komandi u Draginac, kako bi primili objave za slobodno kretanje. Onaj ko se ovoj naredbi ne bude odazvao biće streljan a kuća i imovina spaljene i uništene«.

U porodicama po selima i varošicama Jadra dolazi do dogovaranja šta da se radi. Zene su bile trezvenije. One su savetovale muževima i sinovima da Nemcima ne idu u ruke, jer su se, naročito starije, sećale 1914. godine, kada je takođe u ovim selima oko Cera i planine Iverak dolazilo do masovnih ubijanja. Međutim, sveštenik Sreten Protić iz Draginca, sveteći vodicu za versku slavu Miholjdan govorio je: »Ljudi idite. Nemci su kulturni ljudi, oni će vam dati te objave i sedite mirni kod svojih kuća. Morate se javiti«. To su isto činili i još neki istaknutiji seljaci — domaćini. Zene su bile energične u zahtevima da se ne ide. Na žalost, mnogi su poslušali sveštenika Protića. Dedovi su uzeli svoje unuke i sinove i odveli ih u sigurnu smrt. Isakovići, Krsmanovići, Pucarevići i drugi iz Jarebica odveli su svoje sinove, golobrade mladiće da bi dobili »objave«. Sa njima su pošla i deca. To su isto učinili i u Velikom Selu, Badanji, Filipovićima i drugim selima. Nepregledne kolone seljaka išle su u ruke Nemcima. Bilo je i po dve stotine, kao što je slučaj u selu Jarebicama. Kako je ko dolazio, ostajao je u logoru u Dragincu. Kući se niko nije vraćao.

Zabeleženo je nekoliko slučajeva da su nemački vojnici i podoficiri pokazivali rukama ljudima da treba da se sklone, a pucali su u vis da bi svojim pretpostavljenim pokazali da je tu posao obavljen. No, na mnogim mestima ovo nije pomoglo.

Kada su pozatvarani, ljudi su videli da su prevareni, kako od Nemaca tako isto i od popa Sretena Protića i drugih. Sve je bilo kasno. Kada su polazili na gubilište mnogi su, prolazeći pored svojih žena i dece koja su bila dovedena u logor, govorili: »Zbogom. Čuvaj decu. Teško mi je što te ne poslušah. Sada je sve gotovo«. Dobacivali su im stvarčice kao što su novčanici, torbice, maramice, moleći ih da to sačuvaju kao uspomenu na njih. Mnogi su dovikivali: »Zeno, gaji sina da nas sveti«.

Nemci su vodili na streljanje po grupama od po 50 ljudi. Cim su poubijani, sledeći koji su dolazili za njima, bacali su ih u već iskopane grobnice, da bi odmah posle toga i sami stajali na ivici grobnice da budu pobijeni.

Uništene su čitave porodice, ali sav izliv besa Nemaca nad nedužnim narodom Gornjeg Jadra, nije doneo nikakvu pobedu. Partizani su opet bili na svojim terenima, o čemu svedoči i izveštaj Štaba nemačke 342. pešadijske divizije, u kojem se kaže: »Partizani su ponovo vraćaju na već osvojeno zemljište. Obučeni su kao obični civili, pa ne mogu da se prepoznaju«.

Područje Jadra još treba dosta istraživati da bi se utvrdio tačan broj žrtava koje su pale od zločinačke fašističke ruke u stravičnom ljudskom masakru od 13. do 19. oktobra 1941. godine.

NAPOMENE

¹ Zbornik dokumenata NOR-a, tom I knj. 1, Beograd 1949, str. 431—432, Naredba načelnika štaba nemačke Vrhovne komande od 16. IX 1941.

¹ Isto, str. 447. Referat dr Turnera od 21. IX 1941.

* Isto, str. 459, Naredba generala Bemea od 25. IX 1941. god.

⁴ Isto.

⁵ Sećanje Radosava Isakovića, Lična arhiva autora.

■ Isto.

⁷ Usmeno kazivanje Milorada Bojanića autoru.

* Isto.

* Natpis na nadgrobnom spomeniku Stanke Rakić iz sela Cikota.

>• Natpis na nadgrobnom spomeniku porodice Rada Krsmanovića.

¹¹ Usmeno kazivanje Miodraga Mige Živkovića iz Cikota autoru.

¹¹ Natpis na nadgrobnom spomeniku Spomenke Krsmanović iz sela Cikota.

¹³ Natpis na nadgrobnom spomeniku Milice Krsmanović.

¹⁴ Natpis na nadgrobnom spomeniku Slavke Krsmanović.

MILAN OBRADOVIĆ

BEZBEDNOSNO-OBAVEŠTAJNE MERE NOP-a U ZAŠTITI SLOBODNE TERITORIJE UŽIČKE REPUBLIKE

Pri razmatranju kompleksa bezbednosti i samozaštite slobodne teritorije u NOR-u i socijalističkoj revoluciji uopšte, a Uzičke Republike posebno, treba istaći da su bezbednost i samozaštita bili integralni deo političke i vojne strategije druga Tita i KPJ u celini. Obaveštajno-bezbednosne funkcije razvijale su se uporedo sa podizanjem ustanka i bezbednosti oslobođene teritorije. Ovo je bilo nužno s obzirom na mesto i ulogu slobodne teritorije u vođenju partizanskog rata.

*

Politbiro CK KPJ i Glavni štab NOPO Jugoslavije, uvidajući važnost slobodne teritorije za razvoj oružanog ustanka i NOR-a, još u julu su izradili »... čitav plan razvitka partizanskih operacija i stvaranja slobodne teritorije u zapadnoj Srbiji, kao baze za uspešno rukovođenje i razvitak oružane borbe«.¹

Time je Tito na početku oružanog ustanka jasno precizirao zadatke partizanskih odreda, partijskih i vojnih rukovodstava za stvaranje slobodne teritorije. Ostvarujući taj vojno-strateški plan CK KPJ i Glavnog štaba NOPOJ i izvršavajući zadatke koje su dobili od Glavnog štaba NOPO Srbije, u jesen 1941, Mačvanski (Podrinjski), Valjevski i Posavski NOP odredi su već prvih dana ustanka razoružali i uništili 17 kvislinških žandarmerijskih stanica i likvidirali 48 opštinskih uprava u selima i manjim mestima.² Time je, istovremeno, stvorena prva slobodna teritorija koja je obuhvatala Mačvu, Podgorinu, Tamnavu i Kosmaj i mesta Krupanj, Loznicu, Banju Koviljaču, Stolice, Ljuboviju, Bogatić i više drugih manjih mesta.

Okupatori i kvislinzi su držali, uglavnom, samo gradove. Stvaranje slobodne teritorije« ... napredovalo je tačno po planu«.³ Time su stvoreni potrebni uslovi da CK KPJ i Glavni štab NOPO Jugoslavije, 16. septembra, pređe iz Beograda u rejon Krupnja, na oslobođenu teritoriju, jer, kako je poznato, drug Tito je od maja do sredine septembra 1941. iz Beograda rukovodio oslobodilačkom borbom u celoj zemlji. Tu je primao izveštaje i odatle usmeravao razvoj ustanka, gradio strategiju i taktiku oslobodilačke borbe i, direktivama upućivanim vojnim i političkim rukovodstvima i člancima u Biltenu Glavnog štaba, pretvarao tu strategiju u borbenu i revolucionarnu praksu.

Prema tome, prve slobodne teritorije su omogućile da se u selu Dulenima, 16. septembra 1941. održi Savetovanje vojnog i partijskog rukovodstva Srbije, na kojem je razmatran plan Glavnog štaba NOPO Jugoslavije i CK KPJ » ... o stvaranju jedinstvene slobodne teritorije u zapadnoj Srbiji«.⁴ Na ovom Savetovanju je odlučeno da se oslobođenjem Čačka, Požege, Užica i drugih gradova proširi slobodna teritorija u dolini Zapadne Morave i poveže sa onom u zapadnoj Srbiji.

Na Vojno-političkom savetovanju u Stolicama 26. septembra 1941, pored ostalih pitanja od istorijskog značaja za razvitak NOR-a i revolucije »... temeljito je pretre-

sano pitanje mogućnosti stvaranja slobodne teritorije u svim pokrajinama, kao što je to već do tada bilo učinjeno u Srbiji«. Na ovom Savetovanju izrađen je plan vojnih operacija za stvaranje slobodnih teritorija.⁵ Tako su, do kraja septembra 1941, oslobođene dve trećine Srbije: od Drine na zapadu, do Velike Morave na istoku, i od Save na severu do Zapadne Morave i Uvea na jugu.⁶

Sem ove teritorije, postojala je slobodna teritorija u to vreme u istočnoj Srbiji (oko Požarevca i Zaječara i na jugu Srbije Toplica, Jablanica i Crna Trava), ali na slobodnoj teritoriji zapadne Srbije — ili Uzičkoj Republici bilo je glavno težište, jer se na njoj nalazilo centralno rukovodstvo NOP-a i glavne snage revolucije.

Procesi razvoja oružanog ustanka, a s tim u vezi i nastanak prvih slobodnih teritorija u pojedinim krajevima Jugoslavije, bili su raznovrsni i specifični. Na području Uzičke Republike, na primer, taj proces je tekao tako što su od komunisti i najsvesniji delu radničke klase najpre formirani manji NOP odredi, bez oslonca na slobodnu teritoriju. Oni su prvim likvidacijama policijskih, žandarmerijskih stanica i opštinskih uprava postepeno stvarali prva oslobođena područja. Nastankom ovih teritorija, kao startnih baza, ostvarivana su, zapravo, dva usko povezana procesa: postepeno širenje slobodne teritorije Uzičke Republike, a s tim u vezi i brojno narastanje partizanskih odreda.⁷ U procesu stvaranja Uzičke Republike ovaj proces je tekao dosta brzo. Slično je bilo u Sremu, Slavoniji, Gorskom kotaru, Sloveniji i Dalmaciji, ali daleko sporije nego u Srbiji. Međutim, u Crnoj Gori, Hercegovini, istočnoj Bosni, Bosanskoj krajini, Lici, Kordunu i Baniji, prve slobodne teritorije su nastale putem masovnog narodnog ustanka. Kada je ustanak došao u krizu, na ovim teritorijama su se, onda, postepeno formirale partizanske jedinice, čete, bataljoni i odredi.

Ove specifičnosti ističemo zato što će one uticati i na oblike, sredstva i metode bezbednosti slobodnih teritorija u NOR-u a iskustva stečena u bezbednosti teritorije Uzičke Republike biće dragocena za druge oslobođene teritorije koje su nastajale tokom NOR-a i revolucije

Prve oslobođene teritorije omogućile su organizovanje partizanskih jedinica i njihov brojni porast, isto tako kao što su partizanske jedinice svojom borbom širile oslobođena područja. To je bio uzajamni proces koji se međusobno prožimao.

Da bi se sagledao značaj slobodne teritorije Uzičke Republike na čije postojanje je neprijatelj tako snažno, brutalno i s raznovrsnim sredstvima reagovao, valja istaći i činjenicu da je ova teritorija, sem ljudstva za popunu partizanskih jedinica, bila osnovni izvor materijalnih sredstava za snabdevanje vojske. Najveći broj radionica, fabrika⁸ i bolnica nalazio se na ovoj teritoriji.

Prema tome, slobodna teritorija Uzičke Republike nije bila samo izvor ljudstva i materijalnih sredstava za popunu i snabdevanje partizanskih jedinica, kao i neophodan uslov za nastanak, razvoj i izgradnju narodnooslobodilačkih odbora i vojno-pozadinskih organa, već je svojim postojanjem snažno delovala na moral stanovništva i boraca partizanskih jedinica i na bezbednost NOP-a uopšte. Ona je bila prva slobodna teritorija — oaza i buktinja slobode u porobljenoj Evropi. To je okupatora uznemiravalo, pa je i pojačao pritisak bojeći se da ne postane »zarazan« primer za susedne oblasti.

OBLICI, METODI I SREDSTVA BEZBEDNOSTI UZICKE REPUBLIKE

Da bi se NOP Uzičke Republike suprotstavio svim ovim nasrtajima i pritiscima bilo je nužno jačanje sistema bezbednosti i samozaštite. Još u pripremi organizovanja oružane borbe i socijalističke revolucije Tito je ukazivao na prisustvo pete kolone i nužnost borbe protiv nje, kao jednom od važnih zadataka komunisti u okviru političkih organizacionih priprema ustanka. Na Majskom savetovanju CK KPJ u Zagrebu⁹, pored ostalih pitanja revolucionarne strategije i taktike KPJ u predstojećoj oružanoj borbi, razmatrano je i pitanje obaveštajne službe.

U skladu s tim, na savetovanju koje je održao sa rukovodećim kadrovima KPJ u Srbiji 29. marta 1941, Tito je pitanju budnosti i bezbednosti posvetio punu pažnju. Obaveštajnom i bezbednosnom aktivnošću bavili su se komunisti na svim nivoima partijske organizacione strukture.

U toku prva dva meseca oružane borbe protiv okupatora i kvislinga u Srbiji, u procesu stvaranja i borbe partizanskih odreda, njihove komande organizuju obaveštajno-bezbednosnu aktivnost u cilju prikupljanja obaveštajnih podataka o neprijateljskim snagama radi uspešnijeg vođenja oružane borbe i da bi svoje jedinice zaštitili od iznenađenja.¹⁰ Naime, u cilju efikasnijeg komandovanja i rukovođenja oružanom borbom, vojno i političko rukovodstvo ustanka osećalo je potrebu za sistematskim i kontinuiranim obaveštavanjem, kako o neprijatelju na neoslobodenoj, tako i na oslobođenoj teritoriji, radi organizovanja mera bezbednosti pozadine. Zato je na Vojno-političkom savetovanju u Stolicama zaključeno »... da štabovi posebnu pažnju posvete organizaciji obaveštajne službe«.

Zauzet je stav da se stvori specijalizovana obaveštajna organizacija NOP-a koja će obuhvatiti prve partizanske odrede (čete i bataljone), a preko komandi mesta i oslobođenu teritoriju Uzičke Republike. Za taj rad trebalo je da bude zaduženo jedno lice u štabu, odgovorno komandantu i političkom komesaru jedinice. To je bilo uslovljeno i potrebom obezbeđenja pozadine pred sve većom najezdom kvislinških i okupatorskih »... špijuna na oslobođenu teritoriju da rovale i špijuniraju među narodom ... «

Iz sačuvanih dokumenata i drugih izvora se vidi da je Savetovanje u Stolicama definisalo i zadatke obaveštajne organizacije NOP-a: istraživače okupatora i kvislinge i njihove oružane snage, raspored, stanje, moral i namere, kao i njihovu aktivnost na neoslobodenoj i oslobođenoj teritoriji; štititi partizanske snage, organe KPJ i NOP-a od prodora neprijateljeve agenture pete kolone.

Prema tome, zamišljeno je da se na stručni način počinje sagledavati prikupljanje podataka o neprijatelju, a što su zahtevale sve veće i složenije akcije NOP odreda Uzičke Republike i drugih ustaničkih žarišta Jugoslavije. To predstavlja prelazak u novi kvalitet i prelazak na viši stepen organizovanosti za vršenje funkcija obaveštavanja, samozaštite i bezbednosti u celini. To je bio ujedno i početak formiranja specijalizovane organizacije u NOP-u sa izdvajanjem posebnih kadrova, čija je dužnost bila da isključivo rade na obaveštajnim poslovima, odnosno na stvaranju izvora obaveštajnih podataka u partizanskim jedinicama i na teritoriji i da sebe u procesu toga rada osposobljavaju za uspešno obavljanje ovih za NOP specifičnih zadataka.

Međutim, potpuno sprovođenje u život zaključaka sa Savetovanja u Stolicama o obaveštajnoj službi NOP-a na području Uzičke Republike omela je nemačka ofanziva na Uzičku Republiku, potiskivanjem partizanskih snaga u Sandžak i reokupacija ovih područja od strane jedinica Vermahta. Ovi zadaci će biti sprovedeni u drugim krajevima Jugoslavije do kraja 1941. (u Bosni, Hercegovini, Hrvatskoj i Sloveniji).

TITO O OBAVEŠTAJNOJ SLUŽBI NA PODRUČJU UZICKE REPUBLIKE

Značaj obaveštajne službe NOP-a najbolje se vidi iz činjenice koliko je pažnju tom pitanju poklanjalo centralno rukovodstvo NOP-a. U Titovom Uputstvu o načinu odbrane oslobođene teritorije, štampanom u Biltenu Glavnog štaba NOPOJ br. 5. od 8. septembra 1941, u tački 4. se kaže sledeće: »Obaveštajna služba. Ona treba da se organizuje što bolje, tako da je obavljaju većinom meštani nama naklonjeni, a što manje naoružani partizani. Treba je organizovati tako da opstanak neprijateljskim i petokolonaškim agentima i špijunima bude na oslobođenom teritoriju, ma i za najkraće vreme, sasvim nemoguć. Pored ovoga, potrebno je da po selima postoje i seoske naoružane straže, za koje se mogu upotrebiti stariji ljudi.¹²

U drugom Uputstvu Tito ukazuje da je »obaveštajna služba važna ne samo radi upoznavanja kretanja neprijatelja... već naročito i zbog toga da se partizani na vrijeme osiguraju od iznenađenja.«¹³

Koliko je tome pitanju najviše rukovodstvo NOP-a pridavalo pažnje, najbolje se vidi iz Titovog Uputstva o načinu osvajanja naseljenog mesta, koje je na-

pisao u Užicu, oktobra 1941. godine. Pobrojani su zadaci obaveštajne službe i precizirani podaci koje treba da prikuplja. U njemu se navodi: »Obaveštajna služba preko obaveštajnih centara prikuplja sledeće podatke: veličina neprijateljskih snaga, raspored neprijateljskih snaga u mestu: po kasarnama i kućama, po mogućnosti i po prostorijama u jednoj kući; rod oružja, naoružanje, tenkovi, artiljerija, mitraljezi i puškomitraljezi u zasedama, defanzivne mere koje je izvršio neprijatelj, prepreke od žice, džakovi na prozorima, mitraljezi po krovovima, rovovi, minska polja, napravljeni brisani prostor, isečeni park, šuma, kukuruz, straže, mesto, naoružanje, patrole — kuda se šalju, kada, njihove veličine i naoružanje, veze neprijatelja: tt (linije) i radio, gde i kada se hrane oficiri i podoficiri i kuda se kreću, gde su glavni petokolonaši, njihova imena i položaj njihovih kuća, koji su najbolji prilazi pojedinim mestima u kojima je neprijatelj.«¹⁴

Vrhovni komandant NOP odreda Jugoslavije je, u sistemu rukovođenja, postavljao obaveštajne i bezbednosne zadatke svakom od subjekata NOP-a jer su osnovne i glavne funkcije obaveštajne aktivnosti i bezbednosti po sadržaju obavljali svi subjekti NOP-a: narodnooslobodilački odbori, partizanski odredi, komande mesta, partizanske i narodne straže, milicija i, kako su ih u Uzičkoj Republici zvali, »seoske naoružane straže«, zatim stanovništvo svih socijalnih kategorija i uzrasta: seljaci, radnici, žene, omladina, pa čak i najmlađi — pioniri.

Narodnooslobodilački odbori činili su osnovni faktor bezbednosti Uzičke Republike. Njihov nastanak i razvitak u Srbiji vezan je za nastanak prvih oslobođenih teritorija. NOO-i su stvarani, sem na slobodnim, i na poluoslobođenim, pa i na neoslobođenim teritorijama, ali je samo oslobođena teritorija pružala potrebne uslove za njihov svestrani razvitak i rad i njihovu punu afirmaciju kao organa nove revolucionarne vlasti. Samo je na oslobođenoj teritoriji bilo moguće korenito i trajno rušenje kvasilniške i okupatorske vlasti, jer je na poluoslobođenim teritorijama vladalo dvovlašće s povremeno jačim ili slabijim uticajem revolucionarnih i kontrarevolucionarnih snaga.

U sistemu bezbednosti Uzičke Republike NO odbori imali su odgovorno mesto i ulogu. Oni su u okviru svoje delatnosti imali i obaveštajno-bezbednosnu funkciju. Na poznatom Savetovanju u Stolicama 26. septembra 1941, KPJ je zauzela stav o daljem razvoju i izgradnji NOO-a na oslobođenim i neoslobođenim područjima. Samo je na području uzičkog okruga delovalo 1941. godine 71 mesni, šest sreskih, jedan gradski, okružni i Glavni NOO za Srbiju.¹⁵

Na osnovu zaključaka sa Savetovanja u Stolicama Edvard Kardelj je, u direktivnom članku u uzičkoj »Borbi«, razradio zadatke narodnooslobodilačkih odbora u šest tačaka. U drugoj tački se kaže da su NOO-i dužni »da obezbede red u pozadini i da ga održavaju pomoću svojih narodnih straža, da vode borbu protiv pojava pljačke, razbojništva, špekulacije i aktivnosti pete kolone ...«

Kao što se vidi, narodnooslobodilački odbori su, u prvo vreme na području Uzičke Republike, predstavljali jedan od osnovnih činilaca bezbednosti njene teritorije. Zahvaljujući njihovoj aktivnosti, i na ovom planu presecani su ili otkrivani mnogi obaveštajni kanali koji su sa okupirane teritorije vodili ka Uzičkoj Republici. NOO-i su radili i na prikupljanju podataka o domaćim izdajnicima i špekulantima, jer su najbolje poznavali ljude i prilike svoga sela i mesta, odnosno sredine u kojoj su delovali. Pored ostalih zadataka, oni su imali dužnost da se brinu o sigurnosti pozadine, preduzimaju mere da neprijateljski obaveštajci i petokolonaši ne mogu »... da rovare po oslobođenoj teritoriji i špijuniraju među narodom ...«

Njihova funkcija je dolazila sve više do izražaja prilikom novih boraca u partizanske odrede i pri angažovanju velikog broja ljudi za rad u pozadini za potrebe fronta. Sve je to zahtevalo povećanu budnost.

Istraživanja pokazuju da su NOO-i dali veliki doprinos na obezbeđenju žičanih veza koje su funkcionisale u Uzičkoj Republici, brinuli su o održavanju ispravnosti linija, vršili zaštitu od neprijateljskog prisluškivanja razgovora (ima dosta podataka da je neprijatelj to praktikovao) i davali pomoć partizanskim jedinicama u osposobljavanju centara veze. Sirenjem teritorije Uzičke Republike i njenim povezivanjem u jedinstvenu celinu, sa centrom u Užicu, povećala se i potreba većeg korišćenja žičanih veza, a time i pojačana odgovornost za njihovu zaštitu.

Ovo je dobilo, još više na značaju posle oslobođenja Užica, kada su u njega stigli CK KPJ i Vrhovni štab, Glavni štab NOPO Srbije, CK SKOJ-a i drugi rukovodeći organi NOP-a s drugom Titom na čelu. Užice je postalo centar odakle se rukovodilo oslobodilačkom borbom i revolucijom u čitavoj Jugoslaviji, pa je zato funkcionisanje žičanih veza i njihova bezbednost bila od velikog značaja.

Radilo se mnogo na razvijanju sistema bezbednosti NOP-a. Na primer, Gradski NOO Užica ulagao je posebne napore da se obezbedi lična i imovinska sigurnost građana, jer je Užice kao centar oslobođene teritorije bio posebna meta i objekt obaveštajnog istraživanja obaveštajno-polijskih službi okupatora i kvislinga. Zato su NOO-i zajedno s drugim subjektima NOP-a organizovali široku akciju protiv petokolonaša, koji su za 67 istorijskih dana Užičke Republike, odnosno 67 dana slobodnog Užica, pokušavali da među narod unesu nemir, paniku i demoralizaciju. Upravo zahvaljujući budnosti organa revolucionarne vlasti i samih građana, u Užicu je sprečen pokušaj neprijateljevih diverzanata da dignu u vazduh električnu centralu.

Isto tako, Gradski NOO Užice energično je progonio špekulante koji su pokušavali da koriste ratnu oskudicu i da se na račun nje bogate. I užička »Borba« podsticala je akcije Gradskog NOO u borbi protiv špekulanata, posvetivši tome i članak pod naslovom »Užice kažnjavaju svoje špekulante.«

Kao što se vidi, u prvim aktima revolucionarne vlasti bila je sadržana i njena revolucionarna suština i bezbednosna funkcija. Rešavajući različite zadatke i obavljajući raznovrsne funkcije, među kojima i bezbednost teritorije, NOO odbori su, kao stvarni i jedini nosioci revolucionarne vlasti, u vezi s ovim pitanjem usko saradivali sa NOP odredima. Ta saradnja je evidentna iz dokumenta iz kojeg je Komanda Posavskog partizanskog odreda avgusta 1941. formulisala zadatke NOO na planu bezbednosti teritorije, u 14. tačaka, a pored ostalih i »prikupljanje preostalog oružja, sastavljanje spiskova o tome gde i kod koga se ono nalazi... kontrola obližnjih drumova i puteva, sprečavanje trgovine s gradovima... likvidacija malih neprijateljskih odeljenja i otvorenih petokolonaša... organizovanje obaveštajne službe i slanje odgovarajućih poverljivih izveštaja preko svojih kurira... rešavanje sitnih sporova među seljacima ..«¹⁸

To znači da su NOO-i pod rukovodstvom Partije, kao revolucionarni organi vlasti na području Užičke Republike bili osnovni nosioci obaveštajno-bezbednosnih funkcija, koje su već prema situaciji i lokalnim prilikama, bile negde više negde manje razvijene. Samozaštitne funkcije u unutrašnjosti Užičke Republike bile su, da tako kažemo, razvijenije od obaveštajnih funkcija, dok su oni NOO-i koji su delovali na periferiji oslobođene teritorije razvijali više obaveštajne funkcije.

U sistemu bezbednosti Užičke Republike od posebnog značaja su bili zadaci koje su obavljali NOP odredi na planu bezbednosti u sklopu oružane borbe protiv okupatora i kvislinga. Narastanjem partizanskih odreda na teritoriji Užičke Republike širila se i lepeza njihovih bezbednosno-obaveštajnih funkcija: borba protiv ubačenih delova, likvidacija neprijateljskih ustanova i rukovodstava, čišćenje terena slobodne teritorije od ostataka ili ostavljenih delova neprijatelja, sprečavanje uspostavljanja kvislinške vlasti, suzbijanje nasilja svake vrste, konsolidacija bezbednosti slobodne teritorije, obezbeđivanje ubiranja letine, održavanje reda na slobodnim područjima u gradovima i većim naseljima do formiranja komandi mesta, otkrivanje i hapšenje narodnih neprijatelja, organizovanje obaveštajne službe i dr.

Pored obaveštajnih, NOP odredi su razvijali i samozaštitne aktivnosti radi čuvanja svojih redova od obaveštajnog prodora od strane neprijatelja. Na to su ih obavezivale tačke 6. i 10. Uputstva Vrhovnog komandanta NOPOJ, a koje glase: »Partizanski odredi moraju na svakom koraku uništavati fašističke odrede, naročito oficire i gestapovce, crne košulje itd. Isto tako, treba nemilosrdno uništavati njihove domaće agente, razne narodne izdajice i provokatore, koji u masama predaju u ruke fašističkih krvnika najbolje sinove naroda, služe kao verni psi okupatore i teroristu naš narod...« U tački 10. se precizira, da »... štabovi i komandiri moraju budno paziti da neprijatelj ne ubaci u partizanske odrede svoje provokatore i špijune. Ako se takvi pojave, treba ih odmah streljati i njihova imena objaviti.«¹⁹

Isto tako, u Titovom Naređenju Glavnom štabu NOPO za Srbiju o radu i zadacima partizanskih odreda se ukazuje na zadatke: »Čišćenja terena od četnika i suzbijanje njihove propagande... Likvidacija petokolonaša, špijuna i svih koji razbijaju narodnooslobodilačku borbu.«²⁰

U duhu ovih stavova, OK KPJ za Valjevo u zahtevu upućenom komunistima kaže: Partija mora svesno raditi na proširivanju, jačanju i učvršćivanju partizanskih odreda i povezivanju odreda sa narodom. Najvažniji je zadatak čišćenje odreda od ubačenih neprijateljskih elemenata.²¹

Prema postojećim mogućnostima, uslovima i konkretnoj situaciji, neki odredi su brže pristupali izvršavanju postavljenih zadataka iz domena obaveštajne službe u duhu dobijenih direktiva, koliko su to prilike i uslovi dozvoljavali, jer je ubrzo usledio i nemački koncentričan napad na Užičku Republiku. U naređenju Štaba Prvog bataljona Kragujevačkog NOP odreda, na primer, 18. oktobra 1941, u jeku najvećih bitaka protiv nemačke ofanzive, zahteva se sledeće: »Po prijemu ove naredbe organizovati obaveštajnu službu od pouzdanih i sigurnih ljudi u selima koja su neposredno kraj Kragujevca. Ovi ljudi imali bi zadatak da odmah obaveste četu za slučaj pojave Nedićevih bandita, zatim da izveste kojim se pravcem kreću, u kojoj jačini, šta imaju od oružja« itd.²²

Partizanski odredi su razvijali veoma intenzivnu obaveštajnu i samozaštitnu aktivnost u sistemu bezbednosti Užičke Republike. Iako u partizanskim odredima nisu postojali obaveštajni organi u vidu štabnih funkcija, jer se nije stigla izvršiti institucionalizacija specijalizovane obaveštajne službe na bazi stavova sa Savetovanja u Stolicama, sadržaj rada štabova i jedinica obuhvatao je i obaveštajnu i bezbednosnu aktivnost pošto su to potrebe nalagale. Svaki starešina i svesniji partizanski borac prihvatio je dobrovoljno zadatak da, pored izvršavanja borbenih zadataka, prikuplja podatke o neprijatelju i da budno pazi na njihove pokušaje da špijunskim i subverzivnim aktivnostima podriju snagu i čvrstinu partizanskih jedinica.

Iz sačuvanih dokumenata se vidi da su komande mesta, seoske, narodne straže i milicija činile važan element u sistemu bezbednosti Užičke Republike. Na početku oružanog ustanka u Srbiji, dok nisu oslobođena veća područja, nije ni bilo potrebe za stvaranjem vojno-pozadinskih organa. Štabovi NOP odreda su u prvo vreme, pored operativnih funkcija, mogli uspešno obavljati i funkciju vojno-pozadinskih vojnih vlasti. U tome su im veoma uspešno pomagali NO odbori, koji su izuzimali deo poslova koje bi sprovodile vojno-pozadinske vlasti (mobilizacija i bezbednost teritorije). Međutim, kada su borbeno dejstva u Užičkoj Republici dobila karakter upornije odbrane slobodne teritorije, tada se ukazala potreba za stvaranjem posebnih vojno-pozadinskih organa, koji su pored redovnih zadataka, imali i zadatke obezbeđenja slobodne teritorije. Te bezbednosne zadatke komandi mesta najbolje je izrazila užička »Borba« u članku od 19. oktobra 1941, u kome se ističe da »... naši partizani nemaju vremena da paze na razne sumnjive tipove u pozadini. To je zadatak pozadinskih organa i svih poštenih rodoljuba, koji žele dobra svojoj napaćenoj domovini. Svako vršljanje petokolonaša u pozadini jeste zabijanje noža u leđa našim borcima na frontu...«²³

Zadaci vojno-pozadinskih organa u sistemu bezbednosti teritorije Užičke Republike jasno su precizirani. Prve komande mesta na ovom području formirane su u Krupnju, Požegi, Užicu i Bajinoj Bašti.²⁴ Njihov zadatak je bio da snabdevaju partizanske jedinice na položajima hranom i borbenim potrebama, vrše evakuaciju i zbrinjavanje ranjenika, da obezbeđuju slobodnu teritoriju, da na njoj održavaju red i mir, da u pozadini vode borbu protiv neprijateljskih špijuna, agenata i petokolonaških elemenata i da štite objekte od vitalnog značaja za NOB (ustanove, privredna preduzeća, putne i druge objekte). Neprijateljske grupe doživljavale su neuspeh, osim jedne, koja je uspela da podmetne eksploziv u tunel koji je povezivao podzemno sklonište od napada iz vazduha i užičku fabriku oružja.²⁵

Iz sačuvanih dokumenata i drugih izvora je evidentno da su seoske, partizanske i narodne straže imale važno mesto i ulogu u obezbeđivanju oslobođene teritorije koja je zahvatala Užičku Republiku. One su se razvijale uporedo sa širenjem slobodne teritorije i razvitkom NOO-a, a nešto kasnije i komandi mesta, izvršavajući bezbednosne egzekutivne i policijske zadatke. Pre svega, imale su zadatak zavođenja

reda i mira i bezbednosti na oslobođenoj teritoriji, vodile borbu protiv panike, demoralizacije, sprovodile i obezbeđivale ratne zarobljenike, hapsile i vršile kontrolu nad sumnjivim licima putem uvođenja propusnica, objava i legitimacija, vršile egzekuciju petokolonaša i špijuna kojima su sudili vojni sudovi za krivična dela služenja okupatoru u borbi protiv vlastitog naroda i dr.²⁶

Narodne partizanske straže u Uzičkoj Republici, kao izvršni bezbedno-obaveštajni organi NO odbora i komandi mesta, imale su važnu ulogu. U Uziču je od prvih dana rada Gradskog NOO formirana četa milicije »umesto ranije policije i žandarmerije«.²⁷ Ona je imala zadatak da se stara o redu i bezbednosti u gradu, da izvršava neke odluke Gradskog NOO, »da otkriva i hapsi špijune, sabotere i petokolonaše«. U Uziču je postojala i odbornička, odnosno Gradska partizanska četa koju su činili članovi NO odbora. Ona je, po potrebi, pored bezbednosnih, izvršavala i borbene zadatke.

Slične zadatke je narodna milicija izvršavala i u Čačku: »Na zboru koji je održan u Čačku, 18. novembra 1941. godine... povorka se završavala narodnom milicijom, koja je bila toplo pozdravljena »zabeležila je uzička »Borba«.²⁸ Ona je, kao i u Uziču, »proganjala narodne neprijatelje, vršila uviđaje, pretrese i hapšenja, vodila borbu protiv špijunaže i svih oblika služenja neprijatelju, zatim pomagala narodnooslobodilačkim odborima u sprovođenju propisa, odluka i uredbi.«

Istraživanja potvrđuju da je stanovništvo Uzičke Republike bilo osnov bezbednosti. Partijsko i vojno rukovodstvo je odmah pozvalo stanovništvo da svojim obaveštenjima o neprijatelju pruži pomoć partizanskoj vojsci. »Pomognite svim sredstvima borbu narodnooslobodilačkih snaga... Javljajte im pozicije okupatora. Onemogućavajte odvratnu rabotu petokolonaša i drugih izdajica — uništavajte ih na svakom koraku. Učinite sve da se neprijatelj u vašem gradu unapred oseti izgubljen i ugroženim na svakom koraku«²⁹ — kaže se u apelu koji je Glavni štab NOPOJ, 1941. uputio stanovništvu okupiranih gradova i uporišta.

Postoji više sačuvanih izvora iz kojih se vidi da su sve kategorije stanovništva Uzičke Republike (radnici, seljaci, žene, omladina, pa čak i najmlađi-pioniri) obavestavali partizanske odrede, organizovano i samoinicijativno, o neprijateljskim špijunima koji su upućivani na oslobođenu teritoriju« ali zahvaljujući budnosti čitavog naroda ovakvi izrodi su brzo otkrivani i uništavani.«³⁰

Devetnaestogodišnja omladinka, Olga Đurović, obavestavajući Uzički NOP odred 0 tome da ga neprijatelj opkoljava, poginula je na tom zadatku na Gradini, avgusta 1941. godine. Njenim pravovremenim obavještenjem, odred je izbegao opkoljavanje 1 neprijatelju naneo gubitke.³¹ Stanovništvo je obavestavalo partizanske jedinice i tokom ofanzive na Uzičku Republiku, odnosno posle reokupacije Uziča od Vermahta.« Seljaci koji su došli iz Uziča — piše u jednom izveštaju — pričaju da u Uziču ima Nemaca ... da su pre nekoliko dana krenuli vozom iz Kremne a odatle peške u pravcu Vardišta i Mokre Gore... Među četnicima, a naročito među njihovim vođama, postoji trvenje i sukobi, tako da ima dosta slučajeva da jedni druge ubijaju zbog položaja.«³²

Na slične primere obavestavanja stanovništva nailazimo i u izveštajima s područja Valjevskog, Čačanskog, Mačvanskog, Posavskog i drugih NOP odreda. Svoj doprinos na zaštiti teritorije Uzičke Republike dali su i pioniri. Na terenu Ariljske partizanske čete pioniri su organizovali izvidnice. »Na svim prilazima selu zapisao je Rodoljub Čolaković — bile su postavljene dečje straže. To nikome ne pada u oči i čim se neko nepoznato lice pojavi na prilazu selu, jedan mališan se odvaja od grupe i trkom odlazi u kasarnu da javi da se takav i takav čovek uputio kroz selo. Dežurni čete šalje patrolu, koja nepoznatog privodi četi na saslušanje.. Na slične primere nailazimo i kod pionira sela Radobuđe, kod Arilja, i drugih mesta.«³⁴

Sve to pokazuje duboko revolucionarni karakter NOP-a i povezanost njegovih oslobodilačkih ciljeva s težnjama naroda ka slobodnom i humanijem životu. Otuda je i razumljivo što je sistem bezbednosti Uzičke Republike bio duboko oslonjen na narod i uglavnom uspešno izvršavao svoje zadatke u veoma teškim uslovima neprijateljevog obavestajnog pritiska. Neprijatelju nikada nije ni pošlo za rukom da pronikne u osnovne izvore na kojima se zasnivala snaga i nepobedivost NOP-a

i njegovih oružanih snaga. Tu i tamo bilo je delimičnih sagledavanja, pa je to nemačka i kvislinska dokumentacija i zabeležila.

Šef Upravnog štaba vojne okupacione vlasti u Srbiji, dr Turner, u svom izveštaju Berlinu, 1941. piše: »... pokušali smo svim sredstvima ... ali ništa ne pomaže ... Svi pokušaji da se narod kanališe u jednom konstruktivnom pravcu i odvoji od komunista, propali su.«³³

Na slične ocene o narodu Uzičke Republike nailazimo i u izveštajima obaveštajnih organa nemačke 718. divizije, čiji su delovi učestvovali u borbama na ovom području.« Ustanički pokret u Srbiji raspolaže dobrim i zdravim vodstvom, a saradnja celog stanovništva olakšava im obaveštajnu i izviđačku aktivnost.«³⁶

Interesantno je citirati i jedno mišljenje nemačkog posleratnog pisca o obaveštajnoj aktivnosti stanovništva. General-pukovnik Vermahta, Lotar Rendulic, komandant nemačke II tenkovske armije, piše u svojim memoarima: »...Svi krugovi stanovništva obaveštavaju partizane i skrivaju ih... Da bi se uspelo, jedinice su morale bez izazivanja pažnje biti dovedene u položaj sa koga bi se mogao sprovesti koncentričan napad na partizane. No, to se moralo držati što je moguće duže u tajnosti, jer bi se inače partizani sa svojom izvanrednom obaveštajnom službom i službom izviđanja, uz pomoć stanovništva, pre vremena izvukli iz pripremljenih zahvata...«³⁷

Zbog toga su nemački okupatori predlagali iseljavanje stanovništva s delova Uzičke Republike. »... Pošto je na pragu zima — predlaže dr Turner generalu Baderu, u jesen 1941. — to bi potiskivanje žena i dece s ustaničke teritorije u južne, puste planine, predstavljalo za ustanike katastrofu u pogledu ishrane...« On zahteva da se čitav kraj Mačve očisti od stanovništva potpuno i predlaže da se na ovaj region dosele folksdojčeri iz Banata i Srema. Dalje ovaj zlikovac predlaže da se »pomoću novca i poverenika utvrdi ko je u toku ovih meseci pripadao bandama ili ih pomagao. Ove bi ljude bespoštedno trebalo sve streljati«.³⁸

Nekoliko sačuvanih izvora ukazuje da su subjekti NOP-a, u organizovanju sistema bezbednosti Uzičke Republike, koristili i druge izvore obaveštavanja o neprijatelju, a to su okupatorska i kvislinska zaplenjena dokumenta, koja su bila od obaveštajne vrednosti. U ta dokumenta su spadali zaplenjeni arhivi policijskih žandarmerijskih stanica i opštinskih uprava: razni spisi, legitimacije, platne knjižice, pisma, dnevnici, fotografije, sekcije za ucrtanim planovima i namerama okupatora, zatim razne šeme, zapovesti, naređenja, izveštaji, zabeleške, dnevnici i sve ono što je bilo izvor o radu i metodima protivničke obaveštajne službe protiv NOP-a.

BEZBEDNOSNO VASPITAVANJE STANOVNIŠTVA I BORACA

Zbog težine i složenosti zadataka na bezbednosno-obaveštajnoj zaštiti slobodne teritorije Uzičke Republike, KPJ i svi činioци NOP-a su od prvog dana oružanog ustanka, u sklopu napora za opšte podizanje klasno-političke svesti kod stanovništva, posebnu pažnju poklanjali razvijanju svesti o bezbednosti, kao delu revolucionarne svesti. Primenjivani su različiti metodi i oblici političkog rada: sastanci, konferencije, zborovi, mitinzi i slični dodiri političkih aktivista s narodom. Vršeno je redovno informisanje, upoznavanje naroda i partizanskih boraca sa ciljevima NOB-e, ukazivano na metode i oblike neprijateljeve propagande, špijunaže i subverzije prema Uzičkoj Republici, na značaj budnosti i posledice nebudnosti.

U bezbednosnom vaspitanju stanovništva i partizanskih boraca stalno je afirmisano načelo samozaštite, što je imalo za rezultat povećanu budnost i veću odgovornost na tom planu svakog pojedinca, organizacije i kolektiva. To je kod stanovništva izostravalo osećaj za bezbednost, čime je umanjivana mogućnost neprijateljskih obaveštajnih službi da uspešno prodiru, nađu uporišta i da ostanu neotkrivane na oslobođenoj teritoriji.

Istraživanja pokazuju da su partizanska štampa i publicistika Uzičke Republike imale veoma važnu ulogu u bezbednosnom vaspitanju stanovništva i partizanskih

boraca. Štampa je objavljivala poučne primere o načinu otkrivanja i likvidacije neprijateljevih špijuna, agenata i diverzanata, pratila i objašnjavala metode rada okupatora i kvislinga na planu obaveštajne delatnosti protiv oslobođene teritorije i NOP-a. Ovi metodi su se menjali u pojedinim periodima postojanja Užičke Republike.

Kada su narod zapljuskivale laži i klevete okupatorske i kvislinške štampe i radija, štampa Užičke Republike je svojim jasnim, pravilnim i objektivnim obaveštavanjem naroda, razbijala te klevete i dezinformacije. Štampu Užičke Republike su uređivali i u njoj saradivali najviši partijski rukovodioci: Tito, Kardelj, Lola Ribar i drugi. Pored toga što je istinito obavestavala narod o događajima, ona je dala veliki doprinos organizovanju i mobilizaciji naroda za oružanu borbu i odbranu oslobođene teritorije.

Jedan od glavnih zadataka štampe Užičke Republike bio je da pred narodom sistematski raskrinkava izdajstvo narodnih neprijatelja i slugu okupatora — četnika, ljotićevaca, nedićevaca i ostalih izroda. To je ovu štampu činilo veoma popularnom u narodu. Ona se rukovodila poznatim principom da se može boriti samo onaj koji svesno mrzi neprijatelja i voli svoj narod, zemlju i slobodu.³⁹

Navodimo nekoliko primera koji delimično ilustruju aktivnost štampe na razvijanju svesti o bezbednosti i samozaštiti. Povodom izvršene diverzije neprijatelja u užičkoj fabrici oružja, užička »Borba« je pisala: »Boriti se protiv nebudnosti — znači boriti se protiv učmalosti, javašluka i liberalizma, boriti se za Partiju, za svoj narod. Nebudnost je zločin prema Partiji i narodu.«⁴⁰

»Nemojte dozvoliti da razni špijuni i petokolonaši ostanu pošteđeni od kazne koju su zaslužili« — obraća se borcima i narodu list čačanskog NOP odreda »Dragiša Mišović« u broju 1. od 15. novembra 1941, pa nastavlja: »Borba protiv izdajnika i petokolonaša postavlja se u isti red kao i borba protiv okupatora. Zla koja je narod pretrpio izdajničkim radom petokolonaša su neizmerna. Zato borba protiv njih mora biti nepomirljiva.«⁴¹

Ili, na primer, u članku »Borba s petom kolonom«, užička »Borba« u broju od 19. oktobra 1941. upozorava svoje čitaoce da pojačaju budnost i ističe: »Neprijatelj prikriveno šalje svoje agente i špijune u pozadinu sa zadatkom da organizuju petu kolonu,⁴² koja treba da napada partizane s leđa«, pa nastavlja da »... svako vršljanje petokolonaša u pozadini jeste zabijanje noža u leđa našim narodnim borcima na frontu.«⁴³

Napis u »Borbi« od 21. oktobra 1941, konkretno ukazuje na metode rada obaveštajno-policijskih službi okupatora i kvislinga, daje osnovne elemente partizanskim borcima i stanovništvu za lakšu identifikaciju aktivnosti usmerenih prema Užičkoj Republici i jedinicama koje su se borile i živele na njoj, da bi ih podrivali iznutra. »Pokušavaju — kaže se u tom članku — da nam se uguraju u redove boraca za oslobođenje srpskog naroda, da u te redove unose nepoverenje, da razorno utiču na inače iskrene i poštene, ali nedovoljno budne partizanske borce. Svaki takvi pokušaji, čak i onda kada njihovi izvršiocu nisu svesni, nije ništa drugo nego pomoć neprijatelju.«⁴⁴

Kako se vidi, poruke u napisima štampe koja je izlazila u Užičkoj Republici, i koje su imale za cilj da razvijaju svest o bezbednosti i samozaštiti, bile su kratke, ali veoma konkretne, precizne i napisane rečnikom koji je mogao svako da razume, tj. odakle preći opasnost i u kom pravcu stanovništvo i revolucionarne snage treba da usmere svoju pažnju kako bi zaštitili svoje redove od obaveštajno-subverzivnih aktivnosti neprijatelja.

Kako smo već istakli, i drugi oblici političkog rada bili su u funkciji bezbednosti i samozaštiti, a naročito neposredna živa reč aktivista NOP-a, predstavnika NOP odreda i odbornika narodnooslobodilačke vlasti u političkom radu s narodom. Tako na primer, na velikom narodnom zboru koji je održan u Užicu, 3. oktobra 1941, govornici su isticali zadatke na planu jačanja budnosti i bezbednosti, a naročito da su »dužnosti danas svakog rodoljuba da narodnom sudu preda sve izdajnike.«⁴⁵ Isto tako, na mitingu koji su održali radnici ložionice i kolnice, odbornici su istakli da je neophodno što pre »radi pravilnog funkcionisanja radionice izvršiti čišćenje petokolonaša i neprijatelja, jer radništvo treba slobodno od njih da radi i da bude obezbeđeno u svojoj sredini od podmuklih sabotera.«⁴⁶

Iz izloženog se vidi da su oblici obrazovanja stanovništva i boraca na planu bezbednosti i samozaštiti bili raznovrsni i efikasni. Tome su davali svoj pun doprinos sve organizacije i svi subjekti NOP-a, pod rukovodstvom KPJ.

Kontrola i provera ljudstva koje je iz okupiranih područja i uporišta Srbije dolazilo na terene Uzičke Republike u partizanske odrede, u rukovodstva NOP-a i organe narodnooslobodilačke vlasti, bila je jedna od mera bezbednosti NOP-a tokom 1941. godine, jer je bilo pokušaja ubacivanja špijuna, pod firmom »dobrovoljaca«. KPJ je kao princip uvela proveru tih ljudi preko partijskih organizacija iz gradova i uporišta pod okupacijom, zatim kontrolu dozvola, propusnica i objava, ograničenje kretanja, blokadu oslobođenih naseljenih mesta, kontrolu prelaza na rekama (radi sprečavanja ubacivanja neprijateljevih špijuna i agenata), legitimisanje, raspisivanje poternice, patroliranje, ograničavanje trgovine sa teritorijom pod kontrolom neprijatelja, zabranu šverca, sprečavanje snabdevanja neprijatelja, oduzimanje oružja i vojne opreme, zabranu lova, prismostru nad licima puštenim iz zatvora i drugim sumnjivim elementima, kontrolu izbeglica, zabranu kretanja po određenim zonama (posebno zarobljenika i hapšenika), borbu protiv pljačke, dezerterstva, registrovanje ratnih zločina okupatora i njegovih pomagača, kontrolu čuvanja objekata na putevima i mestima važnim za vođenje rata, borbu protiv lažnog predstavljanja, obezbeđenje zatvora i druge mere.

Polazeći od evidentnih činjenica na koje smo ukazali tokom dosadašnjeg razmatranja, može se konstatovati sledeće:

1) Od prvih dana stvaranja Uzičke Republike, posvećivana je odgovarajuća pažnja zaštiti ove teritorije od svih vidova subverzivnog i obaveštajnog dejstva obaveštajno-poliucijskih službi okupatora i kvislinga. Aktivnost na zaštiti ove teritorije morala je biti intenzivna, jer se na njoj nalazilo centralno rukovodstvo NOP-a, pa je zato bilo stalno težište obaveštajnog istraživanja neprijatelja.

2) Vojno-političko rukovodstvo NOP-a pridavalo je veliku pažnju problemu slobodne teritorije, kao izvoru ljudstva i materijalnih sredstava za oružanu borbu i revoluciju, kao osnovicu za dalja borbena dejstva, rukovođenje operacijama i dalje širenje NOB-e i revolucije, kao bazu za izgradnju radionica, skladišta, bolnica, prostora za odmor, ishranu i reorganizaciju partizanskih jedinica.

3) Upravo zbog velikog značaja Uzičke Republike za razbuktavanje NOR-a i revolucije, okupator je svestrano i veoma gnevno reagovao i svim mogućim sredstvima nastojao da slomi svaki otpor, izvrši reokupaciju i uništi NOP i njegove oružane snage.

4) Zbog takve namere okupatora i kvislinga, za svih 67 dana Uzičke Republike, bilo je potrebno izgraditi snažni sistem bezbednosti, čiji su elementi bili svi subjekti narodnooslobodilačkog pokreta, i primeniti raznovrsna sredstva i oblike bezbednosti.

5) Vojno-političko savetovanje u Stolicama je postavilo za zadatke stvaranje posebne specijalizovane obaveštajno-bezbednosne organizacije NOP-a koja bi se isključivo bavila tim pitanjima. Međutim, na području Uzičke Republike njeno organizovanje i institucionalizovanje nije dovršeno, jer je to prekratila prva neprijateljska ofanziva na Uzičku Republiku. To je sprovedeno u drugim regionima Jugoslavije zahvaćene oružanim ustankom, a stečena iskustva Republike u tome radu su bila od naproćenjive vrednosti.

6) Na području Uzičke Republike postojala je obaveštajna i bezbednosna aktivnost po sadržaju, koju su činili svi subjekti NOP-a. Usavršavali su se oblici i metodi rada, koje su nametali ratna praksa i ponašanje neprijatelja. Tome su dali svoj veliki doprinos NOO, NOP odredi, komande mesta, seoske i gradske naoružane straže, narodna milicija, a osnovu sistema bezbednosti činilo je stanovništvo Uzičke Republike koje je bilo opredeljeno za NQP.

7) Intenzivan ideološko-politički rad na teritoriji Uzičke Republike, koji je podsticalo centralno rukovodstvo NOP-a, kao i vojno i političko rukovodstvo Srbije, sa sedištem u Užicu, bilo je od velikog značaja i za razvijanje bezbednosti i samozaštite kod stanovništva i partizanskih boraca, što se pozitivno odražavalo na bezbednost teritorije u celini.

8) Stampa i publicistika koja je izlazila u Uzičkoj Republici imala je neprocenjivu ulogu u bezbednosnom vaspitanju stanovništva i partizanskih boraca, a to je imalo za rezultat povećanu budnost i odgovornost. To je izoštravalo osećaj za bezbednost, a time umanjivalo mogućnost neprijatelja da ostane neotkriven na slobodnoj teritoriji.

9) Zahvaljujući povećanoj budnosti, sprečeni su mnogi pokušaji neprijatelja da digne u vazduh važne objekte. Međutim, nebudnost je plaćena velikim žrtvama i uništavanjem materijalnih vrednosti, jer je neprijatelju uspelo da izvrši diverziju u uzičkoj fabrici oružja. Ovo je nanelo znatne materijalne štete i izazvalo psihološke posledice i iz toga su izvučene pouke u daljem razvoju NOR-a i revolucije.

10) Po drugi put stvorena Pariška komuna — Uzička Republika — bila je jedina oaza i bastion slobode za narode porobljene Evrope. Ona je snažno zračila na dizanje ustanka i razgaranje NOR-a i revolucije, ne samo na susedne teritorije, nego i na susedne zemlje.

11) Iskustva koja su stečena u Uzičkoj Republici u svim domenima rata i revolucije, pa i na planu bezbednosti i obaveštajnog rada, bila su od neprocenjive vrednosti i značaja za dalji razvoj obaveštajnih i samozaštitnih funkcija NOP-a i njegove specijalizovane organizacije — obaveštajne službe NOR-a u drugim krajevima Jugoslavije.

NAPOMENE

¹ Josip Broz Tito, Peti Kongres KPJ (stenografske beleške, str. 50)

* Oslobođilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945, Vojnoistorijski institut, Beograd, knj. I, str. 29 (u daljem tekstu oslobođilački rat).

* Tito, Peti kongres KPJ, str. 143.

* Oslobođilački rat, knj. I, str. 57.

¹ Tito, Peti kongres KPJ, str. 59.

" Oslobođilački rat, knj. I, str. 66.

' Neki su NOP odredi u Srbiji za sedam dana narasli od 37 na 360 ljudi. Brojno stanje odreda, u užem području Srbije, kretalo se od 250 do 1.800 ljudi a negde i do 4.500 boraca (Vidi: Zbornik NOR, tom I/1, str. 40, i Oslobođilački rat, I, str. 55).

* Vlado Strugar: Rat i revolucija naroda Jugoslavije 1941—1945, Beograd, 1982, str. 362—383, Božidar Bogdanović, Uzička Republika, prilog Politici od septembra 1976.

■ Savetovanje je održano u drugoj polovini aprila 1941. Zbog konspiracije, u dokumentu je napisano da je održano u maju. Otuda se ono u partijskim dokumentima spominje kao majsko savetovanje.

>" Tito, Vojna djela, knj. X, str. 22.

^{II} Isto, str. 38.

** Isto, str. 32.

¹¹ Zbornik NOR, tom II/1, str. 55—56.

" Tito, Vojna djela, I, 32.

« Dr Leo Geršković, Historija narodne vlasti. Beograd, 1957, str. 92 (u daljem tekstu: dr Leo Geršković, n. d.).

" Tito, Vojna djela, I, str. 38.

¹¹ Isto, str. 38—39.

¹¹ Zbornik NOR-a, tom I/1, str. 68—69.

" Tito, Vojna djela, I, str. 22.

*• Isto, str. 49.

*• Arhiv CK KPJ br. 11/42..

" Zbornik NOR-a, tom I, str. 195—196.

" Istorijski arhiv KPJ, tom I, knj. 1, str. 15.

^M U razvoju prvih komandi mesta u Srbiji bilo je i takvih primera, kao Sto Je slučaj u Čačku i Požezi, gde su uporedo postojale zajedničke komande mesta, odnosno dve komande — partizanska i četnička. To je bilo vreme kada su Vrhovni Stab i Tito ulagali napore da ujedine i okupe sve snage srpskog naroda u borbi protiv okupatora (Vidi: Tito, Peti kongres KPJ, str. 64.).

- ¹⁵ Prilikom diverzije izvršne od okupatora i domaćih izdajnika izginuli su mnogi ne-dužni građani koji su se u trenutku eksplozije zatekli u protivavionskom skloništu. Život je izgubilo preko 200 lica. (Vidi: Zbornik NOH, tom II/2, str. 160).
- ⁿ Naredbom Vrhovnog komandanta NOPOJ u »Svim narodnooslobodilačkim odredima ... formirani su pri vojnim štabovima vojni sudovi od tri lica... Pod vojne sudove spadaju lica: okrivljena za dela špijunaže; za dela izdaje narodne borbe; za dezerterstva; za pljačku i ubistva; za ometanje vojnih jedinica pri izvršavanju njihovih borbenih zadataka.« (Zbornik NOR-a II tom, str. 114—115; Bilten Vrhovnog štaba NOPOJ br. 12/41).
- ^k Zbornik NOR-a tom **n/2**, str. 412.
- ^m Radisav Nedeljković, Sećanje iz NOB-e u čačanskom kraju, Ratna sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta, Kultura, Beograd, 1961. knj. I, str. 303 (u daljem tekstu, Ratna sećanja).
- Zbornik NOR-a, tom II/I, str. 87.
- Tnto, Vojna djela, I, str. 38.
- “ Vesti, list Uzičkog NOP odreda od 4. X 1941, Muzej ustanka, Titovo Užice, 1961, str.29.
- “ Zbornik NOR-a, tom I, knj. 2, str. 356, 358—359.
- “ Rodoljub Colaković, Zapisi iz NOB-e, str. 195.
- ** Isto.
- “ Arhiv VII JNA, (nemački iond) K. 8, d. 27.
- » Ilegalne akcije po gradovima (grupa autora), Kultura, Beograd. 1963, str. 11 i Zbornik NOR-a, tom I, str. 390.
- Lotar Rendulle, Gekamft-Geschalgen, Heildeberg, 1952, str. 218.
- “ Arhiv VII JNA (nemački iond) k. 8. f. 5. d. 78.
- “ Napredna štampa u Srbiji 1871—1949, Ured za informacije pri predstavništvu vlade Narodne Republike Srbije, Beograd, 1949, str. 23—49.
- “ Istorijski arhiv CK KPJ, tom I, knj. 1. str. 361—362.
- ⁴¹ Vesti, Novosti i Reč naroda, Muzej ustanka 1941, Titovo Užice, 1961, str. 175.
- Termin »peta kolona« potiče iz španskog građanskog rata. Oktobra 1936. godine prema Madridu su nadirale četiri kolone, dok je »peta kolona«, prema izjavi frankističkog generala Mole, već bila u samom gradu i trebalo je da prva otpočne napad na sedište republikanske vlade (Politička enciklopedija, Savremena administracija, Beograd, 1975, str. 726.).
- “ Uzička Borba 21. X 1941. godine.
- “ Vesti, Novosti, Reč naroda, str. 52.
- ⁴¹ Isto, str. 25.
- “ Isto.

VOJISLAV SUBOTIĆ, pukovnik

OBAVEŠTAJNA I VOJNOOBAVEŠTAJNA DELATNOST NOP-a ZAPADNE SRBIJE 1941. GODINE

Obaveštajna i vojnoobaveštajna služba u NOR-u je odigrala veliku ulogu, jer je komandnom kadru i partijskom rukovodstvu stavljala na uvid tačne ili približno tačne podatke o stanju, rasporedu i namerama neprijatelja, a to je, uz borbenost i moral boraca i starešina, omogućilo da komandanti i komandiri jedinica NOV i POJ donose najcelishodnije odluke o upotrebi snaga i u borbenim dejstvima postižu maksimalan uspeh. Razumljivo, ona je u svom radu ponekad imala i neuspeha i to se odražavalo i na neuspeh jedinica u pojedinim borbenim dejstvima. Obaveštajna i vojnoobaveštajna služba u istoriografiji NOR-a mora zauzeti odgovarajuće mesto.

Istraživanja ove tako značajne teme u ustaničkoj Srbiji, posebno u 1941. godini u zapadnoj Srbiji, izuzev nekih načelnih parcijalnih zahvata, su izostala. Istina, nedostaju dokumenta pomoću kojih bi se rasvetlili najvažniji aspekti organizacije pa i delatnosti ove službe u tom periodu. Međutim, postoji nešto podataka organizaciono-obaveštajno-izviđačkog karaktera u nekim dokumentima iz 1941, koji se odnose na područje zapadne Srbije, i koji mogu dati barem delimičan odgovor na pitanje: da li je u prvim danima oružanog ustanka u Srbiji, posebno u zapadnoj, postojala obaveštajna i vojnoobaveštajna organizacija; kako je izgledala njena struktura, kojim metodama se služila i o objektima njenog interesovanja.

U nekim napisima se konstatuje da »u početnom periodu (ustanka) nismo imali ..razvijenu obaveštajnu organizaciju, sa specijalizovanim organima i jedinicama«, ali da je postojala obaveštajna aktivnost »na svim područjima na kojima je razvijana NOB« i da su njene zadatke izvršavali svi pripadnici NOP-a². Smatra se da je prva direktiva za razvoj obaveštajne službe doneta na Savetovanju u Stolicama, 26. septembra 1941, i da je posle ovog savetovanja počelo organizovanje obaveštajne službe »u svim krajevima zemlje za obaveštajnu i bezbednosnu funkciju«³.

U drugim se napisima konstatuje da u prvim mesecima ustanka nisu postojali posebni organi obaveštajne službe i službe bezbednosti, koji bi isključivo radili na obaveštajnim i bezbednosnim pitanjima i da se obaveštajna organizacija stvara krajem 1941. godine. Tvrdi se da su na tom zadatku u početnom periodu oružanog ustanka radile partijske organizacije i partizanske jedinice na oslobođenoj i neoslobođenoj teritoriji. Logično, tvrdnja je sasvim tačna, jer su na tome radile jedinice i partijske organizacije i društveno-političke organizacije NOP-a u toku celog NOR-a, i tada kada je postojala obaveštajna organizacija. Obaveštajno obezbeđenje svih struktura NOP-a je bilo neophodno, u svim etapama rata, pre svega zbog sopstvene zaštite od neprijateljskog iznenađenja i u cilju narednih borbenih dejstava i drugih aktivnosti.

Iz konsultovanih dokumenata, odnosno podataka o obaveštajno-izviđačkim zadacima koji se nalaze u raznim dokumentima, kao i na osnovu kazivanja nekih učesnika savremenih zbivanja, mogao bi se izvući zaključak da su već u prvim mesecima ustanka u Srbiji postojali elementi obaveštajne organizacije. Sa sigurnošću se može

tvrditi to da je već u avgustu 1941 razvijana teritorijalna obaveštajna organizacija u pretežnoj funkciji vojno-obaveštajne službe i da je obaveštajna i bezbednosna delatnost funkcionisala jedinstveno. Evo razloga za ovakav zaključak:

1. Obaveštajna i bezbednosna delatnost počele su da se razvijaju još mnogo ranije pre nego što je ustanak počeo, u dugogodišnjoj ilegalnoj revolucionarnoj aktivnosti KPJ, posebno od dolaska Josipa Broza Tita na čelo KPJ. Partija je, u neprekidnoj borbi protiv mnogobrojnih neprijatelja (policija, državni aparat, brojne buržoaske političke partije, špijuni, provokatori itd.) stekla ogromno iskustvo u pogledu otkrivanja namera neprijatelja, njegovih postupaka, budnosti, konspiracije, informisanja itd. Koristeći se tim iskustvima, partijska rukovodstva i partizanske jedinice su, još u početku ustanka, razvijali funkciju vojnoobaveštajne i obaveštajne službe. Partija je bila osposobljena da već u prvim danima oružane borbe protiv okupatora i kvislinga, organizuje prikupljanje podataka o neprijatelju i njegovim namerama i da, istovremeno, uspešno sprečava infiltraciju neprijateljevih elemenata u redove partizanskih jedinica. Ona je, dakle, svoje iskustvo prenosila u samom početku ustanka na prve partizanske grupe, čete, a kasnije bataljone i NOP odrede. To je doprinelo da su partizanske jedinice još u prvim danima ustanka, gotovo po pravilu, ostvarivale iznenađenje pri napadu na pojedine objekte, pa se sigurno može tvrditi da su imale približno tačna, a često puta i potpuno tačna obaveštenja o rasporedu i snazi neprijatelja. To otvoreno priznaje i sam neprijatelj. Sef Upravnog štaba vojne uprave Srbije, dr Turner, u izveštaju o stanju u Srbiji piše 1 ovo: »komunistima je uspelo da oko svoje parole okupe većinu naroda... njihova organizacija je izvršna. Ona bi mogla biti klasičan primer najbolje tajne organizacije.«⁴ On se žali da je pokušao svim merama »ali ništa ne pomaže«.

2. Tvorac i organizator NOB Josip Broz Tito je tvorac i obaveštajne službe. Prvu direktivu za organizaciju obaveštajne službe Tito je dao još na Majskom savetovanju u Zagrebu 1941. godine. U vezi s tim, u svom predavanju slušaocima Političke škole SKJ u Kumrovcu, Tito je rekao: »Tada smo utvrdili osnovne pravce i oblike ne samo političkih, nego i vojnih priprema. Odlučili smo da se pri svim rukovodstvima KPJ formiraju vojni komiteti sa zadatkom da prikupljaju oružje, pripremaju ljudstvo za oružane formacije, organizuju obaveštajnu službu itd.«⁵ Prema tome, još na Majskom savetovanju doneta je odluka da se organizuje obaveštajna služba, a to podrazumeva da su partijski vojni komiteti na svim nivoima pristupili stvaranju obaveštajne organizacije, preko koje su prikupljali podatke o okupatorovim i kvislinškim formacijama i njihovim aktivnostima. Bez ove organizacije teško bi bilo realizovati složene zadatke vezane za upoznavanje komplikovanog sistema okupacije, koji su Nemci uz pomoć domaćih izdajnika stvorili, Razumljivo je da je obaveštajna služba u Srbiji 1941. stvarana postepeno — u prvim mesecima ustanka obrazovani su posebni organi za obaveštajno-izviđački rad ili su za taj zadatak zaduživani pojedinci, koji su to obavljali uz ostale poslove. Obaveštajno-bezbednosnim aktivnostima je posvećivana velika pažnja. Iz dokumenata se vidi da je Josip Broz Tito na svim značajnijim savetovanjima i sastancima posebno naglašavao potrebu budnosti i informativne delatnosti i lično razrađivao mere na tom planu. U Biltenu broj 5 od 8. septembra 1941, u vezi s ulogom obaveštajne službe kod sovjetskih partizana na sovjetsko-nemačkom frontu i zadacima jugoslovenskih partizana na tom polju, Tito piše: »Obaveštajna služba je važna ne samo radi upoznavanja kretanja neprijatelja, njegove snage, o tome gde se nalaze kakvi objekti ili materijal koji treba uništiti, već naročito i zbog toga da se partizani na vreme osiguraju od iznenađenja, od opkoljavanja i zaseda od strane neprijateljskih poterâ. Pravilo partizana u borbi jeste da ne budu nikada iznenađeni, da ostanu nevidljivi i da sve vide i znaju«. Činjenica je da je odluka o organizovanju obaveštajne službe doneta u pripremnom periodu ustanka, odnosno, pre Savetovanja u Stolicama, 26. septembra 1941, kada je, pored ostalog, rešeno da se posebna pažnja posveti organizaciji obaveštajne službe, u prvom redu u partizanskim odredima.

3. Neka dokumenta nam ukazuju da su pojedine komande partizanskih jedinica i organi nove narodne vlasti, NOO, pristupili realizaciji spomenute odluke još u avgustu 1941, dok se u drugim dokumentima ovo vezuje za kasnije mesece te godine, tj. posle Savetovanja u Stolicama.

U uputstvu Komande Posavskog NOPO od avgusta 1941. (verovatno druga polovina meseca) za obrazovanje NO odbora po selima, uz ostale zadatke postavljeno je: »opšti zadatak odbora jeste da budu administrativni posrednici između četa i sela«, a zatim, u tački 10. ovog uputstva, stoji: »organizovanje obaveštajne službe i slanje odgovarajućih poverljivih izveštaja preko svojih kurira«.⁶

U uputstvu se insistira da se pristupi organizovanju odbora NOF-a u svim selima pod kontrolom četa Posavskog NOP odreda, kao »i u onim selima koja još nisu došla pod našu kontrolu«. ⁷ Kako nam je poznato, seoski NO odbori su bili različitog brojnog stanja, prema veličini sela. Oni su dobili konkretan zadatak da, osim ostalih poslova, organizuju obaveštajnu službu, a to znači da organizuju punktove preko kojih će prikupljati podatke o neprijatelju i da ih dostavljaju najbližoj partizanskoj jedinici. »Odbori će redovno podnositi izveštaje četi, odnosno vođu, 0 svom radu«. ⁸ Kako su seoski NOO imali zadatak da dostavljaju izveštaje i višim organima nove narodne vlasti, podaci obaveštajno-izviđačkog karaktera su kasnije dolazili i do GNOO.

U jednom uputstvu Komande mesta u Arilju o nadležnosti i dužnosti komandanta opštine, osim ostalih zadataka, postavljen je i ovaj: »Organizacija i vođenje vojne i političke obaveštajne službe i dostavljanje važnijih podataka Komandi mesta u Arilju«. Ta služba je trebalo da prikuplja podatke o neprijateljevim snagama i prati političku situaciju. U uputstvu se postavljaju posebni zadaci, kao na primer: »kontrola svih nepoznatih lica koja se nalaze u opštini«¹⁰, oduzimanje oružja i municije od lica kojima nije potrebna ili su sumnjivi; vođenje računa o prijavljivanju i odjavljivanju lica.¹¹ Komandant opštine je bio dužan da određuje i vodi računa o stražama i patrolama koje su, razumljivo, izvršavale i izviđačke zadatke. Čitajući ovo uputstvo u celini stiče se utisak da je zahvaćen veoma široki broj problema koje rešava komandant opštine sa svojim organima ili u saglasnosti sa narodnooslobodilačkim odborom. Na koji način je komandant opštine organizovao vojnu i političku obaveštajnu službu i preko kojih organa je prikupljao podatke, to se iz dokumenata ne vidi. On sam, ili neko njemu po funkciji blisko lice, bio je obavezan da organizuje obaveštajno-izviđački rad, da prikuplja i obrađuje podatke i da važnije podatke dostavi Komandi mesta u Arilju. Najverovatnije je da su za taj zadatak angažovani seoski narodnooslobodilački odbori, zatim privremeni izviđački organi, patrole i osmatračnice i pojedini specijalni punktovi. Komandant opštine je bio dužan da upućuje kurire (verovatno u komandu mesta) svaki drugi dan.

Uputstva za organizovanje obaveštajne službe u oba ova slučaja dolaze od komandi: prvo, od komande Posavskog odreda i drugo, od Komande mesta u Arilju, a realizovali su ih organi vlasti. To je zbog toga što su NOO, posebno seoski, mogli organizovati čitavu mrežu punktova za obaveštajno-izviđački rad. U uslovima kada je ona funkcionisala neprijatelj nije uspevao da priredi iznenađenje, bez obzira s kakvom je tajnošću pripremao protivakciju^{1*}

4. Na neoslobođenoj teritoriji, a posebno u gradovima, organizatori obaveštajno-izviđačke delatnosti bila su partijska rukovodstva i partijske organizacije. One su stvarale široko razgranate mreže punktova, udarnih grupa, informatora itd. koji su osmatrali i pratili pojedine neprijateljske jedinice, objekte pa i pojedince. Sreski komitet KPJ za Kosmaj izveštava PK KPJ 5. novembra 1941. da je obaveštajna služba u kosmajskom i mladenovačkom srezu prilično razgranata i učvršćena »stvaranjem punktova i kurira«¹³ Punktovi su obrazovani i u drugim srezovima. »Dve trojke imaju zadatak da formiraju obaveštajne punktove u gročanskom i smedrevskom srezu i da prenose oružje i municiju odande ovamo...«¹⁴ Obaveštajni punktovi su, kao što se vidi iz dokumenta, obavljali i druge zadatke: prikupljali oružje, likvidirali omrznute izdajnike itd. Svaki borac, grupa ili jedinica, odbornik, član KPJ ili SKOJ-a i simpatizer je prikupljao podatke o neprijatelju i izveštavao o primećenom, iako je imao i druge zadatke.

Partijska rukovodstva su radila i na »ubacivanju« svojih ljudi u neprijateljeve redove: komande i ustanove. To su bili najbolji izvori podataka, jer su neki od njih bili u mogućnosti doći do najpoverljivijih podataka. U izveštaju instruktora PK KPJ za Srbiju od 14. avgusta 1941, između ostalog, stoji: »Kod četnika se nalazi

M. Đurin iz Banje Luke. Bio je kod nas i pitao šta da radi. On je član Glavnog štaba i upućen je u sve stvari. .«¹³ Nešto kasnije, Pokrajinski komitet je odgovorio: »Sa M. Đurinom budite u vezi. Neka on lično napiše za nas izveštaj o kretanju četnika i oficira, njihovim snagama, ljudstvu i oružju, njihovom rasporedu i merama, kao i njihovim pogledima na razna pitanja«¹⁸. Đurin je imao da prikupi podatke i dostavi izveštaj vojnoobaveštajnog i političkog značaja.

4. Partizanski odredi u prvim mesecima oružanog ustanka nisu imali posebna lica koja bi se profesionalno i isključivo bavila obaveštajnim radom. Teritorijalna obaveštajna struktura prikupljala je podatke o neprijatelju pretežno za potrebe odreda i nižih partizanskih jedinica. Odred se javlja i kao organizator stvaranja obaveštajnih punktova, bilo pri NOO, ili preko članova KPJ, SKOJ-a ili simpatizera. Stab 1. bataljona Kragujevačkog NOP odreda je dobio informacije da je u Kragujevac 16. oktobra 1941. godine došlo oko 150–200 Nedićevih vojnika. Stab je zaključio da će oni organizovati poterna odeljenja na rejon bataljona. Da bi na vreme preduzeo protivakcije, Stab naređuje da se odmah organizuje obaveštajna služba »od pouzdanih i sigurnih ljudi u selima koja su neposredno kraj Kragujevca. Ovi ljudi imali bi zadatak da odmah obaveste četuju za slučaj pojave Nedićevih bandita, zatim da izveste kojim se pravcem kreću, u kojoj jačini, šta imaju od oružja itd.«¹⁷ U ovom naređenju se zahteva da se svakodnevno upućuju patrole »za dalja izviđanja«. Patrole treba da izviđaju sve do Kragujevca i da o primećenom izveste štab bataljona.¹⁸ Komande NOP odreda, u saradnji s partijskim rukovodstvom i organizacijama, organizuju prikupljanje podataka o rasporedu neprijateljevih jedinica i njihovim namerama na području svoga dejstva, a posebno u rejonu objekata predstojećeg napada. Komande NOP odreda, bataljona i četa su neprekidno upućivali privremene izviđačke organe (izviđačke patrole i grupe), obrazovali osmatračnice itd. Izviđanjem sopstvenih jedinica i prikupljenim podacima iz drugih izvora, štabovi i komande su često dolazili do približno tačnih podataka. Na osnovu njih su donosili odluke o grupisanju i načinu napada.

Gotovo svi kanali prikupljanja podataka slivali su se u štab odreda. Tajni kanali punktova iz gradova bili su u vezi sa partijskim rukovodiocem odreda. Ovo se odnosi i na Užički NOP odred.

Krajem 1941. u pojedinim štabovima javljaju se formacijski obaveštajni organi, čiji je osnovni zadatak bio da organizuju i rukovode obaveštajnom i bezbednosnom aktivnošću. Okružni komitet KPJ za niški okrug, 23. decembra 1941. izveštava, pored ostalog, i ovo: »Pošto neprijatelj napada zajedno nas i Jablanicu, to nam se nameće potreba da se ujedinitimo i što čvršće organizujemo«¹⁹.

Zbog toga su odlučili da formiraju zajedničko rukovodstvo. »To rukovodstvo, štab, izgleda ovako: komandant Čičko, operativni oficir... politikom..., obaveštajna služba Smaja (odnosi se na Vasilija Smajevića«). Uvođenjem u štabove posebnog formacijskog mesta za obaveštajnog oficira upotpunjena je vojnoobaveštajna organizacija i to je novi kvalitet za dalji uspešan razvoj službe.

OBJEKTI INTERESOVANJA OBAVEŠTAJNE SLUŽBE

Partijsko i vojno rukovodstvo je stvaralo uslove da izvori prikupljanja podataka budu u širokoj bazi, na selu i u gradu, na oslobođenoj i neoslobođenoj teritoriji. Ono je pozivalo stanovništvo na aktivnost i saradnju. U Biltenu VŠ NOPO br. 9, upućen je apel stanovništvu okupiranih gradova da javlja »narodnim snagama pozicije i pripreme okupatora«²⁰ U proglasu Štaba Užičkog NOP odreda, pored ostalog, stoji i ovo: »...svaki čovek, svaka žena, svako dete može svojim uslugama da pomogne narodnooslobodilačkoj borbi..«²¹ Pod ovim se podrazumeva i aktivnost o javljanju pokreta neprijateljskih snaga.

Partijsko i vojno rukovodstvo NOP-a u Srbiji, kao i u Jugoslaviji, moralo je da poklanja stalnu pažnju aktivnostima i namerama svih vrsta neprijatelja. One su bile mnogobrojne a preduzimane su na različite načine s jedinstvenim ciljem: da unište KPJ i uguše otpor naroda ili da mu slome volju za otporom. Osim okupatorske vojske, početkom ustanka sva teritorija je bila prekrivena mnogobrojnim kvislinškim aparatom, koji je verno služio okupatoru. Da bi onemogućili otpor faši-

stičkoj vlasti, Nemci su, osim posadnih divizija, imali na raspolaganju mnogobrojan policijski aparat s policijskim jedinicama i veoma razvijenu obaveštajnu službu. Po odlasku operativnih snaga na Istočni front, uoči ustanka, u julu 1941, Nemci su na teritoriji Srbije imali 65. višu komandu za naročitu upotrebu, u čijem sastavu su bile 704, 714, 717. i 718. posadna divizija i nekoliko bataljona za osiguranje i policijske akcije. U jugoistočnoj Srbiji nalazili su se delovi bugarske 1. armije itd. Osim nemačko-bugarskih snaga, prisutni su bili Ljotičevi fašistički odredi, četnici Koste Pećanca, Nedićeva žandarmerija i policija, oružani odredi i četnici Draže Mihailovića. Komanda okupirane Srbije, na čelu sa Šrederom i Upravni štab na čelu sa Turnerom, radi potpunije kontrole, podelili su okupiranu teritoriju na feldkomandanture i krajskomandature²². Svu vojnu, upravnu i izvršnu vlast u Srbiji držao je Stab vojnog komandanta i 65. viša komanda, koji su bili potčinjeni komandantu Jugoaistoka.

Osim Gestapoa, Nemci su u Srbiji razvili moćnu vojnoobaveštajnu službu-Abver, i druge mnogobrojne obaveštajne, policijske, kontraobaveštajne organe i službe, koje su opet imale vrlo razgranatu mrežu agenata sa radiosredstvima po svim mestima u Srbiji. Široka mreža vojnih, policijskih, obaveštajnih, kontraobaveštajnih i drugih aktivnosti kontrolisala je pokret skoro svakog čoveka i time vršila strahovit zastrašujući pritisak na stanovništvo.

U gradovima i drugim rejonima dislokacije neprijatelja nalazili su se mnogobrojni objekti, skladišta, ustanove, komande i jedinice, fortifikacijski objekti i dr. koji su bili interesantni za mladu obaveštajnu službu. Razumljivo, tek u početku vojna obaveštajna služba NOP-a nije bila u stanju da u prvim mesecima oružanog ustanka vrši detaljniju specifikaciju prikupljenih podataka iz koje bi se ustanovila tačna shema okupacionog sistema i namena pojedinih delova tog sistema. Ona je nastojala da otkrije i prati pojedine njegove objekte, posebno u rejonima predstojećih dejstava i jačinu snaga u toku dejstva.

Osnovni izvori prikupljanja podataka o neprijatelju su se nalazili u bazi NOP-a, ali, ponekad su kao izvori podataka poslužila zaplenjena neprijateljeva dokumenta i štampa. Najviše podataka prikupljano je izviđanjem. Ono je imalo široku primenu ne samo kod partizanskih jedinica, već i kod organa nove narodne vlasti-NOO. O izviđanju su se starali svi štabovi i komande — od Glavnog, odnosno Vrhovnog štaba do čete i voda.

Sve partizanske jedinice — od grupe do odreda — u toku priprema za napad preduzimale su izviđanje neprijateljevih snaga u rejonu objekta napada i izviđanje onih pravaca odakle se očekivala eventualna intervencija ka ugroženom objektu. Izviđanja su vršile jedinice upućivanjem izviđačkih patrola i prikupljanjem podataka od aktivista i simpatizera NOP-a, a ponekad i borbom cele jedinice.

U naređenju Vrhovnog štaba, od 21. decembra 1941, pored ostalog je naloženo da se izviđaju pravci prema Priboju, Čajetini, Bijelim Brdima i Sjenici. U delu naredbe o napadu srpskog i kosmajskog bataljona na četnike u manastiru Banji se, pored ostalog, kaže: »Vaš napad vodi nadmoćnijim terenom, bezbedniji je i lako ga je sprovesti. Napadu treba da prethodi detaljno izviđanje«²³. Jačina patrola se kretala od dva borca pa do voda. Ukoliko su upućivane na veća odstojanja od svoje jedinice, patrole su bile jačeg sastava. Zlatiborskoj četi, koja se nalazila u selu Draglici, naređeno je »da čitavo to područje čisti od četničkih bandi i da spreči njihov uticaj na tom terenu. Ceta neka upućuje jače izviđačke delove (od po 15 partizana), ka Čajetini i selu Bijelo Brdo... izvidati oko Cajetine i oceniti mogućnost upada u to mesto...«²⁴ Patrola je imala da izvidi pravac na dubini od preko 30 kilometara i da izviđanjem Cajetine ustanovi jačinu i raspored neprijateljevih snaga. Ukoliko procenom situacije dođe do zaključka da je celishodno izvršiti napad, ona će to učiniti. Patrole su dobijale precizne zadatke: pravac i način kretanja i šta treba da se izvidi. Tako, na primer, izviđačka patrola Zlatiborske čete koja je upućena ka Bijelim Brdima imala je zadatak da se kreće pravcem »selo Draglica — selo Dobroselice — selo Jablanica-Bijela Brda i da osim izviđanja izvrši i borbeni zadatak sadejstvuje našim delovima koji će ovu komunikaciju preseći«. Snage koje su upućene ka Sjenici imale su zadatak da izviđaju u pravcu Kladnice, Duge Poljane i Brodarova.²⁵

Dostavljanje izveštaja jedinici vršeno je po povratku patrole a ponekad je ona u toku izviđanja upućivala kurira da prenese izveštaj. O rezultatima izviđanja dostavljani su izveštaji pretpostavljenoj komandi. Tako je Vrhovni štab primio izveštaj koji je uputila partizanska četa koja je stigla u Kladnicu. Ustanovljeno je da je potrebno uputiti jače snage ka Sjenici, jer je postojala opasnost da ovaj gradić zaposednu Nemci iz pravca Novog Pazara.²⁶ U cilju prikupljanja podataka o jačini neprijatelja u Novom Pazaru, naređeno je da se u ovaj grad pošalju civilna lica i da se organizuje obaveštajna služba u svim pravcima kako bi na vreme otkrili kretanje neprijatelja i njegove namere.²⁷

Kao što se vidi, ponekad je u izviđanju učestvovala kompletna partizanska jedinica, koja je prema prikupljenim podacima procenjivala situaciju i celishodnost prelaska u napad.

Veoma korisne obaveštajne podatke su prikupljale pojedina civilna lica, posebno žene, koja su upućivana u gradove. Ova lica su pod izgovorom nekog posla ulazila u grad, osmatrala raspored neprijatelja, posebno osiguravajuće de'ove, ili su te podatke primala od postojećeg punkta. Jedan učenik kaže da je krajem avgusta 1941. upućen u Novu Varoš sa zadatkom da se javi jednoj drugarici od koje će dobiti podatke o Italijanima. Pod izgovorom da ide na pijacu, on je uspeo da uđe u grad, da se poveže sa saradnicom i od nje primi detaljne podatke o približnom brojnomo stanju Italijana, broju i mestima gde se nalaze bunker i itd. Podatke nije zapisivao već ih je preneo usmeno.²⁸

Kada su za to postojali uslovi, u gradove su upućivani pripadnici partizanskih četa i odreda. Oni su, presvučeni u seljačka odela, prikupljali podatke o neprijatelju, lično ili preko postojećih veza.

Značajan izvor obaveštajnih podataka prikupljan je saslušavanjem zarobljenih pripadnika neprijateljevih vojnih formacija. U Užicu je jedan uhapšeni četnik 30. oktobra 1941. na saslušanju dao tačne podatke o napadu koji četnici pripremaju na ovaj grad. On je označio datum i čas napada »sutrada u noć, u tri časa«.²⁹ Ovaj podatak je bio vrlo aktuelan, jer je potvrdio izvesne indicije da se četnici stvarno pripremaju da napadnu slobodnu teritoriju užičkog okruga i sam grad Užice. Zahvaljujući ovim informacijama, blagovremeno su preduzeta protivdejsva. U narednih nekoliko dana ojačani Užički NOP odred je osujetio zločinačke namere četnika. Njihovi redovi su razbijeni.

Mnogobrojne informacije su davali izbegli građani i seljaci.

U izveštaj u komandanta mesta u Radoinji delegatu Vrhovnog štaba od 9. decembra 1941. se kaže da je dobio podatke od seljaka koji su došli sa Zlatibora, da se u Užicu »gomilaju velike vojničke snage Nemaca, nedićevaca i ljotićevaca... nedićevci i ljotićevci pričaju svuda javno da su sa Nemcima koji su nagomilali trupe u Sarajevu i Raškoj i da su odlučili da partizane koji su se sklonili u Sandžak u korenu unište«.³⁰

Prenošenje informacija i izveštaja ka višim ili nižim komandama, štabovima i komitetima obavljano je na razne načine i preko raznih sredstava, a najčešće preko kurira — partizana ili simpatizera.

Podaci obaveštajnog karaktera predstavljali su najstrožu tajnu, i zbog toga su obaveštajni izveštaji prenošeni usmeno, a samo ponekad pismeno. Načelni podaci o neprijatelju dostavljani su u sklopu opštih izveštaja, koji su pristizali svakodnevno do sedmično. Komande četa najčešće su prenosile izveštaje dnevno, a više komande lštabovi i partijski komiteti do sedmično i po potrebi.

U vezi sa izveštavanjem, u Biltenu Glavnog štaba NOPO br. 1 od 10. avgusta 1941. Tito piše: »Usled sve žešćih partizanskih borbi i mnogobrojnih akcija po čitavoj zemlji svi štabovi i komandiri partizanskih odreda dužni su uspostaviti brze i stalne veze, preko kojih se moraju slati iscrpni izveštaji Glavnom štabu... Osim redovnih izveštaja Štabu treba slati i vanredne izveštaje u slučaju krupnih akcija i borbi.«

U daljem tekstu se podvlači da se ne sme »govoriti podrobno o nameranim akcijama, da to ne bi kojim slučajem palo u ruke neprijatelju«. Iz ovog i nekih drugih dokumenata se uočava da su u sklopu redovnih pismenih izveštaja dostavljani samo delimitai obaveštajni podaci.

U štabove i komande NOP odreda, bataljona i četa svakodnevno su pristizale razne informacije, među kojima je veliki broj imao obaveštajni karakter. Posebno je veliki broj podataka pristizao u toku borbenih dejstava. Osim dobrih i značajnih podataka bilo je i nepotpunih ili čak netačnih. Ima slučajeva da su podaci o jačini neprijatelja u nekim gradovima ili o borbi na teritoriji van grada, predimenzionirani ili minimizirani, što je imalo za posledicu veći broj žrtava nego što se očekivalo.

NAPOMENE

¹ Generalmajor Savo Matijašević, Vojnoobaveštajna služba u sistemu bezbednosti zemlje, Vojna bezbednost, maj, 1874. str. 43.

¹ Isto.

* Isto.

* Zbornik NORA-a tom II, knj. I, str. 61.

⁵ Četiri decenije na čelu Partije, Narodna armija, Bgd, 1977, str. 67.

* Zbornik NOR-a, tom I, knj. I, str. 63.

¹ Isto.

* Isto.

* Dokument inv. br. 274, zbirka istorijskog odeljenja Narodnog muzeja u Titovom Užicu.

Dokument je datiran 1941. Proverom podataka ustanovljeno je da je autentičan. On ima fundamentalnu vrednost i za mnoge druge teme iz perioda Uzičke Republike. Šporan jenaziv »Komandant opštine«. Verovatno se radi o predsedniku NOO. Ovakvo mišljenje zastupa drugarica Olga Zivković, tadašnji član Sreskog komiteta KPJ za Arilje.

» Isto.

» Isto.

¹¹ Okupatorske i kvislinške snage, posebno nemačke, su u strogoj tajnosti pripremali protivakcije i ofanzivna dejstva. Pripreme su bile temeljite, ali mali broj ljudi je znao o kakvim se dejstvima radi. Pred obimnija dejstva zabranjivan je telefonski razgovor po nekoliko dana.

>* Zbornik NOR-a tom I, knj. 2, str. 238.

« Isto.

Zbornik NOR-a, tom I, knj. I, str. 41.

* Zbornik NOR-a, tom I, knj. I str. 65.

¹⁷ Zbornik NOR-a, tom I, knj. I, str. 195.

« Isto.

" Zbornik NOR-a, tom I, knj. I, str. 306.

" Zbornik NOR-a, tom I, knj. I, str. 87.

¹⁸ Original dokumenta u Narodnom muzeju u Titovom Užicu.

²¹ U užičkom okrugu početkom ustanka nalazili su se delovi 704. posadne divizije. U samom Užicu do septembra se nalazio štab 724. pešadijskog puka i njegov 1. bataljon. zatim jedna baterija artiljerije iz 654. artiljerijskog divizionu. Nemci su, odmah posle kapitulacije, u Užicu formirali 847. krajskomandaturu, a u julu su u grad doveli 816. feldkomandaturu, sa dve čete 592. landessichen bataljona i 1. četom 64. policijskog bataljona. Ova komandatura, osećajući neposrednu opasnost od ustanika, početkom septembra se seli u Čačak. U Požezi, Nemci su imali nešto slabije snage od jednog bataljona, a u ostalim sreskim mestima (Ivanjica, Bajina Bašta i dr.) nalazile su se slabije nemačke snage iz feldžandarmerije. Osim toga, Nemci su jedno vreme u Ražani imali četvu policije i urudniku Lisa jedan vod za obezbeđenje.

U okrugu se nalazilo oko 405—500 žandarma. U avgustu se na ovoj teritoriji nalazio znatan broj četničkih grupa, koje su još u početku ustanka pričinjavale velike teškoće. Na planinskim predelima Zlatibora, Javora i oko Ljubovije okupile su se razbojničke grupe četnika oko zlikovaca: Đekića, Bože Cosovića i Miladina »Drinskog«. Njih su podržavali pojedini bivši političari, (grupa autora, Užice 1941, Vojno delo, Beograd 1961, str. 80—83).

² Arhiv VII, k. 1—7, 2—12.

¹² Isto.

« Isto.

* Arhiv CK KPJ br. 2028.

■ VII, k. 1, 1—19.

^M Ovaj zadatak je izvršio Zdravko Tajević, učesnik NOR-a od 1941. Podatke je dobio od Kriste Stevović.

* Užice 1941, str 209.

• VII, k—1—3—27/1.

OBREN Ž. ĐORĐEVIĆ

OBAVEŠTAJNA SLUŽBA I SLUŽBA BEZBEDNOSTI U UŽIČKOJ REPUBLICI

Obaveštajna služba i služba bezbednosti NOP-a dale su svoj doprinos stvaranju i obezbeđenju oslobođene teritorije u zapadnoj Srbiji poznate kao Užička Republika. Ove službe su prikupljale obaveštajne podatke o namerama i akcijama nemačkih komandi i domaćih izdajnika kao i četnika Draže Mihailovića, otkrivale su delatnost neprijatelja, ubačenih agenata i petokolonaša na oslobođenu teritoriju. O svemu tome pružale su elemente Vrhovnom štabu NOPO Jugoslavije i Glavnom štabu NOPO za Srbiju, za procenu vojno-političke situacije i donošenje pravovremenih i pravilnih vojnih i političkih odluka koje su doprinele uspešnom razvoju oružane borbe protiv neprijatelja i jačanju bezbednosti Užičke Republike.

U vreme priprema i u prvoj fazi oružanog ustanka, u obaveštajnoj službi i službi bezbednosti angažovali su se rukovodstva i organizacije KPJ i to na teritoriji koju su kontrolisale partizanske snage i oružane snage NOP-a u naseljima gde su se nalazili neprijateljski garnizoni. Formiranjem NOP odreda, ove zadatke su sprovodili komandanti, komandiri, politički komesari i njihovi zamenici. Zaključcima Vojnopolitičkog savetovanja u Stolicama obaveštajna služba i služba bezbednosti su insitucionalizovane u partizanskim jedinicama i na oslobođenoj teritoriji.

Predmet istraživanja ovog rada obuhvata aparat okupatora i domaćih kolaboracionista i aktivnost obaveštajne službe i službe bezbednosti NOP-a na teritoriji užičkog, čačanskog i valjevskog okruga. Ova oslobođena teritorija prostirala se i šire, jer je obuhvatala orašački, jasenički, gruzanski, žički i delove teritorije drugih srezova centralne Srbije.

I OKUPACIONI APARAT

Organizovanje NOP-a u užičkom, čačanskom i valjevskom okrugu, pa i aktivnost obaveštajne službe bezbednosti, otpočeli su u uslovima organizovanog okupacionog sistema. Aparat okupatora su činili nemačke ustanove, komande i centri obaveštajnih službi i službi bezbednosti koji su delovali na teritoriji u pravcu teritorije koju je obuhvatala Užička Republika. Sastavni deo okupacionog sistema su bile i upravno-policijske ustanove i žandarmerijske jedinice Kraljevine Jugoslavije koje su okupacijom zatečene na ovom prostoru i koje su nastavile da rade po naredbama i uputstvima nemačkog okupatora.

Okupacijom Srbije fašistički agresor je uspostavio okupacioni sistem. Aparatom je rukovodio vojnoupravni komandant Srbije. U zapadnoj Srbiji njemu je bila podređena Oblasna komanda — Feldkomandantura (FK — 816) u Užicu. Oblasnoj komandi su potčinjene okružne komande — krajskomandanture koje su uspostavljene u Sapcu, Valjevu, Čačku, Kragujevcu i Kraljevu i one su upravljale mesnim komandama — ortskomandanturama koje su formirane u Bajinoj Bašti, Gornjem Milanovcu, Požegi, Ivanjici i Krupnju.

Pred početak oružanog ustanka na ovom prostoru nalazili su se garnizoni nemačkih oružanih snaga: u Užicu — štab 724. pešadijskog puka, iz sastava 704. pešadijske divizije, s jednim bataljonom, a u avgustu 1941. pridodati su jedna baterija 654. artiljerijskog divizionu s dve čete 592. bataljona za obezbeđenje (landessšicen) i četa 64. policijskog bataljona; u Požegi jedna četa landessšicen; u Ivanjici i rudniku Lisi jedna četa landessšicen; u Bajinoj Bašti ojačani vod landessšicen; u Ražani jedna četa policije; u Gornjem Milanovcu 6. četa 920. landessšicen bataljona; u Čačku 1. bataljon 749. puka nemačke 717. pešadijske divizije i vod policije; u Krupnju 10. i 11. četa 724. puka 704. pešadijske divizije; u Valjevu štab 704. pešadijske divizije s prištapskim delovima, 734. pešadijski puk i dve baterije 654. artiljerijskog divizionu. Inače, prema ovom prostoru su izvodili operacije delovi 717. divizije sa sedištem štaba u Kragujevcu i 714. pešadijske divizije sa sedištem štaba u Topoli, a u kasnijem periodu i 342. pešadijska divizija.

Od ustanova obaveštajnih službi i službi bezbednosti nemačkog okupatora prema ovom prostoru su delovali Abverštele (AST) Beograd, odsek Ureda za strane armije pri Vojnoupravnoj komandi Srbije i ispostava Gestapoa u Beogradu.

a) AST — Beograd obrazovan je odmah po dolasku nacističkih agresora u Beogradu i predstavljao je istureni organ ABVER-a — obaveštajne službe nemačkih oružanih snaga. Pored drugih prostora, obaveštajno je istraživao oružane snage protivnika i kontraobaveštajno štitio nemačke jedinice. Dobijao je prikupljene podatke o partizanskim snagama od svih komandi nemačkih vojnih i civilnih službi. Neposredno, AST se u obaveštajnom istraživanju služio agenturnim metodom. Po naređenjima ABVER-a delovala je tajna vojna policija.

b) 20. grupa tajne vojne policije (Gehajmfeldpolicaj) sa sedištem u Beogradu bila je podređena AST-u Beograd i po njegovim uputstvima radila. Prema ovom prostoru delovale su ispostave GFP u Kragujevcu i Užicu. Osim kontraobaveštajne zaštite nemačkih oružanih snaga, GFP se angažovao i na obaveštajnim zadacima ustupajući svoje agente ABVER-u ili I-c oficirima. U ovim ispostavama je radilo šest do deset obaveštajaca s potrebnim brojem tehničkog osoblja.

c) Ured za strane armije Generalštaba suvozemne vojske Trećeg Rajha imao je svoje organe u štabovima divizija i višim štabovima, a u nižim štabovima za njih su radili ađutanti i ordonans oficiri. Organi ove vojne obaveštajne službe u štabovima su poznati kao I-c oficiri. Angažovali su se na prikupljanju podataka o NOP odredima, njihovom sastavu, naoružanju, moralu i drugom; vršili su procenu njihove snage i o tome podnosili izveštaje štabovima na korišćenje i za donošenje odluka. Kao izvore obaveštajnih podataka I-c oficiri su koristili: zapažanja sopstvenih trupa, vazduhoplovna izviđanja, slušanje neprijateljskih radio-stanica i telefonskih razgovora; saslušavanje zarobljenika i ispitivanje mesnog stanovništva; zaplenjena dokumenta i korišćenje angažovanih pouzdanika koje su upućivali na, po njih, ugroženo područje. Izvori podataka bila su i obaveštenja koja su primili od ABVER-a, Gestapoa i drugih nemačkih vojnih i civilnih komandi i ustanova.

Prema partizanskim snagama I-c oficiri praktično su delovali iz svih garnizona nemačkih oružanih snaga na ovom prostoru: iz Bajine Bašte, Krupnja, Ivanjice, Lise, Užičke Požege, Ražane, Gornjeg Milanovca, Užica, Čačka, Kraljeva, a organi Ureda za strane službe iz Valjeva, Kragujevca, Topole i Šapca.

d) Ispostava Gestapoa (Gehajmstatpolicaj — tajna državna policija) u Beogradu osnovana je odmah po ulasku nemačkih agresora. U nadležnosti Gestapoa bila je borba protiv komunista i svih progresivnih ljudi koji su protivnici nacizma.

Ispostava Gestapoa u Beogradu već prvih dana intenzivno je radila na istraživanju delatnosti Komunističke partije Jugoslavije. Pristupilo se izradi spiskova članova KPJ i SKOJ-a. Na ovome poslu su poslužile neuništene kartoteke i materijali političke policije Kraljevine Jugoslavije, arhive suda za zaštitu države i dosijea osuđenih komunista koji su se nalazili na robiji. Na osnovu ovih spiskova Gestapo je, uz pomoć domaćih izdajnika otpočeo da hapsi komuniste i napredne ljude neposredno posle napada nacističke Nemačke na Sovjetski Savez.

Delatnost Gestapoa protiv jugoslovenskih komunista počela je još 1937. godine kada je sklopljen sporazum između Gestapoa i političke policije Kraljevine Jugo-

slavije. Zajednički rad i razmene obaveštajnih podataka o komunistima vršeni su posredstvom policijskog atašea u Nemačkom poslanstvu u Beogradu i jugoslovenskog policijskog delegata u Berlinu. Na osnovu te saradnje i sopstvenih saznanja, Gestapo je otpočeo obimne pripreme posle 27. marta 1941. da bi što spremniji stigao iza nemačkih armija u Jugoslaviju.

Posle otpočinjanja oružanog ustanka Gestapo je već 28. avgusta 1941. kod svojih organa energično insistirao na planskom i sistematskom praćenju svega što se događa u Srbiji i sistematskom upoznavanju organizacije, sastava i aktivnosti Komunističke partije Jugoslavije. Radi toga je ova centrala Gestapoa zahtevala da se prikupljeni podaci i materijali prilikom obrade i sređivanja rasporede u 81 zbirni dosije. Na osnovu takvih obaveštajnih podataka, njihovog sređivanja, obrade i analitičkog sagledavanja aktivnosti organizacija KPJ, Gestapo je svojim dopisom broj 2549 od 22. oktobra 1941.²⁾ detaljno razmotrio vojno-političku situaciju nastalu oružanim ustankom u Srbiji, objašnjavao sistem organizovanja KPJ i SKOJ-a i insistirao na postupnom i sistematskom stvaranju agenturnih uporišta u svim strukturama KPJ i SKOJ-a; upozoravao je svoje organe da se aktivnost komunista jedino može zaustaviti primenom takve metodologije u radu.

Osim sistematskog i neposrednog obaveštajnog istraživanja Gestapou su iscrpno poslužile i policijske ustanove Kraljevine Jugoslavije koje su nastavile rad i posle okupacije zemlje. U borbi protiv KPJ delatnost ovih ustanova bila je od izuzetnog značaja za ispostavu Gestapoa u Beogradu, jer su bili angažovani profesionalni kadrovi koji su odlično poznavali prilike na ovom prostoru, a u predratnom vremenu su radili na ovim poslovima.

APARAT KOLABORACIONISTA

Na teritoriji užičkog, čačanskog i valjevskog okruga upravno-policijski organi Kraljevine Jugoslavije nastavili su rad i posle okupacije zemlje. Ispostava Drinske banovine u Užicu, a kasnije u Valjevu izdavala je naređenja i uputstva sreskim načelstvima i gradskim poglavarstvima u ovim okruzima osim sreskim načelstvima u Gornjem Milanovcu, Preljini i Rudniku koja su bila u nadležnosti Dunavske banovine sa sedištem u Smederevu. Banske uprave bile su podređene komesarskoj upravi a kasnije tzv. srpskoj vladi i nemačkim oblasnim i okružnim komandama.

Gradska poglavarstva u Užicu, Čačku i Valjevu imala su svaka oko 30 policijskih agenata, sreska načelstva u Užicu, Bajinoj Bašti, Kosjeriću, Cajetini, Požezi, Arilju, Ivanjici, Čačku, Preljini, Guči, Gornjem Milanovcu, Rudniku, Valjevu, Krupnju, Osečini, Ljuboviji, Mionici i Ubu, pored upravnih obavljali su i poslove političke policije, angažujući saradnike da prate napredne ljude, a pre svega, članove KPJ i SKOJ-a. Takvu orijentaciju zadržali su i posle okupacije. Već sredinom juna 1941, po naređenju Gestapoa angažuju se na izradi spiskova komunista da bi se — kako će se videti — izvršilo njihovo hapšenje posle napada nacističke Nemačke na Sovjetski Savez. U vreme priprema i stvaranja NOP odreda prikupljali su podatke o partizanskim snagama, partijskim organizacijama i drugo. U svakom sreskom načelstvu, pored načelnika na ovim poslovima radili su po jedan ili dva policijska pisara. Organizacija političke policije oslanjala se na žandarmerijske stanice koje nisu koristile vrbovane agente, ali su preko doušnika po selima i gradovima imale uvid na teritoriju koju pokrivaju.

Oružane formacije su činili pripadnici žandarmerije. Komandama žandarmerijskih četa u Užicu, Čačku i Valjevu pripadale su žandarmerijske stanice Užice, Bioska, Zbojštica, Karan, Kremna, Mokra Gora, Cajetina, Jablanica, Negbina, Ljubiš, Bajina Bašta, Perućac, Rogačica, Zaglavak, Zaovine, Kaluđerske Bare, Kosjerić, Varda, Ražana, Požega, Gornja Dobrinja, Kamenica, Arilje, Brekovo, Moćioći, Ivanjica, Deviči, Bratljevo, Javor (Kušići), Cačak, Slatina, Ovčar Banja, Preljina, Mrčajevci, Prijedor, Guča, Kaona, Kotraža, Markovica, Gornji Milanovac, Brajići, Gornji Banjani, Takovo, Vračevšnica, Rudnik, Ugrinovci, Dići, Belanovica, Banjani, Pambukovica, Radaljevo, Lajkovac, Bogovađa, Osečina i Pecka. Komande vodova postojale su u svim sreskim mestima.

Osim ovih, radila su poglavarstva gradske policije — u Užicu sa 40, Čačku 20 i Valjevu 30 policajaca.

Neposredno pred ustanak 1941. u žandarmerijskim stanicama i u policiji bilo je više od 1200 ljudi na prostoru koji je kasnije obuhvatala Užička Republika.

Prema svemu što je izloženo, može se zaključiti da se na prostoru okruga čačanskog, valjevskog i užičkog nalazilo ili delovalo prema tim područjima 26 komandi, ustanova i punktova obaveštajnih i službi bezbednosti nemačkog okupatora. Prikupljene obaveštajne podatke prenosili su radio-vezom odseku za strane armije kod vojnog komandanta Srbije i AST-u ABVER-a u Beogradu. Istovremeno je ovaj prostor, i delovanje partijskih organizacija na njemu, obaveštajno istraživalo 25 institucija domaće političke policije koje su preko banskih uprava izvršavale zahteve, na planu borbe protiv antifašističkih snaga, ispostave Gestapoa u Beogradu. Ove ustanove (poglavarstva i sreska načelstva) su radi obaveštajnog istraživanja aktivnosti komunističkih organizacija stvarale agenturna uporišta. Osim toga, za sakupljanje obaveštajnih podataka koristili su referisanja brojnih predsednika i delovođa opština; dobijali su podatke od 80 komandi i stanica žandarmerije koje su pokrivale područja svih opština u ova tri okruga.

U ovom periodu obaveštenost okupatora i domaćih kolaboracionista o pripremanama KPJ za oružani ustanak bila je dosta površna. Procene su vršili na osnovu događaja koji su se javno manifestovali — rasturani leci, proglosti, ispisane parole i slično. Ocenjuje se da u partijskim organizacijama nisu imali stvorena obaveštajna uporišta.

Na osnovu sopstvenih obaveštenja i izvršavajući naređenja Vojnopravnog komandanta Srbije, Feldkomandatura u Užicu i krajskomandature su za otkriveno, manje značajno narušavanje reda, preduzimale drastične mere i akcije, sa ciljem da poseju psihozu straha u narodu.

II PRIPREME KPJ ZA ORUŽANU BORBU

U periodu priprema za oružanu borbu celokupna aktivnost je bila usredsređena u organizacijama i rukovodstvima Komunističke partije Jugoslavije. Partija i SKOJ su usredsredili snage na organizaciono jačanje i omasovljenje svojih redova i političku pripremu radničke klase, slobodoljubivog seljaštva i inteligencije za borbu protiv okupatora. Pripreme za oružanu borbu počele su već proširenim sastankom Politbiroa CK KPJ održanim 10. aprila 1941. godine u Zagrebu, upravo u toku aprilskog rata. Tada je imenovan Vojni komitet s Josipom Brozom Titom na čelu, koji će se baviti pitanjima priprema oružane borbe i revolucije.

Već same pripreme za izvođenje borbenih i sabotažnih aktivnosti protiv okupatora zahtevale su jačanje obaveštajne službe i službe bezbednosti kao neophodnih sredstava za realizaciju postavljenih revolucionarnih zadataka.

Radi jačanja i ostvarivanja političkih i organizacionih priprema za oružani ustanak, Politbiro Centralnog komiteta KPJ održao je savetovanje između 3. i 5. maja 1941. u Zagrebu. Na ovom savetovanju pretresana su mnoga pitanja idejnog, političkog i organizacionog karaktera. U zaključcima se energično insistiralo... »prilagoditi se novim uslovima, potrebno je pronalaziti nove metode rada, nove metode u širenju propagande i agitacije«, ojačati disciplinu i odgovornost, pojačati rad na ideološkom uzdizanju članova Partije i ubrzati omasovljenje, tako da u Komunističku partiju treba primati sve one koji se iskazuju u novim uslovima kao neustrašivi i disciplinovani borci za slobodu. Ovi i drugi zadaci organizaciono-političkog karaktera bili su značajni za osposobljavanje Partije da povede narode i narodnosti Jugoslavije u borbu protiv okupatora.

Na savetovanju su takođe doneti zaključci o jačanju službe bezbednosti i obaveštajne službe u partijskim organizacijama, njihovom osposobljavanju i većem angažovanju na ovim poslovima.

Ilegalni rad KPJ, u uslovima nacističko-fašističke okupacije, zahtevao je preduzimanje svih potrebnih radnji i mera bezbednosti i ponašanja komunista da bi se

zaštitile partijske strukture od prodora neprijatelja i ubacivanja agenata obaveštajnih službi i službi bezbednosti okupatora i domaće političke policije. Zato se na Majskom savetovanju konstavovalo: »Jedna od opasnih slabosti skoro u svim našim partijskim organizacijama jeste *nekonspirativnost*. Tu slabost uprkos svih naših nastojanja, nama još uvijek nije uspelo likvidirati. Ali danas, kada se radi o glavnima, kada neprijatelj neće prezati ni pred kakvim sredstvima, kada je zaveden prijeki sud za najmanju sitnicu, pitanje konspiracije jeste od ogromnog značaja za uspjeh naše Partije, za očuvanje kadrova Partije.«⁴ U zaključcima Savetovanja nalaže se svim organima i organizacijama KPJ zavođenje maksimalne budnosti, dosledno pridržavanje pravila konspiracije i preduzimanje drugih mera bezbednosti, kao uslova da Partija realizuje svoju idejno-političku liniju.

Na Majskom savetovanju je razmotreno stanje obaveštajne službe i zadaci komunista na prikupljanju obaveštajnih podataka od značaja za ostvarenje ciljeva Partije. Prihvaćene su ocene ... »slabost partijskih organizacija bila je u slabo organizovanoj informativnoj službi. Cesto su partijske organizacije bile stavljene pred gotov čin, nisu znale ni za najobičnije stvari koje su se spremale od strane neprijatelja iznutra, a koje su se mogle predusresti, da su komunisti malo više vodili računa o tome šta se zbiva u redovima neprijatelja. Na primer, dok su franjkovci Hrvatske građanske zaštite pripremali izdaju i utirali put osvajačima, neke partijske organizacije nisu to znale. One nisu vidjele ni to da peta kolona sprema svoj udarac i protiv komunista.«⁵ Radi prevazilaženja utvrđenih slabosti na Savetovanju se zahtevalo od komunista i partijskih rukovodstava da pojačaju obaveštajnu službu, na taj način što će stvarati izvore obaveštajnih podataka u institucijama i redovima neprijatelja.

Pored navedenih zadataka u vezi sa jačanjem obaveštajne službe, od komunista je Josip Broz Tito, generalni sekretar CK KPJ, po prelasku Politbiroa CK KPJ iz Zagreba u Beograd sredinom maja 1941. godine, zahtevao da pojačaju rad na prikupljanju obaveštajnih podataka i da se: »utvrdi raspored nemačkih vojnih jedinica na okupiranoj teritoriji«.⁶

Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju pristupio je realizaciji prihvaćenih zadataka na Majskom savetovanju, uz neposrednu pomoć Politbiroa CK KPJ i Josipa Broza Tita. Direktive su prenošene na sastancima i savetovanjima okružnih komiteta KPJ. U tom cilju je 25. maja 1941. godine pri Okružnom komitetu KPJ za užički okrug održano savetovanje uz učešće 25 komunista; 6. i 7. juna 1941. godine održan je prošireni plenum Okružnog komiteta KPJ za čačanski okrug i savetovanje pri OK KPJ za valjevski okrug kojem su prisustvovala 22 komunista u selu Zlatariću. Pored ovih, održani su brojni sastanci pri okružnim komitetima sa sreskim i mesnim rukovodstvima i sekretarima partijskih ćelija na kojima su prenošeni zadaci usvojeni na Majskom savetovanju. Pored rada na političkim i organizacionim zadacima, od članova okružnih, sreskih i mesnih komiteta su formirane vojne komisije, a u ćelijama je zaduživan komunista koji će da odgovara po vojnim pitanjima. Zadatak vojnih komisija je bio da, uz neposrednu pomoć rukovodstava, organizuju prikupljanje oružja, municije, sanitetskog materijala, eksploziva i drugih potreba za izvođenje borbenih dejstava. Partija po selima i gradovima da formira udarne grupe od komunista, skojevaca i kandidata.

Upoređo sa radom i neposrednim pripremama za izvođenje borbenih i sabotažnih akcija, u partijskim rukovodstvima pristupilo se preduzimanju potrebnih bezbednosnih mera u cilju zaštite partijskih organizacija i čuvanju komunista od hapšenja i progona:

- a) novoprimitljeni u KPJ su detaljno proveravani da bi se sprečilo ulaženje provokatora u partijsku organizaciju;
- b) sastanci ćelija i rukovodstava su održavani na mestima koja su prethodno pro vera vana i utvrđena potpuna sigurnost od oktrivanja;
- c) u vreme održavanja partijskih sastanaka organizovana su spoljna obezbeđenja;
- d) povlašćeni su u ilegalnost istaknuti revolucionari, najčešće ranije osuđivani komunisti, čija je revolucionarna aktivnost bila poznata policiji;

e) izgrađivana su odgovarajuća skloništa i pronalazena sigurna mesta za obezbeđenje partijske tehnike da je neprijatelj ne otkrije;

f) iznajmljivani su konspirativni stanovi kod simpatizera Partije u kojima bi se u slučaju potrebe smestili aktivisti koji treba da se povuku u ilegalnost, za održavanje sastanaka ćelije ili rukovodstva KPJ;

g) pronalazena su ili izgrađivana sigurna mesta za smeštaj prikupljenog oružja i drugog materijala potrebnog za borbene aktivnosti; (

h) direktive i izveštaji rukovodstava partijskim strukturama i obratno, unutar okružne organizacije, prenošeni su, uglavnom, usmeno;

i) na savetovanjima, sastancima ćelija i rukovodstava prisutni nisu vodili zabeleške o odlucenom, već dogovoreno su prenosili po sećanju;

j) uspostavljene su kurirske veze i kanali.

Odgovorno preuzimanje ovih i drugih bezbednosnih zadataka dobijenih od okružnih komiteta KPJ za užički, čačanski, valjevski okrug i drugih, omogućilo je da se sačuvaju od neprijatelja partijske strukture.

Na osnovu primljenih obaveštenja iz svojih izvora kao i upozorenja od strane PK KPJ za Srbiju,⁷ partijska rukovodstva sva tri okruga bila su već sredinom juna 1941. obavestena da Gestapo zahteva od sreskih načelstava i gradskih poglavarstava izradu spiskova komunista i da predstoji njihovo hapšenje.

Partijski zadatak, definisan na Majskom savetovanju — da se pojača obaveštajna služba, kako bi se na vreme saznale namere neprijatelja, odnosno, obaveštajnih i službi bezbednosti okupatora i domaćih kolaboracionista — odgovorno je prihvatila partijska rukovodstva. U tom cilju pristupilo se:

a) stvaranju klasičnih obaveštajnih uporišta u strukturama domaće političke policije. Pronađeni su i angažovani izvori obaveštajnih podataka o sreskim načelstvima u Čačku, Krupnju, Ivanjici i drugim mestima. Osim toga, obezbeđeni su izvori obaveštenja i na poštanskim telegrafsko-telefonskim centralama u Užicu i Čačku;

b) prikupljanju obaveštajnih podataka o rasporedu nemačkih oružanih snaga na ovom prostoru — brojno stanje i naoružanje; o rasporedu žandarmerije na teritoriji gde se nalaze slagališta naoružanja i opreme i drugo;

c) prikupljanju podataka o pojedincima koji se ispoljavaju kao saradnici okupatora i agenti nacističkih službi bezbednosti i domaće policije.

Pribavljanje obaveštajnih podataka bio je zadatak svih komunista i članova SKOJ-a, i shvatili su to kao deo svojih revolucionarnih obaveza. Prikupljene podatke saopštavali su sekretaru ćelije KPJ, aktiva SKOJ-a ili za to zaduženom drugu. Takav rad komunista i skojevaca na obaveštajnim zadacima omogućili su uspešne pripreme revolucionarnih snaga u ovim okruzima i doprineli stvaranju uslova da Politbiro CK KPJ donese odluku o otpočinjanju oružanog ustanka u Jugoslaviji.

* *

Odgovoran odnos okružnih, sreskih i mesnih komiteta KPJ i SKOJ-a skoro svih komunista i skojevaca prema obaveštajnim i bezbednosnim zadacima, postavljenim pred Partiju na Majskom savetovanju, u vreme priprema za oružani ustanak, bio je, pored izvršenja i drugih partijskih zadataka, od odlučujućeg uticaja da su pripreme za oružanu borbu uspešno izvršene.

Stvorena obaveštajna uporišta u sreskim načelstvima i odgovornim preduzimanjem mera bezbednosti sačuvana je partijska struktura od hapšenja i progona, a istovremeno omogućeno nesmetano i ravnomerno funkcionisanje i dalja aktivnost partijskih organizacija.

Upornim radom i angažovanjem partijskih kadrova u užičkom, čačanskom i valjevskom okrugu obaveštajno su istraženi garnizoni nemačkih oružarstava, snaga,

žandarmerija, ustanove i institucije okupatora i domaćih kolaboranata, utvrđene količine oružja i industrijski kapaciteti koji se mogu koristiti za ratne potrebe na ovom prostoru. Upoznato je raspoloženje širokih narodnih masa kako prema okupatoru tako i prema politici KPJ. Ovo su bili odlučujući elementi koji su poslužili okružnim komitetima KPJ za procenu političke situacije na njihovom području, a istovremeno i CK KPJ za donošenje odluke o početku oružanog ustanka u Jugoslaviji i stvaranju slobodne teritorije u zapadnoj Srbiji.

III OBAVEŠTAJNA SLUŽBA I SLUŽBA BEZBEDNOSTI U PRVIM DANIMA USTANKA

Otpočinjanjem oružanog ustanka bila je već usredsređena i obaveštajna i bezbednosna aktivnost partijskih rukovodstava. Omasovljavanjem NOP odreda, u štabovima i četama na ovim zadacima su angažovani i organi vojnopolitičkog komandovanja i rukovođenja. Pojavljuju se i prvi obaveštajni oficiri u jedinicama. Međutim, nosioci obaveštajne i bezbednosne funkcije i dalje ostaju partijska rukovodstva.

U ovom periodu po srezovima se pojavljuju oficiri pod komandom Draže Mihailovića. Intenzivno vrše agitaciju i nastoje da omasove svoje vojno-četničke odrede. Do kraja avgusta i početka septembra 1941. četnički oficiri formiraju svoje odrede gotovo u svim srezovima na ovom prostoru. Snaga pojedinih odreda kreće se na oko 50 ljudi. Vojno-četnički odredi u pojedinim srezovima napadaju pripadnike partizanskih jedinica, najčešće putem zaseda ili prepada na manje grupe ili patrole partizanskih jedinica. U vreme oslobađanja pojedinih gradova i mesta, pored partizanskih odreda, učestvuju i vojno-četnički odredi.

PARTIJSKA OBAVEŠTAJNA SLUŽBA

KPJ unutar svoje strukture nije imala posebnu organizaciju koja se isključivo angažovala na obaveštajnim i bezbednosnim zadacima. Obaveštajna i bezbednosna aktivnost komunista, skojevaca pa i simpatizera KPJ, bila je deo njihovih revolucionarnih dužnosti i shvatali su ih kao potrebu i sastavni deo svoje političke angažovanosti. Praktično, komunisti i skojevci bili su politički radnici, ali istovremeno i obaveštajci i kontraobaveštajci svojih organizacija i NOP-a.

Dejstva partizanskih jedinica na terenu i njihovih udarnih grupa po selima i gradovima, nametali su brojne obaveštajne i kontraobaveštajne zadatke partijskoj obaveštajnoj službi. Komunisti i skojevci su postavljenu direktivu izvršavali u julu, avgustu i septembru 1941, na taj način što su i dalje prikupljali obaveštajne podatke o garnizonima okupatora, komandama i stanicama žandarmerije. Istovremeno, obaveštajno su istraživani industrijski, saobraćajni i drugi objekti koji su služili okupatoru za njegov ratni potencijal. Ova aktivnost, iako široko postavljena, nije mogla efikasnije da ispuni očekivanja KPJ u novonastaloj situaciji.

Obaveštajna služba trebalo je da intenzivnije prati neprijatelja, da otkriva njegove namere, ali, i da što brže prenosi obaveštajne podatke partijskom rukovodstvu ili komandi partizanske jedinice na terenu. Razumljivo, sve to zahtevalo je i takvu organizaciju koja bi »pokrivala« neprijatelja, da sistem prenošenja prikupljenih podataka — veze, kurirski kanali — funkcioniše sigurno, brzo i efikasno. Stoga se pristupilo dograđivanju partijske obaveštajne službe na terenu. Ranija zaduženja pojedinaca zadržana su i dalje, uspostavljena su nova, ukoliko ih nije bilo, ili su izvršene zamene, ukoliko se neki drug ili drugarica nisu najbolje snalazili. Nova zaduženja dobili su članovi KPJ i SKOJ-a koji, po mestu stanovanja ili radnom mestu borave u blizini objekta (žandarmerijske stanice, policije ili nemačke ustanove, garnizona) koje je trebalo obaveštajno ili kontraobaveštajno pokriti. Ukoliko neko od njih otputuje u okolinu, dobijao je zadatak da osmatranjem, opservacijom, prikupi podatke o magacinu, kasarni ili drugom objektu. Pojedinci su angažovani da se kreću i zadržavaju u gradu na prometnim mestima ili u blizini određenih tačaka (na primer, stan utvrđenog agenta) i da o svemu što zapaze

pružaju podatke. Organizacija je tako sprovedena da su grad, podeljen na rejone, grupe skojevaca obaveštajno i kontraobaveštajno istraživale: prostor, objekte i delovanje neprijatelja.

Sastavni deo ove organizacije predstavljalo je formiranje punktova u koje su prenošena prikupljena obaveštenja s terena radi daljeg upućivanja.⁸ Sa svih punktova, kuriri su obaveštajne podatke prenosili u punktove u selima ili logor gde se nalazio štab NOP odreda ili komanda partizanske čete. Kuriri su najčešće bili skojevci ili mlađi komunisti koji su biciklom ili peške prenosili obaveštenja.

Partijska obaveštajna služba bila je angažovana na brojnim obaveštajnim i kontraobaveštajnim zadacima. Tako su akcijama udarnih grupa, kako u gradu tako i po selima, prethodila obimna obaveštajna istraživanja, kao na primer, pre izvedene diverzantske akcije i sabotaze na objektima koji služe okupatoru. Isto tako, prikupljeni su vrlo iscrpni podaci o petokolonašima i agentima neprijatelja pre nego što se donese odluka i pristupi akciji, odnosno njihovoj likvidaciji. Obaveštajna aktivnost je prethodila spaljivanju arhiva po opštinama, poštama; pre nego što se pristupilo rušenju telefonsko-telegrafskih linija, diverzijama na železnici ili borbeno-političkim aktivnostima partizanskih snaga.

U prvim mesecima oružanog ustanka u valjevskom, užičkom i čačanskom okrugu partijska obaveštajna služba funkcionisala je dosta efikasno. U više slučajeva, zahvaljujući primljenim podacima obaveštajne službe sa terena, partizanske snage su izbegle napad nemačko-žandarmerijskih snaga ili organizovano dočekale u zasedi njegovu kolonu, ili je na vreme likvidiran agent u partizanskoj jedinici koji je poslat od neprijatelja sa obaveštajnim ili terorističkim zadatkom.

Partijska obaveštajna služba je pružala najiscrpnije obaveštajne podatke za procenu situacije i donošenje odluke o napadu partizanske čete na garnizon neprijatelja, da ga ili unište ili zarobe.

ORGANIZOVANJE OBAVEŠTAJNE I SLUŽBE BEZBEDNOSTI U PARTIZANSKIM ODREDIMA

Prilikom izvođenja prvih borbenih akcija partizanskih snaga korišćeni su podaci dobijeni od partijske obaveštajne službe. Štabovi NOP odreda, već posle prvih borbenih susreta s neprijateljem uvidali su neophodnost da borbenoj aktivnosti treba da prethodi obaveštajno izražavanje objekta napada. U tom smislu Josip Broz Tito, komandant Glavnog štaba NOPOJ piše u »Biltenu«: »Obaveštajna služba je važna ne samo radi upoznavanja kretanja neprijatelja, njegove snage, o tome gdje se nalaze kakvi objekti ili materijal koji treba uništiti, već naročito i zbog toga da se partizani na vrijeme osiguraju od iznenađenja, od opkoljavanja i zasjeda sa strane neprijateljskih potjera. Pravilo partizana u borbi jeste da ne budu nikada iznenađeni, da ostanu nevidljivi, a da sve vide i znaju.«⁹ Ovi stavovi i stečena iskustva u prvim borbenim akcijama usadili su uverenje kod partizanskih komandanata, komandira i političkih komesara da se ne mogu tako uspešno borbe voditi i pobeđivati neprijatelj dok se prethodno obaveštajno ne istraži. U njihovom radu obaveštajna služba postaje sve više prethodnica borbenih zadataka. U tom smislu, u štabovima odreda, bataljona i komandama četa određuje se partizan koji će obavljati obaveštajne poslove. U Kolubarskoj četi Valjevskog NOP odreda već 5. avgusta 1941. je postavljen dr Dragan Jovanović za obaveštajnog oficira.

Štabovi odreda i bataljona i komande četa u ovoj fazi narodnooslobodilačke borbe vršili su obaveštajno istraživanje neprijateljskih garnizona i objekata koje su napadali koristeći se legalnim metodom obaveštajne službe kroz sledeće oblike:

a) angažovanjem pojedinaca u selu u blizini šume gde se nalazi logor ili im se kuća nalazi uz komunikaciju koju neprijatelj koristi u cilju obezbeđenja od iznenađenja neprijateljeve kolone;

b) pronalazači su simpatizeri NOP-a i upućivani u neoslobođeni grad ili drugo naseljeno mesto da opservira (izviđa) kasarnu nemačke posade, žandarmerijske stаницe ili grupu četnika Draže Mihailovića;¹⁰

c) ispitivanjem lica koja dolaze iz neoslobođenog naseljenog mesta na teren koji kontrolišu partizanske snage ili oslobođenu teritoriju;

d) saslužavanjem zarobljenih Nemaca, policijaca, žandarma, ljotićevaca i četnika Koste Pećanca i Draže Mihailovića;

e) postavljanjem zasede na dominantni položaj radi osmatranja šireg prostora i komunikacije na kojoj se očekuje nailazak neprijateljeve kolone;

f) zaplenjivanjem arhiva i dokumenata ustanova i komandi okupatora, žandarmerijske komande i stanice, sreskog načelstva,¹¹ gradskog poglavarstva, predstojništva policije, četničkih štabova i uhvaćenih neprijateljevih kurira.

Obaveštajna aktivnost partizanskih štabova i komandi u prvim mesecima oružanog ustanka bila je usredsređena na prikupljanje sledećih obaveštajnih podataka:

a) oružane snage nemačkih okupatora: razmeštaj jedinica, brojno stanje, naoružavanje, (puške, automati, puškomitraljezi, mitraljezi, artiljerija, bacači), oklopna vozila (tenkovi i oklopni automobili), snabdevanje hranom i vodom, slagališta oružja i municije i magacini hrane, obezbeđenje kasarni (straže i patrole), izgrađenost odbrambenih položaja i utvrđenja, aerodromi (uzletišta, letilice, rezerve goriva), akcije koje izvode, pokreti i kako ih [vrše, odnos prema žandarmima i drugo;

b) oružane formacije žandarmerije i četnika Draže Mihailovića i ljotićevaca: brojno stanje, naoružanje, gde su smešteni, kako se obezbeđuju, gde se kreću i ko su njihove veze po terenu i drugo;

c) praćenje kretanja utvrđenih agenata neprijatelja na neoslobođenoj teritoriji i agitatora za upisivanje u odrede četnika Draže Mihailovića.

Uporedo sa razvijanjem obaveštajne aktivnosti, u partizanskim odredima počinje da deluje služba bezbednosti kao sredstvo za zaštitu jedinica od prodora neprijateljevih agenata. Ovo je utoliko bilo potrebnije, što su neprijatelji NOP-a ubacivali plaćenike u partizanske jedinice s ciljem da vrše akte terora i da ih razbiju iznutra. U tim prvim ustaničkim danima u Biltenu Glavnog štaba NOPOJ izlazi direktivni članak Josipa Broza Tita u kojem zahteva: »Štabovi i komesari moraju budno paziti da neprijatelj ne ubaci u partizanske odrede svoje provokatore i špijune. Ako se takvi pojave, treba ih odmah strijeljati.«¹² Time bezbednosni zadaci postaju svakodnevna briga komandanata, političkih komesara, komandira i njihovih zamenika.

Bezbednosna aktivnost u partizanskim jedinicama ispoljavala se u sledećem:

a) zaštitu partizanskih jedinica od infiltracije neprijateljevih agenata i petokolonaša, što je od prvih dana preduzimamo prema svima koji su dolazili u NOP odrede neorganizovano. Sa novodošlim borcima obavljan je razgovor, ispitivani su motivi njihovog stupanja u NOB i nastojalo utvrditi da li je neko od njih došao po zadatku neprijatelja.

b) otkrivanje neprijateljevih agenata i petokolonaša koji su ubačeni u partizanske jedinice. Otkrivali su ih borci uočavajući njihovo sumnjivo ponašanje za vreme borbenih dejstava ili kretanja jedinice po terenu ili su o njima dobijeni podaci od partijske obaveštajne službe.

c) simpatizeri i organizovane snage NOP-a otkrivali su sumnjiva lica koja se kreću po terenu kao izbeglice, šverceri ili preprodavci i obaveštavali o tome partizanske komande, a partizanske patrole su ih hvatale da bi ih podvrgli saslušanju.

d) patrole i zasede partizanskih četa po selima i na saobraćajnicama otkrivale su i hvatale agente i petokolonaše koje je neprijatelj upućivao na teren kontrolisan od partizanskih snaga.

e) Stav Partije da se na rukovodeće i komandne dužnosti u NOP odrede postavljaju samo sigurni ljudi. Idejno-politička opredeljenost i odanost stvari NOP-a bio je odlučujući, pored drugih, kriterijum kod odlučivanja o postavljanju na rukovodeće dužnosti na svim nivoima u partizanskim jedinicama. Kadrovsku politiku su vodila partijska rukovodstva — Pokrajinski i okružni komiteti KPJ, zajedno sa štabovima NOP odreda. U tom smislu kriterijumi su bili proverenost u borbi protiv nenarodnih režima Kraljevine Jugoslavije, sposobnost, hrabrost, ispoljena odgovor-

nost u izvršavanju zadataka i disciplina, kao i svakodnevna potvrda u borbi protiv neprijatelja. U prvim mesecima oružanog ustanka ova praksa u kadrovskoj politici je potvrđena kao dobra, jer u svim slučajevima kod kojih nisu primenjivani ovi kriterijumi posledice su bile teške.

Obaveštajne službe KPJ i organa vojno-političkog komandovanja i rukovođenja u partizanskim jedinicama prva tri meseca oružane borbe, u užičkom, valjevskom i čačanskom okrugu, dale su znatan doprinos uspešnom razvoju oružanog ustanka.

Već u početku služba bezbednosti i obaveštajna služba onemogućile su brojne pokušaje neprijatelja da zadaju udarce mladim NOP odredima i istovremeno pružale pravovremeno obaveštajne podatke o snagama pa i namerama okupatora i njihovih pomagača, na osnovu kojih su rukovođa tela NOP-a donosila najracionalnije odluke.

Zahvaljujući, između ostalog, korišćenju i efikasnom funkcionisanju obaveštajne službe u septembru 1941, uprkos otpora brojnih snaga okupatora i kolaboranala, oslobođena su mesta i gradovi, stvorena je Uzička Republika, uz minimalne gubitke partizanskih snaga.

IV ODLUKOM U STOLICAMA OSNOVANE SU OBAVEŠTAJNA SLUŽBA I SLUŽBA BEZBEDNOSTI

Sredinom septembra 1941. oružani ustanak protiv okupatora i njihovih pomagača u svim krajevima Jugoslavije bio je u punom zamahu, a na prostoru koji obuhvata uzički, čačanski i valjevski okrug, razoružane su i razbijene mnoge žandarmerijske stanice, oslobođeni su Krupanj, Guča, Ub, Bajina Bašta, Arilje i mnoga druga mesta i najveći deo ove teritorije je pod kontrolom partizanskih jedinica. Snage okupatora stacionirane su još u garnizonima Užice, Cačak, Valjevo, Požega, Ivanjica i Gornji Milanovac.

Partizanski odredi su izrasli u formacije sa brojnim četama u svom sastavu. U Čačanskom NOP odredima formirana su tri bataljona sa 11 četa, a Dragačevski bataljon je bio u formiranju. U Valjevskom NOP odredima obrazovan je Rađevački, a Kolubarski, Podgorski i Tamnavski bataljoni su se nalazili u fazi formiranja. U sastavu Uzičkog odreda nalazilo se sedam četa.

U tim uslovima održano je u Stolicama Vojno-političko savetovanje Glavnog štaba NOPO Jugoslavije sa političkim i vojnim predstavnicima Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Slovenije i Srbije. Na savetovanju je, pored ostalog, dogovoreno i zaključeno da se pojača obaveštajna služba i služba bezbednosti u partizanskim jedinicama i na oslobođenoj i neoslobođenoj teritoriji. Ovaj zaključak se temeljio na stečenim iskustvima iz tromesečnih borbi partizanskih snaga protiv okupatora i njihovih pomagača. Stvaranje posebnih organizacija koje će se angažovati na obaveštajnim i bezbednosnim poslovima je značilo da se obavljanje ovih funkcija profesionalizuje.

VOJNOOBAVESTAJNA SLUŽBA U PARTIZANSKIM JEDINICAMA

Nekoliko dana posle Savetovanja u Stolicama oslobođena su sva naseljena mesta na ovom prostoru, sem Valjeva. Snage Valjevskog, Uzičkog i čačanskog NOP odreda, zajedno s drugim odredima, angažovane su u svakodnevnom borbama držeci neprijatelja u okruženju u Valjevu i Kraljevu, kao i sa isturenim snagama prema nemačkim garnizonima u Kragujevu, Topoli, Lazarevcu, Obrenovcu, Šapcu, Sjenici, Novoj Varoši i Višegradu. Dolazi i do sukoba sa četničkim odredima Draže Mihailovića. Skoro polovina partizanskih snaga angažovana je u povremenim borbama četnika ili su raspoređene na zadacima obezbeđenja od četničkih napada.

Aktivnost obaveštajne službe NOP odreda bila je usredsređena na pravcima napada ili odbrambenih dejstava jedinica, s ciljem da se pravovremeno otkriju namere i pokreti nemačkih oružanih snaga prema teritoriji Užičke Republike i prikupljanje podataka o snagama neprijatelja koji se nalazi u opkoljenim garnizonima i situaciji u tim gradovima. Istovremeno, prilike su zahtevale intenzivno prikupljanje podataka o namerama četničkih komandanata i pokretima njihovih odreda jer je postojala svakodnevna opasnost od njihovih napada.

U ovo vreme NOP odredi su izvršavali borbene zadatke uglavnom na svome terenu i ha prostoru koji su dobro poznavali. Na tom prostoru oslanjali su se na organizovane strukture NOP-a kao i na sve rodoljubive i patriotske snage.

Zaključci Savetovanja u Stolicama zahtevali su institucionalizaciju vojne obaveštajne službe, odnosno postavljanje obaveštajnih oficira u štabovima odreda i bataljona koji će se isključivo angažovati na Zadatku prikupljanja i procene obaveštajnih podataka i istovremeno obavljati kontraobaveštajne poslove u partizanskim jedinicama.

Pri njihovoj realizaciji bile su prisutne brojne teškoće. Posebna teškoća je bila u tome što nije bilo obučeni kadrova za obavljanje ovih poslova. Pored takve situacije institucionalizacija je u nekim odredima završena, a u nekim je započeo taj proces. U tom smislu sredinom oktobra u Štabu Valjevskog NOPO postavljen je obaveštajni oficir kao i u štabovima Kolubarskog i Rađevačkog bataljona. Proces institucionalizacije započeo je u Čačanskom odredu na taj način što je obaveštajna služba bezbednosti u jedinicama bila u nadležnosti zamenika političkog komesara odreda i bataljona.

Vojna obaveštajna služba u Užičkoj Republici, izvršavajući obaveštajne i bezbednosne zadatke u partizanskim jedinicama, vrlo se tesno oslanjala na partijsku obaveštajnu službu, kako na neoslobođenoj, tako i oslobođenoj teritoriji.

OBRAZOVANJE ORGANA SLUŽBE BEZBEDNOSTI

Posle oslobođenja Užica, Požege, Čačka i drugih gradova prostorno se Uobličila Užička Republika. Uspostavljena je narodna vlast, pošto su u gradovima i selima odmah po oslobođenju izabrani narodnooslobodilački odbori koji su otpočeli da funkcionišu. Angažovanjem NOO i komandi mesta otpočele su rad fabrike i preduzeća kao i novoformirane radionice, koje su proizvodile za potrebe partizanskih jedinica. U Užicu je, pored ostalih, počela proizvodnju fabrika oružja i municije, radionica za popravku oružja i proizvodnju bombi i tromblona, a u Čačku radionice za popravku oružja, vozila, telefona i radio-stanica. Sva bivša sreska mesta povezana su putnom mrežom sa čvrstom podlogom; dovedena je u ispravno stanje mreža poštanskih telefonsko-telegrafskih linija čime je bilo obezbeđena povezanost svih sreskih i drugih mesta sa Vrhovnim i Glavnim štabom NOPO Srbije.

Kao organi službe bezbednosti obrazovani su prvih dana oktobra 1941. odbori za borbu protiv pete kolone. Oni su formirani u Užicu, Čačku i Krupnju, a nešto kasnije i Požegi. Ovi odbori su dobijali direktive i uputstva za rad od Komisije za borbu protiv pete kolone pri Vrhovnom štabu NOPOJ i pri Glavnom štabu NOPO za Srbiju, kao i od sekretara okružnih komiteta KPJ. Zadatak odbora i komisija za borbu protiv pete kolone je bio da organizuju i neposredno se angažuju na otkrivanju neprijateljskih agenata, petokolonaša i drugih neprijatelja i da rade na suzbijanju njihove delatnosti na svome području.

Za izvršenje ovih zadataka odbori su u svom sastavu imali istražno odeljenje i terensko odeljenje koja su radila po direktivama predsednika odbora koji je direktno bio odgovoran sekretaru OK KPJ ili od njega zaduženom članu OK KPJ.

Odbori za borbu protiv pete kolone neposredno su organizovali obaveštajnu službu na oslobođenoj teritoriji i koristili se obaveštajnim podacima drugih delova NOP-a:

a) angažovali su obaveštajce kao izvore obaveštajnih podataka za teritoriju komandi mesta (najčešće su to članovi okružnih i sreskih komiteta SKOJ-a i drugi

građani odani NOP-u; preko njih su pratili pojavu, kretanje i delovanje pojedinaca i grupa iz reakcionarnih sredina. Na ovim zadacima rade šefovi istražnog odeljenja i komandiri terenskih odeljenja);

b) koristili su obaveštajne podatke dobijene od komandi mesta, organa vojnopolitičkog komandovanja i rukovođenja, partijske obaveštajne službe, komandi odreda i četa milicije, narodne straže i omladinske organizacije.

Istražna odeljenja su angažovana na istragama i saslušanjima u cilju utvrđivanja saradnje pojedinaca sa neprijateljem i prikupljanja obaveštajnih podataka; ispitivani su zarobljeni pripadnici nemačkih oružanih snaga, žandarmi, policijski pisari i sreski načelnici, zarobljeni četnici Koste Pećanca i Draže Mihailovića, saslušavani osumnjičeni pojedinci za saradnju sa okupatorom koji su se pojavljivali na oslobođenoj teritoriji kao izbeglice, šverceri, crnoberzijanci i slično i lica osumnjičena u slučajevima izvršenih sabotaza, diverzija i terorizma prema vojnopolitičkim rukovodiocima NOP-a i objektima koji su bili od značaja za vođenje NOB.

Istrage su vođene na osnovu obaveštajnih podataka dobijenih iz sopstvene i obaveštajne aktivnosti partijske i vojne obaveštajne službe, po prijavama građana, simpatizera i organizovanih delova NOP u NOO komandi mesta i masovnih društveno-političkih organizacija. Uzimani su na ispitivanje uhvaćeni pojedinci od partizanskih patrola koji su izazvali sumnju svojim ponašanjem, aktivnošću ili zadržavanjem na određenom prostoru. Ukoliko je istragom utvrđena krivica određenog lica, ono je predavano narodnom sudu.

Istražna odeljenja su preduzimala i druge mere i radnje bezbednosti kojima se otkrivala neprijateljeva delatnost ili dolazilo do novih obaveštajnih podataka: tajno su praćena osumnjičena lica koja su boravila na oslobođenoj teritoriji u cilju utvrđivanja neprijateljeve delatnosti i otkrivanja njihovih saučesnika; tajno su slušani telefonski razgovori koje su obavljali četnički komandanti sa svojim višim štabovima, a na ovim zadacima angažovana su pouzdana lica koja su radila na telefonskim centralama kod pošta u Užicu, Čačku i drugim mestima; vršena je cenzura poštanskih pisama i dopisnica preko punktova koji su bili ustanovljeni kod pošta u Užicu, Čačku i drugim gradovima; bezbednosno su štićene fabrike koje su isključivo proizvodile za potrebe partizanskih oružanih snaga. Proveravana je podobnost svih lica koja su radila u ovim fabrikama pa su im na osnovu tih provera izdavane propusnice za ulazak u krug fabrike. Na ovaj način je štićena partizanska fabrika oružja u Užicu.

Terenska odeljenja su radila u sastavu Odbora za borbu protiv pete kolone. Ovo odeljenje je u Užicu nazivano zatvorska straža, a u Čačku i Krupnju nosilo je naziv poterno odeljenje. Iako su im nazivi bliži različiti obavljala su identične poslove: hapšenje i privođenje osumnjičenih i njihovo čuvanje i sprovođenje; obavljali su lični pretres osumnjičenih, vršili pretres kuća, stanova i drugih prostorija radi pronalazjenja skrivenog lica, oružja i neprijateljskog materijala; vršili su legitimisanje na putevima, na ulici, u javnim lokalima, vozovima i na železničkim stanicama; na prilazima gradu i drugim mestima; dobijali su zadatak da osmatraju kuću ili stan osumnjičenog ili da tajno prate pojedince.

Izvršne policijske poslove sprovodile su i jedinice milicije koje su formirane početkom oktobra 1941, kao čete ili odredi pri gradskim NOO ili komandi mesta. Jedinice milicije formirane su u Čačku, Užicu, Gornjem Milanovcu, Bajinoj Bašti i drugim mestima. U valjevskom okrugu nazivali su ih jedinice narodne straže. Pored ovih zadataka milicija je održavala javni red i mir, obezbeđivala imovinsku sigurnost građana i čuvala javne ustanove, institucije i značajnije objekte.

ZAKLJUČAK

Vojna obaveštajna služba, nako nije na ovom prostoru u svim odredima bila institucionalizovana, njena je organizacija skoro zaokružena. Komande četa, koje su bile u neposrednom borbenom dodiru sa neprijateljem, prikupljene obaveštajne podatke dostavljale su štabovima bataljona i odreda i posle izvršene procene ti podaci su upućivani kuririma ili su saopštavani telefonom Vrhovnom štabu i Glav-

nom Štabu NOPO Srbije u Užice. Ocenjuje se da je vojna obaveštajna služba prikupila dovoljno obaveštajnih podataka o namerama nemačkih okupatora i njihovih pomagača i pravovremeno ih prezentirala vojnopoličkim organima na osnovu kojih su mogli da donose racionalne odluke.

Vojna obaveštajna služba, radeći na kontraobaveštajnoj zaštiti partizanskih komandi i jedinica, otkrila je na vreme veći broj petokolonaša i drugih neprijatelja ubačenih u partizanske jedinice i dostavila o tome podatke organima komandovanja koji su preduzimali odgovarajuće mere.

Na teritoriji Užičke Republike bio je uspostavljen i izgrađen sistem bezbednosti i zaštite. Obrazovani su odbori za borbu protiv pete kolone kao prvi organi službe bezbednosti NOP-a. Istražna i terenska odeljenja su izgradila organizaciju koja je otkrivala i prekidalala neprijateljev delatnost agenata i petokolonaša. Istovremeno, ovi organi su štitali fabrike i druge objekte od značaja za vođenje rata i organizovane strukture Užičke Republike. Ocenjuje se da su organi službe bezbednosti efikasno radili jer su otkrili i uhvatili više desetina agenata i petokolonaša na oslobođenoj teritoriji, pravovremeno otkrili petokolonašku delatnost četnika Draže Mihailovića i prikupili obaveštajne podatke kojima su otkrivali namere neprijatelja i time pružili elemente Politbirou CK KPJ, Vrhovnom štabu NOPOJ i Glavnom štabu NOPO Srbije za donošenje političkih i vojnih odluka.

Efikasnost službe bezbednosti Užičke Republike poticala je iz nesebičnog požrtvovanog i znalčkog rada njenih pripadnika i što se oslanjala na ljude odane stvari NOP-a i što su se svi organizovani delovi NOP-a, rodoljubi i patriote, osećali odgovornim za bezbednost izvojevanih vrednosti i tekovina. Ove snage bile su politički toliko osposobljene da uočavaju neprijateljsku delatnost i da se same ili uz pomoć organa bezbednosti suprotstave svakom neprijatelju bez obzira u kojem se vidu javlja.

Vojnu obaveštajnu službu i službu bezbednosti u Užičkoj Republici organizovali su okružni komiteti KPJ koji su obezbedili i kadrove. Obe službe su koristile obaveštajne podatke partijske obaveštajne službe i oslanjale se na partijske i skolske organizacije, kako u partizanskim jedinicama, tako i na terenu. Partija je svojom politikom i stavovima u predratnom revolucionarnom periodu i odlukom o oružanoj borbi protiv okupatora stekla poverenje širokih slojeva naroda u Užičkoj Republici koji su podržavali ciljeve NOP-a i borili za njihovo ostvarenje pa je u ovim društveno-političkim uslovima i služba bezbednosti bila efikasna u borbi protiv neprijatelja naroda.

NAPOMENE

¹ Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u jugoslovenskih naroda, tom I, knj. 2, str. 364-367.

* Proleter, organ CK KPJ, broj 3-4-5, 1941, str. 7.

* Proleter, organ CK KPJ, broj 3-4, 1941, str. 7.

⁵ Proleter, organ CK KPJ, broj 3-4, 1941, str. 6.

⁸ 2ujović Sreten: Sećanja iz 1941. godine, Arhiv CK SKJ, MG-2013/2.

¹ »Cim je saznao da Gestapo traži spiskove komunista (od odeljenja specijalne policije uprave grada Beograda — napomena O. Đ.) Janko Janković je obavestio o tome partijsku organizaciju ... Odmah su poslani kuriri po okruzima da o tome obaveste tamošnje kadrove.« Nešković Blagoje, Sećanja novembra 1957, Arhiv CK SKJ.

⁸ Okružni komitet KPJ odredio je Ljubomira Petrovića — Mingeja da u Valjevu organizuje kontraobaveštajnu službu. On je zajedno s komunistima Milicom Nožicom, Nadom Ilić, Ljubišom Miloševićem i Ristićem, podelio grad u četiri reiona (kasnije pet): Konjički puk, centrala, Vistad, železnička stanica — odgovoran Miša Veličković, potom Bjelica; — Bojačičica mlin, Tešnjar, Oficirski dom — odgovoran Radaković stariji; — Bolnica, Peti puk — Jovica Patak; — Najuzi centar, sud, zatvor, policija — Aca Starčević. Bili su to kontraobaveštajni reioni, čiji su se odgovorni drugovi smenjivali, prema ukazanoj potrebi.

Zadatak je bio pronaći grupu skojevaca koji će neopaženo osmatrati svene-prijateljeve pokrete. Beležiti naoružanje, broj vojnika, oružja. Izveštaj se morapodnositi dva puta

dnevno onome koji je odgovoran za rejon. — Marić Mihailo, Obaveštajni rat 1941. u Srbiji, Večernje novosti, Beograd, 15. 11. 1973.

• Borba partizana protiv nemačkih osvajača na Istočnom frontu. Zbornik tom II, knj. 1, str. 55.

“ »Struganik 5. avgusta. Dalje akcije će se izvesti u Ljigu, Babajiću i opštinama koje se nalaze u ovom kraju. Da se odmah pribave potrebna obaveštenja o snazi žandarima i o tome gde stanuju, kao i o ostalim neprijateljima naroda. Da se uputi jedna grupa radi oružja u Popadić. Da se pošalje kurir u Valjevo.« Dragojlo Dudić, Dnevnik 1941, Prosveta, 1957.

¹¹ Vesti broj 7 do 9 oktobra 1941. godine su počele da objavljuju u četiri nastavka sadržinu tajne arhive zaplenjene u ispostavi Drinske banovine prilikom oslobodenja Užica. Reprint vesti, Novosti, Reč naroda, izdanje Muzeja ustanka 1941. Titovo Užice 1961.

“ Josip Broz Tito, Zadatak narodnooslobodilačkih partizanskih odreda. Zbornik, tom II, knj. 1, str. 12.

ANTUN MILETIĆ, potpukovnik

MERE I SREDSTVA VERMAHTA PROTIV UŽIČKE REPUBLIKE U JESEN 1941. GODINE

Vrhovna komanda Vermahta suočena sa stvarnošću, kao i činjenicom da su i uz pojačano angažovanje svojih trupa početkom septembra 1941. propali svi pokušaji zasnovani na koncepciji da se NOP može ugušiti policijom i specijalnim jedinicama

— jagdkomandama formiranim pri divizijama, feldmaršal List, shodno Hitlerovoj direktivi naredio je 16. septembra 1941. generalu pešadije Bemeu da uguši ustanički pokret u Brbiji i istočnoj Bosni, u direktivi piše: »zaključno hrvatski (NDH) pri-granični prostor« prim. M. A.). To znači, naređenje je važilo i za nemačko okupaciono područje NDH s napomenom da se protiv partizana preduzmu mere shodno daljoj situaciji, a duž leve obale Drine, da se sem trupa Vermahta (718. divizija)¹ angažuju i kvislinske ustaško-domobranske formacije. Na vojnom savetovanju « komandanata Vermahta u Beogradu, komandant oružanih snaga na Jugoistoku feldmaršal List je ocenio, neposredno pred Savetovanje u Stolicama, da se od sada vodi rat i jedino odlučuju vojne potrebe i mogućnosti, a njihovi uspesi rešice i ostale probleme (privredne, političke i dr.).²

Operativnim trupama Vermahta pod komandom Bemea, komandanta 18. armijskog korpusa, naređeno je da vojnom silom uguše narodnooslobodilački ustanak, unište ili razbiju partizanske odrede i Vrhovni štab NOPOJ, da povrate izgubljenu teritoriju i da drastičnim merama kazne stanovništvo. Izvršenju tog zadatka general pešadije Beme je pristupio postupno, ali ne po nekom celovitom unapred određenom planu već shodno datoj situaciji i vremenu, izveden je ceo ciklus uzastopnih operacija od 23. septembra do 4. decembra 1941, i to: posedanje (stvaranje mostobrana) rejlona Sapca od 23. do 27. septembra 1941; operacija »Mačva« od 28. septembra do 9. oktobra; operacija »Cer—Iverak«, od 9. do 16. oktobra; operacija »Krupanj — dolina Jadr« od 17. do 22. oktobra; operacija »Valjevo od 22. do 26. oktobra; operacija »Sabac« i »Tamnava« od 3. do 9. novembra; operacija u dolini »Zapadne Morave i predelu Užica« od 24. do 29. novembra 1941. godine.³

Na prvom udaru snaga Vermahta bila je Mačva, jer su za početak operacije taj rejlou u vojnom i geografskom smislu smatrali najpogodnijim, procenivši da ustanak na njemu ima opštenarodni karakter; da je to žitnica i najbogatiji rejlou Srbije sa kojeg se snabdevaju partizani; da se ovladavanjem Mačvom prekidaju sve moguće veze sa ustaničkim regionima u istočnoj Bosni i Sremu, i da se time otklanja opasnost koja je sa tog područja pretila bezbednosti saobraćaja na pruzi Zagreb—Beograd; da postoji mogućnost uništenja Glavnog štaba NOPOJ koji se, kako su pretpostavljali, nalazi na planini Cer.⁴

Prema prvom naređenju generala Bemea od 23. septembra 1941, trebalo je sa ojačanom 342. pešadijskom divizijom jačine 11.660 vojnika posesti rejlou oko Sapca i drastično kazniti njegovo stanovništvo. U tom svom naređenju general Beme, između ostalog piše: »342. divizija će 24. septembra 1941. godine iznenada evakuisati sve muško stanovništvo od 14—70 godina starosti i sprovesti ga u jedan koncentracioni logor koji će divizija obrazovati severno od Save«, i dalje u istom nare-

đenju stoji: »... Odmah streljati sve one koji su učestvovali u borbi ili se suprotstavljaju, muškarce u čijim stanovima se pronade oružje ili municija ili hoće da se bekstvom spasu od hapšenja..«⁶ Shodno tom naređenju, borbena grupa 342. divizije sastava: 698. puka, 3. artiljerijskog divizion 342. artiljerijskog puka, protivtenkovska četa 342, 1. četa inženjerskog bataljona 342, 2. bataljona 750. puka 718. divizije, četa 64. policijskog bataljona (u Sapcu) i vod ustaša,® posela je rejon oko Sapca i obrazovala mostobran za razvoj snaga za napad u cilju izvođenja prve operacije »Mačva«. Izvršenje osnovne zamisli bezobzirnog obračuna sa stanovništvom Sapca i okoline počelo je 24. septembra 1941. u 15 časova i već do 17 časova su u sabirni logor strpali 4000 ljudi, žena i dece. U izveštaju 342. divizije piše da je u vremenu od 24—27. septembra 1941. »očistila« Sabac od muškog stanovništva i tom prilikom u njemu ubila 830 ljudi, a 8.400 oterala u logor. To je bio samo početak obračuna sa stanovništvom jer su trupe Vermahta i policije iz Mačve ubrzo u logor strpale više od 22.000 ljudi; od toga su veliki broj streljali kao meru odmazde, po kvoti 100 ljudi za jednog ubijenog vojnika Vermahta, a 50 za jednog ranjenog. S ovim prvim nastupom u Mačvi, borbenoj grupi 342. divizije sadejstvovao je 125. pešadijski puk ojačan s dve čete 704. divizije iz rejona Uba i Valjeva. Levu obalu Drine su obezbeđivali delovi 718. divizije ojačani ustaško-domobranskim formacijama u cilju da spreče eventualni prelazak partizana i mesnog stanovništva preko Drine iz Mačve u Bosnu. Obezbeđenje obale Drine ove snage su izvršile u Janji, Bijeljina—Amajlije i Međašima.⁷

Direktiva generala Bemea kojom se obratio svojim potčinjenima 25. septembra 1941. najbolje ilustruje koncepciju Vermahta u toku preduzetih operacija. U njoj piše: »Mi smo se svim svojim snagama morali okrenuti novim krupnim ciljevima. To je bio za Srbiju znak za jedan novi ustanak, kome su kao žrtve pale već stotine vojnika Vermahta. Ako ovde ne postupimo svim sredstvima i sa najvećom bezobzirnošću, naši gubici će se popeti do neizmernosti. Vaš zadatak je da prokrstarite zemlju u kojoj se 1914. godine potocima lila nemačka krv usled poduklosti Srba — muškaraca i žena. Vi ste osvetnici tih mrtvih. Za celu Srbiju ima se stvoriti zastrašujući primer koji mora najteže pogoditi celokupno stanovništvo. Svaki koji blago postupa greši o životu svojih drugova. On će biti pozvan na odgovornost bez obzira na ličnost i stavljen pod ratni sud.«⁸

Ovom uvodnom direktivom je, 28. septembra 1941. godine otpočela nemačka operacija »Mačva« protiv slobodne teritorije i NOP odreda u severozapadnoj Srbiji. Ovu operaciju u nekim nemačkim dokumentima tog perioda, a i u literaturi pisanoj na tu temu nazivaju i operaciju »Čišćenja luka Save« pa i operacijom »Čišćenje Mačve«.

Operacija je počela uz podršku eskadrile aviona tipa »štuka« s trinaest avio poleta od 7,30 do 19,15 časova i Hortijeve (Mađarske) dunavske flotile od dve topovnjače i jednog motornog čamca. Snage Vermahta krenule su u napad sa tri pukovske grupe (697, 698. i 699. puk) ojačane tenkovima 1. bataljona 202. tenkovskog puka. Iz ove tri grupe, koje su se kretale u kolonama, razgranjavale su se bočno manje kolone s ciljem da okruže pojedine manje rejone i sela. U tom svom nastupanju bočne kolone su se kretale u streljačkim strojevima uz pratnju tenkova, palili kuće i cela sela i ubijali na licu mesta, tako reći, sve živo, a ono što nisu mogli pobiti, sprovodili su u logore. Međutim, Podrinjski odred sa Kolubarskim i Rađevskim bataljonom Valjevskog NOP odreda — povukli su se pod borbom na planinu Cer i tako izbegli okruženje i pripremali se za žestok otpor trupama Vermahta. Partizanski odredi na planini Ceru, tj. liniji Lipolist — Petkovića — Cokešina — Vidojevica, organizovale su uspešnu elastičnu odbranu i tako zadržale nastupanje borbenih grupa 349. divizije sve do 9. oktobra 1941. Osnovne karakteristike dejstva Vermahta u operaciji »Mačva«, mogu se svesti na svirepe mere odmazde — ubijanja (streljanjem i vešanjem), rušenja i paljenja kuća i celih sela U Mačvi.⁹

O toj operaciji načelnik štaba komandanta oružanih snaga na Jugoistoku general-major Ferč je napisao: »da su se ustanici već pre nastupa jedinica povukli. Njihova pokretljivost (peške, bez vozila, bez komore) olakšala im je to izvlačenje. Uz to treba dodati da cilj ustanika i nije da drže određenu prostoriju ili da je brane od jedinica Vermahta, nego izvođenje prepada i nemira uopšte... Protivnik

nije upućen na određene baze za snabdevanje (dakle, namera da se oduzme neprijatelju »baza snabdevanja« nije mogla dovesti do cilja).. «¹⁰ Opšti zaključak komandi Vermahta o izvedenoj operaciji »Mačva« bio je da se stanje u tom delu Srbije nije promenilo. I dalje, u svim područjima, izuzev Banata i rejona južno od Niša vlada sada, kao i pre, nemir, sa prepadima na nemačka odeljenja za osiguranje i Nedićeve žandarmerijske stanice kao i sabotažne akcije na industrijske objekte, železnička postrojenja i telefonske linije.

Zato je već 7. oktobra 1941. opunomoćeni komandant u Srbiji Berne naredio 342. pešadijskoj diviziji da 10. oktobra iznenada otpočne drugu operaciju »Cer« sa ciljem okruženja i uništenja partizanskih odreda koji se nalaze na planinama Cer i Iverak i tako trajno spreči ugrožavanje Mačve.¹¹ Za uspeh te operacije general Berne je naredio da iznenađenje mora biti na prvom mestu, da se pomeranje položaja unapred vrši samo noću, da se izviđanje, radi obmane, ne proširuje dalje od dostignutog prostora i da se zauzmu pogodne kote uz angažovanje tenkova i podršku avijacije. Sprovodeći to u praksi, snage 342. pešadijske divizije su iznenadno, na već identičan način kao i u prethodnoj operaciji, krenule u napad sa tri borbene grupe (697, 698. i 699. puk) s tim što je glavni deo 1. bataljona 202. tenkovskog puka ojačan motorizovanom pešadijom bio isturen zapadno od planine Cer radi zatvaranja odseka Jadrta, južno od planine Iverak, u nameri da sve zajednički okruže i spreče izvlačenje Podrinjskog NOP odreda (5 četa po 120 boraca) i Kolubarskog i Radevskog bataljona Valjevskog NOP odreda u predeo jugoistočne Srbije. Međutim, iako okružene, ove partizanske jedinice su se uspele izvući iz okruženja dobrim manevrisanjem, a time su izbegle i da budu gonjene po celom području planine Cer i Iverak.

Prilikom izvođenja ove operacije, komandant 342. divizije se uplašio i mogućnosti infiltriranja partizanskih jedinica u pozadinu ove divizije s obzirom na to da je imao vrlo male snage za obezbeđenje pozadine divizije na tako velikom prostoru. O toku nastupanja borbenih grupa 342. divizije u cilju opkoljavanja planina Cera i Iverka, komandant ove divizije, general Hofman, izvestio je da desno krilo nije ispunilo na vreme svoj napadni plan zbog nepredviđenog jakog otpora partizana, konfiguracije zemljišta i neprohodnih šuma na zapadnim padinama planine Cera i porušenog mosta na reci Jadrta, dok je levo krilo imalo još veće poteškoće jer se kretalo strmim putevima na kojima je bilo mnogo prepreka, a poneki putevi su bili skoro neprohodni. Sve te prepreke, piše on u svom izveštaju, partizani su uporno branili kad god su uslovi zemljišta to pružali. I na kraju opšti zaključak nemačkih komandanata za ovu operaciju je, da je srazmerno angažovanim snagama Vermahta i utrošenom vremenu, plenu i broju zarobljenika, dala veoma male rezultate, jer su se jedinice NOP odreda, koristeći veličinu prostora i njegove osobine, uglavnom uspele izvući na jug. U toku ove operacije »Cer« ogorčene borbe sa delovima Posavskog NOP odreda u okolini Uba i Obrenovca vodio je 125. pešadijski puk pod komandom pukovnika Petersena. Posle snažnih napadnih dejstava i premoći u ljudstvu, tehnici i naoružanju ovaj puk je 11. oktobra 1941. zauzeo Ub, a u selu Grabovcu, južno od Obrenovca u akciji »pročešljavanja« spalio je svaku petu kuću.¹²

U svom daljem nastupanju pred 342. diviziju je postavljen cilj zauzimanje Krupnja. Ova dejstva su bila uslovljena prethodnim prodiranjem u dolini Jadrta, u dubini oko 9 km. Slomivši odbranu Podrinjskog NOP odreda na tom pravcu, delovi 342. divizije su 13. oktobra 1941. ušli u Loznicu i Banju Koviljaču. Međutim, prodor u pravcu Krupnja nije išao po zapovesti generala Bemea od 13. oktobra 1941, te je istu ponovio 16. oktobra 1941. godine. Cilj je bio da se ovlada obema stranama reke Jadrta i rejonom oko Krupnja, pa da se zatim sa dve borbene grupe (Zapadnom 699. i Istočnom 698) dolinama Jadrta i Obnice krene u pravcu Valjeva i, u sadejstvu sa delovima 704. divizije, napadnu partizani u tom rejonu. U prodor dolinom Jadrta, i u pravcu Krupnja krenule su dve kolone i to:

— borbena grupa 698 sastava: komandant 698. puka pukovnik Dirauf, Stab 698. puka, 1, 2. i 3. bataljon 698. puka, 3 divizion 342. artiljerijskog puka, 1. četa, inžinjerijskog bataljona 342. i 1. četa 1. tenkovskog bataljona 202; i

— borbena grupa 699 sastava: komandant 699. puka potpukovnik Straus, Stab 699. puka, 1, 2. i 3. bataljon 699. puka, 2. divizionom 342. artiljerijskog puka, 3. četa

inženjerijskog bataljona 342, 2. četa 1. tenkovskog bataljona 202 i vod brdskih topova 342. artiljerijskog puka.

Cilj ovih borbenih grupa je bio da posednu dominirajuće položaje, naročito uzvišen ja — kote, a zatim da snažnim prednjim odredima, uz podršku tenkova, omoguće brzi prodor i zauzimanje Krupnja. Usled jakih kiša, loših i blatnjavih puteva i upornih borbi partizanskih jedinica, brzo napredovanje ovih borbenih grupa, 342. divizije bilo je onemogućeno. No, ipak, zbog nepovoljnog odnosa snaga, naoružanja i tehnike slomljen je otpor jedinica Podrinjskog i Valjevskog NOP odreda, a snage Vermahta su 20. oktobra 1941. u 16 časova prodrle u Krupanj. U njemu su popalili sve zgrade (sem onih u krugu fabrike antimona), poubijali ranjenike, lekare, bolničare i većinu civilnog stanovništva koje se nije na vreme uspeo skloniti.¹³

Ako se ovim zločinima u Krupnju dodaju i sve mere odmazde koje su snage Vermahta samo u oktobru 1941. izvršile streljanjem i vešanjem u Srbiji (više od 16.000 lica), interniranjem u logore na hiljade ljudi, paljenjem kuća i sela, pljačkanjem svega onoga do čega su mogle doći, a naročito stoke i hrane, proizlazi da preduzete operacije »čišćenja« od strane trupa Vermahta nisu bile usmerene samo protiv partizanskih jedinica već je to bio, u pravom smislu, rat protiv čitavog stanovništva Srbije. Samo 342. divizija je do 9. oktobra 1941. streljala 1.215, a internirala u koncentracione logore preko 17.000 lica. I 125. puk, u rejonu svojih dejstava Valjevo — Ub — Obrenovac koji je sadejstvovao s 342. divizijom, do 7. oktobra 1941. streljao je 1.043 lica.¹⁴

No, o žestini tog rata ujesen 1941. nam govore i osetni gubici Vermahta u toku izvođenja ovih operacija. Tako su divizije 15. talasa (704. 714, 717. i 718) od 18. jula do 4. decembra 1941. imale sledeće gubitke: 276 mrtvih, 520 ranjenih i 394 nestala vojnika, podoficira i oficira i 80 folksdojčera. I 342. divizija je imala od 24. septembra do 4. decembra 1941. 32 mrtva i oko 130 ranjenih vojnika, a 125. puk i 1. divizion 220. protivtenkovskog puka 11 mrtvih i 30 ranjenih, dok je 113. divizija od 7. novembra do 4. decembra 1941. imala 8 mrtvih i oko 23 ranjena. Prema tome, ukupni gubici su iznosili: 327 mrtvih, (od toga 69 oficira je poginulo do 25. oktobra 1941) 708 ranjenih i 474 nestala vojnika, podoficira i oficira Vermahta.

Najveći broj nemačkih vojnika zarobljen je u Zajači i Loznici — 175, Stolicama 20, Krupnju 134 i Gornjem Milanovcu 60 itd. Trupe Vermahta su u toku operacija u zapadnoj Srbiji uspele osloboditi iz zarobljeništva do 30. oktobra 1941. godine 41 vojnika i 80 folksdojčera.¹⁵

General Berne, suočen sa ovako osetnim gubicima i nemogućnošću da uguši ustanak i unište odrede u zapadnoj Srbiji, zahtevao je da se na teritoriju Srbije iz NDH upute još najmanje dve divizije. Prema izveštaju načelnika za pozadinu Bemeovog štaba od 15. oktobra 1941. godine ukupno brojno stanje svih pripadnika Vermahta na teritoriji Srbije, sa Banatom, iznosilo je 56.000 vojnika i 20.000 konja.¹⁶ No, ipak je Bemeova molba uslišena: 21. oktobra, Vrhovna komanda Vermahta ga je obavestila da će mu odvojiti jednu diviziju sa Istočnog fronta. I 7. novembra 1941. godine počelo je iskrcavanje 113. pešadijske divizije u jačini od 10.896 vojnika u rejonu Jagodina — Batočina — Kruševac — Paraćin — Čuprija.¹⁷

Isto tako, u međuvremenu su u Srbiji formirane belogardističke formacije u okviru Vermahta pod nazivom »Ruske jedinice« za zaštitu partizanskih objekata; bio je to jedan odred od 1.500 vojnika, dok su druga dva bila tek u formiranju.¹⁸ I na teritoriji NDH došlo je do povećanja snaga Vermahta za pet landesšicen bataljona (447, 823, 923, 924, 925) čije je brojno stanje bilo oko 3.300 vojnika, podoficira i oficira. Prema tome, na nemačkoj okupiranoj teritoriji NDH se nalazilo oko 11.604 pripadnika Vermahta i 1.256 folksdojčera. Ukupno je, dakle, na nemačkoj okupiranoj teritoriji u Jugoslaviji krajem novembra 1941. bilo oko 84.500 pripadnika Vermahta. Kad se govori o broju pripadnika Vermahta, treba imati u vidu broj ljudstva u kvislinškim formacijama i to oko: 13.000 nedičevaca, ljotičevaca i četnika Koste Pećanca, 1.000 albanskih kvislinških žandarma i oko 110.000 ustaša i domobrana.¹⁹ Brojno stanje četnika Draže Mihailovića krajem 1941. nije utvrđeno. Krajem 1941. bilo je 80.000 naoružanih boraca NO pokreta.²⁰

Za vreme operacija Vermahta u zapadnoj Srbiji napadna i odbrambena dejstva, kao i mere odmazde, izvodili su i delovi 704. divizije u širem rejonu Valjeva, 714.

divizije u istočnoj Srbiji, oko Požarevca i Bora, 717. divizija u rejonu Trstenika, Kraljeva i Kragujevca, a 718. divizija na celoj teritoriji Bosne, a naročito u rejonu Tuzla — Zvornik, Sarajevo i Banjaluka, što je u svakom slučaju uticalo i na tok operacija u zapadnoj Srbiji.²¹ Ton celoj zastrašujućoj atmosferi i podsticaju na zločine davao je, kroz svoja naređenja, general pešadije Berne kao i njegovi potčinjeni generali i komandanti pukovskih grupa. Naročito su se okomili na Srbiju, koju su smatrali istorijski, geografski, ekonomski i politički interesnom sferom Nemačkog Rajha. Savlađivanje narodnooslobodilačkog pokreta u što kraćem roku bilo im je potrebno kako bi odmah mogli sva sredstva i snage Srbije uključiti u nemačku ratnu privredu. U tom smislu je bila razvijena jaka propaganda preko radija, štampe, oglasa, plakata i letaka — sve u cilju zastrašivanja i smanjenja borbenog raspoloženja naroda i narodnosti Jugoslavije. Svakako da je i ovaj vid delatnosti, povezan s brojem i tehničkom nadmoćnošću trupa Vermahta, imao izvesnog uticaja na borbeno raspoloženje i moral širokih slojeva naroda i boraca u NOP odredima.²²

Tom propagandom i obaveštajnom delatnošću nemački komandanti su se približili i četnicima pod vodstvom Draže Mihailovića s ciljem da pred sobom ne bi imali jedinstven front, jer su znali da će sa razjedinjenim snagama u borbi lakše izići na kraj. Draža Mihailović je opet, sa svojim četničkim formacijama, operacije Vermahta i mere odmazde u zapadnoj Srbiji kao i dejstva u drugim regionima, koristio za svoje političke ciljeve »čekanja« ili »odlaganja borbe«. A u stvari, u najodsudnijem momentu odbrane Užičke Republike otpočeo je oružanu borbu protiv NOP-a u sprezi sa Vermahtom i kvislinzima, o čemu svedoče mnoga sada dostupna dokumenta Vermahta.²³

Međutim, partizanski odredi u vrtlogu svih tih zbivanja i operacija Vermahta uzvraćali su ofanzivnim akcijama kako u Posavini i na Kosmaju, tako isto i u Sumadiji, oko Kragujevca i Jagodine (sada: Svetozareva) i u napadu na Kraljevo. I ponovno zauzimanje Krupnja od strane partizanskih odreda 21. oktobra 1941. godine bio je deo tih napadnih akcija.²⁴

No, da bi general Berne imao u svojim rukama Mačvu, Posavinu i Sumadiju, tj. područje severno od linije Kraljevo — Rudnik — Ljig — Valjevo — Krupanj, morao je izvesti još nekoliko operacija severno od te linije. Za prodor južno od te linije posle iscrpljujućih borbi sa žilavim protivnikom — partizanima, nije imao snage; čekao je pojačanje 113. pešadijske divizije.

U tom međuvremenu, a u cilju izvođenja operacija »Valjevo«, »Sabac« i »Tamnava« komandant 342. divizije izvršio je pregrupisanje 342. pešadijske divizije i formirao sledeće borbene grupe:

borbena grupa 697 — komandant 697. pešadijskog puka pukovnik Rot (do 17. 10. 1941. komandant ovog puka je bio pukovnik Srajber prim. M. A.) štab 697. puka, 1. i 2. bataljon 697. puka, (1. bataljon bez 3. čete), 1. baterija, 1. divizion 342. artiljerijskog puka, biciklistički vod eskadrona 342, 3. četa 1. tenkovskog bataljona 202. i deo čete za vezu 342;

borbena grupa 698 — komandant 698. puka, štab 698. puka 1, 2. i 3. bataljon 698. puka, štabna baterija 342. artiljerijskog puka, 3. divizion 342. artiljerijskog puka, 1. vod protivtenkovske čete 342, 1. četa 1. tenkovskog bataljona 202, vod brdskih topova i deo čete za vezu 342;

borbena grupa 699 — komandant 699. puka, štab 699. puka, 1, 2. i 3. bataljon 699. puka, 2. divizona 342. artiljerijskog puka, 2. četa 1. tenkovskog bataljona 202, deo čete za vezu 342;

borbena grupa »Sabac« — komandant 3. bataljona 697, štab 3. bataljona, 3. bataljon 697. puka, 3. četa 1. bataljona 697. puka, 1. vod 4. čete 697. puka, 1. divizion 342. artiljerijskog puka (bez 1. baterije), vod protivtenkovske čete 697. puka, vod pešadijske inžinjerije 697. puka, biciklistički vod 697. puka, 1. vod 1. čete 1. tenkovskog bataljona 202;

inžinjerijska borbena grupa — komandant inžinjerijskog bataljona 342, štab inžinjerijskog bataljona 342, 1. 2. i 3. inžinjerijska četa, laka kolona inžinjerijskog bataljona 342;

štabna grupa — komandant kapetan Delbrik, divizijski štab, štab 342. artiljerijskog puka, štab 1. tenkovskog bataljona 202, izviđački biciklistički vod 1.

čete 1. tenkovskog bataljona 202, laka tenkovska četa 1. tenkovskog bataljona 202, protivtenkovska četa 342 (bez 2. čete), biciklistički eskadron 342 (bez 1. čete), četa za vezu 342 (glavnina);

motorizovana grupa za snabdevanje — laka kolona 1. tenkovskog bataljona 202, 1. vod protivtenkovske čete 342, 1. vod 3. čete 1. tenkovskog bataljona 202;

grupa za regulisanje saobraćaja — štabni oficir — komandant protivtenkovske čete 342. sa štabom, feldžandarmerija 342, 1. grupa motociklista za vezu divizijskog štaba.²⁵

Kao i prilikom prethodnih operacija i nakon ovih pregrupisavanja, borbene grupe 698. i 699. krenule su od Krupnja da ovladaju dolinama reka Jadra i Obnice i da u sadejstvu sa delovima 704. div. zauzmu brežuljkasto zemljište jugozapadno od Valjeva do Markovca. Bobbene grupe 342. divizije su se kretale putevima usporeno zbog mnogobrojnih prepreka na njemu ali su se ipak do 27. oktobra 1941. razmestile na području Ub — Valjevo — Lajkovac. Bobbena grupa »Pecka« (dva bataljona grupe 699) u međuvremenu je obuhvatnim manevrom prisilila jedinice Valjevskog NOP odreda da napuste Pocku, a zatim su sve grupe 342. divizije u svom rejonu razmeštaja pristupile »čišćenju« i »pretresanju« terena, ali bez nekog većeg uspeha i dodira s partizanskim odredima.²⁶ Zatim se, po zapovesti generala pešadije Bemea, 1. novembra 1941. pristupilo operaciji »Šabac« radi uništenja partizana u rejonu jugoistočno od Sapca. U tom cilju su bile angažovane sledeće snage: borbene grupe 342. divizije, delovi 125. puka i 750 puka 718. divizije i 1. divizion 220. protivtenkovskog puka. U dati rejon napada, gde su se nalazili partizanski odredi jačine od oko 4.400 boraca, krenule su snage Vermahta u četiri kolone.²⁷ U obrazloženju za izvođenje ovog napada piše: »...bitno je da se u prvim danima, a naročito na zapadnom krilu (grupa »Valjevo«), dostignu navedeni ciljevi bez obzira na okolnosti, i to u planiranom vremenu, jer bi inače uspeh ove operacije bio doveden u pitanje. Da bi se u svakom slučaju garantovalo neometano nastupanje pešadije, moraju se trupe zadovoljiti neophodnim i najnužnijim brojem vozila. Postojeće prepreke pešadija mora zaobići bez ikakvog zadržavanja. Sa sobom povesti samo brdsku artiljeriju ... Nastupanje ... treba izvršiti u što širim frontovima. Sume i naseljena mesta pretražiti radi pronalaženja naoružanih ljudi, oružja i municije. Ko se zadesi sa oružjem u ruci ima se streljati. Naseljena mesta iz kojih se puca treba spaliti...«²⁸

Ovom operacijom združene snage Vermahta su uspele potisnuti jedinice Posavskog i Valjevskog NOP odreda iz Posavine i prostora severno i severozapadno od Valjeva, ali ih nisu uspele okružiti i uništiti. Partizanski odredi su se sa osetnim gubicima izvukli ispod glavnog udara i prebacili na levu obalu reke Jadra. Tako je general Berne uspeo da sa snagama pod svojom komandom, računajući tu i kvislinge, do polovine novembra 1941. godine nizom uzastopnih operacija potisne partizanske odrede južno od ove pomenute linije Kraljevo — Rudnik — Ljig — Valjevo — Krupanj i stvori uslove da sa dotadašnjim združenim snagama i, uz pomoć novopridošle 113. divizije, krene u opšti napad na Uzičku Republiku. U međuvremenu, posle ovako iscrpljujućih danonoćnih borbi, komandant 342. divizije general-major Hoflan je u izveštaju od 12. novembra 1941, ocenio stanje svojih snaga ovako: »... Operacijama je bitno naudilo vreme, koje je od 11. oktobra bilo vrlo toplo i sa mnogo prašine. Posle toga, od 28 dana, 21 dan je padala kiša, uz to blatnjavi drumovi, jako raskvašeni putevi, kao i teren pokraj puteva, a mnogi i neprohodni. Planine Cer i Iverak, kao i planine severno od Krupnja sa obe strane puta Loznica — Valjevo i puta Valjevo — Koceljevo, zahtevale su od trupa, koja su najčešće bile na terenu, savlađivanje velikih visinskih razlika. Smeštajne prilike bile su većinom loše. Veliki deo divizije za vreme kiše bio je upućen na bivačovanje... Trupa je svakako fizički vrlo umorna. Obuća, odeća, naoružanje i oprema, zbog skoro neprekidnih dejstava, koja su uslovlila velika prljanja i habanja, nisu mogla u dovoljnoj meri da se održavaju u ispravnom stanju i da se zadržavaju, naročito komora sa ličnom opremeom skoro nije mogla stići do jedinica. Specifičnost i trajanje dejstva (pročesljavanje, pretraživanje, streljanje i život na terenu) negativno su se odrazila na disciplinu i opšte držanje trupa. Diviziji je hitno potreban pogodan duži odmor kako bi ponovo osposobila za borbena dejstva, sprovela cepljenje i terapiju protiv malarije.«²⁹

No, bez obzira na te ocene generala Hofmana do potpunog predaha nije došlo, jer su se sve do 25. novembra 1941. vodile žestoke borbe između trupa Vermahta i partizanskih odreda. U toku priprema za novu operaciju u dolini »Zapadne Morave i predelu Užica«, izmenili su se nešto i uslovi, tj. postali su nešto povoljniji za snage Vermahta. Na to je svakako uticalo: dovlačenje svežih snaga 113. divizije, pregrupisanje 342. divizije, reorganizacija i brojno povećanje kvislinških formacija i stalni napadi četnika Draže Mihailovića u leđa i bokove partizanskih jedinica. Isto tako, u međuvremenu je došlo do smanjenja sabotažnih akcija, prepada i napada od strane partizanskih odreda, tj. u izvesnom smislu silom prilika se morala menjati i taktika partizanskog ratovanja. Više su se morala voditi odbrambena dejstva, sa trupama Vermahta, a tu su one bile u preimućtvu. Napr. samo 1. tenkovski bataljon 202 iz 342. divizije je imao 31 tenk u 3 čete, 42 motorbicikla i 91 razna motorna vozila.³⁰

Ipak, i u takvim uslovima preduzete su od strane Vrhovnog štaba, na čelu sa drugom Titom, sve mere za odbranu slobodne teritorije. O tome general armije Nikola Ljubičić u Vojnom delu, između ostalog, piše:

»...Položaj slobodne teritorije, kao i neprijateljskih garnizona oko nje, naročito položaj i blizina Kraljeva i Valjeva, pružili su neprijatelju povoljne uslove za brz napad.

Naše snage na slobodnoj teritoriji bile su nedovoljne da se suprotstave daleko brojnijem u ljudstvu, a naročito tehnički opremljenijem napadaču i da mu onemogućavaju zauzimanje slobodne teritorije, pogotovu što su sve čete iz odreda sa slobodne teritorije tokom dvomesečnih, danonoćnih borbi imale dosta gubitaka. Pa i tada pred opšti nemački napad, odredske jedinice bile su razvučene na širokom prostoru, pa se na pojedinim napadnim pravcima nisu mogle koncentrisati potrebne snage. Zbog novih četničkih napada neke se čete nisu mogle upotrebiti u borbi protiv Nemaca, kao što je to bio slučaj sa Pranjanskom grupom iz Užičkog odreda (1. ariljska, 2. požeška, Moravička, Crnogorska i Slovenačka četa).

Kad je Vrhovni štab, procenivši ove i druge elemente, došao do zaključka da se u takvim uslovima ne može odbraniti slobodna teritorija, 26. novembra donosi odluku da je brani što je moguće upornije, a potom da se jedinice delom povlače prema Sandžaku, a delom zabacuju iza leđa napadača i da dalje dejstvuju na svojim terenima..³¹

Procenivši situaciju i uzimajući u obzir i niz ovih elemenata, general pešadije Beme je 18. novembra 1941. izdao zapovest potčinjenim trupama i komandama za uništenje partizana u »dolini Zapadne Morave i u predelu Užica«. Tako je došlo do izvođenja poslednje operacije Vermahta, u nizu izvedenih protiv partizanskih snaga, u okviru jedinstvene direktive izdate od Hitlera još 16. septembra 1941, da se uguši ustanički pokret u Srbiji i njenoj neposrednoj granici. Ova operacija širih razmera vođena je, uglavnom, združenim snagama 113. i 342. divizije (učestvovali su i delovi ostalih snaga Vermahta i kvislinzi) u »dolini Zapadne Morave i predelu Užica. »Na toj teritoriji, kako kaže načelnik štaba opunomoćenog komandanta Bemea, pukovnik Pemsel, partizani su »proglasili sovjetsku republiku«.³² Reč je o oslobođenoj teritoriji zapadne Srbije, sa centrom u Užicu (sada: Titovo Užice) popularno nazvano i Užička Republika. No, general pešadije Beme u obrazloženju cilja ove operacije svojim potčinjenim nije propustio da naglasi da, iako su uslovi nešto povoljniji, to »nipošto još ne znači da će neprijatelj napustiti svoje ciljeve« već »komunizam u Srbiji treba razbiti, da se onemogućuje njegovo eventualno ponovno razbuktavanje pod povoljnim uslovima«. Međutim, komandant oružanih snaga na Jugoistoku general inženjerije Kunce u svojim zahtevima je bio nešto skromniji i zadovoljio se da se bar lokalno ustanak uguši i obezbedi eksploatacija privrednih i prirodnih bogatstava, kao i nesmetan saobraćaj.³³

U analizi borbene snage partizanskih odreda i njihove taktike ratovanja na osnovu iskustva iz prethodnih borbi nemački komandanti su pisali: »Protivnik prvo upotrebljava slabije snage. Dobri su strelci, jer je prilikom napada konstatovana dobra disciplina vatre. Vatrene prepade vrše iz neposredne blizine. Protivnik vrlo umešno koristi zemljište i maskiranje. Protivnik raspolaže izvanrednim načinom obaveštavanja (pomoću mesnog stanovništva, paljenjem vatre, kao i sredstvima

veze). Neposredni cilj im je uznemiravanje, blokiranje i, na kraju, sistematski napad na važne objekte na saobraćajnim vezama kao i njihovo rušenje... Protivnik je jako osetljiv na artiljerijsku vatru i na upotrebu tenkova...« Da bi se suprotstavili takvoj taktici partizanskog ratovanja operativno odeljenje 717. divizije je predlagalo da: »trupe moraju obezbediti pokretljivost, tj. njihovi pokreti moraju biti brzi (motorna vozila). Trupe moraju da budu osposobljene da mogu goniti neprijatelja i na planinskom zemljištu (tovarna grla). Taktika trupa se mora prilagoditi taktici protivnika. Upotrebom tovarnih grla moguće je gonjenje neprijatelja i u brdskom rejonu, a njegovoj organizaciji se nanose osetljivi gubici... Trupe moraju biti rasterećene zadataka osiguranja... Mora se obezbediti da manje snage (1—2 čete) uvek dejstvuju iz suprotnih pravaca u cilju postizanja brojnog uznemiravanja protivnika...«³⁴

Osnovna zamisao izvođenja operacija u »dolini Zapadne Morave i predelu Užice« data je u zapovesti generala pešadije Bemea, od 18. novembra 1941. koja izvodno glasi:

»... 2. Radi uništenja neprijatelja... angažovaće se 342. divizija iz reiona Valjeva i 113. divizija iz reiona Kragujevca i Kraljeva.

3. 342. divizija sa 2 ojačana pešadijska bataljona polazi... radi uvoda u obuhvat i radi obmane neprijatelja rano ujutro, bez vozila iz Valjeva, tako da ... izbiju u dolinu Drine kod Ljubovije, i odatle uprave svoj udar preko Rogaćice na Užice... Hrana za najmanje tri dana, oružje, čebad, pribor i dr. poneti sa sobom pomoću improvizovane kolone tovarnih grla i odeljenja nosača; sa pojačanim pešadijskim pukom polazeći iz Valjeva... ovladaće predelom Mrčići, da bi odatle preduzeo napad preeko Kosjerića na Užice (glavni pravac udara) i Požegu...

113. divizija preduzeće obuhvatno nastupanje iz Kragujevca i Kraljeva preko Kniča i Gornjeg Milanovca, posešće predeo oko Čačka, da bi odatle, u sadejstvu sa 342. divizijom uništila neprijatelja koji se nalazi između Čačka i Užica. Kragujevac i Kraljevo (težište napada)... suština je u tome da udar južnog krila... bude izveden iznenada i brzo, tako da se neprijatelju ka jugu i zapadu onemogućiti izvlačenje... 1. i 2. bataljon 749. puka 717. divizije stavlja se... pod komandu 113. divizije radi napada na Čačak i zatvaranja doline Ibra.

5. Obad ve divizije formiraće iz artiljerijskih i zaprežnih jedinica, improvizovane konjičke jedinice radi izviđanja i obezbeđenja u sklopu ove operacije...«³⁵

Na osnovu te osnovne zapovesti komandanti 113. i 342. divizije su 22. i 24. novembra 1941. izdale svoje zapovesti za napad, a glavni pravci udara su bili sa severa Valjevo — Užice i istoka Kraljevo — Čačak — Užice.

Borbene grupe 342. divizije krenule su u napad 25. novembra 1941. i to:

— borbena grupa »Zapad« sastava, štab 699. puka, 1. i 2. bataljon 699. puka, dva artiljerijska divizionia i 1. baterija 342. artiljerijskog puka, vod brdskih topova 342, 3. četa inžinjerijskog bataljona 342, deo čete za vezu 342, hirurška ekipa sanitetske čete 342, kolone 6/342 i 2/342 jačine oko 2.100 vojnika. Ova grupa napadala je pravcem Ljubovija — Bajina Bašta, a zatim od Rogatice i Bajine Bašte preko Kadinjače na Užice;

— borbena grupa »Sever A« sastava, štab 698. puka, 1. 2. i 3. bataljon 698, 2. četa 1. tenkovskog bataljona 202, protivtenkovski divizion 342 (bez jednog voda), inžinjerijski bataljon 342. artiljerijskog puka, 7 baterija, 2. vod brdske baterije i 3. divizion 342. artiljerijskog puka, četa teških bacača 1. bataljon 697 puka, četa teških bacača 3. bataljon 699. puka, deo čete za vezu 342, hirurška ekipa sanitetske čete 342, kolone 5/342 i 10/342 jačine oko 2.600 vojnika.

Grupa je napadala pravcem Kosjerić — Karan — Užice;

— borbena grupa »Sever B« sastava, štab 2. bataljona 697. puka, 2. bataljon 697 puka, 3. četa 1. tenkovskog bataljona 202, deo čete za vezu 342 i 1/2 kolone 4/342 jačine oko 1.200 vojnika.

Ova grupa je počela pokret iz Valjeva tek 29. novembra 1941. u cilju obezbeđenja puta dotura do prevoja Bukovi.³⁶

Ove borbene grupe 342. divizije su se, uz žestok otpor partizanskih odreda, do 28. novembra približili nadomak Užica. Uočavajući neposrednu opasnost za Užice, Vr-

hovni štab NOPOJ je učinio još jedan napor da se organizuje poslednja odbrana na grebenima Crnokose i Kadinjače. O tome, da li će se moći zaustaviti uz podršku brojne artiljerije i avijacije na grebenima Crnokose nemačka borbena grupa »Sever A«, a na Kadinjači grupa »Zapad«, Tito u delu objavljenog rukopisa »Ratnih memoara« piše:

»...Užice se neće moći održati — u tom pogledu nisam imao iluzije. Ali sam ipak verovao da Nijemci neće tako lako prodrijeti, jer sam smatrao da će biti izvršeno moje naređenje da se miniraju i poruše putevi, usjeci i mostovi i tako spriječiti kretanje njemačkih motorizovanih jedinica... Oko 11 časova (29. novembra 1941. godine prim. M. A.) dobio sam izvještaj da je odbrana na Crnokosi, iznad Kosjerića, probijena i da su njemačke trupe prodrle u dolinu Lužnice, odakle su nastavile nadiranje — dijelom snaga ka Požegi, a glavninom ka Užicu. Moram priznati da nismo očekivali tako brz prodor neprijatelja na tom pravcu. Na žalost, pokazalo se da branioци Crnokose, njih 200—250 boraca, nisu bili u stanju da održe svoje položaje. Oni su, doduše, uspješno zadržavali napade neprijateljskih snaga duž drumu, ali je prodor druge njemačke kolone, koja je nastupala zapadnije, preko kose koja je izvodila u bok odbrambenih položaja, ugrozio jedinice na glavnom odbrambenom položaju i prinudio ih da se povuku, kako bi izbegle da budu opkoljene... U dvočasovnoj oštroj borbi, u ranim popodnevnim časovima, motorizovani odred »Sjever« uspio je da probije zadnje odbrambene položaje pred Užice, koje su, na Trešnjici i u rejonu sela Ponikovice, branili dijelovi Užičkog i Posavskog odreda, i da oko 14 časova prođe u Užice. Ne znajući da je Užice palo, Radnički bataljon i dvije čete Posavskog odreda nastavljali su da vode odsudnu odbrambenu borbu na Kadinjači, žrtvujući se da bi ostalim našim jedinicama stvorili što više vremena da odstupe na nove položaje, izvrše zaprečavanje i rušenje i organizuju odbranu...«⁸⁷

U svojim izveštajima od početka operacije »Užice« komandant 342. divizije general Hofman je konstatovao: nastupanje borbenih grupa u ovoj operaciji su usporavale mnogobrojne zapreke na putevima, u većini slučajeva uporno branjene, teški uslovi na putevima, planinsko zemljište, podizanje mosta kod Zlatarića itd. Međutim, ipak su, po njemu, prvi put snage 342. divizije u ovoj poslednjoj operaciji ostvarile planirani tempo napada pa i prekoračile, zahvaljujući pre svega i uspešnoj podršci aviona. Naročito je uspešno, smatra general Hofman, dejstvovao prednji odred (motorizovani sa tenkovima) grupe »A« koji je 29. novembra 1941. u 14,20 časova ušao u Užice i do 16.00 časova omogućio cejoj grupi da posedne grad, dok su delovi grupe »Zapad« imali velike marševske poteškoće i uporne borbe na Kadinjači od 13. do 14.30 časova i u Užice su stigli tek u 17.30 časova. Komandant 342. divizije dalje smatra da je plen koji im je od partizana pao u ruke velik i zbog toga što izvlačenje, zbog porušenog mosta kod Vardišta, nije bilo moguće. Opšti uspeh po njemu je i u tome što su se partizani, iako su bili obavešteni o nastupanju trupa Vermahta, zbog siline i brzine njihovog nastupanja, morali na brzinu evakuisati, te tako nisu uspjeli iskoristiti za odbranu mnogobrojne dobro pripremljene objekte u samom Užicu i okolini. Tom činjenicom se može objasniti i puštanje 316 vojnika Vermahta iz partizanskog zarobljeništva, konstatuje on.⁸⁸

General Hofman smatra da je njegova 342. divizija ostvarila svoj cilj napada bez nekog tešnjeg sadejstva sa 113. divizijom, koja je svoja dejstva otpočela tek 27. novembra 1941. godine.

Pod komandom general-lajtnanta Cikvolf Fridriha, 113. pešadijska divizija ojačana: 749. pukom 717. divizije, 1. bataljonom 729. puka 704. divizije, 1. tenkovskim bataljonom 202 (bez 2. i 3. čete) i kvislinški »Šumadijski korpus« pod komandom pukovnika Koste Mušickog, krenula je u napad sa tri borbene grupe iz dva različita pravca i to:

— borbena grupa »Sac« (ojačan 261. puk krenuo je u napad na glavnom pravcu od Kruševca (27. novembra 1941. u 6 časova prim. M. A.) — Kraljevo — Čačak. Prednji odred, uz podršku tenkova grupe »Sac«, prodro je u Čačak 28. novembra u 16 časova, a sutradan ujutru u Čačak je ušla i cela borbena grupa;

— borbena grupa »Hasenštajn« (ojačan 268. puk) je 29. novembra 1941. godine rano ujutru krenuo iz Slatine preko Čačka u pravcu Požege. Istog dana oko podne

borbena grupa je primila izveštaj da su u Užice i Požegu stigli delovi 342. divizije. Sutradan, 30. novembra su i delovi borbene grupe »Hasenštajn« ušli u Požegu (1. bataljona i štab puka), a ostatak se vratio u Cačak;

— borbena grupa »Herder« (ojačan 260. puk) je 27. novembra 1941. godine krenula iz Kragujevca u pravcu Knića i Gornjeg Milanovca. Zbog razorenih puteva i uporne odbrane partizanskih odreda, kako je izvestio komandant ove borbene grupe potpukovnik Herder, glavnina grupe je stigla 29. novembra u 5 časova 6 km jugozapadno od Gornjeg Milanovca.

Po okončanju svog dela operacije u širem zahvatu Zapadne Morave, 113. divizija je 30. novembra 1941. nastavila dejstva u rejonu Požega — Ivanjica — Užice — Kraljevo — Cačak.³⁸

Posle zauzimanja Užica, opunomoćeni komandant Beme, je 29. novembra 1941. godine u 20 časova naredio komandantu 342. divizije da formira tri goneće grupe i da ih uputi za partizanskim odredima koji su odstupali u pravcu planine Zlatibora. U tom cilju su formirane sledeće grupe:

— grupa »A« sastava 2. bataljon 699. puka, 3 četa inženjerskog bataljona 342, I. brdski vod 1. artiljerijskog divizion 342. artiljerijskog puka, 1 radio-stanica i 1 kamion, ukupna jačina 800 vojnika i 420 konja;

— grupa »B« sastava štab 698. puka 87 vojnika, 1. bataljon 698. puka 557 vojnika, 2. bataljon 698. puka 380 vojnika, 3. bataljon 698. puka 434 vojnika, protivtenkovski divizion 342. divizije 270 vojnika, inženjerski bataljon 342 (bez 2. čete) 210 vojnika, 7. bataljon 342. artiljerijskog puka 172 vojnika, 1. vod brdskih topova 114 vojnika, 2. konjički vod 135 vojnika, biciklistički izviđački vod 30 vojnika, radio-vod 61 vojnik, kolona sa konjskom vučom, 35 vojnika i deo sanitetske čete 342. divizije 11 vojnika, ukupno 2508 vojnika i 915 konja;

— grupa »C« sastava štab 699. puka 150 vojnika, 1. bataljon 699. puka 550 vojnika, 2. četa inženjerskog bataljona 342. divizije 150 vojnika, jedan vod protivtenkovskog divizion 342. divizije 40 vojnika, konjički vod 60 vojnika, vod brdskih topova 125 vojnika, vod protivavionskih mitraljeza 10 vojnika, radio-oddeljenje 12 vojnika, laka kolona 2/342. divizije, 25 vojnika, laka kolona 6/342. divizije 60 vojnika i deo sanitetske čete 342. divizije 3 vojnika, ukupno 1185 vojnika i 635 konja.

U samom Užicu ostale su sledeće snage: grupa »Užice« sastava: štab 1. bataljona 202. oklopnog puka 50 vojnika, 2 tenkovska četa 202. oklopnog puka 67 vojnika, II. četa 698 puka 134 vojnika i komanda mesta 25 vojnika, ukupno 276 vojnika i 39 konja, kao i štab 342. divizije 200 vojnika i četa za obezbeđenje od 240 vojnika, ukupno 440 vojnika.⁴⁸

Grupa »A« kretala se dolinom Đetinje sve do Drine, gde je uspostavila vezu s četnicima Draže Mihailovića koje su okupacione trupe fašističke Italije iz Višegrada angažovale za osiguranje granice svog okupacionog područja.

Međutim, grupa »B« prodrla je duž puta Užice — Cajetina i na Zlatiboru kod Kraljevih voda (sada: Partizanske vode) pobila više od 150 teško ranjenih i nepokretnih partizana. Ovi ranjeni borci nisu mogli biti evakuisani, uglavnom zbog brzog prodora, u cik zore 30. novembra 1941, grupe »B« na Zlatibor kod Kraljevih voda. Nastavljajući prodor 1. decembra ova nemačka grupa je uz slabotpor partizana izbila kod Jablanice, a zatim na nemačko-italijansku demarkacionu liniju gde nisu uhvatili vezu sa italijanskim obezbeđenjem.

Grupa »C« se kretala pravcem preko Zbojištice na Ljubiš ali nijenašla na partizane.

Ove goneće kolone 342. divizije 3. decembra 1941. obustavile su dalja dejstva i pokrete i vratile se i smestile, uglavnom, u Užicu, a izvesni delovi u Bioski, Vrutcima i Rasni južno od Požege.⁴¹

Novi opunomoćeni komandant general artiljerije Paul Bader svojom zapovešću izrazio je zahvalnost učestvujućim snagama Vermahta u operacijama u Srbiji od 23. septembra do 3. decembra 1941. godine. No, u toj zapovesti nije uogao propustiti činjenicu, a da ne kaže: »... Ali neprijatelj još konačno nije uništen ..,«⁴¹-

I bio je u pravu. Nemačke okupacione trupe nisu uspele, shodno Hitlerovom, Kajtelovom i Bemeovom naređenju, da unište i narodnooslobodilački ustanak, opkole

i unište partizane u Srbiji. Jedna slobodna teritorija je zaista bila izgubljena, gubici partizana su bili znatni, ali je i sačuvan priličan broj boraca partizanskih odreda. Izvršena je njihova reorganizacija i oslobođena nova teritorija, a u cilju uspešnijeg suprotstavljanja neprijatelju u operativnom i taktičkom pogledu. U Rudom je 22. decembra 1941. formirana 1. proleterska brigada.

Za najugroženije područje u jesen 1941. Vrhovna komanda Vermahta je procenila zapadnu Srbiju, u kojoj su predvideli izvođenje operacija širokih razmera, tj. pravi rat na tlu Jugoslavije, a koji u svojim planovima nisu predvideli. Sam komandant oružanih snaga na Jugoistoku, feldmaršal List 18. septembra 1941. je rekao: »Sada je rat, i jedino odlučuju vojne potrebe i mogućnosti«. U tom ratu postavili su sebi cilj : ugušiti narodnooslobodilački ustanak, uništiti ili razbiti partizanske jedinice i Vrhovni štab, povratiti izgubljenu teritoriju koju su partizani »proglasili sovjetskom republikom«, (reč je o Uzičkoj Republici prim. M. A.) i drastičnim merama kazniti stanovništvo Srbije.

Izvršenju tog zadatka general pešadije Berne, opunomoćeni komandant sa svojim štabom je pristupio postupno, ali ne po nekom celovitom unapred određenom planu, već shodno datoj situaciji i vremenu izveden je ceo ciklus uzastopnih operacija od 23. septembra do 4. decembra 1941. To su operacije »Mačva«, »Cer«, »Krupanj«, »Valjevo«, »Sabac«, »Tamnava« i »Zapadna Morava« i »predeo Užica«. U toku ovih operacija »čišćenja« i »pročešljavanja« trupe Vermahta nisu usmerile svoja dejstva samo protiv partizanskih jedinica, već su povelu u pravom smislu te reči rat protiv čitavog stanovništva Srbije. Samo jedna divizija (342) u toku tih operacija do 9. oktobra 1941. je streljala 1215, a internirala u logore više od 17.000 lica. A u istom tom periodu jedan puk (125) je streljao još 1.043 lica. Računa se da je samo u oktobru 1941. ubijeno više od 16.000 lica.

Zaključak nemačkog opunomoćenog komandanta generala Badera u decembru 1941. je bio:

»... Ali neprijatelj još konačno nije uništen...« I zaista jedna slobodna teritorija je bila izgubljena, gubici partizana i stanovništva su bili znatni, ali je i sačuvan priličan broj boraca partizanskih odreda. Izvršena je njihova reorganizacija i oslobođena nova teritorija, a u cilju uspešnijeg suprotstavljanja neprijatelju, u Rudom je 22. decembra 1941, odlukom CK KPJ i naredbom vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita, formirana 1. proleterska NOV brigada.

NAPOMENE

¹ U istočnoj Bosni ili njenoj neposrednoj blizini su se nalazile i bile angažovane oktobra-

-novembra 1941. sledeće snage 718 div.

— Sremska Mitrovica: štab 750. puka, vod za vezu 750 puka, i 4. i 6. četa 750. puka, inženjerska 718 i jedna baterija 1. divizion 668. artiljerijskog puka;

— Sabac: štab 2. bat. 750. puka, 5, 7, 8. četa 750. puka jedna baterija 1. divizion 668. artiljerijskog puka.

— Tuzla: štab 3. bataljona 738. puka, 3. 10. i 12 četa 738. puka;

— Zvornik: štab 1. bataljona 750. puka, 1, 2, i 3. četa 750. puka i jedna baterija 2. divizion 668. artiljerijskog puka (AVII, NAV—T—315, r. 2266, s. 129—30).

¹ Zbornik . . . , tom XII, knj. 1, dok. br. 154.

³ A VII, NAV—T—501, r. 246, s. 371; Zbornik..., tom I, knj. 1, dok. br. 158; tom XII, knj. 1, dok. br. 124, 133, 134, 154 i 155.

* Zbornik, tom I, knj. 1, dok. br. 163; tom XII, knj. 1, dok. br. 148, 159 i 165; knji. 2, str. 1017; Petar Višnjić, Okupatorsko-kvislinška ofanzivna dejstva u zapadnoj Srbiji 1941. godine, VIG, br. 4, 1966. str. 19—55; Pavle Jakšić, O prvoj neprijateljskoj ofanzivi, VIG br. 1/1952, str. 3—38.

⁵ AVII, Minhen 3, s. 913—4; Zbornik ..., tom XII, knj. 1. dok. br. 165 i 173.

* AVII, NAV-T-315, r. 2124, s. 1143; Ustaški bataljon pod komandom majora Jilika bio je raspoređen septembra 1941. u širem rejonu Sremske Mitrovice i to: Jedna i po četa od 230 ustaša u Mitrovici, 1. četa od 150 u Klenku, 1 vod od 50 u Hrtkovcu, 1 vod od 50 na prostoru između Mitrovica—Jarak i 4. četa u Vukovaru (AVII, NAV-T-315, r. 2124, s. 1063).

- ⁷ A VII, NAV-T-315, r. 2124, 3.1140; Zbornik, tom XII, knj. 1, dok. br. 152, 153, 184 i 187; dr Jovan Marjanović, Ustanak i NOP u Srbiji 1941, Beograd, str 249—253, 261—267.
- ⁸ Zbornik, tom I, knj. 1, dok. br. 173; Jovan Uarjanović, n.d., str. 256; Pavle Jakšić, n. č., str. 12.
- » A VII, NAV-T-501, r. 250, s. 1322, r. 249, s. 796; Minhen 5, s. 715; tom XII, knj. 1, dok. br. 167, 170, 173, 175, 178, 182, 183 i 184.
- ¹⁸ Zbornik . . . , tom XII, knj. 2, prilog 1, str. 1023—4; dr Jovan Marjanović, n.d., str. 252.
- ¹¹ Zbornik . . . , tom XII, knj. 1, dok. br. 185.
- ¹² A VII, NAV-T-312, r. 425, s. 8003009; Minhen 6, s. 417—20; Zbornik . . . tom XII, knj. 1, dok. br. 183, 185, 186, 188, 189, 190 i 192.
- ¹³ AVII, NAV-T-315, r. 2125, s. 389—92; Zbornik . . . , tom I, knj. 1, dok. br. 214; tom II, knj. 1, str. 95—6; tom XII, knj. 1, dok. br. 190, 192, 197 i 208.
- ¹⁴ AVII, NAV, reg. br. 17, k. 2A; Zbornik . . . tom I, knj. 1, dok. br. 196; tom XII, knj. 1, dok. br. 184; Pero Morača, n. d., str. 516—517; Venceslav Glišić, Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941—1944, Beograd 1970, str. 32—59.
- ¹⁵ AVII, Minhen 6, s. 403—4; Minhen 12, s. 92; NAV-T-312, r. 452, s. 8036719—22; Zbornik . . . tom XII, knj. 1, dok. br. 134, 176, 189, 191, 194, 217, 221, 266 i 272.
- ¹⁸ Zbornik . . . , tom XII, knj. 1, dok. br. 194.
- ¹⁷ A VII, Frajburg, II, s. 38; NAV-T-501, r. 250, s. 1240; Zbornik . . . , tom XII, knj. 2, prilog 1, str. 1029.
- ¹⁸ Zbornik . . . , tom XII, knj. 1, dok. br. 146, 258, 262 i 266
- ¹⁸ AVII, NAV-T-501, r. 256, s. 1171—2; Zbornik . . . , tom XII, knj. 1, dok. br. 182, 183 i 241; Antun Miletić, Prilog proučavanju nemačkog sistema komandovanja i okupacionih snaga na jugoslovenskom ratištu 1942. god., VIG, br. 1/1974, str. 194—196; Antun Miletić, Vojne formacije folksdojčera u borbi protiv NOR-a na nemačkoj okupacionoj teritoriji (1941—1944). Zbornik br. 11, HISB, 1974, str. 92.
- ²⁰ Josip Broz Tito, naše oslobođenje je naše djelo, Vojno djelo 1/1977, str. 8.
- ²¹ Zbornik . . . , tom XII, knj. 1, dok. br. 178, 182, 184, 188—190, 192—193, 195, 199, 201, 203, 206—207, 209 i 213.
- “Zbornik . . . , tom XII, knj. 1, dok. br. 199, 200, 203, 206, 208, 209, 210, 214, 221; Pero Morača, Jugoslavija 1941, ISI, Beograd, 1971, str. 514—9, 517—8 i 557—9.
- ²⁸ A VII, NAV-T-314, r. 1457, s. 702—4, 1110—2, 1240, s. 1314—22, s. 1338, 1348; T. 75, r. 69, s. 1005—6, 1007—9, 1010; Zbornik . . . , tom XII knj. 1, dok. br. 232, 236; knj. 2, dok. br. 138; Dokumenti, Tajna i javna saradnja četnika i okupatora 1941—1944, Beograd, 1976, Arhivski pregled; Matteo Lj. Milazzo, The Chetnik Monument, The Yugoslav Resistance 1945, Baltimore — London; Jozo Tomasević, War and Revolution in Yugoslavia 1941—1945, Thehetniks, Stanford, California, 1975; Četnici Draže Mihailovića su u Požegi, krajem oktobra 1941, ubili Milana Blagojevića, komandanta 1. šumadijskog NOP odreda (Zbornik, tom I, knj. 1, dok. br. 68 i 69), i kada su, 1. i 2. novembra 1941, napali Užice, koje su branili delovi Uzičkog NOP odreda (Zbornik, tom I, knj. 1, dok. br. 27). Opširnije o tome vidi plan napada četnika Draže Mihailovića na Užice (AVII, Ca. reg. br. 6/1, k. 50) i zapovest Požeškog četničkog odreda od 1. novembra 1941, za napad na Užice (AVII, Ca. reg. br. 5/1 i 7/1, k. 50). U prvoj polovini novembra 1941. četnici DM, su u Ivanjici, napali Moravičku četu Uzičkog odreda (Zbornik, tom I, knj. 2, dok. br. 69 i AVII, a. NOP, reg. br. 7/23, k. 1641, reg. br. 2—3, k. 1983), zatim između Krajeva i Cačka, mučki napali posadu i prateći vod partizanskih tenkova (AVII, a. NOP, reg. br. 1/1, k. 1983); Oslobođilački rat naroda Jugoslavije, knj. I, str. 116). Po naređenju Vrhovnog štaba NOP odreda Jugoslavije, delovi Uzičkog i Cačanskog NOP odreda su napali četnike i 3. novembra 1941. zauzeli Požegu (AVII, a. NOP, reg. br. 5/4, k. 1983; Oslobođilački rat naroda Jugoslavije, knj. I, str. 116); Četnici DM su do 16 časova 7. novembra 1941. predali ultimatum štabu Cačanskog NOP odreda: da se partizanska posada Cačka preda s celokupnim naoružanjem, ili će, u protivnom, oni grad staviti pod artiljerijsku vatru (AVII, Ca. reg. br. 21/3, k. 15a). Štab Cačanskog NOP odreda je odbacio ovaj ultimatum, a četnici DM su zatim napali Cačak, ali su, u tročasovnoj borbi, bili poraženi (Zbornik, tom I, knj. 1, dok. br. 73; a. NOP, reg. br. 1/1, k. 1983; Arhiv Muzeja NOB, Cačak, mikrofilm, snimak 2/749—753). Četnici DM su napali 7. novembra 1941. Gornji Milanovac, koji su branili delovi Cačanskog i 1. šumadijskog NOP odreda. Četnici su na prevaru razoružali 7. četnu 1. šumadijskog NOP odreda i delove Cačanskog NOP odreda, odveli ih u selo Braiče i, kasnije, u selo Slovac gde su ih predali Nemcima, a ovi su ih streljali (AVII, a. NOP, reg. br. 1/1, k. 1983; reg. br. 11—20/4, k. 1985). Međutim, delovi Cačanskog NOP odreda su 8. novembra napali četnike i ponovo zauzeli Gornji Milanovac (AVII, a. NOP, reg. br. 1/1, k. 1983); Nikola Ljubičić, Jevrem Popović, Milivoje Kovačević i Milivoje Radovanović Farbin. Užice 1941, str. 176—177, 179—187, 194—242; Ustanak u uzičkom kraju, VIZ, Beograd, 1961, Dragojlo Dudić »Dnevnik 1941«, Prosveta, Beograd, 1957, str. 244—246).
- ²⁴ AVII, Minhen, s. 373—4 i 422—6; Zbornik . . . tom I, knj. 1, dok. br. 61.
- ²⁵ AVII, NAV-T-315, r. 2125, s. 290—1.
- ²⁸ Zbornik . . . , tom XII, knj. 1, dok. br. 217, 218, 221, 223, 228. i 234.
- ¹⁷ AVII, NAV-T-501, r. 250, s. 163; T-501, r. 250, s. 159; Zbornik . . . , tom XII, knj. 1, dok. br. 219, 232, 234; Pero Morača, n. d. str. 515.
- ²⁸ Zbornik . . . , tom XII, knj. 1, dok. br. 219.
- ²⁸ Zbornik . . . , tom XII, knj. 1, dok. br. 234 i 142.

- ⁸⁰ A VII, NAV-T-315, r. 2127, s. 329—30. Formacija 1. laki vod, motociklistički vod, protivavionski mitraljeski i 1, 2. i 3. četa (AVII, NAV-T-315, r. 2127, s. 340). bataljona 202 je bila: štab bataljona, vod, vod veze, komora, laka kolona
- ³¹ General-potpukovnik Nikola Ljubičić, Opšti nemački napad na slobodnu teritoriju u Srbiji 1941, Vojno delo, 6—1961, str. 370.
- ³² Zbornik . . . tom I, knj. 2, dok. br. 39, 44. i 78; dok. br. 21; tom XIII, knj. 1, dok. br. 220; Užice 1941 — Ustanak Beograd, 1961, str. 124—295. knj. 2, dok. br. 249; tom II, knj. 2, u užičkom kraju, VIZ,
- ³⁸ Zbornik . . . tom I, knj. 1, str. 271; tom XII, knj. 1, dok. br. 235, 242, 256; dr Jovan Marjanović, n.d., str. 380—1.
- ³⁴ Zbornik . . . tom XII, knj. 1, dok. br. 288.
- ³⁵ Zbornik . . . tom XII, knj. 1, dok. br. 242; Pavle Jakšić, n. č. str. 29—38; Petar Višnjić, n.č. str. 22—47.
- ³⁶ A VII, NAV-T-501, r. 250, s. 497—9.
- ³⁷ Kadinjača, Vesti, 29. novembar 1975; Petar Višnjić, n. č. str. 40—46.
- ³⁸ AVII, NAV-T-501, r. 250, s. 522—5; Zbornik . . . , tom XII, knj. 1, dok. br. 248, 249, 252, 254, 255, 266, 269 i 272.
- ³⁹ AVII, Frajburg 11, s. 38—46; NAV-T-501, r. 250, s. 458.
- ⁴⁹ AVII, Frajburg 21, s. 522—3.
- ⁴¹ Zbornik . . . tom XII, knj. 1, dok. br. 290; General pukovnik dr Gojko Nikoliš Iskustva iz evakuacije ranjenika iz Užica 1941, Vojno delo broj 7—8/1962, str. 35.
- ⁴² Zbornik . . . , tom XII, knj. 1, dok. br. 272.

OBRAD BJELICA

NEMAČKA OFANZIVA NA SLOBODNU TERITORIJU ZAPADNE SRBIJE

Nemačka Vrhovna komanda je naročito važnost pridavala razvoju oružanog ustanka u Srbiji, zbog njenog položaja na Balkanu i zbog uticaja koji je ispoljio i mogao ispoljiti na susedne jugoslovenske pokrajine i mogućnost uticaja na pojedine susedne zemlje. Nemačke posadne trupe trpele su stalne neuspehe i bile prisiljene da se brane u izolovanim i blokiranim garnizonima.

O zabrinutosti nemačkih komandi zbog razmera ustanka, u to vreme, ne samo u Srbiji nego i u ostalim krajevima Jugoslavije dovoljno ilustruje izveštaj nemačkog generala iz Zagreba Glajze Horstenana od 13. septembra 1941. gde navodi:

»... Ako se pre nekoliko sedmica još moglo verovati u akcije pojedinih pobunjeničkih grupa, sada teško da se može poreći jedinstvo u duhovnom i tehničkom rukovođenju. Razređene nemačke posadne trupe iz dana u dan sve teže izlaze na kraj sa često jedva uhvatljivim neustrašivim i preduzimljivim protivnikom pošto se žarišta ustanka šire i ... ugrožava severozapadni Balkan od Rijeke pa do granice Makedonije ...«¹

Samo u prvih deset dana septembra, Nemci su, po sopstvenim podacima, izgubili u Srbiji 400 ljudi. Nije im pomogao ni oslonac na kvislinške formacije (Pećanca, Ljotića), ni uspostavljanje kvislinške Nedićeve vlade krajem avgusta, kojoj je odobreno da poveća žandarmeriju od 5.000 na 10.000 ljudi i formira oružane odrede jačine oko 5.000 ljudi, pod čiju su komandu stavljene i Ljotićeve formacije, tzv. dobrovoljački odredi od 3.000 ljudi. Naprotiv, iz Berlina je sledilo oštro upozorenje ovoj kvislinškoj vladi.²

Vesti o porazima nemačkih jedinica predstavljale su za Hitlera neočekivano i neprijatno iznenađenje. Dok su nemačke snage na ostalim frontovima bile u stratezijskoj ofanzivi, postižući krupne uspehe, za njih je u Jugoslaviji stvoreno novo neočekivano ratište na kome su jedino bili prisiljeni da pređu u defanzivu. On se setio ocene koju je o Balkancima kazao Bizmark. »Srbiju zamišljam kao ježa iz koga strče bajoneti«, i naredio da se u »srpskoj oblasti ... najoštrijim merama za duže vreme uspostavi poredak ...«

Ugušenjem oružanog ustanka u Srbiji Hitler je očekivao ne samo konsolidaciju nemačke i Nedićeve kvislinške vlasti, nego i da će se pod uticajem tih uspeha oslabiti oslobodilačka borba i u ostalim krajevima Jugoslavije, te da će se operative divizije moći ponovo povući, u prvom redu, na Istočni front, uz istovremeno stvaranje uslova za nesmetanu eksploataciju narodnih bogastava, u prvom redu rudnika i dobijanju potrebne radne snage za Nemačku. Zato Hitler u svojoj naredbi od 16. septembra, pored ostalog, navodi:

»Pre svega, radi se o tome da se u srpskoj oblasti osiguraju saobraćajne linije i objekti važni za nemačku ratnu privredu... Za vreme sprovođenja ovih zadataka, sve vojne jedinice koje se nalaze u krajevima ustanka i one koje će se naknadno dovesti stavljaju se pod komandu komandujućeg generala XVIII armijskog korpusa,

generala pešadije Bemea. Jedino on ima izvršnu vlast u krajevima ustanka, u duhu uputstva zapovednika oružane sile, na jugoistok.«³

Da bi razbili partizanske odrede i ugušili ustanak, Nemci su bili prisiljeni da u Srbiji preduzmu krupne vojne operacije i time osiguraju saobraćaj za Bliski istok i Grčku, eksploataciju prirodnih bogatstava Srbije i da posredno utiču na ugušenje ustanka u ostalim delovima Jugoslavije, jer je tada više od trećine jugoslovenske teritorija — oko 100.000 km² bilo zahvaćeno oružanom borbom. Nemci su krajem septembra, u duhu Hitlerovog naređenja,⁴ preduzeti operacije krupnih razmera u severnopozadnoj Srbiji i Sumadiji. Na toj liniji, obaveštavajući Lista o pojačanjima koja mu šalje, u Hitlerovom naređenju se ističe da će mu uputiti, »najpre jednu pešadijsku diviziju, oklopne željezničke vozove i trofejne tenkove«, i da će se »u slučaju potrebe, izvršiti priprema za dovođenje još jedne divizije, čim takva bude slobodna na Istočnom frontu.«⁵

U duhu navedene direktive, iz Francuske je 20. septembra počela stizati 342. pešadijska divizija sa jednim tenkovskim bataljonom u rejon Sremske Mitrovice. Divizija je u svom sastavu imala tri pešadijska puka, artiljerijski puk, protiv-oklopni bataljon, pionirski bataljon i ostale prištapske delove. U vreme prikupljanja divizije i pre njenog angažovanja u operacijama, dostavljeni su joj podaci o partizanskim jedinicama i situaciji na predviđenom području za angažovanje, gde, između ostalog, stoji:

»Na području komandanta Srbije u toku je oružani ustanak... Prema dosadašnjim izveštajima o neprijatelju, ustanički pokret se širio u luku Save, zapadno i južno od Šapca. Tamo je oružani ustanak dignut po vojničkom uzoru... Neprijatelj raspolaže puškama, mitraljezima i ponekim minobacačem i, kako izgleda, obiljem municije. Na mnogim mestima korišćene su razne vrste eksploziva za zaprečavanje puteva i železničkih pruga.«

U međuvremenu iz Grčke je stigao 125. pešadijski puk, sa bataljonom artiljerije i protivoklopnim divizionom, i upućen u prodor prema Valjevu. Prvi zadatak 125. puka bio je da očisti prostor na pravcu Obrenovac—Ub a potom da prodire prema Valjevu i uspostavi vezu sa glavninom 704. posadne divizije blokiranom u Valjevu.

U operacijama, pored pomenutih snaga dovedenih sa strane, angažovani su i delovi 704, 714, 717. i 718. posadne nemačke divizije, kvislinške jedinice Nedića, Ljotića i Pećanca kao i ustaško-domobranske snage uz podršku puka jurišne avijacije.

Razrađujući Hitlerovu direktivu da se ustanak po svaku cenu uguši, Vrhovna komanda nemačke oružane sile naredila je primenu najsvirepijih mera odmazde nad stanovništvom. Sve navedene snage stavljene su pod komandu komandanta -8. korpusa generala Bemea, koji je 19. septembra stigao iz Grčke u Beograd.⁶ I pored navedenih snaga, general Berne je smatrao da one nisu dovoljne za izvođenje napada na celokupnoj slobodnoj teritoriji Srbije, te je odlučio da prvenstveno preduzme operacije na njen severozapadni deo, da se najpre očisti »luk između Save i Drine«, koji je po proceni predstavljao najjaču ekonomsku bazu ustanka, u kome se nalaze najjače partizanske snage i njihovo rukovodstvo, odakle se ustanak brzo širio na susedne oblasti, naročito u istočnu Bosnu i Srem, čime je bila ugrožena magistrala Zagreb-Beograd.

Polazilo se od procene da će se uništenjem ustanka u severozapadnoj Srbiji zadati poražavajući udarac ustanku u celini. U prilog ovome išla je dobra komunikativnost zemljišta, koja je nudila brze manevre radi okruženja partizanskih snaga s posebnim osloncem na prirodne prepreke — Savu i Drinu — u cilju zatvaranja obruča, uz oslonac na jake ustaško-domobranske snage na Drini.

U duhu navedene odluke, štab 18. korpusa je odlučio da 718. posadna divizija dislocirana u istočnoj Bosni, sa ustaško-domobranskim snagama (6 bataljona) posedne za odbranu levu obalu Drine i Save, od Zvornika i Klenka, radi sprečavanja prelaska partizana u istočnu Bosnu i Srem; da 342. divizija, na težišnom pravcu dejstva, noću između 28. i 29. septembra forsira Savu kod Šapca i Male Mitrovice, i nastupa kroz Mačvu glavnim snagama ka Loznici, a pomoćnim ka Lipolistu; da ojačani 125. pešadijski puk krene iz Valjeva dolinom Jadra prema Loznici u cilju

okruženja partizanskih snaga severno od ove linije. Ostale nemačke tri posadne divizije i kvislinzi trebalo je da aktivnim dejstvima u drugim delovima Srbije olakšaju operacije glavnih snaga u severozapadnoj Srbiji.

Da bi pokazali »zastrašujući primer« za celu Srbiju,⁷ naređeno je da se streljaju svi oni koji u ma kom vidu učestvuju u ustanku, da sve muško stanovništvo od 15—60 godina uputi u sabirne logore. Kao što se vidi, Nemci su predvideli da ofanzivne akcije u Mačvi, Pocerini, Rađevini i Posavini, kombinuju s masovnim uništenjem stanovništva, da bi postigli »zastrašujući primer za celu Srbiju« kao uslov za smirenje za duže vreme. U tom cilju je šef Upravnog štaba Srbije dr Turner energično zahtevao da se ustanak uguši s krajnom bezobzirnošću, da se izvrši potpuno evakuisanje Mačve, da kaznu iskusi celokupno stanovništvo i da se žene i deca potisnu u planine kako bi u teškim uslovima sačekali zimu.⁸

Komandant 18. armijskog korpusa general Berne je usvojio i dalje razradio predloge Turnera, a šta se jasno vidi iz njegove zapovesti u kojoj stoji:

»Bezobzirne mere moraju poslužiti kao zastrašujući primer, što će se za kratko vreme pročitati po celoj Srbiji... Po naročitom naređenju moraju se zarobljenici otpremiti u naročite koncentracione logore severno od Save, koje će ustrojiti zapovednik Srbije, žensko stanovništvo potisnuti prema jugu na Cer, a sela i salaše spaliti, čuvajući pritom, prikupljenu žetvu. Sva stoka ima se stalno prikupljati u torove koje će urediti 342. divizija neposredno na obema obalama Save.«⁸

Vrhovni štab NOP odreda Jugoslavije predviđao je mogućnost neprijateljevih operacija na slobodnu teritoriju Srbije, te je blagovremeno izdao uputstvo o načinu odbrane slobodne teritorije i naredio izvlačenje žita iz Mačve u brdske krajeve.

0 načinu odbrane slobodne teritorije, Vrhovni štab je, polazeći od nepovoljnog odnosa snaga i posebno tehnike, insistirao na aktivnosti i elastičnosti odbrane po pravcima, uz primenu rušenja i zaprečavanja, kako bi se usporili prodori neprijateljevih snaga, naneli mu gubici i razvlačile njegove snage; pri tome da se, sem nužde, izbegava odsutna odbrana i okruženje snaga.

Pred neprijateljsku ofanzivu, u severozapadnoj Srbiji nalazili su se Podrinjski (Mačvanski) Valjevski i Posavski NOP odred i Cerski četnički odred, ukupne jačine oko 6.000 boraca.

Pre otpočinjanja ofanzive, general Berne je naredio 342. diviziji da njeni delovi, 24. septembra, pređu u Sabac, radi pružanja pomoći napadnutom garnizonu 1 otpočinjanja prethodne operacije »čišćenja Sapca«. Zahtevajući primenu svirepih postupaka prema stanovništvu, posebno prema muškarcima od 14—70 godina, njihova hvatanja i odvođenja u logore, Berne je, pored toga, naređivao:

»Smesta streljati sve stanovnike u čijim se stanovima nađe oružje i municija, iz čijih se stanova bude pucalo ili koji bekstvom pokušaju da umaknu ispred hapšenja.«¹⁰

Po prelazu u Sabac delovi 342. divizije su, uz pomoć opkoljenih snaga u Sapcu, preduzeli masovne pretrese, hapšenja i raseljavanje građana. Mačvanski NOP odred, bio je prinuđen da se, pod pritiskom jakih neprijateljskih snaga, povuče na liniju s. Bogosavac — s. Slepčević — s. Tabanović.¹¹

Nemačka 342. divizija je, po prelasku Save, 29. septembra ujutru, otpočela nastupanje kroz Mačvu ka Loznici i Lipolistu. Mačvanski odred, jačine oko 1800 boraca, pružao je žilav otpor na uzastopnim položajima povlačeći se postepeno ka Ceru. Osloncem na dominantne položaje, na padinama Cera, odred je sa dva bataljona koji su pristigli iz Valjevskog odreda zadržao snage 342. divizije do 13. oktobra. Tako se, umesto okruženja partizanskih snaga u Mačvi i posebno na Ceru, nemačko nastupanje svelo na frontalno potiskivanje, dok je Mačvanski odred, potom, povučen na padine Iverka, a Valjevski orijentisan na zatvaranje komunikacije Valjevo-Loznica. 125. puk koji je još pre ofanzive, 21. septembra, prodro u Valjevo, od Beograda, na kom pravcu mu je Posavski NOP odred zaprečavanjem i zasedama šest dana usporavao nadiranje, nije dejstvovao po planu iz Valjeva ka Loznici, već ponovo ka Beogradu. On je hitno upućen u ovaj pravac, zbog ispoljene aktivnosti Posavskog odreda, koji je 29. septembra zauzeo Ub i pojačao napade prema Obrenovcu i Zarkovu. No, Nemci su, umesto 125. puka, uputili delove

704. divizije iz blokiranog Valjeva ka Loznici, koje su Valjevski i Posavski odred, u žestokom okršaju, prisilili na povlačenje prema Valjevu.

U borbama na Zavlači, jedna četa Radevskog bataljona, ojačana bombaškim (inženjerijskim) vodom Valjevskog odreda, uspjela je da punih deset dana sprečava prodor kompletnog nemačkog bataljona, podržanog sa divizionom artiljerijom, 11 tenkova i avijacijom.

Tu su partizani blagovremeno poseli dominantne objekte organizujući dubinski raspored i ukopavanje, minirali zahvat puta pored Jadra, dok su mosnice jakog drvenog mosta na Jadru zasekli testerama sa unutrašnje strane, što nisu otkrili nemački izviđači.

U prvom napadu prvi neprijateljski tenk naišao je, u zahvatu drumu, na minu i uništen.

U ponovljenom napadu i pokušaju prelaza preko mosta, jedan tenk se survao Jj Jadar zajedno sa mostom. Istovremeno dočekani snažnom vatrom, Nemci su morali odustati uz osetne gubitke, da bi ponovo napadali više puta bez uspeha. Ranjene i mrtve često su morali izvlačiti noću pod zaštitom tenkova. Među ranjenim bio je i jedan komandant nemačkog puka, što dovoljno govori o težini desetodnevnih danonoćnih borbi.

Tako je Zavlaka bila neprobojan bedem jakim nemačkim snagama. I tek, kada su obilaznim pravcima uspjeli da prodru u Krupanj i Stolice, popustili su i hrabri branioци Zavlake.¹²

O borbi kod Zavlake od interesa je i zapis učesnika borbe, komesara čete u Radevskom bataljonu:

»Nemačka konjica je češće pokušavala da prodre. Mi smo je puštali da dođe do na nekoliko metara od naših prvih rovova. Tu smo je unakrsnom vatrom hvatali i pravili pravu kasapnicu od konja i ljudi. Više puta smo tako puštali i pešadiju na prihvatne položaje, a kada su oni smatrali da smo potisnuti, otvarali smo uragansku vatru. To je među njima stvaralo pravi lom... Ponekad smo isturali desetine na okolne čuvike, koje su propuštale Nemce da pređu. Onda smo otvarali vatru na čelo i kad Nemci počnu da se povlače pod našim pritiskom, naše isturene grupe zasipale su ih mitraljeskom vatrom i uništavale bombama«.¹³

Ovako uspešna odbrana na Zavlači, usporila je znatno prodor Nemaca prema Krupnju u koji su ušli tek 20. oktobra zauzeli ga i spalili, a 25. oktobra, tj. deset dana kasnije nego što je planirano, prodrli su u Valjevo. Tako su jedinice Podrinjskog, Valjevskog i Posavskog odreda, aktivnom odbranom po pravcima na nizu uzastopnih položaja, skoro mesec dana vodile ogorčene danonoćne borbe sa jakim neprijateljevim snagama i osujetile njihove planove o brzom prodiranju, okruženju i uništenju partizanskih snaga. Neprijatelj »nije uspeo da uništi živu snagu naših odreda«. No, brojno i tehnički višestruko nadmoćnije nemačke i kvislinske snage uspele su da potisnu Mačvanski, Posavski i, delimično, Valjevski odred sa njihove teritorije, da im nanesu osetne gubitke i da iskale svoj bes u rušenju, paljenju, pljački, odvođenju u logore i ubijanju oko 6.000 stanovnika Podrinja i Radevine, što je uticalo na osipanje jednog dela boraca i pojavu kolebanja u narodu.¹⁴

Pošto je nemački plan za okruženje i uništenje partizanskih snaga u severozapadnoj Srbiji propao, odlučili su da do dolaska 113. divizije sa Istočnog fronta vrše manje akcije i »čiste« osvojeni teren. Shodno tome, 342. divizija je po izbujanju u Valjevo krenula u više pravaca: dolinom Kolubare, Uba i Tamna ve da bi »očistila« osvojenu teritoriju i obezbedila komunikaciju Valjevo-Obrenovac. Posle tih akcija dislocirala je snage u Valjevu, Lajkovcu i Ubu.

Za to vreme Mačvanski odred koji se nalazio u Radevini, zatvarao je pravce koji vode ka Ljuboviji, dok je Valjevski odred, nalazeći se u Podgori, vršio pritisak ka Valjevu.

Prema tome, namera Nemaca da velikom i širokom ofanzivnom akcijom unište glavne partizanske snage i njihova vrhovna vodstva na području severozapadne Srbije nisu ostvarene.

Uporedo sa dejstvima u severozapadnoj Srbiji, nemačke posadne divizije i kvislinske jedinice izvršile su niz napada na ostali deo oslobođene teritorije

Srbije, u cilju olakšanja dejstava snagama u Mačvi, nanošenja gubitaka odre-
dima i odbacivanja s njihove teritorije. One su početkom oktobra sa više strana
izvršile koncentrisan napad na partizanske snage, na širem području planine
Rudnik, u cilju zauzimanja ovog značajnog područja i prodora ka Gornjem Mila-
novcu. Neprijatelj je snagama jednog bataljona 714. divizije, dejstvujući od Topole,
uspeo da se probije do Rudnika, a sa jednim bataljonom od Kragujevca da
prodre u Gornji Milanovac, ali su bili prisiljeni da se odmah povuku. Sredinom
oktobra Nemci su ponovo sa 3. bataljonom 749. puka iz Kragujevca prodrli u Gornji
Milanovac, spalili ga i ponovo se povukli u Kragujevac.¹⁵ U povratku i ponovnom
sukobu sa snagam Cačanskog i Kragujevačkog odreda kod s. Nevade naneti
su im znatni gubici i u ljudstvu i materijalu. Nemci su, za odmazdu, 21. oktobra
streljali 7.000 ljudi u Kragujevcu, među kojima je i đaka gimnazije sa direk-
torom i nastavnicima.¹⁶

U ponovnom napadu na pravcu Arandelovac—Belanovica—Rudnik, jedan od-
red pripadnika Nedićeve Srpske oružane sile, ojačan sa četnicima, uspeo je
da potisne slabije snage 2. bataljona 1. šumadijskog NOP odreda i da uđe u Bela-
novicu. Hitno upućeni 1. bataljon ovog odreda uspeo je da potisne neprijatelja
i povrati Belanovicu u večernjim časovima, za čiju je odbranu ostavio jednu
četu u varoši a druge dve južnije. Napuštajući Belanovicu u večernjim časovima,
neprijatelj je u podrumima nekoliko zgrada sakrio celu četu, koja je na ugovoreni
znak, sledećeg jutra, izvršila napad na partizansku četu razmeštenu po kućama.
Istovremeno, napad je na ovu četu i položaje bataljona, vršilo oko 1000 Nedićevaca
i četnika. Svega 10, od 60 boraca partizanske čete uspeo je da se probije sa jed-
nim puškomitraljezom. Zbog iznenađenja, ovladavanja dominantnim položajima od
strane neprijatelja i nabujale reke Karače, ostale snage bataljona nisu mogle
da pruže direktnu pomoć okruženoj četi, koja je stradala zbog nedovoljne bud-
nosti.

Težište ofanzivnih borbi partizanskih snaga u navedenom periodu, još od po-
četka oktobra, u dolini Zapadne Morave, bilo je oko Kraljeva. Kraljevački i
glavnina Cačanskog NOP odreda i Jelički četnički odred (ukupne jačine oko 4,500
boraca) od čega je oko dve trećine snaga bilo angažovano za sprečavanje inter-
vencije iz susednih pravaca, izvršili su četiri napada na Kraljevo.

U istom ovom vremenu nemačke i kvislinške snage preduzele su brojne
napade u cilju uništenja partizanskih snaga i u istočnoj Srbiji. U dugim i teškim
borbama, uspele su da pojedine odrede razbiju (Boljevački i Zaglavski), dok su
Krajinskom odredu naneli težak poraz. Međutim, Požarevački NOP odred je i u
tom vremenu brojno jačao i uspešnim dejstvima oslobodio ceo požarevački kraj,
sem Požarevca, koji je krajem oktobra blokirao.

Nemačke i kvislinške snage su do 25. novembra savladale upornu odbranu
partizanskih odreda u Sumadiji i severozapadnoj Srbiji i uspele da ovladaju
teritorijom istočno i severno od linije Kraljevo—Kragujevac—Rudnik—Valjevo.¹⁷
U Srbiju je stigla i 113. pešadijska divizija.

Prema nemačkom planu o zauzimanju preostalog dela slobodne teritorije,
342. divizija imala je zadatak da napada pravcima: Valjevo—Ljubovija—Bajina
Bašta—Užice i Valjevo—Kosjerić—Užice, a 113. pešadijska divizija, koja se po
pristizanju sa Istočnog fronta do 24. novembra prikupila na prostoru Jagodina—
Svetozarevo, da napada na pravcu Kragujevac—Gornji Milanovac—Užice i Kra-
ljevo—Cačak—Užice, čijim snagama su sadejstvovali delovi 714. i 717. posadne
divizije i kvislinške formacije.

Imajući u vidu dotadašnji razvoj operacija, prestanak rada fabrike oružja
i municije, i izdaju četnika protiv kojih su morale da budu angažovane znatne
snage. Vrhovni štab NOPOJ je naredio partizanskim odredima da, osloncem na
pogodne položaje na pravcima nastupanja neprijatelja, pružaju što duži otpor
i da se, u slučaju jačih napada, povlače prema Užicu i Sandžaku. Predviđajući
»nogućnost gubljenja slobodne teritorije, Vrhovni štab je (još ranije naredio
Glavnom štabu NOPO za Crnu Goru i Boku da uputi jači odred u Sandžak i prema
Srbiji, radi stvaranja slobodne teritorije u Sandžaku i njenog povezivanja sa
Srbijom.

Dvadeset petog novembra počela je nastupanje 342. divizija, a dva dana kasnije, 113. divizija u pravcu Užica. Nemci su napadali pretežno u zahvatu komunikacija, a Nedićeve i četničke snage na međuprostorima između njih, štiteći tako nemačke kolone od bočnih napada i napadajući bokove i pozadinu partizanskih snaga. Partizanski odredi, izloženi koncentričnom udaru brojno i višestruko tehnički nadmoćnijih snaga protivnika, pružali su žilav otpor, naročito kod Gornjeg Milanovca, Čačka, Ljubovije i Kosjerića.

342. divizija odbacila je 25. novembra jedinice Valjevskog NOP odreda od Valjeva i produžila nastupanje navedenim pravcima. Partizanske snage bile su razvučene na širokom frontu u borbi protiv četnika, zbog čega su snage ove divizije u početku nailazile na mestimičan otpor. 342. divizija slomila je i znatno žešći otpor Valjevskog odreda kod Pecke i delova Užičkog odreda na Bukovima i severno od Ljubovije, a zatim je nastavila brzo nadiranje ka Užicu i već 27. novembra izbila na liniju s. Okletac—Bukovi, da bi sutradan, posle žestoke borbe preko Bajine Bašte izbila u Dub. Ovim prodorom je bilo ugroženo Užice i pravci odstupanja za Sandžak. Istovremeno, glavnina nemačke 113. divizije slomila je odbranu delova Cačanskog odreda na liniji Cačak—Kraljevo, uz prethodno odbacivanje delova Kraljevačkog i Kopaoničkog partizanskog odreda jugozapadno od Kraljeva. Borci Cačanskog odreda tri puta su 27. novembra vršili protivnapade na nadiruće neprijateljske snage, nanoseći im osetne gubitke. Tek sutradan predveče, 28. novembra, neprijatelj je od Kraljeva prodru u Cačak i nastavio dejstva u pravcu Požege, gde se sastao sa jednim delom snaga 342. divizije.

Da bi se u navedenoj situaciji dobilo u vremenu za evakuaciju Užica i sprečio brz prodor neprijatelju, Vrhovni komandant NOPOJ je naredio Štabu Užičkog odreda da s Radničkim bataljonom,¹⁸ dve čete Posavskog i dve čete Užičkog odreda, zadrži Nemce na Kadinjači. Da bi odbranom na Kadinjači duže zadržavao nadiranje Nemaca, Štab Užičkog odreda je odlučio da raspoloživim snagama i u dubokom rasporedu posedne i organizuje položaje za odbranu sa obe strane puta Bajina Bašta—Užice, a da delom snaga posedne istaknute visove na Kadinjači u rejonu dominantnih objekata k. 808 i k. 836. Jedini top, koji je bio bez nišanskih sprava postavljen je na prevoju zapadno od puta (k.808), te je mogao neposredno da gađa na put u tesnacu u pravcu nastupanja neprijatelja. Pored puta bili su raspoređeni borci sa benzinskim flašama za uništavanje tenkova.

U rano jutro 29. novembra, branioći Kadinjače poseli su položaje. Vladala je velika hladnoća. Nemci su napadali jakim snagama pešadije uz podršku tenkova i artiljerije. Položaji su preoravani neprijateljskim granatama, ali niko nije pomišljao na odstupanje. Prednji delovi nemačke kolone — jačina od jednog pešadijskog bataljona, otpočeli su napad iz pokreta. Partizani nisu otvarali vatru sve dok kolona nije ušla duboko u zasedu, kada je na dati znak odjeknuo partizanski top. Njegova prva granata pala je posred čela nemačke kolone. Istovremeno, na Nemce je otvorena snažna bliska mitraljeska vatra i iz pušaka, pojačana praskom ručnih bombi. Iznenađeni snažnim otporom, i trpeći velike gubitke, Nemci su bili prisiljeni da ustuknu i u njihovim redovima je nastalo komešanje. Ponovo sredivanje i više ponovnih pokušaja da prodru u zahvate komunikacije, ostali su bez uspeha. Njihove napade kroz tesnac puta osobito je kočio partizanski top, te su na njega koncentrisali vatru artiljerije, pa i kada mu je artiljerija razbila branik, nastavio je da dejstvuje. Zbog upornosti branilaca, i osetnih gubitaka, Nemci su bili prisiljeni da odustanu od frontalnog napada, te su u ponovne napade prešli glavnim snagama u dvostruki obuhvat. Mada je uočen ovaj manevar, partizanske snage nisu odstupale. Kada su se Nemci približili sa svih strana, partizani su ih dočekali snažnom bliskom vatrom i ručnim bombama, odbijajući nekoliko njihovih juriša, ali su se i redovi branilaca sve više proređivali. Pošto su Nemci sve više stezali obruč, nastala je borba prsa u prsa, u kojoj su hrabro izginuli gotovo svi borci Radničkog bataljona. No, oni su upornom odbranom i svojim žrtvovanjem na legendarnoj Kadinjači omogućili evakuaciju Užica u koje su Nemci ušli tek predveče 29. novembra.¹⁹

U 18.20 časova komandant nemačke grupe »Zapad«, koja je napadala Kadinjaču, obavestio je pretpostavljene da je »uz najteže gubitke odbačen protivnik sa k. 808 (Kadinjača) i k. 696 (Repište)... 17,30 istureni odred ušao je u Užice...

Neprijateljski gubici: 240 mrtvih. Plen: 3 teška mitraljeza, 11 puškomitraljeza, jedan top, veliki broj pušaka, municije i opreme..²⁰ Ne navodi sopstvene gubitke, koji nisu bili mali.

Dok su sa severne strane, 29. novembra, nemački tenkovi ulazili u Užice, na južnoj strani izlazile su iz grada poslednje grupe partizana. Vrhovni štab i drug Tito napustili su Užice među poslednjima. Nemački napadi, podržavani iz aviona, i iz oruđa tenkovske kolone, doveli su vi opasnost Tita i glavni deo Vrhovnog štaba, koji su sa pojedinim kolonama boraca u toku noci između 29. i 30. stigli na Zlatibor.

O dramatičnosti povlačenja iz Užica prema Zlatiboru Tito je napisao:

»Ja sam, tako reći, za dlaku izbjegao da budem ubijen na blatnjavom seoskom putu između sela Zabučja i Ljubanja. A i ostali članovi Vrhovnog štaba i Politbiroa Centralnog komiteta KPJ izbjegli su istu sudbinu. Kardelj je u selu Mačkatu doživeo jako bombardovanje i jedva se spasio... U teškoj situaciji, iz koje se u posljednjem trenutku spasio, nalazio se Lola Ribar. On doduše, još nije bio stigao, ali se pričalo da je, sa Draganom Pavlovićem-Šiljom, umakao ispred Nijemaca«.²¹

Narod i borci hrabro su branili Užičku Republiku i na frontu i u pozadini, sa oružjem i bez njega, i mladi i stari, sve je bilo svrstano u front borbe i odbrane.

Međutim, naše snage su se morale ubrzano povlačiti, pod pritiskom jakih neprijateljskih snaga, prvenstveno nemačkih operativnih jedinica 342. i 113. divizije, uz učešće delova 704. i 717. divizije, pet nedićevsko-ljotičevskih odreda i odreda pod komandom Draže Mihailovića, koji su se njegovom instrukcijom, od 30. novembra, legalizovali i stupili u neposredni, dodir s Nemci. Ma, napadajući partizanske jedinice sa leđa i bokova, čime su u tim teškim borbama znatno umanjena dejstva partizanskih snaga protiv Nemaca.

»Velikim snagama fašisti su uspeli da zauzmu Cačak i da uđu u Užice... Neposredno pre napada Nemaca... banditi Draže Mihailovića napali su nas, kao po dogovoru, na celoj liniji oslobođene teritorije« — stoji u pismu PK KPJ za Srbiju od 9. decembra 1941.

Nemci su 30. novembra nastavili energično da nadiru od Užica i to u četiri napadne kolone: prva pravcem Dupci—Kremna—Vardište, druga najjača na glavnom pravcu Užice—Mačkat—Cajetina—Palisad, treća pravcem Užice—Zbojišta—Ljubiš i četvrta pravcem Požege—Arlje—Ivanjica.

Pred Cajetinom, a potom na Palisadu, došlo je do kraće i oštre borbe. U neprijateljskom izveštaju od 30. decembra 1941. stoji: »Oko 12 časova slomljen je kod Cajetine neprijateljski otpor... Pri daljem potiskivanju došlo je do Kraljeve vode (sada: Partizanske vode) ponovo do puškaranja .. r-

Nemački prodori bili su nezadrživi, jer su snažno prodirali sa tenkovima uz svestranu podršku artiljerije i avijacije. Teške borbe vođene su i na ostalim pravcima.

Zbog brzine prodora, teški ranjenici na Kraljevoj Vodi, za koje nije bilo transportnih sredstava da se evakušu, bili su izloženi uništenju i zločinačkom gaženju tenkovima, uprkos činjenici da je, dan pre toga, bilo pušteno oko 300 nemačkih zarobljenika, koji su do tada držani u Užicu, gde su poštovana sva njihova prava po međunarodnim zakonima. Ovako brzi prodori neprijateljskih snaga prema Užicu i dalje, onemogućili su delovima pojedinih odreda da se povuku prema Zlatiboru i Sandžaku. Neki od njih su nastavili neravnu borbu u toku zime 1941/42, trpeći velike gubitke u kojima su bili desetkovani, a neki su se ponovo probijali za Sandžak. Međutim, glavno jezgro snaga partizanskih odreda zapadne Srbije i Sumadije uspelo je da se povuče, ili naknadno probije u Sandžak, te cilj neprijatelja, pored osvajanja slobodne teritorije i da uništi partizanske odrede, nije postignut.

Ocenjujući ishod nemačke ofanzive na Užičku Republiku i povlačenje partizanskih jedinica s teritorije Užičke Republike, Vrhovni štab u »Biltenu« ističe:

»Tenkovi i avioni odlučili su ovu osmodnevnu bitku. Neprijatelj je uspeo da nas potisne iz Užica, Ljubovije, Bajine Bašte, Požege, Čačka, Arilja itd. Ali nas nije

uspeo razbiti. Pred neprijateljem se povlačio samo jedan manji deo partizanskih snaga, koje su stopu po stopu branile slobodnu teritoriju i onda su se pod vodstvom Vrhovnog štaba povukle u Sandžak, da bi tu nastavile borbu. Veći deo partizanskih snaga ostao je na terenu.²³

Koliko su Nemci očekivali od ove ofanzive, navodi general Berne: »Moja osnovna i vodeća misao u operacijama 342. i 113. divizije bila je: po mogućnosti... sa što manjim sopstvenim gubicima... otići u zaleđe partizanske grupe Užice, Cačak (8—10.000 ljudi), od čega sam očekivao slom partizana ..«²⁴

Neuspeh u ovoj ofanzivi priznali su i sami Nemci. Ovo dovoljno ilustruje ocenu generala Kunce, zamenika nemačkog komandanta za Jugoistok, koji je obišao front od 30. novembra do 3. decembra:

»Operacije 342. i 113. divizije na prostoru Užice—Cačak iznenadile su komuniste u većem stepenu. Njihova je glavnina, doduše, uspela da izmakne uništenju i da se izvuču ka jugu i jugoistoku u oblasti koje su okupirali Talijani.«²⁴

Po povlačenju partizanskih snaga i Vrhovnog štaba prema Sandžaku, već 4. decembra oslobođena je Nova Varoš i istovremeno slobodna teritorija između Uvea i Lima. Na njoj je izvršena reorganizacija partizanskih snaga iz Srbije koje su se povukle. Određene su jedinice koje će ući u sastav 1. proleterske brigade.

Ofanzivom u severozapadnoj Srbiji i Sumadiji i na Uzičku Republiku neprijatelj je uspeo da zauzme slobodnu teritoriju, da izvrši nečuvena zverstva nad narodom, da nanese osetne gubitke NOP odredima, ali ne i da ih uništi. Osnovno, najborbenije jezgro ovih odreda povuklo se u Sandžak, od kojih su formirane glavnine 1. proleterske, a potom i 2. proleterska brigada. U toku ofanzive pokazala se celishodnost partizanske taktike (aktivna odbrana po pravcima, izbegavanje krutih frontova itd.), ali isto tako, pokazala se i slabost teritorijalne vojne organizacije — partizanskih odreda, koji su se pokazali nepogodnim za veće manevre i prenošenje dejstava van svoje teritorije u uslovima jakih neprijateljskih ofanziva. Upravo su iskustva u dotadašnjim borbama pokazala da je put suprotstavljanja novoj neprijateljevoj taktici, primene velikih ofanziva, u stvaranju, pored odreda, prvenstveno i jedinica operativnog tipa koje neće biti vezane za jednu teritoriju.

Ili

Izdajom i terorom, uz oslonac na okupatora, četnici su pokolebali jedan broj ustanika i narušili jedinstvo naroda. Tek je ofanziva nemačkih snaga pružila šansu četnicima i rukovodstvu da oružanim napadima pokušaju razbiti partizanske snage kako bi ih prisili da prekinu sa otporom okupatora.

Okupacione snage, i pored toga, nisu mogle da zaustave širenje, prenošenje i veći razmah ustanka u druge krajeve. Nemačka je bila prinuđena da se pomiri s činjenicom da joj je u Jugoslaviji nametnut rat u kojem je morala sve više da angažuje, pored posadnih, i regularne jedinice.

NAPOMENE

* Zbornik, tora XII, knj. 1, dok. br. 150.

’ »Srpska vlada treba da zna da je ratno doba, da Nemačka nema vremena. Nama je danas mir neophodno potreban više nego ikad. Mi ga moramo postići pa makar i uz najveće žrtve . . . Dogadaji u Jugoslaviji vrlo rdavo utiču na druge balkanske zemlje . . .«

* Zbornik, tom I knj. 1, dok. br. 158.

* 16. septembra Hitler je lično izdao naredbu o gušenju ustanka u Srbiji, u kojoj je stajalo: »Stavljam u dužnost zapovedniku oružane sile na Jugoistoku, general-feldmaršalu Listu, da uguši ustanički pokret u prostoru jugoistoka . . .« i dalje da se »najoštrijim merama i za duže vreme uspostavi poredak« (Zbornik, tom I, knj. 1, dok. br. 158).

* Zbornik, tom I, knj. 1, dok. br. 158.

* General Frane Berne, upućen je na predlog feldmaršala Lista, kao dobar poznavalac prilika na Balkanu, inače, bivši austrougarski oficir, poznat kao okrutan, svirep i po umorstvu ljudi.

! General Beme razradio je detalje plana za izvršenje odmazde. U njegovom naređenju, pored ostalog, stoji: »Brzo i bezobzirno ugušivanje srpskog ustanka predstavlja doprl-

nose nemačkoj konačnoj pobjedi, što se ne srne potceniti... Ako ovde ne postupimo svim sredstvima i najvećom bezobzirnošću, naši gubici će se penjati do neizmernosti...»

• Zbornik, tom I, knj. 1, dok. br. 167.

* Isto, dok. br. 168.

¹⁰ Isto, dok. br. 170.

¹¹ Posle dva dana hajke, Nemci su na području Sapca pohvatili 6.418 ljudi, svrstali ih u kolonu i naterali da trče oko 20 km, do s. Jarka, ubijali sve one koji to fizički nisu mogli izdržati na ovom »krvavom maršu«. Istovremeno su obavestili zapovednika Jugoistoka da je »bezobzirnim merama protiv glavne ustaničke oblasti u luku Save ponovo vraćen ugled nemačke oružane sile. Stvoren je zastrašujući primer« (Zbornik, tom I, knj. 1, dok. br. 172).

« u Borbi br. 8 i 9 od 7. novembra 1941. objavljena je pesma Boj na Zavlači u čast partizanske pobjede na istoj.

¹¹ Dojčilo Mitrović, Zapadna Srbija 1941, Nolit, Beograd 1975, str. 252.

¹⁴ Prema nemačkim podacima, 342. divizija je u svom nastupanju za prvih 11 dana streljala 1.127 lica, 98 ubila, dok je 21.440 odvedeno u koncentracione logore. Spaljen je veći broj sela i sprovedena nečuvana pljačka. (Zbornik, tom I, knj. 1, dok. br. 196). Svi repi postupci i bestijalnost prema zarobljenim partizanima i rodoljubima, u ovom i kasnijem periodu, nisu izazvali partizanske borbe na slične protivmere prema zarobljenim Nalcima.

O tome govori naredba druga Tita, objavljena u Užicu, u jesen 1941. u kojoj stoji: »Pod prijetnjom kazne smrti zabranjuje se odgovarati na te zločine sličnim protumjerama... Naše vojne jedinice dužne su, više od svih, da strogo poštuju ratnička prava i da visoko drže neokaljenu zastavu naših herojskih partizana...« Takav odnos doprineo je da su mnogi iz kvislinških jedinica prelazili na našu stranu u toku NOR-a. (Tito, Vojno delo, knj. I, str. 45).

¹⁸ U više nemačkih izveštaja govori se o težini borbe oko Gornjeg Milanovca. »Bataljon upućen protiv Gornjeg Milanovca dobio je zadatak da mesto spali i uhapsi taoce, da bi se oslobodili zarobljeni vojnici posadnih trupa...« (Zbornik, tom I, knj. 1, dok. br. 186); »3. bataljon 749. peš. puka izveo je još jednu akciju odmazde protiv Gor. Milanovca. Bataljon je u vremenu od 14—18. X u više borbi, oko mnogobrojnih prepreka, prokrio sebi put od Kragujevca do Gor. Milanovca i natrag. Gornji Milanovac je razoren i uzeta su 133 taoča ...« (Zbornik, tom I, knj. 1, dok. br. 225).

« Za vreme streljanja, jedno odeljenje učenika s nastavnikom, čekajući smrt, pevalo je »Hej Sloveni«. 17. oktobra u Kraljevu je streljano oko 2.000 građana. Izvesni nemački podaci govore da je u Srbiji, od septembra do decembra, streljano za odmazdu oko 34.900 patriota. Žan Pol Sartr napisao je u Kragujevačkom spomen parku: »Najjači utisak koji jedan stranac može da ponese iz jedne zemlje jeste bol koji je u njoj osetio. Ja sam ga osetio u Kragujevcu ... Cim se pomene Jugoslavija, ja se odmah setim Kragujevca, setim se tada heroizma čitavog jednog naroda.«

¹¹ I u ovoj fazi borbe, vođene su teške i uspešne borbe na pravcu Rudnik-Gomji Milanovac. Posebno su četnicima naneti teški gubici. U nemačkom izveštaju od 26. novembra 1941. godine stoji: »Napad na Gornji Milanovac nije uspeo. Komunisti drže utvrđene položaje. 500 zarobljenika iz Rudnika streljala je žandarmerija«. (Zbornik, tom I, knj. 1, dok. br. 89).

« Predveče, 28. novembra, postrojen je Radnički bataljon pred ulazom u štab Užičkog odreda. Njemu i narodu, govorili su komandant i komesar Užičkog odreda: »Vi idete da zatvorite najgroženiji pravac. Mi očekujemo da ćete neprijatelja toliko zadržati dok se evakuacija ne izvrši. Radnici Užica i ovaj će zadatak dostojno izvršiti...«

Radnički bataljon sačinjavali su radnici fabrike oružja i municije i ostalih fabrika i radionica. Imao je pet četa. Na Kadinjaču su pošle tri čete (Tkačka, Pekarsko-mesarska i Obučarska četa), dok je četvrta, Zeleznička četa, vraćena da onespособi alatnicu i sva postrojenja ložionice, a potom organizovala odbranu na prilazima Užica. Peta četa, radnici fabrike oružja, već je bila izginula za vreme eksplozije. Komandant Radničkog bataljona bio je Andrija Đurović. Sa bataljonom pošao je na Kadinjaču i komandant Užičkog partizanskog odreda Dušan Jerković.

« Retko je koji od boraca izašao živ sa Kadinjače. Njihov heroizam i dela bili su dokaz nepobedivosti. Oni nikada neće znati da njihove žrtve nisu bile uzaludne, da je krv, koju su prolili 29. novembra 1941. godine, braneći Užičku Republiku, bila jedan od temelja buduće velike slobodne Jugoslavije, koja je baš na isti taj dan, 29. novembra 1943, rođena u Jajcu. Ipak je pesma »Kadinjača« Slavka Vukosavljevića, čiji stihovi stoje na podignutom spomeniku Radničkom bataljolu na Kadinjači najzubljudiviji prikaz njihovog junaštva. Ležeći jedan pored drugog, na položaju pre početka napada Nemaca, 29. novembra, 14-godišnji borac, šegrt, Savo Paunović, obratio se svom majstoru: »Majstore, sad će Nemci«. »Nisam ja, Savo, više za tebe majstor, sad smo svi drugovi«, dodavši da su »ova puška i ova bomba unele promene u njihovim odnosima ... »Na bojištu Kadinjače ostali su zauvek pored svojih boraca i komandant bataljona, Andrija Đurović, komandant Užičkog NOP odreda, Dušan Jerković i politički komesar Posavskog NOP odreda, Bora Mirković.

* Feljton (list) br. 203, 16. I 1971.

« Josip Broz Tito, Ratni memoari, odlomak, Front, 5. maj 1972.

« Zbornik, tom I, knj. 1, dok. br. 281.

« Zbornik, tom I, knj. 1, dok. br. 113.

« Isto, dok. br. 297, izjava generala Bemea.

« Arhiv Vojnoistorijskog instituta k. 70/V, reg. br. 9/1.

ALEKSANDAR JEVTIĆ

BORBE VALJEVSKOG PARTIZANSKOG ODREDA U VREME UŽIČKE REPUBLIKE

Poziv KPJ na oružani ustanak protiv okupatora i njegovih pomagača dočekan je u valjevskom kraju s odmaklim pripremama za njegov početak, zahvaljujući monolitnosti, istina ne tako brojne, ali veoma uticajne partijske organizacije i tradicionalnom raspoloženju naroda za borbu protiv svih osvajača.

Već 25. juna 1941. u Valjevu je, u prisustvu Filipa Kljajića, člana PK KPJ za Srbiju, održan sastanak Okružnog komiteta KPJ za Valjevo na kome su analizirane pripreme. Odlučeno je da se formira Valjevski narodnooslobodilački partizanski odred, sastava četiri čete. Od 28. juna i u prvim danima jula sledilo je osnivanje četa.

Sedmog jula 1941. u Beloj Crkvi, u Rađevini, borci Azbukovačko-rađevske partizanske čete ispalili su prve ustaničke hice na neprijatelja. Odmah posle toga, gotovo jednovremeno, otpočela su dejstva Kolubarske, Tamnavske i Podgorske čete Valjevskog NOPO-a. Plamen ustanka razvijao se u oganj. U toku jula i avgusta 1941. Valjevski NOPO izvršio je niz napada na uporišta neprijatelja uspevši da potisne okupatora i njegove sluge u gradove i veća mesta — Valjevo, Krupanj, Laj kovač, Ub i Ljuboviju, i da na širem području stvori poluslobodnu teritoriju, koja je uglavnom bila pod kontrolom partizana.

Početak septembra 1941. Valjevski NOPO je otpočeo borbe za oslobođenje valjevskog kraja kao dela plana, koji je postavio Glavni štab NOP odreda Jugoslavije, s drugom Titom na čelu, radi stvaranja slobodne teritorije u zapadnoj Srbiji. Operacije su otpočele napadom na nemačku posadu u Stolicama i Krupnju, gde je bilo stacionirano nekoliko stotina nemačkih vojnika. Posle trodnevnih borbi partizani su uspeli da potpuno razbiju ovu nemačku posadu, zarobe više od 100 Nemaca i pri tome zaplene znatne količine oružja i municije i drugog ratnog materijala. U borbama kod Ljiga i Uba čitavo područje Valjevskog NOPO-a bilo je oslobođeno, izuzev Valjeva.

Na slobodnu teritoriju u valjevskom kraju, u drugoj polovini septembra, došli su iz okupiranog Beograda Glavni štab NOP odreda Jugoslavije i Politbiro Centralnog komiteta KPJ, s drugom Titom na čelu, radi neposrednijeg rukovođenja oružanom borbom jugoslovenskih naroda i narodnosti. Okupili su se u Stolicama, kod Krupnja, gde je 26. septembra 1941. održano Savetovanje Glavnog štaba NOPOJ sa predstavnicima štabova NOP odreda Bosne i Hercegovine, Slovenije, Srbije, Hrvatske i Crne Gore. Analizirana su prva ratna iskustva u borbi protiv okupatora i doneti veoma važni zaključci za dalji razvoj oslobodilačke borbe. Tada je i Glavni štab preimenovan u Vrhovni štab NOP odreda Jugoslavije.

U vreme boravka Vrhovnog štaba u valjevskom kraju dejstvima Podrinskog, Posavskog, Valjevskog, Užičkog, Cačanskog, Kraljevačkog, Kosmajskog i Sumadijskog NOP odreda stvorena je velika slobodna teritorija u zapadnoj Srbiji, Uzička Republika. Nazvana je po Užicu u koje je sredinom oktobra došao

Vrhovni štab te je Užice, kako je rekao drug Tito, »toga dana postalo centar i žarište revolucionarnog ustaničkog pokreta ne samo za Srbiju nego za čitavu zemlju.«¹

Uspesi partizana u borbama u čitavoj zemlji a posebno u zapadnim krajevima Srbije stvorili su u toku septembra 1941 veoma tešku situaciju za okupatora. Uočavajući da su nemačke okupacione snage nedovoljne da spreče razvoj i uguše oružani ustanak u Srbiji, nemačka Vrhovna komanda je, u prvoj polovini septembra, prebacila iz Grčke jedan ojačani pešadijski puk i, zatim, iz Francuske kompletnu diviziju za operacije protiv partizana. Pritom je izvršila pripreme da kasnije prebaci još jednu diviziju sa Istočnog fronta. Nastupile su borbe za odbranu Užičke Republike od nasrtaja neprijatelja. Na udaru su, prvo, bili posavski i podrinski a zatim i valjevski partizani.

VRHOVNI STAB U VALJEVSKOM KRAJU

Po oslobođenju valjevskog kraja u Valjevski NOPO pristizali su novi dobrovoljci. Mnogi nisu mogli biti primljeni jer nije bilo dovoljno oružja. Sa novim snagama odred je brojno narastao pa su formirana tri bataljona: Kolubarski, Rađevski i Podgorski bataljon, sa ukupno 17 četa. Uz to je imao i pozadinske delove: straže pri komandama mesta, ljudstvo u partizanskim radionicama, bolnicama i komori.²

Od 15. do 20. septembra Stab Valjevskog NOPO-a poslao je osam četa da zauzmu položaje oko Valjeva radi okruženja i eventualnog napada na grad. Četiri druge čete uputio je da potpomognu Podrinski NOPO u napadu na Sabac, a jednu na položaj kod Drine prema Zvorniku.³ Preostale četiri čete, zajedno sa pozadinskim delovima odreda, aktivirale su stanovništvo u pomaganju NOB-e i radile na stvaranju i učvršćavanju narodne vlasti.

Posle manjih čarki oko blokiranog Valjeva prva značajnija borba bila je na putu Valjevo — Loznica, na mestu zvanom Ribari, 5 km od Valjeva. Do tog mesta su 18. septembra Nemci prodrli sa četiri tenka i 12—15 kamiona vojnika. Tu ih je sačekala dobro postavljena partizanska zaseda i otpočela je borbu. »Bombe su izazivale strahovitu detonaciju. Culi su se krici nemačkih vojnika. Zahvatila ih je panika i oni su brzo ustuknuli nazad. Oni koji su došli sutradan, na lice mesta, videli su na drumu čitave lokve krvi. I na drumu kuda su prošli tenkovi videli su se tragovi krvi.«⁴ Pod zaštitnom vatrom tenkova i automatskog oružja Nemci su uspeali da pokupe ranjene i mrtve, ubace ih u vozila i da se povuku. Na poprištu su ostavili jedan motocikl, nekoliko bicikla, više sanduka puščane municije i pokretnu radio-stanicu.⁵

Narednih dana Nemci su manjim ili većim snagama — čas na jednom, čas na drugom mestu — pokušavali da razbiju partizansku blokadu. Ponekad su to činili da bi utvrdili mesto gde se nalaze partizani i potom tukli artiljerijskom vatrom iz Valjeva. Prilikom prodora pljačkali su stoku i namirnice po selima kroz koja su prolazili, jer u opkoljenom Valjevu nisu mogli da se snabdevaju hranom, naročito mesom.

Dvadeset prvog septembra, oko 400 nemačkih vojnika sa četiri tenka pokušavalo je prodor na pravcu Valjevo — Užice, ali ih je partizanska zaseda dveju kolubarskih partizanskih četa zasula snažnom puščanom vatrom i bombama. Posle jednočasovne borbe Nemci su se povukli, da bi se ubrzo nad partizanskim položajima pojavili izviđački avioni; mesto gde se nalazila zaseda tučeno je artiljerijskom vatrom iz Valjeva.

U to vreme Josip Broz Tito nalazio se u selu Roba jama, udaljenom oko 12 km od Valjeva, gde je bio Stab Kolubarskog bataljona Valjevskog partizanskog odreda; tu je bio i Miloš Minić, instruktor PK KPJ za Srbiju pri Okružnom komitetu KPJ za Valjevo. Tita su, rukovodstvo bataljona i instruktor PK upoznali sa situacijom u valjevskom kraju. Saznavši da valjevski i podrinski partizani nameravaju da izvrše napad na Valjevo i Sabac, Vrhovni komandant je kritikovao takvu odluku, ukazujući da će partizani prilikom napada na gradove, gde je neprijatelj brojan

i utvrđen, pretrpeti velike gubitke. Posle ovoga, Štab Valjevskog odreda je odustao od napada na Valjevo, a prema Šapcu su poslali kuriri da o tome obaveste i podrinske partizane. Međutim, kuriri su kasno stigli, jer je napad u međuvremenu otpočeo.⁶

Sećajući se svog prvog susreta s partizanima, drug Tito je u Valjevu, 24. septembra 1951. godine, rekao: »Godine 1941. došao sam iz Beograda na ova brda oko Valjeva, kod Valjevskog partizanskog odreda. Ja sam se tada prvi put na terenu susreo sa našim partizanima. Iako sam za vreme boravka u Beogradu znao gde se bori svaki naš odred, i sa kakvim se teškoćama bori, meni je srce zaigralo kada sam ovdje, na ovim bregovima, našao snažno i dobro organizovan odred sa potpunom vojničkom disciplinom, sa komunističkom disciplinom, duboko svjesnih ljudi koji su znali zašto su uzeli pušku u ruke i za šta se bore.«⁷

Prve borbe, izazvane prodorom neprijatelja iz opkoljenog Valjeva, dale su i prva veća borbena iskustva: ulile su veru da se s uspehom može boriti i protiv bolje naoružanog i nadmoćnog neprijatelja, da se puške i bombe mogu suprotstaviti tenkovima i oružanoj sili. I obruč oko Valjeva sve se više stezao. Pristizale su nove snage, novi borci. Jačala je borbena spremnost partizana, iz dana u dan, kroz neprekidne okršaje. Tako je bilo i 25. septembra kada su Nemci u tri kolone, uz pomoć tenkova i artiljerije, pokušali da prođu sa obe strane reke Obnice na pravcu Valjevo — Loznica, verovatno prema Krupnju gde su se nalazili njihovi zarobljeni vojnici. Bili su odbijeni i primorani na povlačenje, a sutradan su napad obnovili. Neprijatelj je sa gotovo svim raspoloživim snagama u ljudstvu i materijalu u više pravaca nadirao na oslobođenu teritoriju s ciljem da razbije partizanski obruč. Toga dana na putu Valjevo — Kosjerić — Užice na jedan broj partizana Kolubarskog bataljona nasrnula je dva-tri puta brojnija kolona neprijatelja. Oko 70 boraca suprotstavilo se neprijatelju. Povodom ovog događaja u Biltenu Vrhovnog štaba NOPOJ pisalo je: »Izražavamo naše priznanje i zahvalnost grupi partizana Kolubarske čete koja je, 26. septembra, nalazeći se u zasedi na drumu Valjevo — Užice, napala 50 nemačkih vojnika i 150 žandarma na kamionima i sa dva tenka. Ovi hrabri partizani uništili su oba tenka i nekoliko kamiona, a neprijatelja koji je imao velike gubitke naterali natrag u opkoljeno Valjevo.«⁸ No, na nekim položajima, toga dana partizani su bili prinuđeni da se povuku pred znatno brojnijim neprijateljem braneći gotovo svaku stopu zemlje, kao što je morala da učini grupa partizana kod sela Donje Bukovice. »Najžešću vatru izdržala je jedna desetina na koju je neprijatelj nasrtao sa oko 500 ljudi, sa mnogo automatskog oružja i dva tenka. Šest partizana, zajedno sa komandantom, čitav sat su uspešno branili položaj i zadržali snagu od 500 ljudi i na tom položaju smo ostali sve dok nas neprijateljski tenkovi nisu zaobišli s boka.«⁹

U to vreme opkoljena nemačka 704. pešadijska divizija u Valjevu dobila je pojačanje. Po planu nemačke komande, 125. pešadijski puk koji je prebačen iz Grčke u Beograd, uspeo je od 16. do 20. septembra da probije odbrambene položaje Posavskog partizanskog odreda kod Bariča, Obrenovca i Uba i da se približi Valjevu. Dvadeset prvog septembra puk je iznenada prodro na prilaze Valjeva iz pravca Uba, gde malobrojne partizanske snage nisu mogle u tome da ga spreče. Međutim, i ovo pojačanje nije znatnije izmenilo situaciju u korist neprijatelja. Iako ojačane, nemačke snage nisu uspele da razbiju partizanski obruč. U napisu »Žestoke borbe oko Valjeva«, objavljenom u Biltenu Vrhovnog štaba NOPOJ o ovim borbama se kaže: »Neprijatelj je napravio još nekoliko neuspelih pokušaja da se izvuče iz opkoljenog Valjeva. Tako je jedan blindirani voz pokušao da se probije prema Lajkovcu, ali je dočekan žestokom vatrom partizana i bio primoran da se, uz velike gubitke, povuče u opsednuti grad. Prilikom jednog drugog pokušaja neprijateljskog proboja iz Valjeva uništeno je 15 kamiona a neprijatelj je bio primoran da se povuče. 6. X neprijatelj je pokušao napad na mesto Carić, na liniji Divlje brdo — Grabovica. Borba se vodila preko dva sata. I ova se borba završila porazom neprijatelja, isto kao i pokušaj proboja užičkim putem. 6. X vodile su se ogorčene borbe severno od Valjeva ... 6. X ponova je došlo do borbe u kojoj su Nemci izgubili oko 60 ljudi i 13 konja. Na čupriji Rabas, kod Divaca, partizani su ubili 22 Nemca i Nedić-Ljotićeva bandita a 36 ranili... U bici na Kolubari, kod Valjeva, partizani su zaplenili 3 laka topa sa većom količinom municije ...«¹⁰

Opunomoćeni komandant general Berne, pod čijim su rukovodstvom izvođene nemačke operacije protiv partizana u Srbiji, zbog snažnog otpora partizana oko Valjeva nije mogao da prebaci 125. pešadijski puk iz Valjeva istočno ili južno od planine Cera," radi sadejstva nemačkoj 342. pešadijskoj diviziji, prebačenoj iz Francuske na prostor oko Sapca i u Mačvu. S obzirom na to da su posle prodora 125. puka partizani ponova ovladali Tamnavom i Posavinom, on je bio prinuđen da naredi da se ovaj puk vrati u Tamnavu i Posavinu. No, i ovo nije išlo po nemačkom planu. Od početka oktobra, 125. puk je više puta pokušavao da se probije. Najzad je, 6. oktobra, uz pomoć blindiranog voza, uspeo da proдре u Lajkovac a, zatim, posle višednevnih borbi u Ub i Posavinu.

U međuvremenu. Podrinjski partizanski odred privukao je gotovo sve svoje snage u blizinu Sapca radi napada na grad, što je i izvršio u noći između 21. i 22. septembra. U napadu su učestvovalе i četiri čete Valjevskog partizanskog odreda i delovi Cerskog četničkog odreda koji je tada prihvatio zajedničku saradnju u borbi protiv okupatora. Ustanici, uglavnom partizanske udarne grupe, uspešni su da prodru u grad, pa čak i u centar, ali nisu mogli da osvoje zgrade i bunkere u kojima su se bili utvrdili Nemci. Sutradan, dok su ustanici vršili pregrupisanje za novi napad, iz Srema su u Sabac opkoljenim Nemcima 750. puka pristigle ustaške jedinice i nemačka policija. Uveče su ustanici obnovili napad ali su naišli na snažan otpor. Na jednom mestu Nemci su odbacili četničke jedinice koje im nisu pružile skoro nikakav otpor, zašli partizanima iza leđa i naneli im znatne gubitke. Zbog ovoga su partizani bili prinuđeni da se povuku i zauzmu odbrambene položaje oko Sapca. I 23. septembra vođene su borbe na periferiji grada ali ovog puta Nemci su imali inicijativu.

Sutradan 24. septembra, prešao je iz Srema u Sabac 698. nemački pešadijski puk i jedan artiljerijski divizion 342. pešadijske divizije, koja je po Hitlerovom naređenju prebačena iz Francuske na prostor oko Sremske Mitrovice. Odmah su stupili u borbu protiv ustanika. Narednih dana prebacili su se presо Save 697. i 699. pešadijski puk, te se na tlu Mačve i oko Sapca našla kompletna 342. divizija. Na širokom frontu Sabac — Bogatić — Mačvanska Mitrovica, ona je vršila snažne napade na oslobodilačke snage. Time je otpočela da se realizuje Hitlerova naredba kojom je stavio u dužnost general-feldmaršalu Listu, zapovedniku oružane sile na Jugoistoku da uguši ustanički pokret.¹⁵

Pod pritiskom brojno i oružano nadmoćnih snaga ojačane 342. divizije i 750. puka, ustanici su prinuđeni da se povuku iz okoline Sapca i zauzmu položaje na liniji Tabanović — Stitar — Slepčević — Bogosavac. Vodile su se svakodnevne borbe. Pritisak neprijatelja bio je strahovit. Uz učešće artiljerije, motorizovanih jedinica i vazduhoplovstva, Nemci su krajem septembra uspeli da Podrinjski i Valjevski odred odbace i primoraju da zauzmu položaje na pravcu Lipolist — Petkovića — Cokešina — Vidojevica, dok su se jedinice četnika povukle duboko u oslobođenu pozadinu već po prelasku 342. divizije u Mačvu i Sabac. Borbe su se vodile iz dana u dan. Plan nemačke komande o brzom prodoru u srce ustaničkog kraja je otpao. Partizani su branili svaku stopu slobodne teritorije. U vremenu od 9—12. oktobra partizani su, braneći svaki vis i pogodno mesto, bili prinuđeni da se povuku 10—15 km na položaje južnih ogranaka planine Cer i u dolini reke Jadar.

Na osvojenoj teritoriji Podrinja nemačke jedinice su sprovodile strahovit teror. Stanovnici Mačve i Pocerine ubijani su ukoliko su kraj njihovih kuća bili ustanički položaji a većina ih je odvođena u novoosnovani koncentracioni logor u Sapcu. Mnoga sela u ovim krajevima bila su spaljena. Prema izveštaju Štaba 342. divizije, u prvim danima of anzi ve protiv oslobodilačkih snaga, tj. u vremenu od 24. do 27. septembra, Nemci su streljali 830 lica a 8.400 uhvatili i odveli u logor.¹³ Međutim, broj ubijenih i odvedenih u logor bio je veći, jer su osim 342. divizije u pogromu učestvovalе i jedinice 750. puka i 64. policijskog bataljona i druge, čiji podaci nisu obelodanjeni u navedenom izveštaju. Iz daljih izveštaja Štaba divizije, od 28. septembra do 9. oktobra, vidi se da su Nemci poubijali još 965 ljudi i 17.030 pohapsili i odveli u logor, zatim da su od 4. do 9. oktobra, u toku pet dana, zaplenili 1.340 ovaca, 1.231 goveče, 101 svinju i 123 konja.¹⁴

Još u prvoj polovini septembra na položajima kraj Drine, kod Malog Zvonika, prema odluci Štaba Valjevskog partizanskog odreda, bila je postavljena

jedna četa Rađevskog bataljona, sa oko 100 ljudi, da sprečava jedinice nemačke 718. divizije, dislocirane u istočnoj Bosni, i ustaše da pređu u Srbiju. Sa istim zadatkom kod Malog Zvornika bila je i jedna grupacija od oko 120—150 ljudi iz vojno-četničkog odreda Vlade Zečevića i Ratka Martinovića. Kada su bosanski partizani i četnici majora Jezdimira Dangića pristupili opkoljavanju Zvornika u Bosni i vršili napade da ga zauzmu, ustaničke snage iz Srbije dejsstvovale su preko Drine. »Borbe oko Velikog Zvornika vode se stalno«, napisao je u svom izveštaju Štabu Valjevskog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda komandir partizanske čete »a juče je artiljerija tukla naš bacač, koji je major Dangić poslao u našu četvu do zauzeća Zvornika. Dangićeve trupe sve se više primiću Zvorniku i, po sporazumu sa nama, mi ćemo prvi početi glavni napad kad oni izbiju na visove više Zvornika.«¹⁵

Dok su partizani, u zatišju borbe, po selima oko Zvornika održavali zborove i konferencije radi angažovanja stanovnika u pomaganju narodnooslobodilačke borbe, četnici su vršljali po selima, izbegavali da idu na položaje i pljačkali meštane. »U mojim ranijim izveštaj ima — saopštava dalje komandir — između ostalog, izvestio sam komandanta o pljački i nasiljima koje u selu Sakaru, opštine Mali Zvornik, vrše četnici... Nije potrebno napominjati u kakvoj se bedi i nevolji sada nalaze stanovnici sela Sakara, koji su inače Muslimani, starosedeooci. Sem golih života, nije ostalo više ništa... Sve ove građane iz sela Sakara, pod zaštitom patrola, preselio sam u Mali Zvornik u kome se nalazi jedna naša, stalna patrola radi zaštite života i imovine građana Malog Zvornika.«¹⁶

Četnici su stalno nalazili neke razloge da ne učestvuju u borbama. Polovinom oktobra napustili su položaje gde su bili raspoređeni. Mnogi su se vratili kućama, dok je oko 40—50 četnika otišlo ka Loznicima gde su se priključili Pećančevim četnicima i kasnije učestvovali u borbama protiv partizana.

U PRVIM REDOVIMA PROTIV NEMAČKE OFANZIVE

Početak oktobra kada su jedinice 342. divizije izbile u dolinu Jadra i na južne padine planine Cer, Valjevski NOP odred je bio stavljen u položaj da sa skoro svim snagama stane u prvi red odbrane slobodne teritorije Užičke Republike. Na širokom frontu od Drine do Sumadije valjevski partizani bili su na položajima: kod Malog Zvornika na Drini, oko Zavlake i Krupnja protiv prodora 342. divizije, oko Valjeva, gde su u opsadi držali jedinice 704. divizije, u Belanovici i kod Rudnika.

Od 10. do 12. oktobra glavnina nemačke 342. divizije prešla je ogranke planine Cer i Vidojevce i zauzela Loznicu i Banju Koviljaču. Jedan deo njenih snaga približavao se Dragincu i Zavlaci, a drugi od Loznice nameravao je da prode pravcem Krst — Za jača — Korenita — Krupan prema Zavlaci, da bi nastavio napredovanje ka Valjevu. Trinaestog oktobra Nemci su pokušali da kod sela Draginca slome partizansku odbranu ali su bili odbijeni i pretrpeli prilične gubitke. Tada su Nemci pohvatali stanovnike oko sela Draginca i u pocerskim mestima i sutradan su kod Draginca streljali više od 2.000 ljudi, žena i dece. To je bio prvi slučaj masovnog streljanja u cilju odmazde zbog nemačkih gubitaka u ljudstvu. Komanda 342. divizije bila je prva nemačka jedinica koja je postupila po narednju opunomoćenog komandujućeg generala Bemea, izdatog 10. oktobra, u kome se kaže: »Bude li gubitaka među nemačkim vojnicima ili »folksdojčerima«, teritorijalno nadležni komandanti, sve do komandanta puka zaključno, narediće odmah streljanje protivnika prema sledećim stopama: a) za svakog ubijenog nemačkog vojnika ili »folksdojčera« (muškarca, ženu ili dete) 100 zarobljenika ili talaca; b) za svakog ranjenog nemačkog vojnika ili »folksdojčera« 50 zarobljenika ili talaca.«¹⁷ Narednih dana divizija je izvršila nove pogrome nad stanovništvom Jadra i Pocerine.

Prodor nemačkim trupama ka Valjevu branili su kod Zavlake i sela Brezovice pet četa Valjevskog NOP odreda, jedna četa Vojno-četničkog odreda Vlade Zečevića i Ratka Martinovića i oko 100 ljudi iz Cerskog četničkog odreda kapetana Dragoslava Račića, a na liniji Krst — Zajača — Korenita, nalazili su se borci

Podrinskog NOP odreda i četnici iz Rađevine i Jadra. Svakodnevno, Nemci su snagama brojno i oružjem nadmoćnijim, uz upotrebu tenkova i avijacije, pokušavali da slome otpor ustanika i prodru u Valjevo. »Blic-prodor« nije uspevao. »Posle višednevnih žestokih borbi« — pisalo je u Saopštenju Vrhovnog štaba NOP odreda Jugoslavije, objavljenom u »Borbi« — »nemačko-nedićevska kaznena ekspedicija pretrpela je težak poraz. Partizanske snage, u zajednici sa vojnim četnicima kapetana Račića, poručnika Martinovića i prote Zečevića, potukle su neprijatelja u pravcima Draginca, Zavlake i Tekeriša i prinudile na povlačenje koje se pretvorilo u bekstvo.«¹⁸

Nemački vojni zapovednik u Srbiji verovatno se nadao da će nemačke trupe brzo zauzeti Krupanj pa potom prodrati u Valjevo, i stoga je izdao naređenje 342. diviziji da zauzme Krupanj i pripremi se za dalji prodor ka istoku. Komandant divizije, razrađujući plan operacije izdao je zapovest 14. oktobra da trupe na prepad zauzmu Krupanj. Uz to je naveo: »Nikakva terenska prepreka i nikakav otpor neprijatelja ne sme nikako zadržati trupe... Krupanj opkoliti, sve muškarce koji se tamo zateknu streljati a samo mesto spaliti. Tamošnje nemačke zarobljenike osloboditi.« Nije pronađen dokument iz kojeg bi se videlo kako je komandant divizije objasnio zašto nije određenog dana zauzet Krupanj. U izveštaju nemačkog vojnog zapovednika u Srbiji zapovedniku nemačke sile za Jugoistok, od 16. oktobra, stoji: »342. pešadijska divizija vrši pregrupisanje u cilju napada južno od planine Cer; 635 streljala, 1043 uhapsila.«¹⁹

Na položajima su glavni teret borbe nosili partizani. Znajući da u četničkim redovima vlada nedisciplina i neborbenost, zaposedali su ključna mesta. U toku noći, partizanski bombaši privlačili su se neprijateljevim položajima i vršili prepade na predstraže. Na putevima postavljene su mine koje su sutradan pod nemačkim vozilima eksplodirale. Partizani su smišljali razne taktičke varke. Tako su na jednom mostu kod Zavlake podsekli grede koje ga pokrivaju. Kada je naišla kolona tenkova prvi je propao u reku. Nemci su pokušali da ga izvuku drugim tenkovima ali ih je partizanska zaseda snažnom vatrom odbila i primorala da se povuku. Partizani su potom zarobili posadu tenka i još dva nemačka vojnika koji su došli da pomognu izvlačenju tenka. Narednih dana tenk je izvučen iz reke i osposobljen za kretanje. Potom je dovezen u Užice a odatle je upućen prema Kraljevu da učestvuje u pokušaju zauzimanja grada.

Da bi dezorganizovali rad u oslobođenoj pozadini i izazvali paniku među stanovništvom, Nemci su vršili vazдушna bombardovanja većih oslobođenih mesta. Tako su 19. oktobra bombardovali Pecku i Ljuboviju na valjevskom području, i Bajinu Baštu i Užice u užičkom kraju. Bombardovanje ovih mesta izvedeno je aparatima tipa »štuka« koji su u više navrata bacali bombe i mitraljirali mesta i okolinu. Od napada iz vazduha u Peckoj je poginulo sedam lica, a u Ljuboviji tri lica. Znatno broj zgrada u ovim varošicama bio je srušen i oštećen.

Uporedo s napadima na prostoru kod Zavlake od pravca Loznice Nemci su pokušavali da razbiju odbranu podrinskih partizana i četnika iz Jadra i Rađevine kod mesta zvanog Krst i kod Zajače i Korenite, da bi prodrli u Krupanj. Svaki njihov pokušaj uspešno je odbijan sve do 20. oktobra, kada su četnici napustili položaje i time omogućili da Nemci jednim krilom zađu iza leđa partizana i onda ih nabace na ogranke planine Jagodnje. Zatim su razbili partizansku odbranu kod Korenite i Stolica i nastavili prodor prema Krupnju.

Predviđajući mogućnost prodora Nemaca, u Krupnju je izvršena evakuacija ranjenika iz bolnice. Lakši ranjenici su prebačeni u sela oko Pecke a teži su upućeni u Užice. Posle bombardovanja Pecke, u kojoj se nalazio logor zarobljenih Nemaca u borbama u Rađevini i Pocerini, više od 200 nemačkih zarobljenika sprovedeno je u Užice.

Za vreme borbi kod Zavlake i u dolini Jadra partizani su i dalje u opsadi držali jedinice 704. divizije u Valjevu. Obruč oko Valjeva držalo je devet četa Valjevskog, dve čete Posavskog i dve čete Užičkog odreda. Sve pokušaje Nemaca da slome partizansku blokadu partizani su uspešno odbijali. Pošto su na sektoru kod Zavlake Nemci doveli nove snage, sa položaja oko Valjeva upućene su dve čete Valjevskog odreda da pojačaju partizansku odbranu. Na položaje kod Za-

vlake upućen je i deo Tamnavskog bataljona Posavskog NOP odreda. Dok su čete bile u pokretu Nemci su izvršili vazdušni napad na Pecku. Borci valjevskih četa upućeni su tada u Pecku da pomognu stanovništvu u otklanjanju posledica bombardovanja.

Dvadesetog oktobra, pošto su slomile otpor podrinskih partizana kod Krsta, Korenite i Stolica, jedinice 342. divizije ušle su u Krupanj. Tu su zatekle jedan broj stanovnika, uglavnom starijih ljudi, žena i dece koji, i pored upozorenja partizana, nisu hteli da napuste mesto smatrajući da će ih zaobići nemačka odmazda. Međutim, sve zatečeno stanovništvo, zajedno sa stanovnicima iz okolnih sela koje su prilikom prodora pohvatali, Nemci su streljali. Sutradan, pošto su zanočili u okolini Krupnja, uz sva obezbeđenja od mogućih napada partizana, Nemci su spalili Krupanj i okolne zaseoke. Zatim su krenuli prema Mojkovcu ka Zavlaci da se spoje s jedinicama koje su vršile napade na ovom sektoru. U ovo vreme borbe oko Zavlake i dalje su vođene svom žestinom. Na položajima su bili samo partizani, jer su četnici Vojno-četničkog odreda kapetana Račića napustili položaje i krenuli u pozadinu. Dvadeset drugog oktobra, odbivši napad Nemaca od pravca Draginca, partizani su napustili Zavlaku i Mojkovac, pošto su saznali da prema njima kreću nemačke snage iz pravca Krupnja da ih opkole.

U toku 23. oktobra 342. divizija je prošla kroz napuštenu Zavlaku i uputila se prema Osečini. Prethodnicu nemačke divizije iz pravca sela Belotića napala je partizanska zaseda sastavljena od boraca koji su prethodnih dana bili u borbama kod Zavlake. Posle kraće borbe partizani su se povukli da ne bi bili opkoljeni i uništeni. U toku popodnevnih časova Nemci su ušli u evakuisanu Osečinu. U jutarnjim časovima, sutradan, spalili su mesto i zatečeno stanovništvo poubijali, pa su krenuli u dalji prodor prema Valjevu. Iz kolone su izdvojili dva bataljona da zaobilaznim putem preko Pecke, sela Stava i Pričevića izbiju u Valjevo. Ove jedinice, nazvane u nemačkim dokumentima «Grupa za opkoljavanje — Pecka», na putu prema Peckoj sačekala je grupa od oko 100—120 partizana iz dve valjevske čete. Nastala je višerasovna borba u kojoj je sve vreme nemačka artiljerija tukla partizanske položaje. Pošto se sva grupacija Nemaca prikupila i jednim delom zaobišla partizanske položaje, sa namerom da opkoli partizane, naši borci su se povukli. Zauzeli su nove položaje na visu Proslop na putu Pecka — Ljubovija smatrajući da Nemci mogu ovim pravcem da izvrše prodor prema Užicu. U toku popodneva nemački vojnici su ušli u evakuisanu Pecku, gde su zanočili. Sutradan su spalili mesto i nastavili prodor preko sela Dragodola, Stava i Pričevića radi spajanja sa glavninom divizije. Kao i prethodnih dana, uz put su palili kuće, stogove sena i slame i ubijali stanovništvo. Za ovo vreme glavnina divizije je prodirala prema Valjevu. Kod sela Donje Kamenice nemačku prethodnicu sačekala je zaseda partizana. Kad su pristigle znatne nemačke snage partizani su se povukli. U toku dana tri bataljona 342. divizije ušla su kao prethodnice u Valjevo a sutradan, 26. oktobra, i ostalo ljudstvo divizije.

Nemački vojnici u svim mestima u valjevskom kraju kroz koja su prošli ostavili su tragove »novog poretka«: zgarišta i leševe. U listu »Borba« iz tih dana nepoznati autor članka »Osveti nas, osveti nas!« opisao je šta je video prilikom ulaska u spaljeni Krupanj: »U gradu samo zgarište i smrad. Iz ruševina dizao se još dim. Odjedamput se trgnem. Preda mnom leži nešto što je ličilo na leš čoveka. Nema nosa, nema ušiju, glava ne liči na glavu, jer polovine nema, ali ruke, noge, telo... to je ipak nekad bio čoveka.. Koračam dalje nesvesno. Ukazuje se nekoliko ugljenisanih kostura. Malo dalje, opet, jedan leš razbijene lobanje, a do njega jedan drugi prerezanog grla. Malo dalje opet gomila leševa posutih brašnom. Kod jednog leša neka svinja ml ješka zubima a ljudska krv curi niz njenu njušku. Svoje noge više ne osećam. Klono sam. Naslonio sam se na jedno drvo, i, dok je hladan znoj probijao čelo, sa svih strana čuo sam glas: »Osvetite nas, osvetite nas!«²⁰

I u Peckoj su ostavili slične tragove. »Kad smo ušli u varošicu« — napisao je Dragojlo Dudić, zamenik komandanta Valjevskog NOP odreda neposredno po odlasku Nemaca iz mesta, u svom dnevniku — »nismo mogli utvrditi da je bila i jedna kuća koja nije bila upaljena, umnoge su srušene do temelja... Meštani nas uvode u jednu sobu u kojoj je ležao mrtav čovek. Glava mu je bila prekrivena

parčetom krpare. Podigli smo parče ponjave i pred nama se ukazao strahovit prizor. Lobanja mrtvog čoveka bila je razmrskana nekilm predmetom i čitav gornji sloj, po onome reckastom delu lobanje, bilo je odvaljen i ležao je na podu desno od glave... Jedan od prisutnih nam je pričao da su nemački vojnici u jednoj kući pojeli iz tegle slatko, a zatim poganili u teglu. Nismo išli da proverimo taj slučaj — verovali smo da je tačan, pošto smo imali prilike da se puno puta osvedočimo u »kulturne« podvige nemačkih fašista.«²¹ U Dnevniku Dragojla Dudića ima mnogo svedočanstava o zločinima Nemaca. Jedno od takvih je i zapis kraj jedne kuće u selu Beomuževiću kod Pričevića: »Nalazimo u dvorište: pusto zgarište i ništa drugo. U prostranom dvorištu nema ni jedne zgrade sem hladne furune. I lepo zidana kuća i magaza i sve potrebne zgrade danas su predstavljale samo crno zgarište. Magazu su zapalili i u nju ubacili domaćina, gde je sagoreo. Po dvorištu su rasute grudve pšenice: paljenjem dobile crno-olovnu boju. Čardak sa žitom sagoreo. Sve što je imao ovaj domaćin sagorelo mu je. Ni kola nisu ostala, izgorela su.«²²

U toku prodora od Zavlake i Krupnja prema Valjevu, komanda divizije nije imala mogućnosti a verovatno ni plan da na području kroz koje je prošla ostavlja trupe radi osiguranja i ponovnog uvođenja okupacionog poretka. Prohujala ja kao kaznena ekspedicija kako je i nazvana. Dragojlo Dudić je u dnevniku, posle obilaska nekih mesta zabeležio: »Opšti utisak koji smo poneli sa ovoga puta jeste: da neprijatelj sa svojom kaznenom ekspedicijom, u jačini od oko 50 tenkova, sa mnogo motorizovanih vozila, sa dosta artiljerije, konjice, sa automatskim oružjem i oko 10.000 do 12.000 ljudi ipak nije postigao nikakve rezultate. On nije uspeo da slomi našu snagu... Njegova kaznena ekspedicija imala je za cilj da potpuno uništi naše snage. Ona ne samo da to nije uspela, nego nije uspela čak ni da zarobi jednu vreću žita naših zaliha. Oni su, probivši front, samo prošli, a naše snage su ostale nedirnutе. Jedini uspeh neprijatelja jeste taj što je i ovoga puta, ne znam po koji put, pokazao krajnje divljaštvo i nekulturnost u prolazu kroz naše krajeve. Svuda je tamo ubijao ljude i stoku i pljačkao do krajnjih mogućnosti sve što mu je do ruku dolazilo. Tu je jedino imao uspeha.«²³

Mada se kroz ove zabeleške ne iskazuju sve posledice koje su nastale i nastajale posle prodora nemačke 342. divizije u Valjevo, ipak ispoljavaju osnovnu nit: uverenost i spremnost partizana da, i pored žrtava i teškoća, istraju u borbi.

Posle prodora Nemaca u Valjevo partizani su ponovo ovladali prostorom koji su ranije držali. Čak, u vreme kad je 342. divizija bila u prodoru blizu Valjeva, borci Podrinskog NOP odreda ponovo su prodrli u dolinu Jadra, i 23. oktobra oslobodili Loznicu, odbacivši iz nje prema Lešnici i Sapcu nedićevce, četnike Koste Pećanca i jednu grupu Nemaca. U lozničkoj bolnici zatekli su 19 ranjenih nemačkih vojnika iz borbi oko Zavlake i kod Krsta i Korenite. Niko prema njima nije preduzimao mere slične nemačkim metodama prema zarobljenim. Dopušteno im je da i dalje vode brigu o sebi. Niko nije ni dirnuo njihove zalihe hrane i sanitetskog materijala. No, Loznica nije mogla biti dugo u partizanskim rukama. Kad su se pred njom pojavile znatno brojnije neprijateljske snage, partizani su napustili grad da ga spasu od mogućeg spaljivanja.

U spaljenim mestima — Krupnju, Peckoj, Osečini i Valjevskoj Kamenici pokušavalo se da se zaleče rane. Partizanske komande mesta i narodnooslobodilački odbori pružali su pomoć nastradalom stanovništvu. Život u ovim mestima otpočeo je da se vraća ukoliko je to bilo moguće, u što normalnije stanje. U Peckoj je, čak, kulturno-prosvetna ekipa nastavila da priprema program za proslavu 7. novembra dana oktobarske revolucije.

Oko Valjeva partizani su ponovo sklopili obruč Osim valjevskih partizana, u blokadi neprijatelja učestvovalе su dve čete iz Užičkog i jedna četa Posavskog partizanskog odreda. U Valjevu 342. divizija je zakratko mirovala, izuzev dela jednog puka koji je bio upućen u Tamnavu da učestvuje u borbama protiv tamnavskih i posavskih partizana. I Nemcima je bio potreban predah i viđanje rana. Potom su nastavili sa pokušajima prodora. Jedan od njih bio je 30. oktobra. U članku »Novi poraz Nemaca kod Valjeva« u »Borbi« je napisano: »Nemci su u nekoliko mahova i sa većim snagama pokušali da se iz Valjeva probiju putem Valjevo—Kosjerić—Užice, i svaki put su bili odbijeni. Juče, 30. oktobra, pokušali

su da sleva zaobiđu partizanski front i probiju se stranputicama, ali su žestoko sačekani i odbačeni u Valjevo uz velike gubitke²⁴

Dok su partizani i jedan broj četnika vodili borbu protiv okupatora i njegovih pomagača, znatni delovi četničkih formacija, po uputstvima Draže Mihailovića, zadržavali su se na oslobođenoj teritoriji. U pozadini su raznim nametima teretili stanovništvo i istupali protiv partizana nastojeći da narod odvoje od narodnooslobodilačke borbe.

Otvoreno neprijateljstvo četnici su pokazali prvo u Užičkoj Požezi. Boreći se za vlast, komanda četnika u ovom mestu je u toku oktobra izvršila napad na malobrojne snage partizana i počela da progoni partizanske porodice; na putu kroz Požegu bili su zaustavljeni i pljačkani partizanski transporti oružja i namirnica.

U valjevskom kraju prvi napad na partizane četnici su izvršili 3. novembra u Mionici kada su na prepad zarobili 15 partizana i saradnika NOP-a, koji su u ovom mestu radili na organizovanju stanovništva u pomaganju oslobodilačke borbe. Hajku na partizane i njihove saradnike izvršili su i po okolnim selima. Narednih dana, dok su valjevski partizani na širokom frontu kod Malog Zvornika, oko Zavlake, Krupnja, Valjeva, i oko planine Rudnik stajali na braniku oslobođene teritorije, četnici su u pozadini napadali na manje partizanske grupe, i pozadinske delove odreda, ubijali i zarobljavali partizane i njihove saradnike. Zarobljene u Mionici i okolini odveli su na Ravnu goru, gde se nalazio štab Draže Mihajlovića, da bi ih, posle, zajedno s drugim pohvatanim kod Gornjeg Milanovca, Užičke Požege, Čačka i Kosjerića i drugih mesta, u selu Slovcu, u blizini Valjeva predali Nmcima, koji su ih kasnije poubijali.

Najžešće borbe vođene su protiv četnika u Azbukovici, oko Ljubovije, gde su četnici izvršili prepad na jednu partizansku četvu. Na ovu grupaciju četnika partizani su uputili dve čete, iz dva pravca, da se obračunaju s četnicima i oslobode zarobljene partizane. Međutim, u prvom sukobu pokazalo se da su ove snage nedovoljne pa su naknado dovedena pojačanja. U borbama protiv četnika oko Ljubovije, osim valjevskih partizana učestvovali su borci iz Užičkog i Posavskog odreda i Zlatarska partizanska četa iz Sandžaka. Posle trodnevnih borbi, uz dovlacenje čak i jednog topa iz Užica, partizani su uspeali da zauzmu Ljuboviju i razbiju četnike, izuzev jednog dela koji je uspeo da se povuče niz Drinu. Sa sobom su povelili i zarobljene partizane koje su na putu prema Loznici predali Nmcima, koji su ih nešto kasnije poubijali u logoru u Sapcu.

Za vreme borbi protiv četnika valjevski partizani su, istina sa oslabljenim snagama, i dalje držali u opsadi nemačke jedinice u Valjevu. U listu »Borba« u to vreme objavljeni su kraći i duži izveštaji o borbama oko Valjeva. Ilustracije radi navode se sledeći:

»Položaj, 12. novembra. Nemci su iz Valjeva pokušali da u tri pravca nadru ka Užicu želeći da iskoriste izdajstvo Draže Mihailovića, koji je digao svoje trupe sa fronta. Partizani su, međutim, razbili Nemce u sva tri pravca i primorali ih da se vrate u Valjevo.«²³

»Položaj, 19. novembra. Jake nemačke snage konjice i pešadije pokušale su ispad u pravcu Užica. Neprijatelj je krenuo drumom preko Varde. Partizanske snage energično su odgovorile na napad neprijatelja. Borba se vodila u toku jučerašnjeg dana. Naši su imali unapred pripremljene položaje, odlično zaklonjene, pa su Nmcima naneli velike gubitke...«^{24*}

Za vreme blokade Valjeva partizani su upućivali u grad manje grupe partizana i bombaše da vrše noćne prepade na nemačke patrole i predstraže na periferiji grada, radi izvođenja iz grada i stavljanja pred partizanski sud nekolicine nemačkih i policijskih agenata. Jedna od takvih akcija bila je i ulazak partizanske desetine radi napada na žandarmeriju i Nemce koji su obezbeđivali rad mlina u naselju Gradac. Ova akcija bila je u toku novembra a opis događaja našao je mesto u »Borbi« pod naslovom »Kolubarski bombaši na poslu.«²⁷ Upadi partizana u Valjevo izazivali su kod neprijatelja strah za ličnu bezbednost a pristalicama i simpatizerima NOP-a ulivali su poverenje i nove nade.

VALJEVSKI ODRED U BORBAMA PROTIV PRODORA NEMACA U UZICE

U vreme kada je došlo do sukoba između partizana i četnika nemačka komanda sačinila je plan da 342. divizija, uz sadejstvo 113. pešadijske divizije, koja je sa Istočnog fronta prebačena na prostor oko Jagodine (danas Svetozarevo) i drugih jedinica prodre u Užice, središte slobodne teritorije. Zadatak 342. divizije bio je da iz Valjeva izvrši prodor u dva pravca: Valjevo — Kosjerić — Užice i Valjevo — Ljubovija — Bajina Bašta — Užice. Sa prostora oko Jagodine, 113. divizija upućena je preko Gornjeg Milanovca i čačka ka Užicu. Pri tom je nemačka komanda računala da će prodorom iz tri pravca prema Užicu obuhvatiti širok prostor na kome deluju ustaničke snage u Uzičkoj Republici, uništiti i dezorganizovati odrede i centar oružanog otpora a , zatim, preduzeti akcije za konačno uništenje ostataka odreda i oružanog otpora.

Predviđajući ofanzivu neprijatelja Vrhovni štab NOPOJ naredio je svim partizanskim odredima na oslobođenoj teritoriji u zapadnoj Srbiji da na pogodnim mestima pružaju što duži i jači otpor neprijatelju i da se, u slučaju jačeg pritiska, povlače ka Užicu. Zatim je procenio da partizanske snage ne mogu zadržati znatno nadmoćnijeg neprijatelja u prodoru, pa je pred video povlačenje partizanskih snaga prema Sandžaku gde je već bilo slobodne teritorije povezane sa oslobođenim krajevima u Srbiji, Crnog Gori i Bosni.

Neposredno pred ofanzivu neprijatelja prema Užicu Valjevski partizanski odred, vodeći neprestane borbe protiv neprijatelja, bio je oslabljen. Umesto 2.500 boraca, koliko ih je bilo početkom oktobra, raspolagao je snagom od preko 1.400 boraca raspoređenih u 12 četa. Od ovih, na pravcu Valjevo — Kosjerić bile su četiri čete koje su kod Lastre i Bačevaca organizovale odbrambene položaje. S njima su bile i dve čete Uzičkog odreda. Dve čete valjevskih boraca nalazile su se trenutno u Užicu na kraćem zadržavanju i oporavku posle svakodnevnih borbi koje su vodile oko Belanovice i Rudnika a tri čete Valjevskog odreda nalazile su se na širem području Krupnja gde su, zajedno sa podrinjskim partizanima, vodili svakodnevne borbe protiv Nemaca, nedičevaca, belogardejaca i četnika koji su ugrožavali oslobođeni prostor od pravca Loznice. Ostale tri čete bile su zauzete borbama protiv ostataka četnika na prostoru oko Drine — od Ljubovije prema Malom Zvorniku.

Ofanzivna dejstva nemačke 342. divizije na pravcu Valjevo — Pecka — Ljubovija — Bajina Bašta — Užice otpočela su 25. novembra. Zbog pružanja otpora Nemcima i nedičevcima oko Krupnja i Zajače i angažovanja valjevskih partizana u borbi protiv ostataka četnika, izostala je odbrana na sektoru Valjevo — Pecka na kojoj je insistirao Vrhovni štab. Štab Valjevskog odreda nije mogao, kad je otpočela ofanziva, praktično da prebaci ni jednu četu na ovo područje. Na pravcu Valjevo — Pecka — Ljubovija, izuzev malobrojnog ljudstva pri partizanskim komandama mesta u Peckoj i Ljuboviji, nije bilo jačih partizanskih snaga koje su se mogle suprotstaviti neprijatelju. Stoga su Nemci, u prodoru prvog dana, bez ikakvog otpora prešli više od 25 kilometara i došli do Stava i Ive gde su zanoćili. Sutradan su ušli u evakuisanu Pecku iz koje se jedan broj ljudstva partizanske komande mesta prebacio prema planinskim selima, gde su bile smeštene partizanske bolnice i radionice, a drugi preko Ljubovije u pravcu Užica. Po ulasku u pustu varošicu Nemci su uputili jedan deo snaga, kao prethodnicu, da pređe preko planinskog visa Proslop, izbije i zanoći u Donjoj Ljuboviji. Pred zoru, 27. novembra, borci tri čete Uzičkog partizanskog odreda i jedne čete Valjevskog odreda izvršili su napad na prethodnicu divizije u Donjoj Ljuboviji. Posle nekoliko časova borbe sa brojno i oružano nadmoćnijim neprijateljem partizani su bili prinuđeni da se povuku pretrpevši znatne gubitke u ljudstvu. Uzičke čete su se prebacile na drum Ljubovija — Bajina Bašta i kod sela Donje Bukovice ponovo napale nemačku prethodnicu kad je ova prošla kroz evakuisanu Ljuboviju. Posle kraće borbe partizani su se povukli prema Užicu. Valjevska četa bila je onemogućena da se povuče u pravcu Bajina Bašta — Užice, pa se prebacila na prostor prema Krupnju. Tu je ušla u sastav grupacije boraca Podrinjskog i Valjevskog partizanskog odreda koja je na ovom sektoru pružila otpor neprijatelju. Na dan 28. novembra snage 342. divizije prešle su rastojanje Ljubovija — Bajina Bašta,

prošle kroz evakuisanu Bajinu Baštu i sutradan doprle do Kadinjače, gde su im herojski otpor pružili borci Radničkog bataljona i nekoliko četa Užičkog i Posavskog NOP odreda. Braneći prag Užičke Republike na Kadinjači, većina boraca izgubila je živote.

Na pravcu Valjevo — Kosjerić — Užice, 26. novembra, otpočela je ofanziva neprijatelja. U toku dana nemačke kolone doprle su do sela Bačevci, oko 20 km od Valjeva. Sutradan, na Lastri, borci četiri čete valjevskih i dve čete užičkih partizana pokušali su da ih zaustave u prodoru. U toku dana na položaje kod Lastre prispele su iz Užica još dve čete valjevskih partizana. Pod pritiskom brojno jačeg neprijatelja koji je imao tenkove i artiljeriju, partizani su bili prinuđeni da se povuku. Potom su zauzeli nekoliko kilometara dalje na putu nove odbrambene položaje, tako da je neprijatelj u toku dana napredovao samo nekoliko kilometara. Sutradan je nastavljena borba. Tek u popodnevnim časovima Nemci su uspeali da odbace partizane sa Bačevačkog visa i prodru prema Kosjeriću. Presečeni prodorom neprijatelja partizani su se sporednim, seoskim putevima, povlačili u pravcu Užica. U toku 28. novembra Nemci su prošli kroz Kosjerić i pobočnicama uhvatili vezu sa 113. pešadijskom divizijom, koja je preko Gornjeg Milanovca, Čačka i Užičke Požege, nadirala prema Užicu. Na Crnokosi, na drumu prema Užicu, kolonu 342. divizije pokušali su, u prodoru, da zaustave borci Užičkog i Posavskog NO partizanskog odreda. Sutradan, 29. novembra, neprijateljske snage su uspele da prodru u evakuisano Užice i spoje se sa krilom koje je kod Kadinjače vodilo borbu.

Posle prodora nemačkih divizija u Užice, u vremenu kad se glavčina NOP odreda povukla iz zapadne Srbije i nalazila se, zajedno sa Vrhovnim štabom u Sandžaku, Valjevski partizanski odred je na suženoj slobodnoj teritoriji Valjeva prikupio svoje snage i produžio borbe sve do početka marta 1942. kada se prebacio preko Drine u istočnu Bosnu.

NAPOMENE

¹ Josip Broz Tito, 10 godina narodne revolucije, Govori, kultura, Beograd, 1951. str. 50.

² U septembru u Valjevskom NOP-u bilo je 1800 a u oktobru 1941. oko 2500 boraca.

* Ova četa imala je zadatak da onemogući ustaše i Nenice da pređu iz Bosne u Srbiju.

⁴ Dragojlo Dudić, Dnevnik 1941. Prosveta, Beograd, 1957. str. 151.

⁵ Zapljena nemačka radio-stanica prenetu je u Stolice a zatim u selo Tolisavac, gde je prešao i Vrhovni štab NOPOJ-a. Početkom oktobra 1941. emitovala je radio-vesti po uputstvu Vrhovnog štaba. Preneta je u Užice po dolasku članova Vrhovnog štaba u ovo mesto.

* Podaci o mišljenju Josipa Broza Tita o napadima partizana na Valjevo i Sabac 1941. uzeti su iz govora Miloša Minića, održanog 17. septembra 1977. god. u Robajama, Napred, Valjevo, 1977. br. 1496. str. 1.

⁷ Josip Broz Tito, Govori i članci, Naprijed, Zagreb, 1959, knj. VI, str. 163.

* Pohvala Vrhovnog štaba NOPOJ, Bilten Vrhovnog štaba NOPOJ, broj 7, Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u, VII, Beograd, 1949, tom 2, str. 82.

* Dragojlo Dudić, Dnevnik 1941. str. 170.

¹⁰ Sa frontova partizanskih borbi, Bilten Vrhovnog štaba NOPOJ, br. 9 Zbornik NOR-a.

¹¹ Zapovest generala Bemea od 21. septembra 1941, Zbornik NOR-a tom 1, str. 451.

¹² Hitlerova naredba od 16. septembra 1941, Zbornik NOR-a, tom 1, str. 427.

¹³ Izveštaj štaba 342. divizije od 30. septembra 1941, Zbornik NOR-a, tom 1, str. 475.

¹⁴ Prilog štaba 342. divizije od 9. oktobra 1941, Zbornik NOR-a, tom 1, str. 493.

¹⁵ Dragojlo Dudić, Dnevnik 1941, str. 183.

¹⁶ Isto, str. 184.

¹⁷ Naređenje generala Bemea od 10. oktobra 1941, Zbornik NOR-a, tom 1, str. 503.

¹⁸ Novi porazi okupatora i njegovih pomagača — Borba 1941, br. 2. Istorijski arhiv CK KPJ, Beograd 1949, tom 1, knj. 1, str. 26.

¹¹ Izveštaj nemačkog vrhovnog zapovednika u Srbiji od 16. oktobra 1941. Zbornik NOR-a, tom 1, str. 540.

¹¹ Osveti nas, osveti nas — Borba 1941, br. 14. Istorijski arhiv CK KPJ, Beograd 1949, tom 1, knj. 1, str. 275.

¹¹ Dragojlo Dudić, Dnevnik 1941, str. 218.

** Isto, str. 231.

» Isto, str. 222.

» Novi poraz Nemaca kod Valjeva — Bobra 1941. — Istorijski arhiv CK KPJ, tom 1, knj. 1, str. 115.

¹¹ Slomljen pokušaj Nemaca — Borba. Istorijski arhiv CK KPJ, tom 1, knj. 1, str. 251.

" Borba br. 16, Istorijski arhiv CK KPJ, tom 1, knj. 1, str. 302.

¹⁷ Kolubarski bombaši na poslu — Borba 1941, Istorijski arhiv CK KPJ, tom 1, knj. 1, str. 351.

MIRKO ČUKOVIĆ

PARTIZANSKE JEDINICE IZ SRBIJE NA SLOBODNOJ TERITORIJI U SANDŽAKU

STVARANJE SLOBODNE TERITORIJE IZMEĐU UVCA I LIMA

Oružani ustanak protiv okupatora i domaćih izdajnika na teritoriji bivšeg Sandžaka otpočeo je pod uticajem ustanka u Srbiji i Crnoj Gori, a kasnije se razvija na iskustvima razvoja ustanka u Srbiji.

Početkom septembra, Rifat Burdžević Tršo je išao u Srbiju, uspostavio vezu s drugovima i upoznao se s razvojem oružane borbe protiv okupatora. Po povratku otpočeo je da koristi iskustva iz Srbije u pogledu organizovanja borbenih jedinica. Sredinom septembra 1941. organizovan je Oblasni komitet KPJ za Sandžak, formiran Stab NOP odreda Sandžaka i otpočelo formiranje stalnih partizanskih jedinica.

Od tada, narodnooslobodilački pokret se razvijao u ovome kraju pod neposrednim sticajem razvoja NOP-a u Srbiji, sa kojom su uspostavljane sve češće veze, koje su, nešto kasnije, postale stalne i redovne. Zlatarska partizanska četa se susrela s Moravičkom partizanskom četom još pre oslobođenja Užica.

Zlatarska četa je imala oko 100 boraca i držala je, zajedno sa Sjeničkom partizanskom četom teritoriju novovaroškog sreza. Četnici su počeli da se organizuju nešto kasnije i nisu imali većeg uticaja u narodu. U novovaroškom srezu pojavili su se prvi četnici iz Srbije u avgustu 1941. pod komandom Boža Čosovića.¹

Partizani užičkog okruga su dopremali oružje i municiju na Katiće, i preko Zlatibora do Draglice, za partizanske borbe u Sandžaku. Zlatarska i Sjenička četa su organizovale prenošenje materijala na Zlatar, odakle su ga odnosile druge partizanske jedinice u svoje srezove.

Sjenička, Zlatarska i Mileševska četa susrele su se na zajedničkom borbenom zadatku s Ariljskom, Moravičkom i Dragačevskom partizanskom četom u borbi protiv četničkog odreda Boža Čosovića Javorskog krajem oktobra, na teritoriji Božetići — Bukovik — Stitkovo — Cemernica.

Preko partijske organizacije i partizana na teritoriji novovaroškog sreza, primane su iz Užica i siate u ostale srezove Sandžaka, prvo »Vesti«, zatim »Borba«, razni proglašani, plakati, predavanja i delovi »Istorije SKP(b)«.

Zlatarska četa je učestvovala u borbama za odbranu Užica od napada četnika od 7. do 19. novembra. Nakon borbi, posetio ju je vrhovni komandant drug Tito i pohvalio njenu borbenost.

Sve to govori da je postojala čvrsta povezanost NOB u Sandžaku s borbom u Srbiji.

Partizani Sandžaka su onemogućili četničku grupaciju na desnoj strani Lima, koja se spremala da udari na partizane zajedno s trupama italijanskog okupatora. Vrhovni štab je pohvalio pismeno ovu akciju.²

POVLAČENJE PARTIZANA IZ SRBIJE I PRVE BORBENE AKCIJE

Povlačenje partizana iz zapadne Srbije i Šumadije na slobodnu partizansku teritoriju u novovaroškom srezu, pod pritiskom nemačkih trupa i naoružanih nedicevskih, ljotičevskih i četničkih formacija, zateklo je Zlatarsku i Sjeničku četu u akcijama na terenu prema sjeničkom srezu. U Radojinji se nalazila samo Pribojska partizanska četa. Ona je i prihvatila prve partizane, ranjenike i izbeglice koji su odstupali iz Srbije na levu stranu reke Uvea i zauzela položaje da se suprotstavi neprijatelju, ako pokuša da pređe reku. Po naređenju Glavnog štaba NOPO za Sandžak, Zlatarska i Sjenička četa su se vratile u Radojinju 30. novembra.

U prva dva-tri dana pristizali su iz Srbije borci u grupama i pojedinačno, i stariji ljudi s nešto stvari i stoke. Pristizale su i žene u grupama i pojedinačno, zatim ranjenici s lekarima, bolničarkama ili bez njih. Drug Tito je video ovo odstupanje, pa daje i ocenu u svojim memoarima: »Situacija je i dalje bila teška, čak i kritična. Mnoge jedinice, grupe boraca i pojedinci, ranjenici, zbjegovi žena sa djecom koja su plakala, stariji ljudi koji su nosili zavežljaje ili gonili stoku — sve je to po hladnom vremenu, po susnežici pristizalo u Radoinju i Rutoše, sela na levoj obali Uvea.«²

Drug Tito je stigao u Radoinju pre podne 1. decembra s još nekim članovima CK KPJ i Vrhovnog štaba. Odmorili su se u školi u kojoj su ne nalazili Oblasni komitet KPJ i Glavni štab NOPO za Sandžak. Ubrzo je stigao i neprijatelj u selo Seništa, na desnoj strani Uvea. Otvorio je vatru iz mitraljeza u pravcu škole u Radoinji i meci su dopirali do blizu škole. Tito sa drugovima je otišao oko dva kilometra dalje od škole, u kuće Arsa, Milosava i Mijaila Boškovića. Tito je smešten u kuću Arsa Boškovića, člana Mesnog komiteta KPJ za novovaroški srez.

Istog dana predveče, Tito i drugovi su otišli u Manguru, do kuće Mileve Zugić. Vodiči su bili Mojsjo Kolašinac i Radomir Bogdanović članovi KPJ.⁸

U Milevinoj kući održan je sastanak Vrhovnog štaba, na kojem je odlučeno da se vrati nekoliko drugova u Srbiju s jednom četom boraca.⁴

U prvim jutarnjim časovima 2. decembra izvršen je pokret iz Milevine kuće u Gornju Bistricu do kuće Milana Ljujića, gde su ostali do posle podne. Toga dana grupa Italijana došla je u selo radi pljačke. Tito i drugovi su se sklonili u obližnju šumu. Predveče je izvršen pokret preko Međugorja i Raketića brda u selo Drenovu, mileševski srez, i po mraku su stigli do kuće Miloša Divca.⁵

Partizanske jedinice iz Srbije su pristizale u novovaroški srez uglavnom do 9. decembra. Toga dana, posle podne, stigao je u Novu Varoš deo Kraljevačkog NOP odreda, sa oko 200 boraca, koji su promarširali glavnom ulicom, pevajući »Kraljevačku partizanku« na zadovoljstvo stanovništva i boraca koji su se nalazili u gradu.⁶

Sve partizanske snage koje su odstupile iz Srbije u Sandžak, prešle su Uvac i došle u Radoinju preko Kokinog Broda i preko Pavlovića mosta ispod sela Božetića na desnoj i Komarana na levoj strani Uvea. Neke manje grupe i pojedinci prešli su Uvac kod Klaka, u selima Brezna i Rutoše, i odatle su stizali u Radoinju. Četnički orijentisani ljudi iz Rutoša, napadali su partizanske manje grupe i pojedince, pa su partizani bili prinuđeni da ih kažnjavaju.

Iako su partizanske snage iz Srbije bile u odstupanju, narod novovaroškog sreza ih je prihvatio svesrdno, smestio kako je mogao, snabdeo ih životnim namirnicama, a donekle i odećom i obućom. Ove partizanske snage, narod nije smatrao poraženim, nego ih je prihvatio kao oslobodiocce, a one su to i bile. Jer, odstupajući iz Srbije pred nadmoćnim neprijateljem, one su prelazile Uvac, reorganizovale se i odmah prelazile u ofanzivne akcije protiv italijanskog okupatora, a onemogućavale su i nedicevce, ljotičevce i četnike Draže Mihailovića da prelaze iz Srbije na levu stranu Uvea.

U toj prvoj neprijatelj evo j ofanzivi, partizani nisu imali još potrebnog ratnog iskustva, pa je bila povoljna okolnost za njih što su mogli da odstupaju na slobodnu partizansku teritoriju u Sandžaku. Ovome su doprineli i crnogorski parti-

zani napadom na Pljevlja i time onemogućili Italijane da posednu levu stranu. Uvea.

Prihvat i ishrana većeg broja partizanskih jedinica na malom prostoru bio je moguć zbog toga što su partizanski odbori nacionalnooslobodilačkog fonda u novovaroškom srezu raspolagali većom količinom životnih namirnica, gotove odeće i obuće i materijala za odeću i obuću, prikupljene dobrovoljnim prilozima.⁷ Pripremljene rezerve namirnica su bile dovoljne da se ishrane nekoliko dana sve partizanske jedinice koje su se našle na ovome području. U tim prvim danima, ishrana je bila dobra, a kasnije slabija jer je veći deo teritorije u ovome kraju veoma pasivan. Smeštaj je bio slabiji, jer nije bilo dovoljno zgrada za toliki broj jedinica. Organizacija KPJ novovaroškog sreza je radila i dalje na organizovanju prikupljanja dobrovoljnih priloga. Narod je shvatio potrebe partizana i nije žalio da daje što je imao.

Uspostavljani su narodnooslobodilački odbori, mesni i opštinski, zatim i sreski NO odbor, koji su preuzimali na sebe snabdevanje partizanskih jedinica.

Članovi Politbiroa CK KPJ i Vrhovnog štaba su vršili reorganizaciju partizanskih jedinica iz Srbije u Radojnji i Novoj Varoši i upućivali ih na položaje.

Sa partizanskim jedinicama došao je i veći broj partijskih aktivista koji su se dali odmah na posao. Oni su pomagali partijskoj i omladinskoj organizaciji novovaroškog sreza u radu sve do 6. februara 1942, a povlačenjem na levu stranu Lima, jedan broj ovih aktivista je radio u mileševskom, bjelopoljskom i pljevaljskom srezu sve do maja 1942. godine.

U Radojnji je formiran 2. decembra Srpsko-sandžacki bataljon koji su sačinjavale: Prva srpska (Užička) četa, Zlatiborska, Zlatarska i Moravička četa. Novoformirani bataljon je orijentisan da obuhvati Novu Varoš sa severne i zapadne strane i oslobodi je od italijanske posade. Zlatarska četa se nalazila već u Gornjoj Bistrici. Prva srpska četa je upućena pravcem Kamenica-Tikva, severno od Nove Varoši. U pravcu Gornje Bistrice i Draževića upućene su Sjenička i Pribojska četa. Osećajući velike partizanske snage u svojoj blizini, Italijani su odlučili da napuste Novu Varoš. Jedan deo Italijana krenuo je 3. decembra. Prva srpska četa se sukobila iznenada sa desnom italijanskom pobočnicom na Tikvi. Italijani su upotrebili minobacače i četa je pretrpela gubitke — poginula su joj dvojica drugova i jedna drugarica, a nekoliko ih je ranjeno. Četa se povukla visoko iznad Gornje Bistrice prema vrhu Kozomore.

Istog dana, Zlatarska četa je vodila borbu protiv italijanske motorizovane kolone koja je krčila prolaz drumom niz Bistricu. Četa je uništila dva neprijateljeva kamiona, nanela mu gubitke u ljudstvu (bilo je poginulih i ranjenih) i zarobila šest vojnika i jednog oficira.

Sjenička i Pribojska četa su prešle na levu stranu drumu Nova Varoš — Bistrica, primakle se bliže Novoj Varoši i napadale italijansku kolonu u odstupanju. Na položajima u Bistrici nalazili su se Vladimir Knežević i Petar Stambolić, komandant i komesar Srpsko-sandžackog bataljona.

Zlatiborska i Moravička četa su izvršile pokret iz Radojnje 4. decembra u pravcu Nove Varoši. S ovim četama pošli su Ljubodrag Đurić zamenik komandanta i Mirko Cuković zamenik političkog komesara spomenutog bataljona.

Poslednji delovi italijanske posade su napustili Novu Varoš izjutra 4. decembra i povelili sa sobom oko 50 građana kao taoce, izlažući ih vatri partizana koji su morali da vode o tamo računa. Zlatiborska i Moravička partizanska četa su ušle u Novu Varoš istog dana posle podne, a Italijani su se ulogorili u Donjoj Bistrici, na obali Lima, radi obezbeđivanja drumu Prijepolje — Priboj.

Vrhovni štab nije znao da su ušle partizanske jedinice u Novu Varoš, pa je odlučio da pređe na levu stranu Lima. Prelaz je izvršen noću između 4. i 5. decembra i Vrhovni štab se smestio u nekoliko kuća zaseoka Rosulje sela Izbičnja. Glavni štab NOPO za Sandžak je Vrhovnom štabu 5. decembra uputio obaveštenje 0 oslobođenju Nove Varoši. Toga dana i Tito je poslao pismo Ribaru, Rankoviću i Đilasu da pođu odmah na levu stranu Lima. Ova trojica su stigli u Novu Varoš 6. decembra.⁸ Italijani su palili okolna sela i ubijali stanovništvo kao odmazdu zbog napada na Pljevlja i zbog poraza na Savinom laktu, na putu Prijepolje — Pljevlja.

Pretela je opasnost i Vrhovnom štabu. Daut Musić je doneo obaveštenje Glavnog štaba NOPO Sandžaka izjutra 6. decembra i Vrhovni štab je odlučio da se vrati ponovo u Drenovu. Prelaz preko Lima je izvršen noću između 6. i 7. decembra. Istoga dana održana je sednica Politbiroa CK KPJ u kući Miloša Divca, na kojoj je razmatrana novonastala situacija posle nemačke ofanzive i povlačenja partizanskih snaga iz zapadne Srbije. Zaključeno je da se pristupi formiranju krupnijih partizanskih jedinica koje neće biti vezane za određeni teren. Na osnovu toga, Tito je doneo odluku o osnivanju Prve proleterske brigade. Odmah su odabrani i bataljoni za ovu brigadu. Ovim poslom rukovodio je Tito. Po verio je Mitru Bakiću i Baju Sekuliću da za ovu brigadu formiraju dva bataljona iz crnogorskih odreda. Uputio je i pismo Glavnom štabu NOPO za Sandžak sa zahtevom da se pripremi rublje i obuća za Kraljevački partizanski bataljon. Pored toga, snabdeven je odećom i obućom Sumadijski bataljon u Novoj Varoši, koji je bio predviđen za Prvu proletersku brigadu.

U Novoj Varoši je uspostavljena odmah Komanda mesta i formirana narodna straža. Komanda mesta je ustanovljena i u Radojinji, zbog složenih zadataka koji su se nametali zbog blizine fronta. U Novu Varoš došao je već 5. decembra deo partijskog i vojnog rukovodstva iz Srbije, a stigla je i grupa partijskih radnika. Tako je u Novoj Varoši nastavljen rad koji je neprijateljevom ofanzivom bio prekinut u Srbiji sa sedištem u Užicu. Ova mala slobodna teritorija je obuhvatila Novu Varoš i 14 sela ovoga sreza, kao i planinu Zlatar, šest sela mileševskog sreza i pet sela sjeničkog sreza. Povremeno je uključivano u slobodnu teritoriju sedam sela na desnoj strani Uvea i manji deo pribojskog sreza.

Ranjenici koji nisu otpremljeni na levu stranu Lima, smešteni su prvo u Radojinji, zatim u Novoj Varoši, a 7. januara 1942. u selo Radijevice koje se nalazi u blizini planine Zlatar. Nova Varoš je bila suviše blizu fronta i postojala je opasnost da neprijatelj ugrozi spasavanje ranjenika.

Ranjenici su prevoženi po dubokom snegu na seljačkim saonicama. Bolnica je smeštena u osnovnoj školi i ostala je tamo do 5. februara. Obezbeđivanje ranjenika vršila je pozadinska partizanska četa toga sela.

BORBENA DEJSTVA U DECEMBRU 1941. I JANUARU 1942. GODINE

Već u prvoj polovini decembra 1941. upućivane su pojedine čete na desnu stranu Uvea da bi potisnule neprijatelja od obale reke. Nemci su se vratili u Cajetinu i Užice prvih dana decembra, a ostavili su prema slobodnoj partizanskoj teritoriji četnike, nedićevce i ljotićeve. Aleksandar Ranković i Lola Ribar izveštavaju Tita 10. decembra da su uputili četu od 50 ljudi u zlatiborsko selo Draglicu radi traganja za materijalom koji je ostao tamo prilikom povlačenja.⁸ U tome pismu oni predlažu Titu da se vrati u Srbiju veći broj reorganizovanih jedinica. Tito im je odgovorio 11. decembra da se slaže s predlogom pod uslovom da se ispita prvo »teren u Srbiji kako bi bili sigurni da će moći uspješno djelovati jedinice kad budu posiate tamo«.¹⁰ A dok se ne ispita teren, Tito je davao uputstva o rasporedu partizanskih jedinica na teritoriji Sandžaka.

Tri dana posle oslobođenja Nove Varoši upućen je u pravcu Sjenice kombinovani Sandžačko-moravički partizanski bataljon, u kome su se nalazile Moravička, Sjenička i Pribojska četa. Bataljon je dobio zadatak da ispita situaciju u Sjenici i po mogućnosti uđe u varoš. Štab je pokušao da se sporazume i prođe kroz muslimansko selo Kladnicu, ali predstavnici sela nisu dozvoljavali. Bataljon nije hteo da prođe silom, nego je zaobišao i stigao u selo Krstac i Lopiže. Štab bataljona je poslao izveštaj o namerama Nemaca iz Novog Pazara i nedićevaca u pogledu Sjenice, kao i da ne može sam da uđe u Sjenicu.¹¹ Glavni štab za Sandžak je uputio ovaj izveštaj Vrhovnom štabu jer je on tada davao odobrenja o rasporedu jedinica.

Na osnovu toga izveštaja, Vrhovni štab je uputio 11. decembra Glavnom štabu za Sandžak dva naređenja. U prvom da se stegne obruč oko Bistrice i Prijepolja, a u drugom da se pošalje hitno u Sjenicu jedna četa iz Bistrice, da se postavljaju zasede, ruše mostovi i drum Novi Pazar — Sjenica. »Sada se uopšte postavlja zadatak

pred sve naše jedinice na teritoriji Sandžaka da ruše puteve i drumove. Mobilizite u tu svrhu i seljake okolnih sela«.¹² Pored toga, Vrhovni štab je ukazao na nužnost političkog rada u narodu, a posebno među Muslimanima. Naređeno je da se organizuje izvidanje u pravcu Cajetine. I Ranković, Đilas i Ribar su dobili naređenje da pošalju hitno u pravcu Sjenice najmanje 150 boraca s automatskim oružjem »kao pomoć četama koje su već tamo da bi se osujetilo zaposjedanje Sjenice od strane Nijemaca«.¹³

U pravcu Sjenice upućeni su Sumadijski i Čačanski bataljon. Ubrzo je povučen Sumadijski bataljon radi ulaska u sastav Prve proleterske brigade, a na njegovo mesto upućen je Beogradski bataljon.

Vrhovni štab je odlučio da pošalje u pravcu Sjenice i Kovski partizanski bataljon iz Crne Gore, da bi radio zajedno sa srpskim i sandžačkim jedinicama na širenju bratstva i jedinstva između Srba i Muslimana u borbi protiv okupatora. On je uputio naređenje Kovskom bataljonu 13. decembra, da izvrši pokret u pravcu Sjenice.¹⁴ Tako je trebalo, prema zamisli Vrhovnog štaba, onemogućiti saobraćaj okupatorovih trupa u pravcu Priboj — Prijepolje — Sjenica i Novi Pazar — Sjenica, i zaštititi stanovništvo od represalija okupatora i naoružanih formacija domaćih izdajnika. Međutim, zbog nepovoljnog razvoja vojne situacije u kolašinskom, andrijevačkom i beranskom srezu, Kovski bataljon nije otišao u pravcu Sjenice.

Milovan Đilas je smatrao da treba zauzeti Sjenicu, ili povući otud partizanske jedinice i uputiti ih u Srbiju. Miladin Ivanović, komandant Beogradskog bataljona, i Mirko Cuković su poslali izveštaj u Novu Varoš, u kome je rečeno i sledeće: U »Sjenici ima oko 5.000 pušaka... Posavski bataljon ima 30—32 metka. Sa tim nećemo moći u ovakvoj situaciji izvršiti zadatak... Potrebno je još snaga ... Izvestite nas najhitnije kakav stav u ovoj situaciji da zauzmemo«.¹⁵ Nakon toga izveštaj a došli su u Lopiže Petar Stambolić i Vladimir Knežević.

Upravni odbor u Sjenici je poslao poruku sa zahtevom da partizani napuste teritoriju sjeničkog sreza jer ne žele da ih okrivljuju okupator za saradnju s partizanima i izvrši represalije nad stanovništvom njihovog sreza. Tada je predloženo Upravnom odboru da primi partizansku delegaciju na razgovor i on je prihvatio predlog. Delegacija je pokušala da privoli Upravni odbor na sporazum s partizanima, ali on nije pristajao ni na kakav sporazum, nego je zahtevao da se povuku partizani iz neposredne okoline Sjenice. Hasan Zvizdić je izjavio da će se odupreti ako se pokuša napad na Sjenicu i da ima 5.000 ljudi pod oružjem. Delegacija je podnela usmeni izveštaj. Petar Stambolić i Vladimir Knežević su poslali pismeni izveštaj u Novu Varoš. Iz Nove Varoši je stiglo naređenje da se izvrši napad na Sjenicu.¹³

Odlučeno je da se napad izvede 22. decembra u 4.30 izjutra. Na sastanku uoči napada, Miladin Ivanović je dokazivao da ne postoje uslovi za napad, u čemu ga je podržao i Ratko Sofijanić. U napadu su učestvovali Sandžačko-moravički, Čačanski i Beogradski bataljon. Napad se završio neuspehom, iako je Sandžačko-moravički bataljon ušao u Sjenicu bez otpora, ali je stradao kasnije pri odstupanju. Naši gubici su bili 52 poginula, oko 25 ranjenih i 18 zarobljenih.¹⁷ Posle ovog neuspeha, sve jedinice su se povukle u Novu Varoš.

Tito je oštro osudio ovaj napad u pismu Milovanu Đilasu. On ukazuje kako je prekršeno naređenje Vrhovnog štaba i Partije i da ništa »ne može opravdati postupak«. Tito ukazuje na ranije naređenje o rušenju komunikacija i o političkom radu među stanovništvom toga kraja, pa kaže: »I baš što niste postupili tako mi smo zadobili težak udarac ne samo usled gubitaka ljudstva već i u političkom pogledu«.¹⁸

U pismu Vrhovnom štabu, Đilas se pravda za napad na Sjenicu i kaže da je odgovoran što nije sprečio akciju, »bez obzira na optimističke izveštaje koje su slali drugovi otud«.¹⁴ Teško je poverovati da Stambolić i Knežević nisu preneli Đilasu tačno izveštaj delegacije koja je pregovarala u Sjenici, a on nije bio ni optimistički, ni povoljan.

Vrhovni štab je odlučio da se premesti u istočnu Bosnu do sredine decembra, pa naređuje 11. decembra Rankoviću, Đilasu i Ribaru da upute u selo Kosaticu ostatak ibarskih rudara u njihov bataljon »koji će ući u sastav naše proleterske brigade«,²⁰ i poziva ih da budu u Drenovi do 14. decembra.

Vrhovni štab nije imao skoro nikakvo obezbeđenje u Drenovi. I jedna italijanska kolona iz Prijepolja napala ga je 14. decembra, rano izjutra, u kući Petra Radakovića. Tito je naredio brzu evakuaciju u pravcu Nove Varoši. Druga italijanska kolona je išla iz Donje Bistrice, preko Kukanja prema Međugorju ali ju je zaustavila Pozadinska četa iz Bistrice. Najbliža jedinica Vrhovnom štabu bila je Treća uzička četa u Međugorju i ona je pritekla u pomoć. Italijani su opljačkali i spalili kuće u tome zaseoku i streljali osam ljudi i žena. Povodom ovoga, a i ranijih zločina na Jabuci i u Babinama, Vrhovni štab je uputio poziv italijanskim vojnicima 15. decembra, kojim ih upozorava na zločine koje čine »za račun krvavih zlikovaca Hitlera i Musolinija.« Na kraju pisma se kaže da su ih partizani do sada štedeli, ali se dalje ne mogu pravdati njihova nedela.²¹

Partizanske jedinice iz Srbije i Sandžaka su vršile borbene akcije u nekoliko pravaca. Zlatarsko-mileševski bataljon je djelovao na komunikaciji Bistrica — Prijepolje i Prijepolje — Sjenica, Drugi šumadijski bataljon na prostoru Čelice — Gobate, a Kosmajski bataljon od sela Orašca do Druglića, na drumu Bistrica — Priboj. Šumadijski bataljon je iscrpljivao svakodnevno Italijane u Donjoj Bistrici vatrenim prepadima. Kosmajski i Cačanski bataljon i jedna četa Uzičkog bataljona su izvršili napad na Banju 27. decembra i oslobodili je. Zarobljeno je oko 30 četnika.

Posle oslobođenja Banje, Cačanski bataljon je držao položaje prema Priboju, a Kosmajski je prešao na desnu stranu Uvea u selo Strpce. Italijani su osetili da se vrši blokada Priboja, pa su napadali Cačanski bataljon zajedno sa četnicima svakodnevno. Nakon sedmodnevnih borbi, Cačanski bataljon se povukao u Radojinju jer mu je ponestalo municije. Italijani su napali jačim snagama i Kosmajski bataljon 7. januara i primorali ga da odstupi u pravcu Belih Brda. Zlatarsko-mileševski bataljon onemogućavao je saobraćaj Italijana na drumu Bistrica — Prijepolje i Prijepolje — Sjenica svojim čestim zasedama. Pozadinski partizanski bataljon u Bistrici držao je položaje prema Italijanima skoro ceo januar. Na desnoj strani Uvea, partizani iz Srbije su čistili sela od četnika i nedićevaca.

Pored nasrtaja Italijana iz Prijepolja, Donje Bistrice i Priboja, nedićevaca, ljotićevaca i četnika sa desne strane Uvea, slobodnoj teritoriji sa sedištem u Novoj Varoši pretio je i Vuk Kalaitović, koji je ranije izjavljivao da neće dići ruku protiv partizana. Za vreme prve neprijateljske ofanzive, on stupa pod komandu četnika Draže Mihailovića i postaje jedan od najkrvavijih izdajnika i zločinaca našeg naroda.

Početkom januara 1942, upućena su u Srbiju četiri bataljona, bez jedne čete. Đilas je stalno tražio dozvolu od Vrhovnog štaba da pošalje u Srbiju veći broj partizanskih snaga, kao i da sa Rankovićem ode tamo. Vrhovni štab je odobrio slanje partizanskih jedinica u tri pravca: Kokin Brod — Arilje, Radojinja — Draglica — Čajetina i Bijelo Brdo — Dobrun i dalje s obe strane pruge ka Bioski. Za odlazak Rankovića i Đilasa nije dao odobrenje, a za članove Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, samo ukoliko je njihov opstanak tamo siguran.²²

Kosmajski bataljon sa Posavsko — tamnavskom četom probio se preko Jablance i Semegnjeva, boreći se protiv Nemaca i četnika. Prešli su prugu Užice — Višegrad i sreli se sa delovima Posavskog odreda na Tometinom brdu, odakle su delovali zajedno do 28. februara, kada ih je neprijatelj potpuno razbio na reci Uvači u selu Cučuge.²³

Prvi uzički bataljon je krenuo preko Seništa i Draglice u pravcu Čajetine. Bataljon se sukobio sa četnicima u Rasnici, potisnuo ih i zarobio desetak. Stab bataljona je uputio s Borove glave Drugu uzičku četvu u pravcu Kosmajskog bataljona. Ona je ostala tamo i delila sudbinu toga bataljona. Bataljon je krenuo u pravcu Ljubiša, Gostilja, Sirogojna i reke Katušnice. Cim je prešao ovu reku, napali su ga četnici, ali su naterani u bekstvo. U selu Visokoj susreo se sa Ariljskom četom iz 2. uzičkog bataljona, gde su ih napale jake četničke snage. Četnicima je pristigao u pomoć jedan bataljon nedićevaca, i partizani su se povlačili uz borbu, prema planini Mučnju. U Moćiocima ih je dočekala grupa četnika koju su razbili. U takvoj situaciji, partizani su odstupili u pravcu Kokinog Broda.

Drugi uzički bataljon, bez Moravičke čete koja je ostala na levoj strani Uvea, čistio je teren Ojkovica — Krekovo — Bjeluša — Visoka, a Cačanski bataljon je

krenuo u pravcu Arilja. Međutim, jake neprijateljske snage su dočekale i ova dva bataljona i oni su se morali vratiti natrag.

Radi rukovođenja i koordiniranja ovim akcijama, formiran je štab, u koji su ušli Petar Stambolić, Milenko Kušić, Ljubodrag Đurić i Ljubiša Urošević. Štab se smestio u Kokinom Brodu.

Učinjen je još jedan pokušaj sa Drugim šumadijskim bataljonom da se probije u Srbiju. On se sukobio u Kućanima s četničkim snagama. Iako su zarobili oko 20 četnika, bataljon se morao povući, jer je pretrpeo teže gubitke. Teško je bio ranjen i komandir Pomoravske čete Domo Matić. Bataljon se povlačio, uz borbu, na levu stranu Uvea.

Na desnoj strani Uvea, od Seništa do Debelje, nalazili su se Požeški i Uzički odred Nedićeve »srpske oružane sile« i Zlatiborski četnički odred. U Bukoviku i severno od Sjenice, nalazili su se četnici Boža Čosovića, Vuka Kalaitovića, Đorđa Stanojevića Smederevca i Slobodana Kikovića. U Sjenici i okolnim selima, nalazila se muslimanska milicija, a na Kačevu i Hisardžiku Sulejman Pačariz sa svojom bandom. Pored Lima od Brodareva do Priboja, nalazili su se Italijani, u Banji četnici.

DELATNOST NA SLOBODNOJ TERITORIJI

Odmah po oslobođenju Nove Varoši, formiran je Agitprop, u kome je radila grupa drugova i drugarica iz Srbije. U Agitpropu je bilo organizovano stalno slušanje Radio-Moskve, Londona i drugih radio-stanica. Otpočelo je izdavanje lista »Vesti« dva puta nedeljno u obliku novina malog formata. »Vesti« je uređivao dr Dušan Nedeljković. One su dostavljane partizanskim jedinicama i svim ustanovama i organizacijama na slobodnoj teritoriji, a sate su i Štabu Crnogorsko-sandžačkog odreda na Kovrenu. List je izlazio redovno i za dva meseca izašlo je 16 brojeva.

U Agitpropu su umnožavana razna predavanja, partizanski pozorišni komadi, skečevi i izbor pesama za recitovanje. Sve je to pomoglo partizanskim jedinicama da sprovedu svestranije svoj politički i kulturni rad po selima.

Agitprop je pomogao partijskoj organizaciji Nove Varoši u organizovanju kurseva. U Novoj Varoši organizovana su dva kursa za članove Partije: jedan iz »Istorije SKP(b)«, kojim je rukovodio Milentije Popović i drugi iz istorijskog i dijalektičkog materijalizma. Održan je kurs prve pomoći koji je pohađalo 30 devojaka. Kursom je rukovodila dr Julka Mešterović. Održan je i kurs za muslimanske žene iz narodnooslobodilačke borbe. I po selima je održano više kurseva.

Uspostavljeni su NOO po selima i opštinama, pa je izabran i Sreski NOO odbor a prvi njegov predsednik bio je proto Jevstatije Karamatijević, a sekretar Vuko Mičijević, pravnik. Odbori su se trudili da obezbede snabdevanje životnim namirnicama, odećom i obućom partizanske jedinice. Radili su na mobilizaciji novih boraca i na formiranju pozadinskih partizanskih jedinica. U svim selima slobodne teritorije formirane su pozadinske partizanske čete, a u Bistrici Pozadinski partizanski bataljon. U nekim opštinama su formirane partizanske narodne straže, koje su onemogućavale rovarenje neprijatelja na slobodnoj teritoriji preko špijuna i provokatora.

Narodnooslobodilački odbori su rešavali i privatno-pravne odnose između građana, starali se o porodicama onih koji su se nalazili u partizanima, zarobljeništvu i siromašnim porodicama kojima su nedostajala sredstva za život. Ustanovljavali su radionice za potrebe partizanske vojske. U Novoj Varoši organizovane su krojačka, obučarska i pekarske radionice, kao i radionica za opravku oružja.

Odbori su preporučivali svojim građanima da skromno proslavljaju slave i Božić, a sve ono što bi namenili za te dane da daju za ranjenike. Narod se odazivao pozivu i činio je sve da pomogne borcima na položajima i ranjenicima u lečenju.

Partijska i skojevska organizacija odigrale su vidnu ulogu u sakupljanju materijala za odeću i obuću. Devojke su davale i svu svoju opremu za udaju. A omladinka Milevka Kolašinac iz Bistrice je prenela svoju šivaću mašinu u Novu Varoš i radila na njoj u radionici dva meseca dobrovoljno. Organizovan je dobrovoljni

rad žena kako u Novoj Varoši, tako i po selima. Žene i devojke su se okupljale svakodnevno u večernjim časovima i pripremale vunu za pređu, prele i plele čarape, džempere, šalove, naušnice, rukavice, uređivale kože i pravile opanke, tkale sukno za odela.

Zene i devojke su posvećivale posebnu pažnju ranjenicima. Za njih su pripremana često i posebna jela. Omladinke su dežurale u bolnicama i danju i noću.

Onjima je pisala pohvalno i dr Julka Mešterović u »Dnevniku lekara«. Zasluga je skojevske organizacije što je 16. januara formirana Zlatarska omladinska četa, koja se pokazala kao čvrsta borbena jedinica.

Omladinci i omladinke su čitali »Vesti« na skupovima po selima. Omladinci su služili kao vodiči partizanskim jedinicama pri patroliranjima i izviđanjima, a učestvovali su s oružjem i u borbama. Skojevska organizacija u Novoj Varoši je organizovala radnu četvu, u kojoj su se nalazili mladi omladinci. Četa je pomagala ustanovama i radionicama u čuvanju partizanske imovine, pomagala partizanskim

siromašnim porodicama u snabdevanju ogrevom, odnošenju žita u vodenicu i donošenju brašna. Četa je obavila svoj poslednji zadatak 4. februara 1942, zatim se povukla i njeni članovi su stupili u boračke jedinice.

U Novoj Varoši je još u decembru formiran i Dečji savez, a nešto kasnije formiran je i u selu Radij evičima. Deca su imala i jednu sobu u Novoj Varoši, u kojoj su se svakodnevno okupljala. Najmlađi i pripadnici NOB, pored pevanja partizanskih pesama, pripremili su i program i održali dve priredbe, jednu za svoje vršnjake i jednu za starije. Novac sakupljen na priredbama, deca su priložila u fond za pomoć frontu. Teško je i opisati s kolikom tugom su ispratila deca partizane iz Nove Varoši, prilikom odstupanja 5. februara.

U Novoj Varoši održana je velika priredba i igranka u čast pobeda Crvene armije nad nemačkim trupama pred Moskvom.

Pored pomoći koju je partijski aktiv iz Srbije pružao partijskoj organizaciji novovaroškog sreza, i Centralni komitet KPJ, za vreme svoga boravka na slobodnoj teritoriji između Uvea i Lima pružao je direktnu pomoć organizaciji KPJ za Sandžak, a samim tim i sreskim partijskim organizacijama. Sastanak Oblasnog komiteta KPJ za Sandžak održan je 10. decembra u Novoj Varoši. Sastanku je prisustvovao i Edvard Kardelj.

Na osnovu analize dotadašnjeg rada Oblasnog komiteta i partijskih organizacija po srezovima, izvršene na tome sastanku, drug Kardelj je ukazao na najvažnije probleme i zadatke partijske organizacije Sandžaka u tadašnjem momentu razvoja narodnooslobodilačke borbe. Posle sastanka, CK KPJ je uputio pismo Oblasnom komitetu koje je pomoglo partijskim organizacijama ove oblasti da usmere još više svoju delatnost na one probleme od kojih je zavisio dalji razvitak narodnooslobodilačke borbe u Sandžaku. U pismu je postavljen kao jedan od veoma važnih zadataka, uspostavljanje NOO, u koje treba birati, demokratskim putem, predstavnike i Srba i Muslimana, bez obzira na dotadašnje njihovo političko ubeđenje, samo ako su spremni da se bore protiv okupatora i njegovih pomagača. CK KPJ je dao i uputstva o propagandi. »Radi uspešnog političkog rada u masama potrebni su aktivni agitatori koji će tumačiti narodu ciljeve narodnooslobodilačke borbe. Uz aktiviste potrebno je da idu i kulturne grupe na oslobođenoj teritoriji. Neophodno je da se pojača politički rad u partizanskim jedinicama«²⁴ koji je bio značajan kako za postizanje političke čvrstine boraca, tako i za njihovo osposobljavanje za politički rad u narodu. CK KPJ je ukazao i na propuste Oblasnog komiteta u partijsko-organizacionom radu, naročito povećavanjem broja članova. Taj rad se mora poboljšati kako bi se obezbedilo rukovodstvo KP u Sandžaku za buduće sve teže borbe. S tim u vezi preporučeno je da se vodi računa o rasporedu postojećeg partijskog kadra, posebno u muslimanskim naseljima, gde su bile najslabije pozicije partijske organizacije do tada. Ukazano je i na značaj likvidacije zaostalosti omladine proširivanjem SKOJ-a i razvijanjem pomoću njega jedinstvenog fronta srpske i muslimanske omladine u Sandžaku.

Kao što se vidi iz ovog kratkog izlaganja, na slobodnoj partizanskoj teritoriji, sa sedištem u Novoj Varoši, razvijao se potpuno organizovan život jedne društvene zajednice u trajanju nešto više od dva meseca. Iako su bili surovi ratni uslovi,

narod je pomagao svesno tu ratnu društvenu zajednicu i stao na stranu NOB, spreman da podnese sve tegobe i žrtve, Tako je bilo i u delu Sandžaka na levoj strani Lima.

OFANZIVA NEPRIJATELJA NA SLOBODNU PARTIZANSKU TERITORIJU IZMEĐU UVCA I LIMA

Posle dvomesečnih hajki Nemaca, nedićevaca, ljotićevaca i četnika protiv partizana u Srbiji, domaći izdajnici i kvislinzi su preduzeli sve mere da izvrše opšti napad na partizansku slobodnu teritoriju i u Sandžaku. Nedićevski i četnički komandanti su dobili zadatak da pokrenu inicijativu za ovaj napad, pa je Stab Požeško-užičkih odreda »srpske oružane sile« uputio 1. februara 1942, zahtev Milanu Nediću, Milanu Acimoviću, kao i nemačkim komandantima u Požegi i Arilju, da se preduzmu akcije širih razmera protiv partizana u Sandžaku. U zahtevu se ističe: »Opšti interesi nalažu najhitnije potpuno uništenje ove komunističke bande... Akcija treba da je šireg obima i da se izvede po mogućnosti sporazumno sa italijanskom vojskom te da se spreči eventualno izvlačenje komunistu u Bosnu i na jug preko planine Zlatara«. ²⁵

Cetničko-nedićevsko-ljotićevske naoružane formacije vršile su krajem januara 1942. poslednje pripreme za opkoljavanje i uništenje partizanskih snaga na desnoj strani Lima. Predviđeno je da u ovom napadu učestvuju: nedićevci, četnici Draže Mihailovića, kako oni koji su bili pod njegovom direktnom komandom, tako i oni koji su bili stavljeni pod komandu Milana Nedića u odredima »srpske oružane sile« i time bili legalizovani kod Nemaca, zatim odredi Dimitrija Ljotića, muslimanska milicija Hasana Zvizdića iz Sjenice i Sulejmana Pačariza iz Hisardžika, kao i italijanske trupe iz Prijepolja, Priboja i Pljevalja s četnicima pod njihovim okriljem i muslimanskom milicijom, koji bi poseli levu stranu Lima.

Krajem januara održano je savetovanje u selu Jasenovu, na kojem je usvojen raspored napada na Novu Varoš. Požeško-užički odred »srpske oružane sile« i Zlatiborska četnička četa preći će Uvac iz Seništa, Negbine, Burade i Oj kn vice i nastupati kroz Radojinju, Vraneša i Kokin Brod, delom prema Novoj Varoši, a delom prema Draževićima i Gornjoj Bistrici. Jedinica nedićevskih žandarma, bataljon ljotićevaca i četnički odred Đorđa Stanojevića Smederevca trebalo je da pređu Uvac kod Vasilića, Debelje i Božetića i da nastupaju jednom kolonom pravcem Puljci—Krivodo—Amzići, a drugim pravcem Pavlovića most na Uvcu—Komarani—Akmačići i dalje, obe kolone, čelom linijom prema Novoj Varoši. Četnici Vuka Kalaitovića i Boža Cosovića trebalo je da pređu Uvac kod Rastoka, a odatle preko Aljinovića, Miševića i Praveševa da nastupaju u pravcu Radijevića i Drmanovića ka Novoj Varoši, a delom preko Zlatara ka Kosatici i Drenovi. Četnici iz sjeničkog sreza su trebali da sadejstvuju sa muslimanskom milicijom Zvizdića na liniji Gonje—Karaula—Milošev Do—Kaćevo, četnici iz Banje da nastupaju preko sela Kratova, Rutoša i brda Kitonje u pravcu Donje Bistrice radi sadejstva s Italijanima, a Italijani da dejstvuju uz Lim do Prijepolja, a odatle uz reku Mileševku do manastira Mileševa.

Kao što se vidi, bilo je predviđeno potpuno opkoljavanje i uništenje partizanskih snaga na prostoru između Uvea i Lima.

Partijskom i vojnom rukovodstvu u Novoj Varoši bilo je jasno da naši borci moraju napustiti celokupnu teritoriju na desnoj strani Lima, jer neprijateljeve snage su bile znatno brojnije i naoružanjem opremljenije. Ali je odlučeno da se izvrši napuštanje ove slobodne teritorije uz borbu. Razmotrene su dve mogućnosti za prelaz preko Lima. Preko mosta u Brodarevu ili ispod sela Drenove. Pošto su obe ove mogućnosti bile nepovoljne odlučeno je da se izvrši pokret partizanskih jedinica u toku jednog dana i noći preko planine Zlatara, Kosatice, manastira Mileševa, Bjelobabe i Divaca i tamo pređe Lim.

Da bi se omogućilo povlačenje partizanskih snaga preko Zlatara u pravcu Lima, upućen je u Miševiče i Aljinoviće Prvi užički bataljon da spreči prodor četnika iz pravca Zlatara. Četnici su imali na umu taj pravac, pa su izvršili napad na Prvi užički bataljon 1. februara. Bataljon nije mogao da odoli jačim četničkim

snagama i, posle duže borbe, povukao se prema Zlataru. U borbi je smrtno ranjen komandant bataljona Sreten Gudurić. Glavni štab za Sandžak je uputio hitno 2. februara Zlatarski bataljon i Mileševsku četvu u pomoć Prvom užičkom bataljonu. Sve tri jedinice su izvršile protivnapad i razbile četnike 3. februara. Četnici su bežali prema Lopižama. Muslimanska milicija iz Sjenice nije pomogla četnicima toga dana, jer se nije usudila da napadne partizane. Sulejman Pačariz je računao da će partizani nastupati ka Sjenici, pa se prebacio noću između 3. i 4. februara prema Sjenici, kako bi pritekao u pomoć Hasanu Zvizdiću.

U zoru 5. februara, prema utvrđenom planu u Jasenovu, neprijatelj je otpočeo opšti napad na slobodnu teritoriju sa desne strane Uvea. Partizanske jedinice su davale snažan otpor celoga dana i neprijatelj je zadržavan pored Uvea sve do mraka. Četnici su zauzeli samo Radojinju oko tri sata posle podne. Tamo se borila samo Pozadinska četa, koja je odstupala u pravcu Nove Varoši.

Uveče 5. februara, Novu Varoš je napustilo partijsko i vojno rukovodstvo, radna omladinska četa, osoblje iz radionica, jedan broj odbornika, kao i oni koji nisu hteli da sačekaju neprijatelja. Povlačilo se u pravcu Bulatovića na Zlataru, gde je bilo određeno zborna mesto. Partizanske jedinice su pristizale tamo u toku prepodneva 6. februara.

U Bulatovićima je održan sastanak partijskog i vojnog rukovodstva, 6. februara prepodne, i razmotrena je situacija i utvrđen konačno pravac povlačenja. U toku popodneva izvršen je pokret preko Zlatara, po dubokom snegu i snežnoj vejavici. Konji su se zaglavljivali u stvrdnuti sneg i tamo ostajali. Mileševska četa je išla u prethodnici. Zurila je da stigne što pre na put Prijepolje — manastir Mileševo kod Peselja, radi osiguranja prolaza partizanske kolone.

Glavna partizanska kolona je stigla do Kosatice noću. Na nju su pripucale grupice četnika iz ovoga sela. Partizani su dejstvovali brzo i učutkali četnike. Kolona je stigla u selo Divac izjutra 7. februara. Odlučeno je da se u ovome selu malo odmori, a po danu se nije ni moglo prelaziti preko Lima. U toku dana odabran je zaselak Ljiljci, ispod Lučica, za prelazak partizana preko Lima.

Dolazak partizana u Dince zabrinuo je Italijane u Prijepolju. Plašeći se napada na ovaj grad, oni se nisu usudili da oslabe svoj garnizon u Prijepolju, pa su uputili na brdo Koševine svega jednu četvu, pojačanu jednim mitraljeskim vodom i s dva brdska topa, iz kojih su tukli Dince. Pored toga, uputili su drumom s leve strane Lima nekoliko tenkova u pravcu Brodare va, koji su se zaustavili na kraju sela Velike Zupe. Muslimanska milicija iz Komarana je zauzela položaje od sela Gračanice do kanjona Strugova, na levoj strani Lima. Italijanski tenkovi su se povukli predveče u Prijepolje.

Prelaz preko reke otpočeo je uveče 7. februara, nešto pre 8 sati. Prvo je prošla Mileševska četa da osigura desnu i levu stranu drumu Prijepolje — Brodarevo, zatim Užički i Cačanski bataljon, koji su obrazovali širi mostobran. Zlatarski bataljon se nalazio u zaštitnici. Za prebacivanje preko Lima raspolagalo se jednim čamcem i nešto mršavih konja, pa su morali da gaze reku svi borci, neborački delovi, pa čak i lakši ranjenici. Reka je bila prilično duboka, brza i hladna. Prebacivanje je završeno u zoru 3. februara.

Muslimanska milicija je otvorila vatru iz sela Hrta i Viline Vode na Drugi šumadijski bataljon, ali su je brzo rasterali borci ovog bataljona, i u toj borbi dvojica su poginula.

Ranjenici i neborački delovi, kao i veći deo boračkih jedinica, stigli su u Kamenu Goru još u toku dana 8. februara, a sve ostale jedinice pristigle su sutradan ujutro.

Istog dana, formirana su dva zlatarska bataljona i Mileševski bataljon »Ljubiša Miodragović«.

U ovom maršu partizani su izgubili oko 20 boraca i rukovodilaca, među kojima i dr Miloša Pantića, a Ljubo Micić je zarobljen i predat Nemcima i pogubljen kasnije u Požegi.

Za uspešan prelaz preko Lima, velika je zasluga i partizana iz bjelopoljskog sreza. Pa vie Đurišić je izvršio napad na partizane u ovome srezu s jakim četničkim snagama, 27. januara, i napredovao je sve do 4. februara, iako je trpeo velike

gubitke. On je stigao do Sahovića (danas Tomaševo) i tu naišao na jak otpor. Četnici su bili prinuđeni da se povlače od Sahovića noću između 4. i 5. februara i nisu se zaustavili sve do beranskog sreza.

O ovoj operaciji povlačenja preko Lima, dao je ocenu i drug Tito u pismu od 18. februara, koje je uputio delegatu Vrhovnog štaba i ostalim rukovodećim drugovima, i u kome se kaže: »Čestitamo na vrlo uspješnom pokretu pod tako teškim uslovima. Taj pokret skoro se može uporediti sa maršem proleterske brigade — probijanje kroz neprijateljske linije kod Rajlovca — Sarajevsko polje —

— Bjelašnica — Trnovo.«²⁶

Vrhovni štab, u pismu Glavnom štabu NOP odreda za Srbiju, piše o ovoj operaciji sledeće: »Pre 14 dana počeli su nedicevci i četnici iz Srbije i razne četničke bande iz Sandžaka, zajedno sa Talijanima, da vrše koncentrični napad na naše drugove koji su bili u Novoj Varoši. Nakon žestoke borbe naši drugovi su se morali povući jer je pretila opasnost da budu potpuno opkoljeni. Ovo povlačenje sa komorom i bolnicama, gazeći do grudi preko Lima, predstavlja za naše srpske i sandžačke partizane veliki podvig koji mogu da izvrše samo borci visokog vojničkog i političkog morala.«²⁷

Vrhovni štab je pohvalio i pismeno ovu značajnu operaciju koju je objavio i u »Biltenu«. Ona glasi: »Izražavamo naše priznanje i pohvalu Srpsko-sandžačkom štabu, koji je svojim umešnim manevrima uspeo ne samo da izbegne opkoljavanj[^] partizanskih jedinica i da ih prebaci preko Lima, nego je uspeo da spase i bolnicu, kao i neboračko stanovništvo koje je moralo da napusti svoje domove.

Naročito izražavamo svoje priznanje i pohvalu svim borcima ovih partizanskih jedinica, koje su u borbi, pri prelazu — gazeći reku Lim — pokazali veliko junaštvo i samopregor.«²⁸

Na kraju, može se zaključiti: Narodnooslobodilačka borba u Sandžaku 1941. godine razvijala se pod uticajem NOB u Srbiji. Partizani Sandžaka su stvorili slobodnu teritoriju kako na desnoj, tako i na levoj strani Lima. Posle nemačke ofanzive na slobodnu teritoriju u zapadnoj Srbiji sa sedištem u Užicu, veliki broj partizanskih snaga iz zapadne Srbije se povukao na slobodnu teritoriju u Sandžaku, između reka Uvea i Lima, kada je oslobođena Nova Varoš koja je postala sedište slobodne teritorije. Na toj teritoriji i u Novoj Varoši nastavljen je rad organa i ustanova NOP-a, koji je bio prekinut nemačkom of anzi vom u Srbiji i na Užice. Partizanski život na ovoj slobodnoj teritoriji trajao je nešto više od dva meseca. Posle napada jakih neprijateljskih snaga, partizani su se povukli na slobodnu teritoriju na levoj strani Lima. Tada je Vrhovni štab formirao Drugu proletersku brigadu, u koju su ušli bataljoni iz Srbije, a od boraca iz novovaroškog i mileševskog sreza formirana su dva zlatarska bataljona i mileševski bataljon »Ljubiša Miodragović«.

NOPOMENE

¹ Mirko Cuković Sandžak, Beograd, 1964, str. 121—151.

* Tito, Memoari, odlomak iz rukopisa, Front br. 19. od 12. maja 1972.

* Ratne beleške.

* M. Cuković, Sandžak, str. 184.

* Ratne beleške.

• Isto.

[†] Isto.

• Zbornik NOR-a, tom II, knj. 2, dok. br. 46, str. 90.

• Zbornik NOR-a, tom II, knj. 2, dok. br. 50, str. 91—95.

[†] Isto, dok. br. 51, str. 95—96.

^{††} Italijani su se povukli iz Sjenice prilikom napada partizana na Pljevlja. U Sjenici je preuzeo vlast odbor sastavljen od Muslimana i Srba koji su bili za saradnju sa okupatorom.

Zbornik NOR, 1/2, dok. br. 75, str. 247—248; br. 76, str. 248—249.

- ¹⁵ Zbornik NOK, II/2, dok. br. 51, str. 95—96.
- * Isto, dok. br. 56, str. 98.
- « Arhiv V. I. I., k-701.
- "Ni izveštaj ni naređenje nisu pronađeni do sada.
- ¹⁷ Ratne beleške.
- » Zbornik NOR, II/2, dok. br. 75, str. 129—135.
- >* Isto, dok. br. 90, str. 171—175.
- ^M Isto, dok. br. 51, str. 95—96.
- ¹¹ Zbornik NOR, III/4, dok. br. 12, str. 72—74.
- " Zbornik NOR, II/2, dok. br. 75, str. 129—135.
- ⁵³ Isto, dok. br. 93, str. 178—191.
- Zbornik NOR, II/2, dok. br. 82, str. 141—146.
- ® Autor je u svojim ratnim beleškama zabeležio izvod iz sadržaja akta.
- ^M Zbornik NOR, n2, dok. br. 185, str. 378—281.
- [†] Isto, dok. br. 196, str. 405—408.
- « Bilten Vrhovnog štaba, lebruar-mart 1942, br. 14—15.

LJUBO MLADENović

BORCI UŽIČKE REPUBLIKE U KONCENTRACIONIM LOGORIMA U NORVEŠKOJ 1942—1945

Ovaj prilog ne odnosi se, strogo uzev, na vremenski period trajanja Užičke Republike, a u izvesnom smislu, nije ograničen ni na prostore njene slobodne teritorije. Ovde se Užička Republika posmatra kao ljudska baza, uzima se jedna kategorija njenih boraca, prati dalje od trajanja ove Republike i čini pokušaj da se otkrije njen živeći duh u njima i kontinuitet borbe ove kategorije boraca u novim, bitno izmenjenim uslovima.

Revolucija ima svoje tokove, ali ona sama ne ograničava se u uskom prostoru i vremenu. Revoluciju i njene ideje nose ljudi svuda tamo gde se kao njeni učesnici nađu. Sto su oni organizovaniji, složniji, svesniji i realniji u proceni svake nove situacije, uspesi u njenom trajanju su veći i dometi dalji.

Jedan od primera koji potvrđuje ovu tezu jeste život i borba zarobljenih boraca Užičke Republike, koji su, zajedno s borcima NOP odreda iz drugih krajeva Jugoslavije, internirani u fašističke koncentracione logore u Norvešku.

Tokom prve, druge i treće ofanzive neprijatelja, kao i ofanzive na Kozaru to jest, krajem 1941. i do sredine 1942. godine, Nemci su, uz pomoć kvislinških snaga, zarobili izvestan broj boraca NOP odreda, pohapsili veliki broj ilegalnih radnika, aktivista i saradnika NOP-a, a u nekim krajevima i ljude iz zbegova i oterali ih u logore: Jasenovac, Banjica, Sajmište, Gradiška, Niš i Šabac, da bi nešto kasnije neke grupe ovih hapšenika internirali u Norvešku.

Ukupno je u koncentracione logore u Norveškoj internirano oko 4.500 Jugoslovena.¹ Najviše ih je bilo iz Srbije, Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Vojvodine.

Prva grupa stigla je u Norvešku juna 1942, druga oktobra iste godine, treća aprila 1943, a poslednja u jesen 1943. godine.

U Norveškoj je bilo ukupno 25 logora jugoslovenskih interniraca. Od toga 13 u severnoj Norveškoj, i to: Karasjok, Beisfjord, Botn, Korgen, Osen, Pothus, Krokstrand, Bjelonez, Sandnesjoen, Lund, Ulvingen, Nesna i Polarni krug. U srednjoj Norveškoj bilo je 10 logora, i to: Estrot, Troia, Stenvikholm, Breting, Haselvik, Hovde, Ejsand, Rotfol, Persaune i Mirvan. U jugozapadnoj Norveškoj kratko vreme postojao je logor u Bergenu, a nešto kasnije formiran je i logor u Telemarku.

Osim ovih, isključivo jugoslovenskih logora, manje grupe Jugoslovena nalazile su se i u logorima Falstat i Grini, zajedno sa konfiniranim Norvežanima, zatim u Lilehameru, sa zarobljenicima Crvene armije itd.

U koncentracionim logorima u Norveškoj ostavilo je živote oko 3.000 Jugoslovena, preživelo je tek svaki treći; ukupno se vratilo u domovinu 1.600.

ZAROBLJENI BORCI PARTIZANSKIH ODREDA
UZICKE REPUBLIKE U LOGORIMA U NORVEŠKOJ

Zajedno sa zarobljenim partizanskim borcima, uhapšenim ilegalcima, simpatizerima NOP-a i rodoljubima iz drugih krajeva Jugoslavije u koncentracione logore u Norvešku dospeli su i zarobljeni borci iz deset partizanskih odreda Uzičke Republike i to: Podrinskog, Valjevskog, Posavskotamnaskog, Uzičkog, Cačanskog, Kraljevaačkog, Kragujevačkog, Kosmajskog, Prvog šumadijskog i Drugog šumadijskog odreda.®

Borci ovih odreda, kao i ilegalni radnici, aktivisti i saradnici NOP-a sa teritorija na kojima su delovali pomenuti odredi, zarobljeni su i uhapšeni, uglavnom, tokom prve neprijateljeve ofanzive, krajem 1941, i nešto kasnije u borbama sve do maja 1942. godine.

Vrlo su različiti uzroci pada u neprijateljeve ruke svakog borca ponaosob. Jedni su zarobljavani neposredno u borbama, drugi su zaostajali grupno ili pojedinačno ili su bili opkoljeni neprijateljevim snagama. Pojedinci su se zaostajući u povlačenju ili po nekom zadatku, vraćali u svoje krajeve, gde su brzo pronađeni, hapšeni ili zarobljavani. Jedan broj ovako zarobljenih boraca je odmah ili nešto kasnije streljan, dok je početkom 1942. donesena odluka da se zarobljeni partizani više masovno ne streljaju, već da se šalju u koncentracione logore van Jugoslavije, da se koriste kao radna snaga, ali da žive pod najtežim uslovima.

Tako su se u Norveškoj našla u koncentracionim logorima 1023 hapšenika sa teritorije Uzičke Republike, od toga 971 borac partizanskih odreda i 52 saradnika.

Po odredbama, broj zarobljenih boraca i saradnika, interniranih u Norvešku izgleda ovako:

Odred	Od toga				Socijalni sastav				
	Ukupno u Norveškoj	boraca	saradnika	radnika	zemljoradnika	studen. đaka	profes. učitelja	zanatlija	službenika
Podrinski	69	65	4	29	31	4	3		2
Valjevski	215	209	6	62	123	14	4	5	7
Posav-tamnask.	247	242	5	53	175	3		5	11
Uzički	132	124	8	49	46	16	3	10	8
Cačanski	133	130	3	34	63	18		10	8
Kraljevački	11	9	2	2	2	7			
Kragujevački	69	67	2	26	27	8		4	4
Kosmajski	31	18	13	7	21	1	1		1
I Sumadijski	28	24	4	6	20	1			1
II Sumadijski	88	83	5	26	52	4		4	2
SVEUKUPNO	1 023	971	52	294	560	76	11	38	44

Ova tabela pokazuje da je među zarobljenim borcima interniranim u Norvešku, bilo najviše zemljoradnika (560), ali je veliki broj radnika (294) i đaka i studenata (76).

Među zarobljenim borcima odreda Uzičke Republike i saradnicima NOP-a najviše je bilo mladih.

To se vidi iz sledeće tabele:

UKUPNO	Do 20 godina 415	20—25 godina 308	25—30 godina 141	30—40 godina 140	Preko 40 godina 19
--------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	-----------------------

Ukupno 723 interniraca u Norveškoj sa teritorije Uzičke Republike bilo je ispod 25 godina starosti. Pada u oči i podatak da je 415 interniraca imalo manje od

20 godina, što znači blizu polovine. Većina od njih nije ranije ni služila vojsku i njihova prva vojna obuka bila je u partizanskom odredu.

Među zarobljenim borcima Uzičke Republike bilo je i onih koji su imali vojne ili političke funkcije u toku 1941 i 1942. godine, sve do zarobljavanja. Tako su u logore u Norveškoj dospeli: Jovan Pirić, član Okružnog komiteta SKOJ-a i politički komesar čete Kraljevačkog NOP odreda; Gvozden Jovančićević, politički komesar čete Uzičkog NOP odreda; Valentin Kozomernik, komandir čete Valjevskog NOP odreda; Zivorad Đokić, komandant bataljona Valjevskog odreda; Bogdan Oklobdžija, komandant bataljona i komandant Gornjeg Milanovca; Aleksandar Jevtić, politički komesar čete i komandant Ljubovije; Dušan Barać, politički komesar bataljona Valjevskog odreda; Dušan Antić, komandir čete Podrinskog NOP odreda; Slavoljub Zarić, politički komesar čete Valjevskog odreda; Simo Poznanović, komandir čete Uzičkog odreda, Pavle Petković, politički komesar čete Posavskotamnaskog NOP odreda; Zivan Ranisavljević, politički komesar bataljona Posavskotamnaskog odreda; Nikola Andrić, komandir čete Valjevskog odreda; Ninko Sakić, komandant bataljona Prvog šumadijskog NOP odreda; Uroš Djelić, komandir čete Prvog šumadijskog odreda; Žarko Protić, komandir čete Kragujevačkog NOP odreda; Dragiša Vasović, komandir čete Kragujevačkog odreda; Stjepan Pavićević, komandir čete Kragujevačkog odreda; dr Dionisije Đorović, upravnik bolnice u Gornjem Milanovcu; Milan Jovović komandir čete Podrinskog odreda; Radovan Milašinović, komandir čete Posavskotamnaskog odreda; Kostadin Matejić, politički delegat voda i jedan od najstarijih članova Partije; Relja Kalember, politički komesar čete Posavskotamnaskog odreda; Slobodan Novaković, komandir čete Valjevskog odreda; bio je i veći broj predsednika i članova gradskih i mesnih narodnooslobodilačkih odbora, sekretara partijskih organizacija, članova sreskih komiteta SKOJ-a i drugih terenskih ilegalnih radnika gotovo s čitave teritorije Uzičke Republike.

ŽIVOT U KONCETRACIONIM LOGORIMA U NORVEŠKOJ

Zarobljeni borci NOP odreda Uzičke Republike raspoređeni su u logore u severnoj i srednjoj Norveškoj. Oko dve trećine njih nalazilo se na severu.

U logorima severne Norveške radilo se na izgradnji puta, čiji je jedan deo nazvan »Krvavi put« poznat po tome što je tamo, samo za 9 meseci, na prostoru od oko 10 kilometara, života izgubilo oko 1.000 Jugoslovena.³

Zarobljeni borci internirani u srednjoj Norveškoj radili su na izgradnji bunkera i vojnih postrojenja na isturenim delovima kopna, takođe pod veoma teškim uslovima.

Naročito težak režim bio je u logorima u severnoj Norveškoj. Od 856 poginulih boraca Uzičke Republike u logorima u Norveškoj njih 530 streljano je i ostavilo kosti u severnoj, a samo 56 u srednjoj Norveškoj. Lista ubijanih povećavana je gotovo svakodnevno, naročito u toku 1942. i do prve polovine 1943. godine. Hapšenici su ubijani pojedinačno ili grupno, na masovnim streljanjima, nekad uz povod, koji su sami Nemci pronalazili, a nekad i bez povoda. Najkrvavija tragedija dogodila se u logoru Beisfjord, kod Narvika. U noći između 17. i 18. jula 1942. godine je za nekoliko časova streljano 278 interniraca. Preostale su Nemci evakuisali na jednu pustaru gde su za pet nedelja izgubila živote još 464 interniraca tako da je čitav logor skoro desetkovan. U ovom vremenu i na ova dva mesta izgubilo je života 138 zarobljenih boraca Uzičke Republike.

Nemački SS-ovci su veoma dosledno realizovali stav nemačke komande da zarobljeni partizani u severnoj Skandinaviji treba da žive pod najtežim uslovima za život.

O težini logorskog života rekli su svoju reč i norveški istoričari, koji su proučavali događaje sa zatočenim Jugoslovenima u njihovoj zemlji.

Poznati profesor Univerziteta u Oslu Nils Hristie, u svojoj studiji, između ostalog, piše:

»Opšta slika do koje smo došli kroz proučavanje logora jugoslovenskih interniraca u Norveškoj jeste: *veoma visok procenat izginulih i težak, surov život u njima.*

Procenat smrtnosti je, čak, veći u logorima jugoslovenskih interniraca u Norveškoj, nego li u koncentracionim logorima u Nemačkoj. Procenat smrtnosti je posebno visok u logorima Sevele Norveške, koje smo pretežno i proučavali.«⁴

Drugi profesor Univerziteta u Oslu Magne Skodvin, iznosi procene norveških zvaničnih organa i kaže:

»Norveški sud je 1947. godine utvrdio za logore Jugoslovena u Norveškoj sledeće: *Radi se, nesumnjivo, o čistim logorima uništenja, stvorenim u cilju sistematskog istrebljenja zatočenika.* Glad, brutalnim tretmanom, teškim radom, sistematski je rušeno njihovo zdravlje do smrti, a nesposobni za rad su ubijani.

U poređenju sa ukupnim jugoslovenskim žrtvama njihov udeo je mali. Ali, kao ljudska tragedija njihove patnje graniče se sa skoro neverovatnim, toliko da ljudski razum to sve ne može da shvati.⁵

Ovakvoj kategorizaciji i oceni stanja ne protivreči činjenica da je sredinom 1943. godine u izvesnom smislu, došlo do promena u režimu logora. Umesto SS i policijskih snaga, zatočenike su tada preuzele jedinice Vermahta. Intemirci su dobili neki opšti status zarobljenika, stanje je donekle bilo poboljšano, ali se i dalje ginulo, jer je režim bio strog i specifičan.

U takvim uslovima živeli su i borili se i zarobljeni borci Užičke Republike. Veći broj njih nije izdržao sve to i ostavili su kosti daleko od domovine.

Iz narednog pregleda može se videti koliko je boraca, koga odreda, preživelo, a koliko je poginulo u Norveškoj:

Odredi	Ukupno u Norveškoj	Poginulo	Preživelo
Podrinski	69	36	33
Valjevski	215	112	103
Posavsko-tamnavski	247	152	95
Užički	132	75	57
Čačanski	133	88	45
Kraljevački	11	4	7
Kragujevački	69	37	32
Kosmajski	31	18	13
1. šumadijski	28	16	12
2. šumadijski	88	48	40
Ukupno	1.023	586	437

Duga je lista od 586 poginulih. Nemoguće je da se ovde svi imenuju. Dovoljno je, možda, pomenuti samo neke od njih kao:

Podrinski odred: Krsto Filipović, stolarski radnik, član KPJ; Ivan Zakšek, rudarski radnik, član KPJ; Miloš Bučić, zemljoradnik, vodnik; Milan Jovović, komandir čete; Veljko Marinković, komandir čete; Aleksandar Kunić, student, politički komesar čete u Zasavici; Radovan Cikić, kolarski radnik, član KPJ i drugi.

Valjevski odred: Valentin Kozomemik, komandir čete; Nikola Andrić, komandir čete; Vasilije Jovanović, radnik, član KPJ; Radomir Nestorović, radnik, član KPJ; Zivorad Radulović, radnik, član KPJ; Košta Andrić, član KPJ i jedan od prvih saradnika Zikice Jovanovića Spanca prilikom ispaljivanja prve puške u Srbiji 7. jula 1941. godine; Milosav Stefanović, đak, član SKOJ-a; Bogdan Malešević, zemljoradnik; Pera Petar Topalović, đak, član KPJ; Srećko Pantić, student, član SKOJ-a i dr.

Posavskotamnavski odred: Zivorad Vidaković, radnik, vodnik; Strajin Nikolić, radnik; Desimir Lukić, radnik; Janko Kusurović, zemljoradnik, član KPJ; Drago-

slav Milanović, zemljoradnik, član KPJ; Zivorad Lentić, zemljoradnik, član KPJ; Aleksandar Popović, radnik; Ilija Zeković, poreznik; Jezdimir Zivanović, zemljoradnik, desetar, član KPJ; Marko Stegić zemljoradnik, desetar; Dragoljub Srećković, vazduhoplovni narednik, desetar; Zivko Jovanović, radnik, član KPJ; Uroš Cirić, radnik iz Pirota, član SKOJ-a; Slavko Kovandžić, zemljoradnik, član SKOJ-a.

Vžički odred: Rade Vukadinović, radnik, član Gradskog NOO Užica; Slavko Čosić, radnik, sekretar NOO Stapari; Adam Mičić, učitelj, zamenik komandira čete; Lazar Jugović, zemljoradnik, predsednik NOO Beserovina; Nedeljko Purić, predsednik NOO Seča Reka.

Cačanski odred: Slobodan Stišović, student, član KPJ; inž. Siniša Savić, član KPJ; Andrija Rajić, zemljoradnik, član KPJ; Radenko Radosavljević, zemljoradnik, član KPJ; Milorad Dramlić, zemljoradnik; Zivan Vukadinović, đak, član SKOJ-a; Branko ikonić, pekarski radnik, član KPJ; Mladen Vukosavljević, zemljoradnik; Krsta Ču viz, zemljoradnik, Slavko Pešterac, zidarski radnik i dr.

Kraljevački odred: Jovan Pirić, student, politički komesar čete; Života Luković, đak, sekretar partijske organizacije u selu Drakčići, Dragan Marinković, student, član KPJ i dr.

Kragujevački odred: Aleksandar Bećanović, svrššen maturant, član KPJ; hrabri mitraljezac Bogoljub Đorđević, radnik, član SKOJ-a; stari član KPJ Vlada Zarić, berberski radnik; Petar Preradović, radnik, desetar; Radisav Cvetić, đak, član SKOJ-a, Vladimir Pešić, zemljoradnik; Petronije Milenković, zemljoradnik i dr.

Kosmajski odred: Milorad Jovanović, zemljoradnik, član KPJ; Borivoje Marković i Bogosav Jovanović, zemljoradnici, članovi KPJ; Dragomir Mihajlović, učitelj iz Suvodola, član KPJ; braća Zivojinovići, zemljoradnici iz Belog Potoka, koji su ubijeni u bekstvu, a podignut im je spomenik u selu Leksvik u srednjoj Norveškoj.

1. *šumadijski odred:* Radisav Milovanović, zemljoradnik, član KPJ; Dragomir Kuzmanović, zemljoradnik, član KPJ; Velimir Pavlović, đak, član SKOJ-a, Milorad Stanojlović, radnik.

2. *šumadijski odred:* Mladen Simić, radnik, član SKOJ-a, Matija Lazić, zemljoradnik, član KPJ; Radomir Nikolić, zemljoradnik, član KPJ; Milan Vujić, zemljoradnik, član KPJ; Miladin Đorđević, zemljoradnik, vodnik; Milan Marković, đak, član KPJ; Života Radojević, zemljoradnik, član SKOJ-a; Dragoljub Zivković, radnik i dr.

Palim borcima u Noveškoj posebno je odao priznanje drug Tito u referatu na svečanog sednici CK SKJ povodom 40-godišnjice KPJ 1969. godine, rečima:

»Grobovi naših komunista rasuli su se po čitavoj Evropi. Od Madrida, gdje su sahranjeni član CK naše Partije Blagoje Parović i stotine drugih, pa preko Marselja, gdje je sahranjen komesar Južne zone Francuskog pokreta otpora, radnik iz Rakovice i španski borac Dimitrije Koturović, do Polarnog kruga u Norveškoj, gdje se nalaze kosti tri hiljade naših zarobljenih partizana, nailazimo na pojedinačne i masovne grobove sinova naših naroda, koji su dali svoje živote za bolju sutrašnjicu, ne samo svog naroda, već i drugih naroda Evrope ...⁶

U ime norveškog naroda, je i norveški kralj Olaf V izrazio misli slične drugu Titu, i to prilikom svečanog otkrivanja spomenika izginulim Jugoslovenima u Oslu 30. novembra 1976. godine.

Kralj Olaf je, između ostalog, rekao:

»Ljudi koji su poginuli ovde na našoj zemlji stvorili su čvrste veze prijateljstva među našim zemljama, a oni koji su preživeli permanentno su ih jačali i razvijali. Iz sivih, mračnih koncentracionih logora širila se iskra svetlosti u tom pravcu i poruka sličnosti među ljudima humanizma, bratstva i razumevanja među našim narodima. I više od svega doprinosi jačanju veza između Norveške i Jugoslavije, služe kao primer prijateljstva i saradnje i van

granica naših zemalja, a istovremeno predstavljaju inspiraciju i motiv budućim generacijama.

Norveška je duboko zahvalna tim herojima za veliko požrtvovanje i doprinos i u tom smislu mi ćemo nastojati da sačuvamo ono dragoceno nasleđe koje su za sobom oni ostavili.. „⁷

SITUACIJA U NORVEŠKOJ 1942—1945. GODINE

Kada je prva grupa zarobljenih jugoslovenskih partizana iskrcana u Norvešku, ova zemlja je već drugu godinu živela pod nemačkom okupacijom. U jednom blickrigu Nemci su aprila 1940. iznenadili saveznike i Norvešku armiju i za neko liko dana osvojili sva važnija uporišta u toj, po broju stanovnika malobrojnoj, ali po prostranstvu dugačkoj ogromnoj zemlji. Otpor je najduže trajao u Narviku, koji su branile jedinice norveške, engleske i poljske armije. Devetog juna 1940. palo je i to poslednje uporište posle tako ogorčenih bitki, da su zarobljeni jugoslovenski borci čak dve godine kasnije zatekli u luci u gradu mnogo razrušenih zgrada, potopljenih brodova i slično. Norveški kralj i vlada izbegli su u Englesku, zajedno s jednim delom armije koji je sudelovao u operacijama saveznika, a u zemlji je, nakon dugih natezanja, obrazovana nova vlada, na čelu sa Riduardom Kvislingom, koji je u svetu postao sinonim za izdaju domovine i služenje okupatoru.

U Norveškoj je razvijan antifašistički otpor od prvog dana okupacije, ali se bitno razlikovao, i po metodu i po sadržaju, u poređenju sa otporom naših naroda. Prvo, stoga što je u Norveškoj zavladała teza, diktirana od norveške vlade u izbeglištvu, da odbrana odgovara napadu. Naime, nemački okupator nije težio uništenju Norvežana, pa nije ni zavodio teror kao što je činio u Jugoslaviji, već je radio samo na preobražaju norveškog čoveka u nacionalsocijalističkom duhu.

Drugi razlog je vojnog karaktera. Hitler je tvrdoglavo, kako ističu norveški istoričari, uprkos drukčijim savetima svojih generala, zadržavao u Norveškoj veliku armiju plašeći se invazije saveznika preko ove zemlje. Na osnovu toga, više od 350.000 vojnika hitlerovske armije bilo je takoreći blokirano u Norveškoj, a da nije bilo potrebno da se za to izdržava nijedan jedini saveznički bataljon. Valja istaći da je Norveška tada imala oko 3,5 miliona stanovnika i da je, prema tome, na svakih 10 Norvežana dolazio po jedan nemački vojnik.

I, najzad, treći razlog je isključivo politički. Iako su izbegli u Englesku, kralj i vlada su uspeli da specijalnim kanalima usmeravaju aktivnost patriotskih snaga u zemlji i da za sve vreme rata drže političku situaciju u svojim rukama. Oni su davali inicijative za organizovanje otpora i izvođenje akcija, a kada su interesi nalagali, neke zamašnije akcije organizovali su sa snagama iz Engleske, kao što je poznati slučaj sa »teškom vodom«. Norveški istoričari, uz to, ističu da u Norveškoj nisu bile izrazite toliko jake suprotnosti u klasnoj podeli društva, kao u Jugoslaviji pre drugog svetskog rata, tako da nije bilo organizovanog pokreta koji bi ponudio neki nov politički program i zahtev za dubljim preobražajem društvenog uređenja.

Na osnovu svega toga, glavni pravac borbe je bio da se u narodu razvije antifašistički duh ispoljavanjem građanske neposlušnosti i odbijanjem fašizacije.

Naravno, aparat nacističke Nemačke u Norveškoj je svim silama radio na fašizaciji naroda, i kada im to nije uspevalo, zavoidili su specijalne mere — znatno drukčije nego u Jugoslaviji. U logore je pritvoreno oko 40.000 Norvežana, među kojima i oko 1.000 prosvetnih radnika, koji su odbili da predaju u školama prema fašističkom programu. Univerzitet u Oslu nije radio sve vreme okupacije, a rad svih udruženja i organizacija bio je strogo zabranjen.

Celokupna aktivnost građanske neposlušnosti usmeravana je posredstvom ilegalne organizacije »Hjemmefront« — (domaći front), a javljale su se samo povremeno i samoinicijativno grupe sa akcijama sabotaza i napada manjeg obima. Međutim, u planinama Norveške postojale su jedinice spremne za borbu protiv okupatora, ali su one stupile u akciju tek marta meseca 1945, uz instrukcije

norveške vlade. U noći između 13. i 14. marta železnička magistrala sever—jug bačena je u vazduh na više od hiljadu mesta.

Zarobljeni jugoslovenski partizani su se, prema tome, našli u zemlji u kojoj je pokret otpora u osnovi imao sasvim drukčije obeležje nego onaj iz kojeg su oni potekli.

AKTIVNOST NA LINIJI NOP-a U LOGORIMA JUGOSLOVENSKIH INTERNIRACA U NORVEŠKOJ

Sve vreme, dok je širom Jugoslavije nastavljena neravna i teška borba, započeta 1941. pod rukovodstvom druga Tita i KPJ, jedan broj boraca tog pokreta, zarobljen i istrgnut iz njega, nastavio je borbu protiv fašizma u logorskim žicama pod veoma specifičnim uslovima. Od Bergena do Karasjoka nastavljala je da živi partizanska vojska uprkos svim teškoćama, nastavljala je da traje jedna Jugoslavija u malome, da prkosi neprijatelju snagom ideala koje nosi.

U logorima u Norveškoj našlo se nekoliko stotina članova i kandidata KPJ i gotovo blizu hiljadu članova SKOJ-a, sindikalnih aktivista i drugih aktivnih saradnika Partije i NOP-a. Među njima, veliki broj organizovanih članova i kandidata KPJ i SKOJ-a bilo je baš iz redova boraca Uzičke Republike.

Evo kako izgleda pregled političke organizovanosti ovih boraca po odredima:

	Ukupno zarobljenih i interniraca	Članova KPJ	Kandidata KPJ	Članova SKOJ-a
Mačvanski (Podrinjski)	69	17	3	22
Valjevski	215	45	11	74
Posavsko-tamnavski	247	49	8	58
Uzički	132	17	2	40
Čačanski	133	23	3	31
Kralj evački	11	4	1	3
Kragujevački	69	10	1	18
Kosmajski	31	6	—	5
1. šumadijski	28	8	—	7
2. šumadijski	88	15	—	33
Ukupno	1.023	194	29	291

Iz tabele je vidljivo da je visok procenat zarobljenih boraca interniranih u Norvešku, blizu polovine, bio organizovan u Komunističkoj partiji ili SKOJ-u. Ovi podaci mogu se uzeti i sa izvesnom rezervom, jer su dobijani, delom iz dosad objavljenih hronika odreda, a delom iz izjava preživelih boraca, ali su u svakom slučaju indikativni. Međutim, sigurno je da je zajedno sa zarobljenim grupacijama boraca južne Srbije, Slavonije, istočne Bosne i ilegalnih radnika Sarajeva, Zagreba i Beograda, ova grupa iz Uzičke Republike, imala, u proseku, najviši postotak organizovanosti.

Za organizovanje političkog rada bilo je dosta teškoća, a između ostalih su:

1) Komunisti iz raznih odreda i mesta nisu se među sobom poznavali, pa je to znatno otežavalo njihovo povezivanje, pogotovo što se nije znalo kako se ko pretihodno držao u zatvorima;

2) Nemci su u svaki transport ubacili i po jednu grupu prevejenih kriminalaca koji su pokazali veliku spremnost da im služe. Oni su bili međusobno dobro povezani i poznavali su se.

3) U nekim logorima, naročito u severnoj Norveškoj, prebrzo su izgubili živote baš oni komunisti koji su bili ili mogli biti nosioci organizovanog rada, kao što su: Adii Grebo, član MK KPJ za Sarajevo, Milan Stančić—Uča, član OK KPJ za Banat, Mile Arsenov, sekretar OK SKOJ-a, kao i čitava plejada članova Partije i SKOJ-a, a među njima, tako reći u prvom naletu, 196 članova i kandidata KPJ i SKOJ-a, boraca Uzičke Republike.

4) Od Beograda do Norveške Nemci su nekoliko puta pregrupisavali transporte, tako da nijedna grupa nije homogena stigla do odredišta.

5) I, na kraju, moralo se raditi strogo ilegalno, da ni nemačke vlasti ni kriminalci ne osete te tendencije i ne zapaze njihove nosioce.

Uprkos svim teškoćama, praznina u političkom organizovanju nije bila dugog veka. Negde ranije, negde kasnije, u svim logorima osnovane su partijske ćelije i grupe, zatim omladinske ilegalne organizacije i druge, koje su postepeno, potpuno potisnuvši kriminalce, preuzimale rukovođenje unutrašnjim logorskim životom.

Jedna od prvih ilegalnih organizacija formirana je u logoru Korgen, jula 1942, a kasnije i u ostalim logorima severne Norveške: Osenu, Botnu, Karasjoku i drugim. Od boraca Uzičke Republike u rukovodstva pojedinih partijskih organizacija u logorima severne Norveške nalazili su se Toma Jovanović, radnik, Blagoje Marinković, student, Bogdan Oklobdžija, službenik, Voja Popović, zemljoradnik, Aleksandar Jevtić, učitelj, Trivun Popović, učitelj, Rade Elez, službenik, Dragoljub Vuksanović, profesor, Miodrag Miković, zemljoradnik, dr Dionisije Đorović, Stjepan Pavičević, radnik, Dragiša Jovanović, student i drugi.

Grupa interniraca raspoređena u srednjoj Norveškoj, koja je tamo stigla oktobra 1942, počela je voditi borbu protiv kriminalaca još u toku puta i u tome je prilično uspeła. Već u logoru Strinda grupa komunista održala je savetovanje oktobra 1942.

Ovo savetovanje je imalo dalekosežan značaj za orijentaciju komunista, a i svih progresivnih snaga u ovoj grupi, jer su uskoro Nemci zatvorenike iz ovog transporta rasporedili u više raznih logora, pa je počeo i organizovanji rad u njima.

Već početkom 1943. u logoru Erland formirano je 18 partijskih aktiva, a izdata je i pismena »okružnica« za dalje političko delovanje. U tom dokumentu se kaže:

»Mi smo zarobljeni i nalazimo se u uslovima vezanih ruku i nogu i uništenja. Ali, naša aktivnost na liniji NOP-a i KPJ ne sme da prestane. Iako smo izolovani od aktivne partizanske borbe, to ne znači da treba da budemo pasivni prema merama nemačkih nacista. Naprotiv, mi smo i dalje deo borbenih partizanskih jedinica. Mi moramo što organizovanije nastaviti antifašističku borbu i da se svi svrstamo u te redove, svi, komunisti, partizani, rodoljubi, svi kojima je na srcu antifašistička borba...⁸

I u drugim logorima u srednjoj Norveškoj osnovane su ilegalne organizacije, a posredstvom Norvežana dobijani su materijal i tehnika za izdavanje lista. Najpre je izlazio »Logorski jež«, koji je uređivao Mata Glavadanović, predratni novinar »Ježa«, zatim časopis »Napred iz žica« i »Narodna čitanka«.

U logorima srednje Norveške naročito se organizovano delovalo preko organizacije »Samopomoć«, logorske zajednice.

U rukovodstvima ilegalnih organizacija u ovim logorima nalazio se veći broj boraca Uzičke Republike, i to: Gvozden Jovančičević, student, Dušan Barać, radnik, Zivan Ranisavljević, radnik, Slavoljub Zarić, student, Kojo Matejić, zemljoradnik i Mileta Vitorović, student — svi u logorima na poluostrvu Erlandet; u logoru Ejzand bili su Pavle Petković, slušalac Vojne akademije, Aleksandar Janković, student, Velimir Cvetić, radnik, Dragan Nikolić, student i Relja Kalember, student.

U logorima u sevemjoj Norveškoj politički rad je naročito pojačan posle sabiranja svih preživelih interniraca u logor Pothus, početkom 1944. Sa internircima sakupljenim iz četiri logora održan je sastanak predstavnika svih organizacija, izabrano jedinstveno političko rukovodstvo i izdata nova »Politička platforma«, umnožena u četiri primerka koja je prorađivana u novim jedinicama.

U njoj se, između ostalog, kaže:

»Razvojem događaja izbačeni smo iz oružane narodnooslobodilačke borbe. Za sada još nema izgleda da se možemo ponovo u nju uključiti. Pred nama

su, stoga, zadaci u logoru. A zadatak svakog komunista je:

- 1) Da stvori i očuva jedinstvo i opstanak svih naprednih snaga u logoru;
- 2) Da klasno i politički izgrađuje svakog borca partizanskog odreda;
- 3) Da u logoru neutrališe klasnog neprijatelja i kriminalne tipove i
- 4) Da se koristi slabostima i demoralizacijom pripadnika nemačkih jedinica u cilju omogućavanja političkog rada u logoru.⁹

U ilegalnim organizacijama, pored dnevnih aktuelnih zadataka u vezi sa situacijom u logoru, prorađivani su i teoretski materijali pisani po sećanju (delovi iz istorije SKP(b), O Lenjinu, neke Lenjinove postavke i teze o revoluciji, a 1944. norveški prijatelji dostavljali su neka marksistička izdanja na norveškom, i to je delimično prevedeno (dela Marksa i Engelsa, Antidiring, i si.).

Od prvog dana, rukovodstva ilegalnih organizacija u svim logorima posvetila su posebnu pažnju kulturno-prosvetnom radu i upoznavanju interniraca s događajima u svetu. U početku je to bilo manjeg obima, da bi pred oslobođenje dobilo šire razmere. Priredbe su u nekim logorima održavane jedanput nedeljno; za Nemce je obično davana poneka muzička tačka, narodne pesme i kola iz naše zemlje, ali čim bi Nemci otišli, kulise bi dobile drugi oblik. Umesto mirnih seoskih pejzaža, na pozornici bi se pojavili likovi Marksa, Engelsa, Lenjina i Tita¹⁰ velika crvena zastava, srp i čekić. Tada bi umesto veselih narodnih kola orkestar zasvirao Internacionalu, partizansku ili neku drugu masovnu pesmu.

Organizovani su solidni orkestri, horovi, recitatorske grupe i dramske sekcije. Čitane su napredne pesme; spremni komadi koji su pisani po sećanju: »Đido«, »Zona Zamfirova«, »Na dnu« Gorkog, parodija na operu »Kavalerija rustikana«, skečevi iz NOP-a i slično. Niklo je i nekoliko logorskih pesama. Na ovim priredbama davane su i političke informacije.

Osim toga, od kraja 1944. do oslobođenja, svake subote su održavane usmene novine po sobama, a sredom razna predavanja, s diskusijom, iz raznih oblasti: politike, geografije, istorije itd. Pred kraj rata u logorima je svako veče organizovano obaveštavanje o situaciji na savezničkim frontovima, uključujući i vesti iz Jugoslavije — na osnovu podataka dobijenih od Norvežana i iz drugih izvora.

Pošto je u logorima boravio i veliki broj nepismenih drugova (naročito iz Bosne i okoline Leskovca i Niša), organizovani su analfabetski tečajevi.

Ovako organizovanim političkim i kulturno-prosvetnim radom kod većine interniraca podstican je duh narodnooslobodilačke borbe i privrženost liniji NOP-a; učvršćivane su unutrašnje snage u logorima i sve više ispoljavana spremnost logoraša da se bore.

Od malih grupa i aktiva kojima su direktive saopštavane samo usmeno, po sastavu su bile sve brojnije. Pred kraj rata, od 860 interniraca u severnoj Norveškoj 323 su bila obuhvaćena užim ilegalnim radom. U 30 starijih jedinica bilo je 117 drugova, u omladinskim grupama 100 članova i u 25 aktiva 106 interniraca.

Na jugu, u Erlandet i drugim logorima, gde je bilo više od 600 interniraca, njih blizu 400 je učestvovalo u političkom i ideološkom radu, bilo u kom vidu.

Od 439 preživelih boraca Uzičke Republike preko 350 je bilo uključeno u ilegalni organizovani rad, računajući obe grupacije logora i u severnoj i u srednjoj Norveškoj. Kada je organizacija bila dobro učvršćena i uhodana, u logoru Polarni krug počelo je izdavanje ilegalnog lista »Logorska zora«, koji je umnožavan u oko 15 primeraka. List su dobijali pročelnici grupa, čitali ga na sastancima i preko veze vraćali u arhivu. Ukupno je izašlo osambrojeva tog lista.

U logoru Erlandet je takođe izdavan list »Napred iz žica«, sa raznim političkim napisima o borbi protiv fašizma.

Osim toga, još u toku 1944. godine u svim logorima napravljen je plan za vojne formacije i sačinjena pravila; svaki intemirac je u osnovnim crtama bio upoznat s budućom vojnom organizacijom, a data su i uputstva za slučaj da usledi i likvidacija logora.

VEZE SA NORVEŽANIMA I NORVEŠKIM POKRETOM OTPORA

Jedna od značajnijih osobenosti delovanja zarobljenih jugoslovenskih partizana u Norveškoj bile su veze s norveškim građanima i norveškim pokretom otpora.

U tome bi bilo vredno istaći dve osnovne karakteristike;

1. Uloga jugoslovenskih zatočenika u Norveškoj u širenju istine o tome ko se stvarno bori u Jugoslaviji protiv nacizma, i

2. Povezivanje dva antifašistička narodna pokreta otpora, uz pomoć norveških građana koju su pružili Jugoslovenima, njihova međusobna saradnja koja je tada počela da se razvija.

Zarobljeni borci Uzičke Republike, zajedno sa zarobljenim partizanima i uhapšenim aktivistima i saradnicima NOP-a iz drugih krajeva Jugoslavije, koji su 24. i 25. aprila 1942. prebačeni u Norvešku, prva su grupacija zarobljenih partizana koja se našla van granica naše zemlje. Ona je sobom nosila i istinu o sebi, istinu o tome da su pripadnici pokreta koji se stvarno bori u Jugoslaviji protiv fašističkog okupatora.

Pronošenju te istine i nesvesno su pomagali i sami nemački stražari nazivajući zatvorenike »Titovi banditi«. Na putu kroz Austriju i Nemačku žene i deca su kamenjem gađali kolone hapšenika, koji su tada bili obučeni u civilna odela (preostala od pobijenih Jevreja) pljuvali ih i izlagali raznim drugim neugodnostima.

U Norveškoj je bila drukčija situacija, ali se ni u ovoj zemlji odmah nije znalo ko je ta grupacija, kao i ko se stvarno bori u Jugoslaviji.

O tome najbolje govori dijalog vođen početkom oktobra 1942. na ostrvu Erlandet, u srednjoj Norveškoj, između člana norveškog »Hjemmefronta« Kora Neseta i grupe jugoslovenskih zatvorenika:¹¹

— Jeste li vi pripadnici oslobodilačke vojske Draže Mihailovića? — upitao je Kore grupu zatvorenika.

— Ne. Mi smo jugoslovenski partizani, odgovorio je leskovački partizan Spasoje Petrušić na nemačkom jeziku.

— Kakav Draža, ljutnuše se internirci kad čuše da Novržanin pita za njega. On nas je izdao, saraduje sa Nemicima... Tito je naš vođa. Spasoje je prevodio.

— Kako to, mirno odgovori Kore. Ja imam dosta informacija da Draža vodi oslobodilačku borbu u vašoj zemlji.

Kod zarobljenih boraca zavladao je nervoza, smatrali su da pred sobom imaju provokatora. Kore Neset je otišao zavrtivši glavom. Preko Radio-Londona je slušao o borbama u Jugoslaviji i upamtio ime Draže, kao vođe ustanka. Sada gleda te ustanike, ali oni se odriču njega...

Nakon nekoliko dana, kad je video kako se Jugosloveni drže, a raspitao se i kod Nemaca ko su stvarno ovi zatvorenici, Kore se javio grupi interniraca.

— Ko ste da ste, vidim da ste vi neki dobri ljudi, pravi borci. Nije mi jasno sve šta se zbiva u vašoj zemlji, ali vi možete računati na mene.«

Ovakvi dijalozi vođeni su gotovo sa svim Norvežanima sa kojima se dolazilo u dodir, od Bergena do Karasjoka, prvih meseci po dolasku na tie Norveške.

To je i prirodno. Norvežani su o situaciji na frontovima obaveštavani, uglavnom, preko Radio-Londona, a oni su u to vreme naveliko veličali ulogu Draže Mihailovića.

Zarobljeni jugoslovenski partizani brzo su razbijali zablude kod Norvežana i Norvežani su, valjda, prvi narod u Evropi, do kojeg je šire prodrila istina o partizanskom ustanku i borbama pod rukovodstvom druga Tita, zahvaljujući upravo ovim okolnostima.

Kada je nešto kasnije, 1943, saveznička štampa počela da objavljuje vesti o partizanima, mnogi norveški prijatelji su sa velikom radošću prenosili te informa-

cije, srećni što se pokazalo istinitim sve ono što su već ranije čuli od dotle nepoznatih ljudi, njihovih novih prijatelja.

Borci Užičke Republike su imali veliku prednost u svemu tome: znali su o drugu Titu nešto više od drugih. U Norveškoj je bilo partizana iz Valjevskog NOP odreda koji su pratili druga Tita na putu za Užice oktobra 1941, a među partizanima Užičkog i Cačanskog NOP odreda bilo je i onih koji su imali priliku da vide druga Tita ili da slušaju njegove komande.

Međutim, na tome nije sve ostalo samo u Norveškoj. Među zarobljenim internircima koji su prebegli 1943. u Švedsku bilo je i deset bivših boraca Užičke Republike koji su osnovali udruženje i delovali na liniji NOP-a, pronoseći i u ovoj zemlji istinu o partizanskoj borbi.

Osim toga, tri borca sa područja Užičke Republike (Novak Gajić—Papo, borac Užičkog odreda, Muharem Arslanagić, obalski radnik iz Beograda i Radovan Dimović, borac Posavskotamnaskog odreda), prešli su 1943. iz Švedske u Englesku, gde su takođe na neki način objašnjavali istinu o NOB u Jugoslaviji. Oni su istupali na mitinzima u Londonu, a jugoslovenska izbeglička vlada, u nemoći da ih spreči da govore, proglasila ih »vojnim beguncima« i zahtevala da idu pod vojni sud.

Prema tome, može se reći da je grupacija zarobljenih partizana interniranih u Norveškoj, već samim svojim prisustvom jasno i nedvosmisleno pronosila istinu o NOP-u, i svojom aktivnošću doprinela da se partizani i ime druga Tita sve više cene i poštuju ne samo u Norveškoj, već i šire.

Druga karakteristika ove grupacije u tome je što je u specifičnim uslovima logorskog življenja i okupacije ostvarila neposrednu vezu sa norveškim građanima, povezala tako dva antifašistička narodna pokreta otpora, sa svim njihovim specifičnostima i osobenostima.

U stvari, u obostranoj nevolji, prijatelj je našao prijatelja i Norvežani su u svim mestima gde su se nalazili logori jugoslovenskih interniraca, to i pokazivali. Od prvog dana oni su prema Jugoslovenima pokazivali simpatiju i znake solidarnosti, da bi sve prerastalo u izuzetno dobro organizovanu pomoć u hrani, lekovima, odeći, bekstvima, informacijama sa frontova, propagandnom materijalu. Veze su ponegde proširivane do neslučenih razmera i u neke logore ubacivani su radio-aparati i oružje. U ovoj zemlji na severu Evrope, u zajedničkoj antifašističkoj aktivnosti, shodno uslovima u kojima se živelo, nije se pitalo ko kojoj partiji pripada, već samo da li je antifašista, da li je humanista. Norvežani su i po ceni života pomagali Jugoslovenima; desetak ih je oterano u logore upravo zato što su otkrivene te veze. Ali, umesto njih, javljali su se drugi, tako da su Nemci ne samo ostajali nemoćni, već ponekad i smešno izigravani. U razvijanju tih veza isticali su se sledeći drugovi: Gvozden Jovančićević, politički komesar čete Užičkog odreda, Pavle Petković, politički komesar čete Posavskotamnaskog odreda, Rei ja Kalember, komesar čete Posavskotamnaskog odreda, Aleksandar Janković, borac Valjevskog odreda, Dragan Nikolić, borac Užičkog odreda, Dragutin Dobrivojević i Svetozar Jovanović, borci Podrinjskog odreda, Dobrivoje Obradović, borac Kosmajskog odreda, dr Dionisije Đorović, borac Cačanskog odreda, Cvetko Tomić, borac Valjevskog odreda, Blagoje Marinković, borac Kraljevačkog odreda i drugi.

Imena Kora Neseta i Trigva Eikseta, sa Erlanda, Rigoza Kristijansena i Monsena Benonija iz Korgena, Julije Johansen, Andreasa Nesa i Kari Mjelde iz Rognana, seljaka, sela Redšje u srednjoj Norveškoj, Kristen Johanesena Svinat iz Laponije, Erlinga Nilsena iz Trondhajma, Maurica Legea i Gunara Karlgora iz Levangera i stotine još znanih, ostaće trajno ugrađena u temeljima tada iskovanog prijateljstva.

Norvežani su organizovali bekstva i prebacivanje u Švedsku oko 80 jugoslovenskih interniraca, među kojima i 10 boraca Užičke Republike i to: Stjepana Pavičevića, komandira čete Kragujevačkog odreda, Momčila Ješića, borca Valjevskog odreda, Novaka Todorovića, Miroljuba Bisanića i Milorada Mitrovića, borce Cačanskog odreda, Blagoja Marinkovića i Životu Pirića, borce Kraljevačkog odreda, Pera Krasulje, borca Posavskotamnaskog odreda, Radovana Dimovića, borca Posavskotamnaskog odreda i Novaka Gajića—Pape, borca Užičkog odreda.

U svemu ovome značajno je i to što Norvežani ističu da u ovim vezama nije bilo samo jednostrane pomoći, već i obostrane koristi.

Poslanik Norveškog parlamenta, domaćin naše parlamentarne delegacije 1962. godine, koju je predvodio tadašnji predsednik Skupštine Jugoslavije, Petar Stambolić, je na zvaničnom ručku u Mo i Rani u severnoj Norveškoj, izjavio, između ostalog, i ovo:

»Ja idem s vama, kao vaš domaćin duž Norveške i slušam kako se vi ovde zahvaljujete narodu za pomoć koju su pružili zarobljenim jugoslovenskim partizanima. Ja se ponekad osećam i nelagodno u vezi s tim. Niste samo vi, ti, koji treba da zahvaljujete. I mi to treba da činimo vama. Od vaših drugova, koji su, ovde u Norveškoj, živeli u uslovima teškog terora, mi smo učili kako se bori protiv neprijatelja...¹²

Tako se, u zajedničkom otporu prema fašizmu, gradilo i izgradilo uzajamno poverenje između norveških građana i jugoslovenskih boraca, što se odrazilo na dva narodna antifašistička pokreta tako da su delovali kao jedan, na prijateljstvo koje danas ima duboke korene. Formirana su društva u obe zemlje, koja danas veoma aktivno rade na daljem razvoju prijateljstva.

U Norveškoj je za vreme rata bilo i iz drugih zemalja zarobljenih ili interniranih grupacija: Poljaka, Francuza, Holandana, Rusa (oko 80.000), Nemaca i drugih, ali ni sa jednom od njih nije uspostavljena takva veza i saradnja kao sa Jugoslovenima.

Kako se to može objasniti?

To bi trebalo tražiti u sledećim komponentama:

1. Norvežani su slobodoljubiv i demokratski orijentisan narod, dosta zatvoren u sebe, vole svoj mir i, uza sve, privrženi i odani svojoj zemlji.

Dolaskom jugoslovenskih boraca stvorena je dobra osnova da se za njih zainteresuju norveški građani i kasnije da im se približe, kad su saznali da su to dobrovoljni borci za slobodu i da su dopali logora samo zato što su ustali u odbranu časti svoje domovine.

2. Jugoslovenski intemirci nisu delovali kao obična vojnička zarobljenička grupacija koja je mogla da izazove samilost, i ništa više. To je bila grupacija mladih, gnevni ljudi, koja je čak i u uslovima strašnog terora sačuvala prisutnost duha, i organizovala se noseći u sebi živi elan revolucionarne borbe i nadasve otvorenu odbojnost prema fašističkom okupatoru.

3. Veze između Norvežana i Jugoslovena nastajale su spontano, a ne nekim unapred smišljenim i organizovanim akcijama — već od čoveka do čoveka, a prvi znaci simpatija potekli su od mladih Norvežana. Dečaci i devojčice su u žicama videli tako reći svoje vršnjake i u njima je raslo osećanje mržnje prema fašističkom okupatoru. Druga spona bili su radnici na gradilištima gde su radili intemirci kao i seljaci, pošto su logori, uglavnom građeni van naselja.

Kasnije su veze bile sve organizovanije; angažovane su bile i čitave sekcije Norveškog pokreta otpora, i da je neko hteo tada da sve to zaustavi ne bi ni mogao, jer su Norvežani već počeli ove veze osećati kao dug antifašističkoj borbi i kao vid otpora prema zajedničkom neprijatelju.

4. Među Norvežanima koji su pružali pomoć bilo je radnika, seljaka, intelektualaca, a isto tako i veleposednika, industrijalaca, popova i takozvanih bogatijih struktura. Širina »fronta« bila je takoreći neograničena i ničim limitirana, izuzev strogom kontrolom Nemaca, a ona je, u stvari podsticala tu vezu i saradnju.

5. U svemu ovome važna je još jedna komponenta: razvojem NOB u Jugoslaviji, posle 1943. godine, do Norvežana su sve više stizale vesti o Titu i borbi jugoslovenskih naroda preko savezničkih radio-stanica i štampe što je ostavljalo kod Norvežana dubok utisak. Prema tome, oni su sve više osećali potrebu da i sami nešto više učine za Titove borce u njihovoj zemlji, da se s njima solidarišu u opštoj antifašističkoj borbi.

AKTIVNOST U SLOBODI I POVRATAK U DOMOVINU

Sve što se organizovano radilo na unutrašnjoj konsolidaciji i u razvijanju veza sa norveškim narodom doživelo je svoj puni zamah izlaskom iz žica 9. maja 1945. godine. Kraj rata je spremno dočekan. Sve je brižljivo pripremljeno. U logoru na Polarnom krugu formiran je Odred bivših jugoslovenskih interniraca, a u srednjoj Norveškoj dva bataljona, kao vojne organizacije. Izabrana su i anti-fašistička veća, kao politička tela i tako legalizovana čitava organizacija, u skladu sa stanjem u zemlji.

Ukupno je slobodu dočekalo 1.660 zarobljenika, a među njima 437 boraca Užičke Republike.

Oficir Vojne misije Norveške armije Arne Langvik Hansen, došao je, treći dan po oslobođenju, u zvaničnu posetu Jugoslovenima na Polarnom krugu. U izveštaj u koji je napisao tim povodom stoji:

»Uzorna organizacija i disciplina. Ovdje norveške vlasti nemaju ništa da rade, izuzev da bolesne smeste u bolnicu...«¹³

U sva tri bivakovišta, jedno u severnoj i dva u srednjoj Norveškoj, 9. maja osvanule su uz zastave nove Jugoslavije i zastave saveznika, kao i Norveške, a na ulazima veliki transparenti na norveškom jeziku, sa natpisom: »Pozdrav slobodnoj Norveškoj.« Samo nekoliko dana kasnije, 17. maja 1945, u čast nacionalnog dana Norveške, jugoslovenski partizani, bivši intemirci, bili su učesnici velike vojne parade u Trondhajmu i Mo i Rani, zajedno sa jedinicama Norveške armije, jedini od svih stranih zarobljeničkih grupacija u Norveškoj.

Nešto kasnije, juna meseca 1945. sve tri grupe Jugoslovena su spojene a neka-dašnja kasarna nemačke vojske u Melhusu kod Trondhajma određena je za novi jugoslovenski centar. Tu je izabrano novo jedinstveno Antifašističko veće od 60 članova, među kojima i sledeći borci Užičke Republike: Bogdan Oklobdžija iz Beograda, Aleksandar Jevtić iz Valjeva, Dragiša Jovanović iz Gornjeg Milanovca, Dobrivoje Obradović iz Mladenovca, Dušan Javoršek iz Užica, Miodrag Miković iz Kragujevca, Vojislav Popović iz Obrenovca, Slavoljub Zarić iz Kosjerića, Mihajlo Mandić iz Gornjeg Milanovca, Boško Mededović, iz Užičke Požege, Gvozden Jovančičević iz Užica, Mihajlo Perić iz Uba, Toma Jovanović iz Arandelovca, Dragan Nikolić iz Užica, Dušan Barać iz Valjeva, Relja Kalember iz Valjeva i dr Dionisije Đorović iz Gornjeg Milanovca.

Za predsednika Veća izabran je Vojislav Rakić, poznati predratni partijski aktivista i jedan od organizatora političkog rada u logorima u srednjoj Norveškoj; za sekretara je izabran Gvozden Jovančičević student iz Užica, a za partijskog sekretara nove organizacije Dragomir Dinić, koji je inače bio partijski sekretar u logorima u severnoj Norveškoj.

Oko tri meseca Jugosloveni su ostali u Norveškoj posle završetka rata. Za to vreme politički i kulturni rad su znatno obogaćeni, proširene su partijske i omladinske organizacije, razvijana je sportska aktivnost, pojačan informativno-propagandni rad i drugi oblici masovne aktivnosti. Izdavan je list »Rad u slobodi« i nedeljni časopis »Slobodna zora«. Održavana su predavanja, politički časovi, kulturne priredbe. Uspostavljena je veza sa Jugoslovenskom vojnom misijom u Hamburgu, kojom je rukovodio major Brana Barjaktarević.

U ovom periodu posebno su učvršćene i znatno proširene veze s Norvežanima. Jedan od vidova bile su i kulturne priredbe. Jugosloveni su imali izvanrednu kulturnu ekipu, hor i orkestar; orkestrom je rukovodio učitelj Dragutin Dobrivojević, inače član kulturne grupe Podrinjskog odreda.

Norveška štampa pomno je pratila život i rad Jugoslovena. Posle jednog koncerta pred polazak u domovinu, trondhejski list »Ny tid« je pisao:

»U petak 13. jula Jugosloveni su održali oproštajni koncert u Rotfolu. Oni su imali bogat program s muzikom. Posle svake tačke burno su pozdravljeni.

Jedan norveški predstavnik je na kraju priredbe rekao nekoliko reči u znak pozdrava i zahvalnosti. Kada je pri tome pomenuo da je ranije bilo bojazni kako će se držati »Titovi banditi« posle oslobođenja, i da su »Titovi banditi« najsimpatičniji ljudi koje je ikada sreo, oduševljenom aplauzu nije bilo kraja.¹⁴

Nešto kasnije, publicista Jirgen- Fogt, koji je kasnije postao i predsednik KP Norveške, a za vreme rata logoraš u logoru Falstat, je na jednoj svečanosti, između ostalog, rekao:

»Mi koji smo ovde večeras, moramo da kažemo: svako zlo ima u sebi i nekog dobrog. To zlo — da ste vi bili poslani čak ovamo, daleko od domovine, kao zatvorenici, a sada čekate povratak, učinilo je nama mnogo dobrog — upoznali smo jedan mali, ali snažan narod, za nas jedan novi narod. O vama i od vas smo mnogo naučili. Mi smo dobili nove prijatelje i mislimo najvrednije prijatelje, koje je uopšte moguće dobiti...«¹⁵

Rukovodstvo jugoslovenskih boraca radilo je na tome da se preživeli što pre vrate u domovinu. Kada se osetilo da saveznička misija odugovlači, organizovan je štrajk, o kojem je pisala i norveška štampa, i posle zajedničkog pritiska, saveznička komanda je prihvatila da što pre Jugoslovane transportuje za Jugoslaviju.

Neposredno pred polazak Antifašističko veće je izdalo proglas u kojem se, između ostalog, kaže:

»Period našeg života i rada van domovine završava se. Kroz koji dan ćemo stići u domovinu ranjenu, opljačkanu, razrušenu. Naši zadaci su da po povratku i nadalje budemo odlučni, jedinstveni i disciplinovani i da svojim snagama podupremo herojska nastojanja naših naroda.

Radeći tako mi ćemo još jednom dokazati da nismo prespavali tri i po godine, dokazaćemo da volimo svoju domovinu i da nisu uzaludno pali naši drugovi, koji su ostali da leže u Norveškoj.«¹⁶

Istovremeno je i partijsko rukovodstvo uputilo svim organizovanim članovima okružnicu u kojoj stoji:

»Povezanim drugovima i komunističkim aktivima.

U vezi proglasa, koje je izdalo Antifašističko veće o povratku u zemlju, povezani drugovi i aktivni obaveštavaju se o sledećem:

Povratkom u domovinu ovako organizovan politički rad prestaje.

Zadatak svakog povezanog druga je: da odmah po dolasku u domovinu stavi sve svoje snage na raspolaganje Jugoslovenskoj armiji, odnosno postojećim organizacijama.

Po političkoj liniji na kojoj se dosad radilo, o svim drugovima vodiče se računa. Oni će, međutim, prvenstveno svojim radom u domovini morati dokazati pravo da se uključe u redove najboljih.

Mi smatramo da je naš rad ovde bio plodonosan, uspešan i da će se plodovi tog rada još više odraziti u našoj aktivnosti u domovini... «¹⁷

Ova dva dokumenta su, uz izdavanje dnevnih biltena s vestima, u toku putovanja bila i poslednji pisani akti, završnica jedne široke političke aktivnosti i borbenog puta.

1. Gotovo celokupna jedna partizanska brigada — 1.023 borca i saradnika sa teritorije Užičke Republike iz 10 odreda — zarobljena je u periodu septembar 1941. — maj 1942. i internirana u koncentracione logore u Norvešku.

Ova grupacija živela je pod veoma teškim uslovima terora i imala visok gubitak u ljudstvu — 586 boraca je ostavilo kosti u ovoj zemlji na severa Evrope, da kao večita predstraža naše revolucije bude svedok borbe našeg čoveka za slobodu.

2. Zarobljeni jugoslovenski partizani, internirani u koncentracione logore u Norveškoj, od 1942—1945. godine, nastavili su, u specifičnim logorskim uslovima, rad na liniji NOP-a, uspešno odolevajući svim teškoćama; uprkos velikih gubitaka, sačuvali su moral i dostojanstvo partizanskog borca, visoko držeći zastavu nove socijalističke Jugoslavije.

Borci Uzičke Republike su bili među najaktivnijim i dali nemali doprinos tome.

3. Zarobljeni borci Uzičke Republike, zajedno sa ostalim interniranim borcima iz drugih krajeva Jugoslavije su već u toku 1942. svojim neposrednim prisustvom van granica naše zemlje i držanjem pred fašističkim neprijateljem, radom i vezama, doprineli da se u Norveškoj, Švedskoj i Danskoj sazna istina o narodno-oslobodilačkoj borbi pod rukovodstvom KPJ i draga Tita, znatno pre nego što su zvanična glasila o tome obaveštavala narode tih zemalja. Svakako da je to znatno doprinelo razumevanju za našu narodnooslobodilačku borbu i u drugim zemljama Evrope.

4. I pored teškoća, lutanja i neizvesnosti, organizovane snage, članovi KPJ, kandidati KPJ i članovi SKOJ-a su u svim logorima u Norveškoj, negde ranije, negde kasnije, preuzimali odgovornost za sređivanje odnosa unutar logora, za stvaranje humanijih odnosa, i podnošljivijih uslova za život, za poštenu raspodelu hrane i tereta rada. To je spasavalo živote većem broju ljudi, a jačanjem političkog uticaja, razvijan je intenzivan masovan ideološki, kulturni i obrazovni rad na liniji NOP-a i revolucije.

Borci Uzičke Republike, a posebno članovi i kandidati KPJ i članovi SKOJ-a su u ovome odigrali veoma važnu ulogu.

5. Upravo, zahvaljujući uzornoj unutrašnjoj političkoj organizovanosti, čija su polazišta bili principi NOP-a i jugoslovenske revolucije, moglo se stvoriti poverenje kod norveškog čoveka, koji se na osnovu toga opredeljivao ne samo u simpatijama, već i u zamašnim akcijama pomoći i saradnje, što je dovelo do povezivanja dva narodna pokreta otpora u zajedničkoj antifašističkoj borbi, čak i u uslovima sasvim različitih strategija ta dva pokreta i u uslovima kada jedni o drugima nisu mnogo, pre toga, znali.

6. Grupacija jugoslovenskih zarobljenih boraca u Norveškoj je jedina od svih zarobljeničkih grupacija — a bilo ih je i iz dragih evropskih zemalja — razvila svestrane veze sa Norvežanima da su one dobile trajniji karakter i kasnije ugrađene u međudržavne odnose. O njima se i te kako vodi računa, i u svim istupanjima državnika obe zemlje ističu se te ratne veze kao osnova za razumevanje i saradnju, čak i kao primer drugim zemljama.

Društva prijateljstva u Jugoslaviji i Norveškoj rezultat su želja ljudi obeju zemalja i njihovo formiranje ne predstavlja samo administrativni akt, već orijentaciju na stalno razvijanje međuljudskih kontakata, radi međusobnog bližeg upoznavanja, što svemu daje trajniji humanistički značaj.

U ukupnom obimu jugoslovenske revolucionarne borbe udeo ove grupacije je mali i po broju boraca i po broju žrtava, ali zbog uspešne orijentacije u političkom organizovanju na liniji NOP-a, zbog razvijenog stvaralaštva i maksimalnog korišćenja svih specifičnih okolnosti u kojima se našla, čitava njena aktivnost ostavila je dublje tragove u celini, a nosi i međunarodnu dimenziju, što je od ne malog značaja za nas.

Time se može postaviti teza da je duh Uzičke Republike živio u njenim borcima, čak i na daljinama Severne Evrope, da nije mogao biti uništen ni najbrutalnijim sredstvima, već naprotiv da je — razvejan stvaralaštvom njenih nosilaca — dobijao nove životne oblike i nove kvalitete.

NAPOMENE

¹ Tačan broj još nije utvrđen. Jer su mnogi hapšenici masovno ginuli usput do Norveške, a i u Norveškoj prvih devet meseci boravka, a spiskovi nisu sačuvani.

* Autor je uzeo uslovno ovih deset odreda, smatrajući da su oni delovali neposredno na teritoriji Uzičke Republike, ili su dobijali vojne zadatke vezane za njenu odbranu.

* posle rata snimljen je i film pod nazivom »Krvavi put«, u kooprodukciji Jugoslavije i Norveške, čija je tema stradanje jugoslovenskih interniraca u logorima u Norveškoj.

* Magne Skodvin: Usmeno saopštenje na Simpozijumu »Ustanak naroda Jugoslavije i Evropa«, decembar 1971, Sanu, Arhiv Beograd.

• Isto.

• Josip Broz Tito: Referat na svečanoj sednici povodom 40-godišnjice KPJ, 1969. godine, Politika od 20. IV 1969.

⁷ Norveški kralj Olaf V: Govor na otkrivanju spomenika u Oslu, 30. novembra 1976. godine, Politika, 1. XII 1976. strana 3.

■ Istorijat logora u Norveškoj; Zbornik sećanja: Otpor u žicama izdanje Vojnoizdavačkog zavoda, 1969.

• Ljubo Mladenović: Logori u Norveškoj; Zbornik: Otpor u žicama, izdanje Vojnoizdavačkog zavoda 1969, knjiga I, str. 742.

** Portrete je u severnoj Norveškoj radio Dragoljub Vuksanović, inače Uzičanin, a u srednjoj Norveškoj Mileta Vltorović, kosmajski partizan.

^u Arne Langvik Hansen i Ljubo Mladenović: Prijateljstvo u nevolji, Monografija Jugoslavija—Norveška, izdanje BIGZ-a, Beograd, 1974, str. 337.

Izjava Petra Krasulje, sekretara parlamentarne delegacije u Norveškoj 1962, data autoru ovog napisa. Izjava u arhivi autora.

ⁱⁱ Arne Langvik Hansen, Izveštaj o stanju u logoru Jugoslovena na Polarnom krugu, arhiva autora priloga.

⁴ Ny Tid, Trondhjem, 14. jul 1945.

⁷ Ny Tid, Trondhjem, 13. avgust 1945.

¹⁸ Ljubo Mladenović: Logori u Norveškoj, Zbornik: Otpor u žicama, Vojnoizdavačkog zavoda, Beograd, 1969, str. 750.

¹¹ Logori u Norveškoj, Zbornik sećanja: Otpor u žicama, Vojnoizdavački zavod, 1969, Beograd, str. 750.

GOJKO ŠKORO, profesor

UŽIČKI PARTIZANI U KONCENTRACIONOM LOGORU NA BANJICI

Nemačke jedinice veoma brzo su prodirale na Zlatibor. Pripadnici jednog puka nemačke 342. divizije pristizale su teške ranjenike po proplancima i razbacanim kućama na Palisadu i Kraljevoj Vođi (danas Partizanske Vode) 30. novembra,

1. i 2. decembra 1941. godine. »Njih nekoliko stotina¹ bez milosti, bez trunke ljudskog obzira, varvarski je ubijeno i gaženo tenkovima... Neke ranjenike nemački vojnici su stizali, nabijali ih na bajonete pušaka, a zatim ostavljali da umiru u najtežim mukama. Jednu grupu ranjenika Nemci su zatvorili u prostor ograđen bodljikavom žicom, pošto su ih prethodno poskidali do gole kože, i tako gole ostavili da se smrzavaju. Mnoge leševe nastradalih ranjenika okolni stanovnici nalazili su tek u proleće 1942, kada se sneg otopio. Tada se ni po čemu nisu mogli prepoznati. Veliki broj ranjenika ni tada, niti ikada kasnije, nije mogao biti identifikovan... Cele te zime i do pola proleća zlatiborskim prevojima lutali su ljudi iz dalekih krajeva, žene u crnim maramama, nalazili su razbacane ruke, noge, trupove, glave, poneki komad istrulele obuće. Nije se znalo kome je pripadala nađena noga, ruka, okrvavljena bluza...«*

Rukovodstvo Račanskog bataljona Užičkog NOP odreda »Dimitrije Tucović« 16. decembra 1941. donelo je kobnu odluku o raspuštanju ovog bataljona. Dozvolilo je da se svo ljudstvo vrati svojim kućama pod oružjem. Posle nekoliko dana pohapsili su ih četnici i nedićevci i sproveli ih u zatvor u Bajinu Baštu, gde su ih mučili i prebijali pripadnici Srpskog dobrovoljačkog korpusa.

Mrtvog komandanta Užičkog NOP odreda Dušana Jerkovića Nemci i ljotićeveci su doveli s Kadinjače i najpre obesili na užičkoj pijaci, a zatim spalili na Dovarju. Posle nekoliko dana na istom mestu spaljen je mrtav Vukola Dabić, komandant mesta u oslobođenom Užicu.

Posle zauzimanja teritorije Užičke Republike, Nemci su, uz pomoć izdajničkih rulja, počinili nečuvena zverstva, ubili mnoštvo ljudi, opljačkali sela i gradove, posejali na sve strane groblja i oterali u logore na stotine zarobljenih partizana, partizanskih saradnika i pristalica NOP-a, kao i članove njihovih porodica.

Nemci su imali u planu iseljavanje partizanskih porodica, kao i ostalih nepouzdatih elemenata. To se vidi iz izveštaja operativnog odeljenja opunomoćenog komandanta u Srbiji od 5. decembra 1941, upućenog komandantu oružanih snaga na Jugoistoku, u kome, između ostalog, piše: »U zimu se namerava da celokupno stanovništvo ustaničkih područja provere specijalna odeljenja uz saradnju jedinica. Još se razmatra pitanje iseljavanja žena i dece ustanika, kao i ostalih nepouzdatih elemenata. Smatra se da nema smisla da ti ljudi ostanu u Srbiji južno od Dunava. Za njihovo prebacivanje u Banat postoje za sada još teškoće u pogledu smeštaja, snabdevanja i čuvanja.«⁵

Zatvori su postojali u svakom gradu, a u većim mestima bilo ih je i više. Tako, na primer, u Užicu je bilo šest zatvora, a najveći među njima nazivan je

Centralni zatvor, gde su nadzor neposredno vršili Nemci. Samo kroz ovaj Centralni zatvor u Užicu, od 16. januara 1942. do 20. septembra 1944. prošlo je 2.831 lice. Međutim, ova brojka nije sasvim tačna, jer je veliki broj ljudi dovođen u ovaj zatvor i ubrzo odvođen na streljanje.

Hapšenjem i upućivanjem zatvorenika u koncentracioni logor na Banjici bavile su se razne okupatorske i kvislinške vojne i policijske organizacije i ustanove: Vermaht, SS, Gestapo, Feldkomanda, OKP, AK i TOT. Uhapšena lica slale su i srpske ustanove i organizacije koje su saradivale s okupatorom: Uprava grada Beograda (specijalna policija), Ministarstvo unutrašnjih poslova, okružna i sreska načelstva, predstojništva gradske policije, Srpska državna straža (preki sudovi), Srpski dobrovoljački korpus (SDK), žandarmerija i štabovi četničkih odreda.

Sef Srpske državne bezbednosti Dragi Jovanović, 7. oktobra 1942. uputio je pismo Komandi javne bezbednosti, Predsedništvu Ministarskog saveta (inspekcione odeljenje), Komandi Srpske državne straže, Štabu Srpskih dobrovoljačkih odreda, Glavnom četničkom štabu u Nišu, delegatu Glavnog četničkog štaba pri Predsedništvu Ministarskog saveta, Upravi grada Beograda (Odeljenje specijalne policije) i svim okružnim načelnicima, u kojem, pored ostalog, piše:

»1. Upućivanje pojedinih lica u koncentracione logore vršiće samo i jedino nadležne policijske vlasti, odnosno do njihovog konačnog formiranja u cei oј zemlji sadašnje političko upravne vlasti (okružni i sreski načelnici i predstojništva policije, kao i uprava grada Beograda).

2. Prilikom upućivanja ovakvih lica u sprovodnom aktu mora tačno da bude izneto sledeće: ... g) jasno i određeno mišljenje sa predlogom nadležne policijske odnosno političko-upravne vlasti o krivcu i delu, kao i o tome koliko dotično lice treba da ostane u koncentracionom logoru.«⁴

Prilikom osnivanja okružnih načelstava u okupiranoj Srbiji početkom 1942, formirani su preki sudovi pri komandama SDS (Srpske državne straže), kao i pri raznim legalnim četničkim odredima. Ti preki sudovi osuđivali su na smrt, ali su osuđena lica preko Uprave grada Beograda upućivali u koncentracioni logor na Banjici, gde su kasnije streljani.⁵

Na Banjicu su upućivani i taoci. Uzimanje talaca na okupiranoj teritoriji naredio je komandant 2. nemačke armije fon Vajks još 24. aprila 1941. godine.

Nemački komandant Srbije obavestio je komandanta Jugoistoka da je 19. oktobra 1941. izdao naredbu br. 897/41, u kojoj se, pored ostalog, kaže:

»U svim mestima Srbije u udarnoj akciji kao taoce treba uhapsiti sve komuniste, kao takve sumnjive muške stanovnike, sve Jevreje, jedan izvestan broj nacionalističkih i demokratski nastrojenih stanovnika. Ovim taocima i stanovništvu saopštiti da pri napadu na nemačke vojnike i folksdojčere, taoci će biti streljani.«⁶

Naredbe za hapšenje talaca izdavane su više puta u toku okupacije.

Srpske kvislinške vlasti su se plašile da koncentracioni logori ne postanu škole za komuniste i zbog toga su insistirali da se za svako lice napiše tačno zašto se upućuju u logor. To se vidi iz zapisnika s konferencije članova srpske vlade s okružnim načelnicima, održane 5. februara 1942. U tom zapisniku stoji da su naoružani odredi u prvom redu, a potom nemačke vlasti, upućivali uhapšena lica u Beograd i Smederevo, ne dajući podatke zašto se ti ljudi upućuju. »Tako se desilo da su najopasniji komunisti, politički komesari, sedeli zajedno s potpuno nevinim licima, te je nastala opasnost da logori postanu škole za komuniste... Na predlog upravnika grada Beograda Dragog Jovanovića okružni načelnici treba da dođu u koncentracioni logor na Banjici i da označe eminentne komuniste.«

Svi oni koji su se nalazili u logoru na Banjici bili su podeljeni u četiri kategorije: prva kategorija oni koji su određeni za streljanje, druga oni koji ostaju u logoru, treća oni koji se šalju okružnim načelnicima i četvrta kategorija — koji se puštaju na slobodu.⁷

Bez obzira na kategorizaciju, nijedan zatočenik na Banjici nije mogao da bude manje ili više siguran u svoj život, jer, kada se radilo o masovnim streljanjima, nije se uzimala u obzir kategorizacija zatvorenika. Tako, na primer, iako

druga i treća kategorija nije bila osuđena na smrt, dešavalo se nekoliko puta da su one služile kao dopuna kada bi ponestalo zatvorenika prve kategorije. Čak se dešavalo i to, da su posle većih akcija u kojima je poginuo izvestan broj nemačkih vojnika, skupljali s ulica slučajne prolaznike, dovodili ih na Banjicu, a odmah zatim odvodili na streljanje u Jajince.

Sef Srpske državne bezbednosti Dragi Jovanović usvojio je, 16. septembra 1943, predlog Svetozara Vujkovića, upravnika koncentracionog logora na Banjici, da se zatvorenici logora mogu zadržati u logoru i po isteku kaznenog roka.⁸

Takođe, postoje dokumenta, prepiska između Bečarevića i Vujkovića o puštanju zatvorenika na slobodu. Bez odobrenja Specijalne policije niko se iz logora nije smeo pustiti, bez obzira što mu je kazna po rešenju bila istekla.⁷

Među prvim zatvorenicima na Banjici bili su Dragoljub Đorđević (pod rednim brojem 38), sekretar Sreskog komiteta KPJ u Požegi, Milutin Smiljanić (pod rednim brojem 11), profesor i Mitra Mitrović. Dragoljub Đorđević je uhapšen 24. juna 1941. i doteran na Banjicu 9. jula 1941. a streljan 9. marta 1942. godine.

Milutin Smiljanić, rodom iz Ravni, opština Užice, bio je član KPJ od 1932. godine i član Mesnog komiteta KPJ u Čačku. U Zemunu je okupio oko sebe Mitu Igumanovića, Petra Stambolića, Momira Boškovića, Miloša Minića, Slobodana Penezića i druge studente iz užičkog kraja. Uhapšen je 23. juna 1941, doteran na Banjicu 9. jula, a streljan 17. decembra 1941. godine.

Mitra Mitrović je učestvovala u raznim akcijama radničkog i studentskog pokreta, naročito u antifašističkom pokretu žena u okviru Narodnog fronta. Na Banjicu je doterana 16. jula 1941. U subotu, 26. jula 1941, sprovedena je s Banjice u policijsko odeljenje bolnice u Vidinskoj ulici u Beogradu. Nekoliko dana kasnije, grupi zatvorenica, među kojima je bila i Mitra, pošlo je za rukom da uz pomoć partijske organizacije pobegnu iz bolnice.

Posle prve neprijateljske ofanzive i pada Užičke Republike, naglo su se počele puniti sobe Banjičkog logora.

Prvi veliki transport iz užičkog kraja stigao je na Banjicu 26. decembra 1941. U tom transportu bilo je oko 500 lica, među kojima su bili zarobljeni partizani, članovi njihovih porodica, saradnici NOP-a itd. Među ovim zatvorenicima bio je i Rajko Ječmenica, 15-godišnji krojački radnik, zajedno s ocem Radosavom, opančarom, čija su dva brata, odnosno sina, Milivoje i Milosav, bili borci Užičkog NOP odreda »Dimitrije Tucović«. Rajko se seća tih dana i kaže:

»Pred odlazak u koncentracioni logor na Banjici dovedeni smo u veliku salu Skupštine opštine u kojoj smo saslušani radi davanja potrebnih podataka, a kasnije raspoređeni u grupe od po 25 ljudi i raspoređeni po ćelijama, u kojoj je jedva moglo da stane desetoro. Dvadeset šestog decembra 1941. Nemci su nas postrojili pred hotelom »Zlatibor« i kolona je bila... velika. Očekivali smo da nas vode na streljanje u Krčagovo. U međuvremenu smo se dogovorili, ukoliko kolona krene prema Dovarju, da kod kafane »Mali Pariz« počnemo da bežimo, pa ko ostane živ. Međutim, kolona je skrenula udesno prema železničkoj stanici i mi smo se u roku od pola časa našli u zatvorenim vagonima. Putovali smo ceo dan do Beograda i naša kompozicija je zadržana na Senjaku.«¹⁰

Ljubomir Mladenović u svojim sećanjima piše:

»Sa mnom u transportu iz Užica je sproveden i Slobodan Sekulić, komandir Prve užičke čete (početkom oktobra 1941. godine postavljen je za komandanta Užičkog bataljona — prim. G. S.). Kada su nas doveli na Senjak onda su Nemci formirali veliku kolonu. Bili su naredili da se postrojimo po osam, a na čelu kolone, sam, napred, u šinjelu, s ranjenom rukom išao je Slobodan Sekulić.«¹¹

Sa ovom grupom oterana je i Cveta Dabić, radnica tekstilne fabrike u Užicu i član Okružnog komiteta KPJ.

Devetnaestog februara 1942. u koncentracioni logor na Banjici doterana je druga veća grupa partizana iz užičkog kraja, u kojoj je bilo najviše drugova iz Bajine Bašte, bivših boraca Račanskog bataljona.

Desetog marta 1942. opet je dovedena veća grupa zarobljenih boraca Užičkog odreda, kao i veći broj saradnika i simpatizera NOP-a. U ovoj grupi bio je i Rajak

pavićević, prvi komandant mesta u slobodnoj Bajinoj Bašti, u jesen 1941, a zatim komandant Račanskog bataljona, a i Miloš Radosavljević, učenik 4. razreda gimnazije u Užicu, koji u svojim sećanjima, pored ostalog, piše:

»Iz Užica smo transportovani 9. marta 1942. Transportovani smo vozom i 10. marta smo stigli u Beograd. Usput izvesno vreme zadržani smo na stanici u Čačku pošto su partizani bili digli prugu u vazduh i saobraćaj je bio prekinut. Na stanici u Čačku stajali smo četiri sata. U mom vagonu su bili oni koji su uglavnom bili osuđeni na smrt. Tu na stanici, dok je voz stajao, pevali smo partizanske pesme, a pošto je bilo mnogo naroda na stanici, stražari su počeli da viču na nas, a onda su naše vagona zakačili za lokomotivu i prebacili nas dalje od stanice, na neki sporedan kolosek... Kada smo stigli na Banjicu sačekao nas je Vujković... Sećam se da je Vujković nekoga šamarao«.¹²

Užički kraj nije bio siguran za okupatora i domaće izdajnike. To se dobro vidi iz izveštaja četničkog kapetana Milorada Mitića, koji šalje izveštaj svome komandantu 23. oktobra 1942. godine, u kojem, između ostalog, piše:

»Račanski srez je malo nesiguran. On nam ni ranije nije mnogo dao, već više komunistima ... Užice posle Beograda najopasniji osinjak.«¹³

Koncentracioni logor na Banjici bio je ustanova u kojoj su primenjivane metode za fizičko, moralno i psihičko uništavanje kod zatvorenika svega revolucionarnog, oslobodilačkog i rodoljubivog. Sva sredstva mučenja i svi oblici ubijanja zatvorenika dolazili su do svog punog izražaja.

O postupku prema zatvorenicima nije postojao nikakav službeno propisani pravilnik. Sam upravnik logora Svetozar Vujković zaveo je takav kućni red i disciplinski postupak kojim se ponižavalo ljudsko dostojanstvo, lomila fizička i duhovna snaga.

Zamenik komandanta logora Petar Kriger i upravnik logora Svetozar Vujković na razne načine sadistički su mučili zatvorenike a za to im je bio dovoljan i najmanji povod. Za njima su se povodili stražari, ključari i drugi. Bila je uobičajena pojava da neko od njih upadne u sobu s motkom, pendrekom ili gvozdenom polugom kojom su se zatvarala vrata i da počne da udara po zatvorenici. Tako su ljudi, ni krivi ni dužni, bili nemilosrdno premlaćivani do besvesti.

Postupak prema zatvorenicima prilikom saslušavanja bio je veoma surov. Dvadesetogodišnji učenik 4. razreda užičke učiteljske škole Ljubomir Mladenović, priča o tome:

»Posle nekoliko dana nastalo je prozivanje. Jednog po jednog odvodili su u jednu sobu na prvom ili drugom spratu ...

Kada je jedan od agenata viknuo da uđem u sobu pošao sam kroz vrata. Tada se na moju glavu spustio jedan pendrek. Kada sam se okrenuo na tu stranu, dočekao me je udarac drugog pendreka, pa trećeg. Uhvatio sam se rukama za glavu i udarci pendreka su pljuštali. Niko me ništa nije pitao, samo su me tukli pendrecima. Tada je neko viknuo: »Dosta!« Dok su me tukli ja sam bio sagnuo glavu. Kada su prestali ja sam je podigao i video dva civila s jedne i s druge strane vrata«.¹⁴

Pošto su mu pokazali fotografiju sa proslave oktobarske socijalističke revolucije u Užicu 7. novembra 1941. na kojoj je i on bio s petokrakom zvezdom na kapi i puškom o ramenu, pitali su ga da li je i on na slici. Pošto je rekao da jeste, ponovo su ga počeli tući pendrecima po glavi.

»Ne znam šta se dalje dogodilo, tek mene su bili doneli u sobu. Glava mi je bila otekla od udaraca. Otac me je prihvatio i stavio mi hladne obloge. Pogledao sam okolo da vidim druge koji su bili vođeni na saslušanje... Uglavnom svi mladi, na koje su sumnjali da su bili u partizanima, ležali su sa oblogom preko glave«.

U Banjičkom logoru je bilo i nekoliko hiljada dece. Taj podatak govori najbolje kakva je bila prava priroda nemačkog fašizma.

»U podrumima Banjičkog logora, u sobama u koje nikada nije dospelo ni pramen sunčevog traka, na hladnom i vlažnom betonu, živela su i mnoga deca;

živela su ne dugo, ne nedelje i mesece, samo dane i časove. Niko nije tako brzo odlazio na svoja poslednja putovanja kao oni».¹⁶

Život na Banjici fizički, moralno i psihički ubijao je čoveka. Velibor Gligorić je veoma lepo opisao fizičko i psihičko stanje Milenka Topalovića, krojača iz Bajine Bašte, inače, bivšeg političkog komesara Račanskog bataljona:

»Kad idemo na rad prolazimo pored podrumskih rešetaka sobe broj 3, kroz rešetke pozdravlja me Milenko Topalović, onaj krojački radnik iz Bajine Bašte. Lice mu svakog dana vene, žuti. Izraz je smiren, ali nekako duboko bolan. Sve mi više liči na slike mučenika sa vizantijskih ikona... Lice Topalovića sve je svelije, bore istaknute, pogled sve dublje uvučen u se».¹⁷

Ishrana je bila vrlo slaba, očajna. Zbog ovakve slabe ishrane javile su se i mnoge bolesti. Izmučeni i izgladneli zatvorenici morali su tražiti izlaz u toj situaciji, a to je, da se što manje kreću. Zato su obično ležali ili sedeli. Za vreme leta to nije bio nikakav problem, ali za vreme zime, kada su nastupili mrazevi, jedini spas od smrzanja bilo je kretanje. Bilo je slučajeva da pojedini zatvorenici, koji su bili toliko iscrpljeni glađu, nisu bili u stanju da naprave ni najmanji pokret da bi se zagrejali.

Tokom 1942. godine vladala je i glad u logoru. Tek 1943. godine dozvoljeno je primanje paketa. Najveće koristi od paketa imali su upravnik logora Svetozar Vujković i njegov pomoćnik Carapić, koji su međusobno delili ono najlepše iz njih. Hleb, koji su zatočenici najželjnije očekivali, su obično uzimali i davali svinjama koje su hranili u logoru. Tako su zatvorenici od paketa koje su dobijali od svojih, dobijali možda samo jednu trećinu.

U sobama se sve kolektivno delilo. Da to upravnik logora Vujković ne bi primetio, kolektivi su bili sasvim mali. Dvojica koji su dobijali pakete uzimali bi trećeg kome paketi nisu slati.

Vrlo brzo došlo se do saznanja da pojedinačna pomoć ne znači mnogo. Zato su se još vrlo rano u nekim sobama počeli formirati kolektivi za ishranu. Ti kolektivi posle su formirani u svim sobama. Izabrani »komesari« delili su hranu kojom su raspolagali i onima koji su primali pakete i onima koji ih nisu dobijali. Uprava logora je to smatrala kao veliki prekršaj, i zbog toga su primenjivane teške kazne: batinanje, a ponekad i zabrana primanja paketa.

KULTURNO-PROSVETNI I POLITIČKI RAD

Mnogi zatvorenici na Banjici bili su svesni toga da žive u periodu velikih revolucionarnih promena, uočavali su da je blizu slom fašizma i da će radnička klasa u nekim zemljama Evrope visoko dignuti crvenu, proletersku zastavu i preuzeti političku vlast u svoje ruke. Mnogi logoraši su nastojali da između sebe uspostave takve odnose koji će biti zasnovani na principima uzajamnog poverenja, drugarstva i ljubavi prema čoveku. Negovanje drugarstva, razvijanje ljubavi prema zajednici, kolektivu, mržnja prema okupatoru i domaćim izdajnicima, razvijanje ljubavi prema čoveku, suzbijanje nehumanosti i sebičnosti koju je name-
tao fašizam, to su bile pozitivne osobine koje su krasile uzornog borca, logoraša. Najsvesniji zatvorenici, komunisti, nastojali su da se takve pozitivne osobine razvijaju kod što većeg broja logoraša.

Najomiljenija rasonoda zatvorenika u Banjičkom logoru bile su logorske priredbe. Čak i u sobama smrti održavane su priredbe, iako je zatvorenike sutradan čekalo streljanje. Možda će neko zapitati: Zar se i u sobama smrti tražila rasonoda i vaspitavalo, kada će život biti ugašen posle nekoliko desetina časova? Da. Te logorske priredbe nisu bile samo kulturna rasonoda, zabava, već su one uli vale veru u dane koji dolaze, u dane koji donose slobodu!

Kulturne priredbe tokom vremena dobij ale su sve organizovaniji karakter. Program je bio veoma bogat, počevši od logorskog »vrapca« i recitovanje stihova naših i stranih pesnika, do dobro uvežbanih horova i pozorišnih komada.

Dušan Drča, pišući o priredbama u sobi smrti, ističe:

»Teško je bilo nabavljati stvari za prikazivanje i sprovođenje rad u toj sobi u koju su bili ubačeni špijuni! A raditi se moralo. U tom radu ne mogu zaboraviti Miodraga Jakovljevića, seljaka književnika, dake Miluna Živica (Zilića, učitelja iz Užica — prim. G. Š.) i Viadana Zeravčića (učitelja iz Užica — prim. G. Š.), geometra Marka Radovića, Mitra Obradovića, seljaka iz Dubona, Vladu Čobanovića, krojača, našeg poznatog šampiona boksa«.18

Miloš Radosa vi jević, bivši đak užičke gimnazije, u svojim sećanjima priča o kulturnom životu u logoru, između ostalog, i sledeće:

»U sobi smo imali nekog Mišu »cirkusana« koji je znao da govori »iz trbuha«. Mi smo imali i neku italijansku uniformu... i mi smo je prepravili, napravili nemačku kapu sa »hakenkrojem«. Takođe smo napravili čizme od kartona i sve smo to obukli Miši. Iza bine jedan glas je govorio: »Nemačka vojna sila 1941. godine«. Tada se čula arija »Lili Marlen«, a Miša je pravim pruskim korakom prošao preko bine. Tada je glas objavio: »Nemačka vojna sila 1942«. Miša je marširao umornim korakom. Kada je glas objavio: »Nemačka vojna sila 1943. godine«, Miša se pojavio noseći odelo pod Miškom, okrećući se levo, desno, a onda je brzo skinuo kapu i sakrio pod mantil. Tada se iza bine pojavila jedna grdosija, to je bio neki Crnogorac, geometar, sa titovkom na glavi i sa petokrakom zvezdom i uhvatila Mišu za vrat, podigla ga, i on se koprcio u vazduhu«.19

Nesumnjivo je da su takve i slične priredbe svojom sadržinom podizale duh kod logoraša, bodrile ih da izdrže u surovijoj i neravnopravnoj borbi.

Zatvorenici su se udruživali po grupama u kojima su se vodile diskusije o raznim političkim i drugim događajima u našoj zemlji i u svetu. Pojedinci su pričali o svojim raznim doživljajima iz NOB, o pojedinim događajima iz radničkog pokreta, o herojskom držanju pojedinih drugova na robiji pre rata itd.

U jesen 1943. kružoci su prerastali u prave logorske univerzitete. Na tim kružocima držana su predavanja ili se vođene diskusije o raznim pitanjima iz marksizma, društvenih nauka, čak su držani i časovi stranih jezika! Polaznici časova stranih jezika bili su veoma uredni u pohađanju časova, a među njima je bilo i onih zatvorenika koji su bili svesni da će biti osuđeni na smrt ili čak i onih kojima je bilo saopšteno da su osuđeni na kaznu smrti streljanjem.

Na sastancima kružoka bilo je i takvih tački na dnevnom redu, kao što su kritika i samokritika. Na taj način su se kod pojedinaca otklanjale pojedine slabosti, kao što su: gubljenje nade i vere u budućnost, ravnodušnost, sebičnost, nedostatak kolektivnog duha itd. Veoma značajno mesto imalo je pitanje držanja pred klasnim neprijateljem. Takođe, moralo se politički delovati protiv onih pojedinaca, koji su se, da bi sačuvali sopstvenu kožu, stavili u službu neprijatelja.

Bilo je čak slučajeva da su u pojedinim sobama bili formirani partijski aktivisti čiji je zadatak bio da se pojača politički rad u logoru, povežu izolovane grupe i aktivisti u logoru, objedine njihov rad, da se otklanjaju razne teškoće i slabosti koje se javljaju kod pojedinaca u određenim situacijama itd.

Mihailo Mijo Jovanović, advokat iz Bajine Bašte, tvrdi da je u njegovoj sobi (broj 4) postojala i partijska ćelija još krajem decembra 1942. godine:

»Sa mnom na Banjici bio je i drug Milutin Stojić, zvani Ciča, iz Čačka. To je bio vrlo ozbiljan drug i dobar komunista. Ne znam da li je bio u Okružnom komitetu u Čačku, ali mi smo ga tako tretirali, jer nam je na njega skrenuo pažnju Mile Ivković. U decembru mi smo organizovali našu ćeliju. U ćeliju su ušli Milutin Stojić, Petar Radaković, student, ja i Mile Ivković, iako je on bio »slobodnjak«. Tada smo birali sekretara. Ja sam predložio druga Stojića. Međutim, on je rekao: »Ti poznaješ više ljude, više si povezan s njima i ja predlažem da ti budeš sekretar«. I tako sam ja bio sekretar ćelije.

Naš osnovni cilj je bio da se povežemo s ostalim sobama preko slobodnjaka, da doznajemo vesti, da pomažemo drugovima koliko je moguće, da na sastancima... razgovaramo o opštim stvarima, o situaciji, pre svega, u logoru i po sobama, o pomoći ljudima ... Zene su nam svakodnevno prenosile vesti... Veza preko slobodnjaka i veza znacima funkcionisala je odlično«.20

Partizanske pesme brzo su dospedale u logor, tako da su, po svojim borbenim pesmama, bili zastupljeni svi krajevi Srbije, a i drugi delovi Jugoslavije. Novo-

došli zatvorenici donosili su pesme svojih krajeva. Pored partizanskih pesama mnogo su se pevale ruske revolucionarne pesme i pesme nastale u predratnim koncentracionim logorima i zatvorima, kao što su »Bilećanka« i »Mitrovčanka«. Te pesme su se prenosile iz jedne sobe u drugu, tako da su se pevale u celom logoru.

I u logoru je spevano nekoliko pesama. Najpoznatija među njima je, svakako, »Banjićanka«, koja se pevala i u najtežim trenucima. Autor te pesme je Mileta Milanović, bivši učenik učiteljske škole u Užicu, politički komesar 3. čete 4. bataljona 2. proleterske brigade NOVJ, koji je sticajem raznih okolnosti stigao na Banjicu. Mileta Milanović je spevao »Banjićanku« nekoliko nedelja pre streljanja. »Banjićanka« je pevana po ariji »Mitrovčanke«. Postoji jedan tekst »Banjićanke«, objavljen u knjizi »Banjica«, koju je izdao Istorijski arhiv Beograda, ali postoji i »Banjićanka« s više strofa, dok je refren duži za dva stiha i neke reči izmenjene. Taj tekst »Banjićanke« naveden je u sećanjima Milutina Radojevića, bivšeg logoraša na Banjici. Tekst »Banjićanke« u celini glasi:

*»Kroz rešetke sunce greje,
Napolju je divan dan,
Plavo nebo ko da žali,
Sloboda je za nas san.*

*Mi smo teški zatočnici
U logoru na Banjici.
Mi smo teški zatočnici
U logoru na Banjici.*

*U logoru na Banjici
Leži deci otac njen.
Majka videt čedo neće
Streljan joj je mili sin.*

*Ćute, trpe zatočnici
U logoru na Banjici.
Cute, trpe zatočnici
U logoru na Banjici.*

*Za sudbinu našu kletu
Znade skoro ceo svet.
Što volimo zemlju našu
I moramo zato mret.*

*Cute, trpe zatočnici
U logoru na Banjici.
Cute, trpe zatočnici
U logoru na Banjici.*

*Napolju se plotun čuo
Mrtav pao nam je drug.
Al' nek znadu izdajnici
Vraćaćemo krvav dug.*

*Vraćaće ga zatočnici
Iz logora na Banjici.
Vraćaće ga zatočnici
Iz logora na Banjici.*

*Sa Banjice svakog dana
Na stratište vode nas.
S pesmom pada drug do druga
Rad' naroda rodnog spas!*

*Tako ginu zatočnici
U logoru na Banjici.
Tako ginu zatočnici
U logoru na Banjici.*

*Iz logora pale žrtve
Drugom će svetiti,
A najviše od njih svijju
Svetićemo sutra mi.*

*Svetiće ih zatočnici
Iz logora na Banjici.
Svetiće ih zatočnici
Iz logora na Banjici.*

*Iz bosanskih naših šuma
Ječi gromak, silan glas:
Hej, drugovi, na Banjici,
Samo hrabro, eto nas!*

*Samo hrabro zatočnici,
U logoru na Banjici.
Samo hrabro zatočnici,
U logoru na Banjici».*

Po kazivanju Milutina Radojevića, posle odvođenja na streljanje Mileta Milanovića, njegovi drugovi logoraši su još dodali jednu strofu i refren koji glase:

*»Ovu pesmu spevao je
Mileta Milanović.
Za slobodu svog naroda
Pao je taj vrli tić.*

*Svetiće ga zatočnici
Iz logora na Banjici.
Svetiće ga zatočnici
Iz logora na Banjici».***

Sem »Banjičanke«, Mileta Milanović je spevao još nekoliko pesama, od kojih je sačuvana samo »Omladinska banjičanka«.

Pojedini zatvorenici u logoru stvarali su ratne rukotvorine želeći, na taj način, da ostave uspomenu svojim najbližim.

Redovi zatočenika su se proređivali, ali sei daljestvaralo, vezle se maramice sa rešetkama, pticom kao simbolom i glavom koja gleda u slobodu, vezom ispisivana imena, poruke, ili zgrada logora sa kulama. Neki zatvorenici su se isticali po crtežima i duborezačkim radovima, muštiklama, maramama itd., pojedinci su imali izuzetan smisao da se svojim radovima i njihovom lepotom suprotstave samoj smrti.

Neke rukotvorine predstavljale su i umetničku vrednost, ali je njihova najveća i najljudskija vrednost u tome što su to gotovo jedina svedočanstva o njihovom teškom tamnovanju, njihovoj tragediji, i što se iz tih radova sagledava duhovni svet logoraša, njihovi ideali za koje su dali i svoje živote.

Neki zatvorenici, logorski stvaraoci, preživeli su sve torture logora, dok je većina ostala u Jajincima na mrtvoj straži. I Milun Zilić, učitelj iz Užica, našao se u Banjičkom logoru. U jesen 1941. u slobodnom Užicu bio je zamenik komandira Gradske partizanske milicije. Na Banjici je tamnovao više od dve godine i poslednjim transportom s Banjice, 26. septembra 1944, nedelju dana pre rasformiranja Banjičkog logora, transportovan je u zloglasni koncentracioni logor Mauthausen. Iz Banjičkog logora ima jednu dragu uspomenu: tabakeru koju je sam izradio od drveta. Na tabakeri se nalaze dva datuma: 27. avgust 1942. — datum dolaska na Banjicu i 1. mart 1943. — datum kada je poveden na streljanje

ali je vraćen ispred kamiona, jer je bio prekobrajan. Na tabakeri je napisano: »Mama, ako ne ostanem u životu, neka je završe Mile i Dejo«.²²

U »Muzeju ustanka 1941« u Titovom Užicu čuva se jedno retko i veoma potresno svedočanstvo o partizanima iz Bajine Bašte, streljanim na Banjici. To je jedna polusvilena devojačka maramica koju je izvezla omladinka Hada Nikolić, krojačica iz Bajine Bašte, član KPJ od jeseni 1941, uhapšena 1. januara 1942, a osuđena 24. januara 1942. godine na kaznu smrti streljanjem, s tim da se kazna izvrši u koncentracionom logoru na Banjici. Rada je tu maramicu vezla do pred samo streljanje i ostavila je za uspomenu svojoj majci Milki.

Oko izvezenog lika iza rešetaka, očekujući da i nju jedne noći izvedu na streljanje, Rada je krišom svakoga dana vezla imena svojih drugova, pripadnika nekadašnjeg Račanskog bataljona, koji su streljani od maja do avgusta 1942. godine.

Iznad izvezenih rešetaka stoji izvezeno: »Za uspomenu mojoj dragoj mamici od njene ćerke Rade«. A zatim malo niže: »Stalno mislim na vas i čekam da me izvedu«. Na drugom kraju maramice, ispod rešetki, Rađa je nevesto, ali pažljivo, izvezla svojom slabačkom i izmučenom rukom: »Ne tugujte, nisam jedina, mnogi nevini su nastradali«.

Na levoj strani maramice izvezena su imena i početno slovo prezimena (ovde u tekstu dodao sam puno prezime — pri. G. S.) i datum streljanja Radnih drugova i drugarica, partizana i poznanika iz Bajine Bašte. I tako se na ovoj čudnoj i bolnoj devojačkoj maramici, koju je u sumorne logorske noći, krišom, i u očekivanju da je prozovu i izvedu pred uperene cevi pušaka i mitraljeza, na sitnom devojačkom vezu jedne dvadesetogodišnje krojačice i kćerke jedne pralje, može pročitati tekst koji je rečitiji od svakog dokumenta. On govori o jednom slavnom vremenu kada se ginulo da bi se živelo u slobodi.

Na maramici su ispisana imena sledećih streljanih partizana iz Bajine Bašte:

»9. 7. 1942. Petar J. (Janjušević), Jelena T. (Tadić), Adam T. (Tadić), Mika M. (Milinić), Jovo S. (Sećerinović), Milosav T. (Trišić), Zoran D. (Dakić), Ljubiša N. (Ntnčić), Cvetko J. (Jelisavčić), Lazar J. (Jugović), Čedo J. (Jugović), Neša (nepoznat), Ziko J. (Jelisavčić), Slavomir Đ. (Đorđević), Kikan Đ. (Đenić).

9. 7. 1942. Rajko T. (Tadić), Dragi T. (Trišić).

22. 7. 1942. Calija (Ljubinko).

24. 7. 1942. Aca S. (Stamenić).

27. 7. 1942. Milenko T. (Topalović), Mikoš S. (Stojičević).

29. 7. 1942. Milutin L. (Lukić).

31. 7. 1942. Rajak P. (Pavičević), Branko J. (Jovanović).

7. 8. 1942. Jugović.

12. 8. 1942. Dragutin C. (Čučković), Milomir V. (Veljković)«.

Na maramici nije izvezeno Radino ime.

Dvadesetog avgusta 1942. dželatni su zakucali i na vrata sobe u kojoj je bila i Rada Nikolić. Na rastanku od drugarica jedva je uspela da svoju izvezenu maramicu preda svojoj drugarici Miri Jovanović, iz Bajine Bašte, koja će je kao poruku i poslednji pozdrav predati njenoj majci Milki.²³

Sve torture komande i uprave koncentracionog logora na Banjici nisu uspele da slome moral zatvorenika koji su bili osuđeni na smrt, prisilne radove itd. Naprotiv, u tim i takvim uslovima moral logoraša je još više porastao, podizao duh da se istraje u toj neravnopravnoj borbi. Zatvorenici su veoma brzo došli do saznanja kakve su namere okupatora i domaćih izdajnika. Zato je i porasla njihova svest i otpor, a nadahnuti mnogobrojnim primerima herojskog držanja članova KPJ i drugih rodoljuba, logoraši su postali jedinstvena, borbena, čvrsta i nesalomljiva snaga, puna prkosa, bunta i otpora. Vera u konačnu pobedu ni jednog momenta nije bila dovedena u pitanje. Žene su se pred streljanje svečano oblačile, izvikivale razne parole i pevale borbene i partizanske pesme. Milenko

Topalović, politički komesar i Rajak Pavićević, komandant Račanskog bataljona Užičkog NOP odreda, su od izmučenih logoraša formirali hor koji je pevao borbene i partizanske pesme. U poslednjim minutima pred streljanje Rajak Pavićević je doviknuo svojim dželatima: »Ništa vam ne pomaže, iza nas idu hiljade!«

Interesantan je slučaj Slobodana Sekulića, poručnika bivše Jugoslovenske kraljevske vojske, a u vreme postojanja Uzičke Republike komandanta Užičkog bataljona, koji je bio smešten u sobi broj 17. na Banjici.

»U toku noći došli su gestapovci i predstavnici Specijalne policije Beograda — priča Rajko Ječmenica. Partizane su postrojili, a od Sekulića tražili da svakoga pojedinačno pogleda i da iz stroja izvede sve one koji su bili u njegovoj četi, odnosno bataljonu. Sekulić je prošao pored svakog partizana i na kraju odgovorio gestapovcu da »u stroju nema nijedan njegov vojnik«. Na insistiranje Gestapoa i Specijalne policije da dobrovoljno izađu oni koji su bili sa Sekulićem, jer oni to znaju, samo se prijavio Slović, zvani »Džon«, stao pred Sekulića, stavio mu ruke na rame i rekao gestapovcima: »Ja sam njegov vojnik, ovo je moj komandir!«⁴

Zanimljivo je hrabro držanje uzičkih partizana prilikom susreta na Banjici s Manojlom Koraćem, okružnim načelnikom okruga uzičkog, početkom 1942. godine.

»U toku dana postrojili su nas u jednom hodniku — priča Rajko Ječmenica — i tako smo sačekali dolazak Koraća. Interesantna su dva detalja. Tražio je prvo da vidi Slobodana Sekulića »Timošenka«, kako smo ga zvali u Užicu 1941. godine. Na vratima sobe br. 4. pojavio se Sekulić, koga je Korać sačekao i rekao mu: »Sram te bilo, izdao si kralja, uprljao si epolette koje si nosio kao oficir jugoslovenske vojske, izdao si narod i zato ćeš platiti životom«.

Nešto kasnije u svom govoru Korać se obratio nama i u jednom trenutku rekao: »Braćo, vi koji ovde ležite nevini zbog jedne grupe bandita, bićete oslobođeni. Vi ćete zajedno s nama uzeti pušku i boriti se protiv jedne male grupe bandita, koja je ostala živa i nalazi se na Durmitoru«. Zatim je pitao: »Hoćete li, braćo?« U stroju od 400 partizana, na postavljeno Koraćevo pitanje, čuo se samo jedan glas: »Hoćemo!« Kada je Korać video kakvo je držanje zarobljenih partizana i da je na njegov poziv 400 ljudi ćutalo, bio je poražen.

Besan na sve nas, što je i u logoru doživeo potpuni poraz, kada je spazio »Zunza« Ciganina (Sretena Nikolića — prim. G. S.) svu svoju nervozu i neprijateljsko raspoloženje prema nama iskalio je na njemu. Pozvao ga je da izađe pred stroj i obratio nam se rečima da su nas Jevreji i Cigani doveli u logor i da zato oni treba da plate svojom glavom. Naterao je »Zunza« da mu otpeva pesmu koju je pevao u oslobođenom Užicu 1941. godine idući ulicom sa dva pištolja oko pojasa. U trenutku kada je »Zunzo« počeo da peva Korać je... tražio da ga odmah streljaju, što je kasnije i učinjeno.⁵

Predsednik srpske vlade Milan Nedić je ponudio Sekuliću Slobodanu da bude komandant nekih njegovih odreda, ali je on to odbio.⁶

Nekadašnji borci Račanskog partizanskog bataljona umirali su hrabro. O njihovom držanju priča Nada Stanić:

»U suterenu je bila naročito teška atmosfera... U sobi broj 13. bila je grupa iz Bajine Bašte. Oni su bili u Užicu osuđeni od strane prekog suda i dovedeni na Banjicu gde su likvidirani. Te drugove su izdvajali po dvojicu ili trojicu, upućivali ih prepodne u šesticu, a popodne likvidirali. Pre streljanja uvek su dolazila mrtvačka kola koja su osuđenici gledali, a posle toga bi došao auto sa agentima i žandarmima koji su vršili streljanje...

Zatvorenici grupe iz Bajine Bašte hrabro su umirali... I oni koji su do poslednjeg trenutka verovali da će se izvući iz ovog pakla nisu poklekli pred smrću kad su videli da je sve svršeno.

Cini mi se da je to opšta karakteristika držanja zatvorenika u Banjičkom logoru. Klicalo se Partiji, Titu, Sovjetskom Savezu, Crvenoj armiji itd.

Na nas je to jako delovalo kad smo videle kako hrabro ti ljudi polaze u smrt. To nam je podizalo duh u vreme kad smo već bile načisto da će rat dugo trajati i da će biti još velikih nevolja i stradanja.«²⁷

Nevenka Stamenković-Karakašević se seća likova zatvorenica sa Banjice: Cvete Dabić, tekstilne radnice iz Užica i člana Okružnog komiteta KPJ za okrug užički, Rade Nikolić, krojačice iz Bajine Bašte, člana KPJ od 1941, i Gvozdenije Citić, »Đuzde«, radnice fabrike oružja iz Užica:

»Cvetu Dabić znam iz Užica; dovedena je u logor meseca decembra 1941. godine. Na Banjici je bila kao teški krivac. Bila je vraćena u Užice na saslušanje. Mi smo mislili da će se odande lakše spasiti nego s Banjice. Međutim, kada se ponovo vratila rekla nam je: »Ja sam osuđena na smrt kao i cela naša grupa«.

»Radmila Nikolić streljana je avgusta meseca 1942. godine. Bila je šef krojačke radionice... Sve su se iz njene sobe herojski držale... Smatrali su da će ona pod pritiskom da izda nekoga, ali su se prevarili. Radmila je bila jedna dobra omladinka i o njenom herojskom držanju treba više da se zna«.

»Đuzda« (Gvozdenija Citić — prim. G. Š.) i ona je bila junak. Kada su je pozvali na streljanje... ona je pozdravila pesnicom i uzviknula: »Zdravo!«²⁸

Preživeli zatvorenice iz Banjičkog logora Olga Vasović i Daroslava Vijarović se dobro sećaju dvanaestogodišnjeg partizanskog kurira iz doba Užičke Republike, čije ime još nije poznato, a veoma se hrabro držao u logoru:

»Ovog malog kurira Olga Vasović je znala još od 1941. iz Užica kada je jahao na konju, imao zeleno odelo i drugarice su mu se smejele. On im je tada rekao: »Smejte se vi, ja sam partizanski kurir«. On je decembra meseca uhvaćen. On je bio mali i imao je svega 12 godina«.

»Daroslavi Vijarović je poznato i seća se ovog malog partizanskog kurira koga su vodili u logoru iz sobe u sobu. Vodio ga je Fridrih, i kad ga je uveo u sobu gde je bila Daroslava, on se nasmejao i kazao: »Drugarice, ne bojte se, ja nikog ne poznajem«. Vodili su ga iz sobe u sobu i posle tri dana su ga ubili kod logorske kuhinje iz pištolja«.²⁸

Velibor Gligorić se seća držanja užičke grupe prilikom odvođenja na streljanje:

»Prolazilo je leto u svakodnevnom očekivanju smrti. Likvidirana je užička grupa od koje su većina umirala muški, junački, s poklicima Titu i oslobodilačkoj borbi, poklicima koji su bili njihova sveta uverenja, zanosi njihove mlade, viteške ... prirode«.³⁰

Mileta Milanović je pričao omladincima logorašima o životu partizana, jer je do proboja na Sutješci bio u 2. proleterskoj brigadi. Znao je veliki broj partizanskih i ruskih revolucionarnih pesama, stalno ih je pevao i učio druge da ih pevaju. Streljan je 9. juna 1944. godine, sa jošdesetzatvorenika. Pre odlaska na streljanje okrenuo se svojim drugovima i uzviknuo: »Živela naša borba! Živeo drug Tito! Živela Crvena armija!

Ponašanje Milete Milanovića izazvalo je zaprepašćenje i čuđenje kod Cara-pića, zamenika Svetozara Vujkovića. Cela soba je odgovorila svom drugu Milanoviću: »Živela! Živeo!« Dok su Miletu vodili u »maricu« njegovi drugovi su mu otpevali njegovu »Omladinsku banjičanku«:

*Omladinci logoraši
Na okup ovamo,
Omladinsku banjičanku
Složno zapevajmo.*

*Zapevajmo pesmu borbe
Ovde u tamnici,
I još jednom pokazimo
Sta su omladinci«.³¹*

Zanimljiva je sudbina Radoja Uzunovića, električara, člana KPJ i borca Užičkog NOP odreda. Sest puta je zarobljivan, šest puta je bežao iz ruku nepri-

jatelja, bio u koncentracionom logoru na Banjici, početkom juna 1942. godine s većom grupom jugoslovenskih interniraca, našao se u jednom koncentracionom logoru kraj Beča, u Austriji, odatle beži, hvataju ga četnici kod Obrenovca, ponovo je u zatvoru kod Nemaca, dok se najzad nije našao u koncentracionom logoru Harnaki kod Soluna, u Grčkoj.³²

Radoje Uzunović je pobjegao i iz ovog logora.

»Mjesecima smo čekali vezu i poruku od Uzuna — piše Mihailo Lalić. Solun je bio čvrsto ograđen i dobro čuvan... Grupa zarobljenika koji su radili na nemačkom groblju u Pileji počeo sve češće da donosi glasove o ubijenim Nijemcima. Nijemci su i dalje ginuli. Ponekad nijesu stigli ni da pokupe mrtve...

A iza svega, činilo nam se stoji Uzun, živi Uzun.

Kada je treće bombardovanje Soluna porušilo zidove oko pristaništa, probili smo se nas trojica kroz ruševine... Popeli smo se uz gola sijera brda suncem ispečena, prešli... i oblast Halkidičkih jezera tražeći Uzuna.

Našli smo ga na padini kod crkve sela Arneje — već je ležao u grobu. Nad grobom je bila krstača s natpisom od ljubičastih i crvenih đinđuvastih slova — natpis su napravili odbjegli ruski zarobljenici, Uzunovi drugovi partizani. Na grobu je bilo zasadeni cvijeće, devojke iz sela su zali vale to cvijeće.

— Titov peđa! — rekao je stari seljak raskuštranih brkova — Kalo peđa! Poli kalo peđa! — Titov momak! Sjajan momak! Odličan momak!³³

Tako su se borili i ponašali užički partizani u koncentracionim logorima i ginuli za slobodu

Kroz Banjički logor je prošlo preko 1.500 lica iz užičkog kraja, a od toga više od 400 je streljano.

Moral užičkih partizana bio je na dostojnoj visini, a primeri Slobodana Sekulića, Rajaka Pavićevića, Milenka Topalovića, Rade Nikolić, Cvete Dabić, Gvozdenije Citić »Đuzde«, Milete Milanovića, dvanaestogodišnjeg partizanskog kurira iz Užica, kao i mnogih drugih, mogu poslužiti mladim generacijama kao primer kako se treba držati pred klasnim neprijateljem i kako se gine za slobodu svoga naroda.

NAPOMENE

¹ Tačan broj ranjenika koji su umrli zapisano je samo meseca kasnije nalaženi su leševi

ovomprilikom stradali nemoguće je utvrditi. U matičnim ono Sto je odmah otkriveno i sahranjeno. Puna četiri Ispod snega, a tada je bilo nemoguće ma šta učiniti.

² Radoslav Poznanović, Titovo Užice, Crna zima, rukopis, str. 135—136.

³ Zbornik NOR-a, tom XII, knj. 1, dok. br. 266, str. 721.

⁴ Arhiv Vojnoistorijskog instituta, kut. 24a, fase. 3, dok. 4, fond Nedićeve arhive.

⁵ Dragan Marković, Otpisani, »Sloboda«, Beograd 1974, str. 229.

⁶ Arhiv Vojnoistorijskog instituta, br. reg. 29/1, kut. 27/n, nemačka arhiva.

⁷ Arhiv Vojnoistorijskog Instituta, br. reg. 21/2 — 1, kut. 1.

⁸ Arhiv Okružnog suda u Beogradu: Materijal sa suđenja Bečareviću, Vujkoviću i Gubarevu.

⁹ Odeljenje Specijalne policije, pov. II, br. 1320-IV od 24. 6. 1944, i akta logora Specijalna policija br. 842 od 25. 6. 1944.

¹⁰ Izjava Rajka Ječmenice data autoru.

¹¹ Ljubomir Mladenović, Sećanja bivših zatvorenika logora na Banjici, Istorijski arhiv Beograda, broj 616, str. 4.

¹² Miloš Radosavljević, Sećanja bivših zatvorenika na Banjici, sten, beleške, Istorijski arhiv Beograda, br. 608, str. 3—4.

¹³ Arhiv Vojnoistorijskog instituta, četnička arhiva, Inv. br. 1787.

¹⁴ Ljubomir Mladenović, Sećanja bivših zatvorenika na Banjici, sten, beleške, Istorijski arhiv Beograda, br. 616, str. 13—14.

¹⁵ Isto, str. 14.

¹⁶ Banjlca, izd. Istorijski arhiv Beograda, Kultura, Beograd, 1967, str. 161.

- ¹⁷ Velibor Gligorić, *Kuća smrti*, Prosveta, Beograd, 1952, str. 71.
- ¹⁸ Dušan Drča, *Specijalna policija, Banjica, Jajinci*, Svjetlost, Sarajevo, 1952, str. 29.
- ¹¹ Miloš Radosavljević, *Sećanja bivših zatvorenika na Banjici*, sten, beleške, Istorijski arhiv Beograda, br. 608, str. 12—13.
- ¹² Mihailo—Mijo Jovanović, *Sećanja bivših zatvorenika na Banjici*, sten, beleške, Istorijski arhiv Beograda, br. 609, str. 16—17.
- ¹³ Milutin Radojević, *Sećanja bivših zatvorenika na Banjici*, Istorijski arhiv Beograda br. 649, str. 10—12.
- ¹⁴ «Tabakera se danas nalazi kod Zilića.
- ¹⁵ dr Stevan Ignjić i Stojadin Obradović, *Bajina Bašta*, monografija, Zavod za izdavačku delatnost Filip Višnjić, Beograd, str. 115.
- ¹⁶ Izjava Rajka Ječmenice.
- ¹⁷ Isto, str. 3—4.
- ¹⁸ Zbornik NOR-a, tom II, knj. 2, dok. br. 69, str. 118.
- ¹⁹ Nada Stanić, *Sećanja bivših zatvorenika na Banjici*, sten, beleške, Istorijski arhiv Beograda, br. 205, str. 15, 36—37.
- ²⁰ Nevenka Stamenković Karakašević, *Izjave živih o logorima*, grupa »Beograd—Rakovica«, Istorijski arhiv CK KPS, br. 11, 378, str. 3.
- ²¹ Sećanja Olge Vasović i Daroslave Vijarović, sten, beleške, Istorijski arhiv Beograda, br. 599, str. 4.
- ²² Velibor Gligorić, *Kuća smrti*, str. 73.
- ²³ Banjica, izd. Istorijski arhiv Beograda, str. 123.
- ²⁴ Radoslav Poznanović, *Neustrašivi momak*, *Maj* — omladinski list, Titovo Užice, br. 9, od 1. aprila 1973, str. 6—7.
- ²⁵ Mihailo Lalić, *Pavlomela, ognjem izgorjela*, »Otpor u žicama«, knj. 1, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1969, str. 699—700.

Dr ENVER REDŽIĆ

FAKTOR TRADICIJE U SVJETLU POJAVE I ZNAČAJA UŽIČKE REPUBLIKE

Ovaj prilog nema pretenzija da razmatra ni svu istorijsku literaturu o Uzičkoj Republici, niti sve aspekte i komponente Uzičke Republike. Isto tako ne pretenduje na to da daje ocjenu rezultata naše istorijske nauke o tom značajnom razdoblju NOR-a protiv fašističkih okupatora i njihovih kvislinških saveznika u Srbiji, odnosno u Jugoslaviji. Za takav poduhvat bilo bi nužno da se izuče kompleksna zbivanja koja su opredijelila nastanak Uzičke Republike, kao i cjelokupna istoriografska literatura koja se odnosi i na pojedine događaje od značaja za pojavu Uzičke Republike, i na integralnost ovoga razdoblja. Otuda slijedi dvojaka ograničenost ovoga rada: to je ograničenost naučno-istorijske literature na koju se u ovom radu oslanjamo i ograničenost samog predmeta koji čini temu ovoga priloga. Korišćena literatura biće naznačena u toku samog rada, a u pogledu predmeta opredijelili smo se — držeći se istorijske literature — da razmotrimo ulogu i značaj istorijske tradicije, odnosno istorijskih tradicija koje su došle do izražaja u oružanom ustanku protiv fašističkog okupatora i u nastanku Uzičke Republike, kao i u suprotstavljanju ustanku i podrivanju ove Republike. Očigledano, riječ je o dvjema sukobljenim tradicijama, u kojima se, u stvari, izražava sukob društvenih snaga suprotno opredjeljenih u odnosu prema fašističkoj okupaciji zemlje.

Iako se pojava i trajanje Uzičke Republike ne mogu kruto smjestiti između dva poznata datuma — oslobođenja Užica (24. septembar 1941.) i njegovog napuštanja (29. novembar 1941.) — jer se radi o veoma živom, izrazito revolucionarnom istorijskom procesu, u kojem, tako reći, svaki dan obiluje revolucionarnim događajima — ipak smo upućeni da se u ovom prikazu držimo tog okvira i da iz njega izlazimo samo toliko koliko je neophodno da što tačnije razjasnimo njegov sadržaj iz aspekta koji smo već naznačili.

Kao i svaki istorijski događaj, pogotovo događaj neosporno velikog, fundamentalnog značaja u razvoju revolucije, i Uzička Republika ima svoju istorijsku genezu, koju je moguće istražiti na onoj razvojnoj liniji na kojoj je politički pripremana njena pojava. Opšti okvir u kojem se ona javlja predstavlja fašistička okupacija zemlje, a njen začetak — prvi korak u negaciji okupacije — nalazi se u odluci CK KPJ da ne prizna fašističko osvajanje i komadanje Jugoslavije, da organizuje i povede narod u oružanu borbu protiv okupatora i njegovih domaćih saveznika.¹ Saglasno zaključku Majskog savjetovanja CK KPJ, Politbiro CK KPJ prelazi sa svojim sjedištem iz Zagreba u Beograd, gdje je već 8. maja 1941. stigao generalni sekretar Josip Broz Tito.² Izbor novog sjedišta Politbiroa CK KPJ najdublje je povezan s njegovom koncepcijom o ulozi Srbije i srpskog naroda u borbi protiv njemačkog fašističkog okupatora kao glavne okupatorske sile u Jugoslaviji.⁵ Izbor Beograda za sjedište Politbiroa CK KPJ bio je motiviran razlozima od bitnog značaja za rukovođenje borbom protiv okupatora u cijeloj zemlji.

O tome je Tito više puta pisao i govorio, tako da je moguće sagledati potpuni značaj ove odluke. U izvještaju koji je podnio V kongresu KPJ, Tito kaže da je Politbiro CK KPJ odredio za svoje sjedište Beograd, jer je iz njega »bilo lakše rukovoditi pripremama« Partije za ustanak »u svim oblastima«. ⁴ Za ovu aktivnost Beograd je, po Titovoj ocjeni, pružao više mogućnosti, jer, poslije emigracije jugoslovenske kraljevske vlade, okupator još nije bio uspostavio organizovanu kvislinšku vlast koja bi mogla da suzbije i onemogući borbu protiv okupatora. ⁵ Osim toga, koncentracija partijskih kadrova, podvlači Tito, učinila je da je Beograd postao centar iz kojeg su davane direktive i upućivani iskusni komunisti na teren da rade na organizaciji oružanog ustanka. Dalje, Beograd je od početka pružio najjači otpor okupatoru, i, što je po Titovom uvjerenju od izvanrednog značaja, Beograd je »ostao najvažniji centar u koji smo uvijek gledali i smatrali ga ključem za dalje razvijanje naše revolucionarne strategije... Beograd je bio značajan ne samo za oružanu borbu nego i za političku vlast. Nije bilo svejedno da li će se narodna vlast stvarati iz nekog malog bosanskog gradića ili iz Beograda...« ⁶ Uz ove razloge koji su opredjelili Politbiro CK KPJ u izboru Beograda za svoje sjedište, Tito posebno naglašava da »smo to morali učiniti, jer smo od samog početka vidjeli da naš ustanak mora biti općejugoslovenski, da on mora biti rukovođen iz jednog centra, a to je bio Beograd. Nama je bilo jasno, ističe Tito, da započinjanje ustanka negdje na periferiji ne bi moglo tako lako prerasti u opći jugoslovenski ustanak. Dakle, imali smo u vidu da vođenje rata ima dalekosežan značaj za budućnost Jugoslavije, za njeno državno jedinstvo itd.« ⁷

Razumljivo je da je odluka o izboru Beograda za sjedište Politbira CK KPJ sadržavala u sebi i orijentaciju na teritoriju koja ima najbolje uslove da dobije centralni značaj u pokretanju i razvijanju oružanog ustanka protiv okupatora, i njegovom prerastanju u »opći jugoslovenski ustanak«. U stvari, u Beogradu je Politbiro donio plan da se u zapadnoj Srbiji stvori slobodna teritorija koja je imala da posluži kao baza za širenje ustanka i vođenje partizanskih dejstava protiv okupatora. ⁸ Pero Morača navodi da je Tito još 26. jula 1941. dao Glavnom štabu NOPO Srbije direktivu za stvaranje »oslobođenih teritorija, koje bi bile baza za dalje razgorjevanje oslobodilačke borbe. Razmotrivši ovu direktivu Glavni štab Srbije, nastavlja Pero Morača, došao je do zaključka da najpovoljniji uslovi za stvaranje oslobodene teritorije postoje u jugozapadnoj Srbiji, budući da se tamo nalaze brojne partizanske snage i snage 'eventualnih saveznika' i da su povoljni geografski uslovi. Stvaranju prve šire oslobodene teritorije u slivu Zapadne Morave i Drine... Glavni štab Srbije pristupio je već prvih dana avgusta...« ⁹ Pored ovih momenata, Tito više puta naglašava da je orijentacija na zapadnu Srbiju bila naročito uslovljena činjenicom što je narod u ovom kraju svakom okupatoru pružao jak otpor, pa je KPJ ocijenila da će on i sada poći odlučno u borbu protiv njemačkih fašističkih okupatora. ¹⁰ U ostvarivanju revolucionarne strategije KPJ i u podizanju ustanka, slobodarska tradicija srpskog naroda igrala je značajnu ulogu, i s razlogom privlači pažnju savremene istorijske nauke o NOR-u i socijalističkoj revoluciji. ¹¹ Početkom septembra 1941, zahvaljujući uspješnim akcijama NOP odreda, ostvaren je »deo plana Glavnog štaba o stvaranju slobodne teritorije u zapadnoj Srbiji«. ¹² Već do sredine septembra stvorena je prostrana slobodna teritorija u zapadnoj Srbiji i Sumadiji, na kojoj je NOP, tokom septembra, oktobra i novembra, pod rukovodstvom Politbira CK KPJ, Vrhovnog štaba NOPOJ i Glavnog Štaba NOPO Srbije, razvio veoma živu i zamašnu aktivnost u svim pravcima, prije svega, u vojnom i političkom. U drugoj polovini septembra oružane snage NOP-a toliko su narasle i ojačale da su njemačke okupatorske jedinice, pod pritiskom ofanzivnih akcija NOP odreda, bile primorane da napuštaju i gradove u zapadnoj Srbiji. Tako je Užice oslobođeno 24. septembra, a Cačak 1. oktobra. ^{1*} Borba za slobodu koju je narodu oduzeo fašistički okupator, okrunjena je slobodnom teritorijom, kojoj je rukovodstvo KPJ i NOP-a namjenilo konkretnu i određenu ulogu u daljoj borbi za oslobođenje zemlje. Vjekovna borba za slobodu, koju je srpski narod vodio protiv svojih ugledača, učinila je da se ljubav prema slobodi razvija u snažno obilježje njegovog karaktera, da se potvrđuje u samom načinu njegovog života. KPJ je tome načinu života davala novi smisao, podsticala u narodu sazrijevanje istorijske svijesti da borba za nacionalno oslobođenje srpskog naroda od fašističkih okupatora može

biti uspješna ako je to istovremeno i borba za nacionalnu slobodu i ravnopravnost svih naroda i narodnosti Jugoslavije, i trajna, ako društveni interesi radničke klase i eksploatisanih masa postanu determinantni faktor u istorijskom razvitku srpskog i svih drugih naroda i narodnosti jugoslovenske zajednice.

Istorijsko iskustvo je pokazalo da se tradicija slobodarstva u srpskom narodu formirala i izgrađivala ne samo u borbi protiv stranih zavojevača i tuđinske dominacije, nego i u borbi protiv izdajnika naroda. Za slobodu su se uvijek borile progresivne snage u narodu, dok su nazadne društvene grupacije slobodi pretpostavljale svoje uske i sebične klasne interese. Ova istorijska zakonitost potvrdila se i u stvarnosti Jugoslavije 1941. godine. U aprilskom ratu kapitulirala je vladajuća struktura Jugoslavije s monarhijom na čelu. Narod nije kapitulirao, on je bio porobljen ali ne i pokoren. Pod vodstvom KPJ narod se digao na oružani ustanak i nastavio rat, svoj narodnoslobodilački rat. Ustanak srpskog, kao i svih naroda i narodnosti Jugoslavije, protiv fašističkih okupatora, s KPJ na čelu, potvrdio je da je Jugoslavija potrebna svim njenim narodima, i to utemeljena i izgrađena na novim društvenim i političkim osnovama. Otuda su oružani ustanak i NOR, kao djelo KPJ, istovremeno negacija kapitulacije Kraljevine Jugoslavije u aprilskom ratu, i negacija buržoasko-monarhističke Jugoslavije. Organizator i predvodnik ustanka protiv okupatora KPJ je postala istorijski nosilac tradicije slobodarstva. Samo se beskompromisnom oružanom borbom protiv okupatora moglo dokazati da se ne priznaju aprilaska kapitulacija, fašistička okupacija zemlje i njeno komadanje.¹⁴ U izdajstvo su srljali pomagači okupatora, a u njemu su se neizbježno našli i tvorci i sljedbenici linije da akciju protiv okupatora treba odgoditi do trenutka njegovog poraza na velikim frontovima zaraćenih sila.¹⁵ U oba slučaja ono je bilo motivirano uskoklasnim interesima buržoazije. Istina, ona u svome političkom opredjeljenju nije bila jedinstvena, već podijeljena. Njen najveći, ekonomski najmoćniji dio, tražio je skut okupatora, jer je pod njegovim okriljem i služeći njemu mogao da osigura svoj klasni položaj u društvu. Izdaja naroda ovdje je bila očigledna, ali je prikazivana kao jedini način da se narod spasi od uništenja.¹⁶ Drugi dio buržoazije, čiji je uticaj u privrednom životu zemlje tokom posljednjih godina oslabio, politički se orijentirao na zapadne saveznike i svojom pasivnošću prema okupatoru čuvao je svoju društveno-ekonomsku poziciju. To svoje pasivno držanje prema okupatoru nastojao je da učini platformom svoje nacionalne politike u uslovima okupacije. Ta platforma bila je deklarativno antiokupatorska, kako bi mogla da dobije podršku u narodu, a u praksi nije bila usmjerena protiv okupatora, kako bi mogla da se nekako pod okupacijom održi, dok ne pobijede zapadni saveznici. Politički izraz ovog stava predstavlja linija čekanja da se uspostavljanjem vojne nadmoći saveznika nad silama Osovine steknu uslovi za borbu protiv okupatora.¹⁷ To je način — objašnjava ova »antiokupatorska« strategija — da se u uslovima okupacije, do datog trenutka, očuva narod od istrebljivačkog plana fašističkog osvajača. Odlaganje borbe odgovaralo je okupatoru, jer je značilo potvrdu okupacije i mirenje sa njom. Praznorječivo antiokupatorska, čuvajući na djelu interese određenih krugova buržoazije, ova strategija morala je nužno završiti u otporu ustanku i NOR-u protiv okupatora, u nacionalnom izdajstvu.

Iako sa različitih pozicija — jedna je otvoreno prookupatorska, a druga prozapadna, anglo-frankofilska, germanofopska, pa računa s antigermanskom tradicijom, istorijski jakom u srpskom narodu — oba dijela buržoazije traže nacionalnu motivaciju svojoj politici i uporno nastoje da srpskom narodu dokažu da u uslovima okupacije svoj nacionalni opstanak može osigurati samo pokornošću okupatoru, odnosno izbjegavanjem borbe do trenutka sloma fašističkih sila na glavnim evropskim i svjetskim ratištima. Tako su dvije osnovne grupacije srpske buržoazije, u skladu sa svojim opredjeljenjem, izabrale dva puta u težnji da ostvare jedan cilj — »spas« srpskog naroda od uništenja. U stvari, iza politike »spasa van ja« naroda srpska buržoazija, bez obzira da li je bila pronjemačke ili anglofrancuske orijentacije, prikrivala je svoj, ustankom protiv fašističkih okupatora ugroženi društveni položaj, klasni i politički interes.¹⁸ Svoju protivustaničku platformu ona je prikazivala kao opštenacionalni interes, a njeno ostvarenje kao jedini način da se narod spasi od sasvim izvjesnog uništenja.

Okupator je upućivao narodu prijetnje i u odmazdama ih izvršavao,^{1*} a srpska buržoazija je istrajno uvjeravala narod da će svaki otpor okupatoru plaćati žrtvama, koje su »nerazumne« i znače sigurno samouništenje. Tako je ona srpski narod, kojeg je njemački okupator stavio izvan zakona²⁰ — po drugi put za nepune tri decenije — postavila pred dilemu da bira: ili se pokoriti okupatoru i započeti život u hitlerovskom »novom poretku«, odnosno ispoljavati prema okupatoru lojalnost i čekati da stupi u borbu bez rizika, kada pobjeda zapadnih saveznika bude ante portas, ili odabrati put uništenja koje mu je okupator pripremio ako ne postane pokoran. Smisao postavljanja naroda u ovakvu dilemu je potpuno jasan — bilo kojim putem da krene, srpski narod sam snosi odgovornost za sudbinu koju mu je odredio njemački okupator. Spas od uništenja mogućan je ako okupaciju prihvati kao trajan oblik svog položaja i egzistiranja, odnosno ako se odluči na čekanje pobjede zapadnih saveznika. U protivnom, sam se odlučio da bude uništen i izbrisan iz istorije.

Nacionalno izdajstvo koje je izvršila buržoazija dobilo je u ovim stavovima svoju rafiniranu razrađenu političku strategiju, koja je uzimala u obzir veoma realne činjenice. Odlučujuću među njima svakako predstavlja vojna snaga Hitlerove Njemačke, pred kojom su pale tolike zapadnoevropske države i koju u njenom osvajačkom pohodu neće moći da zaustavi ni oružana sila Sovjetskog Saveza. Pred tako očiglednom nadmoći sila Osovine, čija je kičma nacistička Njemačka, uzalud je svaki otpor malog i ekonomski slabog srpskog naroda.²¹ Otpor »nepobjedivoj« njemačkoj sili, koja je krenula u rat da cijeli svijet uvede u »novi poredak« vodi naciju u neminovnu i očiglednu propast. Stoga je mudro, in stvari jedino rješenje, osigurati spas u pokornosti takvoj sili, prvoj u svijetu, odnosno u lojalnom i pasivnom ponašanju prema okupatoru do pobjede ekonomski jačih zapadnih saveznika. U taj trenutak treba čvrsto vjerovati, jer je istorija puna primjera da agresivni osvajač na kraju podleđe zemljama s većom materijalnom snagom, u kojima sloboda i demokratija daju obilježje njihovom političkom uređenju.

Sve je govorilo da je strategija pokornosti, odnosno čekanja, počivala na tvrdom tlu realnosti.²² Stvarni položaj srpskog naroda nije mu, prema tome, ostavljao nikakvog razloga da sumnja u istrebljivačke namjere okupatora i mogućnosti da ih ostvari. Pa ipak, politički realizam ove strategije nije potekao iz realnih interesa nacije, već su u njemu progovorili njima oprečni i sasvim realni interesi srpske buržoazije. Ona nije bila spremna da opšte nacionalne interese pretpostavi svojim posebnim klasnim interesima. Međutim, njen položaj je gonio da svoje uske klasne interese proglašava opštenarodnim.

Izdajstvo se upinjalo da se predstavi kao nacionalni spas.²³ Po svojoj dubini ono je prevazišlo sve primjere izdajstva u istoriji srpskog naroda, koji je sada sticao saznanje da samo protjerivanje okupatora i uništenje njegovih domaćih pomagača i saveznika predstavlja uslov i način nacionalnog opstanka. Protivrječnost ovih interesa mogla je biti ukinuta ili ostvarenjem okupatorovog plana, odnosno pobjedom izdaje, ili onemogućavanjem toga plana-trijumfom narodnog ustanka.

Izdajstvu se suprotstavila i tradicija slobodarstva.²⁴ Njenim trajnim, univerzalnim vrijednostima, koje se takoreći zakonomjerno prenose iz epohe u epohu, organizator ustanka protiv fašističkih okupatora i njihovih domaćih saveznika, KPJ je dala novi smisao.²⁵ Tradicija nacionalne slobode pod uticajem KPJ proširivala se u svijest da nacija mora postati integralno slobodna, tj. slobodna ne samo spolja, nego i iznutra.²⁶ To je značilo da se nacionalna sloboda i nezavisnost može osigurati takvim odnosima unutar nacije u kojima se ukidaju metodi ekonomskog potčinjavanja i eksploatacije. Nacija može biti slobodna integralno samo ako njen spoljni i unutrašnji položaji stoje u dijalektičkom odnosu jedinstva — svoju nacionalnu slobodu srpski narod će ostvariti odlučnom borbom protiv okupatora, koja istovremeno nosi i podstiče proces ukidanja buržoaskih i uspostavljanja novih društvenih, socijalističkih odnosa. Na jugoslavenskom tlu borba protiv okupatora je zajednička, jedinstvena i nedjeljiva.²⁷ Stoga se integralnost nacionalne slobode u okviru Jugoslavije neminovno javlja kao nacionalna ravnopravnost svih njenih naroda.²⁸ Do nacionalne slobode ne dolazi se prijetnjom i ugrožava-

njem slobode drugih naroda u zajedničkoj državnoj zajednici, već upornom borbom za nacionalnu ravnopravnost.

Srpski narod se osvjedočio da su zablude o njegovoj tobožnjoj vodećoj ulozi u političkom životu Jugoslavije služile hegemonističkim težnjama velikosrpske i drugih buržoazija i tako duboko protivrječile trajnim i istinskim nacionalnim interesima u njegovom istorijskom razvitku.²⁹ Oružanim ustankom protiv okupatora i domaćih kvislinga pod rukovodstvom KPJ srpski narod je potvrdio ne samo vjernost tradiciji slobodarstva, nego je tu tradiciju obogatio novim i dubljim shvatanjima nacionalne slobode, što mu je dalo snage da odbaci »politički realizam« strategije kapitulantske buržoazije i s pouzdanjem u pobjedu krene u veliku istorijsku bitku.³⁰ U podjarmljenoj i pokorenoj Evropi za istorijski velika djela bili su sposobni narodi koji su se tokom svoje teške prošlosti čeličili i očeličili u dugotrajnim borbama za nacionalnu slobodu.

Komesarijat s Milanom Aćimovićem³¹ i »vlada« generala Milana Nedića³² nisu ostavljali u sumnji srpski narod u pogledu njihovog kvislinškog karaktera. Njihove proklamacije narodu, kao i praktični rad njihov bjelodano su potvrđivali da cjelokupan aparat kome oni stoje na čelu u svemu služi zaštiti interesa njemačkog i bugarskog okupatora. Zato su se i Aćimovićeva komesarska vlada i Nedićeva »srpska vlada« mogle osloniti samo na prookupatorski dio srpske buržoazije, koji je u zaštiti okupatorovih interesa video i zaštitu svoga ekonomskog i klasnog položaja. Izložen prijetnjama, koje su mu ove »vlade« upućivale u ime okupatora, srpski narod ih nije ostavio u dilemi da u njemu imaju nepomirljivog protivnika.

Za razliku od otvorenih kvislinga Aćimovića i Nedića, četnički pokret Draže Mihailovića računao je, ne bez osnove, da će za svoju političku liniju pridobiti široke slojeve srpskog naroda. Do takve procjene ovaj pokret je došao na osnovu izvjesnih realnih momenata. Tokom konstituisanja okupacione vlasti pokret se nije postavio kvislinški,³³ već, naprotiv, sklonjen pod zaštitu planina, bio je s narodom i dijelio njegovu sudbinu; tako se pred narodom predstavio kao anti-germanski, čime je sticao popularnost i pripremao u narodu ubjeđenje da su patriotski srpski oficiri i vojni četnici, okupljeni oko svoga komandanta pukovnika Draže Mihailovića, nastavljajući njegove tradicije u borbi protiv njemačkih i bugarskih osvajača; u svojoj antiokupatorskoj taktici, on prije svega ima u vidu spas i očuvanje srpskog naroda od odmazda okupatora i stoga će borbu protiv njega otpočeti u povoljnim uslovima kada na glavnim ratištima njegov poraz postane izvjestan.

Polazeći od ovih pretpostavki, četnički pokret izvlačio je zaključak da bi »preuranjena« akcija protiv okupatora predstavljala čistu avanturu, koju bi srpski narod platio cijenom svoga nacionalnog opstanka; umjesto »preuranjene« borbe protiv okupatora, četnički pokret će odmah povesti borbu protiv »glavnih krivaca« za slom Jugoslavije i »glavnih neprijatelja« srpskog naroda — Hrvata i Muslimana; četnički nacionalni program je stvaranje Velike Srbije, koja će u obnovljenoj Jugoslaviji imati vodeći položaj i ulogu;³⁴ obnovljena Jugoslavija će ostati monarhija sa srpskom »narodnom« dinastijom na čelu.

Na riječima antiokupatorska, ova platforma, kao i svaka druga, mogla se provjeriti i potvrditi samo praksom, antiokupatorskim djelima. U praksi, međutim, ona je prvenstveno i suštinski bila okrenuta protiv NOP-a i njegove rukovodeće snage — KPJ, u kojima je okupator već osjetio i otkrio svoga pravog i jedino opasnog protivnika.

Ne može se osporiti politički realizam platforme četničkog pokreta Draže Mihailovića, koji se naročito ispoljava u stavu da je za srpski narod primarno i bitno da se u uslovima okupacije očuva i izbjegne masovno uništavanje. Time on, saglasno duhu ove platforme, na najbolji način pokazuje svoje »antiokupatorsko« opredjeljenje. Stoga je sasvim razumljivo da je ovakva antiokupatorska taktika mogla dobiti izvjesnu podršku srpskog naroda, u prvom redu njegovih imućnih slojeva. Pozivanje četničkog pokreta na patriotizam, na njegove anti-germanske i slobodoljubive tradicije, sasvim su tačno razumjele njegove pristalice iz redova buržoazije — to je bio način da ostvarenjem ideje »Velike Srbije« očuvaju i produže svoju hegemoniju u obnovljenoj Jugoslaviji.

Srpskom narodu, međutim, trebalo je sugerirati da četnički pokret ne zastupa interese srpske buržoazije, već njegove opšte interese. Osnovni preduslov ostvarenja tih interesa predstavlja jedinstvo srpskog naroda, jedinstvo svih njegovih društvenih slojeva na liniji četničkog pokreta Draže Mihailovića. Smisao toga jedinstva srpskog naroda je u dosljednoj borbi protiv svih njegovih neprijatelja, u prvom redu protiv komunističkog, partizanskog narodnooslobodilačkog pokreta, koji svojim »avanturističkim« akcijama izaziva bijes okupatora i srpski narod izlaže masovnom stradanju i fizičkom uništavanju. Predvođen četničkim pokretom, srpski narod ojačaće svoje jedinstvo i u borbi protiv vinovnika poraza Kraljevine Jugoslavije, naročito protiv Hrvata i Muslimana, koji, po ocjeni vodstva četničkog pokreta, snose najveću odgovornost za propast jugoslovenske države.³⁵ U takvom jedinstvu srpskog naroda imaju mjesta sve njegove političke snage, koje su protiv NOP-a, uključujući tu i pripadnike političkog aparata Aćimovićevog komesarijata i Nedićeve »srpske« vlade, Pećančeve četnike, Ljotičeve fašiste i druge kolaboracioniste njemačkog i bugarskog okupatora. Unutar toga jedinstva tada je nedostajao još samo okupator.³⁶ Ukoliko je jedinstvo srpskog naroda u borbi protiv NOP-a politički šire, utoliko je srpski narod bliži ostvarenju svoje etnički i srpsko-pravoslavno vjerski čiste »Velike Srbije«. Međutim, pozivanje na otadžbinsku, rodoljubivu i slobodoljubivu tradiciju u ime borbe protiv komunizma i NOP-a, koje nije bilo praćeno borbom protiv podjarmljivača otadžbine i naroda — fašističkih okupatora, nužno se razotkrivalo kao iznevjeravanje i izdaja naroda i otadžbine.³⁷

Potvrđeno aprilskom katastrofom i kapitulacijom države, izdajstvo se u uslovima okupacije produžavalo u prurušenoj taktici. U svijesti naroda neumitno se kristaliziralo saznanje da snage koje su bitno doprinijele propasti države ne mogu postati nosilac njenog obnavljanja, da buržoazija svoje klasne interese spasava izdajstvom služeći okupatoru, a narod svoje životne interese, svoj nacionalni opstanak i slobodu osigurava i stiče samo u beskompromisnoj borbi protiv okupatora i njihovih domaćih pomagača.

Bilo bi, bez sumnje, pogrešno ako bi se smatralo da su svekolike snage, svrstane u NOP, već od početka prepoznale ovu izdaju. Trebalo je da dođe do zabijanja noža u leđa partizanskim jedinicama u trenutku kada su njemačke okupatorske divizije krenule u ofanzivu na slobodnu partizansku teritoriju — zapadnu Srbiju, da bi se sagledalo pravo lice izdajstva.³⁸ Tome su, kako je poznato, prethodili mjeseci u kojima su srpski partizanski odredi, izvršavajući direktivu Glavnog, odnosno Vrhovnog štaba NOPOJ, čistili prostor u slivu Zapadne Morave i Drine od njemačkih okupacionih snaga i stvarali veliku partizansku slobodnu teritoriju sa centrom u Užicu. Od izbijanja oružanog ustanka, 7. jula, do kraja novembra 1941, oružane jedinice NOP-a u zapadnoj Srbiji i Šumadiji izrasle su u takvu brojnu snagu da je njemačka komanda morala priznati da se na ovom području okupirane Jugoslavije otvorilo pravo ratište i da su joj neophodna pojačanja da bi mogla računati na vojni uspjeh u borbi protiv partizanskih jedinica.³⁹ Okupaciona njemačka komanda nije više mogla računati da se s Nedićevim oružanim odredima i žandarmskim jedinicama može ugušiti narodni ustanak, koji se širio Srbijom.

Obilježeno imenima Aćimovića, Nedića, Pećanca, Ljotića i drugih, narodu se od početka okupacije ukazalo pravo lice izdajstva petokolonaške, kvislinške buržoazije, koja je istupala s parolom »spasavanja Srba« uz pomoć okupatora.⁴⁰ Sumnjiv zbog svoga pasivnog držanja od početka ustanka, četnički pokret Draže Mihailovića prikrivao je svoje lice pred NOP-om izjavama o nastavljanju rata i upućivanjem poziva srpskom narodu da u redovima »Kraljevske jugoslovenske vojske u otadžbini«, u borbi protiv vjekovnih germanskih neprijatelja, posvjedoči svoju vjernost »kralju i otadžbini«. Pretežno pod uticaj em ovakvih i sličnih »patriotskih« deklaracija, kao i na rijetkim primjerima oružanih akcija protiv Nijemaca, širila se propaganda četničkog štaba da četnički pokret predstavlja vojnu organizaciju, koja je riješena da u »pravom« i »povoljnom« trenutku, »bez rizika« po srpski narod, stupi u akciju protiv okupatora. Dok je mogao da od naroda krije svoje veze s kvislinzima Aćimovićem i Nedićem, kao i s predstavnicima njemačke okupacione komande, četnički pokret Draže Mihailovića uspijevao je

da se narodu predstavlja kao organizovana rodoljubiva, antiokupatorska vojna snaga, kao »jugoslovenska vojska u otadžbini«, koja izvršava naredbe svoga vrhovnog komandanta. Poznati malom broju rukovodilaca NOP-a, ovi koraci predstavnika četničkog štaba ostali su skriveni oku naroda kao i širokog boračkog sastava NOP odreda.

Istoriografija NOR-a i revolucije utvrdila je, na osnovu istorijskih različitih izvora, da je Draža Mihailović još prije izbijanja oružanog ustanka 7. jula imao veze sa srpskim kvislinzima i njemačkim okupatorom. Ovaj momenat je veoma uspješno istražio i dokumentovano obradio istoričar profesor mr Jovan Marjanović. Od njega saznajemo da je »Ćimović već juna (možda još i maja) 1941. intervenisao kod Nemaca da grupu na Ravnoj gori ostave na miru« i, takođe, da je »nemačka komanda za Srbiju znala za veze Ćimovića sa D. Mihailovićem«⁴¹ Staviše, »nemačka komanda za Srbiju, a preko nje i više komande, saznale su za Mihailovićeve veze sa Britancima«, koje je on još krajem juna uspostavio preko Istambula, a zatim, posredstvom britanske obavještajne službe, sa izbjegličkom jugoslovenskom vladom. U Mihailovićevom protivustaničkom i antikomunističkom opredjeljenju nalazi se objašnjenje zašto njemačke snage sve do decembra 1941. nisu preduzele nijednu akciju protiv njegovih četničkih odreda.⁴² Bilo je, dakle, sasvim prirodno što se protivustanička i antikomunistička platforma ravnogorskog štaba, zajednička sa strategijom okupatora, potvrdila u aktivnom učešću četnika Draže Mihailovića u ofanzivi njemačkih divizija na slobodnu teritoriju u zapadnoj Srbiji novembra 1941. godine.⁴³ Linija »čekanja« za stupanje u oružanu akciju, koju je proklamovao Draža Mihailović, a prihvatila i podržala Simovićeveva izbjeglička jugoslavenska kraljevska vlada u Londonu, odnosila se isključivo na njemačke okupatore, koji su osvajanje i komadanje Jugoslavije težili da učine trajnim stanjem jugoslavenskih naroda. Istovremeno, linija »čekanja« ubrzo se razjasnila kao linija saradnje četničkog štaba Draže Mihailovića s njemačkim okupatorom i njegovim kvislinzima u borbi protiv ustanka i NOP-a u Srbiji i Jugoslaviji.

Sirenje i uspješan razvoj ustanka protiv okupatora u Srbiji pod rukovodstvom KPJ bili su onaj presudni faktor koji je tjerao četnički pokret Draže Mihailovića da, pred licem srpskog naroda, pokaže svoje pravo opredjeljenje, svoj stvarni odnos prema okupatoru. Svakom novom pobjedom partizanskih odreda, koji su narastali u krupne i dobro naoružane jedinice, sposobne da se hvataju u koštac s oružanom silom njemačkog okupatora, sužavao se teren za antiokupatorske deklaracije četnika. U tom pravcu naročito je djelovalo stvaranje slobodne partizanske teritorije na području zapadne Srbije i Šumadije. Jedno za drugim, oslobođena područja povezivala su se i obrazovala sve širu bazu za dalje razvijanje i jačanje oružanog ustanka. Ako je ustanak doveo do stvaranja slobodnih područja i njihovog povezivanja u široku oblast oslobođene teritorije, sada je slobodna partizanska teritorija djelovala kao činilac daljeg rasprostiranja i uspona ustanka.⁴⁴ Time su se, istovremeno, sve više ograničavale mogućnosti četničkog pokreta da, ponavljanjem antiokupatorskih deklaracija i platformom »čekanja«, stiče povjerenje i održava poziciju u narodu. Ipak, te mogućnosti nisu bile iscrpljene sve dok se četnički pokret mogao da održava između NOP-a i okupatora, da se NOP-u predstavlja svojim antiokupatorskim, a okupatoru svojim protivustaničkim opredjeljenjem. Iako ih je sve više sužavalo, postojanje slobodne teritorije s razvijenim institucijama NOP-a nije ove mogućnosti ukinulo. NOP i okupator bili su ona dva faktora koja su nužno djelovala u smislu nepovratnog smanjivanja prostora za ostvarivanje četničke taktike — ni protiv okupatora, ni s partizanima. Ukoliko se, s jedne strane, na slobodnoj teritoriji NOP iznutra uspješnije izgrađivao, politički organizovao i konstituisao, i, s druge strane, ukoliko se okupator ubrzanije pripremao da uništi slobodnu teritoriju NOP-a u zapadnoj Srbiji, utoliko se taktika četničkog pokreta sve izrazitije ispoljavala u praksi kao protivnarodno-oslobodilačka i prookupatorska. Lažnu antigermansku, pseudonacionalnu platformu potisnula je klasna, buržoaska. Na sceni se u otvorenom obliku pojavio antikomunizam, kao trajna determinanta pokreta Draže Mihailovića. Cjelokupan svoj politički program on je izgrađivao na antikomunističkoj osnovi⁴⁵

Ipak, uprkos saradnji s okupatorom, Draža Mihailović nije prestao da izjavljuje da ostaje trajno kod svoga protivokupatorskog, antigermanskog opredjeljenja i da će akcija četničkih snaga pod njegovom komandom uslijediti u »pravom« trenutku. Do tada, saradnja s njemačkim okupatorom neophodna je radi uništenja komunističkog pokreta, koji je preduslov uspostavljanja srpsko-pravoslavne, nacionalno čiste »Velike Srbije« i velikosrpske Jugoslavije. Četnički pokret je na taj način sugerirao srpskom narodu da on nije želio saradnju s okupatorom, već je na nju bio primoran opasnošću da Srbija ne postane plijen komunističkih snaga i srpska nacija nepovratno propadne pod njihovom upravom. Tako je antikomunizam četničkog pokreta Draže Mihailovića postao drugo ime za nacionalno izdajstvo. Pred narodom se ono uvijek skriva iza reakcionarne ideologije, koja mu se predstavlja i nudi kao spas.⁴⁶

Srpski narod, međutim, ostao je vjeran sopstvenoj tradiciji slobode, koja mu je, na sudbonosnom prelomu istorije, progovorila u ustaničkim proglasima KPJ. Na dan napada Hitlerove Njemačke na SSSR, 22. juna 1941, CK KPJ uputio je proglas radničkoj klasi i narodima Jugoslavije, kojim ih poziva u borbu protiv okupatora. Slijedećeg dana, 23. juna 1941, i Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju uputio je proglas narodu s pozivom na oružanu borbu protiv okupatora. U njemu se podvlači da »srpski narod i ovog puta mora oživeti svoje svetle borbene tradicije... Seti se, srpski narode, svoje slavne prošlosti i ne slušaj kukavice i malodušnike koji pozivaju na čekanje...«.⁴⁷ Značajno je da se u navedenim pozivima narodu da se diže u oružanu borbu protiv okupatora, veoma istaknuto mjesto i posebna pažnja posvećuje faktoru tradicije. Pri tome se tradiciji slobode, koja ima kontinuitet u istoriji srpskog naroda, prilazi kao elementu nacionalne svijesti, koji može da odigra aktivnu i pozitivnu ulogu u borbi protiv fašističkih okupatora.

Rukovodstvu KPJ bilo je jasno da postoje različite mogućnosti djelovanja tradicije. Ona je mogla da dođe do izražaja u spontanom reagiranju i otporu naroda pritisku i ugnjetavanju, koje je nad njim vršio okupator, i da u svom spontanom ispoljavanju krene pogrešnim smjerom, koji bi čak odgovarao okupatoru. S druge strane, mogla je da dođe do izražaja i kao faktor u pokretanju i razvijanju narodnooslobodilačke borbe protiv okupatora i njihovih domaćih saveznika.⁴⁸ U postojećim uslovima, kada je Hitlerova Njemačka gotovo cijelu Evropu držala u pokornosti, a Jugoslavija bila raskomadana na više okupacionih područja, tradicija slobode, ma kako bila značajna u istoriji srpskog naroda, nije mogla biti sama sebi dovoljna, kao što ni srpski narod nije mogao biti sam sebi dovoljan ako se nada uspjehu u borbi za oslobođenje od fašističkog okupatora. Istovremeno, organizujući NOB, KPJ je otvarala srpskom i svim narodima Jugoslavije zajedno, jedinstvenu perspektivu budućnosti u novim političkim i društvenim odnosima.

NOB nije značila samo jednostavno, vojničko protjerivanje okupatora iz zemlje, već trajno uništenje svih pretpostavki koje su omogućile raspad i okupaciju Jugoslavije, i radikalno uklanjanje svih oblika nacionalnog ugnjetavanja i socijalnog izrabljivanja. To je put obnavljanja i uspostavljanja Jugoslavije na osnovama nacionalne ravnopravnosti njenih naroda i izgradnje novih društvenih odnosa na novom, socijalističkom načinu proizvodnje. Tradicija slobode mogla se potvrditi kao progresivan historijski činilac samo okretanjem takvoj budućnosti i djelujući u smislu njenog ostvarenja. »Radeći« za budućnost, za socijalističku epohu, i sama ova tradicija obnavljala se elementima budućnosti. Tako je ona, sublimirana vizijom KPJ, pokazala da je životvorna, tvoračka, transistorijska. Istorijska ne samo kao prošlost iz koje je došla, već i kao budućnost kojoj je težila.

Na tom putu razvijanja tradicije slobode u NOR-u, srpski narod morao je uporno da uklanja mnoge zamke. Zbog toga je bitni preduslov svakog uspjeha u tome smislu predstavljalo odvajanje srpskog naroda od četničkog srpstva, njegovo aktivno i odlučno suprotstavljanje ideologiji velikosrpskog nacionalizma, koji je igrao na okupatorsku kartu građanskog rata i međusobne bratoubilačke borbe jugoslavenskih naroda,⁴⁸ da bi uz pomoć njemačkih okupatora očuvao društvene pozicije i vladavinu svoje buržoazije. Pred rukovodstvom NOP-a u Srbiji,

u sprovođenju njegove strategije borbe protiv okupatora, jedva da se mogao naći složeniji i, po posljedicama, značajniji zadatak nego što je bio ovaj.

Titovi naponi i, po njegovom uputstvu, nastojanja drugih vodećih komunista, organizatora i rukovodilaca ustanka u Srbiji, u cilju pridobijanja Draže Mihailovića za borbenu saradnju četničkih odreda s NOP odredima protiv okupatora, predstavljaju izvanredno svjedočanstvo dalekovidnosti i dubine revolucionarne strategije, koja je uspjeh ustanka povezivala s dosljednim sprovođenjem u život njenih zahtjeva.

Pošto su NOP odredi tokom avgusta i prve polovine septembra izvršili naredbu Vrhovnog komandanta NOPOJ i, po njegovoj direktivi, u zapadnoj Srbiji, u kojoj su ljudi »svakom okupatoru dali jak otpor«^{5*} stvorili prostranu slobodnu teritoriju, Politbiro CK KPJ i Glavni štab NOPOJ s Titom na čelu napustio je Beograd 16. septembra 1941.⁵¹ Već trećeg dana po prelasku na slobodnu teritoriju, na Titovu inicijativu došlo je do njegovog sastanka s komandantom četničkog štaba, Dražom Mihailovićem (19. septembra 1941) u selu Struganiku.⁵² Na ovom sastanku Tito nije uspio da ubijedi Dražu Mihajlovića u potrebu saradnje partizana i vojnih četnika u borbi protiv okupatora, već je od njega dobio samo obećanje da četnici »neće napadati partizane, kao što su to činili četnici vojvode Pećanca«. Ipak, ovaj susret s Dražom Mihailovićem, omogućio je Titu da dobije »sasvim određenu predstavu o snagama na Ravnoj gori« i da se tako rukovodstvo NOP-a učvrsti u uvjerenju da četnike treba »uvek terati na čistinu«.^{5*} Stoga je prvo opštejugoslovensko Vojnopolitičko savjetovanje, održano u Stolicama, zaključilo da rukovodstvo NOP-a i dalje insistira da »dode do sporazuma sa Dražom Mihailovićem za zajedničku borbu«.⁵⁴

Ovaj zaključak ne znači da je rukovodstvo NOP-a vjerovalo u mogućnost radikalne promjene odnosa i ponašanja velikosrpske buržoazije, čiji je izraz bio pokret Draže Mihailovića, prema KPJ i oslobodilačkim težnjama naroda Srbije i Jugoslavije. Naprotiv, Tito i KPJ nisu imali iluzija da je aprilskim porazom Jugoslavije definitivno poražen hegemonistički velikosrpski nacionalizam, niti u to da je on u uslovima fašističke okupacije zemlje izmijenio svoje opredjeljenje i karakter. Svjesno objektivnog značaja i uticaja koji ovaj dio srpske buržoazije ima na šire slojeve naroda, rukovodstvo NOP-a je imalo u vidu da sporazum s Mihailovićem otvara put uključivanju njegovih četničkih odreda, kao i onih narodnih slojeva koji im pružaju podršku, u aktivnu borbu protiv okupatora, što predstavlja osnovnu i glavnu zadaću NOP-a.⁵⁵ U tom smislu, ono je strpljivo i uporno djelovalo, uvjereni da će snagama koje slijede Mihailovića postati jasno da njegova linija čekanja predaje srpski narod u ruke okupatoru i da ga zarobljenog i bespomoćnog istrijebljuje i uništava.

Ta bitka za ljude, za narod da postane svjestan položaja koji mu je donijela okupacija i kome se izlaže ako se svim svojim snagama ne suprotstavi okupatoru i ne krene, bez oklijevanja, u borbu za njegovo protjerivanje iz zemlje i za uništavanje izdajnika koji mu pomažu da ostvari svoje gospodstvo i vladavinu u njegovoj domovini, predstavlja jednu od najtežih i istovremeno jednu od najvećih bitaka koje je KPJ u svojoj istoriji pod Titovim rukovodstvom vodila i dobila. Tradicija slobode mogla se nastaviti samo aktivnom borbom protiv okupatora, neumornim nastojanjem i radom u smislu proširivanja snaga NOP-a, svrstavanjem u njegove redove svih protivokupatorski raspoloženih, za otpor i borbu spremnih društvenih i političkih snaga. Izdajstvo se moglo pobijediti stalnim sužavanjem mogućnosti da četnički pokret u narodu stiče i nalazi oslonac, neprekidnim širenjem društvene i narodne baze ustanka i NOP-a, upornim »istjerivanjem na čistinu« četničkog pokreta Draže Mihailovića.

Izlazak iz Beograda Josipa Broza Tita s članovima Politbiroa i Glavnog štaba na oslobođenu teritoriju, dao je novi zamah ustanku. U tom pogledu veliki značaj imalo je Savjetovanje u Stolicama⁵⁶ za jačanje i uspon NOP-a u zemljama i pokrajinama Jugoslavije. Sasvim prirodno, Savjetovanje se odrazilo s najboljim rezultatima na području zapadne Srbije, gdje je i održano. Tu je primjena njegovih zaključaka mogla biti najuspješnija zahvaljujući svakako neposrednoj aktivnosti na ovom terenu znatnog broja njegovih učesnika s Titom na čelu. Od kraja septembra i tokom oktobra, slobodna teritorija bila je znatno proširena oslobode-

njem niza gradova, među kojima su bili Užice, Požega, Cačak, Gornji Milanovac, Arilje, Bajina Bašta. Ona se nalazila na prostoru koji se na sjeveru graničio Savom, na zapadu Drinom, na jugu Uvcem, a na istoku uglavnom linijom Beograd—Arandelovac—Kraljevo—Raška. Na ovoj teritoriji bilo je nastanjeno oko milion stanovnika.⁵⁷ Po oslobođenju Užica, tu su se smjestili Vrhovni štab NOPOJ, Politbiro CK KPJ i CK SKOJ-a. Zahvaljujući ovim uspjesima NOP odreda, slobodna teritorija mogla je da postane ne samo snažna baza za dalje širenje i jačanje oružanog ustanka, već najbolja baza za unutrašnji razvoj, učvršćenje i političko konstituisanje NOP-a. To je vrijeme Uzičke Republike, koja se formirala na tlu zapadne Srbije i odatle svojim bogatim vojnim, političkim i društvenim sadržajima, dostignućima i porukama zračila širom cijele Jugoslavije.⁵⁸ Najveće priznanje ovog uspona NOP-a poteklo je od samog okupatora, koji je za borbu protiv partizanskih snaga u zapadnoj Srbiji morao da dovuče pojačanja ne samo iz Zapadne Evrope već i sa Istočnog fronta, jer su se posadne trupe Nedićeve žandarmerijske i policijske jedinice pokazale nesposobnim da uguše »komunistički ustanak«.⁵⁹

Svjesni ogromnog značaja jedinstva srpskog naroda u borbi protiv okupatora, Tito i Vrhovni štab NOPOJ nisu prestajali s naporima u smislu uspostavljanja oružane saradnje partizanskih i četničkih odreda. Rukovođen interesom razgaranja i jačanja ustanka, uprkos krajnjoj opasnosti po sopstveni život, Tito odlazi na nove razgovore s Dražom Mihailovićem u selo Brajiće, 26. oktobra 1941. godine.⁴⁰ Odbijajući najvažniji predlog Vrhovnog štaba — vođenje zajedničkih operacija protiv okupatora i kvislinških jedinica i obrazovanje zajedničkog operativnog štaba — predstavnici ravnogorske komande izjasnili su se za nenapadanje partizanskih jedinica. Iako sadržajno veoma skućeni, brajićki razgovori pružili su rukovodstvu NOP-a izvjesne mogućnosti djelovanja u smislu proširenja baze oružanog ustanka. Međutim, Draža Mihailović nije ni pomišljao da se pridržava ni ove obaveze, iako su Nijemci upravo završavali poslednje pripreme za obračun sa ustankom.⁴¹

Umjesto da zajedno sa NOP odredima stupi u borbu protiv okupatora, Draža Mihailović je ocijenio da je upravo sada došao trenutak da prekine »čekanje« i četničke odrede uputi protiv — partizana. Ubijedeni da će u velikoj njemačkoj ofanzivi partizani biti potpuno poraženi i uništeni, četnici su krenuli u napad na Užice, s planom i nadom da će im Nijemci, poslije razbijanja NOP odreda, omogućiti da uspostave svoju kontrolu na području zapadne Srbije. Ovaj četnički napad doživio je u sukobu s partizanima potpuni slom, a opkoljeni četnički štab tada nije bio uništen samo zahvaljujući stanovištu Vrhovnog štaba NOPOJ da je za opšti uspjeh NOB-e bitan politički poraz četništva kao reakcionarne velikosrpske ideologije i nacionalnog izdajstva, a ne vojna likvidacija četničkog štaba.⁴²

U mogućnosti da pohvata članove četničkog štaba, Vrhovni štab NOPOJ je odlučio da obustavi akciju partizanskih odreda protiv četnika i da četničkom štabu predloži pregovore u cilju sporazuma o zajedničkoj borbi protiv okupatora. Pošto je Draža Mihailović doživio neuspjeh u pregovorima s Nijemcima u Divcima (13. i 14. novembra 1941), njegovi predstavnici su 20. novembra u Čačku potpisali sporazum s predstavnicima Vrhovnog štaba NOPOJ o obustavi međusobnih neprijateljstava i uslovima saradnje u borbi protiv okupatora.⁴³ Međutim, u novembarskoj njemačkoj ofanzivi na slobodnu teritoriju Uzičke Republike štab Draže Mihailovića nije ispunio obaveze iz ovog sporazuma, nego je, odmah poslije povlačenja partizana iz Užica, zaključio da četničke odrede sačuva priključenjem Nedićevim jedinicama i na taj način ih »legalizuje u borbi protiv partizanskih odreda«.⁴⁴ Tako je četnički pokret Draže Mihailovića, koga je NOB svojom dosljednom borbom protiv okupatora »istjerivao na čistinu«, učinio »posljednji korak na putu nacionalne izdaje s kojeg više nije bilo povratka«.⁴⁵

Pod pritiskom njemačke vojne sile, kvislinških jedinica, sućeljena s izdajstvom četničkih odreda Draže Mihailovića, kojeg je jugoslavenska vlada u izbjeglištvu upravo tih dana proglasila komandantom »jugoslovenske vojske u otadžbini«, glavnina partizanskih snaga zapadne Srbije i Sumadije, i Vrhovni štab NOPOJ morali su napustiti slobodnu teritoriju u zapadnoj Srbiji. Međutim, živa sila NOP odreda nije se dala uništiti. U neprekidnim borbama protiv okupatora

i njegovih saveznika, ona je stvarala nove slobodne teritorije, na kojima je svojim tekovinama bila prisutna Uzička Republika, kao nerazorivi temelj i vijesnik novog društvenog i političkog uređenja Jugoslavije.

Ustanak protiv okupatora i stvaranje Uzičke Republike potvrdili su da je narod bio spreman da pod rukovodstvom KPJ vodi borbu za slobodu protiv svoga vjekovnog porobljivača, iako je već bio izgubio državu. CK KPJ je s pravom ocijenio da »povlačenje partizanskih jedinica iz Užica i nekih drugih mjesta ne predstavlja neki osjetljiviji vojnički poraz«, kao što »ni u političkom pogledu povlačenje ne znači za našu Partiju poraz«.66

Pokazalo se da je od dalekosežnog značaja bila Titova odluka da se na području zapadne Srbije stvori slobodna partizanska teritorija. Za razliku od slobodnih teritorija u drugim oblastima Jugoslavije, Uzička Republika bila je od »posebnog značaja« jer je »u prvoj fazi narodnooslobodilačkog rata predstavljala najkrupniju pobjedu u zemlji na jednom od najznačajnijih područja Jugoslavije... Uzička Republika bila je od posebnog značaja jer se nalazila u Srbiji, u... najvećem i najuticajnijem delu Jugoslavije, gde je okupator računao da će — oslanjajući se na velikosrpske separatističke i unitarističke krugove... nekako stvoriti situaciju da se definitivno ukinu svi uslovi za obnavljanje Jugoslavije... Za nas je, piše E. Kardelj, bilo veoma značajno da baš tu pokažemo da se narodi Jugoslavije, da se narod same Srbije i drugih delova Jugoslavije ne slažu, da ne prihvataju takav koncept... U Užicu se nalazio... jugoslavenski centar NOP-a, naše revolucije i novog društva...«.67

Neosporno, veliki značaj ima činjenica da je upravo na tlu Srbije došlo do sukoba između NOP-a i snaga velikosrpske hegemonije u licu četničkog pokreta Draže Mihailovića. Zahvaljujući borbi srpskih partizanskih odreda protiv nje-mačkog okupatora, nedicevaca i četničkih odreda — tzv. »jugoslavenske vojske u otadžbini« — narodi i narodnosti Jugoslavije su se osvjedočili da u srpskom narodu imaju čvrstog saveznika ne samo u borbi protiv fašističkih okupatora već i protiv snaga restauracije starog ugnjetavskog sistema.68 U tom pogledu ogroman posao u zapadnoj Srbiji izvršili su CK KPJ i PK KPJ za Srbiju, pod čijim rukovodstvom partijske organizacije i NOP u Srbiji 1941. dosljedno »ističu nužnost borbe za Jugoslaviju kao zajednicu bratskih, ravnopravnih naroda«.69 Glavna obilježja Uzičke Republike — »narodna vlast i revolucionarna vojska« — učinili su da je »Užice imalo ogroman značaj za vođenje borbe u čitavoj zemlji«.70

Iskustva stečena u Uzičkoj Republici, zahvaljujući povezanosti CK KPJ i Vrhovnog štaba NOPOJ s centrima NOP-a u pokrajinama, mogla su da se koriste u cijeloj zemlji. U tom smislu od posebnog značaja bila su vojna iskustva, kao i uspješan razvoj narodnooslobodilačkih odbora, koji su kao organi narodne vlasti proširivali njenu demokratsku osnovu. »Takva koncepcija NOO-a ostvarivana je u čitavoj Srbiji, a po sadržini i u čitavoj Jugoslaviji«.71 U tome se nalazi objašnjenje što su NOO-i u zapadnoj Srbiji u vrijeme novembarske njemačke ofanzive djelovali veoma organizovano i pokazali svoju vitalnost, za razliku od vlasti u Kraljevini Jugoslaviji, koja se raspala pred naletom fašističkih agresora.72 U rušenju organa buržoaske vlasti i konstituisanju nove vlasti koja izvire iz naroda, potvrdila se u periodu Uzičke Republike »tradicionalna težnja srpskog naroda ka demokratiji«.73 Prerastanjem oružanog ustanka u NOR i socijalističku revoluciju, ostvarenim već u fazi Uzičke Republike, postavljeni su »osnovni elementi nove države« i »položeni prvi temelji nove državne organizacije«.74 Stvaranjem Uzičke Republike srpski narod je pokazao da svoju trajnu budućnost vidi samo u novoj, u revoluciji rođenoj Jugoslaviji, koja može da postoji jedino kao zajednica ravnopravnih naroda i narodnosti.

Iako su aprilski rat i kapitulacija političkih i vojnih vrhova Kraljevine Jugoslavije učinili da se srpski narod, zajedno s drugim jugoslavenskim narodima i narodnostima, temeljito i nepovratno razočarao u društveni i politički poredak jugoslavenske države, u kojoj je velikosrpska buržoazija brutalnim metodima ostvarivala i sprovodila svoju hegemoniju, četnički pokret Draže Mihailovića računao je da će upravo na platformi obnove Jugoslavije, sa još izrazitijom dominacijom velikosrpske buržoazije u njoj, osigurati podršku srpskog naroda

svojoj taktici »spasavanja« nacije izbjegavanjem svakog sukoba s njemačkim okupatorom i suprotstavljanjem svakom otporu okupatoru žestokom borbom protiv »komunističkog« ustanka i NOP-a. Ravnogorski ideolozi su posebno naglašavali da se budućnost srpske nacije nalazi jedino u nacionalnoj i vjerski čistoj »Velikoj Srbiji«, čije pripremanje zahtijeva odmazdu i kaznu za »glavne« krivce aprilske katastrofe — Hrvate i Muslimane. Tu kaznu izvršice nemilosrdno četnički odredi i na taj način osigurati obnovu jake velikosrpske Jugoslavije. Draža Mihailović se ovako obraćao srpskom narodu: »... ovu zemlju Srbi su stvorili, Srbi je brane i čuvaju, a Srbi moraju i da je vode... Ko od Srba nije s nama, taj je protivu nas, protivu kralja, protivu srpske sloge i srpskog naroda«.75

Zajedno sa svojim savjetnicima, Draža Mihailović je očekivao da će srpski narod slijediti njegove pozive »za kralja i otadžbinu«, uvjeren da ova parola ima svoju političku moć i uticaj kao što je to imala u prošlosti, kada je kralj bio spreman da u porobljenoj otadžbini u ratu za njenu slobodu dijeli sudbinu s narodom. Ali, dok je u prošlosti ova parola mogla da znači poziv srpskom narodu da se bori protiv zavojevača otadžbine, sada je ona predstavljala poziv narodu da se suprotstavi upravo jedinim i istinskim braniocima otadžbine, partizanskim oslobodilačkim odredima. Na taj način, sa stanovišta njegovih trajnih nacionalnih interesa, parola »za kralja i otadžbinu« postala je za srpski narod duboko nihilistička i nestvarna, jer je kralj napustio otadžbinu, odvojio se od nje i naroda u trenutku istorijski najveće tragedije nacije. Istovremeno, iako u tom smislu nestvarna i fiktivna, ova parola je sada značila stvarni poziv na izdaju otadžbine, jer se četnički pokret njome obraćao srpskom narodu da ne pruža otpor njemačkom okupatoru u njegovom poslu porobljavanja Srbije i Jugoslavije. Nije, stoga, nimalo slučajno što je parola »za kralja i otadžbinu« kao perspektivu nudila srpskom narodu održavanje i produženje starog, antidemokratskog, protivnarodnog sistema vlasti, koji se bez rezerve stavio u službu okupatoru i u kome je okupator našao pouzdan oslonac za učvršćenje svoje vladavine u Srbiji i raskomadanoj Jugoslaviji. Kao što, takođe, nije bilo nikako slučajno, da se u pregovorima s Titom Draža Mihailović najodlučnije suprotstavio NO odborima kao revolucionarnom obliku narodne vlasti. On je bio za stari sistem vlasti, koji je obezbjeđivao dominaciju velikosrpske buržoazije, i za sistem nacionalnog ugnjetavanja. U takvom opredjeljenju četničke ideologije izdaja nacionalnih interesa srpskog, kao i svih drugih jugoslavenskih naroda, pokazala je na najpotpuniji način svoju autentičnu klasnu i nacionalnu, eksploatatorsku i ugnjetačku sadržinu i dimenziju. Upravo narodna vlast predstavljala je ono područje na kome je Draža Mihailović odbijao svaki razgovor o saradnji s NOP-om.⁷⁶ Četnički otpor narodnoj vlasti bio je od samog početka kontaktiranja s predstavnicima NOP-a izraz koliko svjesnog, toliko i instinktivno klasnog opredjeljenja.

Poslije upornih i bezuspješnih napora da četničke odrede Draže Mihailovića pridobije za saradnju u NOB i tako odvрати s puta izdaje naroda, Tito i CK KPJ mogli su da konstatuju da se oko pokreta Draže Mihailovića »okuplja jedan reakcionarni velikosrpski centar, koji će odigrati rukovodeću ulogu kontrarevolucionarnu bez obzira na sudbinu njemačkih i italijanskih okupatora. Taj reakcionarni velikosrpski centar opasan je za sve narode Jugoslavije«.77

Našavši se pred najvećim iskušenjem u svojoj istoriji, zahvaljujući prije svega sopstvenoj, velikosrpskoj buržoaziji, srpski narod je imao samo jednu alternativu i jedan put — koji mu je ukazala i na koji ga je pozvala KPJ — da stupi u neravnu borbu protiv imperijalističkog okupatora, i da u toj borbi za svoje oslobođenje spriječi i uništi svaku mogućnost restauracije velikosrpske hegemonije u obnovljenoj Jugoslaviji. Ustankom protiv okupatora i kvislinga, borbom protiv četničkih odreda i svojom Užičkom Republikom, koju je stvorio pod rukovodstvom KPJ, srpski narod je potvrdio da je, u trenutku kada je u pitanju bio njegov nacionalni opstanak i s tim u najdubljoj vezi budućnost jugoslavenskih naroda i narodnosti, bio na visini istorijskog zadatka

Kada je glavnina srpskih NOP odreda krajem 1941. bila primorana da napusti teritoriju zapadne Srbije, Užička Republika nastavila je da živi kao neuništiva tekovina i čvrsta poluga NOR-a i revolucije. U toj činjenici nalazi se autentičan dokaz da je četnička izdaja nacionalnih interesa morala ubuduće da

se trajno oslanja na zaštitu fašističkih okupatora i da svoju sudbinu nepovratno veže s njihovom. Privrženost srpskog naroda NOP-u u trenutku kada su udarne partizanske snage, pred njemačkom ofanzivom morale da ostave teritoriju Užičke Republike i krenu u nove borbe protiv okupatora i njegovih pomagača, vrhovno rukovodstvo ustanka ocijenilo je riječima najvišeg priznanja: »Danas u Srbiji, osim partizana, nema nikakve druge oružane formacije koju bi pomogao srpski narod... To je najbolja garancija da se onemogućće namere velikosrpskih reakcionara«.78

Ustanak u Srbiji i Užička Republika — sa svim svojim sadržajima — antiokupatorskim, antikvislinškim, protivu-velikosrpskim — i cjelokupnim svojim razvojnim pravcem prema strateškom cilju NOP-a — uništenju okupatora i njegovih domaćih raznobojnih saveznika, oslobođenju naroda i zemlje — predstavljali su istorijsku negaciju »Velike Srbije«. Neosporno, niko se nije mogao uspješnije i temeljitije obračunati s velikosrpskom ideologijom, niti je u tom smislu bio pozvaniji nego sam srpski narod, niti je, pak, srpski narod to mogao efikasnije da učini, nego što je to učinio ustankom protiv okupatora, nedićevskih i drugih kvislinga i svih drugih okupatorskih pomagača, i zatim Užičkom Republikom, prvim glasnikom i pretečom nove Jugoslavije, oblikom i izrazom ravnopravnosti svih njenih naroda i narodnosti.

Stvarana i njegovana, u viševjekovnim borbama za nacionalnu slobodu obnavljana, slobodarska tradicija srpskog naroda potvrdila se u ustanku protiv fašističkih okupatora kao životvoma, patriotska, aktivna antiokupatorska snaga, koja je učinila da se u svijesti srpskog naroda četničko, ravnogorsko, kraljevsko-otadžbinsko srpstvo nužno razgolićavalo kao izrazito nacionalno izdajstvo (i antijugoslavenstvo). U ustanku i NOR-u stvaralo se i u tradiciju pretvaralo srpstvo ravnopravnosti, slobodarski, revolucionarno i socijalistički otvoreno prema svim narodima i narodnostima jugoslavenske zajednice, spremno da se u praksi trajno potvrđuje kao bratstvo, solidarnost, životvornim nitima povezano i izničeno zajedništvo. Oružanim ustankom, predvođen KPJ, srpski narod odgovorio je okupatoru da ne priznaje ni njegov okupacioni režim u Srbiji u znaku fašističkog »novog poretka«, ni komadanje Jugoslavije između njemačkih i italijanskih osvajača i njihovih satelita. Užičkom Republikom, međutim, odgovorio je i okupatoru i svim njegovim pomagačima, od Aćimovića i Nedića do Draže Mihailovića, kakvu budućnost priprema i za kakvo se političko i društveno uređenje bori.

Bila su dovoljna dva i po mjeseca od početka ustanka, da se »na jednom od najznačajnijih područja Jugoslavije«,79 u pravom otvorenom ratu partizana protiv njemačkih okupatora stvori prostrana slobodna partizanska teritorija i svega dva mjeseca od prelaska generalnog sekretara KPJ i Vrhovnog komandanta NOPOJ i članova Politbiroa CK KPJ i Glavnog, odnosno Vrhovnog štaba iz Beograda u oslobođenu zapadnu Srbiju, da se ova teritorija u svim pravcima proširi i na njoj razvije, revolucionarnim sadržajima i oblicima, bogata politička aktivnost NOP-a, koja je posvjedočila da je narod u licu KPJ dobio ne samo iskusnog organizatora i vođu, već i pouzdanog graditelja nove države na temeljima novih društvenih odnosa.

Nije tradicija pokrenula srpski narod na ustanak protiv okupatora niti je ona pripremila Užičku Republiku, ali ovi krupni događaji u istoriji srpskog naroda nisu došli ni izvan toka najbolje narodne tradicije, već su došli upravo njenom istorijskom maticom. Tradicija to nije ni mogla učiniti, iz prostog razloga što ona, sama po sebi, ne mijenja stvarnost, ona nije činilac emancipacije, oslobođenja. Tek povezana sa snagama progresu i usmjerena progresu, ona »radi« za novu epohu, za budućnost. Ali, tada je i sama nova i preobražena.⁸⁰ Otuda su bogate tekovine narodnooslobodilačkog ustanka u zapadnoj Srbiji značile razvijanje, produbljivanje, može se reći stvaranje nove tradicije slobode, osmišljene revolucionarnim težnjama i revolucionarnom sviješću da se u oružanoj borbi protiv okupatora i njegovih pomagača polažu temelji novog jugoslavenskog društva, čiji je razvoj determiniran istorijskim interesima proletarijata, kao i drugih eksploatisanih radnih slojeva društva u kome su, zahvaljujući internacionalističkom opredjeljenju i socijalističkom biću radničke klase, zajamčeni ravnopravnost i slobodan razvitak svih jugoslavenskih naroda i narodnosti.

Ustanak protiv okupatora i oblikovanje političkog i društvenog života u uslovima NOR-a i socijalističke revolucije, i po njenim potrebama i zahtjevima, oslobodili su ogromne stvaralačke snage i energije narodnih masa, koje su na trajnim vrijednostima prošlosti postavljale nove temelje svoje budućnosti i na taj način potvrdile da su tradiciju slobode prihvatale i usvajale kao revoluciju u prošlosti, a revoluciju, koju su neposredno nosile i gradile, opredjeljivale su kao tradiciju budućnosti.

Revolucionarno stvaralaštvo oslobođenih narodnih snaga, koje je došlo do plodnog izražaja u Uzičkoj Republici, izazvalo je Titu misao da »još i danas ljudi ne mogu dovoljno ocijeniti ogroman značaj baš tog uzičkog perioda 1941.«⁸¹ Na ovom području Srbije i Jugoslavije ustanak protiv okupatora i njihovih pomagača, potvrdio se tokom uzičkog perioda kao oblik socijalističke revolucije i tako učinio da se u svijesti naroda formiralo i učvršćivalo uvjerenje da će pobjeda pripasti njemu, uprkos neuporedivoj ljudskoj, materijalnoj i tehničkoj nadmoći neprijatelja, da će i ove, kao i sve prethodne okupatore, protjerati iz svoje zemlje i u njoj potom uspostaviti novi društveni i politički poredak, čije je osnovne oblike i institucije već otkrio i provjerio u Uzičkoj Republici. Stoga Uzička Republika, jedno od remek-djela revolucionarne strategije KPJ i stvaralačke inicijative revolucijom probuđenih masa, svojom samosvojom, originalnom političkom arhitekturom, velikim bogatstvom svojih oblika i još većim bogatstvom mogućnosti koje je otvorila i ubaštinila daljem toku revolucije, već decenij ama privlači pažnju istoričara i ne prestaje da svojim mnogim neispitanim stranama i aspektima upućuje istorijskoj nauci nove pozive i izazove, da otkriva i osvjetljava njen jedinstveni i nadasve naučno zanimljivi istorijski mozaik.

NAPOMENE

¹ Proleter, br. 3, 4—5 za mart—april—maj 1941. Savjetovanje Komunističke partije Jugoslavije, str. 777—784; Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u Jugoslavije, tom II, knj. 2, str. 7—23; dr Jovan Marjanović, Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941, Beograd, 1963, str. 57—60; Pero Morača, Jugoslavija 1941, Beograd, 1971, str. 99—105.

* Vladimir Dedijer, Dnevnik (drugo izdanje), Beograd, 1951, str. 18.

* dr Jovan Marjanović, isto djelo, str. 61.

* Josip Broz Tito — III — Izgradnja nove Jugoslavije — politički izvještaj CK KPJ na V kongresu KPJ, Kultura, 1950, str. 313.

* Josip Broz Tito, VII, Borba za mir i međunarodnu saradnju. Sjećanje na boravak u Srbiji ustaničkih dana 1941, Kultura, 1956, str. 142.

* Četrdeset godina — Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta (1941—1945) — Tito, Sjećanja iz dana oslobodilačkog rata i revolucije, knj. V, Kultura, Beograd, 1961, str. 8—9.

¹ Borba, br. 349 — 22. XII 1976 — »Reč druga Tita prilikom promocije za počasnog doktora vojnih nauka«.

* dr Venceslav Glišić, Uloga i značaj Uzičke Republike — Zbornik Narodnooslobodilački rat i revolucija u Srbiji 1941—1945, Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije, Beograd, 1972, str. 8.

* Pero Morača, isto djelo — str. 179.

>• Josip Broz Tito — vn — str. 146; Četrdeset godina — (1941—1945) — knj. V — str. 9; dr Vladimir Bakarić, Intervju Vjesniku (16, 17, 18. oktobar 1976) povodom 35-godišnjice Glavnog štaba NOPO Hrvatske.

¹¹ dr Jovan Marjanović, Pripreme za ustanak — Zbornik: Srbija u ratu i revoluciji 1941—1945, Beograd, 1976, str. 84; Pero Morača, isto djelo — str. 133.

¹¹ dr Jovan Marjanović, Ustanak i NOP u Srbiji 1941 — str. 140.

« dr Jovan Marjanović, isto djelo, str. 243, 244.

¹¹ Borba — broj 349 — 22. 12. 1976. — »Reč druga Tita prilikom promocije za počasnog doktora vojnih nauka«.

* dr Jovan Marjanović, isto djelo — str. 73—80.

* dr Venceslav Glišić, Komunistička partija Jugoslavije u Srbiji 1941—1945 — knj. I, »Rad«, Beograd, 1975 — str. 55; dr Jovan Marjanović, isto djelo — str. 429.

« Pero Morača, isto djelo, str. 185—186; dr Jovan Marjanović, isto djelo, str. 91, 185—186, 1*5—196.

- " Isto, str. 79.
- ¹• Isto, Str. 35—36, 263—268.
- " Isto, str. 17—21; Pero Morača — isto djelo, str. 58—59, 64.
- ¹¹ dr Jovan Marjanović, isto djelo, str. 184.
- " Pero Morača, isto djelo, str. 214.
- ** dr Jovan Marjanović, Draža Mihailović i Nemci — Zbornik: NOR i revolucija u Srbiji 1941—1945. — Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije, Beograd, 1972, str. 135—137.
- ¹⁴ Zbornik NOR-a, I — 1, str. 29—30.
- " dr Jovan Marjanović, isto djelo, str. 406.
- ^M Zbornik NOR-a, II — 2, Majske savetovanje — str. 7—23.
- " dr Jovan Marjanović, isto djelo, str. 59.
- " Isto, str. 407.
- " Pero Morača, isto djelo, str. 567—568.
- " Josip Broz Tito, Sjećanja iz dana oslobođilačkog rata i revolucije — Četrdeset godina — Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnogradničkog pokreta (1941—1945), Kultura, Beograd, 1961, str. 11.
- ¹¹ dr Jovan Marjanović, isto djelo, str. 32—35; Pero Morača, isto djelo, str. 23.
- ** dr Jovan Marjanović, isto djelo, str. 176—182; Pero Morača, isto djelo — str. 205—206; dr Venceslav Glišić, isto djelo, str. 55.
- " dr Jovan Marjanović, isto djelo, str. 430.
- ¹⁴ Isto, str. 183—199.
- *! Pero Morača, isto djelo, str. 209—210.
- ** dr Jovan Marjanović, isto djelo, str. 295.
- " dr Venceslav Glišić, isto djelo, str. 56.
- *• dr Jovan Marjanović, isto djelo, str. 349—355; dr Venceslav Glišić, isto djelo, str. 70; Pero Morača, isto djelo, str. 509—563.
- " dr Jovan Marjanović, isto djelo, str. 214—219.
- ⁴¹ Pero Morača, isto djelo, str. 58—65.
- ⁴¹ dr Jovan Marjanović, Draža Mihailović i Nemci 1941 — Zbornik: NOR i revolucija u Srbiji 1941—1945, Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije, Beograd 1972, str. 135.
- ⁴¹ Isto, str. 136—137.
- " Isto, str. 140.
- ⁴⁴ dr Jovan Marjanović, Ustanak i NOP u Srbiji 1941, str. 137—157.
- " Isto, str. 197—199; Pero Morača, isto djelo, str. 541—542.
- ⁴⁶ Zbornik NOR-a, I — 1, str. 15.
- « Zbornik NOR-a, I — 1, str. 29—30.
- « Zbornik NOR-a, I — 1, — Proglasi CK KPJ, str. 15, 19, 23; Proglasi PK KPJ za Srbiju, str. 30, str. 109.
- ^{4*} Josip Broz Tito — I — Borba za oslobođenje Jugoslavije 1941—1945; Komunistička partija Jugoslavije u današnjoj narodnooslobodilačkoj borbi, str. 32—33.
- ⁸ Josip Broz Tito — VII — Borba za mir izmeđunarođnu saradnju — Sjećanja na boravak u Srbiji ustaničkih dana 1941, Kultura, Beograd, 1956, str. 142.
- ¹¹ dr Jovan Marjanović, isto djelo, str. 225.
- " Isto, str. 226.
- " Isto.
- ¹⁴ Josip Broz Tito — III — Izgradnja nove Jugoslavije — Politički izvještaj CK KPJ na V kongresu KPJ, Kultura 1950, str. 332.
- ^M Rodoljub Colaković, Zapisi iz oslobođilačkog rata — I, Svjetlost, Sarajevo, 1946, str. 280.
- ⁵¹ Josip Broz Tito — I — Borba za oslobođenje Jugoslavije — Savjetovanje predstavnika štabova i komandanata narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije, Kultura, Beograd, 1947, str. 20—25.
- ^B dr Jovan Marjanović, isto djelo, str. 244.
- " dr Venceslav Glišić, Uloga i značaj Uzičke Republike, Zbornik: NOR i revolucija u Srbiji 1941—1945, Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije, Beograd, 1972; dr Jovan Marjanović, isto djelo str. 268—294; Pero Morača, isto djelo, str. 490—509.
- *• dr Jovan Marjanović, isto djelo, str. 354.
- Edvard Kardelj, Politička strategija narodnooslobodilačkog ustanka i socijalističke revolucije u Jugoslaviji i Titova stvaralačka uloga u njenom koncipiranju i realizovanju, Politika (poseban prilog) — 28. februara 1977, str. 41.
- ¹¹ Pero Morača, isto djelo, str. 537; Tajna i javna saradnja četnika i okupatora. Dokumenti, Izbor i objašnjenja prof. dr Jovan Marjanović — Arhivski pregled — Zapisnik sa sastanka Draže Mihailovića i predstavnika nemačke komande u Srbiji u selu Divci (11. novembar 1941), Beograd, 1976, str. 17—22.
- *! Pero Morača, isto djelo, str. 540—552; dr Jovan Marjanović, isto djelo, str. 368.

- ⁿ dr Jovan Marjanović, isto djelo, str. 370—371.
- « Isto, str. 387—388.
- “ Pero Morača, isto djelo, str. 563.
- “ Pismo CK KPJ, 14. 12. 1941. Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju, Zbornik NOR-a, 1 — 2, str. 291.
- Edvard Kardelj, Intervju Borbi — 28, 29. i 30. novembar 1976.
- “ Pero Morača, isto djelo, str. 567—568.
- “ dr Jovan Marjanović, isto djelo, str. 407.
- Josip Broz Tito, Sjećanja iz dana oslobodilačkog rata i revolucije — Četrdeset godina — Zbornik — knj. V (1941—1945), Kultura, Beograd, 1961, str. 11—12.
- ⁷¹ Edvard Kardelj, Intervju Borbi — 28, 29. i 30. novembar 1976.
- ⁿ dr Dušan Živković, Postanak i razvitak narodne vlasti u Jugoslaviji 1941—1942. Beograd, 1969, str. 199—200.
- ¹¹ dr Venceslav Glišić, Komunistička partija Jugoslavije u Srbiji 1941—1945. — knj. I, Rad, Beograd, 1975, str. 280.
- ^{*} dr Jovan Marjanović, isto djelo, str. 428, 435.
- « Zbornik NOR-a, 1 — 2, str. 378.
- ⁿ dr Jovan Marjanović, isto djelo, str. 300; Pero Morača, isto djelo, str. 535; dr Venceslav Glišić, isto djelo, str. 279.
- “ Pismo Centralnog komiteta KPJ Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju — 14. 12. 1941 — Zbornik NOR-a — I — 2, str. 252.
- ⁿ Pismo CK KPJ od 1. januara 1942. Centralnom komitetu KP Slovenije — Zbornik NOR-a — II — 2, str. 151.
- ^{TM} Edvard Kardelj, Intervju Borbi — 28, 29. i 30. novembar 1976. godine.
- dr Jovan Marjanović, isto djelo, str. 406.
- ¹¹ Borba — broj 349 — 22. XII 1976 — »Reč druga Tita prilikom promocije za počasnog doktora vojnih nauka«.

MILAN M. MILADINović

MARKSISTIČKO OBRAZOVANJE I VASPITANJE U UŽIČKOJ REPUBLICI

Ostvarujući fundamentalne zadatke organizovanja i rukovođenja oružanim ustankom i socijalističkom revolucijom, KPJ i SKOJ radili su na jačanju oružanih snaga, izgradnji nove revolucionarne vlasti i širenju socijalističkih ideja i morala. Pored toga, KPJ i SKOJ su nastavili još intenzivnije rad na marksističkom obrazovanju i vaspitanju kadrova, članova SKOJ-a, partizanskih boraca i stanovništva. U ovome su postignuti značajni uspjesi, bez obzira što su neposredni, konkretni i praktični zadaci uslovljeni masovnošću, intenzitetom borbi i snagom neprijatelja, ograničavali mogućnost šire aktivnosti u organizovanjem i svestranijem radu na marksističkom obrazovanju i vaspitanju. Međutim, revolucionarna praksa je uticala na podizanje svesti i proširivanje saznanja o zakonima društvenog kretanja, načelima ostvarivanja socijalističke revolucije i izgradnje novih odnosa. Komunisti i mladi komunisti su i u sferi delovanja na marksističkom obrazovanju i vaspitanju dokazivali u toku borbe svoju revolucionarnu i marksističku opredeljenost. Oni se neprekidno bore, oslobađaju nove teritorije, organizuju ustanike, jačaju idejno-političko i vojno-političko jedinstvo oružanih snaga, utiču na izbor odbora revolucionarne vlasti i tako razvijaju oslobodilački rat i socijalističku revoluciju.

I

Marksizam je pokazao svoju revolucionarnu i etičkohumanističku suštinu i u Uzičkoj Republici. Manifestuje se kao svest revolucionarnih snaga u tumačenju i menjanju jugoslovenske buržoaske stvarnosti i oslobođenju zemlje. Zahvaljujući naučnom pogledu na svet, borci su dobijali jasnu viziju budućeg uređenja Jugoslavije posle završetka rata. Sem toga, marksizam je doprineo da se komunisti i mladi komunisti snalaze u najtežim situacijama, da uvide tendencije i pojave, da na vreme reaguju na promene vojno-političke i ideološko-moralne situacije.

Komunisti i mladi komunisti Kragujevca, Užica, Čačka, Kraljeva, Arandelovca, Sapca, Valjeva, Gornjeg Milanovca i drugih gradova ostvarivali su zadatke postavljene na Majskom savetovanju CK KPJ 1941. godine. Shvatili su odluke da treba »nastaviti sa vaspitanjem partijskog kadra u duhu marksizma-lenjinizma«¹. Radili su i na čuvanju i umnožavanju dela klasika marksizma i partijsko-političkih materijala. Realizovana je i odluka CK KPJ da su dužne »sve partijske organizacije i svaki pojedini član Partije da preuzmu sve potrebne mjere da bi se sačuvala ta literatura, koja nam je neophodna kao rukovodstvo u našoj borbi«. Jer svaka »takva knjiga i brošura predstavljaju dragocjenost za našu Partiju«¹. To je linija na koju je ukazalo još ranije novo rukovodstvo koje je došlo na čelo KPJ 1937. godine. Ono je od četiri osnovna zadatka smatralo za treći »raditi uporno na ideološkom i političkom podizanju nivoa partijskog članstva«³. To je nastavak revolucionarne tradicije i u oblasti marksizma-lenjinizma na koje je ukazao Filip Filipović koji je napisao: »Proučavanje teorije i prakse marksizma, nasušna je potreba za svaku pravu proletersku partiju«⁴.

Generalni sekretar KPJ i Vrhovni komandant NOV i POJ je i u toku socijalističke revolucije istakao da pitanje »teorijskog i političkog odgoja naših kadrova je jedno od najvažnijih pitanja, koje se u svojoj oštrini postavlja pred našu Partiju ovog časa. Bez obzira na velike i teške probleme, koje moraju u današnjoj situaciji, u situaciji teške i krvave borbe, rješavati naše partijske organizacije, potrebno je odlučno pristupiti sistematskom, teoretskom i političkom odgoju kadrova«⁵.

Partijske i skojevske organizacije u Uzičkoj Republici radile su na marksističkom obrazovanju i vaspitanju, smatrajući da je to neophodno za pobjedu u revoluciji. One su radile na ostvarivanju i verifikaciji istina marksizma o socijalističkoj revoluciji. Vršile su analizu stvarnog stanja i na osnovu toga dolazile do novih marksističkih saznanja. Realizuje se jedinstvo marksizma i revolucionarne prakse. To je omogućilo da se brzo prevazilaze neke pojave levog skretanja, što je nastalo kao prirodna pojava naglog širenja ustanka. Pojedini članovi KPJ i SKOJ-a postavljali su i pitanje vođenja ne samo oslobodilačke, nego i klasne borbe.

U marksističkom obrazovanju i vaspitanju primenjivani su odgovarajući metodi, oblici i sredstva. Najviše se insistiralo na individualnom radu i na izučavanju marksizma na partijskim i skojevskim sastancima.

Bogatsvo stvorenih vrednosti i na planu razvoja revolucionarne svesti i aktivnost u razvijanju moralnih svojstava boraca imali su odlučujući uticaj na ostvarivanje revolucionarnih ciljeva i zadataka, na izgradnju vizije novog društva, jačanje moralne snage, oblikovanje revolucionarne ličnosti i afirmaciju moralno-humanih vrednosti.

II

Na teritoriji Uzičke Republike još pre rata razvijana je aktivnost na marksističkom obrazovanju i vaspitanju. Izgrađivan je marksistički pogled na svet, usvajanje marksizma kao revolucionarna ideologija i novi sistem saznanja. Pavlović Drinka se još u uzičkoj gimnaziji sve više »isticala naprednim shvatanjima i opredeljenjem za napredan omladinski i radnički pokret, usvajajući marksistički pogled na svet«⁶. Zikica Jovanović Spanac »zbog ispoljavanja svojih marksističkih pogleda na svet, isključen je iz valjevske gimnazije«⁷. Dragiša Mišović je bio posebno cenjen u »Marksističkom klubu«⁸. Miloš Pantić Miša, kao »izvrstan poznavalac marksizma i odličan govornik, postaje omiljen i poštovan«⁹. Milutin Todorović je uspevao da njegov auditorijum bude uvek aktivan, a »predavanja i razgovori sa učenicima bili su zasnovani na materijalističkim shvatanjima«¹⁰. Cedomir Vasović se na robiji u Sremskoj Mitrovici »još bolje upoznao s marksističkom literaturom«¹¹. Zivan Radovanović i Branko Radosavljević su obrazovali marksistički kružok.¹² Mirko Jovanović, zajedno s drugim skojevcima, »čita marksističku literaturu i širi je među ostalom omladinom u Kragujevcu«¹³. Tako su radili i mnogi drugi komunisti i skojevci.

Održavani su brojni sastanci na kojima su proučavani partijska literatura i materijali iz marksizma. Intenzivno se delovalo, bez obzira na teške uslove ilegalnog rada, jer su komunisti i mladi komunisti bili motivisani za usvajanje marksizma-lenjinizma i partijske linije.

Izgrađivana je revolucionarna svest i sve više ispoljavano negodovanje protiv buržoaske Jugoslavije, fašizma i imperijalizma. Komunisti, mladi komunisti i simpatizeri Partije naoružavaju se revolucionarnim znanjem i osposobljavaju za klasnu borbu. Vršer i teorijske pripreme za odlučujući boj protiv buržoazije i fašizma.

To je tražilo od njih da stalno uče. Oni su u borbi i učenju dokazivali snagu marksizma, ali dolazili i do saznanja o tome šta znaju a šta treba da nauče. Intenzivno učestvuju u političkoj i idejnoj borbi i prate kretanja buržoaskog društva i porast opasnosti od fašizma, što im je omogućilo da se dokažu na delu, da pobeđuju svoje protivnike, da izgrađuju političke stavove o fundamentalnim

pitanjima klasne borbe. U toj borbi komunisti, skojevci i simpatizeri su širili ideje marksizma-lenjinizma i tumačili politiku KPJ.

Podižući svoja opšta i marksistička znanja, komunisti su postajali sve popularniji u svojim sredinama. Uticali su na izgradnju pozitivnog javnog mnjenja koje ih je podržavalo u klasnoj borbi.

Komunisti su ukazivali na suštinu eksploatacije, klasnih odnosa, na izvore neravnopravnosti i obespravljenosti, isticali nužnost promene postojećeg buržoaskog sistema i uspostavljanja socijalizma. U svemu tome su se rukovodili marksizmom-lenjinizmom, koji im je otvorao šire vidike na svet i usmeravao njihovu borbu na stvaranje novog sveta, novog humanijeg društva, na uspostavljanje Jugoslavije kao ravnopravne zajednice naroda i narodnosti.

Organizovani su brojni marksistički kružoci. Dragoslav Đorđević Goša je, kao učenik zanatske škole Vojno-tehničkog zavoda u Kragujevcu, organizovao marksistički kružok koji je dobijao »Ozbiljniju literaturu kao što je »Komunistički manifest« i drugu marksističku literaturu.¹⁴ Organizovani su »kružoci koji prorađuju Istoriju SKP(b)« za vreme izgradnje pruge Valjevo—Bukovi i Valjevo—Loznica.¹⁵ Na čitalačkim grupama i drugim sastancima, ženama je govoreno »o političkoj situaciji, ratnoj opasnosti, o životu žena u Sovjetskom Savezu, o učešću žena sa puškom u ruci na španskim bojištima — republikanske Spanije«. ¹⁶ Marksistički kružoci se osnivaju po srednjim školama, u fabrikama, selima i ulicama i drugim sredinama. Težnja je bila da se organizovanim radom, uz pomoć najobaveštajnijih, revolucionari upoznaju sa osnovama marksizma. U tome se i uspelo. Tako je malobrojna marksistička literatura ipak postala izvor za masovno upoznavanje sa marksizmom i politikom KPJ.

Posebno je bio razvijen individualni rad na marksističkoj samoizgradnji i samovaspitanju. Članovi Partije, SKOJ-a i simpatizeri smatrali su svojom revolucionarnom dužnošću da iskoriste svako slobodno vreme za politički rad ili izučavanje dela klasika marksizma i druge napredne literature. Marksističke knjige su kolale iz ruke u ruku i širile nova saznanja. Đurakić Radomir težio je da što više nauči, pa je često »osvajivao nad knjigom«. ¹⁷ Kod Dragojla Dudića bila je velika žeđ za znanjem. ¹⁸ Ilić Milan Čiča je, radeći »svoj težački posao, morao da hrani svoju porodicu i da pri svetlu luča i petrolejke lampe čita literaturu o proleterijatu, o savezu radnika i seljaka, o revoluciji«. ¹⁹ Sveta Đorđević, iako mlad, dosta je »čitao«. ²⁰ Tako su radili: Momčilo Dugalić, Vlada Aksentijević, Brana Jevremović, Svetozar Popović, ⁵¹ Vera Blagojević, Vukola Dabić, Milivoje Radosavljević ²² i mnogi drugi.

Posebna pažnja je posvećivana literaturi. U Kragujevcu je radila partijska tehnika koja je umnožavala dela klasika marksizma, partijski organ »Proleter« i druge materijale. ²³ Tehnika je bila organizovana i u Čačku, a materijali su umnožavani i u Kraljevu. Stvarane su knjižice od partijske i marksističke literature.

Sem toga, svaki susret revolucionara značio je i razgovor o nekom od pitanja iz oblasti marksizma-lenjinizma i marksističke političke linije KPJ. Vršena je razmena mišljenja o osnovnim pitanjima društvene situacije. Traženi su i zajednički odgovori na konkretna politička pitanja. Tako su užički komunisti zakazivali sastanke ćelija u okolini grada prilikom šetnji, »vođene diskusije o raznim pitanjima i temama sadržanim u prethodno pročitanoj partijskoj literaturi«. ⁵⁴

Celokupni rad između dva svetska rata bio je priprema za revolucionarnu borbu. U toj pripremi vidno mesto zauzimalo je teorijsko osposobljavanje kadrova za samostalno snalaženje u veoma komplikovanim situacijama klasne borbe. Komunisti su tu šansu iskoristili i teorijski se pripremili za oružanu revoluciju. Postajali su hrabri borci i na frontu idejno-političke borbe. Takva njihova borbenost i aktivnost podizala im je autoritet. Pokušaj buržoazije da merama nasilja zaustavi porast marksističke svesti i uticaja komunista u narodu, nije dao neke rezultate. Komunisti, skojevci i simpatizeri Partije, ući će u revoluciju teorijski osposobljeni, ali i sa uverenjem da mogu pobediti ako nastave da vode revolucionarnu borbu i da se dalje teorijski osposobljavaju.

Posle okupacije zemlje, pored ostalog revolucionarnog rada na pripremi oružanog ustanka, pojačan je i rad na marksističkom obrazovanju i vaspitanju. Veoma složena situacija i još teži uslovi ilegalnog rada, zahtevali su veću samostalnost revolucionara. Primljeni su novi kadrovi, provereni u klasnoj borbi i spremni da nastave borbu protiv fašizma i kontrarevolucije. Sve je to zahtevalo da se još svestranije priđe marksističkom osposobljavanju kadrova. Bilo je nužno brže upoznavanje članova s marksizmom i partijskom linijom radi efikasnog njihovog delovanja. U ostvarivanju ovog zadatka, veliku ulogu su imali KPJ i SKOJ, posebno u podizanju naučne i ideološke kulture.

Pojačale su rad partijske i skojevske tehnike, a ostvarene su i nove. Nabavljene su knjige i druga literatura. Održani su razni sastanci, na kojima je vršena analiza konkretne situacije, i izvlačeni odgovarajući zaključci. Proučavanjem proglašenja, letaka i parola, sticana su nova znanja, a što je najvažnije, osposobljavani su komunisti i skojevci za revolucionarnu aktivnost.

Neposredno posle okupacije »organizovan je širok politički rad na objašnjavanju glavnih uzroka sramne kapitulacije Jugoslovenske vojske.« »Objašnjavana je i potreba pružanja odlučnog otpora okupatoru svim sredstvima i pripremanje za oružanu borbu.«¹⁵ Sto se više bližio dan ustanka, rad na marksističkom obrazovanju bio je sve masovniji i svestraniji. Ukazivano je da konkretan i neposredan rad na pripremama za ustanak ne sme da umanjuje aktivnost već, naprotiv, da pojača intenzitet marksističkog obrazovanja i vaspitanja. Takvu orijentaciju su prihvatili komunisti i mladi komunisti.

IV

Složena vojno-politička i ideološka situacija, nastala početkom oružanog ustanka, tražila je veću samostalnost, odgovornost i samoinicijativu revolucionara u akcijama. U ostvarivanju ovog zadatka značajnu ulogu je odigrao rad na marksističkom obrazovanju.

Nosioci revolucionarne akcije bili su stalno angažovani u ostvarivanju najhitnijih zadataka socijalističke revolucije. Oni su organizovali i vodili ustanak, izgrađivali oružane snage, uspostavljali revolucionarnu vlast, ostvarivali idejno-politički i moralni uticaj i uspostavljali nove odnose na slobodnoj teritoriji. Takva aktivnost tražila je maksimalne napore, ali i poznavanje stvari. Marksističko obrazovanje se pokazalo neophodnim u ostvarivanju praktičnih revolucionarnih zadataka i vođenju uspešne političke borbe protiv fašizma i kontrarevolucije.

Potreba za kadrovima bila je velika. Kadrove je trebalo stvarati, izgrađivati i negovati, i to u veoma teškim uslovima stalnih borbi. Bilo je potrebno ljude koji su se dokazali, brže primati u KPJ i SKOJ. U pripremama za prijem vidnu ulogu je imalo marksističko obrazovanje i vaspitanje. Mada nedovoljna marksistička izgrađenost nije bila prepreka za prijem u Partiju i SKOJ, ipak je to bio bitan uslov. Sami mladi kadrovi su bili željni znanja. Njihove zahteve i potrebe trebalo je zadovoljiti, a za to nije bilo ni dovoljno vremena, ni literature, a nedostajali su i sposobni kadrovi koji bi razvijali ovu aktivnost. To je, bez sumnje, imalo posledica i na ostvarivanje većeg uticaja komunista i mladih komunista na borbu i stanovništvo.

Teorijski rad je bio usmeren u dva osnovna pravca: prvo, da se proučavanjem partijskog materijala (direktiva, pisama, parola, članaka u listovima »Borbi«, »Vestima«, »Novostima«, »Reči naroda« i drugim publikacijama), usvoji linija KPJ, i drugo, da se izučavanjem dela klasika marksizma i njihovih popularizatora, stekne šire teorijsko znanje i razvije revolucionarna svest. Za ostvarivanje ovih zadataka nije bilo dovoljno snaga ni materijalnih mogućnosti. Partijske tehnike su bile angažovane na štampanju proglašenja, naredbi, a manje na umnožavanje trajnijeg partijskog materijala i kraćih radova iz oblasti marksizma. Beograd, a pogotovu Kragujevac, su ostali i dalje glavni izvori nabavke partijske i marksističke literature. Gotovo nemogući uslovi rada u gradovima otežavali su bržu cirkulaciju informacija i marksističke literature.

Treba imati u vidu da neke partijske i skojevske organizacije, ponesene valom ustanka i postignutim uspesima, nisu obraćale dovoljnu pažnju pitanjima svestranijeg i dugoročnijeg rada na marksističkom obrazovanju i vaspitanju kadrova. One su bile i malobrojne da bi mogle delovati u svakom selu i svakoj ulici u gradovima. Komunisti i skojevci su se pretežno nalazili u partizanskim jedinicama i tu je nešto intenzivniji bio teorijski i idejno-politički rad.

Neprijatelj je pojačavao svoju propagandu protiv komunista i širenje dezinformacija. To je otežavalo ideološku borbu i političko razračunavanje sa politikantima i demagozima koji su zadržali izvestan uticaj na ljude, a neki od njih su i silom nastojali da ga održe. Došlo je, razvitkom ustanka, i do ujedinjavanja kontrarevolucionarnih snaga (četnika, nedićevaca, ljotićevaca i drugih) u borbi protiv socijalističke revolucije. Pojačana je antikomunistička propaganda koja je bila usmerena na slabljenje moralne snage partizanskih jedinica. U tom cilju širena su razna neprijateljeva shvatanja, unošena panika, širene su dezinformacije i slično. Teškoća je bila i u tome što se u prvo vreme nosioci kontrarevolucije nisu javno izjašnjavali za okupatora, iako su potajno saradivali s njim, a delovali su u ime spasavanja srpstva od komunizma i čuvanja srpskih glava.²⁶ Delujući sa tog stanovišta, posebno četnici, kontrarevolucionari su imali delimičnog uspeha. Oni su kod seljačkih masa imali uspeha, jer je ovima više odgovaralo da budu kod svojih kuća i da čuvaju svoje imanje, nego da odmah stupaju u borbu i da tako reskiraju. Osnovne parole kontrarevolucionara su bile: »Spašavajmo srpske glave«, »Mi smo mali da vodimo svetsku politiku«, »Kad se veliki obračunaju mi smo tu«, »Komunisti ugrožavaju srpstvo i njegove svetinje — porodicu, slavu, crkvu i tradicije«, »Za srpstvo! Protiv komunizma«²⁷ itd. Seljačke mase su sklone da prihvataju demagoške parole, pogotovo kada im odgovaraju sa stanovišta sitnosopstveničkih interesa. One su u lažnim četničkim parolama videle mogućnost čuvanja svoje imovine i pošto su »mobilisani«, smatrali su da izvršavaju i dug prema otadžbini.

Takvu organizovanu aktivnost kontrarevolucionara trebalo je razbijati, objašnjavati i tumačiti narodu kako bi se očuvalo jedinstvo ustanka. Za takvu aktivnost nedostajali su kadrovi. Razume se da se to odrazilo i na uspešniju političku i idejnu borbu protiv fašizma i kontrarevolucije.

Interes radničke klase bio je stalno prisutan i u sferi teorije i revolucionarne prakse. Oslobođeni su gradovi u kojima je radnička klasa imala dominantnu ulogu: Čačak, Užice, Krupanj, Požega, Bajina Bašta, Ivanjica, a blokiran Kragujevac iz kojeg su radnici dolazili u partizane. I radnici Beograda su bili brojno prisutni u oružanim snagama Uzičke Republike. To je davalo klasni karakter celokupnoj aktivnosti, pa i delovanju u oblasti marksističkog obrazovanja i vaspitanja. Tako je radnički element daleko više nego u drugim krajevima Srbije 1941, zauzimao klasne pozicije u ustanku. I teorijski rad je bio usmeren u pravcu objašnjavanja klasnog bića radničke klase, njenih ciljeva i potrebe ostvarivanja njenih klasnih interesa. Postepeno je klasni interes radničke klase bio prihvaćena vrednost i od seljačkih masa koje su brojno dominirale u ustaničkim redovima.

KPJ i SKOJ su razvijali aktivnost na podizanju antifašističkih raspoloženja i rodoljublja. To je bilo značajno radi ostvarivanja tako masovne baze ustanka, kakva je bila u Uzičkoj Republici. Seljaštvo je na antifašističkoj i oslobodilačkoj platformi pristupalo ustanku. S razvijanjem rodoljublja, istovremeno je rastao prezir prema svim izdajnicima. U oceni ljudi polazilo se od kriterijuma da li si za borbu ili za služenje okupatoru. Onaj koji je prihvatao borbu smatran je naprednim, antifašistom i rodoljubom. Klasni kriterijumi će kasnije sve više dolaziti do izražaja samim činom izdaje kontrarevolucije i zahtevom da se ostvaruju i oslobodilački ali i klasni ciljevi, to jest, da se ostvari socijalistička revolucija.

Na značaj rada na marksističkom obrazovanju i vaspitanju ukazivala su sva partijska i skojevska rukovodstva. U avgustu 1941. u pismu OK KPJ za okrug Užice,²⁸ ukazuje se na značaj rada na marksističkom obrazovanju. Pismo iste sadržine uputili su PK KPJ za Srbiju i OK KPJ za okrug Sabac. U pismu se daje i jedan neprihvatljiv stav koji nije u skladu sa zadacima partijskih i skojevskih organizacija u Uzičkoj Republici. Tako PK KPJ za Srbiju piše:

»Iskoristiti svaki čas slobodnog vremena za agit. prop, rad i podizanje kadrova, ma da to nije glavno sada. Umnožavajte materijale u što većem broju primeraka u gradovima, selima i šumama.«²⁹

Za razliku od takvog stava PK KPJ za Srbiju, partijske i skojevske organizacije na terenu činile su ogromne napore da se podigne teorijski i politički nivo kadrova i ustanika.

U toku aktivnosti na marksističkom obrazovanju i vaspitanju, pažnja je obraćana marksističkom učenju o teoriji revolucije, države, oružanih snaga, ustanka itd. Dakle, baš na ona pitanja koja je revolucionarna situacija postavljala. Realnost revolucionarnog čina u začetku negira težnju ka apstrakcijama, avanturama u politici, bežanju od stvarnosti, idealizaciji onoga što se dešavalo, i upućuje na izučavanje i saznavanje stvarnosti, uočavanje stvarnih determinanti revolucije i ustanka, sagledavanje realnosti u masi manifestacija kojima je bila bogata Užička Republika. Stoga su partijske i skojevske organizacije i uspele da svest, osećanja i snagu boraca usmere u pravcu izvršavanja najhitnijih zadataka. To je borcima pomagalo da se snalaze u složenim situacijama. Iz toga je i sledio i jedan od zahteva da budu bolje obavešteni i sa stanovišta marksizma.

Na marksističkom obrazovanju više se radilo u partizanskim jedinicama, nego na terenu. To je i razumljivo kada se ima u vidu sledeće: a) činjenica brojnog prisustva najkvalitetnijeg partijskog i skojevskog kadra u partizanskim jedinicama; b) u njima je bila i brojnija partijska i skojevska organizacija; c) mogućnost bržeg sakupljanja na teorijskim sastancima i predavanjima; d) brže se teorijski i idejno-političko sazrevalo u toku oružane borbe; e) neposrednije se dolazi do saznanja šta se zna, a šta ne zna; f) revolucionarna praksa i idejno-politička borba nametale su potrebu njihovog teorijskog uopštavanja. CK KPJ, PK KPJ i okružni komiteti su veću pažnju posvećivali radu partijske organizacije u vojsci nego na terenu. Sve su to bile pogodnosti koje su uticale na svestraniji teorijski rad u partizanskim jedinicama. Na primer, borci su došli u jedan šumarak i očekujući ručak — piše Dragojlo Dudić — čitali »Kako se kalio čelik« i »Istoriju partije«. ⁵⁰ U svakoj četi »Tamnavskog bataljona bio je razvijen intenzivan politički i kulturno-prosvetni rad. Proučavan je materijal iz oblasti marksizma-lenjinizma«. ⁵¹ Veoma je značajno da su se borci »interesovali za idejno-politički rad i zahtevali da se na vodnim sastancima kolektivno čitaju članci iz »Borbe« i Biltena Vrhovnog štaba. Jedni su proučavali »Istoriju SKP(b)«, drugi čitali knjigu »Kako se kalio čelik«. Tako su jačali moral i borbena spremnost komunista i ostalih boraca«. ³² U Podrinjskom NOP odredu odvijao se »veoma aktivan idejno-politički rad«. ³⁵ Tako je bilo i u drugim NOP odredima: »Jovo Kursula«, Užičkom, Prvom i Drugom šumadijskom, Kragujevačkom i drugim. U Čačanskom NOP odredu partijska organizacija je »nastojala da slobodno vreme boraca (naročito nenaoružanih, jer su imali više slobodnog vremena) iskoristi za idejno-politički rad putem održavanja seminara na kojima su proučavani: Razvitak društva, Istorija SKP(b), Pitanja lenjinizma i drugo«. ³⁴

O teorijskom radu u partijskim i skojevskim organizacijama na terenu ima malo podataka. Nešto su aktivnije bile partijske ćelije i skojevski aktivni u gradovima. ⁵⁵

Literatura za marksističko obrazovanje i vaspitanje bila je, kao što je već rečeno, oskudna. Uz velike napore zadovoljavana je minimalna potreba. Racionalnim korišćenjem raspoložive literature, nadomeštana je malobrojnost. Raspolagalo se sa malo kapitalnih dela osnivača i klasika marksizma. Značajno mesto u teorijskom obrazovanju zauzimala je »Istorija SKP(b)«. Ona je umnožavana u više centara (po gradovima, u jedinicama, na terenu). ³⁰ Umnožavana su i »Pitanja lenjinizma«, mnogi Lenjinovi članci i govori, Staljinovi razni govori i druga literatura. Polazeći od toga da su Staljinovi govori i članci bili prisutni u teorijskom radu, postavlja se pitanje koliko je to uticalo na širenje dogmatske revizije marksizma-lenjinizma u redovima komunista i skojevaca. No, uticaj dogmatizma bio je minimalan. Revolucionarna situacija je zahtevala stvaralački aktivan odnos prema stvarnosti. Komunisti i skojevci su vodili računa o »živom životu stvarnosti« (Lenjin) i preko toga dolazili do novih saznanja, korigovali one stavove na kojima je staljinizam insistirao. Oni su i u teoriji i u praksi shvatili suštinu marksizma-

-lenjinizma i povezujući teoriju s praksom učinili sve da prevladaju tendencije dogmatizma, kao i druge oblike revizije marksizma: anarhizam, reformizam, pozitivizam, pragmatizam i druga skretanja sa pozicije revolucionarnohumanog marksizma. Zahvaljujući revolucionarnom dinamizmu nije bilo dovoljno vremena za upoređivanje teorijskih stavova sa praksom, nego je u praksi korigovano ono što nije odgovaralo a ni pomagalo da se shvati zakonitost revolucionarnog čina. Situacija je tražila da se o svemu samostalno zauzimaju stavovi, da se pronikne u izvorišta ponašanja socijalnih snaga na strani revolucije i determinantno ponašanje okupatora i kontrarevolucionara, da se vrši snažniji uticaj na tokove događaja. Antidogmatičnost socijalističke revolucije i stvaralački pristup njenim tokovima bili su presudni činilac da dogmatizam ne nanese veće štete ostvarivanju revolucionarnih ciljeva i razvijanju i bogaćenju marksizma-lenjinizma.

Partijske i skojevske organizacije koristile su i druge teorijske izvore: Lenjin »Materijalizam i empiriokriticizam«, Marks—Engels: »Manifest komunističke partije«,³⁷ Lenjinova dela,³⁸ »Anti — Diring«,³⁹ »Dijalektika prirode«, »Poreklo porodice vlasništva i društva«, »Kapital«⁴⁰ i druga dela klasika marksizma. Pored dela osnivača, klasika marksizma i njihovih brojnih popularizatora, proučavani su i partijski materijali KPJ. Posebno mesto je zauzimao organ CK KPJ »Proleter«.

Leci i proglasi bili su izvor teorijskog saznanja bez obzira što su pisani kao propagandno-agitacioni materijal. U njima je iznošena politička linija KPJ i tim putem članstvo obaveštavano o novim stavovima i navikavano na efikasno i brzo idejno-političko reagovanje. Leci i proglasi proučavani su na sastancima partijskih i skojevskih organizacija i sa borcima partizanskih jedinica. Vođene su i diskusije i razgovori o tome kako i na koji način ih ostvarivati, tumačiti i preneti na druge. U tom procesu izgrađivana je i revolucionarna svest, podizano marksističko i političko saznanje, a vršena i aktivizacija članstva u pravcu povezivanja teorije i prakse, političkog programa i njegove konkretne realizacije.

Listovi su bili značajan izvor novih saznanja, gotovo iz svih oblasti delovanja. Posebno je »Borba« bila najsvestraniji i najbogatiji izvor marksističkog saznanja. O tome govore brojni napisi teorijskog karaktera. U člancima: »Narodnooslobodilački odbori moraju postati istinski privremeni nosioci narodne vlasti«,⁴¹ »Moral i tehnika«,⁴² »Spremajmo se za proslavu oktobarske revolucije«,⁴³ Proglasi CK KPJ i SKOJ-a o proslavi oktobarske revolucije,⁴⁴ »Komunistička partija Jugoslavije u današnjoj narodnooslobodilačkoj borbi«,⁴⁵ Lična odgovornost i samoinicijativa« i mnogi drugi daju panoramu veoma bitnih stavova o NOR i socijalističkoj revoluciji. Ovi napisi su delovali i uputstveno i direktivno, ali i saznajno. I ostali napisi koji govore o drugim pitanjima ustanka takode imaju i teorijski značaj. U »Vestima« se nalaze i članci teorijskog karaktera, kao što su: »Ruzvelt i Lozovski o religiji u Sovjetskom Savezu«,⁴⁶ »Seljački zbor u Užicu«,⁴⁷ »Izbor Narodnooslobodilačkog odbora za grad Užice«,⁴⁸ i drugi. U »Novostima« je objavljen značajan članak »Zadaci Narodnooslobodilačkog odbora«. Svi ovi članci su veoma značajni za teorijsko obrazovanje i vaspitno-politički rad. I pored velike aktivnosti partijska rukovodstva su tražila da se proučavaju načelni članci iz listova »Borba«, »Omladinska borba« i drugih. Tako OK KPJ za valjevski okrug, u pismu partijskim organizacijama ističe »O.K. je ustanovio da sve partijske jedinice ne prorađuju na svojim sastancima sve načelne članke »Borbe«. »Borba« je organ naše Partije. Sve partijske jedinice dužne su da obavezno prorađuju na sastancima sve navedene načelne članke »Borbe«, »Omladinske borbe« i svu ostalu partijsku štampu.«⁴⁹

Oblici teorijskog obrazovanja i vaspitanja bili su raznovrsni i primenjivani prema datim uslovima: individualni rad, kursevi,⁵⁰ predavanja, sastanci itd. Najčešće su primenjivani sastanci i individualni rad.

1. Sastanci nisu redovno održavani, već kada je to situacija dozvoljavala, a zavisilo je od samoinicijative sekretara partijskih jedinica i aktiva SKOJ-a. Na svim sastancima prisutna je bila aktivnost na idejno-političkom i teorijskom obrazovanju članstva. Diskusija i analiza konkretne situacije i ponašanja boraca i stanovišta, značila je teorijski pristup konkretnim zadacima, ali sa stanovišta marksizma-lenjinizma i političke linije KPJ. Stoga se mora imati u vidu i ona svakodnevna aktivnost ostvarivana na brojnim sastancima gde su komunisti i mladi komunisti učili kako treba pristupati političkim, idejnim, vojnim i drugim

problemima revolucije, kako i na koji način deiovati radi ostvarivanja ciljeva revolucije i kako se najefikasnije boriti protiv neprijatelja na svim frontovima borbe. I kritika i samokritika imali su svog uticaja na usvajanje političke linije KPJ i moralnog sistema vrednosti.⁵¹

2. Individualni rad bio je najmasovniji vid aktivnosti na samoobrazovanju i samovaspitanju na osnovama marksizma-lenjinizma. Partijci, skojevci i simpatizeri Partije bili su svesni činjenice svoje nedovoljne teorijske obrazovanosti i stoga su samoinicijativno tražili mogućnost za čitanje.

3. Diskusije su vođene na sastancima, ali i u svim drugim prilikama. Normalno je bilo da kada se sastanu dva člana Partije ili SKOJ-a, otpočinu diskusiju i o teorijskim pitanjima. U toku diskusije spontano »kao na slobodnoj tribini, iznošena su mišljenja o ratu, Rusiji, Nemcima i partizanima«⁵² Oni koji su manje znali, nisu se ustezali da zamole svoje drugove da im objasne ono što ih interesuje. Tako su diskusije razvijale i interes za čitanje literature i za podizanje teorijskog znanja.

4. Marksistička predavanja, su održavana za komuniste, skojevce i one koje su teorijski stavovi interesovali. Ova predavanja su držali najistaknutiji komunisti. Na njima je vođena i diskusija i postavljana su pitanja. Ona nisu bila brojna pošto su zahtevala okupljanje većeg broja ljudi, a revolucionarna situacija je tražila stalnu aktivnost. Tako, pošto nije bilo knjiga, onda su »drugovi Zec i Gija govorili: prvi o komunističkom društvu i privredi, a drugi o robovskom društvu i robovskoj privredi«⁵³

Partijske i skojevske organizacije na teritoriji Uzičke Republike, posebno intenzivnu aktivnost su ispoljile u političkom vaspitanju i političkom radu. Vojno-politička situacija je zahtevala da se brzo reaguje na vojne i političke događaje, da se ljudima najbrže i najjednostavnije tumači novonastala situacija, da se radi na podizanju političke i patriotske svesti, da se ukazuje na osnovne zadatke antifašističke borbe, da se tumači izdaja četnika i drugih, da se informišu borci i stanovništvo o situaciji na savezničkim frontovima, da se razvija perspektiva ostvarivanja ciljeva borbe itd. Shvatajući to, komunisti i skojevci su nastojali da učine sve kako bi događaji i politička situacija bili jasni svakom borcu i stanovniku. Borci su osposobljavani da i sami budu politički radnici u tumačenju ciljeva NOR i socijalističke revolucije. Na taj način je proširivan agitaciono-propagandni i politički rad, a borci su se dalje politički osposobljavali i vaspitavali.

1. — Politička predavanja održavana su najčešće po partizanskim četama i bataljonima. Bila su predavanja i na javnim tribinama i na posebnim skupovima. Politički komesari su »održavali političke časove«⁵⁴ koji su u stvari bili organizovana predavanja sa diskusijom.⁵⁵ U ovim predavanjima tumačena je politička linija KPJ, davan pregled uspeha koji su postignuti u antifašističkoj borbi partizana Jugoslavije i borbe na drugim frontovima. Obradivana su i fundamentalna pitanja: bratstvo i jedinstvo, život u Sovjetskom Savezu, čemu teže okupator i izdajnici, o potrebi ujedinjavanja svih nacionalnih snaga u borbi za slobodu, suština i karakter nove revolucionarnooslobodilačke vlasti, suština izdaje jugoslovenske buržoazije i izbegličke vlade itd.⁵⁶ U logoru Azbukovačko-rađevske partizanske čete se »svakodnevno vrši obuka boraca koji nisu služili vojsku. Čedomir i Zikica Jovanović pored toga drže časove iz političke nastave i govore o osnovama marksističkog shvatanja društva«⁵⁷

Politički rad u oružanim jedinicama bio je intenzivniji nego na terenu, kao što je to bio slučaj i sa teorijskim radom. Političko vaspitanje je podizalo moral boraca i političku svest. Usvajanje političke linije KPJ mnogo je značilo za pravilnu orijentaciju boraca. Iako su održana brojna predavanja u partizanskim jedinicama i odvijale se i druge aktivnosti na političkom vaspitanju boraca, potrebe za tim radom su bile još veće. Partijska okružna rukovodstva su insistirala na pojačanom političko-vaspitanom radu što se vidi i iz izveštaja OK KPJ za okrug Užice: »Politički rad u četama nije zadovoljavajući i pored toga što naši partizani obilaze sabore i pretvaraju ih u mitinge«⁵⁸ Privremeno partijsko rukovodstvo pomoravskog okruga u izveštaju PK KPJ za Srbiju kaže. »Moral dobar, ali dosta ljudstva sa neizgrađenim pogledom«⁵⁹ U Pismu OK KPJ za okrug Valjevo se naglašava da su u nekim »partizanskim četama, članovi Partije zapostavili

političko vaspitanje partizana».⁶⁰ I OK KPJ za okrug Šabac se žali da u samom odredu drugovi politički stoje slabo« i da treba intenzivirati ovu aktivnost. U izveštaju Štaba Prvog šumadijskog NOP odreda od 3. septembra 1941. se govori o pitanju rada na političkom vaspitanju partizanskih boraca.⁶² I Posavski NOP odred ukazuje da je politički rad u četama još uvek nedovoljan i da je očigledno »ovaj nedostatak u prvom redu posledica dosadašnje nedovoljne aktivnosti partijske organizacije u četama«.⁶⁸ Štab Kosmajskog NOP odreda vidi uzrok nedovoljnog političkog rada u četama u tome što se nalaze u stalnom pokretu i piše: »S obzirom na stalno kretanje četa politički rad je prilično zamro, ali preduzete su mere da se brže oživi«.⁶⁴

Polazeći od ovih izveštaja mogao bi se steći pogrešan utisak da se malo radilo. To nije tako, jer su borci dosta bili aktivni u svim selima u kojima su boravili. Radi se samo o tome da je bilo malo organizovanog političkog rada kroz predavanja i druge oblike izgradnje političke svesti. Ovde se javlja i jedno revolucionarno nezadovoljstvo postignutim i potreba da se brže podiže politička svest. Treba imati u vidu da su u masovnom ustanku došli u partizanske jedinice i oni koji su bili gotovo bez političkih iskustava i koji su bili nezainteresovani za vođenje politike. Sada su stavljeni u vrtlog vojnih, ali i političkih borbi, i trebalo je suprotstaviti se organizovanom propagandom aparatu okupatora i kontrarevolucionara. Stoga, politički i partijski rukovodioci nikada nisu bili zadovoljni postignutim.

2. — Političke konferencije i zborovi su bili najčešće primenjivan oblik političkog delovanja i političkog vaspitanja stanovništva. Održavani su politički zborovi u svakom oslobođenom selu ili gradu. Političke konferencije su bile češće i održavane su raznim povodima. Na njima su govorili istaknuti rukovodioci ustanka i partijski kadrovi u partizanskim odredima i okružnim komitetima KPJ. Tako se uporedo »sa prvim oružanim akcijama razvijala i politička aktivnost na celoj teritoriji okruga. Glavni nosilac političke aktivnosti bio je odred, odnosno naše čete. Uporedo sa odredom politički su delovale i partijske organizacije, članovi KPJ i SKOJ-a koji su ostali na terenu u pozadini«.⁶⁵ Zelimir Đurić Željo je u danima Uzičke Republike neumorno »govorio na partijskim sastancima, na zborovima građana, govorio vojnicima, odbornicima nove vlasti«.⁶⁶ Jevrem Popović, pored vojnih dužnosti, je kao »iskusni partijski radnik aktivno politički radio na terenu«.⁶⁷ Političko i vojno rukovodstvo »Valjevskog odreda na celoj teritoriji OK Valjevo, održavalo je preko političkih skupova i zborova živi kontakt s narodom od prvih ustaničkih dana, ukazujući im na ciljeve narodnooslobodilačkog pokreta i ujedno pozivajući ga da ruši staru vlast i dobrovoljno stupa u Valjevski partizanski odred«.⁶⁸ Po zadatku Partije »dr Miša Pantić organizuje kulturno-prosvetne priredbe za narod i borce, i održava veliki broj zborova i konferencija po selima čitavog valjevskog okruga«.⁶⁹ U Stojniku je održan veliki politički zbor.⁷⁰ O političkim zborovima čitamo i u Uzičkoj »Borbi«⁷¹ i »Vestima«.⁷² U izveštaju Prvog šumadijskog odreda se govori, da se u selima održavaju političke konferencije.⁷³

Zborovi, političke konferencije, mitinzi, posela i drugi oblici političkog obrazovanja i vaspitanja bili su gotovo stalni oblik i način delovanja vojno-političkih i omladinskih rukovodstava na teritoriji Uzičke Republike.

3. — Parole, leci, proglasi su, takođe, bili sredstvo političkog uticaja. U njima su isticani ciljevi borbe i davana druga politička tumačenja događaja koji su se vrtoglavom brzinom odvijali. Leci, proglasi i parole su bile najefikasnije i najbrže sredstvo za upoznavanje sa onim što se želi i sa osudom izdaje i zločina okupatora. Parole su pozivale na borbu i imale su akcioni, mada i trajniji karakter. U izveštaju OK KPJ za okrug Kragujevac od 12. septembra 1941. se kaže da je »u gradu izvršeno lepljenje parola«.⁷⁴ Pored lepljenja, omladinci su i pisali parole. One su pozivale na borbu. Letke su izdavali komande jedinica i partijsko-politička rukovodstva. Partijska tehnika je posebno u tome bila aktivna. Na to je uticala i aktuelnost delovanja. Ovi proglasi su objavljivani i u listovima koji su izlazili na slobodnoj teritoriji.⁷⁵ Za to je bila zadužena u Valjevskom partizanskom odredu kulturna grupa, koja je delila letke. Po stotinu ruku »najedared su se dizale u vis u pravcu partizana koji je delio letke«.⁷⁶

4. — Individualni politički rad je stavljaao svakog partizana, komunistu i mladog komunistu u aktivan politički položaj, jer im i to omogućava da se javljaju

kao tumači ideja socijalističke revolucije i oslobodilačke borbe. Borci i drugi aktivisti su svoja stečena znanja prenosili na stanovništvo. Posebno se u tome ističu komunisti i članovi SKOJ-a. Za njih gotovo da nije bilo odmora.⁷⁷ Radili su i na samoobrazovanju i samovaspitanju i bili neumorni u širenju komunističkih shvatanja.⁷⁸ Individualni rad je bio posebno pogodna forma u okupiranim gradovima i na neoslobođenoj teritoriji. Tamo su partijski i skojevski aktivisti dokazivali i odanost i umešnost u ilegalnom radu i poznavanju političke linije i osnovnih misli klasika marksizma.

5. — Sednice narodnooslobodilačkih odbora su predstavljale važan oblik političkog vaspitanja stanovništva. One su bile javne. Javnost i sadržina rada uticali su na podizanje političke svesti. To je bila škola samoupravljanja društvenim i zajedničkim poslovima. Vršeno je i povezivanje s narodom i ostvarivanja kontrola od strane građana. NOO su morali da vode računa o političkom raspoloženju pri donošenju svojih odluka. Radili su na ostvarivanju zadataka koji su jasno bili dijametralno suprotni od onih koje su rešavale stare opštinske vlasti. Postavljan je i zahtev za poštovanjem prava slobode i pravo na javnu reč i objektivnu i dobronamernu kritiku. Tako su i NOO vršili politički uticaj svojim objektivnim postojanjem, načinom rada i problemima kojima su se bavili.

6. — Oblici kulturno-zabavnog rada koji su primenjivani veoma često, doprinosili su političkom vaspitanju i informisanju stanovništva i boraca. Održavane su kulturno-umetničke priredbe, izvođeni pozorišni komadi,⁷⁸ skečevi, pevane revolucionarne pesme,⁸⁰ pisani članci za listove i džepne novine, organizovana čak i smotra kulturnog stvaralaštva.⁸¹ U tome su posebno bili aktivni članovi SKOJ-a i antifašistički omladinci. Značajne su bile i čitalačke grupe. Tako u Prvom šumadijskom NOP odredu, pored »intenzivnog i svakodnevnog političkog rada u odredu, u svakoj četi bio je intenzivan i kulturno-prosvetni rad.«⁸² Takav rad odvijao se u svim partizanskim odredima.

Otvarane su i knjižnice i uvećavan fond knjiga. Povećavao se i broj čitalaca. U listu »Vesti« u članku »Pomožimo stvaranje naše knjižnice i čitaonice!«,⁸³ ističu se vrednosti knjiga i značaj njihovog čitanja. Imajući u vidu da su čitane i knjige političke i naučne sadržine, jasno je da su i one bile sredstvo političkog vaspitanja. U svemu tome posebno mesto zauzima knjiga »Kako se kalio čelik« od Nikola ja Ostrovskeg. O toj knjizi i njenom junaku Pavlu Korčaginju se dosta govorilo na sastancima skojevskih aktiva i na omladinskim konferencijama. Ona je čitana i kolektivno na sastancima partizanskih četa i vodova. Na primerima boraca oktobarske revolucije i izgradnje socijalizma u Sovjetskom Savezu, vaspitavali su se mladi komunisti i borci. U svom Dnevniku Dragojlo Dudić je zapisao: »U toku noći prispela je jedna drugarica sa kuririma. Donela nešto veša i odela. Dve knjige »Kako se kalio čelik« i letke.«⁸⁴ Za vreme predaha između bitaka, borci su čitali knjigu »Kako se kalio čelik«.⁸⁵ Najčešće su se »čitale knjige, a najviše roman Ostrovskeg »Kako se kalio čelik«.⁸⁶ Na tečajevima prve pomoći u Prnjavoru, Stitaru, Belotiću i još nekim mestima; proučavan je proglas CK KPJ za ustanak; čitanje priča i pesama, odlomaka iz knjiga »Kako se kalio čelik« i »Ljubim«.⁸⁷ U desetinama u gradu Kragujevcu su »proučavani proglasi CK KPJ i čitani romani »Mati« i »Kako se kalio čelik«, a zbog malog broja ovih knjiga, kidani su listovi i lančanim sistemom išli od desetine do desetina na čitanje.«⁸⁸

Preko ovih knjiga se razvijaju i odgovarajuća moralna svojstva boraca: hrabrost, drugarstvo, upornost, samopožrtvovanje, samoodricanje, disciplinovanost, čovečnost, i mnoga druga.

U odnosu na sve ono što je rečeno može se zaključiti:

— prvo, u uslovima NOR-a nije bilo vremena ni mogućnosti za stalniji i organizovaniji teorijski rad sa članovima Partije, SKOJ-a i kandidatima za Partiju. Stalne borbe i obimni praktično-organizacioni i vojno-politički zadaci zahtevali su celovito angažovanje svake partizanske jedinice, partijske ćelije i skojevskog aktiva. Stoga je ovaj rad bio u onoj meri organizovan u kojoj je bilo moguće pronaći slobodno vreme. Ali činjenica je i to da se nisu snašle neke od partijskih ćelija i skojevskih aktiva. Utrošeno je dragoceno vreme na neke druge manifestacije, manje bitne za izgradnju naučnog pogleda na svet;

— drugo, nije bilo dovoljno propagande u odnosu na četnike. Oni su se već bavili raznovrsnom propagandom protiv komunista i komunizma. Napadali su socijalistički sistem u Sovjetskom Savezu, optuživali komuniste za narušavanje »srpskih svetinja« i slično, a nije bilo dovoljno ofanzivne partijsko-političke propagande, koja ne bi išla samo na razotkrivanje četničkih laži i obmana zbog raskida sporazuma nego i na razotkrivanje same suštine četništva u toku prvih dana ustanka i njihovog savezništva sa okupatorom. Četnici su popularisali monarhiju, isticali se kao čuvari srpstva i srpskih tradicija: kralja, vere u boga, čuvanja porodice, slave itd. Tek pri kraju 1941. godine, kada su četnici otvoreno postali sluge okupatora, bila je nešto intenzivnija propaganda protiv četnika, monarhije i sluganstva okupatoru. Jedan broj ljudi je bio silom mobilisan, a drugi zaveden, jer na vreme nije objašnjena izdaja četnika; s tim se malo zakasnilo jer su četnici uspjeli svojom propagandom, uz pomoć oružanih snaga okupatora, da dovedu u pitanje sam opstanak Užičke Republike;

— treće, nije dovoljno razvijena mržnja prema četničkom pokretu. I u vreme kada se četnički pokret otvoreno deklarise za borbu protiv komunizma, još se radi na širenju ideje o jedinstvu svih nacionalnih snaga za borbu protiv okupatora. Iz same činjenice da su četnici jednostrano raskidali ugovore, da nisu stupali u borbu protiv okupatora sem nekih izuzetaka, da su ubijali i zarobljavali partizanske borce — sve je to bilo dovoljno da se intenzivnije radi na razobličavanju četništva kao kontrarevolucionarne i apatriotske snage;

— četvrto, razvijanje revolucionarne svesti vršeno je putem proslava značajnih datuma iz međunarodnog radničkog pokreta. Posebno je u tome bila značajna aktivnost oko organizovanja proslave oktobarske revolucije u Užicu. Tada su govornici istupali u ime KPJ i ukazivali na svetsko-istorijski značaj vrednosti oktobarske revolucije. U govorima je prikazana panorama misli o socijalizmu iz čega se moglo zaključiti da komunisti Jugoslavije i sami tome teže;

— peto, nije dovoljno sagledan značaj masovnog, teorijskog i političkog rada u NOP odredima. Neposredni zadaci i uspjesi umanjili su aktivnost na teorijskom i političkom radu, dok su proširili aktivnost na terenu;

— šesto, nije bilo vremena za teorijske diskusije i šire marksističko obrazovanje. Tek u borbi sazreva mišljenje da treba držati i posebne teorijske sastanke. Na redovnim sastancima je izgrađivana teorijska svest i vršeno političko obučavanje. Tako su ljudi idejno sazrevali u toku samog ustanka, ostvarujući konkretne revolucionarne zadatke. Oni su na delu videli vrednosti Marksove misli o anacionalnom karakteru buržoazije i njenoj spremnosti da služi crnom đavolu, samo da bi spasla svoje sebične klasne interese;

— sedmo, sa stanovišta marksizma ocenjivano je ponašanje socijalnih slojeva i klasa. To je bitno i za određivanje odgovarajuće platforme borbe; i

— osmo, putem sredstava informisanja, izučavanjem marksizma-lenjinizma, usmenom i pismenom reči, širena su saznanja o proleterskom sistemu vrednosti. Ugrađivan je u redove ustanika proleterski moral i humanizam. Komunisti i mladi komunisti su dolazili do moralnih saznanja i putem proučavanja literature, a i analizom ponašanja ljudi, grupa, slojeva i klasa. Na osnovu toga su izvlačili i odgovarajuće zadatke na planu širenja proleterskog sistema vrednosti. Tako je ukazivano na kapitalne vrednosti revolucionarnog i oslobodilačkog pokreta. Na slobodnoj teritoriji i u partizanskim odredima izgrađivani su i novi moralno-humani odnosi. Na taj način je revolucionarni sistem moralnih vrednosti prožimao celokupnu aktivnost boraca revolucije, što je bilo od značaja za izgrađivanje novih moralnih pogleda i afirmaciju humanizma.

NAPOMENE

¹ Zbornik dokumenata NOR-a, tom II, 2, str. 21.

* Arhiv IRP Beograd 404-V, 5-1 (41) 4.

* Tito, Referat na Petom kongresu KPJ, Peti kongres KPJ, Kultura, Beograd 1948, str. 56.

- ⁴ Filip Filipović, Izabrani spisi, Kultura, Beograd 1962. knj. II, str. 472.
- ⁵ Tito, Borba za oslobođenje Jugoslavije, Kultura, Beograd 1947, str. 64.
- Zbornik narodnih heroja Jugoslavije, Mladost, Beograd 1975, tom II, str. 57.
- ⁷ Isto, tom I, str. 329.
- Likovi revolucije, Prosveta, Beograd 1962, tom II, str. 159.
- Isto: tom I, str. 151.
- ¹¹ Likovi revolucije, Prosveta, Beograd 1962, tom I, str. 216.
- ¹¹ Isto: tom II, str. 27.
- ¹¹ Desimir Zivanović, Zapisi iz Lepenice, SUB NOR Srbije, Novi Sad, 1967, str. 94.
- ¹¹ Zbornik narodnih heroja Jugoslavije, tom I, str. 322.
- “ Zbornik narodnih heroja Jugoslavije, tom I, str. 207.
- ^{>8} Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta, (u daljem tekstu; Zbornik sećanja aktivista). Kultura, Beograd, 1961, knj. 3, str. 286.
- ¹¹ Sreten Citaković, Ljig i okolina pred ustanak. Glasnik, Istorijski arhiv Valjevo, br. 4-5/1969, str. 224.
- ¹⁷ Zbornik narodnih heroja Jugoslavije, tom I. str. 212.
- Isto: str. 192.
- * Likovi revolucije, tom II, str. 69.
- “ Desimir Zivanović, Zapisi iz Lepenice. str. 106.
- ¹¹ Zbornik narodnih heroja Jugoslavije, tom II. str. 103.
- ^H Borislav Vujić, Sin 1 majka — borci. Glasnik. Valjevo, br. 2-3/1967, str. 331.
- “ O tome vidi: Glasnik, Valjevo, str. 214.
- ** Angelina Stanimirović, Neke aktivnosti užičke partijske organizacije pre kragujevačke provale i hapšenje komunista u Užicu 1937. Užički zbornik. Titovo Užice. 1974. br. 3, str. 208.
- ^B Radisav Nedeljković, Cačanski okrug u ustanku 1941, Ustanak naroda Jugoslavije 1941. VIZ, Beograd, 1963. tom II, str. 370.
- “ Kontrarevolucionari polaze s istih klasnih pozicija, ali deluju na najmanje tri načina: prvo, četnici pod parolom »čekajte, još nije vreme« nastoje da vrate buržoaziju i monarhiju odvrataju narod od učesća u ustanku; drugo, nedicevci se bore za veliku Srbiju, pod okriljem okupatora; i treće. Ijoticevci su za uspostavljanje Hitlerovog novog poretka u Evropi.
- ¹¹ Zlvoimir Nestorović Dragosavac, Kolubarski srez 1941. Ustanak naroda Jugoslavije 1941, VIZ, Beograd, 1964, tom VI, str. 556.
- « Arhiv CK SK Srbije, OKU-2.
- “ Zbornik NOR-a, tom I, 1, str. 49.
- *• Dragoljub Dudić, Dnevnik 1941, Prosveta, Beograd, 1957, str. 30.
- ¹¹ Milosav Bojić, Posavski partizanski odred, Ustanak naroda Jugoslavije 1941. tom III. str. 36.
- *> Isto.
- “ Milan Batanović Batan, Podrinjski partizanski odred, Ustanak naroda Jugoslavije 1941. tom I, str. 173—174.
- ^{8c} Radisav Nedeljković, Cačanski okrug u ustanku 1941, Ustanak naroda Jugoslavije 1941, tom II, str. 375.
- ¹⁵ Predstoji posebno istraživanje o teorijskom obrazovanju i idejno-političkom radu partijskih i skojevskih organizacija na terenu, u okupiranim gradovima i teritorijama.
- “ Kragujevačka tehnika je štampala delove Istorije SKP(b) (Aleksandar Vitorović, Centralna Srbija u NOP-i, Nolit—Prosveta, 1967, str. 201). Deo istorije SKP(b), koji je tada štampan u partizanskoj tehnici, prorađivan je sa simpatizerima. (Desimir Zivanović, Zapisi iz Lepenice, str. 156). Pavle Jakšić jedneo ilegalno materijale iz Pariza, među kojima i Istoriju SKP(b) na ruskom jeziku i Osnove lenjinizma od Staljina. (Pred prijem u KPJ, Zbornik sećanja aktivista, knj. 3, str. 212). Započeto je i štampanje većeg tiraža Istorije SKP(b) u Vojnoj enciklopediji, Beograd, 1967. tom 10, str. 91. O tome piše i Vladimir Dedijer u Dnevniku, Jugoslovenska knjiga, Beograd 1951, str. 46. Ima i drugih izvora o tome.
- “ Zbornik narodnih heroja Jugoslavije, Mladost, Beograd 1975, tom I, str. 207.
- ¹¹ U Pismu PK KPJ za Srbiju od 14.10. 1941, se traži da se na slobodnu teritoriju pošalje što više materijala »Lenjinova dela 1 drugo«. (Zbornik NOR-a, tom I, 20. str. 121.
- ¹¹ Žarko Jovanović, Narodni heroj Vlada Aksentijević, Obrenovac 1974, str. 86.
- “ Miliwoje Stanković, Selo Vinča (Kragujevačka) 1941. Ustanak naroda Jugoslavije 1941, knj. VI, str. 595.
- « Istorijski arhiv KPJ, Istorijsko odeljenje CK KPJ, Beograd 1949, tom I, knj. 1. str. 18—20.
- ** Isto: str. 66—68.
- ¹¹ Isto: str. 110.
- “ Isto: str. 113—155.
- “ Tito, Govori i članci, Naprijed, Zagreb 1959, knj. I, str. 20—23.
- *• Vesti, Novosti, Reč naroda, Muzej ustanka 1941, Titovo Užice 1961, str. 49.

- ¹⁷ Isto: str. 37—51.
 « Isto: str. 195—196.
 « Zbornik NOR-a, tom IX, str. 55.
 » izgleda da vremena za kurseve nije bilo. U literaturi nisu zabeležene takve aktivnosti. Međutim, slobodna teritorija davala je mogućnost za kraće kurseve ili seminare, što nije iskorišćeno.
- ⁵¹ U istorijskom pristupu malo se vodilo računa o brojnim održanim sastancima. Nisu zabeleženi ni dnevni redovi, čijom bi analizom posredno mogli doći i do saznanja njihovog doprinosa podizanju teorijskog i političkog nivoa partijaca i skojevaca.
- ⁵¹ Desimir Zivanović, Zapisi iz Lepenice, str. 156.
- ⁵³ Izveštaj sekretara partijske ćelije 2. podgorske čete, Valjevskog NOPO od 17. 12. 1941, Zbornik NOR-a, tom IX, 1, str. 67.
- « Milivoje Stanković, U Arandelovcu 1941, Zbornik sećanja, knj. 5, str. 543.
 « Milivoje Radovanović Farbin i Milivoje Kovačević, Narodnooslobodilački odbori u užičkom okrugu 1941, Ustanak naroda Jugoslavije 1941, knj. VI, str. 513.
 « O tome Ratko Sofijanić u napisu Moravička partizanska četa Boško Petrović piše »govorili su o borbama kod nas i potrebi jedinstva svih naših naroda u borbi protiv okupatora; o značaju i ulozi KPJ; o NOR-u, partizanima i ciljevima oslobodilačke borbe itd.« (Ustanak naroda Jugoslavije 1941. knj. II, str. 897).
- ^{*7} Rade Vuković, Cedomir—Ceda R. Milosavljević (1898—1941), Glasnik, Valjevo, br. 7/1972, str. 111.
 « Zbornik NOR-a, tom I, 1, str. 78.
 « Zbornik NOR-a, tom I, 1, str. 72.
 « Zbornik NOR-a, tom IX, 1, str. 52.
 « Zbornik NOR-a, tom I, 1, str. 76.
- ^{e1} U izveštaju stoji: »Poteškoća je, što se u odredu nalaze većinom članovi koji nemaju nikakvog političkog vaspitanja, ljudi koji treba tek da se pokrenu iz dosadašnjeg njihovog mrtvila« (Zbornik NOR-a, tom IX, 1, str. 21.
 • Zbornik NOR-a, tom I, 1, str. 99.
- ^{6*} Isto, str. 219.
- ⁴⁸ Radisav Nedeljković, Sećanja iz narodnooslobodilačke borbe u čačanskom okrugu, Zbornik sećanja aktivista, knj. 5, str. 296—297.
- ⁸⁸ Dobrivoje Vidić, Đurić Zelimir—Željo, Likovi revolucije, tom II, str. 95.
⁸⁷ Zbornik narodnih heroja Jugoslavije, tom II, str. 96.
⁸⁸ Milan Sikirica, Razvitak narodne vlasti na teritoriji OK Valjevo, Glasnik, Valjevo, br. 2-3/1967, str. 195.
- ⁶⁸ Mića Jeremić, Pantić Miloš—Miša, Likovi revolucije, tom I, str. 156.
- ⁷⁰ Dragoslav Marković, Sećanje na partijski rad i oružanu borbu na Kosmaju, Zbornik sećanja aktivista, knj. 5, str. 65.
- ⁷¹ Vidi Istorijski arhiv KPJ, tom I, 1, str. 40, 41, 76. . —
⁷¹ Vesti, Novosti, Reč naroda, Titovo Užice, 1961, str. 19—21, 22—23, 24—25, 37—40, itd.
⁷⁸ Zbornik NOR-a, tom IX, 1, str. 21.
⁷⁴ Zbornik NOR-a, tom I, 1, str. 121.
⁷¹ Vidi: Borbu, Istorijski arhiv KPJ, tom I, 1 i Vesti, Novosti i Reč Naroda.
⁷⁸ Dragoljub Dudić, Dnevnik 1941, str. 41.
- ⁷⁷ U podacima o uhapšenim komunistima načelnika iz G. Milanovca, pored ostalog, piše »Milić Lukić, zemljoradnik, idejni komunista, opasan propagator komunističkih ideja. Komunističku propagandu provodi >iše godina«. (Zbornik sećanja aktivista, knj. 5, str. 309).
- ⁷⁸ I o ovom svakodnevnom radu na političkom informisanju i vaspitanju malo ima podataka u izveštajima i memoarskoj literaturi. Sigurno se smatra da se to samo po sebi razume, da su partijci, skojevci i borci bili politički aktivni. Takav stav nije dobar i trebalo bi ga ispraviti i više pisati o ovoj delatnosti.
- ⁷⁸ Vesti, Novosti, Reč Naroda, str. 104.
⁸⁸ Pevana je Intemacionala i druge revolucionarne pesme.
⁸¹ Vidi: Vesti, Novosti, Reč Naroda, str. 128.
⁸¹ Dragoslav Marković, Sećanje na partijski rad i oružanu borbu na Kosmaju, Zbornik sećanja aktivista, knj. 5, str. 68.
 « Vesti, Novosti, Reč Naroda, str. 161.
 « Dragojlo Dudić, Dnevnik 1941, str. 9.
 « Isto, str. 49.
 « Mića Stanković, U Arandelovcu 1941, Zbornik sećanja aktivista, knj. 5, str. 543.

Mr MILAN MATIĆ

ŠTAMPA NOP U VREME UŽIČKE REPUBLIKE

Od svog osnivanja (1919) KPJ je pridavala izuzetni značaj izdavanju partijske štampe. U njenim prvim konstitutivnim i direktivnim dokumentima, počev od Osnivačkog kongresa, izneti su stavovi o partijskoj štampi određeni njeni zadaci, način izdavanja i uređivanja, sadržaj i dr. Ovi stavovi zasnivali su se na marksističko-lenjinstičkom učenju o ulozi i mestu revolucionarne štampe u borbi za oslobođenje proletarijata i uspostavljanje socijalističkih društvenih odnosa.¹

KPJ je preko svoje štampe vršila politički uticaj na mase za borbu protiv vladajućeg poretka i za podizanje svesti radničke klase i svih eksploatisanih slojeva o potrebi organizovane borbe protiv buržoazije. Ovakva aktivnost izazivala je oštru reakciju vladajućih režima, koji su merama vlasti i policijskog aparata nastojali da onemoguće izdavačku delatnost klasnog radničkog pokreta, primenjujući najoštrije mere cenzure, zaplene i zabrane radničke štampe, uključujući progon i osudu urednika i dopisnika, kao i saradnika, na štampanju i rasturanju listova.

No i pored brojnih osuda i šikaniranja od strane režima, KPJ je uspevala da okupi sposobne kadrove, obezbedi potrebna sredstva i organizuje izdavanje i rasturanje brojnih legalnih i ilegalnih listova i časopisa, koji su u međuratnom periodu odigrali vidnu ulogu u mobilizaciji masa u borbi za ostvarenje proklamovanih ciljeva.

Posle okupacije Jugoslavije, aprila 1941, pored obnavljanja organizacija i razvijanja političkog rada na pripremama oružanog ustanka za oslobođenje zemlje, jedan od prvorazrednih zadataka rukovodstva KPJ za Srbiju bio je izdavanje partijske štampe. Potreba za ovom štampom u novim uslovima bila je pojačana time što je trebalo odštampati i rasturiti brojne materijale u kojima je KPJ objašnjavala novonastalu situaciju: izdaju zemlje od strane vladajuće buržoazije, položaj naroda pod okupacijom i mere koje KPJ preduzima na planu priprema oslobodilačkog ustanka.

Preko štampe često su upućivane razne direktive, uputstva za rad, proglosti, razna obaveštenja i naređenja partijskim rukovodstvima i partizanskim štabovima budući da je strogi okupacioni režim onemogućavao druge vidove međusobnog kontakta.

Odmah po okupaciji, u Beogradu su proradile ilegalne štamparije CK KPJ i pokrajinskih komiteta KPJ i SKOJ-a za Srbiju. Osim toga, osposobljeno je niz manjih partijskih tehnika pri okružnim i sreskim komitetima i štabovima partizanskih odreda.²

Prvi štampani materijali, izašli iz ovih štamparija, bili su proglosti i leci s pozivom za okupljanje svih patriotskih narodnih snaga u borbu za isterivanje okupatora, da bi ubrzo potom bili pokrenuti razni partijski i partizanski listovi.

Početak juna 1941. godine u Beogradu je pokrenut »Nedeljni pregled događaja u svetu«, koji je umnožavan na geštetneru i izdavan dva puta nedeljno. Uređivali su ga Ivo Lola Ribar i Vladimir Dedijer.³

Već u ovo vreme vršene su pripreme za ponovno pokretanje »Borbe«, organa KPJ, koja je bila zabranjena zavodjenjem šestojanuarske diktature 1929. godine. Bilo je formirano uredništvo lista koje su činili Josip Broz Tito, Ivo Lola Ribar, Milovan Đilas, Rodoljub Čolaković i Vladimir Dedijer. Sredinom juna uredništvo je održalo sastanak i raspravljalo o sadržaju lista, uređivanju, autorima članaka i dr.⁴ Međutim, kako se situacija s napadom fašističke Nemačke na Sovjetski Savez izmenila, i u Srbiji otpočeo oružani ustanak protiv okupatora, dalji rad uredništva bio je obustavljen a izdavanje »Borbe« odloženo za povoljnije vreme.

Jula meseca 1941. odštampan je u ilegalnoj štampariji na Avalskom drumu trobroj »Proleter« za mart—april—maj 1941, u kojem su objavljeni zaključci Majskog savetovanja CK KPJ koje je formulisao Tito. Do zastoja u štampanju »Proleter« došlo je zbog policijskog pretresa i hapšenja saradnika koji su radili u ilegalnoj štampariji.⁵

U pomenutom trobroju »Proleter« štampan je i proglas CK KPJ od 12. jula 1941, čime se potvrđuje da je štampanje obavljeno jula meseca.

Objavljivanje zaključaka Majskog savetovanja omogućilo je širem krugu patriotskih masa da se upoznaju s akcijama koje je preduzimala KPJ u cilju organizovanja oružanog ustanka. U istom smislu značajna je i sadržina proglasa od 12. jula, koji je izveštavao da je otpočeo ustanak i pozivao sve antifašiste i rodoljube da se svrstaju u NOP odrede i povedu borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika.

Iako je u ovom broju »Proleter« navedeno da će ubuduće biti preduzete sve mere za njegovo redovno izlaženje, naredni broj biće odštampan tek novembra 1942. godine.

Odlaganje izdavanja »Borbe« i »Proleter« nije značilo i prestanak rada na pokretanju glasila NOP-a. U vreme prvih uspešno izvedenih partizanskih akcija u Srbiji i drugim krajevima Jugoslavije protiv okupatora i domaćih izdajnika, u Beogradu je, pod neposrednim rukovodstvom Josipa Broza Tita, pokrenut »Bilten Glavnog štaba narodnooslobodilačkih partizanskih odreda« kao direktivno-informativni organ najvišeg vojnog rukovodstva ustanka. Izdavanje »Biltena« bio je značajan uspeh KPJ i NOP-a u borbi za okupljanje svih patriotskih narodnih snaga u ustanku. U njemu su objavljivani direktivni članci u kojima su objašnjavani ciljevi NOP, izveštaji o partizanskim akcijama i akcijama ilegalaca u gradovima, donošene vesti o borbi saveznika protiv fašizma, izveštaji o zločinima okupatora i domaćih izdajnika i dr.

Celokupan posao uređivanja prvih šest brojeva »Biltena« koji su počev od 10. avgusta 1941. izašli u Beogradu obavio je Tito. Tito nije bio samo urednik »Biltena« već je napisao i većinu uvodnika i direktivnih članaka za prvih šest brojeva. Već u prvom broju od 10. avgusta, kao uvodnik objavljeno je uputstvo »Zadatak narodnooslobodilačkih partizanskih odreda« koje je sastavio Tito. U ovom uputstvu, pored borbenih zadataka NOP odreda ukazano je i na društveno-politički karakter ustaničkog pokreta koji organizuje i predvodi KPJ. U vezi s tim u uputstvu se, između ostalog, kaže:

»Narodnooslobodilački partizanski odredi u svim oblastima Jugoslavije — Srbija, Hrvatska, Slovenija, Crna Gora, Bosna i Hercegovina, Makedonija, Vojvodina, Sandžak i Dalmacija — imaju glavni svoj cilj: oslobodenje naroda Jugoslavije od okupatora i borba protiv domaćih okupatorskih agenata, koji pomažu ugnjetavanje i terorisanje naših naroda... Partizanski odredi moraju sa oružjem u ruci braniti naselja, gradove i sela od fašističkih zulumata, oni moraju štiti imovinu naroda od okupatorske pljačke... Politička linija partizanskih odreda mora biti Narodnooslobodilački antifašistički front svih naroda Jugoslavije, bez razlike na politička i verska ubeđenja... Partizanski odredi... nisu borbene formacije bilo koje političke partije ili grupe — u konkretnom slučaju ni Komunističke partije, bez obzira na to što se komunisti bore u prvim redovima, — već su to borbeni odredi naroda Jugoslavije u kojima treba da se bore svi rodoljubi sposobni za oružanu borbu protiv okupatora, bez obzira na političko uvjerenje«.*

Izveštavajući o prvim borbenim akcijama NOP odreda širom Jugoslavije i ukazujući na značaj proširivanja i pojačavanja tih akcija, Tito je u istom broju »Biltena« u rubrici »Borbe i akcije« naročito naglašavao:

»Partizanske borbe moraju se uporno pretvarati u opšti narodni ustanak svih naroda Jugoslavije. Radi se o životu i smrti naših naroda. Omraženi fašistički osvajači idu za tim da iskorijene naše Južne Slovence i da sve, sve Slovence učine svojim robljem... Svaki pravi i poštenu rodoljub treba da se aktivno bori ili na koji bilo način pomaže današnju borbu partizana za narodno oslobođenje. Opšti narodni ustanak jeste sigurno sredstvo za istjerivanje fašističkih osvajača iz naše zemlje.«⁷

Raskrinkavajući pokušaje okupatora i kvislinga da objavljivanjem propagandističkih članaka i napisa u kvislinškoj štampi, kao što je »Apel srpskom narodu« objavljen u »Novom vremenu« od 13. avgusta 1941. i dr. odvrate narod od učešća u ustanku i pružanju podrške ustanicima, Tito je u članku pod naslovom »Novi trik njemačkih fašističkih okupatora i srpskih izdajnika«, između ostalog, upozoravao:

»Taj tzv. apel sastavljen je u Komesarijatu unutrašnjih djela, uz asistenciju gestapoa. Apel je naišao kod srpskog naroda na opšte gnušanje i osudu... Srpski narod voli i ponosi se svojim herojskim partizanima, koji se tako požrtvovali bore protiv okupatorskih zlikovaca i pljačkaša naših naroda. Nisu to male grupice komunista, kako to hoće da prikažu izdajice našeg naroda, kao što su ljotićeveci, aćimovići i ostala banda. Ne, to više nisu grupice; to su već bataljoni herojskih narodnih boraca po čitavoj Jugoslaviji, koji već danas broje mnogo desetaka hiljada. U Srbiji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini, u Hrvatskoj, Lici, Kordunu i Dalmaciji, u Sloveniji, već grme puške i bombe naših partizana, koji svojim junačkim djelima pišu nove slavne stranice u historiji naših naroda.«⁸

Pored pomenutih, Tito je napisao i niz drugih članaka objavljenih u narednim brojevima »Biltena« u kojima je analizirana najrazličitija problematika organizacije i razvoja NOP-a i revolucije. Između ostalih takvi su: »Zašto se narodni partizani bore«, (»Bilten«, 19. avgust 1941), »Još jedna izdajnička marionetska vlada« (»Bilten«, 3. septembar 1941), »Teror fašističkih bandita« (»Bilten«, 8. septembar 1941), »Borba partizana protiv njemačkih osvajača na Istočnom frontu« (»Bilten«, 8. septembar 1941), »Fašistički gadovi biće razbijeni, pobjeda biće naša«, (»Bilten«, 18. septembar 1941) i dr.

Posle prelaska druga Tita na slobodnu teritoriju Užičke Republike, polovinom septembar 1941), »Borba partizana protiv njemačkih osvajača na Istočnom odlukama donesenim na Savetovanju CK KPJ i Vrhovnog štaba u Stolicama »Bilten« je od dvobroja 7—8 izlazio pod naslovom »Bilten Vrhovnog štaba narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije«, čime se izražavao viši stepen razvoja oslobodilačkog i revolucionarnog pokreta naroda Jugoslavije. U prvom od ukupno tri — odnosno pet brojeva »Biltena« (računajući dva dvobroja) koliko se pojavilo za vreme trajanja Užičke Republike, kao uvodnik objavljen je Titov članak posvećen Savetovanju predstavnika štabova i komandanata NOP odreda Jugoslavije održanom u Stolicama. Ovo je inače jedan od malobrojnih dokumenata o ovom značajnom savetovanju, čije su odluke bile od dalekosežnog značaja po dalji razvoj oslobodilačkog i revolucionarnog pokreta naroda Jugoslavije. U njemu se Tito osvrnuo na stanje ustaničkog pokreta u Jugoslaviji u celini, na njegove uspehe, slabosti i dr.

I pored toga što je izlazio povremeno, uglavnom jedanput nedeljno, »Bilten« je bio izuzetno aktuelan kako među borcima tako i među stanovništvom. Prilikom uređivanja Tito je nastojao da objavljuje priloge iz svih ustaničkih područja iako je bilo veoma teško doći do izveštaja s terena. U više mahova⁹ Tito je u direktivnim pismima rukovodstvima na terenu insistirao na što češćem slanju izveštaja, tražeći da oni budu opširniji i precizni, s tačno navedenim podacima o vremenu i mestu izvođenja akcija, broju učesnika, imenima boraca koji su se u akcijama istakli i dr. U vezi s ovim, u pismu upućenom 10. avgusta 1941. CK KP Hrvatske Tito je pisao:

»Napominjemo vam da vi morate nama slati opširnije izvještaje o vašem radu i akcijama. To nam je potrebno iz više razloga: 1. zbog toga da vam pomognemo

savjetima, 2. zbog toga što nam je potreban materijal za naš Bilten Glavnog štaba narodnooslobodilačkih partizanskih odreda. Mi sada počinjemo izdavati taj Bilten i vi ćete dobijati po jedan egzemplar na umnožavanje i raspačavanje».

Sličnim pismima Tito se obraćao i drugim rukovodstvima.

Kao što je pomenuto, preko »Biltena« CK KPJ i Vrhovni štab NOPOJ ostvarivali su neposredne veze s partijskim i partizanskim rukovodstvima na terenu. Zbog toga je CK bio živo zainteresovan da on dospe do što većeg broja rukovodstava. Pošto nije bilo dovoljno primeraka preporučivano je njegovo preštampavanje i umnožavanje u celini ili pojedinih njegovih članaka. Tako je CK KPJ 17. avgusta 1941. pisao Centralnom komitetu KP Hrvatske:

»Vaš izvještaj primili smo, dobro nam je došao za naš Bilten. Sada vam šaljemo naš prvi broj u nekoliko egzemplara, a vi ga umnožite i raspačajte ne samo među partizanima već i među širokim masama građana i seljaka. Pošaljite ga takođe u Sloveniju na umnožavanje».

U Srbiji prvi broj »Biltena« bio je preštampan u 5000 primeraka, ali ni to nije bilo dovoljno, pa je na terenu dalje umnožavan. Okružni komitet KPJ za Niš preštampano ga je u 3000 primeraka, instruktor PK KPJ za Srbiju Moma Marković u svom pismu od 30. avgusta iz požarevačkog okruga izvestio je da je »Bilten« umnožen i dobro rasturen, itd.¹⁰

Značaj »Biltena« kao glasila NOP-a ogledao se, između ostalog, i u tome što je on istinito izveštavao o borbi koja je vođena protiv okupatora i domaćih izdajnika. Tačnim informisanjem razbijana je okupatorska propaganda o »zavereničkim ciljevima«, borbi komunista za osvajanje vlasti, za ukidanje religije i dr. Govoreći o »Biltenu« Tito je u referatu na V kongresu, između ostalog, isticao:

»Iznošenje podataka o terorizmu okupatora i kvislinga po cijeloj našoj zemlji služilo je kao nepresušni izvor mržnje boraca i naroda protiv okupatora i domaćih izdajnika. Izvještaji u »Biltenu« o borbama i uspjesima u cijeloj zemlji imali su ogroman značaj za podizanje vjere i morala kako kod boraca na frontu tako i kod naroda, koji je živio pod okupatorskim terorom».¹¹

Uporedo s radom na »Biltenu« Tito je iz Beograda podsticao rad na pokretanju i izdavanju revolucionarne štampe u svim ustaničkim područjima. Tako je u pismu CK KP Hrvatske od 4. septembra 1941, povodom objavljivanja prvog broja »Vjesnika hrvatske jedinstvene nacionalnooslobodilačke fronte, između ostalog, naglašavao:«

»U »Vjesniku« treba više popularisati Sveslovenski festival u Moskvi i potrebu učvršćenja bratstva i veza među svim Slovenima, a napose bratstva i jedinstva Srba, Hrvata i Slovenaca u borbi protiv okupatora. Pišite o oslobodilačkom frontu svih Slovena. Ne treba ni za trenutak prestati pisati o tome kako njemački i talijanski fašisti rade svim silama na tome da se svi Južni Sloveni sami međusobno istrebe, kako huškaju jedne na druge. Najbolji dokaz za to jeste pisanje »Novog vremena« u B[eogradu] i [»Hrvatskog] Naroda« u Za[grebu], onda pogromistički govori Pavelića i Komp[anije] u Hrvatskoj protiv Srba, a Ljotića i drugih u Srbiji. Kad se uzme u obzir da ne smije niko ni pisnuti, a kamoli pisati bez cenzure Nijemaca, onda je jasno da bratoubilačku mržnju svom silom raspiruju okupatori».^{12*}

Uporedo sa izdavanjem »Biltena« po prelasku u oslobođeno Užice CK KPJ je pristupio realizaciji ranije odluke donete u Beogradu o pokretanju »Borbe«. Prvi broj pojavio se 19. oktobra 1941. a zatim je redovno izlazila tri puta nedjeljno sve do 27. novembra 1941. Za ovo vreme publikovano je 19 brojeva lista s tim što je jedan bio dvobroj. Povodom pokretanja »Borbe« Tito je u pismu Pokrajinskom komitetu KPJ za Makedoniju pisao:

»Mi smo počeli izdavati naš list »Borbu« kao partijski organ koji izlazi 3 puta nedjeljno. Nastojaćemo da se prebacuje jedna izvjesna količina u Makedoniju. Osigurajte dopise za taj naš list».¹⁵

Izdavanjem »Borbe« neposredno je rukovodio Politbiro CK KPJ. Glavni urednik bio je Edvard Kardelj, član Politbira CK, a članovi redakcije Marijan Stiljanić, Mitra Mitrović, dr Dušan Nedeljković (bio i urednik do sedmog broja) i

Vladimir Dedijer. Članovi redakcije bili su i autori pojedinih članaka i priloga. List je izlazio u tiražu od po 10 000 primeraka. Osnovne zadatke »Borbe« u novim, ratnim uslovima formulisao je Tito u uvodniku pod naslovom »Zašto izlazi Borba«, objavljenom u prvom broju:

»Danas »Borba«, kao organ Komunističke partije Jugoslavije treba da bude ne samo glasilo radnih masa već i glasilo svih podjarmljenih naroda Jugoslavije, koji stenju pod okupatorskom čizmom omraženih fašističkih osvajača i pod terorom prezrenih narodnih izdajnika, kao što su Pavelić sa svojom krvavom ustaškom bandom, kao što su izdajice Nedić, Ljotić i ostali narodni izrodi... Borba treba da bude ona spona koja će povezati sve narodne snage u jedan jedinstveni Narodnooslobodilački front. Borba treba da bude organizator svih narodnih snaga za postignuće jednog velikog cilja — nemilosrdne borbe protiv okupatora i njegovog protjerivanja iz naše napaćene otadžbine, za postignuće pune slobode naših naroda u svojoj oslobođenoj otadžbini... Borba će nemilosrdno raskrinkavati sve te izdajničke elemente i objašnjavati narodu njihovu prljavu ulogu... Borba će iznositi sva nedjela i zločine tih okupatorskih pomagača, koji vršljaju u pozadini, kako bi ih narod upoznao i na vrijeme uništio... Borba će iznositi istinu o herojskoj borbi sovjetskog naroda i njegove nepobjedive Crvene armije, koja se bori ne samo za odbranu svoje slobode, već i za slobodu svih podjarmljenih naroda...«¹⁴

Ovim Titovim uvodnikom definisani su u stvari zadaci celokupne štampe narodnooslobodilačkog pokreta.

Značaj izdavanja »Borbe« bio je za razvoj oružanog ustanka u svim okupiranim krajevima Jugoslavije višestruk. Preko ilegalnih kanala ona je upućivana i u najudaljenije krajeve, svuda gde su ustanici delovali. U njoj je objavljen veliki broj članaka od ključnog značaja za NOP i revoluciju. »Borba« je stizala da objavljuje napise o događajima u zemlji, o izdajnicima i saradnicima okupatora, o teroru i zločinima okupatora i domaćih izdajnika, o borbi sovjetskog i svih drugih porobljenih naroda protiv fašizma, o politici KPJ, ciljevima oslobodilačke borbe, o organima revolucionarne vlasti kao vesnicima novih društvenih odnosa i društvenog preobražaja, o podvizima partizanskih boraca, o učešću stanovništva na pružanju podrške i pomoći oslobodilačkoj borbi i dr. Ova sveobuhvatnost pitanja i problema kojima se »Borba« bavila, za relativno kratki period svog izlaženja u Užičkoj Republici, izražava se i kroz naslove pojedinih članaka, kao što su »Narodnooslobodilački odbori moraju postati istinski privremeni nosioci narodne vlasti« — autor Edvard Kardeli (19. oktobar 1941), »Briaa o ljudima« (21. oktobar 1941), »Sovjetski front«, 21. oktobar 1941), »Mobilišimo široke narodne mase na pozadinskom frontu«, 21. oktobar 1941, »Petokolonaši u okupatorskoj uniformi« (21. oktobar 1941), »Zivelo jedinstvo srpske omladine« (21. oktobar 1941), »Slovenci, domovina kliče« (21. oktobar 1941), »Borbe i akcije partizana u Hrvatskoj« (21. oktobar 1941), »Stvarajmo jedinstveni front Južnih Slovena« (23. oktobar 1941), »Borba protiv petokolonaša i razbijača kao uslov jedinstva srpskog naroda« (23. oktobar 1941), »O značaju englesko-američko-sovjetske konferencije u Moskvi« (23. oktobar 1941), »Hrvatske narodne mase i kolebanje u Hrvatskoj seljačkoj stranci« (25. oktobar 1941), »Amerika je stvarno u ratu«, 30. oktobar 1941), »Borba češkog naroda za slobodu« (30. oktobar 1941), »Makedonski narod protiv bugarskih i nemačkih okupatora« (1. novembar 1941), »Komunistička partija Jugoslavije u današnjoj narodnooslobodilačkoj borbi« (7. novembar 1941), »Velika oktobarska socijalistička revolucija i njen svetsko-istorijski značaj« (7. novembar 1941) i dr.

Pri redakciji »Borbe« radila je i radio-prislušna služba koja je snabdevala list vestima iz sveta. Dopisništvo za list bilo je dobro organizovano kako s fronta i iz NOP odreda tako i s okupirane teritorije. »Borba« je upućivana u sve krajeve Jugoslavije a s obzirom na nedovoljnost tiraža, cele brojeve ili, pak, pojedine napise preštampane su desetine partizanskih listova i ilegalne štamparije širom zemlje. U cilju što organizovanijeg rasturanja »Borbe«, CK KPJ je 10. novembra 1941. izdao uputstvo svim okružnim i mesnim komitetima KPJ u kome je ukazao i na slabosti u tome radu. Prema ovom uputstvu pri okružnim i mesnim komitetima, kao i pri štabovima i pojedinim partizanskim jedinicama trebalo je orga-

nizovati posebne »administrativne i redakcijske punktove »Borbe«, čiji je zadatak bio da na svom sektoru rada razvijaju aktivnost rasturanja lista, prikupljanja dopisa i pretplate. Ukazujući na ograničeni broj primeraka »Borbe«, koje će punktovi dobijati, CK je naglašavao da »raspodelu treba postaviti tako da se manji broj primeraka da tamo gde je moguće kolektivno čitanje (partizanske jedinice, fabrike), a veći broj tamo gde su takve mogućnosti male (selo)«. ¹⁵

O putu »Borbe« među partizane i stanovništvo u svojim sećanjima Neda Oklobdžija, između ostalog, navodi sledeće:

»Kad smo jednom bili u Peckoj prišao mi je Miloš Minić i rekao mi da idem u Ljuboviju, da tamo stvorim punkt. Ljubovija je tada već bila bombardovana, uništena, zapaljena, sva razrušena... A bila je naša, partizanska. Miloš mi je dao u zadatak da tu uredim jednu partizansku kancelariju u koju naši ljudi uvek mogu doći i naći sve partizanske listove koji izlaze na slobodnoj teritoriji. Sakupila sam po varoši nešto inventara i njim opremila sobu... Stizala je kod mene i »Borba« i »Omladinska borba« i druge publikacije. Dolazili su kuriri iz štabova, iz partizanskih jedinica većeg dela Srbije, pa čak i iz Bosne. Dolazio je i Rodoljub Colaković — Gojko odeven u seljačko odelo. Na sve strane je »Borba« odatle odlazila — u Sandžak, Bosnu, Posavinu, valjevski kraj, čak i na Kosmaj. To je bio glavni punkt za distribuciju »Borbe«. Na tom poslu sam ostala sve do pada Ljubovije, krajem novembra«. ¹⁶

Kao što je pomenuto, »Borba« je pratila i analizirala sva tekuća pitanja i akutne probleme razvitka NOP-a. S obzirom na neredovne veze CK KPJ s drugim ustaničkim područjima, »Borba« je, nastojeći da bude u toku aktuelnih problema i pojava, prvenstveno pratila zbivanja u zapadnoj Srbiji čiji je centar bila Užička Republika a zatim u Sumadiji i drugim ustaničkim žarištima Srbije. Međutim, kako su društveno-politički procesi u to vreme u celoj zemlji imali istovetne osnovne karakteristike, »Borba« je svojim sadržajem pružala značajnu pomoć organizacijama KPJ i u drugim zemljama i pokrajinama, posebno u Bosni i Hercegovini, Sandžaku i Crnoj Gori, gde je najredovnije stizala. Sadržaj »Borbe« pokazuje idejno-političku usmerenost i unutrašnju društveno-političku sadržinu NOP-a. On nosi pečat, s jedne strane, uporne borbe KPJ za očuvanje i proširivanje jedinstva naroda u borbi protiv okupatora, a s druge, nastojanja da se, i pored sve širine s kojom se zalagala za to jedinstvo, jasno istakne prisustvo dubokih klasnih antagonizama koji su uticali na različit odnos prema oslobodilačkoj borbi.

»Borba« je prestala da izlazi poslednjih dana novembra 1941. kada su okupatorske i kvislinske divizije prodrle na slobodnu teritoriju i napale na Užice. Štamparija »Borbe« je tada evakuisana prema Zlatiboru gde je trebalo da se odštampa dvadeseti broj, ali usled prodora neprijateljskih snaga za to nije bilo vremena. Ponovno izdavanje »Borbe« otpočeo je 1. oktobra 1942. u selu Drinićima kod Banskog Petrovca.

U oslobođenom Užicu pokrenut je i list »Omladinska borba« kao organ Saveza komunističke omladine Jugoslavije. Prvi broj izašao je 17. novembra 1941. Za vreme trajanja Užičke Republike odštampana su svega dva broja ovog lista u štampariji »Borbe« u tiražu od 5.000 primeraka. Iako je bio pripremljen treći broj, kao i poslednji broj »Borbe«, nije mogao biti izdat usled neprijateljske ofanzive.

U pomenuta dva broja objavljeno je više članaka o borbi omladine i naroda Jugoslavije, o omladinskim organizacijama i njihovom radu na terenu i u odredima a doneto je i više priloga o borbi antifašističkih snaga na međunarodnom planu, posebno borbi sovjetskog naroda i omladine protiv fašizma. Raznovrsnost problematike kojom se bavila »Omladinska borba« ogleda se kroz sledeće naslove članaka: »Mlada generacija u oslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije« (17. novembar -1941), »Srpski narodnooslobodilački omladinski savez širi se po Srbiji« (17. novembar 1941), »Hrvatska omladina ustaje protiv svojih tlačitelja« (17. novembar 1941), »Omogućimo kulturniji život našoj omladini«, »Kulturni život u gradovima«, »Osvojimo kulturu za naše selo« (17. novembar 1941), »Položaj naše omladine na okupiranom i oslobođenom području« (24. novembar 1941), »Dvogodišnjica studentskih žrtava u Pragu« (24. novembar 1941) i dr.

Iako su izašla samo dva broja lista, »Omladinska borba« bila je odmah prihvaćena od antifašističke omladine kao njeno borbena glasilo. Tumačeći liniju KPJ i SKOJ-a o potrebi odlučne borbe protiv fašističkog mraka i nasilja i otvarajući perspektivu svetlije budućnosti, »Omladinska borba« je preko svojih stubaca podsticala masu na jedinstvo i odlučnost u borbi i budila veru u pobjedu pravedne stvari za koju su se borili mladi iz čitavog sveta.

U poređeno sa izdavanjem centralne partijske štampe širom Srbije, okružni komiteti i partizanska rukovodstva podsticala su rad na izdavanju listova koji su tretirali problematiku razvoja ustanka na terenu delovanja pojedinih partijskih organizacija, odnosno partizanskih odreda, izveštavajući istovremeno i o događajima i zbivanjima u zemlji i svetu.

U oslobođenom Užicu već 1. oktobra 1941. izašao je list »Vesti«, koji je izdavao Stab Užičkog NOP odreda. »Vesti« su izlazile svakog dana, izuzev 2. i 5. oktobra, i objavljeno je ukupno 15 brojeva. Poslednji broj izašao je 17. oktobra 1941. sa saopštenjem o prestanku izlaženja i najavom pokretanja »Borbe«. Najavljujući »Borbu«, kao organ KPJ, »Vesti« su, između ostalog, pisale:

»List će izlaziti na velikom formatu, tri puta nedeljno i obuhvatiti sav politički, društveni, ekonomski i kulturni naš život u današnjem našem naporu narodnog oslobođenja.«¹⁷

»Vesti« su štampane na četiri strane u tiražu od 1.000 primeraka a uređivao ih je dr Dušan Nedeljković, koji je napisao više uvodnih i drugih članaka.¹⁸

Istog dana kada su pokrenute »Vesti«, u oslobođenom Gornjem Milanovcu izašao je list »Reč naroda«, organ Narodnooslobodilačke vojske sreza takovskog, a 15. oktobra u oslobođenom Čačku pokrenut je dnevni list »Novosti«, organ Štaba čačanskog NOP odreda »dr Dragiša Mišović«.

Koliko je do sada poznato, »Novosti« su izašle u četiri broja, 15, 16, 17. i 18. oktobra 1941, dok je »Reč naroda« štampana u jednom broju 1. oktobra 1941.

Sva tri pomenuta lista informisala su o najvažnijim događajima partizanskog pokreta ne samo na području Užičke Republike i Srbije, nego i Jugoslavije, uključujući i antifašističku borbu na međunarodnom planu.

Ističući značaj antifašističkog jedinstva naroda Srbije u oslobodilačkoj borbi, Stab Užičkog NOP odreda je u svom proglasu, koji je objavljen kao uvodnik prvog broja »Vesti«, između ostalog, pisao:

»Zbijte se u jedinstveni front oslobodilačke borbe, bez obzira na partiju. Uništite sve petokolonce i izdajnike, ma u kom obliku se oni pojavljivali. Udruženi, složnim, jedinstvenim neće nam se moći odupreti ni Hitlerove divlje zveri ni Nedićeva izdajnička i plaćenička vojska.«¹⁹

U svom prvom broju »Vesti« donose i izveštaje o borbama na Istočnom frontu, pokretima otpora u čehoslovačkoj, Norveškoj, Francuskoj i Rumuniji, a u broju 5 od 7. oktobra 1941. u uvodniku, pod naslovom »Antifašistički blok i antifašistički front«, ukazuje se da pored stvaranja antihitlerovske koalicije niče sve širi front slobodoljubivih naroda sveta za borbu protiv fašizma.

Slično »Vestima« pisale su i »Novosti« u čijem se uvodniku objavljenom u prvom broju, pod naslovom »Srpski narode«, između ostalog, kaže:

»Nikada srpski narod nije stajao ovako čvrsto kao jedan čovek u gustim redovima naših narodnooslobodilačkih odreda. Nikada nije bio spremniji da se bori do poslednjeg draga za ostvarenje svojih ciljeva, ne žaleći žrtava i ne prezajući ni od kakve opasnosti... Pored borbe koju vodi srpski narod, vode je i naši bratski narodi Jugoslavije. Nju vode naša braća Hrvati, Crnogorci, Slovenci i drugi koji neće da trpe nametnute im okupatore i njihove slugu. Oslobodilačku borbu vode svi porobljeni narodi Evrope, koji stenju pod jarmom i despotizmom hitlerizma. Mi pozdravljamo borbu naše braće i dajemo im ruku, da zajedno, kao brat s bratom, drag s drugom, zajedničkim snagama oborimo zajedničkog neprijatelja... Nijedna borba pa ni ova, nije mogla proći bez žrtava. I u ovoj našoj borbi pali su mnogi narodni sinovi, naši drugovi, borci i heroji, koji nisu znali za strah i prepreke.«²⁰

»Vesti«, »Novosti« i »Reč naroda« objavili su niz napisa, izveštaja, odluka pojedinih organa i dr. o organizaciji oslobođene teritorije, učešću stanovništva u

pružanju podrške i pomoći borcima na frontu, stvaranju i funkciji novih revolucionarnih organa vlasti i drugih masovnih organizacija, borbi protiv izdajnika i si. Svi ovi napisi već svojim samim naslovom odražavaju entuzijazam i oduševljenje koje je vladalo među borcima i stanovništvom zapadne Srbije za borbu protiv fašističkog osvajača. Od tih naslova pomenućemo u »Vestima« sledeće: »Prvi užički narodni zbor slobode i slavlja« (3. oktobar 1941), »Omladinski miting« (3. oktobar 1941), »Miting radnika ložionice i kolnice« (3. oktobar 1941), »Seljački zbor u Užicu« (6. oktobar 1941), »Miting zanatlijskih radnika« (6. oktobar 1941), »Izbor narodnooslobodilačkog odbora za grad Užice« (9. oktobar 1941), »Omladina spasava letinu i veseli se« (12. oktobar 1941), »Narod i partizani« (13. oktobar 1941), »Partizanske majke i žene« (16. oktobar 1941), »Sve za front« (17. oktobar 1941), u »Novostima«: »Smrt petokolonašima — odmazda naroda« (15. oktobar 1941), »Drugarice, pomozimo svojim drugovima« (15. oktobar 1941), »Srbi i Hrvati sad« (17. oktobar 1941), »Zadaci narodnooslobodilačkog odbora« (18. oktobar 1941) i u »Reči naroda«: »Šta su sve želeli narodni neprijatelji i izdajice« (1. oktobar 1941).

Brojna saopštenja, vesti, biltene i slična izdanja koja su na izvestan način imala odlike štampe i bila preteča partijskih i partizanskih listova, izdavala su partijska i partizanska rukovodstva širom ustaničke Srbije. Tako je septembra 1941. omladina Krupnja pokrenula informativne novine koje su umnožavane u nekoliko primeraka i lepljene na istaknutim mestima u gradu. Ovo je praktikovano tokom septembra i oktobra sve do ponovnog okupatorskog zaposedanja Krupnja. U svojim sećanjima urednik ovih novina Boško Novaković, između ostalog, kaže:

»Nismo imali štampariju pa smo prekucane i sređene rukopise izvlačili na šapirografu u potrebnom broju primeraka. Rukopisi su izvlačeni na običnom mašinskom papiru duplog formata i to samo s jedne strane, jer smo se odmah bili odlučili da se list postavlja na table, koje smo postavili na pet-šest mesta u gradu, da bi bio pristupačan što većem broju građana, borcima koji bi se nalazili u gradu, radnicima u fabrici gde su pravljene bombe od vodovodnih cevi... U listu je saradivao veći broj građana i partizana ... Gotovo u svakom broju pisali smo uvodnik u kojem smo insistirali na jedinstvu partizana i četnika, razobličavali kolebljivo držanje i napuštanje položaja četničkih jedinica pod komandom Draže Mihailovića. Štampali smo delove iz govora Miloša Minića, Vlade Zečevića, Fiće Kljajića, Dragoja Dudića i dr...«.²¹

Komanda mesta u Peckoj izdavala je »Vesti« koje su izlazile sve do pojave užičke »Borbe«. One su uglavnom donosile informacije o borbama. Sličnih akcija bilo je i u Kolubarskom bataljonu Valjevskog NOP odreda. Sve one su prethodile pokretanju lista »Partizan«, organa valjevskih i podrinskih partizana, kako je naznačeno u podnaslovu lista. Pošto je padom Užica u neprijateljske ruke prestala da izlazi »Borba« dogovorom između okružnih komiteta KPJ za Valjevo i Šabac u prvoj polovini decembra 1941. pokrenut je pomenuti list. U njemu su štampane najvažnije vesti, objavljeni razni članci, koji su imali za cilj da informišu borce i stanovništvo. Nije tačno utvrđeno kada je list pokrenut ali je izvesno da je prvi broj izašao decembra 1941.²²

Na sličan način pokretana su partizanska glasila i u drugim odredima Šumadije, Pomoravlja, južne i istočne Srbije. Ponekad je izdavan jedan ili nekoliko brojeva a bilo je primera da su i duže izlazili. Zbog ograničenosti prostora pomenućemo naslove nekih listova: »Bilten«, organ Štaba NOP odreda istočne Srbije, »Partizan«, organ Posavskog NOP odreda, »Posavski partizan«, organ Prvog bataljona Posavskog NOP odreda, »Vesti«, izdanje Štaba Pomoravskog NOP odreda, »Vesti« i »Radio vesti«, izdanje Štaba Drugog šumadijskog NOP odreda, itd.

Na osnovu izloženog može se zaključiti da je rad na pokretanju i izdavanju Partijske i partizanske revolucionarne štampe u Srbiji, u vreme Užičke Republike, bio uspešan. Posebno impresionira sadržajnost i sveobuhvatnost problema kojima se ona bavila, počev od tumačenja osnovne linije KPJ u pogledu sprovođenja Oslobođilačkog rata i socijalističke revolucije, analize međunarodne situacije, do Pitanja iz oblasti kulture, nauke i umetnosti. Sve ovo utoliko je značajnije kada se ima u vidu da je fašizam bio na vrhuncu moći i kada su mu jedino partizani u Jugoslaviji prkosili oružjem i pisanom rečju.

NAPOMENE

¹ Komunistička partija Jugoslavije je do fašističkog napada aprila 1941. imala osam ilegalnih štamparija, a svaki okružni komitet svoju ciklostilnu tehniku. Iz tih štamparija izlazili su uoči rata mnogi listovi: CK KPJ izdavao je Proleter, PK KPJ za Srbiju Komunist i Glas radnog naroda, PK KPJ za Vojvodinu Istinu i Trudbenik, CK Hrvatske Srp i čekić i Politički vjesnik — Vjesnik radnog naroda, PK KPJ za Dalmaciju Borbu radnog naroda, CK Slovenije Delo i Komuniste, PK KPJ za Crnu Goru Glas Crne Gore, PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu Glas saveza radnika i seljaka, PK KPJ za Makedoniju Iskra. KPJ je izdavala i nekoliko ilegalnih časopisa od kojih su najpoznatiji bili Izraz i Naša stvarnost. Stampano je i više knjiga i brošura marksističke i, uopšte, napredne sadržine, Lenjinov »Imperijalizam« i dr. Osim toga, KPJ je bila vlasnik više knjižara, koje su najčešće bile vlasništvo privatnih lica, odnosno nekompromitovanih članova KPJ ili njenih simpatizera.

¹ Opširnije vidi: dr Venceslav Glišić, KPJ u Srbiji 1941—1945, knj. 1. 1941—1942, Beograd, 1975, str. 309—323.

² dr Jovan Marjanović, Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941, Beograd, 1963, str. 65.

³ dr Ubavka Vujošević, Tito u Beogradu (1926—1944), Beograd, 1977, str. 76.

⁴ dr Vladimir Dedijer, Partizanske štamparije, Beograd, 1945, str. 22—23.

⁵ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom II, knj. 1, Beograd, 1949, str. 11—12.

» Isto, str. 17.

⁸ Isto, str. 18.

• Arhiv Predsedništva CK SKJ (-dalje A-CK SKJ), fond CK KPJ, 1941/44.

• Ubavka Vujošević, n.d. str. 79.

¹¹ V kongres KPJ. Stenografske beleške, Beograd, 1949, str. 57 (ćir).

>■ A-CK SKJ, fond CK KPJ, 1941/57.

¹⁸ A-CK SKJ, fond CK KPJ, 1941/72.

* Borba, 19. X 1941.

¹⁸ A-CK SKJ, fond CK KPJ, 1941/78.

>• Napred, 4. XI 1977.

¹⁷ Vesti, Novosti, Reč naroda, 1941, Titovo Užice, 1961, str. 161.

¹⁸ Marija Debač—Nedeljković, Bibliografija radova Akademika Dušana Nedeljkovića 1919—1969, Dijalektika, 1969, br. 3, str. 81—83.

* Vesti, Novosti, Reč naroda, 1941, str. 7.

« Isto, str. 172—173.

¹¹ Zdravko Ranković, Kultura i umetnost u NOB i Revoluciji, Napred, Valjevo, 21. oktobra 1977; Aleksandar Jevtić, Kulturno-prosvetni rad u Valjevskom narodnooslobodilačkom partizanskom odred, Napred, Valjevo. I. VII 1977.

STOJADIN KOSTIĆ, profesor

KULTURNA I UMETNIČKA AKTIVNOST U PARTIZANSKOM UŽICU 1941

Od prvih dana NOB uporedo s vojnim akcijama i političkim radom u jedinici, razvijao se i kulturno-umetnički rad gdegod je to bilo moguće, a naročito u većim odredima. Taj rad je imao za cilj ne samo da borcima obezbedi neku razonodu i ispuni im slobodno vreme između bitaka, nego i da stanovništvu odgovarajućeg područja pruži određen umetnički program, kroz koji se delovalo i politički, budio duh borbe i uticalo na što masovniji odziv u borbu. Zbog značaja ovog rada, kao i zbog potrebe obezbeđenja ljudi koje bi se njime bavili, često su borci, koji su imali smisla i afiniteta za neku vrstu kulturne delatnosti, povlašćeni s položaja i upućivani u kulturno-umetničke grupe koje su bile u sastavu jedinica.

Sve se ovo manifestovalo i u oslobođenom Užicu 1941. gde se, kad je teška ratna atmosfera davala pečat i obeležje celokupnom životu tek stvorene slobodne Republike i kad je blizina fronta kod Valjeva, Kraljeva i Višegrada, koji se ponekad prenosio zbog borbe protiv četnika i u neposrednu okolinu, diktirala organizaciju oružane borbe i ratni način života, razvijao vrlo intenzivan i bogat kulturni i umetnički rad. Užice je tada u toku šezdesetak dana uspelo da zadovolji kroz razne priredbe i pozorišne predstave, kao i druge brojne kulturne aktivnosti i manifestacije, svoje kulturne potrebe. U zgradi Sokolskog doma, gde se uglavnom i odvijao kulturno-umetnički život grada, nastupili su horovi, orkestri, koji su pored popularnih pesama i kompozicija izvodili i dela klasika muzike — Dvoržaka, Musorgskog, Sopena, Cajkovskog i Zajca, solisti, recitatori, izvođači »vrapca«, interpretatori narodnih pesama, karikaturisti i Partizansko pozorište s pripremljenim komadima. Taj umetnički i kulturni život bio je obogaćen i sadržajnim radom »Partizanskog ateljea«, koji je okupljao i neke poznate slikare.

Neposredno po oslobođenju Užica formirana je, 28. ili 29.¹ septembra, Umetnička četa pri Uzičkom NOP odred. Postoje različiti podaci kako o datumu njenog zvaničnog formiranja, tako i o tome prema čijoj odluci i na čiji je zahtev formirana.² Postoje različiti podaci i o nazivu ove čete. U izveštaju o radu KUD »Aleksa De-jović« stoji da se ona prvobitno nazivala umetničkom sekcijom. Dragoljub Jovašević, profesor muzike, a tada dirigent hora u četi, u članku »Kulturni rad u slobodnom Užicu«³ upotrebljava naziv Kulturna grupa, dok nešto kasnije na drugim mestima upotrebljava naziv Umetnička četa.⁴ Susreću se još i nazivi: »Umetničko partizansko pozorište«⁵ »Umetnički partizanski odbor u Užiou«⁶ i »Umetnička sekcija«.⁷ Većina preživelih članova ove čete tvrdi da je ona nazvana Umetničkom četom kad je narasla i dobila karakter i vojne jedinice.

Umetnička četa je imala oblik vojne formacije i pripadala Uzičkom NOP odred, iako se za njen umetnički sadržaj i rad brinuo kasnije, uglavnom, Agitprop PK KPJ za Srbiju. Četa je imala svoga komandira i političkog rukovodioca. Komandir čete je bio Vojislav Veljić⁸, a politički rukovodilac prvo je bio Mile Čirić⁹, a zatim student Aco Todorović¹⁰. Pored kulturno-umetničkog rada četa je živela i vojničkim životom. Bila je smeštena u Sokolskom domu. Svakodnevno je u prepodnevnom čas-

vima vršena vojna oblika, a uveče su borci ove čete išli u patrolu i ne stražu u gradu, a često i zamenjivali na sličnim zadacima borce Radničkog bataljona. Uoči nemačkog napada na Užice za vreme Prve neprijateljeve ofanzive, četa je bila određena da, zajedno s Radničkim bataljonom, zadrži Nemce na Kadinjači. Postrojena s bataljonom, ona je saslušala govor komandanta Odreda Dušana Jerkovića i političkog komesara Odreda Milinka Kušića i spremila se da se ukrca u kamione. Međutim, stiglo je drugo naređenje — da četa ne ide na Kadinjaču, nego da uz pomoć zarobljenika prebaci svu magacinsku robu iz kasarne na željezničku stanicu. Posle pada Užica, pri povlačenju, četa je rasturena u manje grupe na Zlatiboru i prestala da postoji.

U četi je bilo između 80 i 90 boraca, a popunjavala se borcima iz jedinica i omladincima i radnicima iz grada. U pojedinim sekcijama bilo je i izbeglica, uglavnom intelektualaca, iz Bosne i Hercegovine, Slovenije i Hrvatske. Međutim, u nekim programima su učestvovali i građani, koji nisu bili u sastavu čete. Treba napomenuti da je u sastav ove čete ušla i vojna muzika Uzičkog garnizona bivše Jugoslovenske kraljevske vojske.

Dramska selocija, koja se nazivala i pozorištem,¹¹ u gradu i na oslobođenoj teritoriji, zaista, je smatrana pravim pozorištem. Njime je rukovodio Dobro Simić, ali mu je u tome svojim iskustvom dosta pomagao Mihailo Delibašić¹². Ono je, osim Užica gde je redovno nastupalo, gostovalo još u Požegi, Čačku, Kosjeriću i nekim drugim mestima, u kojima je, uz učešće drugih sekcija, davalo program za građane i borce. Takođe je davan program i za ranjenike u zgradi Crvenog krsta u Sevojnu.

U toku dvomesečnog rada ovde su izvedene predstave: »Mati« Karela Čapeka, »Knez Ivo od Semberije« Branislava Nušića, »Kako se kalio' čelik« Nikolaja Ostrovskeg i »Početak bune na dahije 1941. godine«, dramatizacija poznate narodne pesme »Početak bune na dahije« adaptirane prema tadašnjem političkom stanju u Srbiji, u kojoj su četiri turske dahije zamenjene novim neprijateljima srpskog naroda. U pripremi je bio i Geteov »Egmont« koga je režirao Mihailo Delibašić, ali zbog napuštanja grada nije postavljen na scenu.

Prva predstava bila je »Knez Ivo od Semberije«, koja je, prema jednom sačuvanom plakatu, izvedena već 12. oktobra, a to znači 13—14 dana posle formiranja čete. Brzina pripremanja predstave, a i imena tumača glavnih uloga (Kneza Iva je igrao Dobro Simić, a Ivovu majku — radnica Cveta Dabić koja je 1943. godine streljana na Banjici) govore da je ona i ranije pripremana u Užicu. Režijski deo posla je obavio Dobro Simić, koji se time i ranije bavio.

Mada nije sačuvan niz podataka o radu ovog pozorišta, a nisu zebeležena ni imena svih tumača uloga, zbog dobre glume i upečatljivog utiska u Titovom Užicu se i danas pamte nosioci glavnih uloga u dramatizovanoj pesmi »Početak bune na dahije«, koja ise tada, prerađena, pojavila pod nazivom »Početak bune na dahije 1941. godine«, a to su bili: Milutin Colić (Zmija Ljotić), Brane Jeremić¹³ (Košta Pećanac), Dragan Stanić¹⁴ (Nedić Alija) i Filip Marjanović (Dankelman).

Prilikom istraživanja podataka vezanih za ovu dramatizaciju teško je bilo ustanoviti neke momente: ko je igrao ostale likove osim Colića, Jeremića, Stanića i Marjanovića, ko je pesmu dramatizovao, ko ju je režirao. Prema izjavi akademika dr Dušana Nedeiljkovića¹⁵ dramatizacija pesme je bila kolektivno delo nekolicine omladinaca s kojima je on radio. On takođe smatra da je i režija ovog komada bila kolektivno delo. Što se tiče samog teksta dramatizacije može se mnogo konkretnije govoriti, jer se neki odlomci dramatizacije pesme čuvaju u Muzeju ustanka 1941. u Titovom Užicu.¹⁶ Istina, prema odlomcima je teško ustanoviti da li je cela pesma dramatizovana ili samo polovina. Ali zato se u odlomcima vidi da su u cilju aktualizacije i adaptacije pesme na prilike u okupiranoj Srbiji 1941. četiri turske dahije: Aganlija, Kučuk Alija, Mula Jusuf i Fočić Mehmed aga, zamenjeni s četiri nove dahije: Dankelmanom,¹⁷ Nedićem Alijom, Zmijom Ljotićem i Kostom Pećancem.

Pošto je veliki deo stihova iz pesme ostao i u dramatizaciji, to su sačuvana i neka imena iz pesme, kao: Starac Fočo, Vaiz, Hodža i Clasnik. Novi umetnički stihovi govore o prilikama u Srbiji, na primer, kroz obraćanje Dankelmana Nediću, Ljotiću i Pećancu:

*»A što ste mi poniknuli nikom,
Zar se jadni još raje bojite?
Ja pogubih šest tisuća Srba,
Sve najboljih srpskih sinova.*

ili kad Zmija Ljotić sa strahom govori o novim žarištima borbe srpskog naroda, naravno, protiv svih njih — okupatora i njegovih pomagača:

*»Stiže pismo iz šume Ovčarske,
Iz Ovčarske šume neprohodne,
Od Bulije moje verne sluge.
Knjiga kaže podigo se Čačak!«*

Sluganski stav kvislinga prema predstavniku okupatorske sile, kao i zločinački odnos prema svome narodu, najbolje se otkrivaju kroz reči Nedić Alije kad se obraća Dankelmanu:

*»Pravo zboriš, moćni Dankelmanu,
Pravo zboriš, a još ljepše radiš.
U dizgine treba metnut raju.
Bez dizgina osili se pusta.*

Mešanje stihova poznate pesme i novih stihova je stalni stvaralački manir dramaturga, bez obzira kome licu pripadaju stihovi, što se vidi kroz obraćanje Koste Pećanca Dankelmanu:

»Zdravo, novi, ratni savezniče.

*Došla knjiga sa Drine lađane.
Knjiga kaže podigla se raja.«*

Konstantin Mijo Petrović¹⁸ se seća sledećih stihova, koji pokazuju ko su bili prave sluge okupatora Dankelmana i kakav je bio odnos Nedića prema srpskom narodu (ovi stihovi nisu nigde sačuvani u zabeleženom obliku):

*»Zdravo da ste, verne sluge moje,
Ljotić beže, Pećanac vojvodo,
i Nediću, desna ruko moja.*

Nedić:

*I lepo sam govorio raji:
Ti si, rajo, stado beslovesno.
Što je tebi u Srbiji tesno?
Al' ne sluša mojijeh sovjeta.
Usta raja ko' iz zemlje trava.«*

Kao što se vidi, iz navedenih stihova proizlazi da je dramaturg, pored ovih stihova, unetih u dramaturgiju, delimično menjao i neke stihove sačuvane iz pesme, prilagodavajući ih svojoj koncepciji dramaturgije i starajući se da sačuva duh i osnovna obeležja poznate pesme. Takođe, jezička građa novih stihova podupire tvrdnju akademika dr Dušana Nedeljkovića da je ova dramaturgija kolektivno delo, jer se u njoj mešaju ekavsko i jekavsko (ijekavsko) narečje, kao i leksika istočnog i zapadnog srpskohrvatskog jezičkog područja.

Dok je »Početak bune na dahije 1941. godine« imao neobičan uspeh kod naroda, dotle je kod boračkog sastava i revolucionarne omladine najveći uspeh imala predstava »Kako se kalio čelik«, koju je predstavljala dramaturgiju istoimenog romana sovjetskog pisca Nikolaja Ostrovskeg.

Možda je uspeh ove predstave ležao i u njenoj pripremi i nivou na kome je izvedena. Pošto je pripremana za svečanu proslavu 24. godišnjice oktobarske revolucije, kojoj će, a to se znalo, prisustvovati najviše rukovodstvo Partije i ustanka, to je i najveća pažnja posvećena kvalitetu scenskog izvođenja. U traženju najboljih glumačkih rešenja često su menjani tumači pojedinih uloga. Tako je za ulogu Pa via Korčagina isprobano više glumaca, među kojima i Božo Bogdanović, Milutin Čolić i Miloš Marjanović Markeo, ali se najzad našlo rešenje u krojačkom radniku Milu Glišiću koji je i do rata igrao kao glumac amater u »Abraševiću«, zbog čega je 1941. i premešten kao borac iz Zlatiborske u Umetničku četvu.

Iako je teško rekonstruisati sav rad u vezi s postavljanjem i izvođenjem predstave i imena učesnika, ipak se znaju, pored pomenutih, tumači pojedinih uloga, kao Dragan Stanić, Milenko Đurić, Jevrem Đapović¹⁹, Dana Đoković i Časlav Jehlička.

Kako dramatisacija romana nije sačuvana, teško je govoriti koliko je roman uspešno pretočen u dramsko tkivo i da li je ceo dramatisovan, ili je pak dramatisacija dosta sažeta.²⁰

Kad je reč o dramatisaciji treba istaći da se mnogo tragalo da se ustanovi ko je njen autor. Smatramo da je najprihvatljivije tvrđenje nekih članova ove čete, a među njima Boža Bogdanovića i Milutina Čolića, da je dramatisaciju izvršio Marijan Stilinović, a to potvrđuje Mitra Mitrović. Ovo tim pre što je među svima koji su se tada u Užicu bavili pozorišnim radom Marijan Stilinović imao najveću pozorišnu kulturu i stvaralačke mogućnosti u ovoj delatnosti, s obzirom da je pre rata studirao pozorišnu režiju i jedno vreme radio kao pomoćnik reditelja u Zagrebačkom kazalištu.

Međutim, 1965. godine pojavila se izjava slovenačkog pisca Oskarja Hudalesa, u kojoj on, između ostalog, kaže: »U organizaciji te proslave (misli se na proslavu 24. godišnjice oktobarske revolucije — S. K.) morao sam po nalogu druga Kardelja takođe i ja učestvovati. Sasvim neočekivano dao mi je konkretan nalog — da dramatisujem poznato delo »Kako se kalio čelik«. Pričao mi je da je gledao veoma uspešno dramatisaciju tog dela u Moskvi. Ja sam ga neko vreme ubeđivao da je to nemoguće uraditi za nekoliko dana, ali je Kardelj, uprkos svim tim teškoćama, ostao pri svome. Odmah sam se prihvatio posla.«²² Tako ova izjava upućuje na novo ime u vezi s autorstvom dramatisacije.

Nešto kasnije o ovom malo opširnije piše sam Hudales u članku »Oktobar u Užičkoj republici« gde, posle iznošenja podataka o tome kako je došlo do dramatisacije romana i kako je roman tih dana bio popularan u Užicu, i koja je poglavljia dramatisovao, na jednom mestu kaže: »Iako sam srpski jezik dobro savladao, dešavalo mi se da pogrešim u jeziku. Pomoć sam brzo našao kod Mitre Mitrović, Vladimira Dedijera i tadašnjeg urednika »Borbe« Marijana Stilinovića.«²³

Iz ovoga se vidi da je Stilinović imao posla oko dramatisacije, pa je to, kao i njegov posao na režiji i njegova podela uloga izvođačima, stvorilo uverenje kod jednog broja ljudi da je on izvršio i dramatisaciju romana. Istina, danas je teško ustanoviti da li se njegov posao na tekstu svodio samo na jezičko-stilska doterivanja ili je tu bilo i dramaturškog rada — dopuna, prerada itd.

Konačan odgovor na ovo nije dao ni pokušaj da se rasvetli Hudalesova tvrdnja²⁴. Tako je i dalje ostalo nejasno da li je dramatisaciju radio samo Hudales ili i Stilinović, ili su u njoj u određenoj srazmeri učestvovala obojica.

Sto se tiče dramatisacije Capekovog romana »Mati«, treba istaći da je, prema navodima Đorđa Radišića²⁶, još pre rata jedan deo ovog romana dramatisovan. Užička predstava ovog dela 1941. nije ostala u jačem sećanju, a nema o njoj ni sačuvanih pisanih dokumenata. Jedino se pamte neki učesnici — Mirjana Đorić²⁸, Miloš Marjanović Markec, Milenko Đurić, Milutin Čolić i Časlav Jehlička.

Poslove reditelja u ovom pozorištu su obavljali Dobro Simić i profesor Mihailo Delibašić, koji je režirao i Geteovov »Egmonda« čija premijera nije održana zbog napuštanja Užica pred nadiranjem neprijatelja. Izvesno je da je i Marijan Stilinović, Pored svog rada u Agitpropu, pružao određenu pomoć u režiji.

Pitanje dekora, kostima i scenografije rešavala je tehnička sekcija, kojom je rukovodio arhitekta Nikola Rajić, a koji je istovremeno bio i scenograf pozorišta.

U toj sekciji su radili kao slikari — dekorateri studenti Čedo Jevtović²⁷ i Dorđe Marinković.²⁸ Naročito je ostavila jak utisak scenografija za komad »Kako se kalio čelik«, koju je uradio Nikola Rajić i za koju, posle toliko godina, dr Dušan Nedeljković kaže da je bila izvanredna. Sećajući se te scenografije Rajić iznosi kako je imao srećnu okolnost da među zarobljenim Nemcima pronađe dvojicu jako upotrebljivih: jednog molera-slikara i jednog stolara.

Za izradu dekora povremeno su angažovani i članovi partizanskog ateljea Pivo Karamatijević i Dragoljub Vuksanović²⁹.

Aktivnost ovog partizanskog pozorišta u Užicu predstavlja važan period u razvoju pozorišnog života u gradu, tim pre što pre rata u Užicu nije postojalo profesionalno pozorište. Njegov dvomesečni intenzivan rad okupljao je brojnu publiku, tako da je pojedinim predstavama u Sokolskom domu, gde se zbog velikog broja posetilaca i stajalo, prisustvovalo po, približno, 1.500 gledalaca. Ovo pozorište predstavlja prvo partizansko pozorište ne samo u Srbiji nego i u Jugoslaviji, i u neku ruku je preteča Kazališta narodnog oslobođenja Jugoslavije, osnovanog na oslobođenoj teritoriji 1942. godine.

Muzički život Uzičke Republike je bio neobično razvijen, bogat i na zavidnoj umetničkoj visini. Njega su stvarali i organizovali i profesionalni umetnici, pored mnogih izrazito talentovanih amatera — studenata, učenika učiteljske škole i gimnazije, intelektualaca, službenika, pa i radnika.

Organizovan rad na ovom planu se odvijao kroz tri hora (veliki mešoviti, muški i recitativni — ovaj recitativni se izdvajao iz muškog hora) i četiri orkestra (veliki simfonijski ili salonski, duvački, zabavni i narodni), a ovi su bili u sastavu Umetničke čete. No, pored ovih oblika rada, treba istaći da je bilo dosta i solističkih nastupa kako iz oblasti vokalne tako i instrumentalne muzike.

Muzički život je u oslobođenom Užicu organizovan pre drugih oblika umetničkog rada, a to je bilo moguće zahvaljujući razvijenom predratnom radu u amaterskim društvima i u Učiteljskoj školi gde je muzika bila jedan od glavnih predmeta. Brane Čelović se seća da je odmah po oslobođenju Užica — izgleda nakon dva dana — priređena igranka s manjim programom³⁰. Da se muzički rad rano organizovao vidi se i po tome što je hor, kako to registruju »Vesti« iz 1941. godine, učestvovao 2. oktobra na sahrani izginulih boraca i otpevao posmrtni marš, a to znači osmog dana po oslobođenju Užica³¹.

U prilog ove tvrdnje da je umetnički život i uopšte umetnički rad rano organizovan, govori i ovo obaveštenje u »Vestima« iz tih dana: »Večeras će u Sokolskom domu održati se omladinsko veče sa lepim programom³².

U veliki mešoviti hor, koji je imao od 70 do 80 članova, primalo se audicijom i uz strog kriterijum. Pored boraca Umetničke čete u njemu su pevali i »civilni« iz grada, koji nisu bili u sastavu nikakve vojne jedinice i koji su stanovali kod svojih kuća.

Hor je uspeo da pripremi niz dela, kao Intemacionalu, Posmrtni marš, završni hor iz Zajčeve opere »Zrinjski« — »U boj, u boj«, Šistekovu pesmu »Oj Srbijo«, borbenu pesmu »Doline tutnje«, »Partizanku«, Jenkovu pesmu »Sto čutiš, Srbine tužni«, nekoliko ruskih pesama, a neke među njima i na ruskom jeziku, itd.

O nastupanjima muškog i recitativnog hora sačuvani su podaci u tadašnjoj partizanskoj štampi. Tako, u najavi programa za »Kultumo-zabavno veče«, objavljenog u »Vestima«³³ stoji pod tačkom 8) »Partizanka« peva muški hor«, a zatim u jednom drugom broju »Vesti« pod naslovom »U nedelju svi na kulturno veče« daje se sadržaj programa i pominju i horske recitacije, što znači da je već tada, 17. oktobra, i recitativni hor imao pripremljene svoje tačke³⁴.

Partijsko rukovodstvo u Užicu shvatilo je vrlo ozbiljno formiranje hora i orkestra. I dok se za hor obezbedio veći izbor, za orkestar, i zbog prirode posla, moralo se ići na profesionalni kadar i isprobane kvalitete. Zato je, kako iznosi Anton Breznič, tada profesor muzike u Učiteljskoj školi u Užicu, odmah posle oslobođenja grada 1941, došao u njegov stan u kući krojača Drndarevića lično Dobrivoje Vidić, sekretar Okružnog komiteta SKJ-a, s grupom učenika Učiteljske škole, koji su još

ranije stupili u partizane i rekao mu da bi trebalo da se osnuju hor i orkestar. On se odazvao pozivu i sa svojim učenicima je otišao u Sokolanu gde su se uskoro okupili i bivši vojni muzičari i nek Slovenci izbeglice.

Od instrumenata u orkestru su bili zastupljeni: klavir, harmonij um, horna, činele, bubanj, eufonijum, klarinet, trombon, violina, truba i kontrabas.

Veliki orkestar, koji je brojao oko 30 članova i čiji je dirigent bio profesor Anton Breznik³⁸, pripremao je bogat program. On je u celokupnom sistavu nastupao samo na važnijim i većim priredbama. Nastupao je zajedno s horom, ali i sa svojim samostalnim programom. Ponekad su njegovi pojedini članovi nastupali sa svojim solističkim tačkama. U jednom sačuvanom programu Kulturno-zabavne večeri stoje, između ostalih, kao tačke:³⁷ »Humoreska«, Dvoržak, na violini« i »4) Uvertira Musorgskog, na klaviru«.³⁸

Dok je veliki orkestar nastupao, uglavnom, na većim i značajnijim priredbama, kao na proslavi oktobarske revolucije, dotle su duvački, zabavni i narodni orkestar, zbog svoje lakše pokretljivosti bili stalno angažovani.

Duvački orkestar, koji su, uglavnom, sačinjavali muzičari bivšeg 4. puka i kojim je rukovodio Slavko Buzurović, je svirao prilikom parada, smotri i mitinga. Ovaj orkestar je dočekivao i goste sa strane koji su stizali na proslavu oktobarske revolucije. A na dan proslave duvački orkestar je išao na čelu kolone i svirao marševe.

Zabavni i narodni orkestar su najčešće nastupali na igrankama, skoro svakodneвно. Igranke su, uglavnom, priređivane u Sokolskom domu. Na tim igrankama, koje su organizovane i kao posebne večeri a i posle svake priredbe, učestvovala je đačka i radnička omladina, a i borci koji su bili različitog zanimanja i različite socijalne pripadnosti. Zbog toga su bili zastupljeni i džez orkestar i narodni orkestar, tako da su svirane i modeme igre i narodna kola.

Zabavni orkestar je vodio Brane Čelović, koji je i pre rata u gimnaziji imao svoj orkestar i posedovao solidnu muzičku literaturu. Za taj orkestar Dragoljub Jovašević kaže u jednom svom članku: »Ovaj orkestar je posle kultumo-umetničkih priredaba, koncerata, festivala i mitinga (znači svakodneвно) svirao muziku za igru. Između ostalih, orkestar je izvodio originalne aranžmane Djuka Elingtona i Olivijerija. Svirali smo »linijski«, a notnu arhivu smo uzeli kao ratni plen od zarobljenog neprijateljskog oficira«.

Narodni orkestar je, pored sviranja na igrankama u gradu, često odlazio u obližnja mesta prilikom nekih svečanosti, zborova i drugih skupova. Vrlo često je svirao u manjem sastavu, na partizanskim prelima, gde se dobrovoljno prelo i pleli džemper, čarape i rukavice za partizanske borce.

Pored stalnih muzičkih aktivnosti u Užicu je organizovan i festival jugoslovenskih narodnih pesama i igara, koji je, osim toga što je imao za cilj da pokaže veliko bogatstvo melosa naših naroda, trebalo i da manifestuje ideju bratstva i jedinstva naših naroda, koja je od prvih dana naše borbe bila jedna od vodećih deviza naše revolucije. Taj festival je na neki način trebalo da brojnim izbeglicama iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Slovenije ublaži nostalgiju za rodnim krajem i učini joj novu sredinu prisnijom. Jedan od organizatora ovog festivala, Dragoljub Jovašević, ističe u svom članku da su se organizatori trudili da pevači po mogućstvu budu iz onih krajeva odakle su i pesme, a zatim, na istom mestu, rekonstruiše ceo program i navodi imena interpretatora, ističući pri tome teškoće oko realizacije programa.⁴⁶

Interpretatore je pratio narodni orkestar, ali su za ovu priliku od instrumenata bili zastupljeni još i gusle, frula i dvojnice.

Ovaj festival, koji je održan 26. oktobra, a ne posle proslave oktobarske revolucije,⁴¹ u sali Sokolskog doma, bio je jako posećen tako da se stajalo, da bi bilo više mesta, i u parteru i na galeriji. I danas se mnogi sećaju s kakvim je oduševljenjem i aplauzima publika pratila program. Priznanje se pojavilo i u »Borbi« koja je, osvrćući se istovremeno na ovaj festival i sličan festival, održan istog dana u Čačku, između ostalog, pisala: »Divne pesme i igre svih naroda Jugoslavije i u jednom i u drugom mestu, htelo je da uživa dvaput više publike nego što su mogle da prime najveće dvorane ovih mesta.«⁴²

Skoro sve priredbe su kao posebnu tačku imale popularni »vrabac«, kojim su komentarisani aktuelni politički i ratni događaji, a naročito na domaćem jugoslovenskom terenu. Tekst za »vrabac« je obično sastavljao mladi učitelj Jevrem Đapović, koji se u sličnim tekstovima, kao i u pisanju pesama, ogledao još kao đak Učiteljske škole. Ponekad mu je pomagao u pisanju i Radoslav Turbatović, zvani Truba.

Tekst »vrapca« je najčešće pevao Dragomir Sparić Manjo, koji je uz to i odlično svirao na gitari. Pored njega, u izvođenju »vrapca« nastupali su i komandir čete Velibor Veljić, Milovan Lazović, Miloš Marjanović, Brane Čelović i Milenko Đurić, koji je istovremeno pratio na harmonici.

»Vrabac« je reagovao na sve važnije događaje u svetu i na frontovima, ali naročito na mnoge bezuspešne akcije Nemaca da unište partizane u Srbiji. Tako, na nemačku naredbu da se pored saobraćajnica, kuda prolaze nemačke jedinice, požanje šaša kako ih odatle, maskirani i skriveni, ne bi napali ustanici, »vrabac« je reagovao:

*»Četnici se mnogo plaše
kad iz šaše zapucaše.
Kad to čuo Dankelman,
stao je k'o ukopan.
Pozvao je sluge svoje,
svi počеше da se znoje:
naređuje sila viša
da se svuda šaša šiša.*

*Od Užica pa do Niša
jadno Denče šašu šiša.
A' tu nije partizan —
šiša šašu uzaman!«*

Dok se ovaj »vrabac« pevao, davana je na platnu i likovna ilustracija: iza izvođača na bini Mile Kuzmanović je ugljenom na velikom pakpapiiru crtao karikaturu Dankelmana koji »šiša« šašu.

Povodom četničkog napada na Užice, njihovog poraza na Trešnjici i oslobođenja Požege od strane partizana, pojavio se poseban »vrabac«, u kojim se reflektovala i četnička saradnja s Nemicima i njihovo traženje pomoći od Nemaca za borbu protiv partizana. Autor teksta Đapović je, uglavnom, sačuvao najveći deo upravo tog teksta,⁴³ koji glasi:

*»Doš'o sam sa jednog zbora:
skupila se Ravna gora.
Naokolo neka straža,
a u sredi čuči Draža.*

*Četnička ga svita moli
i on počе da govori:
»Stado moje beslovesno,
da li vam je ovde tesno?«*

*Javorski će prvi kasti:
»Ti nas, Dražo, upropasti!«
Račić grize svoju bradu
i svak misli o svom jadu.*

*U tom stiže jedna četa
sa požeškog poljančeta,
pa viknuše zadihani:
»Beš' te, idu partizani!«*

*Namah štuče kuda koji.
Draža počе da se znoji.
Dok obrisa znoj sa lica,
ostadoše još trojica.*

*Pa u prvi svitaj zore
Dankelmanu pod prozore.
Uz čemane i gitaru
otpevaše pesmu staru.«*

Zatim, sledeći stihovi pokazuju Dražino jadikovanje pred Dankelmanom zbog poraza u borbi protiv partizana i moljakanje za pomoć. Dok ga Dankelman odbija, ne verujući u njegovu snagu i sposobnost, Draža moli, uz obećanje da će sve popraviti ako dobije puške i pare, i podvlači da je on »gorski car«.

Koliko je »vrabac« morao da bude i politički barometar pokazuju i neke intervencije u tekstu koje su vršene da bi se odgovorilo političkom trenutku i potrebama svakodnevnice borbe.⁴⁴

»Vrabac« je pored ozbiljne tematike često pravio i ekskurzije na teren humora i šale, koji su bili puni vedrog duha i optimizma. Istina, humorom su bili protkani i određeni delovi, koji su govorili o neprijatelju — Draži Mihailoviću, četnicima i nemačkom predstavniku Dankelmanu.

Bez obzira na umetničku vrednost nekih stihova »vrabca«, mora se konstatovati da je on imao svoju namenu i obavio važnu funkciju i da je bio jako popularan u narodu.

U sklopu Umetničke čete postojala je i recitatorska sekcija. Njome je rukovodio Milutin Čolić koji je najčešće i nastupao na priredbama s recitacijama. Brane Celović se i sada seća čestog i nadahnutog Čolićevog recitovanja pesme Puniše Perovića »Mi mladi«. Milutin Čolić je bio zadužen za recitacije i zbog toga što je i sam dobro recitovao, po čemu je među drugovima bio poznat još kao učenik Užičke gimnazije. Pored Čolića, sa recitacijama su nastupali još i Dobro Simić, Mile Glišić i drugi.

Repertoar za recitatore su bile, uglavnom, naša rodoljubiva poezija i revolucionarne pesme uopšte.

Kad se već govori o poeziji, treba istaći da je bilo i književnih nastupa. Član Umetničke čete Vera Obrenović-Delibašić je, na poziv Mitre Mitrović, otišla s njom u oslobođenu Požegu i tamo na priredbi čitala svoje pesme, koje je napisala u partizanima.⁴⁵ To nije bio njen jedini nastup. Zbog ljudske finoće i topline bila je svuda rado primana, pa su je aktivisti često vodili na razne zborove i prela po okolnim mestima, gde je čitala svoje prigodne pesme.

Inače, o organizovanijem literarnom životu i stvaralaštvu tada se nije moglo ni govoriti, jer su forsirane one umetničke i kulturne aktivnosti koje su se brže i neposrednije mogle staviti u službu NOB i revolucije. Istina, ljudi koji su osećali da to vreme mogu i literarno da označe, pisali su bez obzira na nivo umetničkog oblikovanja. Čak su se neke od tih pesama pojavljivale i u »Borbi«, iako su ih pisali seljaci partizani. Pesma »Pozdrav srpskom narodu« koju je »u rovu napisao seljak-partizan Dragoslav V. Tomić«,⁴⁶ pisana u šesnaestercu sa cenzurom posle osmog sloga, je daleko iznad običnog rimovanja i uprošćenog slaganja stihova. Osmišljenu i mudru poruku ona često daje i kroz lepu umetničku sliku. Nešto su slabije druge dve pesme, pisane u desetercu, takođe objavljene u »Borbi«, a to su »Bitka kod Požege« i »Pesma seljaka-partizana« čiji je autor Miodrag Marjanović iz sela Radovaca, inače borac Požeške čete.⁴⁷ One su dobile prostor u »Borbi« zbog toga što su hitro reagovale na novu situaciju, izdaju i napad četnika i što su neposredno tradicionalno »junačkim« stihom saopštavale jednu istinu i najobičnijem borcu.

Istina, nešto ranije su i užičke »Vesti« objavile nekoliko pesama, kao što su »Podigla se užička nahija, »Partizan« i »Partizanka«. Kod ove tri nije označen autor-pisac.⁴⁸ Pesme »Partizan« i »Partizanka« su dobile i svoju muziku i pevane su u toku rata. Pevala se i pesma »Podigla se užička nahija« i smatrana je maršom-koračnicom Užičkog NOP odreda. Pesma »Partizanka« u jednoj ratnoj zbirci iz 1944. nazvana je »Crnogorskom partizankom«.⁴⁹

Jedan od oblika rada bile su i usmene novine kojima se bavio profesor dr Dušan Nedeljković. Najviše su ostale u sećanju usmene novine održane u hotelu »Zlatibor«, na kojima se pojavio i profesor Nedeljković i sam popunio dobar deo programa.⁵⁰

Ni likovni život u oslobođenom Užicu nije bio zapostavljen, jer se osećala potreba za mnogim poslovima koje su mogli da obavljaju samo likovni umetnici. Od prvog dana oslobođenja, tog posla se prihvatio Dragoljub Vuksanović, predratni profesor crtanja u Užicu, a zatim su mu počeli pružati pomoć Čedo Jevtović, Đorđe Marinković i povremeno Jurica Ribar. Svi su oni u početku radili razne plakate borbenog i mobilizatorskog karaktera, likove izginulih partizanskih boraca i portrete najpoznatijih sovjetskih rukovodilaca. Oni su crtali ilustracije za »vrbac«, u toku njegovog pevanja, i pomagali pri izradi dekora i kulisa za pozorišne predstave i razna scenska izvođenja.

Međutim, kako se kulturna i umetnička aktivnost sve više razvijala u Užicu, i to kao poseban front u službi revolucije, došlo se do zaključka da se i likovni život mora organizovanije i na višem nivou razvijati. Zato su dovedeni iz jedinica u Užice slikari Bora Baruh, politički komesar čete u Kosmajskom NOP odredu i Pivo Karamatijević iz Zlatarske čete, koji su, zajedno s Dragoljubom Vuksanovićem, formirali slikarski atelje.

Atelje je bio smešten u jednom većem odeljenju na drugom spratu hotela »Zlatibor«. Od prvog dana rada on je privlačio pažnju boraca i ljudi koji su se interesovali za ovu granu umetnosti ili su bili zaduženi za oblast kulture i umetnosti. O tome govori i sam Pivo Karamatijević:

»Naš atelje, kao dosta neobična partizanska »ustanova«, privlačio je pažnju i interesovanje boraca. Mnogi su nas i posećivali, a naročito književnik, komesar Kosmajskog odreda, Đorđe Jovanović Jarac, Borin i moj stari predratni poznanik i prijatelj. U očekivanju novog rasporeda, novih vojno-političkih zadataka, uvek sa lulom u ustima i nemačkim parabelumom, koji mu je kaubojski visio o pasu, Đorđe gotovo nije ni izbijao iz ateljea. Ponekad su navraćali i članovi Agitpropa Jovan Popović i Mitra Mitrović, ali više po prirodi svojih poslova.⁵¹

Uz ovo treba dodati da je poslom u atelje često dolazio i, prema rečima Novaka Zivkovića, učestvovao u radu ateljea kad su mu drugi poslovi dozvoljavali, slikar Jurica Ribar.⁵¹²

Bilo je dosta teškoća u radu ovog ateljea, jer nije bilo dovoljno kvalitetnog materijala, iako su odnekuda nabavljeni štafelaji i potrebne boje i hartije, a iz jedne zdravstvene ustanove uzet linoleum od koga su pravili, u nedostatku cinkografije, linoreze i stavljali ih u štamparske slogove te tako obezbeđivali prve ilustracije za partizansku štampu.

Rad ovog ateljea u dosta kratkom vremenu dao je dobre rezultate. Bez iskustva za ovakve ratne potrebe, slikari su se za agitaciono-mobilizatorske plakate koristili praksom španskih slikara, koji su se borili u redovima republikanske vojske u španskom građanskom ratu. Tako je Dragoljub Vuksanović, pod uticajem španskog plakata, napravio uspešan plakat s parolom »Ja se borim, a ti?« Takvi i slični plakati su rađeni, uglavnom, kao unikati i na formatu celog pakpapira. Najtiražniji je bio poznati plakat Bore Baruha i Piva Karamatijevića »Pazi, petokolonaš vreba!« koji je pomoću linoleumske matrice štampan u dve boje u 600 primeraka. O tome kako je on nastao najbolje govori sam Pivo Karamatijević:

»Plakat je realizovan u vrlo teškoj u mučnoj atmosferi događaja. Od eksplozije (misli se na eksploziju u trezorima, koja je delo neprijateljskog diverzanta — S. K.) je poginulo više desetina radnika, inženjera i građana, dok su vesti sa bliskog fronta, na Bukovima kod Valjeva, bile zabrinjavajuće. Kako, kakvom likovnom idejom žigosati duh zločina i izdaje, alarmirati pažnju građana?! Osećali smo se neajki da nađemo odgovarajuće likovno rešenje. Ipak nam se nametnuo motiv u fizičkom i psihološkom izgledu glave zločinca. Na nemirnoj zelenoj osnovi, u gornjem levom uglu izrezali smo nebulozno, odvratno lice, čije oči vrebaju, grafički rešeno u kontrastnom osvetljenju, povezano sa tekstom u donjem desnom uglu. Dugo smo se kolebali koje reči da damo ovom našem plakatu. Da li: »Čuvaj se špijuna!« »Pazi, špijun vreba!« Najzad smo, uz pomoć Mitre Mitrović, došli do nove varijante, slikovite i impresivne: »Pazi, petokolonaš vreba«. Dali smo je nemirno pisanim slovima, i to tako da i sama slova deluju kao da vrebaju, oslušuju.«

U radu ovih slikara bila je zastupljena i grafika. Prema tvrđenju Piva Karamatijevića, Bora Baruh je napravio »i tri originalne mobilizacione grafike-letke, koje su, komponovanim kraćim tekstom, sugestivno pozivale neodlučne građane na oružje«.⁵⁴

Pored ovih radova u ateljeu je urađeno više vinjeta, naslova, proglaša i letaka, zatim ilustracija za svečani broj »Borbe« od 7. novembra itd. Uz ovo, za proslavu

24. godišnjice oktobarske revolucije atelje je pripremio za isturena mesta na ulicama i mestu mitinga — grafičke portrete poginulih partizana i najviših sovjetskih rukovodilaca.

Ozbiljan poduhvat ateljea bio je »Izložba o SSSR«, koja je otvorena u Maloj sali Sokolskog doma. Pošto je ovo bio veliki i ozbiljan posao, pored članova ateljea u pripremanju su učestvovali i drugi ljudi koji su imali smisla za rad ove vrste. Izložba je pokazala »razvoj ili pojedine momente iz privrednog, kulturnog i socijalnog života u SSSR«. Iz pisanih podataka se vidi da su za ovo korišćeni grafikoni, cifarski podaci, razne šeme, likovni i drugi prilozi članova ateljea i sasvim mali broj fotosa.

I pored nekih nedostataka, ova izložba je imala veliki efekat i bila je prva manifestacija ovakve vrste u narodnooslobodilačkoj borbi. Nje se seća i Jovan Radovanović, koji je kao delegat svoje jedinice učestvovao na proslavi oktobarske revolucije u oslobođenom Užicu. On o tome piše, iznoseći svoje utiske o proslavi i svemu što su učesnici proslave videli i doživeli.⁵⁵

Najsigurnije podatke o sadržaju i mišljenje o nedostacima i kvalitetima izložbe daje tadašnji izveštač »Borbe« u prikazu pod naslovom »Izložba o SSSR-u u Užicu«, gde piše:

»Izloženi su grafikoni, koji slikovito prikazuju porast proizvodnje u pojedinim granama: porast u proizvodnji električne energije, čelika, uglja, poljoprivrednih mašina, zatim žitarica, šećerne repe i pamuka, pa onda statistički podaci o porastu i napretku stočarstva. Na kakvom visokom stupnju stoji prosveta i kultura u zemlji socijalizma pokazuju statistike o broju škola, radničkih univerziteta, đaka i studenata, statistika o broju dnevnih listova i njihovom milionskom tiražu... Takođe upečatljivo deluju crteži kontrasti koji pokazuju pogruženog seljaka mužika pod carizmom i radosnog seljaka-kolhoznika u eri socijalizma, kao i crtež oslobođenog radnika i stvaraoca, crtež padobranca itd... Pripremana pod teškim okolnostima i za kratko vreme, ova izložba, razume se, ima priličnih nedostataka. U ovo vreme naročito je trebalo posvetiti veću pažnju prikazivanju Crvene armije i njene snage. Takođe život radnika, zdravstvena politika SSSR-a, socijalno osiguranje, rešenje stambenog pitanja, kao i mnoga istorijska dokumenta od oktobarske revolucije do danas nisu skoro ni dotaknuta.«⁵⁶

Ova izložba je u Užicu bila otvorena devet dana, pa je zatim obišla još neka mesta u okolini.

Mnoge materijale i radove, koji su stvoreni u ovom ateljeu, Pivo Karamatijević je, kako sam navodi, sklonio pri povlačenju u neki trap u svojoj kući u Novoj Varoši.⁵⁷ Međutim, 1943. su zlatarski partizani, kad su jednom oslobodili Novu Varoš, to pronašli i, ne znajući pravu vrednost tih radova, sve to spalili potpaljujući vatru. Tako su nestala, za našu istoriju, neka dragocena slikarska dela i razna likovna ostvarenja.

Aktivnost Gradskog narodnooslobodilačkog odbora u Užicu, pored rešavanja gorućih problema borbe za oslobođenje i mimodopskih pitanja u ratnim uslovima, odvijala se i u pravcu oživljavanja kulturnog života i prosvetavanja. Tako je, sredinom oktobra Odbor dao inicijativu da se u gradu otvore knjižnica i čitaonica. Posle Ove preporuke u Maloj sali Sokolskog doma otvorene su knjižnica i čitaonica.

Odmah se postavilo pitanje povećanja književnog fonda i načina kako da se to realizuje. Za ovu knjižnicu prikupljene su knjige koje su pripadale gimnazijskim i đačkim drušinama, a jedan broj knjiga nabavljan je kao dobrovoljni prilog granana, koji su se odazivali pozivu Gradskog NOO da iz svojih privatnih biblioteka pomognu otvaranje knjižnice i čitaonice.⁵⁸

Za ovakvu akciju prikupljanja knjiga su se tada angažovale svojim apelom i »Vesti« koje su pisale: »Građani Užica, pomognite stvaranje svoje knjižnice. Prilo-

žite i pozajmite svoje knjige. Pomognite svome narodu da se prosveti. Ne zaboravite nikad od kolikog je značaja u našoj borbi istina i kultura. Setite se samo kako ih* naš najveći neprijatelj, fašizam, progoni, pa ćete uvideti njihovu pravu vrednost. Zato, još od danas, počnite sa prilaganjem vaših knjiga u prostorijama Sokolskog doma.^{5*}

Knjižnica i čitaonica su radile do evakuacije Užica, ali su u međuvremenu 9> dana bile zatvorene od 7. do 16. novembra — kad su te prostorije bile korišćene za potrebe izložbe o SSSR-u.

Kad se govori o kulturnim aktivnostima, ne može se zaobići ni pitanje štampe i raznih publikacija. Odmah posle oslobođenja Užica postavio se problem stvaranja svoje štampe za svakodnevne potrebe opšteg informisanja boraca i građana, zatim radi bržeg i efikasnijeg širenja političkog, idejnog i kulturnog uticaja i opšte propagandnih ciljeva. Zato je odlučeno, kako iznosi Miodrag Avramović, tada član Agitpropa Gradskog komiteta KPJ Partije, da naši predstavnici razgovaraju sa sopstvenicima dveju privatnih štamparija, koliko ih je tada i bilo u Užicu, Romanovićem i Miloševićem o njihovom preuzimanju za potrebe narodnooslobodilačke borbe, što je i učinjeno.⁶⁰ Posle sporazumnog dogovora od njih su preuzete mašine i sav potrebni prilog i alat, kao i nešto materijala. Javilo se prilično tipografskih radnika. Odmah se počelo s radom i već 1. oktobra se pojavio list »Vesti«, kao organ Štaba Užičkog NOP odreda, koji je postao dnevni list u Užicu. Koliko je bio važan ovaj posao, vidi se i iz toga što se o njemu kasnije brinuo direktno Agitprop Partije. To* potkrepljuje i izjava slovenačkog pisca Oskarja Hudalesa, koji tvrdi da je po dolasku iz Kosjerića, gde se nalazio kao izbeglica, u Užice, javivši se u Agitprop CK KPJ dobio od Vladimira Dedijera zaduženje da organizuje rad užičke štamparije.⁶¹

Prvi i drugi broj »Vesti« su izašli kao organ Štaba Užičkog odreda, dok ostali brojevi nisu imali označeno ime svoga izdavača. Inače, glavni urednik »Vesti« je bio dr Dušan Nedeljković. »Vesti« nisu izlazile do kraja postojanja Užičke Republike. Ukupno je izašlo 15 brojeva »Vesti«.

Prvi broj »Borbe« se pojavio 19. oktobra gde je pored datuma stajalo da joj je četvrta godina izlaženja, a kao mesto izdanja Beograd. To što je označen Beograd kao mesto izdavanja, a ne Užice, imalo je više razloga, a na prvom mestu taj da se od neprijatelja sakrije gde se izdaje list.

U Užicu je štampano ukupno 18 brojeva, s tim što je svečani broj posvećen proslavi oktobarske revolucije izašao kao dvobroj. »Borba« je izlazila utorkom, četvrtkom i subotom. Poslednji — 18. broj — je izašao 27. novembra. Bio je skoro-složen i 19. broj, ali on nije odštampan zbog povlačenja i napuštanja Užica. »Borba« je štampana u 10.000 primeraka i slata je partizanskim jedinicama u skoro sve krajeve Jugoslavije.

U toku štampanja »Borbe« povećali su se i drugi štamparski poslovi, pa se osetila potreba i za većim brojem tipografskih radnika i za štamparskim materijalom, kao i za većim i bezbednijim od bombardovanja prostorija. Zato su iz jedinica pozvani neki tipografi, a iz Čačka je stigao Mihailo Miki Perović, koji je, prema navođenju Milojka Đokovića, prebacio sa sobom i neke materijale i poslove iz čačanske štamparije, od kojih je najvažniji bio započeto štampanje »Istorije SKP(b)« u tiražu od 10.000 primeraka, o čijem će se daljem štampanju u Užicu brinuti Spasenija Čana Babović.⁸² Nasuprot ovom Đokovićevom tvrđenju, susreću se i mišljenja, pa i u knjizi »Užice 1941«, da je štampanje ove knjige započeto u Užicu.⁸³

Pored »Vesti« i »Borbe«, u to vreme u Užicu su još štampani »Omladinska borba« organ CK SKOJ-a (odštampana tri broja), čiji je urednik bio Jurica Ribar, i »Bilten Vrhovnog štaba« (odštampani su brojevi 7—8, 9. i 10—11).

U istom periodu štampane su i sledeće publikacije, kao posebne knjižice: »Antifašističke pesme«, »Pobeda će biti naša« i »Antifašistički omladinski miting u Moskvi«.

Posebno interesantna je knjiga »Antifašističke pesme« jer predstavlja zbirku borbenih i revolucionarnih pesama. I ona je pripremljena za proslavu oktobarske revolucije i zato je rađena na brzinu, a štamparski deo posla je urađen prekovremeno — noću uoči 7. novembra. O oduševljenju s kojim su grafičari slagali i štampani

ovu zbirku govori dr Dušan Nedeljković u pogovoru fototipijskog izdanja ove zbirke iz 1966. godine.⁶⁴

I zaista, ova zbirka je već izjutra 7. novembra bila gotova i stigla za prodaju i rasturanje. Pisac predgovora izdanja iz 1941. dr Nedeljković stavlja na kraju predgovora kao datum pisanja 7. novembar, što znači da ga je pisao u toku noći ili u samu zoru uoči praznika.

U ovoj knjizi je štampano 27 pesama na srpskohrvatskom jeziku i 6 pesama na ruskom jeziku, ali koje su transkribovane srpskom ćirilicom. Štampanje ovih pesama na srpskohrvatskom i na ruskom jeziku je bilo potrebno i zbog toga da bi se sačuvao njihov oblik, jer su mnoge tada pevane u jedinicama i na priredbama, a neke i pre rata, pri čemu su često menjane neke reči, pa delimično i sadržaj, ali i zbog toga da bi se obogaćivao repertoar za mnoge umetničke družine i vojne jedinice. Bilo je problema oko rekonstrukcije teksta pesama i na srpskohrvatskom jeziku, pa su za taj posao angažovani i ljudi koji su neke od njih pripremali za priredbe, među kojima, prema sopstvenom kazivanju, i Dragoljub Jovašević.⁶⁵ Međutim, daleko teže je bilo rekonstruisati tekst onih šest pesama na ruskom jeziku, u kojima je zbog njihove usmene rasprostranjenosti i pevanja dolazilo do delimičnog jezičkog posrbljivanja. Zbog toga se, kako ističe pisac pogovora spomenutog fototipijskog izdanja ove zbirke, jedna grupa ljudi, koji su nešto bolje znali ruski jezik, morala potruditi oko emendacije ovih pesama.

Poseban problem je, svakako, predstavljalo štampanje ovih pesama na ruskom jeziku, a srpskom ćirilicom, s obzirom da u partizanskoj štampariji nije bilo onih specifičnih ruskih slova i znakova. Zato se i pojavila teškoća: kako reći ruskog glasovnog sistema, jako specifičnog zbog pojava redukcije i izrazitije palatalizovanosti, obeležavati grafičkim znacima srpske ćirilice, koja je fonetskog karaktera. No i to je s prilično uspeha rešeno.

Pored ovih u štampariji su skoro svakodnevno štampani, uz razne potvrde, službeni formulari i isprave, i brojni propagandni plakati, objave, proglosti, leci, odluke, pa čak na posebnim listovima i pojedinačno neke pesme.⁶⁶

U to vreme je, kao posebno sredstvo informisanja, radila u Užicu i prva partizanska radio-stanica. Ona je davala emisiju negde od 20. oktobra do 27. novembra, odakle je 28. novembra evakuisana i negde nestala. Ona je, kako tvrdi Miloško Đoković, na predlog druga Tita, nazvana »Prva narodnooslobodilačka partizanska radio-stanica«.⁶⁷ Njeni spikeri su bili Isidor Brdarić i Davorjanka Paunović Zdenka. Rad ove stanice se sastojao najviše u davanju vesti, zatim emitovanju nekih članaka iz »Borbe«, kao i u emitovanju posebnih priloga, na prvom mestu drugova Tita, Kardelja i Lole Ribara.

Kad se danas pogleda obim ovog rada u tek oslobođenom Užicu i broj ljudi angažovanih u njemu, onda se vidi koliko su rukovodstvo i Partija u to vreme sagledavali važnost i značaj kulturne aktivnosti i smatrali da je i to bio front istog značaja kao i onaj gde se vodila oružana borba.

U nedostatku dovoljno pisanih dokumenata iz onog vremena, mi se danas, pri rekonstruisanju, moramo služiti i izjavama učesnika ili savremenika ondašnjih događaja i zbivanja. Pri takvom načinu rada, ako nema oslonca u pisanim dokumentima, dolazi i do nejasnoća, kontraverznih mišljenja, kao što je slučaj s kompozitorskim autorstvom »Partizanskog marša«,⁶⁹ ponekad i pogrešnih ocena. A sve to govori kako se često teško dolazi do tačnih podataka i istine, pa nam ostaje da daljim istraživanjima neka pitanja potpuniije objasnimo.

NAPOMENE

¹ U izveštaju o radu KUD »Aleksa Dejavica« stoje ova dva datuma (Izveštaj se čuva u istorijskom arhivu u Titovom Užicu).

* Prema navodima Đorđa Radišića (Kulturna i umetnička delatnost u oslobođenom Užicu 1941, Beograd, 1971, str. 8 — rad umnožen na šapilografu) Milutin Colić, sada filmski kritičar

Politike, je otišao 4—5 dana nakon oslobođenja Užica s dvojicom drugova kod Zelja Đurića, sekretara Okružnog komiteta KPJ i dobio saglasnost za formiranje čete. Međutim, može se uzeti kao pouzdano da je Umetnička četa formirana prema stavu Okružnog komiteta KPJ, koji je realizovao i sproveo u delo Dobrivoje Vidić, tadašnji sekretar Okružnog komiteta SKOJ-a u Užicu. Da je Dobrivoje Vidić rukovodio poslom oko formiranja čete govori indirektno i izjava Antona Breznika, data Radu Poznanoviću 1961. godine.

³ Vesti, Užice, 23. jun 1945.

⁴ Dragoljub Jovašević, Muzika u Uzičkoj republici, Pro muzica, br. 15, 1966 Beograd, str. 17.

⁴ Dragoljub Jovašević, Muzika u Uzičkoj republici, Pro muzica, br. 15, 1966, Beograd, str. 17.

⁵ Vesti, 10, 12. 1941.

⁸ Vesti, 12, 14. 1941.

⁷ Vesti, 14, 17. 1941.

⁸ Zivi u Beogradu profesor književnosti u penziji.

⁹ Sada urednik u Televiziji, Beograd.

¹⁰ Stradao za vreme rata u nemačkom koncentracionom logoru posle otpremanja iz logora na Banjici.

¹¹ Na štampanom plakatu iz 1941. stoji naziv: Umetničko partizansko pozorište (Plakat se čuva u Muzeju ustanka 1941. u Titovom Užicu).

¹² Tada se u Užicu zatekao kao izbeglica iz Bosne. Tu u Užicu je radio u prislusnoj službi Vrhovnog štaba jer je znao šest stranih jezika. Pre rata je progonjen, a jedno vreme je radio kao dramaturg sarajevskog pozorišta. Umro je posle rata.

ispreta kao radnik glumio u amaterskim društvima.

¹⁴ Zapažen po talentuzaglumu još kao učitelj pre rata kada je amaterski nastupao.

¹⁵ Đorđe Radišić »Kulturna i umetnička delatnost u oslobođenom Užicu 1941. godine«, Beograd, 1971.

¹⁹ Arhiv Muzeja, inv. br. 112.

¹⁷ Nemački zapovednik Srbije 1941.

¹⁸ Konstantin Petrović je 1941. u Umetničkoj četi najčešće svirao violinu u orkestru. Navedene stihove je rekonstruisao autoru ovog teksta.

¹⁹ U Umetničkoj četi bio je poznat kao pisac stihova za popularni »vrabac«.

¹⁹ Činjenica da je izvođenje trajalo nešto više od jednog sata ne govori pouzdano u prilog tvrđenju Đorđa Radišića da je dramatisovan samo jedan deo romana. Naime, Radišić piše: »Autor dramatisacije izabrao je deo romana koji govori o grupi komunista koje su belogardejci zatvorili i koji čekaju da budu pogubljeni. Međutim, iznenada u grad upada grupa partizana i oslobađa svoje drugove.« Nasuprot ovome, do drukčijeg se zaključka dolazi na osnovu nekih drugih momenata. Upravo Mile Glišić u izjavi datoj autoru ovog teksta kaže: »Dobro se sećam prve scene i prvih reči koje tada izgovaram. Ložim nekakvu vatru i kažem: Eto, Artem, prvoklasni bravar, pa dobija 48 rubalja, a ja 10, a oni nagrađuju za dan i noć toliko.« A ovo su reči iz samog početka romana (sa devete stranice), sasvim daleko i van onog dela romana koji je i jedino dramatisovan po rečima Radišića. Na osnovu ovoga pre bi se, izgleda, moglo govoriti da je režija izvršila određena skraćivanja ili da je pak dramatisacija data dosta sažeto ili uz eliminisanje pojedinih poglavlja. »Kulturna i umetnička delatnost u oslobođenom Užicu 1941. godine«, Beograd, 1971, str. 12—13.

¹¹ Tada radila u Agitpropu Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju zajedno sa Stilinovićem i odgovarala pred Partijom za rad Umetničke čete.

²² Izjavu uzeo 1. VII 1962. od Oskara Hudalesa za Muzej NOB-a u Mariboru Mirko Fajdiga.

²⁸ Oskar Hudales, Oktobar u Uzičkoj republici, Večer, Maribor, 4. XI 1967.

²⁴ U želji da proverim izjavu Oskara Hudalesa, u kojoj on eksplicitno kaže da mu je Kardelj dao nalog da dramatisuje roman, uputio sam pismo Edvardu Kardelju s molbom da potvrdi ili opovrgne ovu izjavu. U Kardeljevom odgovoru od 29. VI 1977. stajalo je: »Ne mogu da se setim uopšte, ali ne isključujem, jer je Hudales bio u Užicu, a ja sam ga od ranije znao kao književnika«.

²⁵ Đorđe Radišić, Kulturna i umetnička delatnost u oslobođenom Užicu 1941. godine, Beograd, 1971, str. 12.

²⁹ Prema podacima Dragoljuba Jovaševića (Vesti, 1. X 1976) Mirjana Đurić profesor književnosti se našla u Užicu 1941. kao izbeglica iz Bosne. U komadu »Mati« je igrala ulogu majke.

²⁷ Zarobljen i streljan na Banjici 1942. godine.

²⁸ Poginuo kao partizan u toku rata.

²⁹ Umro u Beogradu 1973. kao slikar i profesor u penziji.

⁹⁹ U Umetničkoj četi vodio zabavni orkestar.

⁹¹ Slava palim drugovima, »Vesti« 4. X 1941.

«Vesti, 4. X 1941.

⁹⁹ Vesti, 12. X 1941.

⁹⁴ Vesti, 17. X 1941.

⁹⁵ Izjava Antona Breznika od septembra 1961, prilikom njegove posete Titovom Užicu.

¹¹ Dragoljub Jovašević greši kad piše da je Fridrih Emanuel bio dirigent orkestra (Muzika u »Užičkoj republici«. »Savremeni akordi«, br. 1—2, 1929, str. 20.).

> Vesti, 12. X 1941.

** Dragoljub Jovašević se seća tog večera i u članku »Slovenci v kulturnem življenju partizanskoga Užica« iznosi da je solista na violini bio »Slovenac Fridrih Emanuel«, međutim, on je bio Ceh, samo je svirao u Mariborskoj operi. Svedočanstva (Pričevanja), Cačak, 1973, str. 101.

“ Dragoljub Jovašević, Muzika u Užičkoj republici. Pro musica, br. 15, 1966, str. 17.

“ Dragoljub Jovašević, Festival u Užičkoj republici 1941. Narodno stvaralaštvo, 1966, Beograd, br. 196, str. 1468—1470.

⁴¹ Dragoljub Jovašević, pišući o Slovincima u Užicu 1941. i opisujući proslavu Oktobra, odmah iza toga dodaje: »Samo nekoliko dana iza ovoga (odnosi se na proslavu oktobarske revolucije S. K.), organizovali smo festival narodnih pesama Jugoslavije.« Dragoljub Jovašević, Slovinci v kulturnem življenju partizanskoga Užica.« Svedočanstva (Pričevanja), Cačak, 1973, str. 102).

« Festival u Užicu i Čačku. Borba, IV, br. 5, 28. X 1941, str. 4.

*> Jevrem Đapović je pre nekoliko godina rekonstruisao neke delove »vrapca« iz 1941, a zabeležio ih je tada profesor Todor Đurić, predsednik Kulturno-prosvetne zajednice Titovo Užice, od koga su svi ovde navedeni delovi i uzeti, osim poslednje strofe.

“ Jedanput kad je priredba, u čijem programu je bio i ovaj tekst, počela, Mitra Mitrović je pred sam nastup zahtevala da se iz prvobitnog stiha »Četnika ga banda moli« zameni reč »banda« rečju »svita« zbog tek pristigle vesti da četnici traže primirje, i da se ne bi dalje zaoštravali odnosi. Ovakvu opreznost treba razumeti zbog tadašnje političke situacije i nastojanja našeg rukovodstva da se četnici privole za borbu protiv Nemaca. Često su pravljene i šale na račun Đapovića kad je trebalo izvršiti brze ispravke, s obzirom da se znalo da on piše »vrapca« samo ležeći potrbuške. To ilutruje i Časlav Jehlička kad priča kako je jedanput u takvoj situaciji zatekao Đapovića kako se zavukao na stepenište za galeriju u Sokolskom, domu i tu u nekom skrupčanom stanju prepravlja svog »vrapca«.

⁴⁵ Iz izjave Vere Obrenović-Delibašić autoru ovog rada.

“ Borba, 23. X 1941, str. 3.

« Borba, 22. XI 1941, str. 5.

" Vesti, 13. i 14. X 1941.

“ Zbirka antifašističkih pesama, Beograd, 1944.

" Iz izjave Dragoljuba Jovaševića date autoru ovog rada.

⁵¹ Pivo Karamatijević, Partizanski atelje u Užicu 1941. Politika, 30. april, 1. i 2. maj 1961.

“ Novak Zivković, Užička republika proslavlja oktobarsku revoluciju. »Narodni muzej«, Vesti, Titovo Užice, 1967,

⁵⁸ Pivo Karamatijević, Partizanski atelje u Užicu 1941. Politika, 30. april, 1. i 2. maj 1961.

" Isto.

“ Jovan Radovanović, 67 dana Užičke republike, Narodna armija, Beograd, 1972, str. 179.

« Borba, 14. XI 1941.

¹⁷ Pivo Karamatijević, Partizanski atelje u Užicu 1941. Politika, 30. april, 1. i 2. maj 1961.

“ Nikola Ljubičić, Jovan Popović, Milivoje Kovačević, Milivoje Radovanović-Farbin. Užice 1941. Vojno delo, Beograd, 1961, str. 374—375.

“ Pomozi stvaranje naše knjižnice i čitaonice! Vesti, 17. X 1941.

“ Iz izjave koju je Miodrag Avramović dao autoru ovog teksta.

Iz razgovora s Oskarjem Hudalesom, koji je 1. jula 1965. vodio s njim za potrebe Muzeja NOB Maribor Mirko Fajdiga.

•¹ Miloško Đoković, Od ustanka do Užičke republike. Borba, 25. X 1976.

“ Nikola Ljubičić, Jovan Popović, Milivoje Kovačević, Milivoje Radovanović Farbin, Užice 1941. Vojno delo, Beograd, 1961, str. 375—376.

“ Antifašističke pesme. Vesti, Titovo Užice, 1966.

“ U izjavi datoj autoru ovog rada Dragoljub Jovašević iznosi kako ga Je jednog dana pozvao u »Palas« Dušan Nedeljković i tražio da mu spremi tekstove nekih pesama, koje je on pripremao za priredbe, kako bi ih uneo u koncipiranu zbirku.

•• Autor ovog rada se seća kad je 1941. godine, rasturajući »Borbu« u Trnavi, dobio uz nju jednom posebno štampanu pesmu »Oj, seljače radeniče . . .«, a drugi put pesmu »Borba kod Požege«.

¹⁷ Miloško Đoković, Od ustanka do Užičke Republike. Borba, 26, X 1976.

•• Ranije publikovane tvrdnje da je prvi partizanski marš komponovao Emanuel Fridrih, o čemu govori i snimljeni film o tom maršu, nekim novijim izjavama su stavljene pod sumnju. Slavko Buzurović i Konstantin Petrović, u Izjavi autoru ovog rada, ističu da je marš komponovao profesor Anton Breznik, a ne Emanuel Fridrih, koji se, po mišljenju Buzurovića, uopšte nije bavio komponovanjem. A Anton Breznik, koji se u pomenutoj izjavi Radu Poznanoviću jedva seća tog vremena, smatra da to nije mogao da uradi Fridrih pošto nije umeo da komponuje. Međutim, Brane Celović, koji je i autor filma o ovom maršu, i Dragoljub Jovašević, u svojim izjavama autoru ovog teksta, su kategorični u tvrđenju da ga je komponovao Emanuel Fridrih. Celović, istina, ističe da ga je Breznik aranžirao i oformio.

Prof. dr MATE ZANINOVIĆ

ODGOJ, ŠKOLA I KULTURNO-PROSVJETNA DJELATNOST U HRVATSKOJ I BOSNI I HERCEGOVINI 1941. GODINE

Prodiranje fašizma u Jugoslaviju potvrdili su događaji koji su slijedili neposredno pred početak drugog svjetskog rata. Vlada Stojadinović—Korošec—Spaho gurnula je Jugoslaviju otvorenije nego ranije vlade u savez s Musolinijem i Hitlerom, a vlada Cvetković—Maček u izdaji naroda otišla je do kraja.

Stari državni aparat odmah nakon dolaska okupatora u našu zemlju bio je razbijen, a njegovi pojedinci stupili su u službu neprijatelja. Zato je narod, u pravom smislu riječi, uzeo sudbinu u svoje ruke. Već od prvih dana oružanog ustanka počinje se formirati i razvijati nova narodna vlast, narodnooslobodilački odbori koji, rješavajući različite zadatke, postaju nosioci revolucionarne vlasti.

Sirom oslobođene i neoslobođene domovine osnivaju se masovne organizacije žena i omladine koje su glavni oslonac NOO-a i partizanskim jedinicama. I najmlađi i najstariji žitelji okupljaju se u Narodnooslobodilačku frontu koja postaje sve •čvršća i organiziranija, pa njen svaki član nastoji pridonijeti zajedničkoj borbi.

Iz narodnih težnji za oslobođenjem od okupatora, može se reći, podjednako je rasla potreba za općim napretkom u svim domenima, za čije je ostvarenje bilo neophodno široko prosvjećivanje našeg naroda, pa makar i u najtežim uvjetima. Na to je ukazivala uvijek Komunistička partija čiji je poziv na oružani ustanak protiv tuđinskog zavojevača ujedno značio i poziv na otklanjanje svega što je reakcionarna vlast ostavila¹ — a to je neznanje i nepismenost što je bio i jedan od razloga bijednog položaja naših naroda i narodnosti.

Početak masovnog prosvjetnog rada u oslobodilačkom duhu, u novim uvjetima, nalazimo u užoj Srbiji gdje se i oružani ustanak razvijao do najvećih razmjera. Ovaj primjer je poslužio i ostalim našim narodima koji su se borili za svoj nacionalni opstanak, ne samo širenjem oružanog ustanka nego i kulturno-prosvjetnim uzdizanjem širokih narodnih slojeva.

Za svoje mračne ciljeve, ustaše s Pavelićem na čelu, htjeli su iskoristiti školu i prosvjetne radnike. Prvih dana kvislinške tvorevine tzv. Nezavisne Države Hrvatske poduzimane su mjere da se škola podvrgne interesima »ustaškog pokreta« i izgradnji »novog poretka«. Odmah su bili na udaru napredni prosvjetni radnici, učitelji i profesori, Srbi i Hrvati i ostali rodoljubi. Veliki broj učitelja i profesora otpušten je iz službe, a »po potrebi službe« premješteno je više od 950 prosvjetnih radnika.

Rad u školama trebao se zasnivati na »ustaškim načelima« pa je sačinjen novi nastavni plan i program, koji je bio duboko prožet nacionalnom mržnjom, što je značilo — odgajanje mladeži isključivo u vjernosti ustašama i klerofašističkom pokretu. Štampani su novi udžbenici doslovno ispunjeni netrpeljivošću i negacijom svega što je činilo i na čemu su se temeljile napredne tradicije naših naroda i narodnosti u borbi za slobodu. Zabranjena je ćirilica² na cijelom području NDH.

U srednje škole uveden je njemački i talijanski jezik umjesto francuskog i engleskog. Iz nastavnih programa je isključen sadržaj koji bi upoznavao učenike srednjih škola s historijom i književnošću Slovenaca i Srba. Isto tako u nastavi geografije 0 Srbiji i Sloveniji uopće nije bilo gradiva, ali zato su detaljno izučavane Njemačka i Italija. Djeca Židova nisu smjela pohađati škole,³ a učenici Srbi nisu smjeli iskazivati svoju nacionalnost. Sve srpske konfesionalne škole bile su ukinute, a isto tako i češke manjinske škole.

Na cjelokupnom području Hrvatske i Bosne i Hercegovine otvarane su njemačke manjinske škole s učiteljima koji su došli iz Njemačke, kako bi i ovdje širili ideje nacionalsocijalizma. Prema službenim podacima, već u toku 1941. na teritoriji tzv. NDH bilo je otvoreno 298 njemačkih škola.⁴

Planovi Pavelića i ustaša, njemačkih, talijanskih i mađarskih fašista da svoju ideologiju usade u svijest mladih nisu se realizirali, jer je već 1941. u mnogim mjestima vojska zauzela školske zgrade za kasarne i bolnice, pa su škole prestale da rade; isto tako bilo je i u manjim mjestima, gdje su se zadržavali vojni garnizoni, okupacione vlasti ili domaći izdajnici. Ogromna većina omladine je odbacivala školski program koji su im nametnule ustaše i okupatorske vlasti. Đaci nisu redovito pohađali nastavu, i mnogi su napuštali škole i odlazili u partizane. Veliki broj naprednih učitelja i nastavnika nije se mirio sa takvim stanjem u NDH: bojkotirali su i opirali se ustaškoj ideologiji pa su zbog toga mnogi otpušteni iz službe ili na drugi način proganjani, i odlazili su u partizane da se bore protiv okupatora i domaćih izdajnika.

Organiziranjem i širenjem oružanog ustanka na području Hrvatske i Bosne i Hercegovine, već u ljeto 1941, počela je borba naših naroda za nacionalno, socijalno i kulturno oslobođenje. Ova borba se vodila i za narodnu školu i prosvjetu.

Mađarski fašisti, odmah nakon okupacije Međumurja, doveli su na to područje svoj činovnički aparat, a s njime i prosvjetne radnike. Od raznih obećanja prešlo se na prijetnje kako bi se zadržali učitelji na tom teritoriju, posebno oni koji su rodом iz tih krajeva. Trebalo je stvoriti učiteljski aparat koji bi bio nosilac politike otuđenja ovog hrvatskog područja.

Već 9. jula 1941. mađarski pukovnik Timar, u Čakovcu, naredio je da se zapečate svi uredi tzv. hrvatskih građanskih vlasti, a u isto vrijeme Međumurje je proglasio »zauvijek pripojeno matici zemlji Mađarskoj i kruni sv. Stjepana«. Na te naredbe činovništvo je napustilo Međumurje, i tom prilikom odselilo se oko 600 porodica, a među njima i 250 prosvjetnih radnika. Pored toga što su iz Međumurja otišli gotovo svi učitelji, kompletno su napustili ovaj kraj i nastavnički zborovi Učiteljske škole i Trgovačke akademije u Čakovcu. »Naređenje mađarske žandarmerije da se izvrši primopredaja mađarskim učiteljima odbijena je od strane hrvatskih učitelja«.⁵

Nakon sloma Kraljevine Jugoslavije, Dalmacija je podijeljena između Italije i tzv. NDH, pa je Ugovorom u Rimu od 18. maja 1941. Italija anketirala dio Dalmacije — južno od rijeke Zrmanje, zapadni dio pruge Knin—Split, s gradovima Šibenikom i Splitom, otoke ispred ove obale, kao i otoke Mljet, Korčulu, Vis i Šoltu.

Na anektiranom području uspostavljen je Civilni komesarijat, koji je odmah prerastao u pokrajinsku Upravu Dalmacije Governo dela Dalmacija (Governo della Dalmazia), sa sjedištem u Zadru. Uprava je, uz pomoć vojske, odmah počela provoditi politiku sistematske talijanizacije i fašizacije u svim područjima života, i razumljivo, tome je trebalo podvrći prvenstveno mlade, tako reći od njihova rođenja do zrelosti, a isto tako i odrasle.

Svakodnevnom propagandom u različitim vidovima, ideologijom i politikom bila je zahvaćena dalmatinska omladina kao i ostalo stanovništvo Dalmacije. U tu svrhu bile su organizirane različite fašističke organizacije.⁶

Međutim, narod Dalmacije je prezirao talijanske fašiste, i nije ga bilo teško pokrenuti u svenarodni pokret okupatora. Dalmacija je imala gorko iskustvo s Talijanima kao okupatorima u svojoj nedavnoj prošlosti pa je i to izazvalo otpor prema zavojevaču — narod Dalmacije je krenuo u borbu protiv Talijana, a kasnije i protiv nacističke Njemačke.

Školstvo u Dalmaciji, kako osnovno tako i srednje, narodno prosvjećivanje kao i ostale grane kulture i društvenog života, proživljavali su teške dane. To je potvrdio i namjesnik Dalmacije Đuzepe Bastijanini (Giuseppe Bastianini) u povodu godišnjice okupacija Dalmacije riječima: »Uništenje jugoslavenske države, koje se zbilo u aprilu 1941. dovelo je do potpunog razaranja školske organizacije«.7

Talijanska vlast je postepeno dovela svoje učitelje i profesore, uglavnom iz unutrašnjosti Italije, i gotovo svi su bili organizirani i naoružani fašisti; mnogi nisu ni bili po zanimanju učitelji i profesori nego fašistički funkcioneri. »... sa svih strana Italije pohrlilo je na stotine učitelja i profesora«.8 Hrvatski ilirski jezik nisu uopće poznavali, niti su se trudili da ga nauče.

Uprava Dalmacije, što je u stvari bila dalmatinska vlada, već je 30. augusta 1941. donijela naredbu o obaveznoj nastavi prema kojoj su sva djeca, koja su 31. decembra 1941. imala šest godina a nisu navršila četrnaest, bila obavezna pohađati školu.9

Prema spomenutoj naredbi, učitelji su morali odgajati djecu po »Povelji školstva«10, a to znači, na talijanskom jeziku, i u fašističkom duhu, što se zaključuje iz proglasa: »Pri skorašnjem otvaranju škola u Dalmaciji, dok se u svakom sektoru organiziraju i pojačavaju mnogostruke djelatnosti, shodno je da svi nastavnici upoznaju »Povelju školstva«, originalni, obnavljajući i konstruktivni instrument, koji sadržava u sebi premise potrebne za revolucionarnu obnovu škole da bi se odgajala nova pokoljenja, za najviše ciljeve fašističke države.«11

Time je započelo teško razdoblje u dalmatinskom školstvu, za učitelje i druge prosvjetne radnike, za djecu i cjelokupan naš narod. Početkom školske godine 1941/42. mnogi naši učitelji i profesori napustili su svoju dužnost, neki od njih su uhapšeni12 i deportirani u logor na Lipare.13

Međutim, mnogi prosvjetni radnici sudjelovali su u pripremanju narodnog ustanka u Dalmaciji, i stupali su u partizanske redove.14 Samo neznatan broj učitelja i profesora otišao je na tečajevе talijanskog jezika u Veneciju i druge gradove Italije. Ali, to je bila neosjetna manjina, i to onih koji nisu bili ni dovoljno politički zreli ni obrazovani ili oni koji su vjerno služili raznim nenarodnim režimima Kraljevine Jugoslavije.

Prva veća demonstracija srednjoškolske omladine organizirana je u Splitu, još 25. septembra 1941, dakle, prije početka rada u školama pod talijanskom okupacijom u školskoj godini 1941/42. Srednjoškolci su protestirali pred zgradom Narodnog kazališta zbog svjedodžaba pisanih na talijanskom jeziku (ispred hrvatskog teksta). Omladina se pjesmama »Marjane, Marjane« i »Hej Sloveni« suprotstavila odnarođavanju i ugnjetavanju. Nakon toga su otišli na Narodni trg, gdje ih je nekoliko uhapšeno i odvedeno na policiju, odakle su pušteni nakon ispitivanja.15

Ovim prvim javnim demonstracijama, srednjoškolci Splita pokazali su i manifestirali pred Talijanima visoku patriotsku svijest; bio je to ujedno i put otpora i borbe, kojim će krenuti srednjoškolska omladina ne samo u Splitu već i na cijelom anektiranom i okupiranom teritoriju Dalmacije.

Upis učenika osnovnih i srednjih škola na ovome području Dalmacije, u školskoj 1941/42. godini započeo je početkom oktobra. Međutim, rad u školama počinjao je kako—gdje, prema prilikama, što je ovisilo i o dolasku učitelja i profesora s »poluotoka« (tako se govorilo umjesto »Italije«, da bi se naglasila razlika između dvije obale Jadrana). »Da bi se pri sitematskoj reorganizaciji školskog života i djelatnosti postigli, konkretni i zadovoljavajući rezultati, povjerilo se vođenje svih srednjih i osnovnih škola talijanskom personalu«.16

Odmah po dolasku u osnovne škole talijanski učitelji provodili su misiju nosilaca talijanske kulture. A kakva je bila njihova misija, vidi se po tome što je okupator odmah počeo sakupljati knjige štampane na hrvatskom ili srpskom jeziku, da ih uništava i pali17 »...Lijep primjer ljubavi prema knjizi u opće školi pokazali su mještani otoka Premude, te su uspjeli sačuvati izvjestan broj knjiga, kao i zemljopisne karte škole sve do oslobođenja, te ih tada predali školi«.18

Talijanska vojska i fašisti su okupirali i takozvanu drugu zonu koja je pripala NDH, a obuhvaćala je područje Knina, Sinja i Makarske, te otoke Brač i Hvar.

U ovim školama nije se radilo prema talijanskim zakonima koji su važili na anektiranoj teritoriji Dalmacije, već prema propisima u tzv. Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. I na ovom teritoriju su upravitelji škola bili smijenjeni i otpušteni, kao i učitelji. Školska godina 1941/42. nije ni ovdje započela na vrijeme a neke osnovne škole na kninskom području, sa srpskim žiteljima, nisu ni radile jer su im to ustaše zabranile.

Mnogi učitelji u »drugoj zoni«, koja je bila samo formalno u sastavu Paveličeve države, opirali su se ustaškoj ideologiji i duhu koji je trebalo provoditi u školama, pa su ih zbog toga ustaše progonile. Učitelji su odlazili na oslobođeni teritorij i tamo organizirali rad sa školskom djecom, uz ostale oblike narodnog prosvjećivanja; neki su bili u organima narodne vlasti ili vojni rukovodioci.

Fašistički teror zavladao je na kopnu i otocima širom anektiranog i okupiranog teritorija Dalmacije: po Ravnim Kotarima, Bukovici, Dalmatinskoj zagori, Splitskom polju, Biokovskom primorju, na otocima Braču, Hvaru i Korčuli, na zadarskim otocima, na Ižu i Dugom Otoku. Narod je na sve to, pod vodstvom KPJ i SKOJ-a, odgovorio oružanim ustankom. Prvi partizanski odredi i grupe formirani su već sredinom augusta 1941, pa su potkraj iste godine predstavljali udarnu snagu Dalmacije. Narod je ustao protiv okupatora kao jedan čovjek. Partizanski odredi iako u neravnopravnom položaju, protiv okupatora i domaćih izdajnika, vodili su upornu borbu i podizali revolucionarni duh u narodu. Okupator je odgovarao nečuvenim terorom — strijeljanjem, i internacijom u logore hiljade rodoljuba na koje se i najmanje sumnjalo da imaju veze s ustanicima ili da ne odobravaju fašističku vlast.

Međutim, narod Dalmacije ništa nije moglo zaustaviti u borbi protiv fašističkog okupatora i domaćih neprijatelja, već je sve svoje snage uključio u narodnooslobodilačku borbu i revoluciju. »U toku NOR-a izgrađivala se narodna vlast, a usporedo s njom izgrađivalo se i narodno školstvo i prosvjeta. Radi toga, pored razvoja školstva i prosvjete u toku revolucije i NOR-a, kako po jedinstvenosti i specifičnosti svog razvoja, tako i po svom karakteru, sadržaju, idejnim osnovama i cilju odgoja, zauzima posebno mjesto u historiji našeg školstva i prosvjete.

U tom periodu borbe, pod vodstvom KPJ su postavljeni, izgrađivani i dalje razvijani temeljni principi nove, revolucionarne i demokratske narodne škole i prosvjete, novi tip odgoja i obrazovanja mladih naraštaja u duhu ravnopravnosti, bratstva i jedinstva naših naroda i narodnosti, u duhu ideja koje je u narodne mase u plamenu borbe za slobodu i novi život unosila KPJ.«¹⁹

Narodnooslobodilački odbori odigrali su od početka vidnu ulogu u vezi sa otvaranjem i obnavljanjem rada osnovnih škola i, uopće, kulturno-prosvjetnog djelovanja na oslobođenom i poluoslobođenom, pa i neoslobođenom teritoriju Dalmacije. NOO-i su vodili brigu o radu osnovnih škola, njihovom materijalnom izdržavanju, sadržaju nastave, njenom kvalitetu, o idejnosti u kojoj je trebalo odgajati mlade naraštaje.

Razumljivo, cjelokupan kulturno-prosvjetni rad u Dalmaciji u početku bio je relativno malih razmjera, jer ni oslobođeni teritorij nije bio velik. Nedostajalo je kadrova koji bi na široj platformi i organizirali takav rad pa su omladinci, borci i pozadinski radnici preuzimali tu ulogu na sebe, ali česte neprijateljske ofanzive i upadi neprijateljskih vojska su ih u tome ometali.

Počeci rada na odgoju i narodnom prosvjećivanju dolaze svakako do izražaja na područjima gdje se jače širio narodni ustanak i gdje su stvarani oslobođeni teritoriji. Već od prvih dana takav rad je unosio sadržaje humane kulture i prosvjete, svojstvene po načinu i obliku novonastalim uvjetima naše revolucije.

S pravom se može tvrditi da su prve naoružane desetine partizana, u isto vrijeme bile i prve istinske narodne škole u kojima su članovi KPJ i SKOJ-a neumorno djelovali na razvijanju svijesti, ljudskog ponosa i morala, a sve u duhu otpora prema tuđinu, prema zavojevaču. Već od prvih dana ustanka osjećala se potreba za stjecanjem znanja; tu potrebu osjećali su svi bio on rukovodilac borbene jedinice, pozadinski radnik, borac ili kurir. Na sastancima čitani su proglasi, slušale i komentirale radio-vijesti, umnožavana štampa ili su se pjevale revolucionarne pjesme. U svakom borcu razvijala se samoinicijativa i samostalnost, članovi KPJ i SKOJ-a objašnjavali su ciljeve narodnooslobodilačke borbe. Na taj način prve

partizanske jedinice postale su najefikasnija škola koja je odgajala i školovala kadar najodanijih i najsvesnijih sinova našeg naroda.

Oslobađanjem većih područja, i narod se sve više uključivao u borbu protiv okupatora. Od djeteta do starijih ljudi svi su radili na organizaciji života u uvjetima ratovanja, svi su podjednako pružali pomoć partizanskoj jedinici.

Narod Like se među prvima digao na ustanak 1941. u Hrvatskoj, pa se i u vrlo teškim danima ovog naroda, već nakon prvih okršaja s neprijateljima, počelo misliti kako provoditi kulturno i prosvjetno djelovanje u narodu. Veliki broj stanovnika do 1941. bio je nepismen. Rukovodstvo NOP-a, s KPJ na čelu, uvidjelo je teškoće u radu s nepismenima borcima, pa je u partizanskim grupama i odredima odmah otpočelo osnivanje tečajeva za nepismene, a u kotarevima Donji Lapac, Korenica, Udbina i Gračac, pristupilo se obnavljanju osnovnih škola. Zbog pomanjkanja stručnog kadra njihovim radom je rukovdila omladina, po direktivi PK SKOJ-a za Hrvatsku, i »Omladinske borbe«, organa CK SKOJ-a. O radu omladine kaže se: »...okupljajte najmlađe, učite ih da čitaju i pišu, da neguju svoj narodni jezik i da svojim ukućanima i drugovima čitaju o borbama i pobjedama narodnog pokreta u cijelom svijetu.«²⁰

Pod uvjetima borbe protiv neprijatelja za očuvanje golog života nije se moglo drugo ni očekivati. Sadržaj nastave u školama nije bio opširan, »... nije bilo prirodopisa, zemljopisa, povijesti itd., učila su se samo slova, čitali se djeci važniji događaji i pjevale se narodne borbene pjesme... Osim učenja slova i borbenih pjesama, djeca su upućivana kako se raspoznaje neprijatelj, kako treba da se nose obavještajna pisma itd.«²¹

U početku rada partizanskih osnovnih škola na području Like nastava se pretežno izvodila u prirodi. Zalaganjem i naporima organizacija žena i omladine, organa narodne vlasti i narodnih učitelja na ovome području, rad škola i odgojno djelovanje primalo je sve organiziranije oblike, pa će do kraja NOR-a raditi veliki broj osnovnih i stručnih škola, gimnazija, učiteljskih tečajeva i dr.

Narodni ustanak 1941. masovno je zahvatio i narod Korduna, pa su partizanske grupe i odredi vodili uspješne borbe u ovom ustaničkom kraju. Ali, prvi NOP odredi nisu vodili samo oružanu borbu protiv neprijatelja već su usporedo provodili politički i prosvjetni rad u narodu. Zbog neprekidnih borbi i stradanja naroda Korduna tek se krajem 1941. mogla prići organiziranim kulturnom i prosvjetnom radu. Školske zgrade bile su popaljene, namještaj i školski pribor uništeni a nedostajali su udžbenici, pribor za pisanje i ostalo.

I na Kordunu je školska nastava održavana uglavnom, u prirodi ili u bajtama. Kako nije bilo stručnih učitelja, s djecom su radili omladinci koji su imali po koji razred gimnazije ili druge srednje škole. Nešto kasnije organizirani su tečajevi za učitelje, izrađivani nastavni planovi i programi, pa je i rad u partijskim školama bio sadržajniji. Za ovo najviše zasluga ima Anica Rakar-Magašić, Smilja i Mihajlo Dojčinović, Tomo Žalac i drugi prosvjetni radnici Korduna.

Na Baniji je oružani ustanak otpočeo već prvih dana NOB-e, pa je krajem 1941. bilo oslobođeno veliko područje na Samarici i u okolnim selima. Na slobodnom teritoriju pokrenut je kulturno-prosvjetni rad, i u tome sudjeluju borci NOP odreda, antifašističke oorganizacije žena i omladine. U prvo vrijeme organiziran je rad zdravstvenih, analfabetskih i političkih tečajeva. U objašnjenju ciljeva NOB-e i stanja na frontovima, u borbi protiv neprijatelja vrlo značajnu ulogu odigrala je partizanska štampa, koja je čitana i prorađivana na sijelima, sastancima i konferencijama. U oslobođenim selima Banije omladina je vrlo rano otvarala omladinske domove u kojima su se održavali sastanci, usmene novine, čitalačke grupe i drugi oblici narodnog prosvjećivanja. Omladina ovih krajeva bila je vrlo aktivna u radu sa djecom koja se tek pripremala za školu, a zbog pomanjkanja kvalificiranih učitelja sa djecom školskog uzrasta radili su u grupama, učili su ih čitanju, pisanju i osnovama matematike. U početku nije se moglo više postići, jer za taj rad nisu posebno bili ni pripremani. Tek u daljnjem toku NOB, pored osnovnih škola, počele su raditi i srednje, i omladina se na posebnim tečajevima pripremala za rad u nastavi i odgoju.

Na području Gorskog kotara NOP odredi su djelovali uz masovnu podršku naroda, a osobito intenzivan pokret zahvatio je narod ustaničke Drežnice i njoj susjednih sela. Partizanski pokret u tim krajevima naglo se omasovio i vrlo intenzivno razvio. Već 1. oktobra 1941. formiran je Štab teritorija Gorskog kotara i Primorskogoranski NOP odred.

Ustanički pokret u Gorskom kotaru Talijani nisu ravnodušno promatrali, pa su u prvom naletu, jeseni 1941, spalili Drežnicu, kao središte narodnog ustanka. U Drežnici je spaljena i školska zgrada sa svim inventarom i učilima. Nakon što je 9. oktobra 1941. Drežnica oslobođena, osnovan je Narodnooslobodilački odbor koji je, uz suradnju vojnih jedinica, obnovio život u mjestu, pa je pokrenut i rad na prosvjetnom polju. O tome govori izvještaj političkog komesara Primorsko-goranskog NOP odreda od 20. decembra 1941. upućen Glavnom štabu NOPO Hrvatske o stanju i djelovanju odreda. U njemu se, između ostaloga, kaže: »Odbor organizira narodne straže, vrši funkciju narodnog suda... Bude li moguće, početak će se i kulturnim radom, otvaranjem škola i večernjih kurseva.«²²

Interesantno je i uputstvo Štaba Primorsko-goranskog NOP odreda od 5. decembra 1941. za rad boraca i rukovodilaca, u kojem se kaže: »U svakoj jedinici treba organizirati masovni kulturno-politički rad kako bi jedinica iskoristila svako slobodno vrijeme za podizanje kulturnog i političkog nivoa, čitanje letaka i ostalog materijala, naprednih knjiga i brošura, učenje narodnih i stranih revolucionarnih pjesama; priređivati na godišnjice slavnih dana narodnih borbi svijetu nacija svečanosti i proslave, održavati sastanke po svim tekućim pitanjima jedinica, kako bi svaki partizan učestvovao u rješavanju pitanja života i rada svoje jedinice. Komesari treba da budno paze na štednju u kuhinjama kako se ne bi razbacivala hrana, na čistoću, kao i na cjelokupnu ishranu jedinica.«²³

U toku zime 1941/42. u Drežnici su politički radnici organizirali tečajeve za nepismene. Oslobođenjem Mrkoplja i Ravne Gore prišlo se osnivanju i radu osnovnih škola. Nakon ponovnog okupiranja Mrkoplja narod se s partizanima masovno povukao u šume, pa je tamo, u partizanskom logoru, učiteljica Zora Ružić, organizirala nastavu za djecu. U pomanjkanju udžbenika učiteljica Ružić je izradila početnicu, pa je tako u vrlo teškim uvjetima nastavljen rad jedne od prvih partizanskih škola u Gorskom kotaru. U Ravnoj Gori osnovna škola je radila s prekidima, prema situaciji, i isto tako osnovne škole u Starom Lazu i u Sušici.

I Hrvatsko primorje Talijani su okupirali, pa su odmah uveli i svoju vlast koju su održavali uz veliki broj vojnih garnizona. Da bi što uspješnije provodili denacionalizatorsku misiju, Talijani su i u Hrvatsko primorje doveli učitelje i nastavnike koji su imali zadatak da što brže i temeljitije odnarođe mlade generacije, da je odgajaju u duhu talijanskog fašizma. U sve škole je uveden talijanski jezik, pa je i u ovom kraju učenicima bilo zabranjeno govoriti materinskim jezikom. Narod se ovdje digao na ustanak, i oružanom borbom oslobađao pojedine krajeve i manja mjesta. Prve osnovne škole koje su počele rad na ovome području bile su u Javorju i Luci, u općini Krmpote, a kasnije ih je bilo više. Zbog čestih upada i pljačke okupatora ovi krajevi, koji su ionako siromašni, dovedeni su u vrlo bijedno stanje. Međutim, i pored svih nedaća u novoj školskoj godini na ovome području radilo je pet osnovnih škola.

I u drugim krajevima Hrvatske usporedo s oružanom borbom vodila se borba za prosvjetu i kulturu. Do kraja 1941. godine kulturno-prosvjetni rad je bio samo iniciran, da bi u daljnjem toku NOB-e, oslobađanjem većih područja, sve više bio organiziran.

Narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini odvijala se, od početka narodnog ustanka, u vrlo složenim uvjetima nacionalnih i vjerskih suprotnosti koje su postajale među stanovništvom kao rezultat politike vladajućih režima stare Jugoslavije. Okupatori su znali za te suprotnosti, pa su ih iskorištavali za ostvarivanje svojih planova. Odmah od aprilske katastrofe masovni ustaški pokolji²⁴ srpskog stanovništva a zatim četnički pokolji hrvatskog i muslimanskog, mjestimice su poprimali razmjere srednjovjekovnih vjerskih ratova.

Upravo zato je i težište političke djelatnosti KPJ u organiziranju i usmjeravanju ustanka, tamo gdje se narod spontano dizao na oružje u samoobrani od ustaškog

terora, bilo prije svega, na razvijanju bratstva i jedinstva naših naroda.²⁵ Pobjeda te ideje je jedino i mogla stvoriti uvjete za uspješan razvoj oružanog ustanka, jer su i njemačko-talijanski okupatori i izdajnička buržoazija — podjednako hrvatska, srpska i muslimanska — sve svoje zločinačke planove gradila na produblivanju te podvojenosti, nastojeći da onemogući ustanak i razvoj NO borbe. Građanske političke partije i njihovi prvaci, umjesto da se odupru okupatorima, međusobno su se optuživali i tako stvarali još veći jaz između naroda, a to je upravo okupatoru išlo naruku.

Usprikoš svim teškoćama, KPJ je uspjela ostvariti svoju rukovodeću ulogu, da ustanak usmjerava upravo tako da okupatora i domaće izdajnike sprečava u razjedinjavanju naroda Bosne i Hercegovine.

Vrhovni štab NOP odreda Jugoslavije u pismu Glavnom štabu NOPO Bosne i Hercegovine odredio je, pored ostalih, i ovaj zadatak: »Vršiti jaku propagandu i politički rad naročito u zaostalijim krajevima. U tom cilju ići sa četama i vodovima na konferencije. Sa partizanskim odredima prolaziti kroz naselja, naročito ona koja su reakcionarna. Davati priredbe..«²⁶ Slično nalazimo u uputstvima delegatima u septembru 1941. o organizaciji i zadacima partizanskih odreda.²⁷

Kulturni, prosvjetni i politički rad u narodu razvijao se vrlo intenzivno u žarištima narodnog ustanka na područjima Bosne i Hercegovine. Antifašističke organizacije omladine i žena, tokom 1941. godine, organizirale su veliki broj političkih i bolničarskih tečajeva na tek oslobođenom teritoriju. Krajem 1941. ovim tečajevima obuhvaćen je bio veliki broj pojedinaca iz vojnih jedinica i pozadine. Politički, kulturni i prosvjetni rad sa omladinom i ženama organiziran na sijelima i prelima, na kojima su žene i omladinske pripremale odjeću i obuću za borce NOV i POJ.

Od jeseni 1942, snage NOV i POJ, koje su u to vrijeme vodile borbu sa neprijateljem kao organizirana regularna vojska, oslobodile su velika područja Bosne, na kojima su osnivani narodnooslobodilački odbori. Organizaciono sređeni, oni su djelovali kao revolucionarni organi narodne vlasti, usporedo sa radom političkih organizacija predvođenih KPJ. Antifašističke organizacije i narodna vlast nastojale su da otklone nedostatak u kulturi i prosvjeti naslijeđen od nenarodnih režima Kraljevine Jugoslavije. Stoga je njihov rad bio usmjeren prvenstveno na odgoj i kulturno uzdizanje omladine i ostalih učesnika narodnooslobodilačke borbe.

Osim široko organiziranog i razgranatog rada u redovima NOV i POJ putem predavanja, tečajeva, širenja štampe i raznih drugih oblika kulturno-umjetničkog rada, KPJ je na oslobođenom teritoriju, formiranjem organa narodne vlasti, omogućavala i razvijala kulturni i prosvjetni rad u narodu.

Prosvjeti, kao osnovnom faktoru narodne kulture, pridavala se velika važnost. Možemo tvrditi da je s prvim organiziranim odredom i prvom puškom nikla i prva škola u borbi protiv nepismenosti i zaostalosti širokih narodnih masa.

U likvidaciji nepismenosti najviše se uspijevalo na teritoriju Bosanske krajine, dok u ostalim krajevima u prvo vrijeme nije bilo moguće provesti jedinstvenu organizaciju prosvjetno-kulturnog rada zbog neprestanih neprijateljskih napada na oslobođeni teritorij; radilo se tamo isključivo u okvirima i na inicijativu antifashiističkih organizacija.

Uspjesi NOPO širom Bosne i Hercegovine omogućavali su da već u prvim danima narodne revolucije niču škole (prva škola na teritoriju Bosne je počela krajem 1941. u selu Vrbici, na Livanjskom donjem polju, a školom je rukovodila učiteljica Milica Sešum), da se organiziraju razni kursevi, i na taj način širi prosvjeta i kultura u raznim vidovima (u improviziranim domovima kulture organiziraju se čitaonice, održavaju predavanja i kulturno-umj etničke priredbe itd). Nesumnjivo da je takav sadržajan rad u narodu bio nužan isto kao sloboda jer mu je podizao duh i vjeru u bolju sutrašnjicu.

Usporedo sa opismenjavanjem nepismenih, čitaju se proglašeni, šire radio-vijesti, množavaju prigodni štampani tekstovi, uče se slobodarske i revolucionarne pjesme. Narod se osjeća slobodnim, razvija se, na taj način, i njegova inicijativa i samostalnost u svakoj situaciji. Može se reći da je svaki NOP odred širio duh slobode na svome teritoriju. Zato se prve partizanske grupe i NOP odredi mogu i smatrati

prvim i najboljim školama koje su vaspitavale i izdizale — kulturno i politički — zaostale narodne mase.

Likvidiranje nepismenosti postavljano je kao prvi zadatak čijem se rješavanju prilazilo naporedo sa formiranjem prvih borbenih jedinica. Pismenosti se učilo bilo grupno, bilo pojedinačno, tako reći, u predahu borbe. Vojne jedinice, kao prve narodne škole na oslobođenim teritorijama zadržale su tu funkciju i kasnije, kada su stvoreni bolji uvjeti za akciju prosvjećivanja u širokim narodnim slojevima. To se provodilo postepenim organiziranjem analfabetskih tečajeva i u vojnim jedinicama i u selima.²⁸

Borba za likvidiranje nepismenosti uzimala je sve širi zamah, koliko je to bilo moguće, jer je neprijatelj uništavao sve što je moglo da posluži normalnom životu. Teško je bilo koordinirati rad među pojedinim krajevima i kulturno-prosvjetnim organizacijama koje su se osnivale na oslobođenim teritorijama. Većinom su i vojne jedinice djelovale samostalno, bez jedinstvenog rukovodstva, a prepuštene brizi seoskih NOO i antifašističkih organizacija.²⁹

Rad analfabetskih tečajeva i osnivanje domova kulture i osnovnih škola u toj prvoj fazi nije bio razgraničen, pa je često dolazilo do nesporazuma, pogrešnog shvatanja o svakoj grani narodnog prosvjećivanja, što bi se svakako izbjeglo da prosvjetni radnici nisu bili zauzeti drugim, prvenstveno vojnim dužnostima, pa se nisu mogli potpuno angažirati i u prosvjetnom radu.

Na Prvom kongresu kulturnih radnika Hrvatske u Topuskom, jula 1941, Moša Pijade je govorio da su borci Prve proleterske brigade, i pored teških borbi, koje su vodili za slobodu naroda, usporedo radili i na širenju prosvjete i kulture, oni su narodu »... čitali, deklamirali, pjevali i igrali. Tako je počeo naš kulturni rad. I taj se kulturni rad razvio i mogao je kroz ove godine okupiti velik broj novinara, publicista i slikara, kipara i muzičara, svih drugih da bi dali na jednom višem nivou veće i značajnije stvari.«³⁰

Prema jednom dopisu iz prvih dana oružanog ustanka saznajemo kako je trebalo provoditi prosvjetni rad među borcima.³¹ Širenje štampanog materijala bilo je intenzivno.³² O radu na narodnom prosvjećivanju na oslobođenom teritoriju nalazimo podataka i u izvještajima vojnih jedinica.³³ U izvještaju kojim se obavještava Stab NOPO za Bosansku krajinu ukazuje se na mogućnost kulturno-prosvjetnog rada s omladinom. Nabrajaju se razni oblici rada, a posebno se ističu analfabetski tečajevi. Međutim, zbog nedostataka školskog pribora i udžbenika prosvjetno djelovanje među omladinom bilo je slabije.

Tokom slijedeće godine (1942), na području Drvara, Bosanskog Petrovca, Bihaća, Glamoča, Livna, Podgrmeča i Kozare obnavljao se rad u osnovnim školama, organizirani su analfabetski tečajevi za odrasle i drugo.

Iz naprijed navedenog vidimo da je od početka oružanog ustanka do kraja 1941, na području Hrvatske i Bosne i Hercegovine kulturno-prosvjetni rad bio relativno skromnih razmjera, što je i razumljivo. Partizanski borci i rukovodioci NOB-e bili su zaokupljeni organizacijom vojnih jedinica i zbrinjavanjem naroda, njihovom materijalnom opskrbom i pripremanjem za zimovanje. Oslobođeni teritorij tada još nije bio ni velik, a nedostajalo je, u prvo vrijeme, i prosvjetnih kadrova, a ukoliko ih je i bilo, oni su dobro došli kao vojni rukovodioci ili rukovodioci nove narodne vlasti.

Bez sumnje, svaku inicijativu onemogućavale su neprijateljeve ofanzive i teror neprijatelja, njegovi česti upadi na oslobođeni teritorij, na kojem su mnoge školske zgrade već bile spaljene.

Do kraja 1941. u NOP jedinicama na području Hrvatske i Bosne i Hercegovine organiziran je veći broj političkih, zdravstvenih, skojevskih, partijskih, a s vremenom i analfabetskih tečajeva. U prvo vrijeme samo ponegdje na oslobođenoj teritoriji otpočeo je rad i osnovnih škola. Osobito značajnu ulogu u prvim danima oružanog ustanka odigrala je partizanska štampa.

Odgov u prvim partizanskim školama poprimao je ljudski sadržaj, ljubav prema svome porobljenom narodu, a prezir prema porobljavanju i eksploataciji. Takav

odgoj bio je duboko patriotski i internacionalan kao što je naša NOB bila dio borbe porobljenih naroda. Na tim osnovama izgrađivan je novi moral, pa, u najtežim časovima tokom NOB-e, u zajedničkim naporima hrvatskog, srpskog muslimanskog i drugih naroda i narodnosti kovalo se bratstvo i jedinstvo, zajednica ravnopravnih naroda — nova Jugoslavija.

NAPOMENE

¹ Prema popisu stanovništva od 31. marta 1931. godine, u staroj Jugoslaviji bilo je 6.197.916 nepismenih, od ukupno 13.934.638 stanovnika. U pojedinim krajevima Hrvatske, posebno u Lici, Kordunu i Dalmaciji nepismenost seoskog stanovništva bila je veoma velika, na pr. u srezovima: Knin bilo je 69,03 posto nepismenih, Benkovac 62,2 posto, Sinj 66,5 posto, Gračac 63,08 posto, Udbina 64,3 posto itd. Ništa bolje prilike nisu bile ni 1940. godine, jer prema službenim podacima bivšeg Ministarstva prosvjete, u Jugoslaviji je bila slijedeća situacija: od 100 stanovnika iznad 10 godina u Dravskoj banovini bilo je nepismenih 5,34 posto, u Savskoj banovini 27,57 posto, u Dunavskoj banovini 28,87 posto, u Primorskoj banovini 57,46 posto, u Moravskoj banovini 61,96 posto, u Drinskoj banovini (dio Bosne) 61,11 posto, u Zetskoj banovini (Crna Gora i Bosna, dio Hercegovine i dijelovi Dalmacije) 66,04 posto, u Vardarskoj banovini (Makedonija) 70,86 posto, a u Vrbaskoj banovini (drugi dio Bosne) 72,60 posto.

Broj nepismenih u predratnoj Jugoslaviji u odnosu na cjelokupno stanovništvo, smanjio se u razdoblju od 1921—1931. od 48,6 posto na 44,6 posto, prema tome samo za 4 posto, što iznosi godišnje ni 0,5 posto. Posebno je nepismenost bila raširena među ženama, pa je godine 1931. na današnjem području Bosne i Hercegovine bilo 87 posto nepismenih žena. Podaci: Informativni priručnik O Jugoslaviji 1948—1949. Izdanje, Direkcija za informacije Vlade FNRJ, Beograd, str. 32.

* Zakonska odredba o zabrani ćirilice i Provedbena naredba ministarstva unutrašnjih poslova zakonskoj odredbi o zabrani ćirilice, u Zagrebu, broj XXI-33-Z, p-1941. od 25. IV 1941. Zakonske odredbe provedbene naredbe i ostali propisi o upravi nastavne struke, Zagreb, 1942, str. 121, 122.

³ Isto, br. 15.969—1942, str. 200.

* Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj, uredio Dragutin Franković, Zagreb, 1958, str. 372.

⁵ Mladen Iveković, Hrvatska lijeva inteligencija 1918—1945 knj. 2, Naprijed, Zagreb, 1970, str. 204.

⁸ U Dalmaciji već 1941. Talijani su organizirali slijedeće organizacije: majku i dijete do šeste godine obuhvaćala je organizacija »Narodna ustanova za materinstvo i djecu« (Opera Nazionale per la Maternità ed Infanzia ili skraćeno OMNI), a omladinu od šest do dvadeset i prve godine obuhvaćala je organizacija »Talijanske liktorske mladeži« (Gioventù Italiana del Littorio, ili skraćeno GIL), do osme godine »Sinovi vučice« (Figli della Lupa), do četrnaeste — Balilla, do osamnaeste Avangardisti, do dvadeset i prve »Mladi fašisti« (Giovani Fasciste). Odrasle su obuhvaćali u Partito Fascista i Dopolavoro. Ženska mladež bila je obuhvaćena u organizaciju »Mlade Talijanke« (Giovani Italiani) i »Mlade fašistkinje« (Giovani Fasciste).

⁷ Namjesnik za materinstvo i djecu — na dalmatinskim teritorijama II popolo di Spalato, Split, 21. VII 1942 — XX, str. 2.

⁸ dr Miroslav Kravar »Gimnazija pod novim poretom« 1941—1943 (XIX — XX E E) »Školski vjesnik«, Split, br. 7—8, 1967. str. 23.

⁹ »Giornale ufficiale del Governo della Dalmazia« (»Službeni list Dalmatinske vlade«), Zadar, 4. 1941, god. I — dodatak broju 3.

¹⁰ »Pofvelja školstva« bila je usvojena 15. februara 1939 — XVII na zasjedanju u Palazzo Venezia u Rimu, od Velikog fašističkog vijeća a pod predsjedanjem dučea (Benita Mussolima).

¹¹ »Giornale ufficiale«, Zadar, No/4—5, 1—15, settembre, 1941 XIX str. 6.

¹⁸ Prof. Klonimir Skalko, direktor Učiteljske škole u Šibeniku, deportiran je na Lipare, pa u Coropoli kod San Benedetto del Tronto i na kraju u San Angelo kod Pescara. Ante Belas, profesor i direktor-Gimnazije u Splitu i prof. Zvonimir Petnički isto tako su bili deportirani na Lipare. Pored spomenutih, bilo je još učitelja i profesora iz Dalmacije koji su bili po fašističkim zatvorima i logorima.

¹³ Dr Miroslav Kravar, citirani rad, str. 24.

¹⁴ Stanko Parmač (Dugi otok, mjesto Luka), Jovo Martić (Bukovica, mjesto Kistanje), u okolici Drniša Vjekoslav Sirinić, u Šibeniku Vinko Maglica i Miroslav Kuhač, Marin Franičević, Zdenko Stambuk i Vjekoslav Cvrle u Splitu i mnogi drugi.

¹⁵ Demonstracije srednjoškolske omladine u Splitu, Zbornik dokumenata o NOR-u, Beograd, 1954, tom V, knj. 1, str. 237.

¹⁶ »Nj. Eksc. Bastianini slavi godišnjicu«, II popolo di Spalato, br. 89, Split, 14. IV 1942 — XX.

¹⁷ Točan broj otpuštenih hrvatskih učitelja nije moguće saznati, jer su Talijani arhive škola spaljivali, nakon povlačenja, po direktivi koju su dobili od prosvjetnih vlasti. Dopsis

o spaljivanju školskih arhiva sačuvan je u osnovnoj školi na otoku Olibu pod br. 240 od 3. III 1943.

¹¹ Školska kronika Osnovne škole Premuda, podaci Branimir Bonicioli, učitelj, sada na radu Osnovna škola Poljice, kod Zadra.

»• Dragutin Franković, citirano djelo, str. 373.

^M Omladinska borba, 1941—1944, Izdanje CK NOJ, 17—18, Zagreb.

■> Nedjeljka Neca Drakulić, Rajvoj prosvjetnog rada u Lici u toku NOB-a Narodna prosvjeta, br. 5, Zagreb, 1947. str. 88.

« Zbornik NOR-a tom V, knj. 2. str. 229.

Isto, str. 106.

» »Usljed strahovitog terora nad srpskim stanovništvom u Bosni se počeo naglo razvijati narodni ustanak. Seljaci odlaze u hiljadama u šume i stavljaju se pod komandu naših partizanskih štabova... U Bosni se oko mnogih mjesta, kao što je Jajce, Ljubija i neka druga mjesta, vode borbe, ili se one već nalaze u rukama partizana. Sipađova pruga je takode u rukama partizana, a pruga Sarajevo—Brod teško je oštećena. Isto tako su prekinute veze koje vode preko Mostara u Dalmaciju.

Josip Broz Tito, Referat na V kongresu KPJ 1948, Kultura, Beograd str. 60.

^B »Komunistička partija poziva sve narode Bosne i Hercegovine, da prestanu s međusobnom borbom, mržnjom i krvoprolićem, jer to žele okupatori i pljačkaši, jer samo time mogu održati svoju vlast. Hrvati i Muslimani, nemojte dopustiti da vi budete tlačitelji vaše braće Srba i Jevreja. Moćni Sovjetski Savez napaja nas vjerom u naše moćne snage za našu pobjedu. Komunistička partija vas poziva: Srbe, Hrvate i Muslimane, da stvore bratstvo i jedinstvo u borbi protiv okupatora za bolju i srećniju budućnost... Proglas ističe Pokrajinski komitet za Bosnu i Hercegovinu«. (Osnivački kongres KP BiH, Sarajevo, 1950, str. 50.

¹⁸ Josip Broz Tito: Stvaranje i razvoj JA, Beograd, 1949, Glavna politička uprava JA, str. 103 (ćirilicom).

^K »... komesar je dužan održavati stalan dodir sa pučanstvom kako u gradu, tako i u selu gdje će raditi na širenju propagande i podizanju prosvjete«, — Zbornik NOR-a, tom V, knj. 1. str. 72.

** »Nije rijedak slučaj da nepismen borac i noću kad dežura sjedi kraj ognjišta s nakrivljenom knjigom, olovkom i papirom preko kolena i uči čitati i pisati. Nije rijedak slučaj da poslije sati i sati marširanja, umorni i gladni sjednu borci da čitaju i pišu. Nije rijedak slučaj da naši oficiri, do rata, do ustanka nepismeni, danas podnosi izveštaj o svojoj jedinici na opšte zadovoljstvo...« (Dimitrije Bajalica, diskusija na II zasjedanju ZAVNOBIH-a, stenografske bilješke, Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta BiH, Sarajevo, materijal sa I i II zasjedanja ZAVNOBIH-a).

^a AF2, Omladinska organizacija, SKOJ i dr.

⁵⁰ Govor Moše Pijade na I kongresu kulturnih radnika Hrvatske u Topuskom, juna 1944, navodi Zdenko Stambuk u sjećanjima, Topusko centar kulture — Vjesnik, Zagreb, 27, VI 1964.

ⁿ Svim političkim komesarima bataljona odreda, potpisao Vojo Stojnić, 7. X 1941, Arhiv Instituta za izučavanje radničkog pokreta BiH, Sarajevo.

* Izveštaj od 18. X 1942, str. 5 i 6.

« Dopis od 14. VI 1942. Arhiv Instituta br. 23/H 1942.

Mr SAVO ANDRIĆ

KNJIŽEVNE PRILIKE U SRBIJI U GODINI USTANKA 1941

O književnom stvaralaštvu narodnooslobodilačke borbe mnogo je govoreno i pisano u posleratnim godinama u nas. Održavani su simpozijumi, stvarane antologije, činjeni veći ili manji pokušaji sinteze celokupnog književnog opusa u NOB-i. Međutim, ova tema, ma kako nam izgledala dostupna i često prisutna u književnom životu, kao jedna skoro svakodnevna pojava, ostala je još uvek nedovoljno proučena, kao jedan svojevrsan stvaralački fenomen, nedokučiva u svojoj sveukupnosti, u svom stvarnom značenju.

Ekspanzija fašističke ideologije koja se, tridesetih godina, u mnogim svojim vidovima manifestovala kao antihumanistička i rušilačka pojava, uzбудila je i pokrenula u akciju mnoge napredne i levo orijentisane duhove sveta, ujedinivši ih u jedan internacionalni, svetski antifašistički front. Tu se već nazirala i prva klica sloma novostvorenog fašističkog pokreta.

Napredni, demokratski i levo orijentisani listovi u Kraljevini Jugoslaviji, osetivši svu opasnost koja se nadvila i nad naše skoro uvek nemirno podneblje, nastojali su da ukažu na pravo lice fašizma i pripreme narod ina otpor i borbu. Ova, bez obzira na sve raznolikosti, napredna literatura između dva rata bila je predmet više veoma značajnih naučnih rasprava koje su se poslednjih godina pojavile u nas i koje su doprinele stvaranju objektivnije slike naših književnih prilika između dva rata.¹

Ovoga puta ukazaću na jedan skoro zaboravljeni, moglo bi se reći programski tekst Dušana Matića i Aleksandra Vuča, koji se pojavio u časopisu »Život i rad«, februara 1941. u Beogradu, kojim ovi istaknuti pisci, predosećajući skorašnja zbivanja u svojoj njihovoj surovosti i izopačenosti, ukazuju na iskru nade koja se u vidu otpora i borbe nudi uspravnom ljudskom biću kao jedina alternativa.

Tako se u ovom svojevrsnom manifestu ljudske nade i vere u pobedu, između ostalog, kaže:

»Rat je, na svaki način, kao što je još Volter govorio, jedan od tri najzloglasnija začina ovoga sveta, pa čak i onda ikada je neophodno oruđe u oslobodilačkim epohama naroda. Surovost i brzina kojom nailazi, bliske, neposredne strahote i pustoši koje Sobom donosi, ošamute čoveka do te mere, da i ne sanja da je jedno takvo čudovište moglo da klija i izrasta iz takozvanih mirnih, tihih i srećnih dana, zaštićenih međunarodnim i svim drugim »pravima«, da se neumitnom logikom porađa iz tobožnjih pacifističkih odnosa ljudi. ... Smisao života biće ono što će ljudi od svojih života načiniti, onda kada svoju sudbinu uzmu u svoje ruke. To je ono novo i ono što će biti. A da će to tako i postati, svedoči nam baš ono što na prvi pogled izgleda ogromna prepreka tom najpunijem i najsvetlijem izrazu svih ljudi; upornost, tvrdoglavost, istrajnost kojom ljudi danas, obmanuti, izopačeni, unakaženi i suprotni žive, rade i bore se i krvave među, sobom. Ko može još da ne veruje i da sumnja, da nema Pade u takve ljude, i da misli da oni neće moći, otrežnjeni, onoga dana kad vetar milionskog besa raznese ovu halucinaciju, kao

maglu sa polja njihove svesti, još upornije, tvrdoglavije, borbeni je, istrajati da izgrade ovaj svet po svojoj sopstvenoj, ljudskoj slici?»

I taj novi svet, pretočen u san |o kolektivnoj lenjinskoj sreći, i novi društveni poredak, koji su u godinama pred rat bili predmet mnogih bespoštednih rasprava na našoj (književnoj levlci, ubrzo su se u godini oružanog ustanka ukazali na vidiku miliona ljudi potlačenih i obespravljenih, kao jedina alternativa, kao jedina mogućnost otpora silama mraka i neslobode.

Lični sukobi, idejno-estetska netrpeljivost, višesmerna ideološka i kulturna borba, ukazivali su sada samo na jedan smer, smer koji je većinu na književnoj levlci vodio ka nužnom intelektualnom i idejnom izmirenju.

Ovo izmirenje delom je vodilo ka dobro poznatom estetsko-ideološkom sistemu zvanom socijalistički realizam, kojeg smo dobili kao kratko nasleđe agitpropovskog centralizma staljinističkog tipa, a delom ka autentičnom humanistički usmerenom književnom stvaralaštvu, oslobođenom raznih klišea i ideološko estetskih dogmi.

U NOB stupili su već na samom njenom početku mnogi pisci, često različitih idejno estetskih stavova i nejednake kreativne snage, ali neke od tih razlika su, u novim životnim uslovima koje je diktirala borba, prevladavane, nestajale su brzo, a neveliko književno stvaralaštvo sve više je poprimalo revolucionarno obeležje.

Poznato je da su se već od prvih dana oružane borbe, među ustanicima u Srbiji obreli mnogi pisci, umetnici, javni i kulturni radnici (Cedomir Minderović, Jovan Popović, Đorđe Jovanović, Tanasije Mladenović, Vladimir Dedijer, Koča Popović, Radivoj Koparec, Đorđe Andrejević Kun, Pivo Karamatijević i dr).

Proglas Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju od 23. juna i odluka CK KPJ od 4. jula 1941. bile su prve slučajne vizije slobode i otpora nasilju i neslobodi, organizovanog narodnog otpora koji se i zvanično, 7. jula u Beloj Crkvi, pucnjima Žikice Jovanovića Španca i drugova ubrzo manifestovao kao opšti narodni ustanak, kao svedočanstvo i poklič da Srbija još živi i da, već po tradiciji, zavojevač neće nijednog časa imati spokoja na našem tlu.

Već 28. avgusta 1941. pojavili su se i prvi književni prilozi u listu »Posavski partizan«,² kojeg izdaje 1. četa Posavskog NOP odreda.³

Tako u tekstu »Odlomci iz jednog dnevnika«, objavljenom u spomenutom listu, Cedomir Minderović, potiskujući u sebi onaj već formirani i nesavladivi poriv književnika, da rečima, i prvenstveno rečima, iskaže svu nagomilanu bol i tragiku našeg podneblja u plamenu i krvi, dužnost književnika svesno poistovećujući sa dužnostima bezimenog borca, s kojim je već koračao u pobedonosnom borbenom stroju, s trenutno najprisnijom mišlju jda se istraje »u jednom istom ritmu u jednom istom dahu«, piše:

»Bilo bi lepo malo biti sam, imati uslove i Ivremena, biti miran i bez neodložnih zadataka, da bi mislio o doživljenom, da bi zapisao sve ono što se dogodilo onog sunčanog jutra kad su eksplodirale prve bombe padajući na još sanjivi, spokojni Beograd — koji je već bio spremio crvene zastave da proslavi potpisivanje pakta između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza. Ali, iako događaji odmiču, (iako se nagomilavaju jedan na drugi i jedan preko drugog, iako čovek jednim delom duše želi da sve stane da bi se zabeležilo — ipak u »biću, u dnu duše čovek gori i želi da se ne zaustavi, sve dok borba sa fašizmom, ;dok naša narodnooslobodilačka borba ne bude zav)-šena. Katkada mi se čini da je čista, dobro podmazana puška danas važnija od lepe metafore, i da je dobar članak potrebniji od lepe novele. Kod nas se malo čita, Profinjeni usamljenički štimunzi danas su daleko za nama, daleko izvan nas. Koračam u masi drugova kroz Posavinu Tuklo nas je iavgustovsko sunce, {šibao nas je vetar, beskrajne kiše natapale su lisnato granje — naše zelene krovove, našu malobrojnu čebad, našu odeću, naša naježena tela. A 'ju tim naježenim Jelima, između kojih ima i onih koja su nagrižena tuberkulozom, Ju svim tim telima kucala su i kucaju srca u jednom istom ritmu, ju jednom istom dahu.«

U »Posavskom partizanu« od 15. oktobra 1941. nailazimo na nepotpisani tekst pod naslovom »Od malih grupa do narodne vojske«, u kome se veoma nadahnuto govori o silnom narastanju partizanskih odreda i veličanstvenom odzivu naroda na poziv KPJ:

»Kad marširamo u kolonama, s komandnim osobljem na konjima i komorama, iznenaduju se ne samo oni koji nas prvi put vide, nego i mnogi stari partizan, iako je pratio taj porast iz dana u dan — kao da je iz zemlje iznikla ta brojna, silna vojska. Ona i jeste nikla iz zemlje, iz zemlje Srbije koja neće da robuje. Ona je klijala ispod zemlje još od prvog dana našeg poraza, koji imamo da zahvalimo dugogodišnjoj nenarodnoj politici, domaćim slugama stranih fašizama i petokolonašima. Poziv Komunističke Partije Jugoslavije dočarao je, kao čarobna reč, iz gradova i sela, zatočnike narodne slobode«.

U istom broju objavljena je i pesma »Šuma« Jovana Popovića, potpisana inicijalima u kojoj pesnik, čas tihom, smirenom, poetskom naracijom, čas rečju gnevnom, ispisuje svoje borbeno i patriotsko vjeruju: ; !

*»Tvoja je trava trpeza za gladne,
umornim telima meku postelju stiraš,
pod dahom vetra nišeš se i drhtiš,
čas tužnu, čas gnevnu uspavanku sviraš.*

*A onom što stoji na mrtvoj straži
šapućeš nešto što uliva snagu.
Kaži svoje reči, dobra šumo, kaži!
Najavi posle noći zoru vedru i dragu.«*

j v ' ,

Posle izlaska trećeg, poslednjeg broja »Posavskog partizana« Cedomir Minderović i Jovan Popović, koji su i pokretači ovog lista, dobijaju nove zadatke. Jovan Popović postaje prvi ministar prosvete partizanske Užičke Republike, i s novim književnim priložima, javlja se ponovo tek u 1942. zbirkom pesama »Lasta u mitraljeskom gnezdu«, u kojoj se nalazi i nekoliko pesama nastalih u danima ustanka i krajem 1941. godine.

Cedomir Minderović, autor mnogih prozih ratnih tekstova, je, takođe, na teritoriji Užičke Republike, Dnevnikom »Za Titom« je, već u tim prvim danima ustanka, veoma sugestivno i snažno odslikao dramatične dane Srbije u plamenu oružanog ustanka, u danima Užičke Republike. Tako, 10. oktobra u spomenutom dnevniku, ostavlja jedan od najlepših svojih lirskih zapisa iz tih prvih ustaničkih dana:

»Na mojoj šajkači crveni se petokraka zvezda — naš partizanski znak. Zacrvene ne su se ovih dana kape u Srbiji — mnogo nas je, ponosni smo na svoj znak i na svoju snagu. ... Dugo su već lepi, zlatni dani. Danas je mutno, sprema se za kišu. Pred nama je put, pred nama su dugi kišni dani, blatnjavi drumovi, krv i mozak drugova prosuti u blatu... Pred nama su beskrajni kišni časovi, pred nama je borba, borba Srbije, pred nama je budućnost Srbije, proleće Srbije.«³

Uz već navedene tekstove, kao jedna od prvih i najznačajnijih programskih pesama ustanka, pojavila se u Biltenu Glavnog štaba narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije,⁴ 8. septembra 1941, pesma anonimnog autora »Dušmanin nek žanje smrt«, čiji sam naslov predstavlja osoben poetski poklič i poziv na bespoštednu borbu koja je već otpočela:

*»Sedmo pruge, mostove, prolaze
— Otrovne pipke grabljivoga zmaja,
Rušimo tunele drumove i klance
— Krvave kandže orlušine sure.
Palimo žetvu — dušmanin nek žanje smrt.«*

U više radova naših istaknutih istoričara književnosti pisano je o jedinstvenom dokumentu⁵ — »Proglasu Društva srpskih pisaca i umetnika antifašista«, od 14. avgusta 1941, štampanom na Rudniku, kojim srpski pisci i umetnici pozivaju narod na opšti ustanak, ističući »da je došlo vreme kada čovek treba sam sebi da daje

pravo, a ne da ga traži«. Međutim, pored ovog proglasa — letka, izašlo (je, takođe na Rudniku, još nekoliko brojeva lista »Obaveštenja Društva srpskih pisaca i umetnika antifašista«, u kojima je objavljeno više značajnih podataka za proučavanje NOB-e, književnih i kulturnih prilika u Srbiji u 1941. godini. »Obaveštenjem Društva srpskih pisaca i umetnika antifašista«* od 14. septembra 1941, bezimni srpski pisci i umetnici antifašističke orijentacije po drugi put obraćaju se narodu raskrinkavajući pravo lice fašizma i ponovo ukazujući na svoj prvobitni »Proglas...«, kojeg je u ime »Društva...« potpisao Slobodan Bratić. U ovom tekstu »Obaveštenja Društva srpskih pisaca i umetnika antifašista« potpisanim inicijalima S. B. između ostalog, piše:

»•Teško je boriti se za ideale kulture u zemlji uprljanoj čizmom Hitlerove soldateske. Da li je moguće raspravljati istinu sa ljudima koji »kad čuju reč kultura, potežu za revolver-«? (Gebels). Zaista ne. Pred njima, javno, istina ne sme da se izgovori, a onaj koji to ipak učini — biva mučen, ubijen. U eri Hitlerove vladavine lišena je prava književnost i umetnost svojih najboljih snaga i glava. Sve što je u njoj bilo od vrednosti i imena moralo je da beži daleko od svojih domova, u daleka planinska sela, u šume, pa ipak postoji još uvek prava književnost svuda: i u Francuskoj, i u Holandiji, Belgiji, Grčkoj, Norveškoj, Danskoj, Čehoslovačkoj, Poljskoj, i kod nas u Srbiji, Hrvatskoj i Sloveniji. Snaga pisane reči, ona ista snaga koja je rodila pojam slobode, neopozivo je pokazala da je duh jači od svih aviona, tenkova, mitraljeza i paradnih uniformi, kojima obiluje i nemački i italijanski fašizam. Jer u ovo blatno doba evropske civilizacije, u doba kada fašizam misli da je uništio sve svoje tužioce i borce protiv sebe, danas se pojavljuje nov tip antifašističke literature: bezimni pisci. I mi, pod ovim okolnostima i na ovom mestu bezimni pisci i umetnici srpski, mi smo osetili i odgovornost i potrebu da svom porobljenom narodu, i opet ukažemo na pravo lice fašizma.«

Na šestoj strani istog lista objavljen je još jedan tekst potpisan sa S. B. »Generali protiv narodnih sloboda«, koji predstavlja poziv na dalju borbu svim Jugoslovenima, bez obzira na različita politička i verska uverenja. U njemu se o izdajničkoj vladi Milana Nedića kaže:

Vladaju generali zemljom Srbijom, vladaju i zločinima svojim natapaju srpsku zemlju krvlju srpskih sinova ...

Vladaju generali zemljom Srbijom, vladaju i vladavinom svojom ubijaju naš narod i našu slobodu ...

Vladaju generali zemljom Srbijom, vladaju i vladavinom svojom huškaju sve i svakoga na bratoubistvo, na ropstvo i pokornost fašističkim zločincima...

Upućuju generali srpski — sramota naša narodna, poslanice narodu srpskom, njegovoj vojsci i njegovoj omladini, poslanice pisane u glavnom štabu nacističkih okupatora. Patetično i lažljivo zvuče Nedićeve reči omladini srpskoj da se posveti radu od kojeg Hitler treba da crpe korist. »Ne trujte se pićem iz otrovnog tuđeg brloga«, a taj Nedićev brlog, taj otrovni brlog, to je, srpska omladino, tvoja neugasiva žeđ za slobodom i jednakošću među narodima. Jer, šta hoće ta naša »brlogom zatravana omladina«? Slobodu, oslobođenje svog naroda, svoju srećniju budućnost, Savez komunističke omladine Jugoslavije, omladine na koju još ne mogu da se odnose te Nedićeve reči, šta hoće ta omladina? Evo šta: »Mladi naraštaji, udesetostručimo našu borbu za oslobođenje na strani našeg naroda... Savez komunističke omladine Jugoslavije koji se verno bori na strani svoga naroda... poziva vas u zajedničku borbu. Danas se ne radi o ovom ili onom obliku političkog uređenja, o pojedinačnim interesima ovih ili onih, danas se radi o oslobođenju svih naroda Jugoslavije od tuđinskog jarma, o tome da proteramo okupatore iz naše zemlje i osvojtmo svoju nezavisnost i slobodu.«

U istom broju »Obaveštenja«, na str. 5, objavljen je članak H. L. »Kad pamet Postane luksuz«. U ovom članku polemíše se s anonimnim autorom teksta »Zverstva Zveri« u zagrebačkom »Novom listu« od 29. avgusta 1941, u kojem su ustanici u Srbiji prikazani kao zveri koje se svete i nad tako »pitomim ljudima kao što su Hitlerovi avijatičari, proslavljeni heroji od 6. aprila«. Ovim člankom ukazuje se i na zločine dr Budaka »koi kao od šale ubija najbolje hrvatske sinove«.

»Obaveštenja Društva srpskih pisaca i umetnika antifašista« od 1. oktobra 1941. donose i treći tekst S.B. koji je upućen srpskoj omladini. I u ovom proglasu osnovni akcent dat je organizovanju odbrane od fašizma i u tom smislu ukazuje na jedini ispravan put srpske omladine — borba protiv okupatora i domaćih izdajnika:

»Neprijatelj kulture ima danas svoje ime. To je fašizam. Treba li, stoga, još jednom, još sto i još hiljadu puta ukazati na užasno lice fašizma, te prepreke koja se kao strašilo i prkos diže na putu civilizacije? Nažalost treba. Još jednodušnost u osuđivanju predstavlja, nema sumnje, silno borbeno oružje, i to u istoj meri i na kulturnom, i na socijalnom, i na političkom terenu.

Dvostruko porobljeni — od fašističkog okupatora i naših domaćih, narodnih izdajnika — budimo opet jaki i odvažni, dajmo jedan drugome ruke i obećajmo da nikada nećemo uzmaknuti. Budimo spremni da prinesemo i žrtve, da damo i živote ... Ne dozvoli da postaneš trenutno iskorišćena neupotrebljivost, ne budi i ti, omladino naša, fašistički izlaz iz sveta bez izlaza. Neosetljiva za dobro i zlo, ravnodušna prema poslu i patnji, utučena moralnim očajanjem i nesposobnošću da stvara, eto — to je lice fašističke omladine kad se nagne nad ogledalo svoje svesti. Da li Se to i tvoj ideal, omladino srpska? Da li i ti treba da povedeš fašistički rat protiv svakog izraza ljudskog razuma i kulture. Ne, jer se i tvoj ljudski duh buni protiv takvog sistema. A kad se jednom duh počne da buni, čovek se diže na ustanak. Diži se i ti na ustanak, omladino srpska«.

Četvrti broj »Obaveštenja Društva srpskih pisaca i umetnika antifašista«⁷ izašao je 14. oktobra 1941. i u njemu je štampan poziv srpskim ženama u borbu protiv fašizma. I ovaj tekst potpisan je inicijalima S. B. Kao moto ovog poziva navedene su reči vođe KP Španije Dolores Ibaruri La Pasionarije: »I mi žene borićemo se zajedno sa svojim muževima. Naša je lozinka: bolje je ostati udovica junaka, nego živeti kao žena izdajice i kukavice«.

U daljem tekstu, u kojem je iznesen osnovni smisao borbe protiv fašizma, se kaže:

»Odbrana srpskog naroda od fašističkog jarma, naša je najviša misao. Neka ta misao postane naš zadatak. Jer:

Srbija narodna — to je sloboda.

Srbija narodna — to je mir.

Srbija narodna — to je život.

Sloboda, mir i život vaš, srpske žene i majke i vaših sinova, muževa i braće«.

U »Obaveštenjima« od 1. novembra 1941, štampan je na prve tri strane duži tekst S. B., bez naslova, u sedam kraćih poglavlja, kojima se srpskom narodu još jednom ukazuje na položaj kulture i kulturnih tekovina podfašističkim ropstvom, na zločinačku aktivnost okupatora i domaćih izdajnika sa Milanom Nedićem, Dimitrijem Ljotićem i Kostom Pećancem na čelu. Kao moto ovog teksta navedeni su stihovi Pola Elijara »Gledajte kako rade graditelji ruševina«, da bi se odmah zatim izneo položaj kulture u Srbiji, sledećim rečima:

»Od trenutka kada uspe opšti napad protiv ekonomskih i političkih pozicija širokih narodnih masa jedne zemlje, od trenutka kada su sloboda štampe i narodne demokratije ugrožene, samim tim je tog trenutka i napad protiv kulture krunisan uspehom. ... Kultura koja je tako dugo, i suviše dugo, imala da se brani samo oružjem duha protivu materijalnog oružja napadača, ta kultura je ne samo jedna emanacija duha, već isto tako, i naročito, jedna materijalna stvar. I sa materijalnim oružjem ona treba i da se brani... Uzalud abortirani srpski Gebels, Đorđe Perić, donosi fotografije »zarobljenih« crvenih zastava sa petokrakom zvezdom, srpom i čekićem. Uzalud objavljuje tirade o nekim tobožnjim uspesima Nedićeve vojske »narodnog spasa« i Ljotićevih »dobrovoljaca«. Uzalud njihove pohvale osrednjosti, fašizmu, Hitleru i njegovim hordama. Uzalud, kažem, jer srpski narod zna: Da je fašizam otvorena diktatura mračnjaštva; da fašizam gazi i poslednje iluzije čovečijih prava i slobode kulture, nauke i napretka, i, najzad, da je fašizam onn »gvozdena peta« koju je Džek London godinama ranije nagovestio u svom istoimenom romanu. Ima li još koga u Požarevcu koji ne poznaje onu »uglednu damu« koja je

vezla na crvenom platnu petokraku zvezdu, srp i čekić, koja je vezla tu »crvenu zastavu« da bi naša javnost bila obmanuta lažju o velikom »junaštvu« tih požarevačkih »dobrovoljaca«. Nema, a sve njihovo žalosno »junaštvo« svelo se na najordinarniji nitkovluk: naručena zastava fotografisana je u dvorištu požarevačke gimnazije (koja je sada pretvorena u kasarnu Ljotičevih plaćenika), fotografisana je prvo zastava, a zatim su dva jasnika morala da statiraju »zarobljenike partizane pored njihove zastave«.

U šestom poglavlju istog teksta, veoma dokumentovano iznesena je optužba protiv Ljotića zbog mnogobrojnih zločina koje je, u saradnji s okupatorom, počinio protiv srpskog naroda. Tako se ističe da je Ljotić kriv za: »živote 76 nejake dece izginule prilikom skorašnjeg bombardovanja Kruševca, za pljačke i paljevine naših gradova (Gornjeg Milanovca naročito), i sela, za ubistva (u Kragujevcu 2600) i gonjenja najboljih sinova našeg naroda, za provociranja i saradnju sa krvavim okupatorom i (kod Sapca) Paveličevim zločincima — »ustašama« krvnicima srpskog naroda. Optužujemo ga i za 88 strana laži objavljenih u dosadašnjim brojevima njegove »Borbe«.

U »Obaveštenjima« od 14. novembra 1941. »Srpski pisci i umetnici« objavili su i svoj poslednji tekst pod naslovom »Gospodinu Milanu Nediću za šesir«, u kojem još jednom ukazuju na gnusnu i izdajničku ulogu Milana Nedića, odbacujući u celini njegovu poslanicu »Onima u šumi« objavljenju u »Novom vremenu«.

To je bilo, verovatno, poslednje javljanje ovoga glasila za koje smo već istakli da su u njemu razmatrane, uglavnom i u prvom planu, književne i kulturne prilike u nama poznatoj društveno-političkoj klimi okupirane Srbije 1941. I pored jasnog, borbenog, demokratskog i antifašističkog opredeljenja većine spomenutih tekstova, u smislu antifašističke borbe svih raspoloživih snaga Srbije koje nisu stupile u narodnu izdaju poput Milana Nedića, Koste Pećanca i Dimitrija Ljotića, u njemu se povremeno oseća i jaka nacionalistička nota sadržana u nekim tekstovima koji u polemici sa štampom izdajničkog generala Nedića »tog srpskog generala Franka«, kako se doslovno za njega kaže, brane i svog »legitimnog komandanta, general-štabnog pukovnika Dražu Mihailovića«.

Ovaj retki i jedinstveni, borbeni, antifašistički list, koji je izlazio od 14. avgusta do 14. novembra 1941. donoseći u više svojih brojeva i reči podrške komunističkoj i partizanskoj borbi kao jedinstvenom jugoslovenskom antifašističkom frontu, ugasio se u vreme, za istoriju već dobro poznate, otvorene četničke izdaje. Sudeći po tome što je izlazio puna tri meseca, na Rudniku — teritoriji koju su u to vreme, držali partizani pod svojom kontrolom, pretpostavljamo da je većina srpskih pisaca vezanih za ovaj antifašistički list nastavila svoj dalji borbeni put u redovima partizana.

Raznovrsnost u sadržaju i formi većine književnih tekstova nastalih u toku 1941, ukazuju nam na svu složenost i stvaralačku snagu NOB-a, na prave puteve i moguće stranputice do istinske ljudske slobode. Ovde je važno istaknuti da su kulturna i umetnička delatnost, koje su se legalno odvijale u gradovima pod okupacijom, bile, najvećim delom, u službi okupatora i domaćih izdajnika. Nemoć je osnovna karakteristika svih ovih naziva »kulturnih manifestacija« izdaje. Stvaralačka nemoć i ideološka smutnja i laž, u osnovi su većine tekstova u publikacijama koje su se pojavljivale u zvaničnim glasilima okupirane Srbije u 1941, a i u svim godinama do oslobođenja.

J^vna, istinita reč bila je sputana. Oni koji su progovorili tonovima koji nisu bili u saglasnosti sa zahtevima novog fašističkog poretka, imajući u vidu odgovornost bisca u svom vremenu i pred budućnošću, kao i oni koji su od ranije bili poznau po svojim slobodoljubivim i humansitičkim idejama brzo su dospeli u fašističke logore i tamnice. Nebrojena fašistička zlodela, te po tragici neprebolne jeseni 1941, postala su svakodnevnica ustaničke, nepokorne i neuništive Srbije.

Mnogi od tih zločina ostali su nezabeleženi, možda i nedovoljno upamćeni, ali sagledavanju ove tragične istine o minulom ratu i svim njegovim odblescima na našem tlu — doprinose i brojni sačuvani, publikovani i nepublikovani dnevnički i fragmenti dnevnika boraca NOV-e, svedoka i sudionika ove, za ljudski um, teško» pojmljive zbilje. U ovoj dnevničkoj literaturi, po svojoj autentičnosti, neposred-

nosti i lepoti kazivanja, kao značajnija ostvarenja ističu se: »Dnevnik 1941.« Dra-
gojla Dudića, »Zapisi iz narodnooslobodilačkog rata« Rodoljuba Čolakovića, »Dnev-
nik« Vladimira Dedijera, »Za Titom« Čedomira Minderovića.

Oni pisci, javni i kulturni radnici, koji su i pored svog neslaganja s postojećim
poretkom, ostali da žive pod okupacijom, i čija se imena nisu pojavljivala u izdaj-
ničkoj publicistici, tj. svi oni koji nisu imali dovoljno snage da aktivnim učešćem
u borbi dokažu svoju pripadnost idealima humanizma i slobode, bili su, po tada
opšte prihvaćenom partizanskom književnom moralu, takođe u obrisima izdaje.

Na pitanje da li su pisci, javni i kulturni poslenici Srbije, već u ovoj prvoj
ustaničkoj godini našli i opravdali svoje mesto — kao najistureniji izdanci novog,
humanijeg, demokratskog socijalističkog doba, odgovarano je, najčešće, statističkim
brojkama palih u borbi, apologetskim jubilarnim hvalospevima, bez pravog kri-
tičkog stava. Čini se da je mnogo istinitije, s više kritičke smelosti i najpotpunije
odgovorio na njega naš poznati, predratni, mladi napredni književni kritičar, mark-
sista i borac od prvih ustaničkih dana — Đorđe Jovanović, u svom znamenitom
članku »Štuka kultura«⁷ objavljenom pod pseudonimom »Danilo Dragić«, u kojem
se bespoštedno obračunao sa svim oblicima bilo kakvog kulturnog života u Srbiji
pod okupacijom 1941. Tako, on ističe:

»Borba za opstanak našeg naroda nikad nije bila oštrija nego danas i zato ne
boriti se, svejedno iz kojih razloga, isto je što i izdati svoj narod i njegovu kulturu.
U ovoj borbi niko ne sme ostati neopredeljen, a najmanje srpski kulturni radnik —
neutralnost je danas ne samo nečasna, već i nemoguća, jer »neutralac« je bez ob-
zira na njegove želje i namere, u taboru neprijatelja našeg naroda. Ovu očiglednu
istinu moraju da shvate svi oni koji je još nisu shvatili — ukoliko, naravno, nji-
hova »neutralnost« nije samo smišljeni, oprezni uvod u otvorenu izdaju. Nikakva
dovijanja nikome ništa ne mogu da pomognu. Nikakva mudrovanja, ma koliko ona
hila na izgled oštromna i ubedljiva, nijednog srpskog kulturnog radnika, koji se ne
bori za opstanak svoga naroda i njegove kulture, ne mogu da opravdaju. Naprotiv,
svaka njegova »taktika« samo pokazuje u kojoj meri su se približili potpunoj izdaji
i kojom brzinom idu ka njoj. Sva njihova tumačenja padaju pred činjenicom da se
priličan broj srpskih kulturnih radnika već davno nalazi u narodnooslobodilačkoj
borbi — u redovima partizanske vojske.

Mnogi srpski kulturni radnici dali su svoje živote u ovim borbama, mnogi su
poginuli, mnogi su streljani, mnogi čame po koncentracionim logorima. Pred hilja-
dama i hiljadama streljanih i poginulih, pred hiljadama i hiljadama utamničanih
srpskih boraca svako pravdanje svog neučestvovanja u narodnooslobodilačkoj borbi
neodoljivo se pretvara u optužbu i osudu.

Kao primer podrške antifašističkoj borbi vredno je ovoga puta zabeležiti i te-
legram Nikole Tesle Sovjetskom Savezu, objavljen u partizanskom listu »Novosti«⁸
br. 3. od 17. oktobra 1941. u Čačku, listu Štaba Narodnooslobodilačkog odreda »Dra-
giša Mišović«, kojim se ovaj naš istaknuti naučnik pridružuje velikom, svetskom
antifašističkom frontu, i kaže:

»Mi, Jugosloveni sa oduševljenjem pratimo herojsku borbu bratskog ruskog
naroda, koju on vodi ne samo za slobodu svog naroda, već za slobodu čitave civi-
lizacije i svih porobljenih naroda, za konačno uništenje fašizma. Mi tvrdo verujemo
u pobedu!«

Kada je reč o organizovanoj umetničkoj i kulturnoj delatnosti u godini ustanka,
moramo spomenuti i više veoma značajnih partizanskih manifestacija na slobodnoj
teritoriji Užičke Republike koje su bile i prvi idejni tumač klase, jer se njima,
pored neodložne borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika, ukazivalo, i na nove,
pravednije, buduće, društveno-ekonomske i nacionalne odnose. Tako je 12. oktobra
1951, u prostorijama užičkog Sokolskog doma održano »Kulturno-zabavno veče«¹⁰
uz program rodoljubivog i borbenog sadržaja. Petnaest dana kasnije, 27. oktobra
1941, u Čačku, povodom Dana ujedinjenja omladine čačanskog kraja u borbi
za narodno oslobođenje¹¹, održana je velika partizanska priredba na kojoj je izve-
dena i poznata dramatisacija »Početak bune na Dahije 1941. godine«, sačinjena u
jednom činu, u tumačenju pozorišne grupe partizana. U prologu ove dramatisacije,
koja je izvedena još i u Užicu, Požegi i drugim mestima, i u kojoj su sadržani i
revolucionarna tradicija i nova, ne manje epska revolucionarna zbivanja, se kaže:

*»Bože mili čuda velikoga
Kad se šćaše po zemlji Srbiji
Po Srbiji zemlji da prevrne
I da drugi postane sudija.*

*Tu knezovi nisu radi kavzi
Nit su radi Nemci izjelice
Al je rada sirotinja raja
Koja globa davati ne može
Ni trpeti teškoga zuluma.*

*Sinu munja na Časne Verige
Potrese se zemlja od Istoka
Da se Srbi na oružje dižu.*

*Al ne daju sila i ordija
Ne daju im četiri dahije
Dankelman i Nedić Alija
Zmija Ljotić i Košta Pećanac.«*

U „Programu...« spomenute manifestacije štampana je i pesma Puniše Perovića »Mi mladi« koja sadrži duboku ljudsku poruku o potrebi za sveopštim jedinstvom mladih u borbi koja predstoji:

*»Vjetrovi oblake podižu zlokobne
i mute naše horizonte plave.
To nam neko sprema svečanosti grobne,
To neko traži naše glave.
To neko hoće da nam živote mlade
Izgori u vatri kanonade.*

*Odbacimo stare misli, zablude stare, stare vjere:
Odbacimo sve što nas razdvaja.
Nek padnu sve prepreke, nek padnu sve barijere
Pred licem mladosti naše, pred onim što nas spaja.«*

Pored poznatih književnih tekstova pisaca učesnika NOB, postoje i mnogi tekstovi manje poznatih autora, često anonimnih boraca — koji su iz školskih klupa ili iza pluga, krenuli u revoluciju, stvarajući jedno veliko kolektivno delo — SLOBODU, slobodu koja je jedan od bitnih uslova stvaranja. O toj željenoj slobodi glasno su razmišljali svi borci, a neki od njih su svoje snove pretakali i u pesmu ili kratki lirski zapis, poput Dragoslava M. Tomića, seljaka — partizana, koji pesmom »Pozdrav srpskom narodu«¹², pisanom u duhu narodne epike, s prizvukom naive u izrazu i razmišljanju, naturalističko-osvetničkim tonovima ispisuje svoju poruku srpskom narodu:

*»Kajaće se Srbin svaki kada dođe vreme novo,
A ne bude ovog puta u borbama učestvovalo.
Ne pogledaj sa Zapada tvoje sunce da se rodi,
A još manje da pomisliš da te drugi oslobodi.
Grabi pušku, hitaj gori, pripremi se, obuj čizmu,
Pa kroz cevi tvog oružja progovori reč fašizmu.
Dovikni mu sa planine: »Nije zemlja Hitlerova,
Mi smo Srbi, svi unuci naših slavni pradedova«.
Neka svaki Čovek znade da on pravi Srbin nije
Ko se krvi fašističke ovog puta ne napije.
Napred braćo, svi u borbu, da kidamo ropske lance.
Da lomimo fašističke gadne brave i katance.«*

Među brojnim, masovnim pesmama ispevanim u narodnom duhu, spominjemo »Srpsku patizanku¹³ jednu od prvih borbenih narodnih pesama nastalih na teritoriji ustaničke Srbije, iz koje izbija iskonska snaga i neskriveni optimizam naroda odlučnog da oružanom borbom prevlada još jedno veliko iskušenje sa kojim se suočila otadžbina:

*»I poslednjeg teškog boja,
Svanuo je nama dan,
Srbiju će oslobodit
novi borac čeličan.*

Ustanička Srbija i buna osnovni su motivi i pesama Oskara Daviča, koji je zbog svog, već davno oformljenog idejnog stava, brzo dospao u fašističke tamnice, jer je napisao te 1941. godine, dvadeset pesama koje i po motivu i po izrazu, predstavljaju veoma značajna ostvarenja naše revolucionarne lirike. Davičova pesma nastala je kao trenutna herojska evokacija na sudbinska istorijska zbivanja 1941, koja su po mnogim svojim obrisima prelomna za naše tlo.

Njegove pesme, i pored vezivanja za određena hronološka zbivanja, od prvih ustaničkih pucnjeva do viđenja cele Srbije u plamenu ustanka, svojom porukom i dubokim ljudskim smislom, prevazilaze sama istorijska zbivanja i projektuju se dublje u nama, u vremena koja su i prošlost, i sadašnjost, i budućnost ove zemlje i njenog naroda. U tom smislu karakteristični su stihovi pesme »Odziv«¹⁴ i »Na rastanku«¹⁵, koje su, u stvari, pesnikovo viđenje Proglasa Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju od 23. juna 1941. godine:

*»... Ne tuguji! V metu ropstva puškom tuci!
Sa sobom nišane strelci prokušani.
Kroz listale grane gledaju hajduci
gde na ceste slaze prvi partizani.«*

*»... Bunom bukte polja i dime se luke.
Grad je crn od bola što sve više boli.
Cela moja zemlja beži u hajduke
i gine da ljubi, juriša da voli.«*

(»Na rastanku«)

Iste 1941. Davičo je napisao i pesmu »Zdravica«¹⁶, koja je, verovatno, prva ratna poema u nas, nastala iz svesnog pesnikovog poriva da se rečju gnevnom i osvetničkom obrati dželatima svoga naroda, poema koja je, po svojim misaonim i poetskim dimenzijama, jedno od najznačajnijih književnih svedočanstava, te zanavek, besprimernim herojstvom i neslućenim tragizmom, obeležene godine ustanka u Srbiji. Dalje nek nam govori pregršt pesnikovih stihova, pisanih u vidu neizgovorene kletve palih:

*»Primite, dželatima, ovu muklu pljosku
što su vam je mrtvi po meni poslali.
Bol je na dnu. Pijte ljutu krv grobovsku,
gorku krv mladića koje ste streljali.*

*Javljam se iz bola, ognjem me lizao,
da vas gonim gnevom koji čela buši,
kako bih vas noćas tupe nanizao
na konopac, s kog se vrat moj krvav puši.
Nižem zle, te oči i duše nejasne,*

*one koji su nas bili i izdali.
Nek gledaju kroz cev omče oko vrata
slobodu i momke za nju što su pali.*

*Nižem zle što su nam bol po bol gledali
okom pod monoklom svetlim bez prestanka,
ko da naša majka — njima je neznanka,
u Srbiji žarkoj po kojoj su klali,
u strmoj Srbiji na pragu ustanka,
kad su svakoj majci sinove vešali,
kad su nam majkama oči okovali ... »*

Pesnik bune i otpora, Oskar Davičo, ovim stihovima — rafalima, ispisuje tragičnu i herojsku povest bunom uzavrele Srbije, da bi završnim strofama, koje nas zapljuskuju u kataraktima, još jednom istkao sliku gnevne, pobunjene Srbije — partizanke:

*»... Vama je Srbija bila čaša tanka —
iz nje ste na iskap pili krvarinu.
Vama je Srbija bila šljiva ranka —
sa strancem ste brali nju kao letinu.*

*Vama je Srbija bila partizanka,
pa ste je poslali na rad u tuđinu.
Vama je Srbija ... Zenica ustanka ... »*

Tako, ovim Davičovim stihovima, po svemu sudeći, najzrelijim umetničkim činom s motivima narodnog ustanka u Srbiji 1941. završavamo ovaj kratki pregled književnog stvaralaštva u 1941. godini.

NAPOMENE

¹ Narodnooslobodilačka borba i revolucija u literarnom stvaralaštvu (Naučna saopštenja simpozijuma održanog u Titovom Užicu 1971) SUBNOR-a SR Srbije, Beograd, 1972; I

Mladen Iveković, Hrvatska lijeva inteligencija, Naprijed, Zagreb, 1970;

Stanko Lasić, Sukob na književnoj lijevici 1928—1952, Liber, Zagreb, 1970;

Vlado Mađarević, Književnost i revolucija, August Cesarec, Zagreb, 1974.

Književnost o NOB i revoluciji (Saopštenja simpozijuma održanog u Beogradu 1974), Beograd, 1975;

Pjesništvo bune i otpora (Saopštenja zagrebačkih književnih razgovora, 1975), Teka, br. 10, 1975;

Miloš Bandić, Cvet i steg, Beograd, 1975.

¹ O (književnim priložima u ovom listu prvi je u nas pisao dr Slobodan Marković u radu; Početak publicističke i književne aktivnosti u narodnooslobodilačkoj borbi na oslobođenoj teritoriji u Srbiji 1941. godine. Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, 1961, br. 3—4, str. 209—224.

¹ Cedimir Minderović, Za Titom (Zabeleške jednog partizana), Beograd, Državni izdavački zavod Jugoslavije 1945, str. 29/30.

* Bilten Glavnog štaba narodnooslobodilačkih političkih odreda Jugoslavije, 8. septembra 1941. broj 5, Vojnoistorijski institut, Beograd reg. br. 5/1, škl. 1 (Ovaj Bilten ni pre ni posle ovog broja nije donosio književne priloge).

- ⁵ dr Slobodan Marković, u radu spomenutom u fusnoti br. 2, dr Miloš Bandić, u radu Cvet i steg revolucija i književno mišljenje našeg vremena, objavljenom u knjizi Narodno-oslobodilačke borbe i revolucija u literarnom stvaralaštvu, Beograd, 1972.
- Milorad Milošavljević, Rudnik u borbi za slobodu str. 91.
- ¹ List Obaveštenja Društva srpskih pisaca i umetnika antifašista nalazi se u Biblioteci Instituta za radnički pokret Jugoslavije, N. 1486.
- ¹ List Obaveštenja Društva srpskih pisaca i umetnika antifašista od 14. oktobra 1941. čuva se u Arhivu Instituta za istoriju radničkog pokreta Jugoslavije, signatura Srbija II 488 (st. signatura IX 4-2 (41)).
- * Glas jedinstvenog N. O. fronta Srbije, God. II br. 1—2, januar—februar 1943.
- * Čuva se u Arhivu Vojnoistorijskog instituta, Beograd, reg. br. 2/1, šk. 89.
- ¹¹ Originalan plakat čuva se u Narodnom muzeju u Titovom Užicu.
- ¹¹ Ibid.
- ¹¹ Borba br. 3, str. 3, god. VI Beograd, 23. X 1941.
- ¹¹ Antifašističke pesme, Užice, 1941. str. 5.
- ¹¹ Oskar Davičo, Višnja za zidom, »Novo pokolenje«, Beograd, 1950, str. 60.
- ¹⁸ Ibid, str. 63.
- * Ibid, str. 172—176.

Mr MILUTIN PAŠIĆ

UŽIČKA REPUBLIKA U RATNIM DNEVNICIMA

Ustanak u Srbiji 1941. značio je izraz opšte narodne ljubavi prema otadžbini i slobodi, izraz nacionalnog ponosa i mržnje prema okupatorima. Predstavljao je narodni polet koji je, posle propasti Jugoslovenske kraljevske vojske i kapitulacije Kraljevine Jugoslavije, vraćao optimizam, veru u sopstvene snage, u pobedu nad neprijateljima.

Dani ustanka i revolucije su bili dani oslobađanja ogromne narodne energije koja je bila sputavana režimom stare Jugoslavije. Ljudi se, prvi put, oslobađaju svih stega, opterećenja i kreću u neravnopravnu borbu da povede neprijatelja, da sruše staro i izgrade novo i bolje društveno uređenje. Opšti elan i optimizam pretvaraju u stvarnost dojučerašnje ideje, čine realnim ono što je izgledalo nemoguće.

U ustaničkom zanosu i revolucionarnom poletu obični ljudi: omladinci, radnici, studenti i seljaci savlađuju strah i lične slabosti; nadržavaju sopstvene moći i čine čuda kojima se divi čitav napredni svet. Oslobađaju sela, varošice, gradove i stvaraju slobodnu teritoriju koja je obuhvatala čitavu zapadnu Srbiju, Tamnavu i Posavinu i veliki deo Šumadije; stvaraju legendarnu Uzičku Republiku.

Satkan od slobodarskih tradicija, patriotizma i revolucionarne svesti, opštenarodni polet je progovorio pokličem i puškom, smelošću i srcem i pokazao snagu pred kojom se povlačila armija koja je bila pokorila čitavu Evropu. »I ovo što mi stvaramo, razbuktavajući plamen ustanka, to je nešto veliko, nemoguće da se iskaže«, zapisao je u svom dnevniku Milosav Bojić.¹

Revolucija je rušila staru društvenu zgradu, oronulu i klimavu. Na slobodnoj teritoriji je uspostavljena nova — narodna vlast, organizovana proizvodnja i život u skladu s idejama proklamovanim u Komunističkom manifestu.

Revolucija je brisala klasnu i institucionalnu podelu rada, pa su se ljudi slobodno i samoinicijativno opredeljivali za razne poslove. Mnogi su se zainteresovali za kulturu i umetnost. Privlačio ih je taj za njih nekad nedostižni posao, i oni su se u njemu ogledali. Stupali su u kulturno-umetničke družine i pevali u horu, glumili u skečevima, pisali članke za zidne novine ili listove svojih jedinica, a neki su pristupili pisanju pesama i dnevnika. Sudbonosni ratni događaji su se, tako reći, sami nametali i tematikom i značenjem.

Milosav Bojić u predgovoru svog dnevnika »Posavski partizani«, zabeležio je da je počeo da piše pod nagonom, pritiskom neke unutrašnje potrebe: »Nisam vešt u pisanju dnevnika, ali osećam potrebu da sada, kad se nalazim u partizanskom odredu, zapišem svoje doživljaje u ovako burnom vremenu sudbonosnom za ceo naš narod.«²

O želji, potrebi i neophodnosti pisanja u NOB, Čedomir Minderović je zabeležio: »Da, bilo bi dobro biti malo sam... i zapisati sve što se dogodilo od onog sunčanog jutra kad su eksplodirale prve bombe padajući na još sanjivi, spokojni Beograd — koji je već u toku noći spremio zastave da proslavi potpisivanje pakta sa Sovjetskim Savezom.«³

Međutim, Minderović je svestan da se ne može i ne sme stati, već da se mora istovremeno voditi borba i pisati. »Ali, iako događaji odmiču, iako se nagomilavaju jedan na drugi i jedan preko drugog, iako čovek jednim delom duše želi da sve stane da bi se zabeležilo, ipak u biću, u dnu duše čovek gori i želi da se ne zaustavi sve dok borba ne bude završena«,⁴

U toku NOB i revolucije dnevnikare su pisali ljudi koji su se i pre rata bavili literarnim stvaralaštvom (Čedomir Minderović, Jovan Popović, Vladimir Nazor); revolucionari koji su se bavili drugim intelektualnim radom (Vladimir Dedijer, Rodoljub Čolaković); daci i studenti (Miodrag Milovanović Lune, Nada Simović, Milisav Lukić) i napredni seljaci i radnici (Dragojlo Dudić, Milosav Bojić i dr).

Pisanje dnevnika u NOR-u je značilo otkidanje od sna, od odmora, od predavanja opuštenosti. Bilo je to nastavljanje intenzivnog doživljavanja svega što se neposredno pre toga dogodilo. To je značilo produžavanje bitke, maršovanja, gladovanja, pozleđivanje rana, produžavanje bola. Jednom rečju, pisanje dnevnika je značilo pretakanje dela sopstvenog života u ispisane redove, pa nije nikakvo čudo što su ratni uslovi nametali sadržinu i formu, umetnički postupak i stil dnevnika.

Pisci dnevnika su nastojali da zabeleže sve što su doživeli, videli i saznali, i to odmah posle događaja i verno. »Gotovo svakog dana zapisivao sam sve što mi je izgledalo značajno: akcije naših odreda, njihov svakodnevni život, političke prilike i događaje, susrete s ljudima«, zapisao je Rodoljub Čolaković u predgovoru prvog izdanja »Zapisa iz oslobodilačkog rata«. ⁵

Uslovi za bilo kakav literarni rad, pa i za pisanje dnevnika, u toku NOB bili su izuzetno nepovoljni i teški. »Dnevnik' sam obično pisao posle marševa, pri slaboj svetlosti, s oskudnim podacima; ponekad je dužina bila uslovljena i nedostatkom mastila«, zapisao je Vladimir Dedijer 1945. u predgovoru svog »Dnevnika«. ⁶

Iste godine je i Čedomir Minderović, u predgovoru dnevnika »Za Titom«, zabeležio sledeće:

»U neprekidnom danonoćnom kretanju, u zasedama, borbama i akcijama sabotaze ... nije moglo biti lako beležiti sistematski sve događaje i zabeležiti bezbroj potresnih pojava koje su, tih dana, bile izraz buđenja našeg naroda za jedan nov svet i rađanja naše armije za neslućene herojske podvige, za legendu.

štaviše, bilo je vrlo malo mogućnosti da se što beleži, pored navedenog razloga i zato, što je Posavski odred, kao i većina odreda u Srbiji tih dana, vanredno brzo rastao i postajao u onom trenutku i na onom prostoru velika jedinica koja je svakodnevno nametala nove i sve složenije zadatke svog unutrašnjeg vojnog, političkog i kulturnog usavršavanja.«⁷

O teškim uslovima za pisanje govore i ostali autori dnevnika.

»Opet sam u zakašnjenju za svojim dnevnikom, promakle su mnoge stvari koje nisam stigao da zabeležim... Zatremao sam, ruka mi se teško miče po hartiji... Glava mi klone, očni kapci se slepili i ništa ne vidim. Čupam kosu iz glave da se razdremam, ali teško ide«, jadao se Dragojlo Dudić. ⁸

Pa ipak, mnogi su uporno nastavljali da pišu onoliko koliko su mogli i onako kako su prilike dozvoljavale. Čvrsta vera u ispravnost ideja za koje su se borili i ubeđenje u epohalni značaj revolucije davali su im podstrek i snagu da istraju.

»Biće trke narednih dana. Veliki zadaci su pred nama. Biće noći i noći bez sna, ali ću gledati da ugrabim vreme za 'Dnevnik'. Mora se ostavljati pisani trag ovih teških ali svetlih dana.«⁹

Ove reči, zapisane 16. februara 1943, zvuče kao svedočenje, ali i kao piščev zavet. ¹⁰

Čitanjem ratnih dnevnika mogu se pratiti: pripreme i početak oružanog ustanka, prikupljanje oružja i sanitetskog materijala, aktivnosti vojnih komiteta koje je formirala KPJ, zatim formiranje oružanih partizanskih jedinica (četa, bataljona, odreda), izvođenje akcija, buđenje patriotske svesti i rasplamsavanje ustanka.

Na poziv KPJ na ustanak odazvali su se komunisti i skojevci, radnici, seljaci, intelektualci, đaci i studenti — jednom rečju svi koji su voleli slobodu i domovinu i bili spremni da za nju proliju krv i daju život.

Prve partizanske akcije su bile diverzantskog karaktera: rušenje mostova, pruga, propusta, sečenje telegrafskih stubova, zatvaranje opština po selima, spaljivanje arhiva i napadi na žandarmerijske stanice.

Na Savetovanju u Stolicama drug Tito je objasnio uzroke propasti stare Jugoslavije i istakao cilj ustanka:

»Cilj oružane borbe je istjerivanje okupatora iz naše zemlje, uništenje naših izdajnika i stvaranje nove Jugoslavije, zasnovane na ravnopravnosti njenih naroda i demokratiji. Oko zastave oružane borbe treba okupljati sve patriote Jugoslavije, bez obzira na nacionalnu i vjersku pripadnost i političko uvjerenje. Ta zastava mora biti zastava bratstva i jedinstva naših naroda.«¹¹

Drug Tito izdaje direktivu da se očisti od neprijatelja zapadna Srbija, da se neprijatelj uznemirava na svim komunikacijama, da se izvedenim akcijama pridobija stanovništvo i mobilišu novi borci.

Nalazeći se u Robajama, u Komandi Kolubarske partizanske čete u septembru 1941, Colaković je zabeležio:

»Naša oružana borba u ovom dijelu Srbije ne svodi se više na pojedinačne partizanske akcije, nego je ovo sad početak narodnog ustanka koji se kao plamen širi, obuhvatajući sve šire narodne mase, uvlačeći u oružanu akciju sve veći broj ljudi... Zatalasala se zapadna Srbija i sigurno je da će se ovi talasi uskoro sjediniti sa Sumadijom, Pomoravljem i Posavinom.«¹²

24. septembra Dudić je zapisao:

»Naš pokret nije više tako mali, od neke stotine ljudi, na ograničenom, vrlo malom prostoru, on danas prostorno zauzima na stotine kilometara; on je od malih partizanskih četa prerastao u veliki narodni pokret — narodni ustanak.«¹³

U septembru i oktobru 1941. širila se slobodna teritorija i snažile partizanske jedinice; jačao je ustanak i rasla vera u pobedu.

»Sinoć smo slušali radio_____ Užice je naše. Gornji Milanovac. Nemci kod nas drže samo nekoliko gradova ...

Na mojoj šajkači crveni se petokraka zvezda — naš partizanski znak. Zacrvenele su se ovih dana kape u Srbiji — mnogo nas je, ponosni smo na svoj znak i na svoju snagu«, zapisao je Čedomir Minderović.¹⁴

0 ponosu piše i Rodoljub Colaković:

»Bio sam sav ispunjen ponosom što sam sin naroda koji se diže na oružje 1 što sam borac Komunističke partije koja je neumorno zvala narod na borbu protiv fašizma, i sad ga zove, organizuje i predvodi u ovoj sudbonosnoj oružanoj borbi.«¹⁵

I kod seljaka, kao i kod većine stanovništva, bilo je razvijeno osećanje nacionalnog ponosa i osećanje sramote što robuju. Seljak iz okoline Kraljeva priča o sramoti koju oseća zbog kapitulacije bivše Jugoslovenske kraljevske vojske:

»Teško je to gledati u kući dva sina kao od brega odvaljena, ni puške opalili nisu, a ti sad robuj Švabi. Volio bi ja da su oni meni negde na frontu, da brane državu i slobodu, pa makar ja za njih stalno strepio — nego što ih sad gledam mlade i zdrave kako posluju oko kuće, a noću se skrivaju po štalama.«¹⁶

Organizovan i predvođen KPJ, ustanak je 1941. kao i sve vreme kasnije, imao opštenarodni karakter. Narod nije mogao ni hteo da trpi okupaciju.

»Jedan od najvećih uspeha je u tome što nas ceo narod, i staro i mlado, pomaže... Sad stalno dolaze u četu mladići sa oružjem, ne možemo ni da primimo sve.«¹⁷

Seljaci obavestavaju partizane o pokretima Nemaca i žandarma, blagosiljaju ih kad onemogućavaju neprijatelja da pokupi letinu ili realizuje »narez« stoke i namirnica. Stanovništvo hrani partizane, hrabri ih i odaje poštovanje za postignute uspehe.

Pojedinci su davali obavешtenja ljudima za koje su pretpostavili da bi mogli biti partizani ili ilegalci, iako od njih nisu tražene nikakve informacije. Skeledžija na zapadnoj Moravi nije hteo da naplati prevoz Rodoljubu Čolakoviću i Pavlu Jakšiću niti je hteo da sluša njihovu izmišljenu priču o tobožnjem poslu zbog kojeg su »okasnili«. On je »cijelo vrijeme čutao, a onda je samo odmahnuo rukom i kratko rekao:

— Ništa vas ne pitam!«

Ali, pošto ih je prevezao, skeledžija je, kao za sebe, dodao:

»Ako budete išli pravo ovim putem, izbićete na drum gde često predveče izlazi nemačka patrola, ali ako skrenete stazom desno niže prvih kukuruza, izbićete na drum jedno trista metara dalje od toga mesta.«¹⁸

Posle napada na Kraljevo Pavle Jakšić je, potisnut od Nemaca, išao s borcima prema Moravi. Blizu reke pred njih je izašao »jedan sredovečan seljak« i pozvao ih u čamac te ih prevezao na drugu obalu. Na Jakšićevo pitanje otkud on tu s čamcem, odgovorio je:

»Ja sam video šta vi radite na mostu i pomislio sam da vam moj čamac može zatrebati, zato sam ga spremio i čekao.«¹⁹

Posle napada na Lajkovac, seljaci Pepeljevca su dočekivali partizane s radošću i ponudama:

»Gotovo na svakim vratnicama dočekale su nas snaše i devojke s ponudama: voća, mlijeka, hljeba. „Idu naši!“ dovikivale su jedna drugoj preko plotova.«²⁰

U susretu s običnim ljudima, nepismenim, običnim svetom dolazilo je i do dirljivih scena koje su nametnule autoru i veću umetničku obradu, pa su te scene, po pravilu, literarno uobličeniye. Narod je voleo slobodu i pokazivao puno razumevanja i brige za borce koji su ustali u borbu protiv okupatora, i bio spreman da nesebično i sam pomogne ustanak. Koliko prostosrdačnosti i poetske lepote ima u postupku starice koja je došla u logor da vidi partizane i donela im na dar jabuku i dva obarena jajeta. U selu je postojao običaj da se rodbini i prijateljima nosi i uručuje dar prilikom posete. Dar je izraz pažnje, ljubavi i poštovanja. Starica je donela ono što je imala. Njen dar nije dat samo »od ruke«, što znači: reda radi. On je odvojen od usta i dat od srca. Iako je materijalna vrednost poklona mala, neznatna, njegova prava, ljudska vrednost je ogromna i neizmerna.²¹

Ustanak se nije ograničavao samo na oružane i vojne akcije; on je postepeno zahvatao sve oblike života: politiku, ekonomiku, kulturu.

Partizani su razvijali intenzivan politički rad u svim svojim jedinicama, kao i među stanovništvom svih mesta kroz koja su prolazili. Držali su sastanke, zbrove, konferencije i mitinge.

»Govorili su naši rukovodioci, naši borci, okupljenom narodu o velikim danima borbe, o ulozi Sovjetskog Saveza u oslobodilačkoj borbi, o junaštvu srpskog i jugoslovenskih naroda u prošlosti i sadašnjosti, o izdaji Koste Pećanca, Nedića i ostale njihove bratije.«²²

»Nikada u istoriji Srbije naša Partija nije imala ovako velike mogućnosti za rad. Te mogućnosti osvojili smo borbom, životima, oružjem. Posavina nas je čula. Neka nas čuju i ovi krajevi, neka nas zavole, neka se naš partizanski znak i pozdrav raširi, neka ujedini celu Srbiju.«²³

Na oslobođenoj teritoriji je organizovana proizvodnja namenjena prvenstveno potrebama fronta. U Užicu je radila fabrika oružja i više radionica. Radionice su otvarane i u drugim mestima:

»Organizovane su dve radionice za šivenje veša, odela, pravljenje obuće, jedna u Kaljenici, jedna u Pecki.«²⁴

Dragojlo Dudić je zabeležio i podatak da su partizani u okolini Valjeva pomagali seljacima u obavljanju domaćih poslova i sređivanju letine:

»Danas smo pomogli u vršaju jednom seljaku. Poslali smo celu desetinu.«²⁵

Uslovi za obrazovni, kulturni i umetnički rad su bili krajnje nepovoljni, mada su nudili veliki izbor tema za obradu. Pa ipak, i u takvim uslovima, ponekad se postizalo više nego što se pretpostavljalo i očekivalo.

»Zidne novine ne stižemo da uredimo. Ranije je to išlo lakše, bili smo više na okupu... Stajale su prikovane na jednom hrastu, a mi smo ih dugo zagledali, čitajući svaki redak.«²⁶

Opštenarodni karakter ustanku 1941, kao i čitavoj NOB, dalo je učešće u njemu svih društvenih slojeva i svih uzrasta stanovništva koje se odazvalo pozivu KPJ i, s puškom ili na drugi način, dalo svoj doprinos borbi za oslobođenje.

Od početka ustanka u njemu su učestvovala i žene i izvršavale raznovrsne i veoma složene i odgovorne zadatke. Bile su bolničarke, kuriri, obaveštajci, borci, rukovodioci. Učestvovala su u izboru i bile birane u organe nove vlasti — u narodnooslobodilačke odbore, od mesnih odbora pa sve do Glavnog NOO za Srbiju. U dnevnicima ima podataka o održavanju skupova žena: prela, posela, mitinga i konferencija. Dnevnik Nade Simović je ilustracija aktivnosti autora, studentkinje Nade koja je prvenstveno radila na okupljanju omladinki i žena u organizovanju njihovog rada.

Često su i dečaci dolazili u odrede sa željom da postanu partizani, dobiju oružje i bore se protiv okupatora.

»Dok smo juče ležali u streljačkom stroju, prišla su nam dva dečaka iz Grabovca. Oni su čuvali stoku sa svojim sestrama, pa su pred podne napustili svoj posao i došli k nama... Nisu imali više od 13 do 14 godina. Prava deca, a došli su sa ozbiljnim namerama.«²⁷

Impresioniran postupkom dečaka i njihovom plemenitom željom da se bore protiv okupatora, Bojić uzvikuje s bolnim oduševljenjem:

»Posavino! I deca tvoja hoće oružje. Hoće i ona da biju strašnog neprijatelja. Divna Posavino! Rodna zemljo! Puna si osvjetnika, junaka, oslobodilaca. Prezrela si neprijatelja i oteraćeš ga zasnagda.«²⁸

I Dudić opisuje dolazak dečaka u partizane:

»Došao nam je jedan omalen dečacić; po uzrastu mu ne bi dao nikako više od 14 godina; veoma bistar i pametan, on kaže:

— Primate me u partizane jer ja volim s vama: vi se borite za pravdu i da najurite Švabu. Ali, molim vas, ja hoću pušku da mi date; ja znam pucati ... bar pet Nemaca da ubijem, pa makar i ja poginuo.«²⁹

S nejakom snagom, prevelikom puškom i još većom verom u pobjedu, dečaci su mladalački nesebično i potpuno unosili sebe u plamen ustanka i revolucije i sagorevali u njemu za ideale čije značenje iskazano rečima možda nisu uvek potpuno ni razumeli, ali sa čijom su se suštinom životno poistovetili.

»Drugovi su nam rekli da je u poslednjoj borbi s Nemcima poginuo naš mladi drug borac, 16 godina star, koji je u borbi s Nemcima uskakao na tenk. U poslednjoj borbi s fašističkim razbojnicima naš mladi drug pucao je iz stojećeg stava i tu je ostao na mestu mrtav«.®⁰

Opisujući izlazak iz Jagodine (danas Svetozarevo), Rodoljub Čolaković pominje dečaka koji je njega i Filipa Kljajića upozorio da ne upadnu u nemačku klopku:

»Nekoliko sekundi poslije toga izbi pred nas, kao da je iz zemlje izrastao, neki mališan na biciklu.

— Imate li legitimacije? zapitao nas je zaustavljajući bicikl. Eve ih iza okuke Nemci, i sve koji nemaju legitimacije, hapse i gone u svoju kasarnu«.®¹

Čolaković je zabeležio podatak i o dečijoj straži koju je organizovao Stevan Colović, politički komesar Ariljske čete:

»Na ulasku u seoski atar dočekala nas je grupa seoske djece koja su odmah veselo pritrčala Stevi. Vidjelo se da su oni njegovi dobri poznanici. Jedan od mališana važno je saopćio Stevi da od jutros niko nije sa ovoga kraja ušao u njihovo selo.«²

Objašnjavajući kako je organizovao dečiju stražu, Colović je zaključio:

»Preko našeg sela samo ptica može da preleti, ali niko kroz njega nepričeđen ne može proći; danju čuvaju stražu deca, a noću naše naoružane patrole«.®³

Ustanak protiv okupatora postepeno je prerastao u revoluciju. Borba se vodila za slobodu, za oslobođenje domovine i proterivanje neprijatelja. Ali, sa oslobađanjem sela i gradova i stvaranjem slobodne teritorije rušena je stara vlast, javno i demokratski birani NOO i udarani temelji novom društvenom uređenju.

»Tada, u julu i avgustu 1941 godine, još nismo, namjesto rasturenih općina stvarali narodnooslobodilačke odbore. To je bio period kad smo samo razjurivali žandarmerijske stanice i rasturali općine, dakle uništavali aparat na koji se neprijatelj oslanjao na selu«.®⁴

Međutim, zatvaranjem opština i rasturanjem žandarmerijskih stanica, uništene su institucije vlasti, sudstva, pa su se seljaci počeli obraćati štabovima NOP odreda i komandama četa sa zahtevom da im pomognu u rešavanju sporova oko imanja, da ih zaštite od pljačke, nasilja i samovolje pojedinaca, lopova i četnika. Dakle, borba i život, uslovi života i borbe nametnuli su potrebu organizovanja nove vlasti na oslobođenoj teritoriji.

»Samim sticajem prilika, partizani, koji su došli u šumu radi organizovanja oslobodilačke borbe, prinuđeni su sada da vrše i dužnost vlasti. Puno i puno je sitnih slučajeva gde traže intervenciju naše pravde. To je dokaz da su nezadovoljni dosadašnjim vlastima«, zabeležo je Dragojlo Dudić 20. avgusta.

Već sutradan, 21. avgusta, Dudić je zapisao da je odlučeno da se 60 partizana prebaci u azbukovački srez radi potpunog čišćenja terena od Drine do Valjeva i radi podizanja ustanka u tom kraju.

»Za efikasnije izvođenje ustanka predviđeno je u tom kraju uspostavljanje vlasti u vidu odbora po opštinama, koji će imati za zadatak da vrše i mobilizaciju snaga radi efikasnije borbe«.®⁵

Prema tome, NOO nastaju iz potrebe: a) da se organizuje život na oslobođenoj teritoriji i b) da se obezbedi stalna pomoć partizanskim jedinicama.

»Čim se razmahala oružana borba u Srbiji, stvaranje odbora postalo je neodložan zadatak... Negdje su oni mogli biti samo ilegalni, a ponegdje već sasvim legalni. Njihov glavni zadatak tada je bio da pomažu oružanu borbu i naše odrede snabdijevaju hranom, rubljem i obućom, sanitetskim materijalom i ostalim potrebama.«³⁹

Čolaković je u »Zapisima« naveo i podatak o stvaranju prvog sreskog narodnooslobodilačkog odbora:

»Krupanj je prvo sresko mjesto u kojem je organizovana narodna vlast, i to ne samo narodni odbor toga mjesta, nego i Sreski narodni odbor koji povezuje rad seoskih odbora.«³⁷

Petog septembra Dudić je zapisao da je NOO u Krupnju održao »svoju prvu sednicu u prisustvu popa Vlade, Čiče i Crnog«. Istina, on ne precizira da li je - pitanju opštinski ili sreski narodnooslobodilački odbor, ali se može pretpostaviti da je reč o sreskom odboru pošto mu prisustvuju trojica visokih funkcionera.

Istog dana, na zboru, Dudić je objasnio narodu »Prvi dekret narodne vlasti u Srbiji«.

»Prvi dekret nove vlasti u ovome mestu naređuje ukidanje svake druge vlasti. Ovim dekretom ukinuta je vlast sreskog načelstva, opštine i žandarmerijske stanice u Krupnju. Sreski sud, poreska uprava, katastarska sekcija obustavljaju rad do završetka naše oslobodilačke borbe. Dekret dalje naređuje zapisnički pregled imovine svih državnih nadležstava i konfiskaciju državno novca kod poreske uprave i policiskih vlasti. Sem toga, dekret naređuje obrazovanje „Narodne vlasti“ kao izvršnog organa nove vlasti i čuvanja lične imovine i bezbednosti građana.«³⁸

Čolaković je ukazao na originalnost naše revolucije i na nemogućnost potpunijeg presađivanja tuđih uzora, i

»Tu nije pomagalo knjiško znanje, jer ovo što radimo toliko je svojeobrazno i originalno, da nam iskustvo drugih može poslužiti samo u opštim linijama.«³⁹

Nova vlast je stvarana na potpuno demokratskoj osnovi. Narodnooslobodilački odbori su birani neposredno i javno na zborovima:

»Dogovorili smo se da se seoski odbori biraju javno na skupovima seljana«, piše Čolaković i ukazuje i Jia ulogu odbora. »Oni će biti organi ustanka, organi samog naroda, dakle organi koji treba da služe u prvome redu oružanoj borbi, ali koji treba da se bave i ostalim pitanjima: pozadine, javne bezbednosti, prosvjete, zdravlja itd.«⁴⁰

Partizani su u toku NOR-a izgrađivali i norme ponašanja, zasnovane na poštovanju svačije ličnosti ako se bori za slobodu, na poštovanju lične i privatne svojine, ukoliko nije u pitanju imovina izdajnika. Partizani nisu smeli piti, psovati, neovlašćeno uzimati hranu, voće. Drakonskim merama je suzbijana pojava kriminala, pljačke, nasilja i samovolje.

»Svaki onaj ko bi zagazio u kriminal u tom vremenu bio je pomagač okupatora. Mi tada nismo mogli suditi zločince na zatvor, jer zatvora nismo ni imali. Ako je neko bio kriv, onda je mogla biti samo jedna kazna — smrt.«⁴¹

Istina, u Dudićevom »Dnevniku 1941.« nalazi se podatak da je neki trgovac kažnjen »sa tri meseca prinudnog rada u rudniku Stolice« jer je prodavao šećer

po većim cenama od utvrđenih. U rešenju o kazni, koje Dudić novodi, stoji »da se novac za prodati šećer oduzme i preda fondu za ishranu sirotinje, koji će se osnovati pri narodnooslobodilačkom odboru u Rađanju.«⁴²

Saradnici okupatora, izdajnici, pljačkaši i nasilnici su osuđivani na smrt. Posle obavljenog saslušanja i utvrđivanja krivice, presuda je izricana javno pred jedinicama ili zborovima građana, na kojima je obrazložena, pa tek posle izvršavana. Dudić piše o streljanju žandarma Nikole i partizana tipografa Bore Đorđevića koji je spavao na straži, pucao na čitalačkom času i tobož nehotice ubio mladog partizana Rada Sposojevića. Borinu smrt Dudić komentariše:

»Jedan život je ugašen, ali se istodobno rodila vera, nada kod stotine ili hiljade partizana da snaga naših partizanskih četa leži baš u oštrom, pravednom odmeravanju kazni za one koji se ogreše o red, disciplinu i direktive.«⁴³

U selu Radobuđi kod Arilja osuđena su na smrt dvojica pljačkaša, a treći je, najmlađi, zadržan u četi.

»To je bila obična pljačkaška banda koja je iskoristila priliku kada naših patrola nije bilo u Varošici. Upali su tamo, opljačkali nekoliko ljudi, pili po krémama i šenlučili iz pušaka, prijeteći da će pobiti sve one koji su za partizane.«⁴⁴

Najoštrije su kažnjavani i pripadnici NOP jedinica koji su svojim ponašanjem rušili ugled partizana kao narodnooslobodilačke vojske i doprinosili stvaranju nediscipline.

»Danas je u šumarku, u Ratarima, streljan pred vodom Tika Nikolić, zbog prekršaja zakletve i izdaje svoga Odreda«, piše Milosav Bojić i zaključuje: »Moramo biti kristalno čisti, jer nikakva ljaga ne sme biti bačena na nas.«⁴⁵

Užice je 1941. bilo vojnički, politički, ekonomski i kulturni centar oružanog ustanka. Bilo je sedište CK KPJ, druga Tita i Vrhovnog štaba NOPOJ. U Užicu je osnovan (Glavni NO odbor Srbije i ono je bilo sedište te prve partizanske vlade. U njemu se pristupilo stvaranju masovnih antifašističkih organizacija. Formiran je Srpski narodnooslobodilački omladinski savez. Proizvodilo se oružje i municija, pravila obuća i šilo odelo iza partizane. Stampane su »Borba« i »Vesti« i proglašeni. Organizovana je partizanska Kulturno-umetnička četa, osnovan slikarski atelje i otvorene knjižnice i čitaonice.

Slobodarski duh i elan, oslobođenost starih društvenih stega i rađanje novog društvenog poretka zapažali su se u oslobođenom Užicu na svakom koraku. Stanovništvo se odazivalo na proglase nove narodne vlasti i disciplinivano i samopregorno učestvovalo u brojnim akcijama koje su sprovedene pod parolama: »Svi na front!« i »Sve za front!« Intenzivan rad se odvijao u fabrikama i partizanskim radionicama. Jačala je svest o sopstvenoj odgovornosti i doprinosu pobjedi oružanog ustanka i revolucije.

U Bojićevom dnevniku »Posavski partizani« jedno poglavlje nosi naziv »Užička Republika«. U njemu je data slika slobodnog Užica, satkana od impresije borca koji je s fronta došao u grad. Užice je izgledalo bleštavo, iskičeno, svečano. U njemu je Vrilo kao u košnici. Svuda se ispoljavao radni elan, ponos i revolucionarno raspoloženje:

»Na ulicama vlada živost. Na istaknutim mestima nalaze se plakate, proglašeni i parole. U izlogu velika petokraka zvezda od sijalica. Na zgradi je velika srpska zastava, a pokraj nje crvena sa srpom i čekićem. Slobodni grade Užice, iz tebe svetli sjajnom svetlošću petokrakih zvezda ljubljena sloboda! Ne možemo da se nadišemo tvoje svežine.«⁴⁶

Ove tople reči posvećene slobodnom Užicu zapisane su 24. novembra 1941. i »vuču kao oda gradu koji je u to vreme bio centar iz kojeg se rukovodilo NOB i ^evolucijom.

Na putu za slobodno Užice posavski partizani su stalno nailazili na iskrene i neposredno iskazane izraze ljubavi:

»Nikada tako nismo osećali čvrstu vezu sa narodom, iako se od početka naša borba razvijala baš zahvaljujući velikoj pomoći narodnih masa. Ljudi, žene i deca pripremali su nam spontanu i srdačnu dobrodošlicu. Stajali su ispred kuća, voćnjaka, na brežuljku, a često i tamo gde nema naselja, kod stoke, i na njihovim licima čitala se iskrena ljubav prema nama, partizanima.«⁴⁷

Ulazeći u Bajinu Baštu, posavski partizani nailaze na opšte oduševljenje stanovništva svih uzrasta. Devojke ih daruju cvećem: ružmarinom crvenim i žutim hrizantemama, a dečaci pozdravljaju stisnutim pesnicama.

»U nepoznatom selu gde su neveštom rukom pisane parole na plotu i kućama, desetina dečaka pozdravila nas je stisnutih pesnica sa: „Smrt fašizmu, drugovi!“⁴⁸

Bojić je dirnut iovakvim dočekom i zaključuje da »za takvu decu, takve devojke, ljude i žene treba žrtvovati sve«.

Bojić se seća da su borci još u Posavini dobijali puške i municiju iz Užica, tog slobodarskog i slobodnog grada koji je blistao svetlom i slobodom u vreme najvećeg uspona nemačkog fašizma i najcrnjeg mraka u Evropi.

»Svetlost je bivala sve jača i jača. Ulične svetiljke, osvetljeni prozori, petokraka zvezda u crvenoj svetlosti, sve jje to izgledalo svečano i blisko.«⁴⁹

U poglavlju »Užička Republika« Bojić na emotivan način ukazuje na značaj Užica u ustanku 1941, na povezanost naroda s revolucijom, na radni elan, razvijenu svest i nove odnose među ljudima izgrađivane u revoluciji. Svoju ljubav prema slobodi, ustanku i revoluciji (Bojić je sazeo u nekoliko rečenica kazanih o Užicu, u sliku, u utisak koji se sticao pri prvom susretu s Užicem:

»Ostvario se naš Ban. Pred nama je slobodan grad — prestonica naših ustanaka.«⁵⁰

Početkom oktobra Dudić je dolazio u Užice, posetio urednika »Vesti« i Stab Užikog NOP odreda. Tom prilikom je zapisao:

»Osvajanje ovog grada je od ogromnog značaja. Fabrika oružja znači mnogo i svi mi gledamo u budućnost naše narodnooslobodilačke borbe sa puno nade.«⁵¹

0 dolasku u slobodno Užice Dedijer je zapisao:

»Stigli smo oko devet. Silan utisak. Srp i čekić sa zvezdom po zidovima kuća. Moderna zgrada Narodne banke (ispred trezora za zlato), sedište je Vrhovnog štaba. Glavni štab za (Srbiju nalazi se u zgradi gde se nalazila Komandantura. Kad sam bio u Užicu 16. aprila, tu su bili zatvoreni naši oficiri, malo dalje nemački tenkovi i |oni odvratni tipovi — SS-ovci. A sada crvena i srpska zastava. Spavali smo u gimnaziji, gde sam video oko 300 Nemaca, koje su zarobili naši partizani.«⁵²

Dedijer je opisao proslavu održanu 7. novembra 1941. u slobodnom Užicu:

»Jedan od najboljih dana u Užicu bio nam je 7. novembar. Za taj dan izišao je svečani broj Borbe na 16 strana. Ponosili bi se tim brojem pre rata 1 beogradski listovi što se tehnike tiče, a već sadržaj i Proslava 7. novembra imala je silnog uticaja na moral naših trupa. Sumrak se spuštao, na Glavnom štabu lepršala se zastava sa zlatnim srpom i čekićem, a crvene sijalice bacale su na daleko lik crvene zvezde. Bataljoni su marširali čvrstim korakom jedni za drugim. Na tribini, na pijaci, svi — Stari i ostali. Drugovi Jovanović Bradonja i

Vukola Dabić na kojima podnose raport, vrše smotru i svečanost otpočinje. Govori Lola — odlično... Marširaju bataljoni. Koliko će drugova pasti danas, sutra. Krvavo plaćamo slobodu. Zato ćemo je znati čuvati.«⁵³

Vladimir Dedijer je opisao i neprijateljevu diverziju u trezorima Narodne banke:

»Tek što sam zadremao (bilo je oko dva i po) trgla me eksplozija i sve se počelo da ruši oko mene. Ležao sam pod ruševinama poprečnog zida. Mrak. Pokušao sam da maknem glavu, ali me gomila cigala još jače pritiskala, tako da nisam mogao da se pomerim. Desna mi je ruka samo bila slobodna — i njom sam mlatarao kroz vazduh. Ležao sam živ zatrpan. Glava i kičma su me bolele. Mislio sam na žive zatrpane ljude u Beogradu. Čule su se samo stalne eksplozije ... «⁵⁴

Dalje, Dedijer navodi da je poginulo preko 200 lica, među kojima je bilo mnogo žena i dece, da su eksplozije »trajale čitavu noć* i da su prestale tek kad su zatrpani ulazi. »Jedan leš bio je »bačen preko Banke na krov jedne kuće, 50 metara daleko«. Poginula je čitava smena radnika i radnica.

»Ti su se ljudi herojski držali. Pod starom Jugoslavijom pravili su 180 pušaka na dan, a kad su došli partizani povećali su proizvodnju na 450! Jedan deo radnika se ugušio. Oni su bili zatrpani u zadnjem delu tunela. Nađeni su u krajnjem uglu — u gomili — držeći maramice i krpe na ustima, a prema njima okrenut sedeo je sekretar partijske ćelije, kao da im govori. Tako umiru sinovi radničke klase.«⁵⁵

Rodoljub Čolaković je, po prelasku iz Srbije u istočnu Bosnu, posle Savetovanja u Stolicama, čuo da je Užice oslobođeno:

»Jedan seljak pričao je da su Nijemci tako brzo pobjegli iz Uzica, da nisu imali kad da unište fabriku pušaka i municije ni da odnesu novac iz Narodne banke.«⁵⁶

Jedno poglavlje druge knjige »Zapisa« nosi naslov »U oslobođenom Užicu«. Čolaković u njemu opisuje svoj dolazak iz Bosne u Bajinu Baštu i Užice, susret s komandantom NOP odreda Dušanom Jerkovićem i susret s drugom Titom, zatim s komandantom mesta Vukolom Dabićem i političkim komesarom Užičkog odreda Milinkom Kušićem.

»U gradu je bilo živo. Preko puta Komande mjesta bio je postavljen glasnogovornik koji je nekoliko puta dnevno javljao građanima vijesti. Dućani su bili otvoreni i puni robe; na pijaci, seljaci iz okoline prodavali su voće i jeSENSKO povrće.«⁵⁷

Čolaković je posetio, tom prilikom, fabriku oružja zajedno s drugom Titom, a radionice u kojima se šilo rublje i pravila obuća za vojsku zajedno s Milinkom Kušićem.

»Kušić me je vodio kroz radionice u kojima su užički radnici i radnice neumorno radili za svoju vojsku ne pitajući za radno vrijeme i platu.«⁵⁸

»Svi članovi Vrhovnog štaba živjeli su u Banci i spavali u jednoj velikoj dvorani, u kojoj je bilo desetak namještenih postelja. Bili su to obični željezni kreveti s madracima i vojničkim čebetima. Tu je spavao i drug Tito.«⁵⁹

Slobodno Užice je imalo veliki značaj za razvoj i širenje ustanka ne samo u Srbiji već i Bosni i drugim krajevima Jugoslavije. O tom značaju Čolaković piše:

»Doista, Užice je za ustanak u Istočnoj Bosni imalo ogromno značenje. Svaki dan jurili su iz njega za Bosnu kamioni kreći oružjem, municijom, rubljem i ostalim potrebama... Iz Uzica je stizala naša štampa, na prvom mjestu, »Borba«, koja je išla u sve naše odrede i bila prvi štampani materijal za politički rad na oslobođenoj teritoriji... Za raspoloženje duhova u Istočnoj Bosni

bila je važna činjenica i samo postojanje oslobođene teritorije u Zapadnoj Srbiji i Užica kao partizanskog političkog i vojničkog centra. To je naše ljude hrabrilo, to im je olakšavalo našu borbu protiv četničke izdaje u koju njihovo vodstvo još nije smjelo da otvoreno zagazi, dobrim dijelom baš zbog partizanskog Užica«. ⁸⁰

Kraj Uzičke Republike vezan je za bitku na Kadinjači i ponovno okupiranje Užica 29. novembra 1941. Borbi na Kadinjači Milosav Bojić posvećuje čitavo poglavlje svog dnevnika. Bojić je pisao neposredno posle bitke i pod snažnim utiscima borbe u kojoj je lično učestvovao i izgubio mnoge drugove. Zabeležio je ono što je kao očevidac i učesnik video i doživeo. Pisao je jednostavno, neposredno i baš zato ubedljivo. Iako nije mogao da sagleda tok borbe na svim njenim sektorima, Bojićev tekst može da posluži kao redak i vredan izvor za rasvetljavanje rasporeda snaga, za rasvetljavanje toka i ishoda bitke koja podseća na bitku u Termopilskom klanecu, u kojoj se hrabro borilo i junački poginulo trista Spartanaca u sukobu protiv Kserksove vojske.

Bojić najpre opisuje atmosferu u Užicu uoči 29. novembra. Sve je u znaku pokreta, evakuacije i priprema za pružanje otpora.

»Naređena je opšta mobilizacija. Svuda po gradu istaknute su parole i plakate: Sve za front! Svi na front!... Građani toga herojskog grada, grada koji je u dva maha odbio napade četničkih bandi, koji je osetio punu slobodu za vreme velikih i nezaboravnih dana svoje istorije, koji je doživio i teške dane iskušenja, nisu klonuli. Iako zabrinuti, oni marljivo obavljaju svoj posao. Žene i ljudi Užica sretali su nas partizane toga dana kao i uvek, kao svoje najmilije i najdraže«. ⁶¹

Bojić je opisao okupljanje naoružanih radnika ispred zgrade Komande mesta, odakle će u sastavu Radničkog bataljona krenuti na položaj za odbranu Užica.

»Približavalo se poslednje večer ovoga meseca i ove godine u ovome gradu sa petokrakim zvezdama, nacionalnim i crvenim zastavama tako vidno istaknutim. Jasno su se čule reči: Smrt fašizmu — Sloboda narodu! Kada su se poslednji krvavi zraci jesenjeg sunca ugasili na horizontu, u gradu je nastala veća živost. Više se nisu čuli odjeci daleke topovske grmljavine«. ⁶²

0 čvrstoj povezanosti partizana s narodom najbolje govori podatak o jedinstvu akcije stanovništva Užica i boraca.

»Stanovništvo grada, hiljadama niti vezano sa oslobodilačkom borbom, ispraća svoje sinove na položaj. Stežući zube, naprežući volju i snagu da istraju u svim pretstojećim teškoćama, oni su pokazivali stvarnu duhovnu snagu srpskog naroda, snagu koja ispunjava ljude željne slobode, napretka, srećnijeg i boljeg života i čini ih čovečnijim, plemenitijim, hrabrim i izdržljivim«. ⁶³

Dirljiv je i literarno snažan opis rastanka s gradom, opis pozdravljanja boraca Radničkog bataljona s rodbinom koja ih ispraća na poslednji, ali sveti put, put dužnosti i slave, koja ih ispraća na Kadinjaču da svojim životima zadrže nadiranje slobodnom Užicu do zuba naoružane nemačke soldateske.

»Jedna drugarica je nekoliko puta poljubila svog dvogodišnjeg sinčića, podigla ga iznad sebe da bi ga potpuno mogla obuhvatiti pogledom i zadržati u uspomeni lik svog dragog deteta pred polazak u okršaj na život i smrt. Bilo joj je teško, s mukom se od njega odvajala. Namrštila se, zažmurila i pružila ga jednoj staroj ženi. Ne znam da li joj je to bila majka, svekrva ili neko drugi. Stara je drhtavim rukama prihvatila malog i lagano se udaljavala s njim, noseći ga kući da ga pripremi za dostojnog naslednika i zamenu njegovoj majci... K⁶⁴

Pošto je opisao odlazak na Kadinjaču i raspored jednog bataljona Posavskog odreda i Radničkog bataljona, Bojić naglo prelazi na opis same borbe.

»Nemci su već bili stigli do Bajine Bašte. Nama je naređeno da zauzmemo položaj na brdu Kadinjači. Naš bataljon je raspoređen i levo i desno od drumu zajedno sa Radničkim bataljonom iz Užica. Levo na jednom brdu, bio je 'Bradonja' sa topom. Pored samog drumu na nekoliko metara raspoređeno je nekoliko drugova sa napunjenim benzinskim flašama za uništavanje tenkova. Naš streljački stroj postrojio se u dva reda u cik-cak sa isturenim delovima. Nalazio sam se pored Radivoja Jelića. Otpočela je tako jaka i velika borba kakvu nisam mogao ni zamisliti...«⁶⁵

Stiče se utisak da Bojić, pišući o borbi koja je progutala čitav užički Radnički bataljon i mnoge borce iz Posavskog NOP odreda, nije imao snage da se zadržava na opisivanju iščekivanja nailaska nemačke vojske i prikazivanju unutrašnjih preživljavanja. Sve je jto bilo potisnuto ogromnim gubicima i bolom za izgubljenim drugovima, za izgubljenim Užicem i slobodnom teritorijom. Zato je odmah prešao na direktan opis borbe i njen razvoj, sagledavajući ga s mesta na kojem se nalazio i iz sopstvene situacije.

»Nemci su išli u velikim kolonama razvijeni u borbeni poredak, pustili smo ih sasvim blizu i otvorili ubitačnu vatru iz svih naših oružja tek kad je naš top otpočeo da tuče. Vlada nas je stalno opominjao da uzmemo bolji zaklon, ali nas nikako nije mogao zaustaviti da ne gledamo pometnju u redovima fašističkih Vojnika i kako se jedan po jedan ispruži ubijen iz naših pušaka...«⁶⁶ Opis bitke na Kadinjači Bojić ovako završava:

»Najzad im je, uz velike gubitke, pošlo za rukom da nas oteraju sa toga brda — Kadinjače. Povlačeći se, zauzeli smo drugi položaj, ali smo i sa njega bili oterani jer su oni bili u mnogo većem broju, a usto ih je prilično pomagala njihova avijacija, artiljerija i tenkovi. Kad su nas oterali sa dominirajućeg položaja, krenuli su drumom. Preko leševa proletera Užica i boraca Posavine Nemci su ušli u grad. Sunce je svojim veličanstvenim zracima obasjavalo bojište i izgubilo se iza horizonta u purpurnoj svetlosti. Bližila se noć. Sve manje i tiše čuli su se pucnji. Mi smo se okupljali u jednom obližnjem šumarku desno od drumu. Pribirali smo se oko komesara Vlade...«⁶⁷

Po pričanju Jezdimira, borca Posavskog NOP odreda, Bojić je zapisao o Radničkom bataljonu sledeće:

»Stignem Zoju i započnemo razgovor o borbi Radničkog i našeg bataljona... Nemci su skoro iznenada zaobišli Radnički bataljon. Borci toga bataljona su se hrabro borili i izginuli...«⁶⁸

O padu Užičke Republike, o gubitku slobodne teritorije u Srbiji Cedomir Minderović je vrlo malo napisao: svega dva kraća poglavlja »Krvavi novembar« i »Radojna«. Njegovo izlaganje je ubrzano, zadihano, isprekidano:

»Pregazili su naše linije za nekoliko dana. Događalo se sve fantastično brzo. U tiho, maglovito, mrazno jutro krenuo sam sa kuririma iz bataljona u daleko Užice... Lastra, Bukovi, Ražana, Kosjerić, Užice, Tito, Tito, zlatiborske urvine, Uvac, Radojna. Naša baterija na Bukovima, naš četvrti bataljon koji pristiže na već izgubljene položaje kamionima, kanonada, kanonada. I neprekidni rad naših i nemačkih mitraljeza, tenkovi, Kosjerić, prepuni (kamioni put Užica, Užice sa transparentima od Sedmog novembra preko ulica, na vetru evakuacije, povorka nemačkih zarobljenika u noći, otstupanje, nemačke zasede, glad, mraz, vetar i guste, mlečne, besputne magle Zlatibora...«⁶⁹

Iako su se partizani povlačili pred nadmoćnim nemačkim snagama, iako je na svakom koraku nailazio na grobove, Minderovića ne napušta optimizam, vera u krajnju pobedu:

»Život teče preko krvi, život je krv. Nad tom krvi umire jedan san, i novi san započinje. Sneg veje. Čiji leš sada zavejava sneg u ovim pustim, nepoznatim brdima.«⁷⁰

Slika Uzičke Republike u ratnim dnevnicima je istovremeno i slika kapitulacije stare Kraljevine Jugoslavije, slika pripremanja i dizanja oružanog ustanka u Srbiji 1941, stvaranja slobodne teritorije i prerastanja ustanka u NOR i socijalističku revoluciju.

Ogroman značaj dnevnika o Uzičkoj Republici je u tome što oni sadrže verodostojne, autentične podatke o ustanku u Srbiji 1941. godine, o počecima stvaranja nove narodne vlasti — NO odbora, o prvim koracima u stvaranju nove države, demokratske i socijalističke zajednice jugoslovenskih naroda i narodnosti, zasnovane na ravnopravnosti, bratstvu i jedinstvu.

Ratni dnevnici pisani u toku NOB imaju neprocenjiv značaj i za istoriju i za književnost. Oni pružaju obilje istorijskih podataka, kao i bezbroj veoma zahvalnih tema i motiva za obradu u književnim i drugim umetničkim delima. Motivi uzeti iz dnevnika poslužili su u mnogim slučajevima kao izvrstan materijal za ostvarenje veoma značajnih i umetnički kvalitetnih dela u oblasti filma, muzike, slikarstva, vajarstva. Ratni dnevnici će ostati neiscrpní izvori i budućim stvaraocima.

Dnevnici o NOV i JNOR-u imaju i veliki vaspitni značaj. Oni su svojevrsna, zanimljiva i svakom razumljiva literatura. Oni razvijaju nacionalni ponos, neguju ljubav prema domovini i njenoj revolucionarnoj prošlosti, prema sadašnjem našem originalnom samoupravnom socijalističkom razvoju.

Ratni dnevnici razvijaju, naročito kod mladih čitalaca, hrabrost, smelost, veru u sopstvene snage i ljubav prema svom narodu i otadžbini. U isto vreme, oni razvijaju mržnju prema izdajnicima, neprijateljevim saradnicima i podstiču čitaoce da se zalažu za mir i mirno rešavanje svih pitanja u međunarodnim i međudržavnim odnosima, ali i da čuvaju tekovine revolucije po svaku cenu.

NAPOMENE

¹ MUosav Bojić, Posavski partizani, Beograd, 1954.

¹ Isto, str. 5.

* Cedomir Minderović, Za Titom, zabeleške Jednog partizana, Beograd, str. 11—12.

¹ Isto, str. 11—12.

⁵ Rodoljub Čolaković, Zapisi iz oslobodilačkog rata, knj. I, Sarajevo, 1946, str. 9.

* Vladimir Dedijer, Dnevnik (II izdanje), Beograd, 1951, str. 7.

⁷ Cedomir Minderović, n. d. str. 7.

⁸ Dragojlo Dudić, Dnevnik 1941, Beograd, 1957, str. 199

* Vladimir Dedijer, n. d. str. 341.

¹⁰ Slika Uzičke Republike data je sama prema dnevnicima vođenim u toku NOB. Memoari, hronike, druge publikacije i dokumenti nisu korišćeni.

¹¹ Rodoljub Čolaković, n. d. str. 287.

« Isto, str. 270.

¹¹ Dragojlo Dudić, n. d. str. 156.

¹⁴ Cedomir Minderović, n. d. str. 29.

¹⁵ Rodoljub Čolaković, n. d. str. 31—32.

« Isto, str. 217.

¹⁷ Milosav Bojić, n. d. str. 61—62.

¹¹ Rodoljub Čolaković, n. d. str. 232.

•• Isto, str. 233.

» Isto, str. 113.

» Isto, str. 86.

** Milosav Bojić, n. d. str. 107.

« Cedomir Minderović, n. d. str. 36.

Dragojlo Dudić, n. d. str. 201.
 “ Isto, str. 89.
¹⁸ Milosav Bojić, n. d. str. 100.
 » Isto, str. 116.
¹⁸ Isto, str. 117.
 “ Dragojlo Dudić, n. d. str. 204.
 *• Isto, str. 242.
 *> Rodoljub Čolaković, n. d. str. 144.
⁸¹ Isto, str. 196.
 ” Isto, str. 196.
⁸⁴ Isto, str. 90.
 “ Dragojlo Dudić, n. d. str. 47—77.
 ” Rodoljub Čolaković, n. d. str. 210.
 « Isto, str. 281—282.
⁸⁸ Dragojlo Dudić, n. d. str. 139.
^{8*} Rodoljub Čolaković, n. d. str. 281—282.
⁴⁰ Isto, Str. 281—282, 242.
⁴¹ Isto, str. 102.
⁴¹ Dragojlo Dudić, n. d. str. 184.
 “ Isto, str. 51.
⁴⁴ Rodoljub Čolaković, n. d. str. 199.
⁴⁵ Milosav Bojić, n. d. str. 110.
⁴⁸ Isto, str. 198.
 ” Isto, str. 197.
⁴⁸ Isto, str. 197—198.
 ” Isto, str. 198.
 « Isto, str. 198.
 si Dragojlo Dudić, n. d. str. 188.
 “ Vladimir Dedijer, n. d. str. 40.
 ■ Isto, str. 42.
⁵⁴ Isto, str. 43.
⁵⁵ Isto, str. 43.
 ” Rodoljub Čolaković, n. d. knj. II, str. 19.
 ” Isto, str. 117.
 “ Isto, str. 17.
 “ Isto, str. 118.
⁸⁸ Isto, str. 117.
⁸¹ Milosav Bojić, n. d. str. 207.
⁸¹ Isto, str. 207.
 “ Isto, str. 209.
⁸⁴ Isto, str. 210.
⁸⁵ Isto, str. 214.
⁸⁸ Isto, str. 215.
⁸¹ Isto, str. 216.
⁸⁸ Isto, str. 225.
⁸⁸ Cedomir Minderović, n. d. str. 54,
⁷⁸ Isto, str. 52.

Mr MILAN TRIPKOVIĆ

DNEVNIK 1941. DRAGOJLA DUDIĆA — ISTORIJSKI IZVOR O USTANKU U SRBIJI

Za proučavanje oružanog ustanka u Srbiji, 1941. godine, pored arhivskih dokumenata i drugih izvora, značajni su i dnevnici. Među njima istaknuto mesto pripada »Dnevniku 1941« Dragojla Dudića. U njemu je opisan borbeni put Kolubarske čete i ostalih četa Valjevskog NOP odreda, a sem toga pisac je beležio i sve što je bilo vezano za život na slobodnoj teritoriji — od Kačera do Drine — na kojoj je delovao Valjevski partizanski odred.

U pristupu »Dnevniku 1941«, kao istorijskom izvoru, potrebno je, pre svega, upoznati se sa ličnosti autora, sagledati vrednost sadržaja dela, kao i značaj i ulogu oružane jedinice koja je opisana i teritoriju na kojoj je ona delovala.

Dragojlo Dudić, pisac »Dnevnika 1941«, rodio se 1887. godine u imućnoj porodici u selu Klincima, kod Valjeva. Borio se u ratovima 1912—1918. godine, vratio se iz rata u svoje rodno mesto i u, tek stvorenoj državi, odmah se uključio u borbene redove radničke klase. Clan SRPJ(k) postao je već 1919. godine. Kao delegat Vukovarskog kongresa izjasnio se za program koji je označavao potpunu revolucionarnu orijentaciju KPJ. Posle pobeđe komunista na opštinskim izborima u Valjevu, 1920. godine, postao je delovođa ove opštine; na novembarskim izborima iste godine bio je kandidat za narodnog poslanika na komunističkoj listi Miloša Trebinjca, za okrug valjevski. Posle zabrane KPJ, Dragojlo Dudić nije mirovao: kandidat je za narodnog poslanika u valjevskom kraju, na listi NRPJ, 1923, i na listi Radničko-seljačko-republikanskog saveza, 1925. i 1927. godine. Tada je pokrenuo i list »Glas radnika i seljaka«, koji je izlazio u Valjevu. Clan je Mesnog komiteta KPJ za Valjevo, a potom i član Okružnog komiteta KPJ za Valjevo. Neposredno pred rat postao je član Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju.

Dragojlo Dudić bio je napredan poljoprivrednik, i nosilac je više nagrada i priznanja na poljoprivrednim izložbama u Valjevu između dva svetska rata. Načelstvo sreza valjevskog vodilo ga je u svojoj evidenciji »opasnih komunista«, hapšen je zbog svojih revolucionarnih istupanja. U slobodnom vremenu bavio se književnošću i kao seljak-književnik najviše se interesovao za socijalne probleme sela.

Dragojlo Dudić bio je jedan od organizatora oružanog ustanka u valjevskom kraju, i posle formiranja odreda, ubrzo je delovao kao politički komesar Kolubarske čete, a zatim bio na dužnosti zamenika komandanta Valjevskog NOP odreda. Kada je 17. novembra 1941. u slobodnom Užicu formiran Glavni NOO za Srbiju, postao je njegov prvi predsednik. Poginuo je 29. novembra 1941. kod Drijetnja, na putu Užice—Čajetina. Za narodnog heroja proglašen je 1949. godine.

Josip Broz Tito, govoreći jednom prilikom o izrastanju nove generacije revolucionarnih kadrova u Srbiji, u uslovima diktature, nacionalnog bespravlja i socijalnog izrabljivanja, o stvaranju širokog narodnog fronta i jačanja uticaja KPJ među seljačkim masama, veoma je visoko ocenio ličnost Dragojla Dudića: »Ne mogu, a da i ovom prilikom ne istaknem jedan svijetao lik kao što je bio Dragojlo Dudić. Taj

hrabri i daroviti seljak usvojio je ideje socijalizma i svojom uticajnom ličnošću mnogo je doprineo njihovom širenju među seljacima. Za te ideale, on je položio i svoj život.«¹

Dragojlo Dudić, se ni u teškim uslovima rata, nije odrekao pera i otuda njegovo značajno delo »Dnevnik 1941«. Autor je veoma savesno i objektivno beležio sve ono što je doživljavao i što je čuo. Ogromno bogatstvo činjenica i njegova ocena događaja i ljudi zabeleženih u »Dnevniku 1941« prava su riznica za proučavanje ustanka u ovom delu Srbije. Značajno je i to što je Dragojlo Dudić pripadao vodećoj strukturi ustanka u valjevskom kraju pa je dolazio do mnogih činjenica koje su bile dostupne samo manjem broju ljudi. Dragojlo Dudić je obaveštenja dobijao od Miloša Minića, instruktora PK KPJ za Srbiju pri OK KPJ za Valjevo, od Milosava Milosavljevića, političkog komesara i Zdravka Jovanovića, komandanta Valjevskog NOPO; od Filipa Kljajića, člana Glavnog štaba NOPO Srbije; od komandira četa, obaveštajaca, kurira, seljaka i drugih. Jedna od tih brojnih informacija data je vrlo plastično: »Seljaci dolaze u logor znojavi, zadihani i uezvereni sa isprekidanim rečenicama saopštavaju da su Nemci poseli gvozdeni most na putu Mionica—Divci...«*

Dragojlo Dudić se nije oslanjao samo na svoje lične doživljaje i razna obaveštenja, već je kao čovek od pera sa osećanjem za vrednost i snagu dokumenta, obogatio svoj rukopis sa dokumentima kako onih iz partizanske korespondencije tako i onih otetih od neprijatelja. Njihova vrednost zabeležena u »Dnevniku 1941«, u celini ili u izvodima, još je veća kad se zna da neka od njih nisu ni sačuvana.

Valjevski partizanski odred koji je opisao u »Dnevniku 1941« je prvi partizanski odred formiran u Srbiji u čijem sastavu su bili radnici iz Valjeva i okoline, iz Beograda, zatim seljaci iz valjevskog kraja, intelektualci i ljudi raznih zanimanja. Dobro organizovan i vođen, postigao je velike uspehe na bojnopolju i u organizovanju života na slobodnoj teritoriji, što se može videti i na stranicama »Dnevnika 1941« Dragojla Dudića.

Po svom sadržaju »Dnevnik 1941«, u prvom redu, značajan je kao istorijski izvor za nastanak i razvoj jedne partizanske jedinice, i, po dinamici opisanih događaja, može se podeliti u dva dela. U prvom delu, od 1. avgusta do 1. septembra, opisana je Kolubarska četa Valjevskog NOPO, i njena uloga u nešto mirnijem periodu razvoja ustanka u valjevskom kraju, mada je i u ovom razdoblju bilo značajnih događaja i borbenih okršaja među kojima se izdvaja borba protiv Nemaca u Lajkovcu, velikom železničkom čvoru u ovom kraju Srbije. U drugom delu, od 1. septembra do 5. novembra, opisano je jedno mnogo burnije razdoblje ustanka koji karakterišu borbe za Stolicu i Krupanj, borbe na Zavlači i dr. Opisujući akcije četa Valjevskog partizanskog odreda u ovom periodu, Dragojlo Dudić je u funkciji zamjenika komandanta toga odreda i dolazi u vezu sa mnogo širim krugom ljudi i dobija obilje podataka. Po raznovrsnosti, po širini, po mnogim opisima života na slobodnoj teritoriji, drugi deo »Dnevnika 1941« veoma verno odražava kulminaciju ustanka u valjevskom kraju.

Teritorija na kojoj je postigao velike uspehe Valjevski NOPO prostire se od Kačera do Ljubovije i Malog Zvomika na Drini (od većih mesta jedino nije bilo oslobođeno Valjevo) i zahvatila je veliki deo zapadne Srbije.

Na ovaj deo slobodne teritorije zapadne Srbije najpre je došao vrhovni komandant Josip Broz Tito. Na tom području održano je poznato Vojno-političko savetovanje u Stolicama. Ovaj teren je bio naročito osetljivo područje, jer se na granici valjevskog okruga nalazila Ravna gora na kojoj je Draža Mihailović stvarao svoj četnički pokret.

Retko se gde može tako kontinuirano pratiti razvojni put jedne partizanske jedinice kao što je to u »Dnevniku 41« Dragojla Dudića. Sve ono što čini život jedne jedinice može se ovde naći: pripreme za akcije i same akcije; četne konferencije; način snabdevanja; povezanost jedinice s narodom; sanitet i ranjenici; vežbanje jedinice u slobodnim časovima; rad ekipe za kulturu i borba protiv pljačkaša, njihovo hvatanje i suđenje, rad obaveštajne službe; brojno stanje jedinice i njeno naoružanje i dr. U trenucima predaha Dragojlo Dudić je ovako opisao jedinicu: »Ljudstvo se odmaralo i čistilo; čistilo oružje; čitali »Kako se kalio čelik«. Naša

tehnika je radila punom parom. Letaka treba dosta i jedva stižemo da ih naradimo. Priprema se ručak. Rukovodstvo se sporazumeva o daljim akcijama.³ Iako su ovo trenuci predaha, odmora nema, atmosfera je radna i nagoveštava nove borbene akcije.

Prelistavajući stranice »Dnevnika 1941« dobija se jasna slika o tome kako se jedinica popunjavala ljudstvom, kako se snabdevala oružjem koje je skupljano po selima, otimano od neprijatelja, ili su sami borci, stupanjem u jedinicu, donosili i oružje. Posle jednog zбора u selu Drakčiću, gde se pored ostalog govorilo o ciljevima NOP-a, skupljeno je »8 pušaka, 629 pušanih metaka, 200 metaka za francuske puške; tri para fišeklija i jedan mali pištolj.«⁴ Oslobođenjem Užica snabdevanje se vršilo iz fabrike u Užicu. »Vrhovni partizanski komandant izveštavao je da nam je dodeljeno 1000 pušaka i 54000 municije.«⁵

Sve one snage koje su činile osnovu naše narodnooslobodilačke vojske — radnička klasa, seljaštvo i demokratska inteligencija — opisane su u delu Dragojla Dudića. Prilivom radnika u jedinicu osećao se organizovan rad KPJ. »Sinoć je došla jedna grupa partizana iz Beograda od 30 ljudi i 2 drugarice.«⁶

Dragojlo Dudić je s mnogo pažnje govori o seljaštvu i njegovom prilaženju partizanskim jedinicama u valjevskom kraju. Postupno, vrlo efektivnim rezultatima u borbi protiv neprijatelja, propagandom, ukazivanjem na perspektive novog društva, ličnim primerima, izvanrednim držanjem boraca i visokim moralom koji su ispoljavali na svakom koraku, partizani su pridobijali, u prvo vreme, zatvoreno seljaštvo. Iz nekoliko sledećih navoda može se videti kako je seljaštvo evoluiralo prema narodnooslobodilačkom pokretu. »Pred kafanom grupa seljaka sa kojom smo zborisali malo se ohrabrila kad je bila obavestena o našim zadacima u pogledu oslobodilačke borbe.«⁷

Posle borbe u Lajkovcu, koja je široko odjeknula, borci Kolubarske čete su ovako dočekani: »Nailazimo na grupe seljaka i seljanki koji nas drugarski dočekuju. Culi su za naše uspehe kod Lajkovca. Ispred svake kapije grupa seljaka i seljanki s bakračima mleka, s hlebom, sirom, voćem. Doručak je bio tako obilan kao nikad dosada.«⁸ U vreme kada je ustanak poprimio opštenarodni karakter posle zapaženih rezultata na bojnopolju i posle vrlo upornog rada na selu, Dragojlo Dudić beleži: »Raspoloženje seljaka i seljanki, čitavog seljačkog življa je ogromno za partizane i ja sam dobio takav utisak da nije ostala nijedna kuća koja nije dala bar jednog borca u odred, kao i sav potreban broj grla sa jahaćim priborom, sa zapregom.«⁹

Dosta autentičnih podataka Dragojlo Dudić iznosi o povezanosti partizanskih jedinica s narodom. Kolubarska četa pružala je nesebičnu pomoć gde je to bilo potrebno, čak i u onim situacijama kad sama nije imala dovoljno, »Brašno je podeljeno seljacima koji su bili oskudni«; ili, »Danas smo pomogli na vršaju jednom seljaku.«¹⁰ Siromašni seljak je uzet u zaštitu: »Jedna patrola u Bukovac do sopstvenika vršaće mašine radi izdavanja naloga da ne sme ostaviti neke seljake, a da im ne ovrše žito.«¹¹ Narod je čuvao svoje partizanske jedinice, što vrlo reljefno opisuje i Dragojlo Dudić: »Pitamo jednoga seljaka za partizansku četvu. On čuti, nešto se misli. Poznali smo da zna gde se nalaze, ali se misli da li da kaže. Ponovo pitamo i tražimo da nam kaže slobodno. On, najzad, odveza jezik, i reče: — Ama, brate, nezgodno mi da kažem, ali znam gde su, šta znam ko ste i zašta ih tražite. Idite tamo još malo preko onog brda — seljak pokaza rukom — pa ćete ih naći.«¹² Mnogi ljudi su u partizanskim jedinicama videli svog istinskog zaštitnika pa su se njima obraćali za pomoć, zaobilazeći kvislinške sudove, i tražeći pravdu kod partizanske jedinice. Veći broj sporova je na taj način, bez mnogo procedura, brzo i efikasno rešen na zadovoljstvo zavađenih strana.

Dragojlo Dudić je dosta pisao i o zatvaranju starih opština koje su se stavile u službu okupatora. Taj čin je obavljan javno kao i spaljivanje arhive koja bi mogla da posluži neprijatelju za pljačku naroda. »Zatim bi pročitao dokumenat o zatvaranju opštine i podvukao da sve što mi radimo, ne radimo skriveno već o svemu javno raspravljamo pred narodom.« U svim tim akcijama nema stihije i sve se radi smišljeno i organizovano. Za vreme uništavanja arhiva starih opština ljudima se

govori, naglašava Dragojlo Dudić, šta treba uzeti a šta ne. »Mi još nigde nismo ništa uzeli što pripada tim ustanovama jer to služi narodu.«¹³

posle ukidanja, odnosno zatvaranja starih opština, održavani su zborovi na kojima su govorili istaknuti rukovodioci ustanka u ovom kraju i na kojima su birani novi organi — NO odbori. Svakako, najznačajniji podatak koji nam je o ovoj temi zabeležio Dragojlo Dudić je Prvi dekret narodne vlasti u Srbiji usvojen u slobodnom Krupnju. »Prvi dekret nove vlasti u ovome mestu naređuje ukidanje svake druge vlasti. Ovim dekretom ukinuta je vlast sreskog načelstva, opštine i žandarmerijske stanice u Krupnju. Sreski sud, poreska uprava, katastarska sekcija obustavljaju rad do završetka naše oslobodilačke borbe. »Dekret dalje naređuje zapisnički pregled imovine svih državnih nadležnosti i konfiskaciju državnog novca kod poreske uprave i policijskih vlasti. Sem toga, dekret naređuje obrazovanje »Narodne straže« kao izvršnog organa nove vlasti i čuvanja lične imovine i bezbednosti građana. Ova straža sastavljena je od ljudi iz partizanskog odreda zbog toga što su se u mestu pojavile krađe.«¹⁴

U toku ustanka došle su do izražaja mnoge moralne vrednosti NOP-a koje su obogaćene novim vrednostima i saznanjima. Taj moral imao je svoje korene još u predratnim danima, naročito u godinama uoči rata. Sve te moralne vrednosti: čovek, sloboda, jednakost i ravnopravnost, solidarnost, humanizam, revolucionarnost, hrabrost i dr. nalazimo na stranicama »Dnevnika 1941«.

Čovek, kao najviša vrednost, bio je cilj i smisao revolucionarne oslobodilačke borbe. Dragojlo Dudić navodi brojne primere brige za ljude, poštovanje ljudske ličnosti, vrlo solidne međuljudske odnose i si. Puna pažnja je posvećena i ranjenim borcima, i već posle prve veće borbe Kolubarska četa je formirala svoju bolnicu.

Sloboda je, pored brige o čoveku, predstavljala najveću vrednost revolucije i ona je praćena borbom za oslobodjenje od socijalnog i ekonomskog ugnjetavanja i političkog bespravlja. To isticanje borbe za slobodu može se kod Dragojla Dudića pratiti, počev od zakletve boraca pa do brojnih primera požrtvovanja, samoodricanja i do žrtvovanja života za slobodu svog naroda. Sloboda se manifestovala i u opredeljenju ljudi da pristupaju ustanku. Brojni su primeri radnika, seljaka, omladine i dr. koji su se dobrovoljno prijavljivali u jedinice Valjevskog partizanskog odreda.

Jednakost i ravnopravnost bile su velike vrednosti u ustanku i revoluciji. »Prvi put od kako smo u šumi danas smo došli do nešto voća i dobili smo po dve kruške. Inače je bilo dana kad smo delili jabuku na 15 partizana.«¹⁵

Solidarnost se ispoljavala u mnogim primerima pomoći drugovima, narodu, u sporazumu o zajedničkim borbama sa mačvanskim, užičkim i posavskim partizanima.

Humanizam je jedna od velikih vrednosti revolucije koja se na brojnim primerima »Dnevnika 1941« može pratiti iz dana u dan. Humanizam nije karakterističan samo za odnose u jedinici i prema narodu, već se on ispoljava i u odnosu na zarobljenog neprijatelja. Kolubarska četa je pustila kući 15 zarobljenih žandarma kad se ispostavilo da oni nisu pucali na partizane. Odnos prema zarobljenim Nemcima je takođe vrlo korektan.

Dragojlo Dudić je opisao i mnoge primere hrabrosti pojedinaca: komandira, boraca, golobradih mladića, žena. Komandir hrabro i neustrašivo kreće prvi u juriš; 16-godišnji mladić u borbi protiv Nemaca skače na tenk. Hrabrost se ispoljavala ne samo u borbi već i na teškim i odgovornim poslovima kurira. »Drugarica je primila zadatak, bez oklevanja, i kao jarebica odskakutala put Valjeva. Tako s voljom i krajnjim požrtvovanjem naše drugarice izvršavaju poverene im zadatke. Primaju na set« najteže uloge i izvršavaju ih savesno.«¹⁶

PiŠac »Dnevnika 1941« posvetio je dosta prostora značajnom pitanju — okupljanju svih snaga koje žele da se bore protiv okupatora. U kontekstu ovoga je saradnja s četnicima Draže Mihailovića, čvrst i dosledan stav koji je o tome pitanju definisala KPJ još na početku ustanka, prelama se na stranicama »Dnevnika« Dragojla Dudića. u pismu koje je 8 avgusta 1941. godine PK KPJ za Srbiju uputio Okružnom komitetu KPJ za Valjevo i instruktoru Milošu Miniću, o toj saradnji se kaže:

»Povedite računa o akciji četnika i oficira kao i o ljudima okupljenim oko njih. Svaki naš kontakt sa njima dobro će doći. Neprijatelj ne miruje, on će pokušati da njih uvuče u pohod na naše snage. Mi ih moramo pridobiti za zajedničke akcije i to još odmah, ili pak neutralisati u danom momentu. U svakom slučaju moramo imati čisto zalede.«¹⁷

Interesantno je napomenuti da je dosta podataka o četnicima autor »Dnevnika 1941« zabeležio pozivajući se na druge i navodeći njihova mišljenja, a vrlo malo je koristio podatke koje su mu pružali rukovodeći ljudi ustanka u valjevskom kraju. Svoju oštru ocenu i veoma objektivnu dao je Dragojlo Dudić kad su već bile iscrpljene sve mogućnosti dalje saradnje i kad su četnici otvoreno počeli da saraduju s okupatorom.

Sa koliko takta i strpljenja je prilazio ovom pitanju, pokazuje primer Budimira Cerskog i njegovog ponašanja u selu Zabrdici. »Svi su ponešto imali da kažu o cerskom vojvodi Budimiru i njegovim ljudima. Jedni su govorili da je to banda i da je treba razoružati, ne treba ništa tu čekati. Pre ili posle s njima ćemo imati posla.«¹⁸ Pa i pored tako teških reči, Dragojlo Dudić će u duhu politike KPJ i njenog okupljanja svih snaga u borbu protiv okupatora, učiniti još jedan pokušaj; preko kurira je pozvao na pregovore ovog samozvanog četničkog vojvodu na zajedničku saradnju protiv neprijatelja.

Politika čekanja koju su četnici ugradili u svoj program osuđena je na stranicama »Dnevnika 1941.« Ta politika nije podržana ni kod seljaštva, koje je želelo borbu protiv okupatora, a data je ocena kroz reči jedne učiteljice iz Podgorine »... ovde seljaci zameraju Ravnogorcima za njihovu taktiku iščekivanja.«¹⁹

Četnici su se za vreme kratkotrajne saradnje, kako je to zabeleženo u »Dnevniku 1941«, pokazali kao nepouzdan saveznik i često su u odsudnim trenucima napuštali položaje i ostavljali same partizane. Pa i pored svega toga, a u želji da održe taj savez, partizani su pomagali četnike. »Mi svakodnevno opet snabdevamo njihove čete s hranom« ili »150 komada pušaka s municijom poslali smo kapetanu Račiću.«²⁰

Kad je saradnja s četnicima najzad prekinuta i kad su oni definitivno napustili front, Dragojlo Dudić je zabeležio: »Najzad se dogodilo ono što su naši ljudi s terena isticali da će se dogoditi. Umesto da ljudi Draže Mihailovića presreću neprijateljske kamione i otimaju ono što im je srpski narod odvajao od svojih usta i davao za narodnu borbu; umesto da presreću Nemce i Nemce ubijaju oni presreću naše ljude i ubijaju ih iz zasede«²¹

Mada je ostavio dosta podataka o četnicima ipak se može zaključiti da Dragojlo Dudić, koji je bio na izuzetnom izvoru informacija o četnicima, nije sve to zabeležio. On nam čak ne pominje ni da je učestvovao u pregovorima s Dražom Mihailovićem. Pretpostavke koje bi se mogle iz ovog izvesti su: da vreme i prostor nisu dozvolili autoru da više o ovome piše, da je bilo više drugih značajnijih događaja koje je bilo vrednije zabeležiti.

»Dnevnik 1941« je svedočanstvo o ustanku i o snazi KPJ u valjevskom kraju, koja je sve to uspešno organizovala i vodila. Dragojlo Dudić ne daje mnogo neposrednih podataka o radu organizacije KPJ, i ti podaci se odnose na sastanke četnih ćelija, na političke konferencije, na prorađivanje i rasturanje letaka, SKJ-a i si. Autor će na drugi način, kroz prikaz mnogih događaja i likova revolucionara, izvanredno osvetliti ulogu KPJ u organizovanju oružane borbe i ustanka. Ti likovi revolucionara, najčešće dati bez imena, sa pseudonimom ili jednostavno »drug«, su revolucionari — članovi KPJ i SKJ-a od kojih su neki učestvovali u oktobarskoj revoluciji i španskom građanskom ratu, drugi su se kalili u borbi protiv režima i vladajuće klase u Kraljevini Jugoslaviji; treći su golobradi mladići koji su svoju veliku ljubav prema svojoj Partiji, narodu i slobodu potvrđivali u prvim vatrenim okršajima.

Na zborovima, tim velikim javnim demokratskim skupovima istupali su komunisti: radnici, seljaci, intelektualci i drugi, i objašnjavali ciljeve NOP-a, potrebu stvaranja novih organa vlasti. Komunisti su u svakoj prilici bili primer novih odnosa na reči i delu, u odnosu prema ljudima i narodu; u razvijanju kritičkog i samokritičkog duha, u ponašanju i na mnogim drugim primerima sticali velike sim-

patije naroda, i na taj način privlačili nove i nove borce. Uspešan rad KPJ na organizovanju oružane borbe, na ukazivanju perspektive izgradnje novog društva, na stvaranju velike slobodne teritorije može se na veoma plastičan način pratiti u delu Dragojla Dudića.

Dragojlo Dudić je pisao veoma objektivno ukazujući kako na ono pozitivno tako i na slabosti koje su se javljale. Otvoreno, komunistički, Dragojlo Dudić je opisivao i krizne situacije u redovima boraca i u jedinicama, ali je isto tako iznosio kako su se, delovanjem KPJ, sve te slabosti prevazilazile.

U »Dnevniku 1941« potkrale su se i izvesne greške, najčešće u hronologiji. Hronologija događaja iz avgusta je pouzdanija, što je i razumljivo s obzirom na dinamiku događaja u tom mesecu. Poređenja datuma s datumima i hronologiji koju je, na osnovu arhivskih dokumenata, napravio dr Jovan Marjanović u svom radu »Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941«, potvrđuju skoro u najvećem broju tačnost datuma koje navodi Dragojlo Dudić. U »Dnevniku 1941« koji obuhvata period septembar — oktobar datumima treba prilaziti s više kritičnosti. Burni događaji nisu dozvoljavali Dragojlu Dudiću da ih na miru sve zabeleži. To ističe i sam autor »Opet moram da proverim datum. Opet je neka zbrka u datumima. Moraću da izvidim gde sam napravio grešku, a znam da je danas 31 oktobar.«²² U opisu Savetovanja u Stolicama pojavljuje se greška u datumu za koji pretpostavljamo da je namerno pogrešno ubeležen. Dragojlo Dudić piše da je Savetovanje održano 28. septembra, znači na dan kad je već jedan broj učesnika bio na putu u svoje krajeve. Značaj sastanka i njihovih učesnika, kao i konspirativnost, verovatno su naveli Dragojla Dudića, pisca »Dnevnika 1941« i učesnika ovog Savetovanja, da ubeleži datum kad je prošla opasnost od eventualnog iznenađenja.

Među greškama, uglavnom manjeg značaja, javlja se i jedna krupnija, a to je podatak da je Draža Mihailović boravio u Valjevu 1941. godine, što nije tačno.

U nazivima pojedinih mesta, takođe se pojavljuju greške. Priređivači sva tri izdanja »Dnevnika 1941« pogrešno su rastumačili nazive sela: Beganovica, a pravilno je Belanovica; Saiković a treba Sanković; Kalagevci a pravilno je Kalanjevci i si.

»Dnevnik 1941« Dragojla Dudića je dragocen izvor za proučavanje oružanog ustanka 1941. Vrlo autentičan, nastao u samoj borbi, uz veliki napor autora, »Dnevnik 1941« je s puno svojih podataka, značajan za ustanak u Srbiji, mada u celini posmatrano, predstavlja prvenstveno izvor za širu okolinu Valjeva. To je prava riznica podataka za sedam tadašnjih srezova u kojima su se izvodile akcije Valjevskog partizanskog odreda, i za 86 sela i varošica, koliko ih pominje Dragojlo Dudić.

Mnoga pitanja u »Dnevniku 1941« mogla bi da budu predmet istraživanja i pisanja posebnih priloga: oružana jedinica i njen borbeni put, uloga KPJ, rušenje stare vlasti, uspostavljanje narodnooslobodilačkih odbora, moral, uloga seljaštva u ustanku, kulturno-propagandni rad, sanitet, snabdevanje, komande mesta, život na slobodnoj teritoriji, povezanost partizanskih jedinica i naroda, zločini okupatora i dr.

Bogato nasleđe koje je u obliku »Dnevnika 1941« ostavio iza sebe Dragojlo Dudić, danas služi kao nepresušno vrelo za proučavanje ustanka i socijalističke revolucije u ovom delu zapadne Srbije.

¹ Zoran Joksimović, Život Dragojla Dudića, Beograd 1974. 191.

² Dragojlo Dudić, Dnevnik 1941, Beograd 1957, 115.

³ Dragojlo Dudić, n. d., 49.

⁴ Isto, 90.

⁵ Isto, 201.

⁶ Isto, 52.

⁷ Isto, 14.

⁸ Isto, 67.

* Isto, 147.
»• Isto, 9, 89.
» Isto, 32.
¹⁸ Isto, 174—175.
¹⁸ Isto, 111.
“ Isto, 139.
** Isto, 36.
«• Isto, 243.
¹⁷ dr Jovan Marjanović, Prilozi istoriji sukoba narodnooslobodilačkog pokreta i četnika Draže Mihailovića u Srbiji 1941 godine, Istorija XX veka, Zbornik radova I. Beograd 1959. 183.
¹⁸ Dragojlo Dudić, n. d., 175.
» Isto, 176.
Isto, 202, 203.
« Isto, 244.
* Isto, 226.
« Isto. 90.
⁵ Isto. 201.
* Isto. 52.
⁷ Isto. 14.
⁸ Isto. 67.
* Isto. 147.
»• Isto. 9, 89.
¹ Isto. 32.
¹⁸ Isto. 174—175.
¹⁸ Isto. 111.
¹⁴ Isto. 139.
¹⁵ Isto. 36.
'• Isto. 243.
»• Isto. 176.
* Isto. 202, 203.
« Isto. 244.
« Isto. 226.

MILUTIN JAKOVLJEVIĆ

DELOVODNI PROTOKOL ČAČANSKOG NOO — JEDINSTVEN DOKUMENT IZ VREMENA UŽIČKE REPUBLIKE

Ratna stihija i specifični oblici narodnooslobodilačke borbe doprineli su da je ostalo malo autentičnih istorijskih izvora iz NOR-a. To se naročito odnosi na 1941, kada je u naletu neprijateljevih snaga krajem novembra uništena dragocena arhivska građa sa područja Užičke Republike.

Čačak i čačanski kraj oslobođeni su 1. oktobra 1941. godine. Na ovoj teritoriji već je delovao čačanski partizanski odred »dr Dragiša Mišović«. Stvaranjem slobodne teritorije Odred je omasovljen, a vrlo brzo su obrazovane komande mesta, NO odbori, komande pozadine, Narodna milicija, narodne kuhinje za prehranu sirotinje i izbeglica i druge institucije.

Još 2. oktobra 1941, sutradan po oslobođenju, obrazovane su komande mesta partizana i četnika za područja ljubičkog i trnavskog sreza i grada čačka.¹ Svi akti koji su donošeni bili su potpisivani od strane oba komandanta ili njihovih zamenika. Komande mesta partizana i četnika izdale su 3. oktobra 1941. Naredbu o poštovanju lične i imovne bezbednosti i o ostalim pitanjima koja regulišu život i rad u oslobođenom gradu. U Naredbi se ukazuje i na potrebu budnosti prema delovanju neprijateljskih elemenata.

Pre formiranja NO odbora grada Čačka prethodila su široka konsultovanja između predstavnika partizana i četnika. Na sastanku, koji je održan 4. oktobra, u prisustvu jednog broja pozvanih građana postignut je sporazum da NOO grada Čačka sačinjava 20 odbornika, od kojih bi polovina bili predstavnici partizana, a polovina predstavnici četnika. Takođe, dogovoreno je da se za predsednika odbora imenuje Dušan — Dule Miloša vijević, kafedžija iz Čačka, kao predstavnik partizana, a za potpredsednika Dimitrije Popović, advokat iz čačka, kao predstavnik četnika.²

Imenovanje svih 20 odbornika izvršeno je 5. oktobra u zgradi opštine. Tom prilikom odbornicima su govorili komandant Čačanskog NOP odreda Momčilo-Mole Radosavljević i četnički major Radoslav Đurić.

Svoju prvu sednicu novoizabrani NOO u Čačku održao je 6. oktobra 1941. na kojoj je izabran Izvršni odbor i imenovane sekcije po vrstama delatnosti. Svi odbornici su imali zaduženja po pojedinim granama delatnosti i, uz pomoć jednog broja službenika, obavljali poslove po sekcijama. Organizovane su sledeće sekcije: građevinska, sudska, za finansije, privredu i ishranu, za socijalno staranje i izbeglice, i za ogrev.

O bogatom i raznovrsnom radu NOO grada Čačka saznajemo iz sačuvanog Delovodnog protokola. To je dragocen i jedinstven dokument naše revolucije. Njegov značaj je utoliko veći, jer nije sačuvana arhivska građa, nisu sačuvani ni zapisnici sa sednica NOO, pa su 644 broja, koja su zavedena u Delovodnik, bogata

riznica koja govori šta se zbivalo tih istorijskih oktobarskih i novembarskih dana 1941. u Čačku i okolini.

U NOO grada Čačka 1941. radio je kao blagajnik Dragomir Minić. Blagodareći njemu i njegovoj odgovornosti sačuvan je ovaj dragoceni delovodnik. Minić je 28. novembra 1941, kada su Nemci ponova zauzeli Čačak, uzeo delovodni protokol i druga dokumenta, uglavnom finansijske prirode i poneo ih sa sobom. U toku okupacije brižljivo je sve to čuvao i krio da ne padne u ruke neprijatelju. Posle oslobođenja čačka, početkom decembra 1944, Minić je sačuvani Delovodni protokol predao novoizabranom Narodnooslobodilačkom gradskom odboru čiji je on bio prvi predsednik.*

Delovodni protokol je vođen na velikom formatu tabaka (40 X 28 cm) sa označenim standardnim rubrikama. Uprkos njegove ratne Odiseje, preseljavanja za vreme okupacije na sigurnija mesta, sve tri sveske izvanredno su očuvane.

Iako su pojedine odluke u delovodniku zabeležene samo s jednom ili dve rečenice, one verno ilustruju rad i široko društveno-državno i političko razgranjavanje NOO Čačka. One istovremeno govore o brojnim problemima i teškoćama, s obzirom na specifične prilike i saradnju s predstavnicima četnika.

U toku skoro dvomesečnog rada NOO delovodni protokol su vodili tadašnji službenici: Miodrag-Mijo Radičević, zavodio je, uglavnom, odluke koje su donešene na sednicama Odbora, Dragomir Minić, pretežno predmete finansijske prirode, zatim Vlajko Jovanović, Mihailo Bogičević, Miodrag Levajac, Sreten Jovašević, Mili-voje Uzunović i Dragomir Simović.⁴

Najviše predmeta zavedenih u delovodniku su finansijskog karaktera. To je i razumljivo, jer u vreme Užičke Republike, kada je Čačak bio oslobođen, banke nisu radile. Celokupno poslovanje iz delokruga finansija odvijalo se preko blagajne Odbora, kojom je rukovodio Dragomir Minić. Sva primanja i izdavanja prolazila su kroz knjigu blagajne i kroz delovodni protokol. Blagodareći tome može se pratiti celokupna novčana cirkulacija u oslobođenom gradu. Tu su, pre svega, podaci o uplati dobrovoljnog beskamatnog narodnog zajma, zatim o pomoći koja je isplaćivana sirotinji, izbeglicama i drugim ugroženim licima. Registrovane su sve uplate od trošarine, pijačarine, uplate za kiriju i dr.

Po broju predmeta zavedenih u delovodnom protokolu, zatim dolaze razne molbe građana. Pre svega, te molbe se odnose na rešavanje nekih životnih pitanja, kao što su: stambeni smeštaj, pitanje ishrane, naročito izbeglica, kojih je u Čačku u to vreme bilo oko 1.500. Najviše ih je bilo iz Bosne i Hercegovine, zatim izgnanika iz Slovenije, kao i izbeglica iz Hrvatske i Makedonije. Mnogi građani su se obraćali za pomoć u novcu ili namirnicama, neki da im se pomogne u podizanju kuća koje su porušene prilikom bombardovanja, dodeli lokal za trgovačku ili zanatsku radnju itd.

Prvi broj u delovodniku NOO zaveden je 7. oktobra 1941. Pod tim brojem Komanda mesta čačak traži da se otvori jedna kuhinja za ishranu siromašnog građanstva u Čačku i okolini. Ovo pitanje ishrane stanovništva i brojnih izbeglica imperativno se postavilo pred novi NOO. Zapravo, to je bila stalna briga organa vlasti i, možemo reći, ovaj problem, blagodareći razumevanju građana grada čačka, njihovoj solidarnosti i pomoći, uspešno je rešen.

Zanimljivo je konstatovati da je jedan broj službenika, koji su ranije radili u Gradskohn poglavarstvu grada Čačka, zahvaljujući svojim progresivnim shvatanjima, ostao da radi u NOO. Oni su prilikom zavođenja prvih brojeva u delovodnik, više spontano, pisali »Gradsko poglavarstvo«, umesto »Narodnooslobodilački odbor«.

Međutim, to je bilo samo u početku, i već 8. oktobra nalazimo naziv »Radni odbor« ili »ovaj odbor«. Od polovine novembra gotovo redovno se zavode brojevi pod nazivom »NOO grada Čačka«.

Delovodni protokol NOO čačka sadrži značajne podatke o prvim revolucionarnim merama nove narodne vlasti. Tako, pod brojem 7 od 10. oktobra, Odbor uvodi odluku o sekvestriranju Električne centrale »Jelica« A. D. u Čačku. Tu svoju odluku upućuje Komandi mesta na odobrenje.⁵

Istog dana pod brojem 8 uvedena je odluka o sekvstriranju imovine »Prizada« u Čačku. I ova odluka upućena je komandi mesta koja je u početku bila kao neki drugostepeni organ.

Donesena je i odluka da se rekviriraju ili isplate sve zalihe drva na drvarama, kao i Poslovnog saveza, Direkcije šuma, 19. artiljerijskog puka bivše Jugoslovenske kraljevske vojske i dr. Celokupnom količinom raspolagao je NOO, odnosno Sekcija za ogrev.

Odbor je vršio rekviriranje kuća petokolonaša i drugih izdajnika, obezbeđivao prostorije za zanatske radionice i druge potrebe.

Narodnooslobodilački odbor i Komanda mesta učestvovali su u rešavanju i donošenju i drugih revolucionarnih odluka, kao što su dodela crkvene zemlje siromašnim seljacima u selu Tmavi, postavljanje komesara za kompleks ovčarsko-kablarskih manastira, kako se ne bi »propastila i raznosila manastirska imovina.«

Iz delovodnika vidimo da je Fabrika hartije imala svoj komesarijat (»Komesarijat Fabrike izveštava o količini potrebnog goriva za fabriku«). Svoje komesare imale su i Električna centrala, zanatske radionice, železnička stanica i dr.

U toku rada dolazilo je do izvesnog dupliranja posla — NO odbora i Komande mesta. U nekim oblastima nisu bile razgraničene nadležnosti, što se najbolje vidi iz Delovodnog protokola broj 75 od 20. oktobra 1941. kada je NOO tražio od Komande mesta da se razgraniče dužnosti. Posle deset dana, 1. novembra 1941, NOO ponovo »Moli Komandu mesta da raščisti pitanje nadležnosti ovog odbora«. U rešavanju ovih odnosa zna se da je odlučeno da NOO bude nadležan za sve poslove, osim vojnih.*

Delovodni protokol pruža mogućnost sagledavanja široke problematike kojom se bavio NOO. Pored pomenutih odluka i rešenja koje je donosio NOO u Čačku, navešćemo još neke značajne zahteve, molbe i izveštaje koji su sadržani u ovom važnom dokumentu.

Na dan 11. oktobra 1941. pod brojem 15 zavedena je molba Miloša Lukića iz Čačka za pomoć radi sahrane tri deteta koja su poginula od bombardovanja. Odbor je dao nalog blagajnika »da isplati na ime pomoći 600 dinara«.

Iz prvih dana rada Odbora vidimo da su prihodi ubirani od:

- pijačne takse,
- kasapske arende,
- trošarine,
- meraline i
- vanrednih prihoda.

Zanimljivo je pomenuti da je NOO u Čačku 20. novembra 1941. doneo jednu značajnu odluku i o tome obavestio susedne seoske narodnooslobodilačke odbore: »Ovaj odbor izveštava okolne seoske narodnooslobodilačke odbore da je ukinuta pijačna taksa i trošarina«.

Odbor za ishranu traži od NOO pod brojem 30 spisak sirotinje grada Čačka. Predsednik odbora za izbeglice interveniše da se hrana priprema za sve izbeglice.

Više brojeva iz delovodnika govori o brizi nove narodne vlasti o porodicama partizana koji se nalaze na položaju, o dodeli brašna najsiromašnijim, o snabdevanju bolnice drvima i namirnicama.

Pod brojem 82, od 21. oktobra 1941, zapisano je: »Komanda mesta partizana dostavlja akt po kome se naređuje Opštini da sa svojom radnom grupom pokopa mrtvace koji se nalaze na periferiji grada«.

Desetog novembra 1941, pod brojem 187, upisana je samo jedna ali značajna rečenica: »Ovaj odbor uvodi poziv za upis dobrovoljnog zajma«. Ovaj poziv ponovo je uveden pod brojem 297, pet dana kasnije. Odziv za upis narodnog zajma prevazišao je svako očekivanje. Bilo je pojedinaca koji su uplaćivali i po 50.000 dinara kao, na

primer, Slobodan Vilotijević, što je zapisano i u Glavnoj nabavlačkoj zadruzi. Imućniji građanin — trgovci i zanatlije upisivali su često zajam od 10.000 do 30.000 dinara. Sve se to dobrim delom može naći u delovodnom protokolu, a sačuvane su i originalne priznanice.

Narodni zajam, koji je bio jedan od prvih u našoj zemlji doprineo je da NOO u Čačku reši niz tekućih važnih pitanja kao što su: pomoć sirotinji, isplata invalidnina, penzija i prinadležnosti radnicima i službenicima⁷.

Kada je došlo do otvorene izdaje četnika, uoči samog četničkog napada na Cačak, 6. novembra 1941, Odbor se obraća Komandi mesta »i moli za izveštaj, da li ista priznaje i dalje postojanje ovog odbora, sastavljenog onako kako su ga uredili četnici i partizani«.

Odbor se 8. novembra 1941. obratio Arhijerejskom namesniku koga »moli da i dalje vrši bogoslužjenje u ovdašnjoj crkvi«.

Iz Delovodnog protokola takođe saznajemo da je u Čačku u vreme Užičke Republike delovao Odbor za borbu protiv pete kolone. Pod brojem 97 i 98 zavedena su dva akta (krivične prijave). Na čelu tog odbora nalazio se Milan Bata Janković. član Okružnog komiteta KPJ za Cačak.

U uslovim kada su partizanske jedinice vodile borbe kod opsednutog Kraljeva — prema Kragujevcu i na drugim sektorima, kada su Cačak, Užice i drugi gradovi u Užičkoj Republici davali »Sve za front«, radila je i Gradska biblioteka u Čačku. U broju 352 Delovodnog protokola nalazi se zahtev NOO upućen Gimnaziji u Čačku od koje se traže tri peći za potrebe Gradske biblioteke.

Narodnooslobodilački odbor Čačka dostavio je 19. novembra 1941. akt upravama Pošte, Železničke stanice, Bolnice, Rasadnika, Finansijskog odeljka i drugima da se ne dozvoli protekcija, mito i si.

Odbor u Čačku je primio od tek osnovanog Glavnog NOO za Srbiju, koji se nalazio u Užicu, dva dopisa, datirana 24. novembra 1941, (u čačanskom delovodniku zavedena pod brojevima 602 i 613). Prvim dopisom Glavni NOO traži podatke o broju stanovnika u zanatstvu, trgovini i industriji, a drugim naređuje da se pristupi organizaciji rada u svim fabrikama i industrijskim preduzećima.

Poslednji broj Delovodnog protokola (644) zaveden je 27. novembra 1941. Iz njega se vidi da član Odbora sela Atenice, Vuk Petronijević podnosi spisak siromašnih lica u selima Atenici i Kulinovcima, kojima je načinjena šteta i nasilje od strane četnika.

Od vremena kada je ustrojen, 7. oktobra pa do 27. novembra 1941, kada je zaveden poslednji broj, Delovodni protokol Cačanskog NOO postaje zvaničan dnevnik oružanog ustanka u ovom gradu. Pored velikog broja pojedinaca koji su se obraćali NOO radi svojih potreba i zahteva, iz delovodnika saznajemo koje sve bio u prepisci s ovim prvim organom nove narodne vlasti u vreme Užičke Republike. To su bili:

- Komanda mesta — Cačak,
- susedni narodnooslobodilački odbori,
- Prvi četnički konjički eskadron,
- Baza četničkih odreda (glavna baza),
- Odbor narodne kuhinje — Cačak,
- Komanda četničkog odreda,
- Uprava zavoda (Vojno-tehnički zavod),
- Pošta, Telegraf, Telefon,
- Bosanski četnički odred,
- Banovinska bolnica — Cačak,
- Odbor za borbu protiv pete kolone,
- Komanda partizanskog odreda »dr Dragiša Mišović«,
- Komisija za ishranu i ogrev,
- NOO Zablaće,

- NOO Trnava
- Katastarska uprava — Čačak,
- NOO Guča,
- Sekcija za održavanje pruge,
- komandant partizanskog odreda,
- šumarski referent,
- šef radionice Ljubić,
- komesar za prehranu bosanske sirotinje,
- državni i samoupravni činovnici i službenici grada Čačka koji čestitaju NOO na njegovim naporima i stavljaju se na raspolaganje,
- Radionica vojne odeće,
- upravnik rudnika Rtari,
- Radionica — šivara vojnog veša,
- Apoteke u Čačku,
- Fabrika hartije — Cačak,
- NOO Užice,
- komesari svih ustanova i radionica,
- NOO Atenica,
- Električna centrala — Cačak,
- NOO Goričani,
- Filijala Hipotekarne banke u Čačku,
- Glavna zemljišna nabavljачka zadruga — Čačak,
- Stolarska zadruga »Jugoslavija« — Cačak,
- Stolarska zadruga »Budućnost« — Čačak,
- Štamparija Stevana Matića — Čačak,
- Štamparija Slavka Popovića i sina — Cačak,
- Kolska radionica — Ljubić,
- Fabrika koža — Cačak,
- NOO Miokovci,
- Glavni narodnooslobodilački odbor za Srbiju — Užice,
- Komesarijat zatvora — Cačak.

Pored mnogobrojnih teškoća Delovodni protokol NOO grada čačka vođen je uredno. Posle bombardovanja službe Odbora morale su da se sele iz svoje zgrade u zgradi Rasadnika, na periferiji grada.

Iz pojedinih brojeva delovodnika vidi se kakvi su odnosi bili sa četnicima. Njihovi su predstavnici u većini bili neaktivni, dok je manji broj želeo iskrenu saradnju. Četnička komanda mesta koja je morala biti konsultovana po svim važnijim pitanjima i odlukama, često je pravila smetnje NOO štiteći interese imućnijih građana. To se naročito ispoljavalo prilikom konfiskacije imovine narodnih neprijatelja, rekvizicije, otkupa, kirija i slično. Međutim, kod širokih slojeva stanovništva ove mere nove narodne vlasti bile su popularne i ono ih je svesrdno pozdravljalo i prihvatilo*.

Kada danas prelistavamo Delovodni protokol pada nam u oči da prvih dana, odmah posle oslobođenja, nije bilo toliko predmeta za rešavanje, kao kasnije naročito u novembru, kada se Narodnooslobodilački odbor organizaciono sredio i široko zahvatio problematiku života grada. Za vreme oružanog sukoba sa četnicima, kada je izvršen napad na Cačak s njihove strane — 7, 8 i 9. novembra — zaveden je samo po jedan broj u delovodnik.

Narodnooslobodilački odbor grada Čačka prestao je rad 27. novembra 1941, kada je u Delovodni protokol zaveden poslednji broj. Sutradan, 28. novembra 1941. Nemci su ponovo ušli u grad.

Kao izuzetan dokument ostao je sačuvani Delovodni protokol čačanskog Narodno-oslobodilačkog odbora, kao svedok slavnog vremena Užičke Republike, da govori kako je počela narodna revolucija u ovom gradu i kraju.

NAPOMENE

> Cačanski kraj u NOB — Hronologija događaja, Cačak 1968, str. 104.

* Isto, str. 111.

* Kao redak dokument, delovodnik je nešto kasnije prenet u Istorijski arhiv centralnog komiteta Saveza komunista Srbije, a sada se nalazi u Institutu za istoriju radničkog pokreta Srbije u u Beogradu. Jedan fotokopirani primerak nalazi se u Istorijskom arhivu u Čačku.

⁴ Sećanje Vljaka Jovanovića iz Čačka, M. G. F I Reg. br 520. Istorijski arhiv Cačak.

⁵ U publikaciji narodna vlast u Srbiji 1941—1961, Beograd, 1962. Milivoje Kovačević i Milijan Jeremić daju dosta mesta radu prvog NOO u Čačku na osnovu podataka sačuvanog delovodnog protokola.

* Aleksandar Hadžipopović, Narodnooslobodilački odbor i Komanda mesta u Čačku 1941, urukopisu, M.G.V. F.I Reg. broj 7, Istorijski arhiv Cačak.

⁷ Milan Djoković, Sa stranica Delovodnog protokola čačanskog Narodnooslobodilačkog odbora, »Cačanski glas«, br. 25/1961.

* Neke podatke iz delovodnog protokola NOO Cačak koristio je Miloško P. Đoković za svoj feljton Od ustanka do Užičke republike objavljen u Borbi od 6. do 31. oktobra 1976. godine.

DOBRIVOJE BLAGOJEVIĆ

KULTURNO-PROSVETNA AKTIVNOST U OSLOBOĐENOM ČAČKU I OKOLINI

Kulturno-umetnički život u Čačku i okolini još pre drugog svetskog rata, najvećim delom negovan u kulturno-umetničkim društvima, gde »Abrašević« ima najznačajniju ulogu, logična je posledica idejno-političke orijentacije Komunističke partije Jugoslavije i njenih organizacija u gradu i selima čačanskog kraja. Priredbe, kulturne manifestacije, izleti, sastanci unosili su manifestacioni, kulturni uticaj u sve slojeve i profesije u društvu. Pomenimo samo ulogu dva velikana ovoga kraja dr Dragišu Mišovića i Ratka Mitrovića koji su intenzivno radili u KUD »Abrašević« pišući tekstove i lično učestvujući u izvođenju programa.

U kulturno-umetničkom društvu »Abrašević« radili su đaci, radnici i studenti kako pre rata, tako i u oslobođenom Čačku. Najveću ulogu u kulturno-prosvetnoj delatnosti ovog društva imali su studenti, a među njima je Ratko Mitrović bio posebno aktivan. Ratko Mitrović je pisao skečeve, pripremao tekstove za horsko recitovanje i sam je učestvovao u izvođenju programa uoči samog rata. Otuda nije teško odgonetnuti činjenicu da se u oslobođenom gradu KUD »Abrašević« bilo u grupama ili u celini odmah našao zajedno sa partizanskim grupama po četama, na svim manifestacionim i kulturnim priredbama.

Gotovo u svakoj partizanskoj jedinici čim bi plameni rafali začutali, odjekivao je program politički, idejno i kulturno. Kad se ima u vidu da je Čačak sa okolinom imao u stroju oko 3.000 naoružanih i oko 2.000 aktivista u pozadini i da je neprekidno podizan moralni, politički i kulturni nivo boraca i građana, može se shvatiti koja je snaga bila stavljena u akciju.

Zato je svaka kulturna akcija smatrana i ostala kao vrlo efikasna borbena priprema za nove okršaje.

Krajem septembra 1941. godine u okolini Čačka izvršene su brojne akcije partizanskih jedinica i pripreme za oslobođenje Čačka. Zatim su jedinice Čačanskog odreda, izuzev Takovskog bataljona (koji je obezbeđivao Gornji Milanovac od napada neprijatelja) oslobodile Čačak u ranim časovima 1. oktobra 1941. godine.

Vrlo je značajna činjenica da su u oslobođenom Čačku i Gornjem Milanovcu pokrenuta dva lista koja su imala ogroman uticaj na partizanske jedinice i građanstvo čitavog kraja. U Čačku se štampa list »Novosti« kao organ Štaba narodno-oslobodilačkog partizanskog odreda »dr Dragiša Mišović«, a u Gornjem Milanovcu list »Reč naroda« kao list Narodnooslobodilačke vojske sreza takovskog. U listu »Novosti« se nalaze članci koji imaju mobilizatorski karakter, tako da je na naslovnoj strani u prvom broju istaknut naslov »Srpski narode!« u kojem se detaljno govori o karakteru oružane borbe i pozivu naroda na jedinstvo. »Novosti« su izašle u četiri broja, a teme su bile vrlo različite i sveobuhvatne.

Jedini broj koji je u Gornjem Milanovcu izašao pod nazivom »Reč naroda« kao udarnu temu imao je članak »Ko smo mi?«. U tom članku se gotovo iznosi programska orijentacija Narodnooslobodilačke vojske sreza takovskog i vrlo otvoreno iznose ciljevi i zadaci borbe.

Brojni bilteni i ostale publikacije koje su izlazile pri svakoj četi izvučene na šapilografu ili pisačkoj mašini imale su takođe veliki političko-moralni uticaj na borce.

U oslobođenom gradu i okolnim selima 1. oktobra 1941. nastalo je veliko slavlje. O tome danas živo govore mnogi preživeli borci kao i građani koji su tog dana osetili radost slobode. Bilo je mnogo hitnih poslova i zadataka koji su bili od životnog interesa za učvršćivanje nove vlasti u tako složenim uslovima, ali se nije nikada zaboravljalo na pripremanje i veliko organizovano izvođenje kulturnih manifestacija i priredaba. Pri Okružnom komitetu KPJ za Cačak, postojalo je posebno odeljenje, tzv. Agitprop [komisija, čiji je rukovodilac bila Lala Ivković, sa zadatkom da radi na pripremanju i organizovanju kulturnih manifestacija.

»Borba« je 28. oktobra 1941. donela prikaz jedne priredbe u bioskopu »Kren« u Čačku, održane 26. oktobra 1941. godine. U dopisu stoji:

»Na čitavoj oslobođenoj teritoriji Srbije ključa nov narodni život. Svet je žedan slobodnih manifestacija, mitinga, kulturnih priredaba, sijela, konferencija itd. Nijedna sala koju su prošli režimi gradili ne može da primi ni polovinu onih koji dođu da učestvuju i uživaju u priredbama. To je bio slučaj i sa festivalom narodnih igara i pesama koji je davan u nedelju 26. o. m. u Užicu i Čačku. U divnim pesmama i igrama svih naroda Jugoslavije, odlično pripremljenim i u jednom i drugom mestu, htelo je da uživa dva put više publike nego što su mogle da prime najveće dvorane ovih mesta. Slobodnoj narodnoj kulturi i radosti treba više prostora, i narod će ga sebi izgraditi.«

Kazivanja organizatora ove priredbe su vrlo uverljiva i znače lep prilog dokumentaciji o vremenu, duhu i poletu 1941. godine, kad je jedino ovim delom Evrope svitala zora slobode.

U Čačku je odmah po oslobođenju počela da radi i Biblioteka. Ovo je svakako i jedna od prvih partizanskih Biblioteka u oslobođenom gradu Užičke Republike. Knjiga je bila dostupna svim borcima i građanima Čačka. I ovaj podatak osvetljava atmosferu u kulturi i prosveti koja je vladala u tek oslobođenom gradu.

Pored omladine koja je bila organizator i predvodnik svih kulturnih akcija i priredaba u Čačku i okolini, valja istaći da su i progresivni učitelji pri seoskim školama znatno doprinosili u pripremanju takvih priredaba koje su privlačile sve uzraste i slojeve u gradu i selu. Partizanske jedinice su bile spremne da i u najmanjem predahu organizuju kulturnu manifestaciju.

U okolnim mestima Atenici, Trnavi, Zablacu, Slatini, Preljini, Gornjoj i Gorievnici, Mojsinju, Trbušanima, Mrčajevcima, Bresnici i drugim organizovane su brojne priredbe. U početku bi održao govor istaknuti partizan ili rukovodilac, a posle toga sledili bi pesma, igra, skeč ili neki pozorišni komad i igranka. U Slatini je 13. novembra prikazan pozorišni komad »jazavac pred sudom«. Slični zborovi i priredbe održani su i u selima Jezdini, Sviznici i Budvariću.

U Dnevniku Nade Simović iz Mojsinja upravo su navedena sela Mojsinje, Stančići, Donja Gorevnica, Trepča i Mrčajevci gde su priređivane ovakve manifestacije.

Odbor žena pa pomoć frontu priređivao je takođe priredbe i kulturne manifestacije. Zene su, pored horskih recitacija i drugih tačaka, prikazale čak i dramu »Mati« od Karela Capeka.

Proslava godišnjice Velike oktobarske revolucije u oslobođenom Čačku organizovana je 7. novembra 1941. godine u vrlo složenim novonastalim odnosima koji su izbili zbog sukoba sa četnicima Draže Mihailovića.

U »Borbi« od 13. novembra 1941. godine nalazi se i članak »Cačak je proslavio oktobar u znaku pobeđe«, u kojem stoji i ovo:

»Prvi put u svojoj istoriji oslobođeni Cačak spremao se da proslavi 7. novembar, veliki praznik čitavog radnog čovečanstva, ali je Draža Mihailović naterao svoje čete da plotunima objave početak neprijateljstva.

Mesto govora, pesama i kulturnog programa punih 11 časova razlegali su se gradom plotuni pušaka, prasak bombi, klokotanje mitraljeza...

7. novembra u 18 časova, i pored stalnih borbi koje se vode u okolini, uprkos dvočasovnom kruženju aviona koji je mitraljirao, održana je proslava Oktobarske revolucije. Dvorana je bila mala da primi reku naroda koji se slio na proslavu.

Proslava je počela pevanjem Intemacionale, a onda je drug Radovan Jovanić otvorio svečanost i govorio o ovom velikom prazniku.

U ime Partije govorio je drug Radosav Minić »O značaju Oktobarske revolucije«, zatim je drug komandant odreda Mole Radosavljević govorio »O Crvenoj armiji i partizanima«. Proslava je nastavljena govorom druga omladinca Vučka Miloševića i drugarice partizanke Radmile — Lale Ivković, čiji su govori primljeni sa velikim oduševljenjem.

Zatim se prešlo na zabavni deo programa. Naročito oduševljenje je izazvao hor partizana i partizanki Ljubičke čete, koji je pevao slovenske pesme.

Još dok su borbe trajale u obližnjim mestima oko Čačka protiv četničkih snaga, u Čačku je 18. novembra 1941. godine u sali Sokolskog doma održan veliki narodni zbor na kojem su predstavnici stranaka — Narodne, Radikalne, Demokratske i Zemljoradničke zajedno sa Komunističkom partijom uputile apel narodu okruga čačanskog i štabovima narodnooslobodilačkih partizanskih odreda i četnicima.

O ovom događaju, kao i pomenutom zboru, »Borba« je pisala:

»Narodni zbor u Čačku za jedinstvenu borbu.

Od svoga oslobođenja naš grad nije imao veće i lepše manifestacije nego što je bio današnji veličanstveni narodni zbor. Nije bilo Čačanina koji se nije priključio ogromnoj povorci — toj velikoj živoj snazi — koja je u postignutom jedinstvu svih narodnih partija, manifestovanom na ovom zboru, videla najveću zalogu odlučne borbe protiv okupatora i zalogu sigurne pobeđe.

Majke i žene svojim pozdravom akciji narodnog jedinstva još jedanput su manifestovale želje da se spreči bratoubilački rat i oštrica narodne borbe uperi protiv fašističkog okupatora.

Poznata je širom naše zemlje parola koju su tom prilikom nosile žene sa partizanima: »Mi majke i sestre tražimo obustavu bratoubilačke borbe«.

Zbor je završen govorom druga Radosava Minića koji je u ime Komunističke partije pozdravio ovaj skup narodnog jedinstva.

U jeku borbi za stabilizovanje života građana ističemo i raspisivanje narodnog zajma u Čačku od 10. novembra 1941. godine kada je Gradski (narodnooslobodilački odbor uputio poziv građanima za dobrovoljni upis zajma. Ova akcija imala je dubok humani, socijalni i kulturni značaj. U apelu građanima, pored ostalog, stajalo: »Narodno-oslobodilački odbor grada Čačka apeluje na savest i patriotsko osećanje imućnih građana da odmah upišu zajam, pa tako i oni doprinesu oslobođenju od gnusnog okupatora s kojim se već mesecima bore i žrtvuju svoje živote najbolji sinovi srpskoga naroda ...«

Pozivu se odazvao veliki broj građana i za nekoliko dana upisan je oko 400.000 dinara.

Gotovo je malo primera da se u takvim uslovima toliko svestrano mislilo i rešavalo o svim društveno-socijalnim i kulturnim pitanjima.

Izuzetno značajan je dokument kojim je Komanda mesta u Čačku, 18. novembra 1941. godine, postavila partizana Dušana Srđića, iz Rožaca da brine o kulturnim

i istorijskim spomenicima u Ovčarsko-kablarskoj klisuri. U njemu, sem ostalog, stoji i ovo:

»Da se ne bi raznosila i upropašćivala imovina manastira ...

Postavlja se

Za komesara celokupnih manastirskih imanja manastira Blagoveštenja, Nikolja i Jovanja drug — partizan Srđić Dušan, šofer iz sela Rožaca. Predajom ovoga postavljenja imenovani se partizan uvodi u svoju dužnost, s tim da ovo postavljenje ima pokazati starešinama napred označenih manastira i da isti uzmu na znanje ovo postavljanje uz stavljanje svojih potpisa na ovom aktu.

»

Drug komesar mora strogo voditi računa o celokupnom manistirskom imanju poverenih mu manastira, a naročito njihovim izdacima i prihodima i o istom voditi zato ustrojene knjige.

Za sve nepravilnosti o vršenju svoje dužnosti imenovani je lično odgovoran Komandi mesta u Čačku.

Upućuju se sve vlasti da imenovanom drugu — partizanu ne čine nikakve smetnje u vršenju njegove dužnosti, već u slučaju potrebe da mu se nađu u pomoći«.

Kada se danas posmatra ono vreme, tok i pravac događaja, pada u oči osnovna karakteristika narodnooslobodilačkog pokreta i revolucije: širina, humanost i jedinstvo. Čačak i okolina su zapisali najslavnije stranice svoje istorije u ovom burnom periodu, čačak, Gornji Milanovac i Dragačevo bili su u ovom delu Užičke Republike svetao primer gde se od početka borbe jurišalo i pevalo. Otuda su oni stihovi »Naša borba zahtijeva, kad se gine da se pjeva« imali u ovoj sredini pravo, potpuno značenje. Jedna od koračnica bila je: »Mišovića Dragiše mi smo potomci, za slobodu naroda bijemo boj. Sa puškom u ruci kroz šumu idemo, ona nam je mati, ona nam je dom...« Može se naslutiti koje je dejstvo imala ova koračnica kao i mnoge druge partizanske pesme za čitav ovaj kraj.

Brojne priredbe u (okolini Čačka, u Gornjem Milanovcu i Dragačevu bile su podsticaj da se istraje, da se pokaže duh borbe, da se mora ginuti, ali i pevati.

Ginuti i pevati su krilatice koje su bile i ostale fenomen naše revolucije, a mladost joj je bila osnovna snaga. Verovatno se samo tako mogu shvatiti dve naoko suprotnosti »kad se gine — da se peva«, ali se to tek može razumeti ako se tome doda mladost, revolucija i cilj borbe koje ih čine pravim dijalektičkim jedinstvom.

MILOJKO P. ĐOKOVIĆ

UŽIČKA REPUBLIKA U LITERaturi

O Užičkoj Republici i njenom mestu u našoj istoriji dosad su pretežno pisali i govorili politički radnici i vojni stručnjaci. Gotovo do pojedinosti proučeni su, obrađeni i ocenjeni nastajanje, razvoj i značaj prve veće slobodne teritorije u zapadnoj Srbiji, počev od osnivanja prvih partizanskih četa do konačnog povlačenja partizanskih snaga prema Sandžaku, krajem novembra 1941.

Sem opštih publikacija o Užičkoj Republici kao vojno-teritorijalnoj celini (o ovoj temi ima i opsežno saopštenje) posebnim delima obrađeni su: fabrika oružja,¹ železnice i železničari², proslava oktobarske revolucije³, partizanska štampa⁴ i prva značajnija borba užičkih partizana.⁵

Ovom pregledu izdanja posvećenih Užičkoj Republici dodajemo i još nekoliko knjiga koje obrađuju druga (od Užica manja) mesta i sela ondašnjeg područja: hroniku Bajine Bašte Stevana Ignjića, Stojadina Obradovića i dipi. ek. Radivoja Savića⁶, dve hronike o Ivanjici, od kojih prva pod naslovom »Moravički kraj« (autori: Đura Mitrašinović, Strahinja Civrić, Milojko P. Đoković, Emilija Mila Radivojević, Rade Rajković, Ljubomir M. Marković i dr Slobodan Spasović⁷, a druga »Ivanjica« (iz pera dr Stevana Ignjića, Jovana Radovanovića, Vlastimira Lukovića, Ljubomira Markovića i Milana Bujoševića).⁸

Od seoskih hronika narodnooslobodilačkog rata, koje su najvećim delom posvećene upravo ustaničkoj 1941. godini, dosad su objavljene tri: »Brezova« Marije Lukić⁹, »Selo na raskršću« — Brekovo Milojka Đokovića i Milana Đokovića¹⁰, kao i »Jezdina« Nedeljka Ješića¹¹. U toku je pisanje još nekoliko novih hronika: Požege, Arilja, Bajine Bašte, zlatiborskog kraja i nekih drugih mesta, što znači da se možemo nadati novom i potpunijem prikazu prošlosti i ostalog područja Užičke Republike.¹²

Zahvaljujući dosad objavljenim delima koja pominju Užičku Republiku, a čiji spisak nije potpun, sačuvan je od zaborava i daljeg propadanja samo deo bogatog arhivskog materijala kojim se raspolagalo na ovom području ustaničkog leta i jeseni 1941.

Autori knjiga u najvećem broju su neposredni učesnici događaja, tako da njihova dela, sem dokumentarne vrednosti, imaju i draž autentičnosti. Utoliko je značajnije i opravdanije što je Užička Republika dobro proučena i obrađena u vojno-političkom pogledu.

1. DOPRINOS UZICKE IREPUBLIKE NAŠOJ KULTURI I UMETNOSTI

Kao svaka narodna revolucija i naša od 1941. godine otvara »široko polje tema i inspiracija«,¹³ jer postavlja temelje ne samo nacionalnoj i socijalnoj pravdi već i novoj kulturi. Prirodno je interesovanje da se prouči, prikaže i oceni doprinos Užičke Republike našoj kulturi i umetnosti, a literatura je pisani oblik izražavanja jednog i drugog.

Odmah da kažemo da taj posao nije bio lak, ne samo zbog toga što u ratu, po prirodi stvari, vojska ima prvu i poslednju reč, već i zbog toga što su i umetnici bili prvo borci za slobodu, a potom i stvaraoci.

Uprkos mnogim nedaćama, mi danas možemo dokumentovano da zaključimo: revolucija kao tema veoma je prisutna u našoj književnosti i gotovo u svim njenim rodovima.

Da bi se ostvario uvid u obim i tematiku izdanja (a u njima posebno onih koja su poslužila kao inspiracija za stvaralaštvo) učinjena su dva poteza, oba sa dosta zakašnjenja, ali svakako dragocena i pionirska u ovoj oblasti.

Prvi potez predstavlja objavljivanje »Bibliografije izdanja u narodnooslobodilačkom ratu 1941—1945« — višegodišnje delo 18 saradnika Vojnoistorijskog instituta u Beogradu.¹⁴ Iz Bibliografije doznajemo da je tokom rata objavljeno oko 10.000 naslova, od kojih se na ustaničku 1941. godinu odnose svega 83 izdanja. Na području i u vremenu Užičke Republike 1941. godine objavljeno je 17 raznih izdanja, u koja spadaju: bilteni, partizanska štampa, knjige, brošure, saopštenja i obaveštenja.

Drugi značajan potez predstavlja savetovanje na temu: »Narodnooslobodilačka borba i revolucija u literarnom stvaralaštvu«, koje je održano 1971. godine. O ovom savetovanju objavljena je posebna knjiga sa svim materijalima¹⁵, tako da su javnosti dostupni i uvodni referati (4) i saopštenja (10), kao i zanimljiva diskusija.

Na ovom savetovanju nije bilo posebnog govora o literarnom stvaralaštvu u vreme Užičke Republike, iako je održano u Titovom Užicu, sedištu i centru Užičke Republike. Častan izuzetak predstavlja prilog Stojadina Kostića: »Kadinjača Slavka Vukosavljevića — poetska vizija borbe i revolucije.«¹⁶

I ukoliko je priprema prvog saopštenja na ovu temu opravdanija i značajnija, utoliko je i odgovornija.

Rukovođeni ovom idejom, pošli smo u istraživanje za pisanim dokazima o tome: kojih su dana, gde i u kojoj jedinici počeli prvi potezi u kulturi, prva knjiga na kolektivnom ili pojedinačnom čitanju, prvo muziciranje, prva gluma, prvo pisanje, zapisivanje, skiciranje ...

Sa stranica naše borbene prošlosti, dramatične i veoma poučne, dobro je znano da su svi veliki događaji redovno praćeni pesmama, koje su pevali najpre sami učesnici, a potom njihovi sledbenici, tj. oni koji su ih podržavali i produžavali.

U svakoj šumi, kojoj su pristizali prvi ustanici, ubrzo se začula pesma: drugarska, vojnička, partizanska ...

Ratni hroničari beleže da se s prvim grupicama partizana javljaju i drugi oblici kulture, u koje ubrajamo čitanje knjiga, učenje pesama, pisanje prvih članaka za zidne novine, otvaranje prvih stranica u ratnim dnevnicima. Sve je to zaista moralo da prethodi literarnom činu, jer pisac kaže:

»Književnost tako biva pisanje, jer sa novim svetom koji, borbom i revolucijom, treba da dođe, da se stvori, treba da dođe i da se piše nova, drukčija književnost ... «¹⁷

Bez obzira da li je »pisanje vrsta oduška«¹⁸ ili je, u stvari, vapaj¹⁹, od značaja je to što se javlja »svest o pisanju«.²⁰ A »piše se onako kao što se živi: dramatično, napeto, afektivno ... «²¹

Tako su prvi borci postali i prvi kulturni poslenici, pregaoci, organizatori kulturnog života u vreme kada ni sam život nije bio siguran...

Pesma se, dakle, javlja ne samo kao saputnik revolucije, već gotovo kao njena prethodnica. Jer, svaka borbena pesma, pored političke poruke, sadrži i izvesnu literarnu vrednost. Svojim stihovima takva pesma probudi i uzbudi, pozove i dozove, kaže i ukaže: kojim putem, da bi se bilo na pravom putu.

Koliko je poznato u ovom trenutku, prvi dokaz brige partizana za kulturu i Mmetnost nalazimo u dnevniku Milutina Lula Stojića, prvog komandira Tmavske čete Čačanskog partizanskog odreda »dr Dragiša Mišović« (kasnije je bio politički komesar Trnavskog bataljona), koji nas obaveštava da su već 13. jula 1941, borci Trnavske partizanske čete, u dnevnom rasporedu rada, imali planirano vreme za

pevanje Internacionale, poseban čas čitanja, pola časa učenja pesama i pola časa predviđeno za predavanje.²²

U »Dnevniku 1941« Dragojla Dudića, pod 3. avgustom 1941, nalazimo i ove redove:

»Ustanovljen je prosvetno-propagandni odbor u koji su ušli: drugarica Soja (Stanišić), drug (Radivoje) Jovanović i bivši komandir čete. Oni imaju da organizuju sve što spada u oblast prosvetno-propagandne akcije.«²³

Samo dva dana kasnije (5. avgusta) Kolubarci su pokazali novu brigu o svom odboru, o čemu nas Dragojlo Dudić upoznaje:

»Po pitanju sprovođenja prosvetno-kultume akcije odlučeno da se odbor proširi sa još dva druga: Savo Kerković i Andrà Savčić. Da se pošalje drug za šapirograf i radioaparar. Da se održe pred četom govori vaspitnog karaktera.«²⁴

Istog dana, 5. avgusta 1941, ali na drugom kraju zapadne Srbije, na planini Mali Ostreš u Grivskoj, ariljski partizani, okupljeni oko svog političkog komesara Stevana Čolovića, čitali su knjigu »Kako se kalio čelik« od Nikolaja Ostrovsog.²⁵

Pod 6. avgustom 1941. opet čitamo kod Dudića:

»Očekujući ručak čitali »Kako se kalio čelik« i »Istoriju partije« ... Ceo dan se prorađivala »Istorija partije ... «²⁶

Sredinom avgusta, dvadesetak partizana Valjevskog NOP odreda, uz pomoć Soje Stanišić i druga Kitanovića, uvežbavalo je horske pesme. Njihova pesma odjevala je š u m o m...²⁷

Krajem avgusta, tačnije 28, na oslobođenoj teritoriji, pojavio se i prvi partizanski list, istina izvlačen na oskudnoj tehnici (šapirografu), »Posavski partizan« — organ I bataljona Posavskog NOP odreda, čiji su saradnici i urednici bili književnici Jovan Popović i Čedomir Minderović.²⁸

Dodajmo da su Valjevski i Podrinski NOP odredi takođe izdavali svoj list »Partizan«, koji je umnožavan na pisačoj mašini.²⁹

Pokret dragačevskih partizana nije se ni mogao zamisliti bez pesme u stroju. Ratni hroničar, 8. septembra 1941, beleži i ove redove:

»... partizani su oštro iskoračili i zapevali našu poznatu pesmu »Dolinama i gorama ... «³⁰

Trebalo bi nam znatno više vremena i prostora da nabrajamo sve partizanske odrede na ovom području i da beležimo datume kada se nešto odigravalo u kulturi.

Svakako je izuzetno značajno da zabeležimo datum 24. septembar 1941, kada je Užice oslobođeno i započeo nov život. Već sutradan u gradu se sve orilo od pravog narodnog veselja. Sve što je moglo zapevati i zaigrati slilo se na gradske ulice, da i ličnim učesćem uveliča slavlje: prvi dan u slobodi.

Užice je postalo sedište vrhovne partizanske komande i svih drugih vojno-političkih i partijskih institucija, pa će se događaji u kulturi redati jedan za drugim, iz dana u dan:

prva emisija partizanske radio-stanice emitovana je u Krupnju (spiker Isidor Brđarić)³¹ već krajem septembra;

prva kulturno-umetnička grupa osnovana je u Užicu prvih dana oktobra.³²

Hronologija kulturnih zbivanja se nastavlja:

1. oktobra u Užicu se pojavio prvi broj »Vesti«, organ Štaba Užičkog NOP odreda³³;

1. oktobra u Gornjem Milanovcu pojavio se prvi broj »Reči naroda« — lista Narodnooslobodilačke vojske sreza takovskog³⁴;

8. oktobra objavljena prva pesma prevedena sa makedonskog jezika na srpsko-hrvatski jezik³⁵;

12. oktobra Umetničko partizansko pozorište priredilo je prvo kulturno-zabavno veče (učestvovali: hor, drama, recitatori, karikaturisti³⁶);

13. oktobra prvi put objavljena popularna narodna pesma »Podigla se užička nahija«³⁷;

14. oktobra prvi put objavljena partizanska pesma »Partizan sam tim se di-
čim«³⁸;
15. oktobra pojavio se u Čačku prvi broj »Novosti« organ Štaba NOP odreda
»dr Dragiša Mišović«³⁹;
18. oktobra u čačanskim »Novostima« prvi put objavljena pesma »Širom sve-
ta omladina nova«⁴⁰;
19. oktobra u slobodnom Užicu pojavio se prvi broj »Borbe«, organa KPJ, na
čijim su Stranicama objavljivani i prilozi iz kulture, narodne i druge posme⁴¹;
23. oktobra objavljena prva pesma seljaka-partizana Dragoslava M. Tomića⁴²;
26. oktobra u Užicu i Čačku priređen prvi partizanski festival narodnih igara
i pesama, na čijem su programu bile pesme i igre iz svih krajeva naše zemlje⁴³;
13. novembra u Užicu proradio nov predajnik partizanske radio-stanice⁴⁴;
13. novembra u bolnici (zgrada Crvenog krsta u Užicu) ranjeni borci priredili
prve usmene novine sa odabranim programom: horske pesme, recitacije, kozerija,
reportaža, horska recitacija Šantićeve pesme »O klasje moje« i na kraju popularni
»Vrabac«⁴⁵;

Ovom dragocenom spisku dodajemo još nekoliko značajnih kulturnih događaja:

- inicijativu prosvetnih radnika da se, za potrebe učenika osnovnih škola,
pripremi i štampa nov buk var⁴⁶;
- pripremu prve partizanske kompozicije (autor: Fridrih Emanuel, član Ma-
riborske opere, koji je, kao izbeglica živio u Užicu i svirao u partizanskom or-
kestru). Bio je to partizanski marš⁴⁷), koji je na prvom izvođenju, na festivalu (26.
oktobra), tri puta ponavljan.
- prve knjige štampane u slobodnim štamparijama objavljene su u Užicu, no-
vembra 1941, i to: »Antifašističke pesme« — posebno izdanje »Borbe« (sadrže 33
pesme, od kojih 7 ruskih),⁴⁸ »Omladinski antifašistički miting u Moskvi« (izdanje
»Vesti«),⁴⁹ kao i druge koje su bile političkog karaktera;
- prvi put je napisano i dramatisovano domaće delo »Buna u Srbiji«, koje je
privuklo veliku pažnju publike;⁵⁰
- prvi put izvedeno je na pozornici delo stranog autora (dramatisovan je
roman »Kako se kalio čelik« od Nikolaja Ostrovskog);⁵¹
- počelo je sistematsko skupljanje narodnih pesama, što je omogućilo pojavu
prve zbirke (zaslugom profesora dr Dušana Nedeljkovića);⁵²
- u Užicu je osnovan i prvi partizanski džez orkestar.⁵³

Naglasimo još jednom da su u Užicu izlazila četiri partizanska lista: »Bilten
Vrhovnog štaba narodnooslobodilačkih i partizanskih odreda Jugoslavije« (bro-
jevi: 7/8, 9, 10/11),⁵⁴ »Vesti Štaba Uzičkog narodnooslobodilačkog partizanskog
odreda« (od 1. do 17. oktobra izašlo 15 redovnih brojeva, a 18. oktobra izašlo »novo
vanredno izdanje« takođe broja 15),⁵⁵ »Borba«, organ Komunističke partije Jugosla-
vije (od 19. oktobra do 27. novembra izašlo 19 brojeva)^{56*} i »Omladinska borba«, organ
Saveza komunističke omladine Jugoslavije (brojevi 1 i 2 od 17. i 24. novembra
1941).⁵⁷ Na stranicama »Borbe« i »Omladinske borbe« kao mesto izlaženja označen
je Beograd.

Ostaćemo zadivljeni podsećanjem da je Užice bilo sedište i prve sprske parti-
zanske vlade, u kojoj su radili i prva dva poverenika za prosvetu i kulturu: Jovan
Popović i Mitra Mitrović;⁵⁸ postojao je ovde i prvi partizanski atelje, sa slikarima
Pivom Karamtijevićem, Dragoljubom Vuksanovićem, Borom Baruhom, Juricom Ri-
barom, Čedom Jeftovićem, Đorđem Marinkovićem i drugima.⁵⁹

Ovako bogato seme kulture moralo je doneti bogat rod, ako ne već odmah
(1941), ono onda kad se moglo: od 1945. pa do naših dana.

2. LITERARNA DELA O UZICKOJ REPUBLICI

Uvidom u objavljena i pripremljena (a još neobjavljena) dela, možemo kon-
statovati da je Uzička Republika kao pojam, kao deo naše istorije (njeni borci i ru-
kovodioci, njeni događaji i motivi) obrađena u znatnom broju literarnih dela i to

u gotovo svim rodovima: u ratnim dnevnicima, poemama, pesmama, dramama, romanima, pripovetkama, lirskim zapisima, radio-igramama, epskim pesmama, narodnim pesmama, u memoarima, monografijama, hronikama, feljtonima, anegdota ...
!

RATNI DNEVNICI

U ovom trenutku zna se za postojanje 25 ratnih dnevnika. Možemo ih podeliti u dve grupe:

1) Dnevnik koji su vođeni tokom i na području Uzičke Republike ili od rukovodećih ljudi iz tog perioda;

2) Dnevnik koji su vođeni kasnije, ali se u njima pominje Uzička Republika kao izuzetno vreme.

U prvoj grupi su, uglavnom, dobro poznati dnevnik: Vladimira Dedijera, Rodoljuba Colakovića, Dragojla Dudića, Čedomira Minderovića, Miodraga Milovanovića Luna, Ljubodraga Đurića, Mitre Mitrović i (u rukopisu) dnevnik Marijana Stilinovića.

Druga grupa sadrži manje poznate ali dragocene dnevnik, čiji su autori: Dragiša Majstorović, Milosav Misa Lukić, Nadežda Simović, Milka Petrović, Đorđe Milovanović, Sredoje Kovačević, Kostadin Lukić, Desimir Kaplarević, Milorad Kuvkalović, Sekula Kujundžić, Milisav Spasojević, Milutin Stojić, Branislav Joksović, Ljubo Mijatović, Đoko Dimić, dok se za dva dnevnika još nije ustanovilo ko su njihovi autori.

Svoj »Dnevnik«, Vladimir Dedijer⁶⁰ vodio je od 6. aprila 1941. U slobodno Uziče stigao je krajem oktobra ili početkom novembra, kada je dobio »zadatak da bude jedan od urednika »Borbe«, organa KPJ. U »Dnevniku« su od 45. do 61. stranice opisani mnogi događaji iz jperioda Uzičke Republike, ali se autor i kasnije, tokom rata, seća tih slavni dana... Književna kritika ističe i literarnu vrednost Dedijerovog »Dnevnika«, naglašavajući da se »odlikuje istančanim stilskim kvalitetima«.⁶¹

»Zapise iz oslobodilačkog rata«⁶² Rodoljub Čolaković počeo je da beleži na sam dan ustanka u Srbiji (7. jula 1941). Autor je u to vreme bio, kao član Glavnog štaba partizanskih odreda Srbije, jedno vreme u Sumadiji i Pomoravlju. Na period Uzičke Republike odnosi se 12 glava »Zapisa«, tj. od strane 193. do 411. »Zapisi« obiluju podacima o ljudima i događajima, a naročito su lepi opisi pojedinih krajeva i ljudi s kojima se autor sretao i viđao. Književni kritičari s razlogom ističu da su »Zapisi« Rodoljuba Colakovića uspeli da »dosad na najživlji način, u obliku hronike i memoara, neposrednim i svežim jezikom, sa puno psiholoških finih zapažanja, dadu potresnu i veličanstvenu sliku narodne revolucije...«⁶³

Dragojlo Dudić, zemljoradnik i stari ratnik, vojnik sa Solunskog fronta, dugogodišnji borac radničkog pokreta, počeo je svoj »Dnevnik 1941« 1. avgusta u Bukovcu⁶⁴ kada se nalazio na dužnosti prvog komesara Kolubarske čete, a kasnije je bio zamenik komandanta Valjevskog NOP odreda, zatim komandant ovog odreda, dok nije postavljen za predsednika Glavnog NO odbora Srbije u slobodnom Uziču. Iako se »Dnevnik« najvećim delom odnosi na Dudićeve Kolubarce i Valjevce, prilikom dolaska u slobodno Uziče, Dudić je opisao svečan izgled grada i radost ljudi na njegovim ulicama. Šteta je što su ga svakodnevni obimni poslovi toliko obuzimali da »Dnevnik« nije nastavio da piše u izuzetno vreme, tj. o radu organa narodne vlasti, što bi svakako bilo od posebne vrednosti. Dudićev dnevnik, pisan svežim stilom, smatra se značajnim dokumentom o ustanku u Srbiji.

Čedomir Minderović je svoj dnevnik »Za Titom«⁶⁵ počeo da vodi 5. septembra 1941, kao borac Prvog voda Posavskog NOP odreda, u selu Joševi. Uziče prvi put pominje u dnevniku 10. oktobra, kada beleži slušanje emisije na radiju, iz koje doznaje ovu veliku novost, a 13. oktobra, s osećanjem ponosa, beleži: »U mojoj pušci su novi meci — proizvod fabrike koja radi od osvajanja Uziča«.⁶⁶ I kasnije Minderović pominje Uziče, u kojem je gledao povorku zarobljenih nemačkih vojnika, zatim odstupanje prema Zlatiboru i najzad Uvac i Radoinju.⁶⁷ Iako kratko pominje Uzičku Republiku, krepkim izrazom i autentičnim viđenjem mnogih događaja, Minderović je dao zapažen prilog boljem upoznavanju tih dana, teških i preteških za partizanske snage i narod.

Miodrag Milutinović Lune, do rata učenik gimnazije u Užicu, u ratu zamenik komandanta Druge proleterske brigade, vodio je dnevnik 'kasnije, u vremenu od 25. jula 1942. pa gotovo do poslednjeg daha, do tragične pogibije 27. aprila 1944. Dnevnik je ostao nedovršen, pa je i objavljen pod tim naslovom.⁶⁸ U dnevniku, Lune se često i izuzetno rado seća svoje mladosti, dana provedenih u rodnom Dobrodolu (danas Lunovo Selo) i posebno u Užicu, u dane Užičke Republike. Jevrem Popović, autor predgovora, pored ostalog, kaže o dnevniku i ovo: »A pojedine stranice dnevnika blesnu i kao književna i poetska poruka...«⁶⁹

Ljubodrag Durić, u ratu jedan od komandanata slavne Druge proleterske brigade, počeo je da vodi »Ratni dnevnik«⁷⁰ 24. avgusta 1942. I u ovom dnevniku ima dosta podataka o vremenu Užičke Republike. Zbog svoje dokumentarnosti i autentičnosti, ovaj dnevnik zaslužuje odgovarajuće mesto i u našoj istoriografiji i u literaturi o NOB.

Mitra Mitrović, politički radnik i književnik, ustaničke 1941. bila je poverenik (partizanski ministar) prosvete u prvoj (partizanskoj) vladi Srbije, a posle rata ministar prosvete Srbije, objavila je svoje »Ratno putovanje«,⁷¹ koje je kombinacija dnevnika i memoara. Živim i krepkim stilom, autor dočarava burne dane, kako one iz LUžica (1941), tako i one kasnije, iz Drvara i drugih ratnih poprišta. Knjiga pruža obilje podataka za portrete pojedinih ličnosti iz rata, a njena posebna vrednost svakako je u neposrednosti i toplini kojom je sazdana. Otuda o knjizi i reči pune hvale: »Ona je prva intimnost Revolucije, razbijena ljuska za pogled unutra, zato je valjda i najlepša ispovest i nje i pred njom... Taj spoj: ispovest nje i pred njom, otkrila nam je ova knjiga jednom novom merom, jednim novim kvalitetom...«⁷²

Marijan Stilinović, ustaničke 1941. urednik »Borbe«, počeo je da vodi dnevnik 5. januara 1942, pa se u više navrata seća vremena provedenog na slobodnoj teritoriji i u slobodnom Užicu.⁷³ Pod 9. martom 1942. autor žali što mu ratne (ne)prilike ne omogućuju da već jednom sredi i zapiše »sve uspomene i sjećanja od Mitrovice do Užica, ali nikako ne dospijem...«⁷⁴

Među dnevnicima naše prve grupe zapažamo da su objavljeni u vremenu od 1945. (Vladimir Dedijer) do 1968. (Miodrag Milovanović Lune). Zanimljivo je i saznanje da su ove dnevnike objavili beogradski izdavači (od kojih tri »Prosveta«, dva Vojnoizdavački zavod, jedan »Narodna knjiga« i jedan Državni izdavački zavod, Jugoslavije). Dnevnik Marijana Stilovića još čeka na objavljivanje.

Dnevnici naše druge grupe, zapažamo, kasnije su objavljivani (u vremenu od 1964. do 1975), najčešće u odlomcima, kao, na primer, u publikaciji »Druga proleterska«⁷⁵ zatim u zbornicima,⁷¹ dok o nekima (dnevnik Milke Petrović) znamo samo po najavi na stranicama jednog školskog lista.⁷⁷ Gotovo izuzetak predstavlja dnevnik Milisava Mise Lukića, koji je objavljen u posebnoj knjizi.⁷⁸

POEME

Na listi poema o Užičkoj Republici nalaze se samo dva dela: »Kadinjača« Slavka Vukosavljevića i dramatisovana poema »U srcu groma« Radomira Andrića. Autori poema su pesnici, od kojih je prvi rođen 1927. u Užicu, a drugi 1944. u selu Ljubanjatna, nedaleko od Užica.

Motiv Kadinjače, prve misli o njoj kao pojmu, pesnik Slavko Vukosavljević nosio je (t)š od 1941, dok je tekst poeme napisao 1949.⁷⁸ Prvi put poema je objavljena? „ ^eošradu 1950,⁸⁰ do sada je imala nekoliko izdanja: 1961, 1970 i 1975, u izdanju uzickih »Vesti«.⁸¹ »Kadinjača« je prevedena na ruski i francuski,⁸² zatim albanski⁸³ i na esperanto.⁸⁴ Odbor koji brine o uređenju kompleksa Kadinjače pred video je nje-no objavljivanje i na jezicima naroda i narodnosti Jugoslavije.⁸⁵

O poemu »Kadinjača« napisano je više prikaza i drugih zapisa, koji autoru odaju priznanje za izuzetnu vrednost dela, smatrajući je ne samo poetskom vizijom borbe i revolucije,⁶ već i jednim od najpotresnijih i najuzvišenijih svedočanstava narodnooslot>odilačkog ustanka u Srbiji 1941.⁸⁷ Autoru je za ovo delo dodeljena Sedmojulska nagrada Srbije (1975).

Autor kaže da je poemu napisao za deset dana i da je ovim delom samo »prepisivao svoj osmogodišnji doživljaj.«⁸⁸

Dodajmo da je »Kadinjaču« dramatisovao Rade Pavelkić, dramski pisac iz Beograda.⁸⁹

Dramsku poemu ili, kako je naziva, kanta tu, Radomir Andrić napisao je povodom obeležavanja 35-godišnjice ustanka. Poema »U srcu groma« izvedena je 22. novembra 1976. u Narodnom pozorištu u Titovom Užicu i predstavlja poetsko-dramski prvenac ovog autora.⁹⁰

PESME

Izgleda da su pesme najpogodniji i najprivlačniji oblik literarnog izražavanja o Uzičkoj Republici, njenim borbama i događajima. Iz pera 13 pesnika dobili smo 45 pesama, koje su skrenule i našu pažnju, mada je broj napisanih i objavljenih pesama daleko veći (ovde se, pre svega, misli na mnogobrojne pesme učenika, objavljivane na stranicama školskih listova, koje ovde nisu ubrojene).

Najplodniji pesnik svakako je Slavko Vukosavljević ne samo zbog najvećeg broja pesama (11), već pre svega zbog njihovog dometa, među kojima posebno ističemo pesmu »Titovo Užice«.⁹¹ Posle Vukosavljevića, najviše pesama ispevao je i objavio Slavko Luković iz Brekova (8), zatim Dragoslav Grbić (7), Dragan Dragolović (6), Miljko Stanić (4), Ljubiša Nedić (2), a po jednu: Radomir Andrić, Ranko Simović, Miloš Mičić, Paun Petronijević, Miladin Bošković, Miloš Jovašević i Đuro Aleksić.

U ovu kategoriju svakako vredi ubrojiti i dve posebne zbirke pesama posvećene ovim događajima: zbirku: »Slovenski triumf« Miljka Stanića (Užice, 1946) i »Puščane rime« Milijana Despotovića Dike (Cačak, 1976). Prva zbirka je posvećena pobedi i revoluciji, a druga prvom narodnom heroju Petru Lekoviću.

ROMANI I DRAME

Na listi romanopisaca o Uzičkoj Republici imamo tri imena: Miljko Stanić, Nikola Cvetić i Miloš Mičić. Naslov Stanićevog romana glasi »Ljubav za čoveka« i dosad je objavljen samo jedan odlomak,⁹² dok roman u celini nije štampan. Nikola Cvetić je objavio roman »Do poslednjeg« i on se odnosi na grupu proletera koji su pohitali svom zavičaju ratne 1944. uvek sa mislima na ustaničku 1941. godinu.⁹³ I najzad, najmlađi autor napisao je roman za decu »Pindo«, čija je radnja vezana za vreme Uzičke Republike. Roman je privukao pažnju najmlađih čitalaca.⁹⁴

Beležimo dva dramska teksta, koja smo, doduše, ranije već spomenuli. To je dramatisovana »Kadinjača« Slavka Vukosavljevića i poetska drama »U srcu groma« Radomira Andrića. Dok je Vukosavljevićeva drama posvećena poslednjem danu Uzičke Republike i neravnoj borbi na Kadinjači, Radomir Andrić je svoje delo posvetio uzičkim puškarima, koji su danonoćnim radom, 1941. godine, snabdevali borce na frontu oružjem i municijom.

Oskudnost u dramskim delima očigledna je već na prvi pogled. Razjašnjenje nekih teškoća o dramskoj razradi dela iz revolucije svakako ćemo doznati iz eseja Milenka Misailovića, književnika i reditelja Narodnog pozorišta u Beogradu, pod naslovom »Drama u revoluciji«.⁹⁵ Autor ovu temu obrađuje počevši od Pariške komune (1871), preko Oktobarske revolucije (1917) do naših ustaničkih dana, do Uzičke Republike (1941). Rad još nije dovršen.

PRIPOVETKE

Na listi pripovedaka o periodu i junacima iz vremena Uzičke Republike imamo tri autora: Jovana Popovića, Miljka Stanića i Vukadina Sretenovića.

Iz pera Jovana Popovića dobili smo »Istinite legende«,⁹⁶ od kojih se dve neposredno odnose na ovaj period. To su »Bora Kečić je postao što je želeo«⁹⁷ i »Hari Sihter je ostao veran zahletvi«⁹⁸ Pripovetka o Hariju Sihteru napisana je za »Borbu«

kao feljton u samom Užicu 1941. godine, u vreme kad je Jovan Popović bio prvi ministar prosvete u prvoj vladi Srbije. Pripovetka o Bori Kečiću napisana je 1942. godine, ali se ceo događaj odigrao na slobodnoj teritoriji. O tom svom gledanju, autor kaže:

»... hteo sam da izrazim jednu od tipičnih, presudnih pojava naše oslobodilačke borbe: kako su kroz nju ranije »anonimni«, »mali« ljudi narasli do izrazitih, nezaboravnih ličnosti, do heroja, do velikih karaktera osvešćenih borbom za slobodu.«⁹⁹

Milko Stanić je objavio šest pripovedaka o ljudima Užičke Republike, koje je, u vremenu od 1953. do 1968. objavljivao u užičkim »Vestima«, Cačanskom glasu« i beogradskoj »Zadruzi«. Već po nekim naslovima (»Revolucija je morala da plane«, »Ljudi sa planine«, »Na vrelim sunčanim stazama«) zapaža se autorova opredeljenost i vera u borbu revolucije.

Vukadin Sretenović je objavio zbirku pripovedaka »Okolo ognjišta«.¹⁰⁰ Zbirka se sastoji iz dva dela: »Za hlebom« i »U vihoru«. U drugom delu, od šest pripovedaka, četiri se odnose na period iz 1941. Ovaj autor tek čeka reč kritike, a zapaža se toplina, realistički stil i ljubav prema borcima revolucije.

LIRSKI ZAPISI I RADIO-IGRE

Pesnik Dragan Simović objavio je dva lirski zapisa: jedan o Stevanu Čoloviću, narodnom heroju, a drugi o Miodragu Milovanoviću Lunu, takođe narodnom heroju. Oba rada objavljena su u listu »4. Jul« tokom 1976. godine.

Pesnik Miloš Mičić napisao je dve radio-igre sa tematikom iz vremena Užičke Republike. Prva radio-igra »Drugovi« primljena je na konkursu RTV Sarajevo (1975), ali još nije emitovana, dok je druga radio-igra »Velosipedist« (prevedena na makedonski jezik) emitovana na Radio-Skoplju 1. maja 1977. godine.

EPSKE I NARODNE PESME

Epskih pesama o Užičkoj Republici ima više ali mahom su nezabeležene, pa prema tome i nesačuvane od zaborava, što je velika šteta. U ovom trenutku možemo da konstatujemo da je samo jednom autoru ovih pesama pošlo za rukom da ih objavi u posebnim knjigama. Reč je o Milosavu Puzoviću iz Kolovrata, koji je objavio četiri zbirke pod naslovom »Epske pesme iz Narodnooslobodilačke borbe« (predgovor i priprema dr Petar Vlahović).¹⁰¹ U ovim zbirkama nalaze se četiri epske pesme koje se odnose ili na događaje ili ličnosti iz vremena Užičke Republike. To su pesme: »Prva i druga ofanziva«, »Smrt Boška Buhe«, »Proslava u Titovom Užicu« i »Smrt Slobodana Penezića Krcuna«.

Među narodnim pesmama, koje su se 1941. godine pevale u Užičkoj Republici i o Užičkoj Republici, najpoznatije su pesme »Pšenica je klasala« (čiji se prvi stih ponegde pevao »Srp i čekić čelični«), zatim »Podigla se Užička nahija« (pevana i kao koračnica), a veruje se da iz tog vremena potiču i još dve pesme: »Zlatibore, širi svoje grane« i »Sa Ovčara i Kablara«. Mada se nekim od ovih pesama tačno znaju autori, njih je narod prihvatio kao svoje, pa se otuda javlja dvostruko autorstvo.

Za pesmu »Srp i čekić čelični...« prvu strofu spevao je Sreten Zujović, jedan od organizatora ustanka u Srbiji 1941. godine (bio komandant Glavnog štaba za Srbiju i član Vrhovnog štaba NOV i POJ), ostale strofe Julka Mešterović.¹⁰²

Tekst za pesmu »Podigla se Užička nahija«, koja je ustaničke 1941. smatrana himnom Užičke Republike, napisao je Velimir Joksimović Era, kurir Valjevskog partizanskog odreda ..¹⁰³

Dugo je vođena polemika oko autorstva pesme »Sa Ovčara i Kablara«, dok se, najzad, posle dužeg istraživanja, nije ustanovilo da je njen autor Momir Pantelić, zemljoradnik iz Dučalovića, kod Čačka.¹⁰⁴

Narodno stvaralaštvo užičkog kraja, posebno ono iz vremena ustanka i narodne revolucije, podrobno je obrađeno u saopštenjima podnetim na VIII kongresu Saveza folklorista Jugoslavije, održanom u Titovom Užicu (1961). U prilogima koji su objavljeni u Zborniku, poseban značaj imaju radovi dr Dušana Nedeljkovića, Leposave Zunić, Dragoslava Antonijevića, Sava J. Orovića, Zl. vomira Mladenovića i nekih drugih.¹⁰⁵ Zahvaljujući našim vrednim folkloristima sačuvano je ovo narodno blago, pa to ističemo ovom prilikom kao posebno značajno.

MEMOARI, MONOGRAFIJE, HRONIKE

U prethodnim poglavljima pomenuli smo da »Ratno putovanje« Mitre Mitrović ima elementa i dnevnika i memoara.¹⁰⁶ Slično bi se moglo reći i za knjigu ratnih uspomena »Raste ustanak« Vlada Zečevića,¹⁰⁷ čiji podnaslov glasi: »I ovo da se zna«, a moto knjige glasi: »Rok služenja ustanku i Revoluciji naroda Jugoslavije još nije istekao«.

Poznato je da su još neki društveno-politički radnici i aktivisti pisali svoja sećanja, koja pored faktografskih podataka, pružaju i šira obaveštenja. Zna se, na primer, da je Miloško Ćirjaković, zemljoradnik iz dragačevske Kravarice, dugogodišnji žitelj u selu Virovu kod Arilja, decenijama beležio gotovo sve značajnije događaje tokom svog veoma dugog političkog-partijskog rada u čačanskom i užičkom kraju. Memoari Miloška Ćirjakovića, o čijim se pojedinostima ponešto i doznaje, svakako predstavljaju posebnu dragocenost koja, po izričitoj želji autora, ne može do određenog broja godina biti korišćena.¹⁰⁸

Dosad je evidentirana 31 monografija u kojima je obrađen period od 24. septembra do 29. novembra 1941, bilo u direktnom povodu, bilo da se autori sećaju tih događaja nešto kasnije, tokom rata.

Lista autora ovih izdanja glasi: Milorad Gončin, Vladimir Dedijer, Vojin Đurašinić Kostja, Novak Zivković, Božidar Zlatić, Dragoljub Janković, Milivoje Kovačević, Nikola Ljubičić, Života Marković, Branko Medić, Dojčilo Mitrović, Ilija Misailović, Đorđe Pilčević, Jevrem Popović, Jovo Radovanović, Milivoje Radovanović Farbin, Stanoje Filipović.

Šest ratnih hronika (Bajina Bašta, Brezova, Brekovo, Ivanjica (2) i Jezdina) pomenuli smo u prvom delu ovog saopštenja. Sada bismo dodali i »Prislonicu«,¹⁰⁹ koja nije hronika kao druge, jer sadrži i memoarsku građu, ali je značajna po nastojanju njenih autora da sačuvaju od zaborava ono što je vredno za hroniku ovog sela.

Sa žaljenjem konstatujemo da je pisanje hronika u nas zanemareno, mada mnogi smatraju da su hronike blizu romana i pripovedaka, što znači ispred mnogih drugih oblika pisane reči. Prilika je da navedemo i jedno mišljenje izrečeno na savetovanju u Titovom Užicu 1971. godine, kada se razgovaralo o mestu koje je NOB dobila u literarnom stvaralaštvu. Tada je o hronikama, pored ostalog, rečeno i sledeće:

»... hronika koja sadrži autentičnu, istorijsku istinu, ako je, uz to, ta istina vešto i pismeno predstavljena, otvara istovremeno put u nastajanju svih drugih oblika literature. Svaki i najmanji detalj iz narodnooslobodilačke borbe može biti inspiracija za naše sadašnje i buduće umetnike...«¹¹⁰

FELJTONI

O Užičkoj Republici dosad je objavljeno 10 feljtona u listovima van užičko-čačansko-šabačkog područja. Dakle, reč je samo o onim feljtonima koji su objavljivani van područja Užičke Republike, ali koji se odnose na ovu temu. Na stranicama užičkih »Vesti«, zatim »Čačanskog glasa«, šabačkog »Podrinja« bilo je takođe feljtona, od kojih su neki preneseni iz drugih (republičkih ili saveznih) listova, mada je bilo i originalnih feljtona, za čije bi popisivanje trebalo znatno više vremena.

Jedan od prvih feljtona pojavio se iz pera Vlada Zečevića »Kako je radila »užička vlada«,¹¹¹ koji predstavlja sećanje na jesen 1941. godine u zapadnoj Srbiji.

Mihailo Ćirić, novinar i publicist iz Beograda, rodom iz Titovog Užica, učesnik događaja o kojima pišemo, objavio je feljton »Užička republika 1941«, za čitalačku publiku zagrebačkog »Vjesnika«. ¹¹² Tako su čitaoci sa područja Hrvatske imali prilike da se upoznaju s ovim značajnim periodom iz pera neposrednog učesnika tih događaja.

Ljubodrag Đurić, takođe učesnik i jedan od organizatora ustanka u užičkom kraju, objavio je sećanje »Iz ratnih dana užičkog kraja« na stranicama beogradske i zagrebačke »Borbe«. ¹¹³

I najmlađi čitaoci imali su prilike da upoznaju slavne dane iz 1941. godine feljtonom u svom listu »Pioniri«. ¹¹⁴

Obeležavanje pola veka oktobarske revolucije (1917—1967) predstavljalo je pogodnu priliku da se o danima Užičke Republike kaže koja reč više. Milosav Krstonić je objavio dosta novih podataka o tim danima. ¹¹⁵

Novak Živković, jedan od organizatora ustanka u ovom kraju 1941. objavio je u »Radu«, listu Saveza sindikata Jugoslavije, zanimljiv i dokumentovan feljton o užičkoj fabrici oružja i municije. Ovom prilikom date su i neke nove ocene događaja, do kojih se došlo na osnovi istraživanja autora feljtona. ¹¹⁶

Đorđe Piličević, novinar i publicist, nije bio učesnik ovih događaja, ali je, zahvaljujući istrajnom i savesnom istraživanju, pripremio i objavio u »4. Julu« zapažen feljton »Kako je živela Užička Republika«. ¹¹⁷

Novinar Mirko Urošević, dopisnik »Vjesnika« iz Pule, objavio je feljton »Bitke za Užičku Republiku«, takođe za čitaoce »Vjesnika«, čime je znatno doprineo da se i u ovom kraju naše zemlje doznaju mnoge zanimljive pojedinosti o ljudima i vremenu koje se ne bi smelo zaboraviti. ¹¹⁸

»Borba« je još jednom omogućila svojim čitaocima da se podsete vremena iz ustaničke 1941. feljtonom »Od ustanka do Užičke republike«. U ovom feljtonu nešto više reči bilo je o akcijama i van užičko-čačanskog područja. ¹¹⁹

Milija Peruničić, Učitelj iz Kaone, objavio je u »Politici« poduži feljton »Od Kaone do Mauthauzena«, koristeći svoj dnevnik vođen od 25. marta 1941. U feljtonu je dosta podataka iz perioda Užičke Republike. ¹²⁰

Ovim feljtonima svakako bi trebalo pridodati i dodatak objavljen u »Politici« (pripremio Božidar Bogdanović, saradnici: Milosav Krstonić i Radovan Popović), ilustrovan brojnim dokumentima iz vremena kojem je posvećen. ¹²¹

ANECDOTE

Kao što su umeli da se bore, da pevaju, da se uhvate u kolo i zaigraju, da pripreme i izvedu jednočinku (jer nije bilo dovoljno slobodnog vremena za duže komade), da čitaju knjige i da vode dnevnike, partizani su stizali i da stvaraju anegdote o sebi i svojim drugovima, o dragim i inemilim događajima, o svemu što su doživljavali i preživljavali.

Miloš I. Bandić ističe značaj anegdota koje su primer »invencije, duhovitosti i dosetljivosti i humorističko-satiričkog kritičkog narodnog duha u zaokruženoj i sažetoj proznoj formi.. «¹²²

Nikola Knežević iz Sarajeva, u svom saopštenju na kongresu folklorista u Titovom Užicu (1961), u saopštenju »Partizani u anegdotama«, pored ostalog, kaže:

»Zato možemo reći da su ove anegdote istorija naše narodne revolucije... «²⁵

Anegdote su najčešće objavljivane na stranicama listova, korišćene za razne recitale i usmeno kazivane na mnogim skupovima. Najveći broj anegdota kružio je od usta do usta, od druga do druga, ali nije sve zapisano što je vredno čuvanja. Mali je broj onih koji su bili istrajni da ih sakupe, srede i objave KSait Orahovac, Niko Jovičević, Zvonko Staubringer, Pavao Cindrić i drugi).

Dosad niko nije iskupio i na jednom mestu objavio one anegdote koje su ponikle u doba Užičke Republike ili se odnose na njene junake. Mnoge su »ostale« u partizanskim kolonama, na partizanskim večerima, u dvoranama na priredbama ...

U zbirci »100 anegdota o Titu« nalazimo tri anegdote koje se odnose na period Uzičke Republike ili o ljudima iz ovog kraja.¹⁴ Ono što je sigurno to je uverenje da anegdota iz perioda Uzičke Republike ima zaista dosta. Vredno bi bilo napora pogledati kompletne uzičkih »Vesti«, »Čačanskog glasa«, šabačkog »Glasa Podrinja«, valjevskog »Napreda«, prijepoljskog »Polimlja« i nekih drugih listova (na primer »Borbe«, »Politike«, »4. Jula«, »Narodne armije«, »Fronta« itd). Posao bi bio veliki, ali bi i značaj obavljenog posla bio višestruk.

REKAPITULACIJA DELA O UZIČKOJ REPUBLICI

Prema rezultatima dosadašnjih istraživanja autora saopštenja, koja traju od proslave desetogodišnjice ustanka i revolucije (1941—1951), o slavnim danima iz 1941. godine u Užicu objavljeno je:

1) Ratnih dnevnika	— — — — —	25
2) Poema —	— — — — —	2
3) Pesama (od 13 pesnika)	— — — — —	45
4) Zbirki pesama	— — — — —	2
5) Romana	— — — — —	3
6) Dramskih dela	— — — — —	2
7) Pripovedaka (od 3 autora) —	— — — — —	12
8) Lirskih zapisa —	— — — — —	2
9) Radio-igara —	— — — — —	2
10) Epskih pesama —	— — — — —	
11) Narodnih pesama	— — — — —	
12) Memoara	— — — — —	3
13) Monografija —	— — — — —	31
14) Hronika	— — — — —	6
15) Feljtona	— — — — —	10
16) Dodataka u štampi	— — — — —	1
17) Anegdota — —	— — — — —	
18) Snimljeno filmova	— — — — —	1
19) Snimljeno televizijskih serija	— — — — —	1
20) Svečana pesma (himna) — —	— — — — —	1

ZAKLJUČAK

a) Kao prvi rad o ovoj temi, saopštenje nije moglo da bude do kraja potpuno, zaokruženo, gotovo kao sud, kao ocena. Radova sigurno ima još, naročito na stranicama listova i časopisa koji nam nisu bili dostupni. I pored svih nastojanja da se dođe do svih izvora o literarnim radovima, u čemu su pomoć pružili i neki stvaraoci,¹⁴ saopštenje predstavlja, pre svega, stavljanje ove teme na dnevni red ne samo na ovom skupu (već i na drugim mestima).

b) Bogatstvu rodova i radova o Uzičkoj Republici doprinelo je, pored opšte brige rukovodstva ustanka, i prisustvo nekoliko pisaca na ovom području, što im je omogućilo da o velikim danima pišu i u vreme dok ti dani traju. Od kolikog je to (značaja može da posvedoči i misao Branka Copića, pisca i borca: »Zračni samo ono što je opjevano«.^{12*} Zapažen doprinos u tom pogledu dali su: Vladimir Dedijer, Rodoljub Colaković, Cedo IMinderović, Jovan Popović, Marijan Stilinović, Mitra Mitrović, Radovan Vuković, Đorđe Jovanović Jarac, Koča Popović, a posebno je značajno što su do izražaja došli i novi literarni poslenici, među kojima i Dragojlo Dudić.

c) Uvid u literarno stvaralaštvo o Uzičkoj Republici ima ne samo društveno-politički i kulturni značaj, već i obrazovno-vaspitni. Mladima treba omogućiti da dobro upoznaju prave vrednosti svoje prošlosti, kako zbog same sadašnjosti, još više zbog budućnosti. Jer, kako reče Jovan Popović: »Književnost ne tumači samo ono što jeste, ona ukazuje i na ono što može biti i što treba da bude... >

d) Značaj saopštenja može se sagledati i u prilici da se Kainteresuju i novi literarni stvaraoci, a posebno hroničari, jer niti su sve teme obrađene, niti će ikada biti mnogo dobrih literarnih radova. A ustanička 1941. predstavlja neiscrpno vrelo na kome se mogu napajati i inspirisati i budući naraštaji. Bilo je to vreme kada je, po rečima Jovana Popovića, »svaki trenutak bremenit plodom«¹⁴ i (»što setva naših godina daje letinu stoleća«.¹⁵)

e) Ono što je dosad u literaturi stvoreno o Uzičkoj Republici predstavlja jedan vid dostojnog oduženja duga, pre svega jijenih učesnika i svedoka, ali i mlađih generacija koje su tu vrednost brzo i Jako losetile i ponele. Pesnik Slavko Luković to najbolje potvrđuje mislima: »Ja Uzičku Republiku i Kadinjaču nosim kao većitu upaljenu vatru ..

f) Samim radom na /temama ustanka i revolucije autor daje dvostruki doprinos: odaje priznanje onima koji su shvatili svoje vreme, a istovremeno daje i lični doprinos da to vreme potraje. Vlada Zečević to jiskaza i ovim rečima: »Rok služenja ustanku i Revoluciji naroda Jugoslavije još nije istekao...«¹⁶)

g) Koliko je Uzička Republika privukla pažnju stvaralaca, za dokaz može da posluži i to što je snimljen poseban film, pripremljena i emitovana posebna serija na televiziji, a napisana joj je i svečana Ipesma (himna), koja je prvi put izvedena na Dan oslobođenja grada (24. septembra) 1976. godine, na velikoj priredbi u Titovom Uziču (tekst Branka Karakaša, jnuzika Zorana Erića).

NAPOMENE

¹ »F.O.M.U. 1941« (uredio Dragoljub Golubović), Prvi partizan, Titovo Uziče (?); Đorđe Pilčević: Prvi partizan 1944—1974, Vesti, Titovo Uziče, 1974.

* Branko Medić i Dragoljub Janković: Zeleznice i železničari Uzičke republike 1941, Zajednica železničkih preduzeća, Beograd, 1961.

¹ Novak Zivković: Uzička republika proslavlja Oktobarsku revoluciju, Narodni muzej i Vesti, Titovo Uziče, 1967.

¹ Vesti, Novosti, Reč naroda 1941, Muzej ustanka 1941, Titovo Uziče, 1961.

⁵ Novak Zivković: Drežnička gradina, Narodni muzej i »Vesti«, Titovo Uziče, 1969.

• Skupština opštine Bajina Bašta i Turistička štampa, Beograd, 1969.

¹ Udruženje prosvetnih radnika Opštinske skupštine Ivanjica, 1965.

⁸ Republički odbor SUBNOR-a Srbije, ;Opštinski odbor SUBNOR-a Ivanjica i 4. jul. Beograd, 1972.

¹ Prosveta, Beograd, 1958.

« Vesti, Titovo Uziče, 1967.

ⁿ Istorijski arhiv — Cačak i [Mesna zajednica — Jezdina, Cačak, 1974.

^u Velika je šteta što je pisanje hronika bivših sreskih mesta i sela uzičkog kraja sada zanemareno. Između 1950. i 1960. godine taj rad je bio uzeo izvestan zamah (među autorima se razvilo čak takmičenje u poslu), ali je zbog društvene nebrige, taj elan splasnulo.

¹³ Puniša Perović: Književnost i revolucije, Narodnooslobodilačka borba i revolucija u literarnom stvaralaštvu ... str. 168.

« Vojnoistorijski institut, Beograd, 1964.

¹⁵ Narodnooslobodilačka borba i revolucija u literarnom stvaralaštvu, SUBNOR Srbije, Beograd, 1972.

¹¹ Narodnooslobodilačka borba i revolucija u literarnom stvaralaštvu, SUBNOR Srbije, Beograd, 1972, str. 139—149.

¹⁷ Miloš I. Bandić: Cvet i steg — književnost narodnooslobodilačke borbe, nezavisno izdanje 17, Beograd, 1975, str. 22.

¹⁸ Miloš I. Bandić: Cvet i steg ... str. 23.

« Miloš I. Bandić: Cvet i steg... str. 31.

- “ Miloš I. Bandić: Cvet i steg ... str. 19.
- ¹¹ Miloš I. Bandić: Cvet i steg ... str. 22.
- ” Fragmenti iz dnevnika Milutina Lula Stojlca, Cačak 1941—1944, Cačanski glas, 1964, str. «—53.
- ⁿ Dragojlo Dudić: Dnevnik 1941, Prosveta, Beograd, 1957, str. 13.
- ” Dragojlo Dudić: Dnevnik 1941, str. 25.
- ^a Dragiša Majstorović: Zapisi iz narodnooslobodilačke borbe, Zbornik radova Narodnog muzeja u Cačku, Cačak, 1975, str. 301.
- “ Dragojlo Dudić: Dnevnik 1941, str. 30.
- ” Zivomir Mladenović: Pesma na priredbama kulturnih ekipa u narodnooslobodilačkoj borbi. Rad VIII kongresa Saveza folklorista Jugoslavije u Titovom Užicu, Beograd, 1961, str. 277.
- ^M Bibliografija izdanja u narodnooslobodilačkom ratu 1941—1945 (pod 3630) Vojnoistorijski institut, Beograd, 1964; Miloš I. Bandić: Cvet i steg ..., str. 17.
- “ Bibliografija izdanja u NOR ... (pod br. 3487).
- Dragiša Majstorović: Zapisi iz narodnooslobodilačke borbe, Zbornik radova Narodnog muzeja u Cačku, Cačak, 1975, str. 316.
- ¹¹ Miloško P. Đoković: Od ustanka do Užičke republike, feljton u Borbi od 16. do 30. oktobra 1976. — nastavak od 29. 10.
- * Miloško P. Đoković: Od ustanka do Užičke republike ... nastavak od 26. oktobra 1976.
- » Komplet prvih partizanskih listova: Vesti, Novosti, Reč naroda 1941, Titovo Užice, 1961, str. 6. i 7.
- “ Komplet prvih partizanskih listova ... str. 204 i 205.
- ⁵⁵ Vesti br. 6, od 8. oktobra 1941, u kompletu na str. 63—64.
- ” Vesti broj 10, od 12. oktobra 1941, u kompletu str. 104.
- ⁵⁶ Vesti br. 11 od 13. oktobra 1941, u kompletustr. 114;
- Vesti br. 12 od 14. oktobra 1941, u kompletustr. 119.
- ” U kompletu str. 170 i 171.
- « Novosti br. 4 od 18. oktobra 1941, u kompletu str. 199.
- “ Videti reprint-izdanje ratne Borbe, u Izdanju Narodne biblioteke SR Srbije, Narodne i Univerzitetske biblioteke Bosne i Hercegovine, Skupštine opštine Titovo Užice i Skupštine opštine Bosanski Petrovac, Beograd—Sarajevo, 1974.
- “ Borba br. 3 od 23. oktobra 1941, str. 3.
- « Borba br. 5 od 28. oktobra 1941, str. 4.
- ⁴¹ Borba br. 13 od 13. novembra 1941, str. 1.
- “ Borba br. 14 od 15. novembra 1941, str. 4.
- ” N. Ljubičić, J. Popović, M. Kovačević, M. Radovanović Farbin: Užice 1941, Vojno delo, Beograd, 1961, str. 374.
- ” Titovo Užice u borbi za slobodu, str. 32; Lj. Smiljanić i D. Malenković: Prvenci prve republike, Borba, Beograd, 27. septembar 1966—7. oktobar 1966. — nastavak od 6. i 7. oktobra.
- “ Bibliografija izdanjau NOR pod4362.
- “ Bibliografija izdanjau NOR pod6430.
- ^M Titovo Užice u borbi za slobodu, str. 32.
- “ Titovo Užice u borbi za slobodu, str. 32.
- ** Miloš I. Bandić: Cvet i steg ..., str. 45.
- “ Dejan Malenković: Saksophon i puška. Sport i svet, Beograd, 4. jul 1961, str. 3.
- ⁵¹ Bibliografija izdanjau NOR pod1569.
- “ Bibliografija izdanjau NOR pod4177.
- « Bibliografija izdanjau NOR pod8388.
- ⁵⁷ Bibliografija izdanjau NOR pod8744.
- “ Miloš I. Bandić: Cvet i steg ... str. 29.
- ⁵⁹ Titovo Užice u borbi za slobodu, str. 32.
- ^M Vladimir Dedijer: Dnevnik (prvi deo), Državni izdavački zavod Jugoslavije, Beograd, 1945.
- « Košta Milutinović: Dedijer Vladimir, Jugoslovenski književni leksikon, Matica srpska, Novi Sad, 1971, str. 88.
- Rodoljub Čolaković: Zapisi iz oslobodilačkog rata, Prosveta, Beograd, 1956.
- “ Dragi Milenković: Rodoljub Čolaković, Enciklopedija Jugoslavije 2, Zagreb MCMLVI, str. 609.
- “ Dragojlo Dudić: Dnevnik 1941, Prosveta, Beograd, 1957, str. 246.
- “ Cedimir Minderović: Za Titom, Narodna knjiga, Beograd, 1959, str. 426.
- ^M Cedimir Minderović: Za Titom, str. 39.
- Cedimir Minderović: Za Titom, str. 60—61.

⁶⁸ Miodrag Milovanović Lune: Nedovršeni dnevnik, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1983, str. 227.

⁶⁹ Jevrem Popović: Umesto predgovora, Nedovršeni dnevnik, str. 10.

⁷⁰ Ljubodrag Đurić: Ratni dnevnik, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1966. str. 535.

⁷¹ Mitra Mitrović: Ratno putovanje, Prosveta, Beograd, 1953, str. 274.

⁷² Aleksandra Bogdanović: S ratnim putovanjem Mitre Mitrović, Nedeljne informativne novine, Beograd, 11. oktobar 1953.

⁷³ Dnevnik Marijana Stilinovića čuva se u rukopisu u depou Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu.

⁷⁴ Radovan Popović: Zaboravljeni dnevnik Marijana Stilinovića, Vesti, Titovo Užice, 1. januar 1969.

⁷⁵ Zbornik Druga proleterska, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1965.

⁷⁶ Zbornik radova Narodnog muzeja u Čačku (VI), Cačak, 1975.

⁷⁷ Zuborenje, list učenika OS »Milinko Kušić«, Ivanjica, br. 19 od 8. aprila 1977, str. 2.

⁷⁸ Mliisav Misa Lukić: Grebići I—ratni dnevnik 1942—44, Cačak, 1972.

⁷⁹ Slavko Vukosavljević: Kako sam doživeo Kadinjaču, Komunist, Beograd, 29. jun 1961; Prosvetni pregled, Beograd, 22. novembar 1967; list Kadinjača, od maja 1977, str. 6.

⁸⁰ Prvi izdavač »Kadinjače« bio je Zemaljski odbor Saveza boraca NO rata za Srbiju, Beograd, 1950, a korice je uradio Spasoje Jaraković.

⁸¹ Sem ovih izdanja u Titovom Užicu, »Kadinjača« Je u celini štampana i u knjizi koju je priredio Božo Milačić, a izdavač je Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti u Zagrebu (1961), u luksuznoj opremi (ukupno u ovoj knjizi ima sedam poema iz NOR).

⁸² Na ruski jezik »Kadinjaču« su preveli Aleksandar Komjejev i Kazimir Visković (još nije objavljeno), na francuski jezik prevodilac je Ivanka Pavlović Marković (još nije objavljeno) — iz pisma autora Slavka Vukosavljevića upućenog autoru saopštenja 5. maja 1977.

⁸³ »Kadinjaču« je na albanski jezik preveo Esad Mekuli i ona je štampana 1969. godine u 500 primeraka.

⁸⁴ Prevodilac poeme »Kadinjača« na esperanto je Branko Rajšić. Objavljena je u jugoslovenskom esperantskom časopisu »La Buda stelo«, Ljubljana, autuno, 1961.

⁸⁵ Preneto iz »Zaključaka« sa prvog sastanka Odbora za uređenje i izgradnju Kadinjače, objavljenih u listu Kadinjača, od maja 1977, str. 11.

⁸⁶ Stojadin Kostić: Kadinjača, Slavka Vukosavljevića — poetska vizija borbe i revolucije, Narodnooslobodilačka borba i revolucija u literarnom stvaralaštvu, Beograd, 1972, str. 139—149.

⁸⁷ Izvod iz predloga za dodelu Slavku Vukosavljeviću Sedmojulske nagrade, 1975. godine.

Predlog su potpisali: Branko Copic, Desanka Maksimović, Mira Alečković, Zivojin Zdravković, Slobodan Nešović, Vladimir Kolar, Skender Kulenović, Bogdan Bogdanović, Peda Milosavljević, Dragan Marković, Dragoslav Adamović, JSnežana Nikolić, Dušan Kostić, Jovan Mičićević, Milena Dravić, Meša Selimović, Gustav Krklec, Đuro Gavela, dr Cedomir Brašanac, Milan Đoković, Mihajlo S. Petrov, Oskar Davičo i Milosav Mirković.

⁸⁸ M. R. Blečić: Posle pesme o pesmi, (Mladost, Beograd, 7. april 1965, str. 8.

⁸⁹ M. K.: »Kadinjača na pozornicama«, Politika ekspres, Beograd, 4. januar 1974;

M. Krstonić: Kadinjača kao antička tragedija, Večernje novosti, Beograd, 1. avgust 1974

M. Krstonić: Kadinjača na sceni, Borba, 8. avgust 1974.

⁹⁰ Podatak iz razgovora sa autorom od 9. decembra 1976.

⁹¹ Slavko Vukosavljević: Titovo Užice 1941, Pobeda, Titovo Užice, 29. novembar 1951.

⁹² Miljko Stanić: Ljubav za čoveka (odlomak), Prosvetni pregled, Beograd, 6. juna 1961.

⁹³ Nikola Cvetić: Do poslednjeg, Četvrti jul, Beograd, 1976, 220.

⁹⁴ Miloš Mičić: Pindo, Radnički univerzitet »Đuro Salaj«, Beograd, 1970, str. 86.

⁹⁵ Podatak iz razgovora sa autorom 9. maja 1977.

⁹⁶ Jovan Popović: Istinite legende, Prosveta, Beograd, 1965.

" Jovan Popović: Istinite legende, str. 15.

⁹⁷ Jovan Popović: Istinite legende, str. 31.

" Jovan Popović: Istinite legende, str. 208.

⁹⁸ Vukadin Sretenović: Oko ognjišta, Hronometar, Beograd, 1972.

⁹⁹ IM p_{rva} zbirka je objavljena 1963, druga 1964, treća 1966, a četvrta 1968. Sve četiri zbirke štampane su u Prijepolju.

Vladimir Dedijer: Dnevnik (prvi deo), str. 80.

¹⁰⁰ Milosav Krstonić: Pronađen autor koračnice »Podigla se Uzička nahija«, Borba, Beograd, 30. decembar 1969.

¹⁰¹ Milan Đoković: Kako je nastala poznata partizanska pesma »Sa Ovčara i Kablara«, Zbornik Narodnog muzeja u Čačku, br. 1/1969, str. 189—202.

¹⁰² Rad VIII kongresa Saveza folklorista Jugoslavije u Titovom Užicu od 6. do 10. septembra 1961. godine, Beograd, 1961.

¹⁰³ Mitra Mitrović: Ratno putovanje, Prosveta, Beograd, 1953, str. 274.

- ^{1,7} Vlada Zečević: Raste ustanak, Prosveta, Beograd, 1968, str. 344.
- ¹⁰⁸ Ranko Todorović: Najstariji komunisti Pomoravlja, Večernje novosti, Beograd, 8. februara 1970.
- ¹⁰⁹ Grupa autora: Prislonica (memoarska grada), Mesna zajednica Prislonica, 1976.
- ¹¹⁰ Milutin Vujović: Vaspitni značaj ratne hronike, Narodnooslobodilačka borba i revolucija u literarnom stvaralaštvu, str. 163.
- ¹¹¹ Vlada Zečević: Kako je radila uzička vlada, Borba, Beograd, 13. i 14. marta 1961.
- ^m Mihailo Cirić: Uzička republika 1941, Vjesnik, Zagreb, od 21. 6. 1961. do 10. 7. 1961.
- ¹¹⁵ Ljubodrag Đurić: Iz ratnih dana uzičkog kraja, Borba, Beograd, od 7. jula do 11. jula 1961.
- ¹¹⁴ Miloško Đoković: Uzička republika 1941, Pioniri, Beograd, od 15. septembra do 13. oktobra 1961.
- ¹¹⁵ Milošav Krstonić: Pola veka Oktobarske revolucije 1917—1967, Večernje novosti, Beograd, od 28. oktobra do 9. novembra 1967.
- ¹¹⁶ Novak Zivković: Uzička fabrika oružja i municije, Rad, Beograd—Zagreb u 34 nastavka: od broja 34 (24. 8. 1973) do broja 15 (12. 5. 1974)
- ^{1,7} Đorđe Pilčević: Kako je živela Uzička republika, 4. Jul, Beograd, od 14. septembra do 5. oktobra 1976.
- ^{1,8} Mirko Urošević: Bitke za Uzičku republiku, Vjesnik, Zagreb, od 19. septembra 1976. do 2. oktobra 1976.
- ¹¹¹ Miloško P. Đoković: Od ustanka do Uzičke republike, Borba, Beograd—Zagreb, feljton od 16. do 30. oktobra 1976.
- ^m Milija Peruničić: Od Kaone do Mathauzena, Politika, Beograd, od 27. aprila do 16. maja 1977.
- ^m Dodatak Politike: Uzička republika, Beograd, 24. oktobar 1976.
- ^m Miloš I. Bandić: Cvet i steg . . ., str. 45.
- ^{1,9} Nikola Knežević: Partizani u anegdotama, Rad VIII kongresa Saveza folklorista Jugoslavije . . ., str. 303—306.
- ^{1,4} Pavao Cindrić: 100 anegdota o Titu, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1973, str. 14 i 29.
- ^m Prikupljajući podatke za ovo saopštenje, autor se poslužio najviše ličnom bibliotekom i dokumentacijom i bibliotekom Veća Saveza sindikata Jugoslavije. Izvestan broj stvaralaca rado je pomogao u proveru podataka, pa se osećam obaveznim da izrazim zahvalnost onima koji su doprineli da ovaj rad bude što potpuniji.
- ¹¹⁴ Branko Copic: Moji prvi tekstovi o revoluciji, »Narodnooslobodilačka borba 1 revolucija u literarnom stvaralaštvu«, str. 77—79.
- ¹¹⁷ Jovan Popović: Vaspitni značaj književnosti, Izbor, Novi Sad, str. 210.
- ¹¹⁸ Jovan Popović: Pesma o iskovanoj sreći.
- ^m Jovan Popović: Pesma o iskovanoj sreći.
- IM* Slavko Luković u pismu od 9. decembra 1976.
- ¹³¹ Vlada Zečević: Raste ustanak, Prosveta, Beograd, 1968, str. 7.

DRAGAN DRAGOJLOVIĆ

UŽIČKA REPUBLIKA I NEGOVANJE REVOLUCIONARNIH TRADICIJA

Negovanje revolucionarnih tradicija u prvom redu znači upoznavanje mladih generacija sa revolucijom, njenim humanim idejama i dostignućima. Prenošenjem svih ovih vrednosti na mlade generacije čini da se one vaspitavaju u duhu humanih ideja i revolucionarnih ideala, da ih prihvate kao svoje, da na njima formiraju svoje viđenje sveta, svoj odnos prema životu. Koliko je ovo potreba toliko je obaveza i dužnost starijih generacija, kako prema mlađim generacijama, tako i prema učesnicima revolucije i njoj samoj. Prema tome, negovanje revolucionarnih tradicija ima višestruke potrebe i razloge, čvrsto povezane međusobno i predstavlja ikompleks od velikog društvenog značaja. Načini, metode i oblici negovanja revolucionarnih tradicija su raznovrsni i gotovo neograničeni.

Užička Republika nastala u godini kada je fašizam bio u najvećoj snazi i kada je svojom čizmom gazio širom Evrope, kako je želeo i hteo, predstavljala je koliko neverovatan fenomen toliko i čvrstu istorijsku činjenicu. Ono što je ona značila u to vreme, u svim svojim oblicima i zaćecima rada, sigurno predstavlja gotovo nepovnljiv istorijski događaj i, kao takva, predstavlja neiscrpan izvor inspiracija za najšire pregalaštvo. Stoga, govoriti o Užičkoj Republici i negovanju revolucionarnih tradicija znači govoriti o jednoj neiscrpoj temi. Za ovu priliku, najracionalnije je opredeliti se za neke vidove oživljavanja, zbivanja i događaja iz toga perioda, kao mogućem trajnijem načinu kontinuelnog negovanja revolucionarnih tradicija na temu Užičke Republike, negovanja tih tradicija u najširem smislu. Kao prvo, tu je sam grad Titovo Užice, kao centralno mesto zbivanja iz vremena Užičke Republike, Muzej ustanka 1941. godine, manifestacije povodom godišnjica i jubileja oslobođenja grada, tu je Kadinjača sa svojom epopejom. Negovanje revolucionarnih tradicija predstavlja i uslov za literarnu, tj. književnu aktivnost u raznim vidovima ili preko konkursa kao, za sada, pogodnog oblika izbora vrednosti.

Grad Titovo Užice kao centar zbivanja Užičke Republike predstavlja po sebi svojevrsan element u negovanju i oživljavanju sećanja na taj period. Sam grad je nerazdvojno vezan za pojam Užičke Republike; njegovo ime je sinonim tih revolucionarnih i slavkih zbivanja 1941. godine. Trg Partizana, sa impozantnim spomenikom drugu Titu, svakog posetioca podseća na to vreme. S obzirom na to da se grad sve više širi i ruše stare zgrade, on sve više gubi svoju autentičnost iz vremena Užičke Republike, i posetilac sve manje može vizuelno da doživi ambijent zbivanja iz vremena 1941. Možda bi se moglo na pogodnom mestu, fotografijom ili drugim grafičkim i efektivnijim rešenjima, dočarati izgled grada iz tih dana, naravno, sa potrebnim obaveštenjima i objašnjenjima. Sto se grad više menja, potreba za vizuelnim vraćanjem posetilaca i prolaznika na ambijent zbivanja iz 1941. biće sve veća. Moderni grad, sa soliterima i savremenom arhitekturom, nije ambijent u kojem može da se doživi Užička Republika. Ovakva rešenja bi svakako, predstavljala i svojevrsnu atrakciju za posetioce, a i očigledan dokaz razvoja ovog grada. Naravno, ovako ili drugačije, ali sigurno je da u tome pogledu nešto valja uraditi u što skorijem vremenu.

MUZEJ USTANKA 1941. U TITOVOM UŽICU

Muzej ustanka 1941. u Titovom Užicu, od 1961, kada je otvoren, dao je do danas veliki doprinos negovanju tradicija Uzičke Republike. Pored toga što je u njemu sakupljena bogata građa koja se odnosi na ovaj ustanički period i na celokupan period NOR-a i revolucije, u njemu se vrlo veliki broj posetilaca upoznaje sa materijalima iz herojskih dana oružane borbe i otpora. Stalnu muzejsku postavku, smeštenu u dve zgrade, neposredno vezanu za Uzičku Republiku, svake godine posećuje između devedeset i sto hiljada posetilaca, pa i više. U najvećem broju su to đaci i osobe mlađeg uzrasta, kao i ne mali broj stranaca. Prostorije ovog muzeja su svojevrstne učionice rodoljublja i mesto gde se, u pravom smislu, oživljavaju dani i događaji vezani za Uzičku Republiku, za sveukupna ratna zbivanja i događaje, za revoluciju uopšte. Potvrde ovoga mogu se naći i u knjizi utisaka.

Muzej u Titovom Užicu privlači !veliki broj posetilaca, može se reći, i više nego mnogi muzeji u zemlji, pa i sa drugim sadržajem izloženog muzejskog materijala. To ije svakako dokaz da naš narod u velikoj meri gaji u sebi duboko osećanje i trajnu vezanost za dane rata, za period Uzičke Republike, za ustanak i revoluciju.

Pored svoje stalne postavke, Muzej ustanka 1941. održao je niz izložbi u više mesta širom zemlje, što je dalo ne mali doprinos aktivnostima na negovanju revolucionarnih tradicija. Verovatno je vreme da se sadašnja postavka ovog muzeja više ili manje promeni, ali on i u buduće mora ostati mesto gde će se moći najcelovitije doživeti vreme Uzičke Republike. Preuzimanje finansiranja ovog muzeja od strane Republičke zajednice za kulturu govori o društvenom tretmanu ove ustanove i, istovremeno, o njegovom istorijskom značaju.

KULTURNO-UMETNICKE I DRUGE MANIFESTACIJE

Kulturno-umetničke, sportske i druge manifestacije su neobično pogodni oblici za negovanje tradicija rodoljublja i revolucije. Manifestacijama ovakvog i sličnog karaktera neguju se i revolucionarne tradicije Uzičke Republike obeležavanjem značajnih jubileja vezanih za ovaj period i druge događaje iz vremena rata i revolucije. Poslednjih (nekoliko godina u Titovom Užicu takve aktivnosti su pokazale svoju punu vrednost. Sve više se razvija niz sportskih takmičenja u pravcu tradicionalnih godišnjih turnira i sportskih događaja, a kao oblik negovanja revolucionarnih tradicija ova takmičenja mogu biti i neobično raznovrsna, kako po koncepciji i učesću sportista, tako i po obimu i drugim bitnim elementima i odlikama.

Pored sportskih takmičenja, na Trgu partizana se već dve godine uzastopno 24. septembra, na dan oslobođenja grada, održava velika kulturno-umetnička manifestacija, čiji su sadržaji takođe vezani za negovanje tradicija Uzičke Republike i revolucije, i od velikog je značaja ne samo u gradu i bližoj okolini, već i šire u Srbiji pa i u celoj zemlji. Ovu manifestaciju prenose svi TV studiji republika i pokrajna, i na putu je da dobije opštejugoslovenski značaj, što je u skladu sa istorijskom ulogom Uzičke Republike. I najširi auditorijum u zemlji, na ovaj način, je u mogućnosti da se upozna sa Titovim Užicem danas i njegovom revolucionarnom prošlošću.

Prednosti i (dobre strane ovakvog obeležavanja jubileja i negovanja tradicija su višestruke i teško bi ih bilo sve nabrojiti. Valja svakako nastojati da ova manifestacija dobije stalni, godišnji status. Mogućnosti njenog programskog i sadržajnog života su neograničene. Treba nastojati da programi svake godine budu novi, da se ne ponavljaju i da su aktuelni, uvek sa osnovnom težnjom na negovanju tradicija. Takva manifestacija uvek će obezbediti odgovarajući društveni tretman i biće prihvaćena kao osveženje među već ustaljenim i tradicionalnim manifestacijama sličnog karaktera u Republici Srbiji i šire.

KADINJACA I UZICKA REPUBLIKA

Bitka na Kadinjači opravdano je stvorila mit o Kadinjači, i stoga je danas posećuju hiljade nebrojenih iz cele zemlje, bilo organizovano, bilo u prolazu, a i iz inostranstva. Već započeta izgradnja memorijalnog spomenika na Kadinjači pred-

stavlja ne samo dostojno obeležje ove bitke, pored već postojeće piramide — spomenika, već predstavlja i dug generacija, njihovo podsećanje na ovu bitku i na nasilno okončanje slobodne teritorije, u to vreme, jedine u Evropi. Bitka na Kadinjači, sa svojom idejno-etičkom suštinom, odbrana i pogibija radnika na braniku svoje, Užičke Republike, predstavlja jedinstven trenutak u modernoj Istoriji, ne samo naših naroda i narodnosti.

Slavi Kadinjače svoj puni doprinos dala je umetnička reč, poema Slavka Vuko-savljevića »Kadinjača«, koja je, poput nekih drugih pesničkih ostvarenja na doga-đaje iz NOR-a, rekla istinu i doprinela širenju i upoznavanju najšireg auditorijuma, posebno mladih generacija. Sa ovom bitkom, pa čak i s njenim idejnim i etičkim odlikama. Recitovana bezbroj puta na priredbama, književnim i drugim manifesta-cijama, već preko dvadeset pet godina ona, na svojevrsan način, oživljava uspo-menu na borbe Radničkog bataljona izginule na Kadinjači.

Možda bi Ubuduće trebalo pisanom rečju negovati sećanje na Kadinjaču. Me-morijalni spomenik koji se sada pravi, možda bi mogao predstavljati dobru priliku da se na njegovim kamenim blokovima svake godine, ili svake pete, ili bilo kada, urezuju najlepší stihovi posvećeni Kadinjači, sa Kadinjačom kao osnovnim sadrža-jem. Sigurno da ne bi bilo pesnika kome ne bi predstavljalo čast da su njegovi stihovi (uklesani na tom spomeniku. Ova ideja zaslužuje pažnju, i, ako bi to bilo tehnički izvodljivo, omogućilo bi jedan kontinuitet pisane reči na temu Kadinjače, što bi predstavljalo veliki izazov za pesnike. Negovanje revolucionarnih tradicija, i podsećanje na ovu bitku odabranom pisanom rečju, bio bi jedinstven primer, u našoj zemlji rasprostranjenog i raznovrsnog obeležavanja znamenitih ratnih doga-đaja, a i u svetu.

Negovanje bitke na Kadinjači istovremeno podrazumeva negovanje kulta Užičke Republike, sećanje na njene najslavnije i najtragičnije trenutke. Sama bitka na Kadinjači neodvojivo je povezana sa idejnim i najvrednijim idealima Užičke Re-publike i predstavlja njen organski ;deo.

KONKURS ZA RODOLJUBIVU POEZIJU

Istorija srpskog, a i drugih naših naroda i narodnosti je istorija ratova za slo-bodu. Stoga je kod naših ljudi, kao retko drugde, razvijeno osećanje rodoljublja. Možda bi, pored bezbroj drugih, u praksi već ispoljenih oblika u negovanju tradi-cija slobode bio prihvatljiv i konkurs na temu rodoljublja koji bi bio Raspisivan svake godine za narednu godinu. U okviru tog konkursa mogle bi da se biraju najvrednije pesme ili pesničke knjige na široku temu rodoljublja. Te pesme, sa ru-kopisima autora, mogle bi naći mesto u muzeju kao svojevrsni eksponati humani-teta i odnosa prema revolucionarnoj i rodoljubivoj tradiciji.

Grad Titovo Užice bi mogao i trebalo da bude utemeljitelj jednog ovakvog ili sličnog konkursa, sa široko postavljenim pristupom temi rodoljublja, u koju bi bile uključene teme o ratu, revoluciji, borbi, humanosti, idejama itd. Ovakav konkurs čije bi osnovno merilo vrednosti bio vrhunski domet u poeziji doprineo bi ne ma-lom odzivu pesnika, ukoliko bi bio samo pesnički (može i proza) i predstavljao bi novinu koja bi svakako našla svoje mesto u pesničkom stvaralaštvu.

Ovaj konkurs (a moglo bi biti godišnje nagrađivanje već objavljenih pesnič-kih ostvarenja na temu rodoljublja, čega ipak nema tako mnogo i dovoljno za izbor) vremenom bi mogao da preraste u konkurs sa međunarodnim obeležjem na ovu temu. Nema dobrog pesnika koji ne bi mogao pisati na temu rodoljublja i ovo bi bila prilika da se Titovo Užice afirmiše kao grad slobodarskih tradicija i da ih afirmiše van granica naše zemlje. To bi istovremeno bio jedinstven primer i dopri-nos negovanju rodoljublja i stimulaciji pesništva na ovu temu.

Ovo su samo neke ideje od bezbroj mogućih kojima se mogu negovati revolu-cionarne tradicije i tradicije rodoljublja u najširem smislu. Neki načini od ovih o kojima je bilo govora već postoje i treba ih samo dalje razvijati i konceptijski obogaćivati, a neke tek treba uvoditi. Ovim se želelo podstaći razmišljanje na ovu temu i ukazati na neka moguća opredeljenja. Ambicije ovog priloga nisu bile da govori o mogućim oblicima negovanja tradicija revolucije jer je njihov broj, prak-tično, neograničen.

Mr DUŠAN GVOZDENOVIĆ, pukovnik

OTPOR STANOVNIŠTVA U GRADOVIMA I DRUGIM MESTIMA SRBIJE

Otpor u gradovima je bio sastavni deo NOR-a koji je organizovala i na čijem je čelu stajala KPJ. Istovremeno sa oružanim dejstvima jedinica NOVOJ koja je, kao što je poznato, predstavljala osnovni oblik borbe protiv okupatora i kvislinga, u gradovima je takođe pružan otpor neprijatelju za sve vreme okupacije.¹ Osnovno obeležje te borbe bilo je u njenoj različitosti bilo u vidu oružanih akcija, sabotaža i diverzija, ili u obliku masovnog otpora. Zato je okupator bio prinuđen da, pored svojih i kvislinških vojnih formacija, angažuje i znatne policijske snage kvislinga, kao i druge službe u upravnom aparatu vlasti, kako bi ugušio NOP u gradovima i drugim mestima.²

Posle Majskog savetovanja, u Srbiji, kao i u drugim delovima Jugoslavije, KPJ je pristupila neposrednim pripremama za oružani ustanak. Partija je u tom periodu delovala, uglavnom u tri pravca: radna partijskoorganizacionim i vojno-organizacionim pripremama i politički rad u narodu. Kao prioritetan zadatak postavilo se pitanje reorganizacije partijskih rukovodstava, obnavljanje i stvaranje novih ćelija. Članovi i instruktori PK KPJ za Srbiju odlazili su u unutrašnjost sa zadatkom da konsoliduju partijska rukovodstva i organizacije i prenesu zadatke koji su postavljeni pred komuniste u Srbiji. Za relativno kratko vreme, u složenim uslovima okupacije, ovaj zadatak je uspešno obavljen čime su stvoreni osnovni preduslovi za dalju aktivnost KPJ u Srbiji na pripremama za otpor neprijatelju.

Uoči ustanka, na području uže Srbije bilo je oko 2000 članova KPJ i oko 1000 kandidata (u Vojvodini 1200, a na Kosovu oko 300 članova) i oko 9400 članova SKOJ-a.³ Značajnu ulogu u pripremanju ustanka u Srbiji imale su i skojevske organizacije koje su takođe intenzivno radile na obnavljanju i stvaranju novih organizacija u svim okruzima Srbije.

U sklopu priprema za ustanak stvaraju se i vojni komiteti pri partijskim rukovodstvima ili se pojedini članovi zadužuju za rad »po vojnoj liniji«.⁴ Uporedo sa stvaranjem vojnih komiteta prenošene su i direktive o njihovim zadacima, odnosno o zadacima određenih grupa ili pojedinaca zaduženih za rad po vojnom sektoru. Tu se podrazumevalo: prikupljanje oružja, eksploziva, municije, bombi, vojne opreme i sanitetskog materijala; njihovo skladištenje i evidentiranje; vojna obuka (sticanje osnovnih vojnih znanja uključujući i rukovanje oružjem) sa omladinom; organizovanje sanitetskih kurseva prve pomoći i stvaranje udarnih grupa i desetina.

Istovremeno s radom na partijskoorganizacionim i vojnoorganizacionim pitanjima vršene su i intenzivne političke pripreme. Okupacijom Jugoslavije i podelom njene teritorije između agresora i njihovih saveznika u zemlji je stvorena nova situacija. Pred jugoslovenske komuniste, posebno pred komuniste u Srbiji, postavljen je zadatak da se narodu ukaže na prave krivce za njegovu tragediju, da se razobličava izdajnička uloga buržoazije i težnja okupatora da još više produbi jaz

između porobljenih jugoslovenskih naroda; da se podigne borbeni duh naroda i da se njegova mržnja prema okupatoru kanališe u pravcu pružanja otpora.

Ilegalno rasturanje letaka, a kasnije i drugih propagandnih materijala, bio je jedan od veoma raširenih oblika političkog rada. Na letku je često stajala napomena »pročitaj i daj dalje«, što je omogućavalo da se s njegovom sadržinom upozna priličan broj simpatizera i drugih rodoljuba. U Kragujevcu je rasturanje letaka organizovano tako da svaka ulica dobije bar po jedan primerak, a u Smederevu leci su lepljeni čak i na oglasnoj tabli sreskog načelstva.

I tradicionalni prvomajski izleti, ilegalno organizovani u okolini grada, korišćeni su kao jedan od vidova političkog rada. Poznato je da su takve izlete organizovale partijske organizacije Kragujevca, Požarevca, Smedereva, Jagodine, Čuprije, Čačka i Kruševca.

Politička aktivnost komunista dobila je novi impuls posle napada Nemačke na SSSR. Taj događaj je sa velikom radošću primljen i u Srbiji. Tada je CK KPJ izdao proglas⁵ koji je poslat organizacijama na terenu i tamo umnožavan i širen a čitan je i na sastancima komunista i skojevaca kao i na konferencijama s narodom po selima. Posle proglasa CK KPJ od 22. juna, i PK KPJ za Srbiju izdao je svoj proglas kojim se srpski narod poziva u borbu protiv okupatora.⁶

*

Još u toku aprilskog rata komunisti su dobili direktivu da, u slučaju kapitulacije, ne predaju oružje neprijatelju i ne dozvole da budu zarobljeni.⁷ Tako se još u aprilu pristupilo jednom od glavnih zadataka na planu vojnoorganizacionih priprema — prikupljanju oružja, municije i druge opreme. Dosta oružja se moglo naći na mestima gde su se rasformirale krupnije jedinice a bilo ga je razbacanog kraj drumova, po livadama i poljanama. Stanovništvo iz okoline je često i samoinicijativno prikupljalo i sakrivalo to oružje.

Članovi Partije koji su bili u vojnim jedinicama vraćali su se posle kapitulacije kućama, noseći sobom naoružanje i opremu, a neki su donosili i po nekoliko pušaka. Partijske organizacije su organizovale sakrivanje tog oružja (u nekoj kolibi ili na kakvom drugom pogodnom mestu). U nekim gradovima (Beogradu, Kragujevcu, Kraljevu, Valjevu i Nišu) postojale su organizovane grupe za izvlačenje oružja i eksploziva iz železničkih vagona i magacina. U Beogradu su, na primer, udarnici nalazili oružje na Zvezdari, Zelezničkoj stanici, Mostaru, Auto-komandi, Vojnoj bolnici, Senjaku, Avali i dr.⁸

U sklopu vojnoorganizacionih priprema jedan od značajnijih zadataka bilo je i formiranje udarnih grupa i desetina⁹ koje su partijska, odnosno skojevska rukovodstva obrazovala već u maju, a naročito u junu, kako pre nemačkog napada na SSSR tako i kasnije. Posle 22. juna, a naročito posle odluke KPJ o dizanju ustanka 4. jula, aktivnost u ovom pravcu postaje intenzivnija tako da su već početkom ustanka u gradovima Srbije, pa i u selima, već postojale mnoge udarne grupe i desetine. Ove formacije su pretežno bile sastavljene od članova KPJ, kandidata i članova SKOJ-a, ali nije bio redak slučaj da su se u njima nalazili i mnogi simpatizeri. Broj udarnih grupa, odnosno desetina u pojedinim gradovima zavisio je od broja partijskih jedinica, odnosno veličine grada, a nastojalo se da u svakom delu grada bude više udarnih grupa od kojih je svaka imala određeni rejon za dejstvo. Osim toga, one su, zavisno od uslova, bile formirane i u nekim fabrikama, preduzećima i radionicama, odnosno u školama i ustanovama a često i po pojedinim granama delatnosti. Po ugledu na partizanske jedinice, u Beogradu su, tokom jula i avgusta, postojale i krupnije ilegalne jedinice s komandantima, komesarima i instruktorima.¹⁰

Sredinom jula u Kragujevcu je postojalo preko 30 desetina (od toga pet u Vojnotehničkom zavodu) s oko 300 članova. U leto 1941. one su formirane i u Smederevu, Smederevskoj Palanci, Požarevcu, Čupriji, Jagodini, Paraćinu, Zaječaru, Boru, Negotinu, Knjaževcu; zatim, u rudnicima Podvis, Bogovina i Rtanj. Krajem juna i početkom jula stvaraju se borbene grupe i u Užicu, Bajinoj Bašti, oko Arilja i Ivanjice. U Sapcu je formirano 4—5 borbenih grupa koje su imale naziv

»udarne desetine«, od kojih je svaka imala 10—20 omladinaca. Na jugu Srbije, oko Leskovca i Vranja, one su formirane i u manjim mestima (Vlasotinci, Vučje, Lebane, Bojnik, Bujanovac, Vladičin Han, Surdulica i dr.), kao i u mnogim selima Puste Reke, Jablanice, Porečja i Pomoravlja. U Kruševcu je formirano 5—6 desetina, a u Prokuplju, pored većeg broja aktiva kojima je već u junu bilo obuhvaćeno oko 200 omladinaca, u septembru je obrazovana ilegalna četa koja je krajem godine imala oko 60 boraca.

Ove ilegalne grupe i desetine predstavljale su žarište otpora u gradovima kao i u drugim naseljenim mestima. One su izvodile raznovrsne akcije, kao što su: ispisivanje parola NOP-a, rasturanje letaka, paljenje okupatorske štampe; cepanje i oštećenje okupatorskih i kvislinških oglasa i plakata; paljenje kamiona, cisterni, skladišta, senjaka i si.; zatim, sečenje TT linija, uništavanje i oštećivanje objekata na železnici, sabotaze u radionicama i preduzećima; oslobađanje pripadnika NOP-a iz bolnica i zatvora; atentati na pripadnike okupatorske vojske, petokolonaše i dr; sadejstvo sa snagama NOP odreda prilikom oslobođenja i blokade gradova itd.¹¹

U sklopu ostalih priprema za oružanu borbu u gradovima su organizovani i tečajevi prve pomoći ili »sanitetski kursevi« kako su najčešće nazivani.

Tečajeve su organizovale partijske organizacije a polaznice su bile omladike, članovi SKOJ-a i simpatizerke. Za predavače je angažovano stručno osoblje iz redova članova KPJ, kandidata ili drugih rodoljuba bliskih KPJ. U Beogradu je već u maju počeo rad prvi ovakav kurs a nastavljen je i u narednim mesecima. Nekoliko tečajeva organizovali su lekari komunisti, dr Nenad Parenta i dr Todor Borocki, koji su istovremeno bili i predavači.¹²

Formiranju kurseva prve pomoći pristupilo se i u drugim gradovima Srbije (Smederevska Palanka, Kraljevo, Užice, Arilje, Zaječar, Požarevac i dr.).¹³

Uspesnom konsolidacijom partijskih i skojevskih organizacija u gradovima Srbije, širokom akcijom prikupljanja i sklanjanja oružja, zatim stvaranjem udarnih grupa i desetina i organizovanjem tečajeva prve pomoći u gradovima i van njih, uz istovremenu živu agitacionopropagandnu delatnost, stvoreni su neophodni preduslovi za oružani ustanak, uključujući i otpor u gradovima.

KARAKTERISTIČNI OBLICI OTPORA

Prema svom karakteru, glavne oblike otpora mogli bismo podeliti u tri grupe: a) oružane akcije (atentati, oslobođenje pripadnika NOP-a iz zatvora i bolnica i oružani otpor prilikom samoodbrane), b) sabotaze i diverzije, i c) ostali oblici otpora (uključujući i one koji su imali masovniji karakter).¹⁴

Oružane akcije. Akcije ove vrste predstavljale su jedan od složenijih oblika dejstava ilegalnih desetina odnosno grupa u gradovima. Izvođene su s ciljem da se neprijatelju nanese materijalni, odnosno ljudski gubici ili da se postigne odgovarajući politički i moralno-psihološki efekat. U stvari, oba ova motiva su bila zastupljena prilikom izvođenja oružanih akcija, bez obzira šta se postavljalo kao primarni zadatak. Pored atentata, ovde možemo svrstati i druge oblike oružanih dejstava: oslobađanje pripadnika NOP-a iz zatvora i bolnica (kada je primena oružja bila neizbežna), prepadi na razne vrste skladišta, kao i one oblike oružanih sukoba do kojih je dolazilo prilikom pokušaja hapšenja, pretresa stana ili legitimisanja pripadnika NOP-a pre svega, ilegalaca, od strane okupatorskih i kvislinških organa vlasti.

Oružane akcije su, po pravilu, bile unapred pripremane s jednom ili više grupa, odnosno desetina, što je zavisilo od složenosti akcije, jačine obezbeđenja objekta ili ličnosti na koju je predviđen napad, kao i od drugih okolnosti. Za napad su najčešće korišćeni pištolji, a rede bombe, koje su udarnici dobijali određenim kanalima neposredno pre izvršenja akcije.

Uspeh ovih akcija zavisio je od stepena izvršenih priprema. Svaki učesnik je dobijao do detalja razrađen zadatak od početnih priprema do realizacije akcije. Posle izvršenog zadatka grupa se prikupljala na određenom mestu da bi se izvršila analiza, odnosno istakli uočeni propusti i izvukla potrebna iskustva za naredne zadatke

Atentati su izvođeni na pripadnike okupacionih snaga, organe kvislinškog aparata, koji su se posebno isticali kao nepomirljivi antikomunisti, kao i na razne provokatore, špijune i druge saradnike okupatora i izdajnike zbog kojih su stradali i mnogi aktivisti NOP-a. Ove akcije su unosile nespokojstvo kod okupatora i njihovih saradnika jer su živeli u stalnom strahu ne znajući ko će biti sledeća žrtva.¹⁵

U periodu juni-avgust, u mnogim gradovima Srbije zabeleženo je više atentata na pripadnike okupatorskih i kvislinških vojnih formacija i upravnog aparata. Aktivisti Beograda su 18. juna izjutra napali noževima jednog nemačkog oficira koga je policija kasnije našla onesvešćenog. U Kraljevu su dva omladinca, 17. jula, pucala na žandarmerijskog kapetana Terzića i poručnika Milićevića. Krajem jula u Leskovcu su ubijena dva ozloglašena saradnika okupatora: policijski agent Čučulija i žandarmerijski narednik Đura Pištalo.¹⁶ Omladinac Aleksandar Vojinović je, 2. avgusta, napao bombama nemačke oficire u niskom hotelu »Park« i tom prilikom pobio i ranio više lica.¹⁷

Samo u prvoj polovini avgusta bilo je nekoliko atentata na sreske načelnike, policijske agente, funkcionere Ljotićevog »Zbora« i druge izdajnike. U Prokuplju je, 4. avgusta, bačena bomba na sreskog načelnika Milivoja Zugića, koji je bio samo teže ranjen. Nekoliko dana kasnije u Čačku je izvršen atentat na trgovca Mihaila Nikolića, sekretara Ljotićevog »Zbora«. U Užicu je, noću između 9. i 10. avgusta, izvršen pokušaj ubistva policijskog činovnika Tihomira Ljubojevića. Kod sela Banje, nedaleko od Arandelovca, ubijen je iz zasede, 16. avgusta, jedan nemački oficir, a dan kasnije napadnut je šef železničke stanice Mali Borik kod Uba. U Aleksincu je, 19. avgusta, ubijen iz pištolja vršilac dužnosti sreskog načelnika Krunislav Osaković, a na železničkoj stanici Knić, kod Kragujevca, prilikom pokušaja legitimisanja dvojice udarnika, 20. avgusta, došlo je do oružanog sukoba sa žandarmima.¹⁸

Nemačka špijunka iz Jagodine (danas Svetozarevo) Ladarevićeva, 20. avgusta platila je glavom što je ilegalca Radoslava Nikčevića prijavila nemačkim vlastima, koje su ga uhapsile i dan kasnije streljale.¹⁹

Tokom jula i avgusta udarne grupe iz Požarevca izvršile su atentat bombama na gestapovce Konstantina i Irenu Sebeljski, zatim na nemačkog liferanta Johana Bingla i Ljotićevca Radomira Vučkovića. U Kraljevu, 7. septembra tri omladinca su iz pištolja ranila dva žandarmerijska oficira, a u Bajinoj Bašti, dan kasnije, jedna udarna trojka je ubila sreskog načelnika Konstantina Konstantinovića. U Čačku je, 28. septembra, skojevac Miloš Tadić ubio policijskog pisara Franjića, ali je tom prilikom i sam poginuo a u Požarevcu je, 15. novembra izvršen atentat na šefa gradske policije.²⁰

Od jula do decembra u Beogradu su izvršena 32 atentata i bilo je 15 pokušaja. Žrtve su bili: pripadnici nemačkih oružanih snaga (13), policijski agenti (6), Nedićevi oficiri i žandarmi kao i drugi organi uprave (3), zatim špijuni i izdajnici (2), belogardejci (4), folksdojčeri (2) i ustaše (2). Osim toga, izveden je pokušaj atentata: na nemačke okupatore (5), policijske agente (4), špijune i izdajnike (3) i na funkcionere Nedićeve vlade, belogardejce i folksdojčere (3). U ovim akcijama, pored ostalih, ubijeni su poznati agenti Specijalne policije Viktor Tomić, Petar Simić i Miloš Pajić; pokušano je ubistvo trovanjem zloglasnog Đorđa Kosmajca i atentat na upravnika banjičkog logora Svetozara Vujkovića. Razmišljalo se, takođe, i o likvidaciji Milana Nedića, ali ova ideja nije realizovana.²¹

Neprijatelju je više puta uspevalo da pohapsi izvestan broj partijskih rukovodilaca. Neki od njih su, posle zverskih mučenja na saslušanjima, bili prebačeni u zatvorske bolnice. Partijske organizacije u gradovima, gde su za to postojali uslovi, organizovali su posebne akcije za oslobodjenje ovih ukapšenih drugova.²² Jedan od najvećih akcija ove vrste bilo je oslobađanje Aleksandra Rankovića, sekretara PK KPJ za Srbiju i člana Politbiroa KPJ, 29. jula, iz bolnice u Vidinskoj ulici. Za ovu akciju je odabrano 50–60 udarnika iz beogradskih ilegalnih desetina. Pored dobro organizovane pripreme, ovu akciju karakterišu: masovnost učesnika, umešno izvođenje i samoinicijativa izvršilaca.²³

U cilju izvršenja sličnih zadataka korišćena su i druga sredstva. Pojedini članovi KPJ su, na primer, dobij ali zadatak da se povežu s čuvarima zatvora koji su,

i

za novčanu nagradu ili iz nekih drugih pobuda, omogućavali bekstvo zatvorenika, Na taj način je iz zatvora u Zaječaru pobjeglo 4—5 uhapšenika a iz bolnice trojica! Krajem avgusta i skojevska organizacija iz Petrovca je organizovala bekstvo dvojice uhapšenih članova. KPJ.

Zahvaljujući nedovoljnoj budnosti stražara, 28. avgusta, grupa uhapšenih komunista pobjegla je iz dvorišta policijskog zatvora u Kraljevu za vreme uobičajene šetnje.

Bilo je, međutim, i neuspelih akcija ove vrste: noću između 13. 14. oktobra bačene su dve bombe na zatvor sreskog načelstva i zgradu pošte u Aranđelovcu, ali bez rezultata.²⁴ Na oslobađanju političkih zatvorenika u pojedinim slučajevima bili su angažovani i partizanski odredi najčešće prilikom oslobađanja pojedinih gradova.²⁵

Sabotaže i diverzije. Akcije ove vrste imale su za cilj da se oteža, uspori ili onemogući proizvodnja; poremeti PTT, železnički i drugi saobraćaj; zatim, da se raznim oblicima rezistencije umanjuje efekat okupatorsko-kvislinških mera na uspostavljanju »reda i mira« u cilju onemogućavanja ili otežavanja planske eksploatacije privrednih i drugih bogatstava okupirane zemlje. Njihov uspeh je zavisio od pravilno odabranog objekta, stepena izvršenih priprema i realne procene situacije. I sabotaže i diverzije su, po pravilu, bile unapred planirane, mada je bilo slučajeva da su neke sabotaže izvodili pojedinci na svoju inicijativu.

Prve sabotaže su izvedene već u aprilu i maju 1941. Prilikom obnove rudničkih postrojenja u Boru članovi SKOJ-a su radili usporenim tempom, znatno produžavajući vreme rekonstrukcije. Zbog sabotaže električarskih radnika radovi u oknu »Vajfert« produženi su za tri meseca, a sličnih primera je bilo i u rudarskim oknima Rtnja i Bogovine.²⁶

U beogradskoj fabrici trikotaze »Moravija«, gde je postojala jaka partijska organizacija, radnici su u pakete stavljali i oštećene čarape kao ispravne a čestim kvarenjem mašina izazivali su zastoje u proizvodnji. Slični oblici sabotaže izvođeni su i u drugim fabrikama. Radnici niškog Monopola su cepali papir i na taj način oštetili velike količine cigareta. U beogradskoj fabrici obuće »Boston« radnici su sabotirali proizvodnju namernim oštećivanjem mašina i produžavanjem vremena potrebnog za njihovu opravku.²⁷

U Industriji motora u Rakovici, kraj Beograda, grupa stručnjaka — aktivista ubeležavala je pogrešne dimenzije na tehničkim crtežima. Na sličan način sabotirali su i radnici zemunskog »Ikarusa«, menjajući neke detalje na ispravnim tehničkim crtežima koji su služili za izradu potrebnih alata. U ovoj fabrici, koja je izrađivala i delove za nemački avion »štuku«, neprimetnim pomeranjem alata na postolju (koje je služilo za savijanje krilaca) pravljene su veći otvori nego što je trebalo, pa su se takvi delovi kasnije morali bacati kao neupotrebljivi. U ovom pogledu karakterističan je i primer fabrike »Teleoptik«, takođe iz Zemuna, gde je usled stalnih sabotaža plan proizvodnje podbacivao ponekad čak i za 50 odsto. Septembra 1941. u fabricu je doneto 2000 instrumenata za kontrolu leta po magli radi ispitivanja i popravke; na mnogima od njih radnici su, umesto novih, ugrađivali stare i dotrajale delove, čime je ugrožavana bezbednost letenja a dolazilo je i do pada aviona. Zbog sabotaže na jednom »Dornie«-u došlo je do težeg kvara aviona prilikom poletanja.

Jedan od dosta rasprostranjenih oblika sabotaže bilo je sipanje šećera ili peska u benzinske rezervoare. Jedan komunista, metalski radnik u »Ikarusu«, ubacio je pesak u rezervoar jednog aviona, što je izazvalo veći kvar na motoru. Aktivisti zaposleni u beogradskom preduzeću »Šel« takođe su sipali šećer u avionski benzin. Slične sabotaže vršili su i skojevci beogradske Seste gimnazije na nemačkim vozilima, dok su skojevci iz Niša, u jesen 1941., onesposobljavali nemačka vozila posipanjem em automobilskih guma kiselinom.

Pesak i strugotine šmirgl-papira korišćeni su za onesposobljavanje ležišta mašina, mazalica i osovina lokomotiva i vagona. Ovaj dosta rasprostranjen i efikasan oblik sabotaže primenjivan je u niškoj Železničkoj radionici, u Mostovskoj radionici i u Pejićevoj livnici, takođe u Nišu, kao i u pomenutim beogradskim i zemunskim fabrikama (u Rakovici i »Ikarusu«).

U niškoj železničkoj radionici usled sabotaža dolazilo je do čestih kvarova na strugu u odeljenju za obradu osovinskih bandaža za lokomotive. Radnici su ovde

sabotalirali i prilikom opravke krova kovačnice, odugovlačeći sa radovima i uništavajući građu određenu za popravku.²⁸

U nekim fabrikama i radionicama radnici su otežavali ili usporavali proizvodnju oštećivanjem ili uništavanjem alata i materijala. Grupa zemunskih udarnika je, na primer, oštetila transporter za asfaltiran je piste, dok su radnici u Železničkoj radionici u Nišu razbijali armaturu na lokomotivama, sipali vodu u trafoulje i ubacivali sumpornu kiselinu na unutrašnje namotaje elektromotora.

Radnici u Mostovskoj radionici su akcijama sabotaže nanosili znatne materijalne štete i doprinosili privremenom obustavljanju rada u pojedinim odeljenjima (lomljenje cirkulara za sečenje železa, oštećenje velikog pogonskog kaiša, ubacivanje komada gvožđa u motor na velikom vazдушnom čekiću, oštećenje mašine za štancovanje lima i si.).

U leto 1941. izvršeno je više sabotaža i u drugim fabrikama i radionicama u Beogradu, Zemunu, Valjevu i Leskovcu. Od krupnijih pomenućemo sledeće: uništenje fabričkog transformatora u beogradskom »Beometalu« (14. avgusta); sečenje kaiša za valjak u fabrici hartije »Milan Vapa« i specijalnih gumenih pogonskih kaiševa na baterijama koje su na zemunskom keju izbacivale šljunak na aerodrom (sredinom jula); ubacivanje peska u mašine u valjevskom »Vistadu«, itd.²⁹

Karakteristični oblici sabotaže zabeleženi su i u tekstilnim fabrikama čiji su proizvodi najvećim delom izvoženi u Nemačku. U fabrici štofova Vlade Ilića u Beogradu radnici odeljenja za apre turu posipali su štofove kiselinom zbog čega je kasnije dolazilo do raspadanja materijala. Aktivisti u fabrici Mike Stankovića-Kuce u Leskovcu mrsili su osnovu na razbojima, kidali osnovu i sekli komade za vreme operacije dorade, stvarajući na taj način velike količine felerične robe i smanjujući proizvodnju na pojedinim razbojima sa 40 na samo 10 metara.³⁰

Aktivisti NOP-a na železnici, pored drugih oblika otpora okupatoru, izveli su više značajnih sabotaža u 1941. i kasnije. Na sektoru železničkog transporta postojale su široke mogućnosti za vršenje sabotaža. Vučna i vozna sredstva, skretnice, signalni i drugi sigurnosni uređaji, bili su — zbog svoje osetljivosti — idealni objekti za izvođenje sabotaža. Stavljanjem peska ili gvozdrenih opiljaka u mazalice i osovine vagona izazivalo je »paljenje« osovina a sličan efekat je postizan i nedovoljnim podmazivanjem osovina i ležišta.

U leto 1941, grupa leskovačkih skojevaca je, na taj način, izazivala kvarove na jednom nemačkom vojnom transportu, zbog čega je kompozicija, ubrzo po napuštanju železničke stanice, morala da stane na otvorenoj pruzi.

Jedan železničar je, 25. avgusta, kod Čačka, otpustio kočnice kompozicije s nemačkim vojnicima, tako da je voz krenuo nazad i kod jednog razrušenog mosta, zbog nizbrdice, iskliznuo iz šina.

Posle namernog onesposobljavanja skretnice u beogradskoj Ložionici, oktobra 1941, došlo je do smanjenja prometa od nekoliko dana. I kod železničke stanice Ripanj, nedaleko od Beograda, saobraćaj je izvesno vreme bio obustavljen zbog oštećene skretnice.

Osim toga, železničari su i na druge načine otežavali transport (nepotrebnim zadržavanjem vozova u stanicama, upućivanjem vozova na pogrešan pravac, izmenama u voznom redu i u depešama, pogrešnim kartiranjem na lokomotivama, pogrešnim postavljanjem skretnica i si.).

Ovakvim sabotažama na železnici, zbog velike materijalne štete i drugih posledica koje su proizlazile zbog zakašnjenja vozova, neprijatelju su nanošeni i gubici u ljudstvu, naročito u slučajevima sudara vozova.³¹

Svojevrsan oblik sabotaže predstavljalo je iznošenje (»krađa«) materijala i gotovih proizvoda iz fabrika, preduzeća i skladišta. Akcije ove vrste najčešće su izvodili saradnici NOP-a zaposleni u industriji i privredi, često uz pomoć rejonske ili mesne organizacije KPJ. Ovaj materijal je, kasnije, preko veza prebacivan do NOP odreda. Bilo je, takođe, slučajeva da su od iznetih materijala (npr. tkanina i kože) radnici u ilegalnim radionicama izrađivali obuću, rublje i delove odeće za partizane.

Iz fabrike štofova Vlade Ilića u Beogradu aktivisti su iznosili mantile i gotova odela, a iz preduzeća »Bata« kožu od koje je pravljena obuća za partizane. Masovnim

akcijama izvlačenja obuće iz prodavnice »Bata« u Kraljevu, u leto 1941, iznete su znatne količine obuće.

U drugoj polovini 1941. radnici-aktivisti su iznosili oružje i municiju iz Pejićeve livnice u Nišu, gde je vršena opravka nemačkog oružja; aktivisti niške Ložionice izneli su jedan mitraljez, koji je kasnije predat Topličkom NOP odredu; mladi aktivisti iz Zemuna su iz fabrike aviona »Zmaj«, na primer, iznosili municiju i bombe a iz drugih fabrika — razne vrste alata koji su kasnije koristili diverzanti.

Aktivisti u gotovo svim gradovima Srbije intenzivno su radili i na prikupljanju sanitetskog materijala i lekova. Jedan od izvora snabdevanja ovim potrebama bile su bolnice i ambulante, odakle su saradnici NOP-a na, razne načine, izvlačili lekove i sanitetski materijal.³²

Najzad, pomenimo i trovanje kao oblik sabotaže koji nije bio masovno primenjivan, ali je karakterističan kao sredstvo kojim su borci u gradovima nastojali da nanesu gubitke neprijatelju. Već je pomenut pokušaj trovanja zloglasnog agenta Đorđa Kosmajca. U leto 1941. beogradski omladinci su pojedinačno trovali konje na taj način što su životinjama davali zatrovane kocke šećera. Veća akcija ove vrste izvedena je u dvorskoj konjušnici gde se nalazio znatan broj odabranih i negovanih grla koja su čekala na transport za Nemačku. U leto 1941. zabeležena je i jedna neuspela akcija trovanja pomoću cveća koje je naručeno u rasadniku kraj Beograda, za banket u čast nemačkih oficira sa Jugoistoka.³³

Navedenim primerima se ne iscrpljuju ni vrste ni broj izvedenih sabotaža u gradovima Srbije tokom 1941. godine, Značajno je, međutim, istaći da je ovaj oblik otpora bio prilično rasprostranjen, a najveći broj ovih akcija uspešno izveden i da su neprijatelju nanošeni znatni materijalni gubici, posebno sabotažama na železnici i u fabrikama koje su proizvodile delove i opremu za nemačku ratnu mašinu.

Diverzije su izvođene na razne vojne i privredne objekte (kasarne, aerodrome, fabrike, garaže, skladišta, arsenale i si.); saobraćaj (drumski, železnički i rečni); zatim, na TT linije, uređaje i druge instalacije koje su koristile neprijatelju. Teža ili lakša oštećenja pojedinih javnih objekata, od posebnog interesa za okupatore i kvilinge, takođe možemo uvrstiti u diverzije.

U većim gradovima diverzantske grupe su obično bile formirane po teritorijalnom principu, ali se to ne može uzeti kao pravilo. Zavisno od karaktera i značaja objekta, ove grupe su se mogle obrazovati i od udarnika iz različitih delova grada.

Pored raznih eksploziva i hemikalija (sumporne kiseline, Salitre, fosfora i si.) diverzanti su upotrebljavali štapin, kapisle, razne alate i specijalne naprave (napr. za demoliranje železničkih šina). Za miniranje pojedinih objekata korišćeno je i eksplozivno punjenje iz avionskih i artiljerijskih granata zaostalih iz rata, a eksploziv je izrađivan i u nekim ilegalnim radionicama.³⁴ Osim toga, sredstva za izvršenje diverzija ilegalno su izrađivali pripadnici NOP-a u radionicama i fabrikama u kojima su bili zaposleni.³⁵

Još pre napada Nemačke na Sovjetski Savez grupa udarnika iz Smedereva dobila je zadatak da zapali benzinske cisterne u »Sartidu«. U tom cilju zapaljene su lokvice benzina i nafte na zemlji, ali požar nije zahvatio cisterne. Ovo je bio prvi pokušaj izvođenja akcija te vrste u Srbiji.

Grupa beogradskih udarnika je, 17. jula, pokušala da dignu u vazduh magacin sa zaplenjenom municijom bivše jugoslovenske vojske koji se nalazio na Železničkoj stanici. Međutim, eksplozija je zahvatila samo manji deo municije. Sličnu akciju je, 21. jula, izvela udarna grupa Devete beogradske gimnazije na Tašmajdanu, gde se nalazilo skladište nemačkog ratnog piena, ali je požar primećen i ubrzo ugašen.

Krajem jula diverzantska grupa iz Jagodine zapalila je skladište benzina koje se nalazilo prekoputa železničke stanice, a 5. avgusta grupa skojevaca digla je u vazduh magacin eksploziva u selu Kazanicima kod Čačka. Početkom septembra zapaljeno je i skladište benzina s nekoliko vozila u Aleksandrovoj ulici 87 u Beogradu.

U leto i jesen 1941. zemunski udarnici su izveli više diverzantskih akcija. Zapaljena je jedna cisterna benzina na aerodromu; dignuto je u vazduh podzemno

skladište bivše fabrike »Rogožarski«, gde su se nalazile avionske bombe i protivtenkovska municija; u fabrici »Zmaj« su uništene veće količine demontiranih avionskih delova, spremljenih za transport u Nemačku. Izvršena su takođe i dva pokušaja diverzije na glavno skladište protivavionske municije i avionskih bombi, koje se nalazilo u Ulici Tošin bunar, ali su uništena samo dva sanduka municije i demolirani zidovi susedne zgrade.³⁶

Prilično razvijen oblik diverzija bilo je paljenje sena i žita. Za akcije ove vrste bili su povoljni uslovi, naročito u letnjim i jesenjim mesecima, tj. u vreme žetve, vršidbe i kosidbe. Paljenje je najčešće vršeno pomoću boca napunjenih benzinom ili petrolejom, zatim pomoću fosfora ili jednostavnim polivanjem špiritusa ili benzina i paljenjem šibice.

Grupa boraca 1. trnavske čete Cačanskog NOP odreda zajedno sa skojevcima iz Čačka, 29. jula uveče, neopaženo se privukla do senjaka u krugu kasarne i zapalila seno koje se tamo zateklo. Leskovački omladinci su izveli više ovakvih akcija. U jednoj od njih, 20. jula, izgorelo je oko 1000 tona žita koje su nemački okupatori rekvirirali u obližnjim selima i nameravali da sami obave vršidbu. Nekoliko dana kasnije jedna druga grupa je zapalila seno koje je okupator prikupljao kod parka »Devet Jugovića«, takođe u Leskovcu. Početkom avgusta i u Šapcu su izvedene dve, ne sasvim uspele, akcije paljenja sena, odnosno slame.

Na imanju manastira u Rakovici, kraj Beograda, grupa skojevaca iz industrije motora zapalila je, 5. avgusta, 48 krstina pšenice u snopovima. Računa se da je tada izgorelo 3360 kg žita u vrednosti od 18.000 dinara. Dan kasnije, na uglu Geteove i Ulice kraljice Marije, zapaljena su jedna nemačka vojna kola natovarena senom. Usred dana, 15. avgusta, beogradski udarnici su zapalili i oko 200 kg sena i preko 2500 kg slame kod bivše Marvene bolnice Dunavske divizijske oblasti na Banjici.

Jedna udarna grupa omladinaca iz Požarevca spalila je, sredinom avgusta, pšenicu namenjenu okupatoru koja se nalazila na državnom dobru Meminac.

Prilikom neuspelog pokušaja izvlačenja pušaka iz Vojno-tehničkog zavoda, početkom avgusta, kragujevački komunisti su zapalili sedlarnicu i senjak. Kragujevački skojevci su noću između 21. i 22. avgusta zapalili deset vagona sena koje je bilo smešteno nedaleko od nemačkog aerodroma; nekoliko dana kasnije, između 27. i 28. avgusta, zapaljen je nemački senjak kod Poljoprivredne škole. U ovoj akciji uništena su dva vagona sena i slame.³⁷

Paljenje i onesposobljavanje neprijateljevih motornih vozila bio je dosta rasprostranjen oblik diverzija, naročito u većim gradovima Srbije. Za izvođenje ovih akcija korišćena su razna sredstva: flaše sa zapaljivom tečnošću u koje je stavljen fitilj; dečji baloni ili gumene rukavice napunjene benzinom sa pričvršćenim fitiljom, odnosno celuloidnom trakom; specijalno izrađene zapaljive bombice sastavljene od sumporne kiseline, glicerina i fosfora, obložene gumenim navlakama. Oštećenje automobilskih guma najčešće je vršeno pomoću tzv. »ježeva« (trokraki ili četvorokraki zupci) koje su udarnici rasturali po prometnim ulicama, raskrsnicama i putevima. Postavljanje ovih višekrakah eksera po prašnjavim putevima, gde su se mogli kamuflirati, imalo je najveći efekat. Automobilske gume su, osim toga, uništavane i sečenjem kao i polivanjem sone kiseline. »Ježeve« i specijalne bodeže za bušenje, odnosno sečenje automobilskih guma izrađivali su aktivisti NOP-a zaposleni u nekim radionicama.

U leto 1941. u Beogradu i Zemunu je zapaljen ili teže oštećen veći broj nemačkih vozila parkiranih na ulicama, ispred garaža, servisa, nemačkih ustanova ili na parkiralištima. Prvo nemačko vozilo u Beogradu zapaljeno je 14 jula ispred autoservisa u Zlatiborskoj ulici, a u Zemunu je noću, između 14. i 15. jula, izvršen pokušaj paljenja jednog kamiona. Masovna akcija paljenja nemačkih vozila u Beogradu izvedena je 25. jula, kada je u raznim delovima grada uništeno na desetine vozila.

U Zemunu je, avgusta 1941, ispred katoličke crkve i kasarne zapaljen jedan kamion, a krajem godine ispred zgrade Ženske gimnazije u Leskovcu zapaljen je autobus Ljotićevih dobrovoljaca.

Automobilske gume uništavali su i radnici, saradnici NOP-a, u fabrici gumenih proizvoda »Rekord«. Oni su sonom kiselinom posipali gume koje su u magacinu čekale na ekspediciju.³⁸

Prilikom planiranja ovih akcija nastojalo se da se uspostavi puna saradnja sa aktivistima, odnosno simpatizerima NOP-a koji su bili zaposleni u takvim radionicama i garažama. Preko njih su organizatori dobijali dragocene podatke o objektu (položaj, broj ulaza, najpogodniji pristup, jačina obezbeđenja i si.), bez kojih se nije mogao zamisliti potpun uspeh poduhvata.

U letnjim mesecima 1941. najveći broj ovih diverzija zabeležen je u Beogradu. U Grobljanskoj ulici 35 zapaljena je, 15. jula, garaža »Ford«; u eksploziji i požaru, pored većih zaliha goriva, guma i drugog materijala, tom prilikom je uništeno 19 teretnih i putničkih vozila, dok neki učesnici navode da je spaljeno oko 80 automobila.³⁹ Prilikom paljenja garaže u Miloševoj 1 (16. jula) uništeno je 20 automobila a izgorelo 90 buradi nafte i izvestan broj automobilskih guma. Tih julskih dana je u raznim delovima Beograda dolazilo do požara i eksplozija, a bilo je slučajeva da se u toku istog dana izvede i po nekoliko različitih akcija. Tako, na primer, kada je 22. jula izazvana eksplozija u nemačkoj garaži u Zahumskoj 26, gorela je i nemačka štala u Ulici sv. Nikole 41; samo nekoliko dana kasnije (25. jula), kada je grupa partizana u Belom Potoku bacila u vazduh jedan železnički propust, u pet beogradskih ulica paljeni su nemački kamioni. Sutradan, 26. jula, izbio je požar u garaži Aleksandra Dragičevića u Geteovoj 35, u kome je izgorelo 15 teretnih i 3 putnička nemačka automobila. Dan kasnije zapaljena je i bivša Krajslerova garaža u Masarikovoj 3, koja je pod firmom »Smajt« radila za okupatora.

Pomenimo i nekoliko pokušaja paljenja garaža i radionica izvedenih u julu i avgustu u Beogradu: autoservis »Skoda« u Zlatiborskoj 34, garaža inženjera Georga Sterna u Braničevskoj 4, vulkanizerska radionica »Vulkan« u Ulici kneginje Zorke 95 i garaža kod spomenika Franse D'eperea. Beogradski diverzanti su, 22. septembra, zapalili i vulkanizersku radionicu u Vlajkovićevoj 26, gde je, prema izveštaju policije, požar lokalizovan ali je pričinjena znatna materijalna šteta.⁴⁰

Sečenje telefonsko-telegrafskih linija i stubova bio je prilično razvijen oblik diverzantskih akcija, naročito u 1941. godini.⁴¹ Pored udarnih grupa iz gradova, ove akcije su izvodile i partizanske jedinice i mesne (seoske) desetine za sve vreme rata. Grupa za izvođenje ovih akcija sastojala se od 3—4 udarnika a moglo ih je biti i manje, ali je uvek najmanje jedan imao zadatak da čuva stražu kako bi ostale blagovremeno obavestio u slučaju nailaska neprijatelja.

Za sečenje stubova i kidanje TT linija korišćeni su: makaze, testerà, uže, zatim motka sa jednom kukom na kraju, a ponekad i eksploziv.

Ovaj oblik diverzija vršen je u gotovo svim gradovima, a naročitu aktivnost ispoljili su udarnici Zemuna, Beograda i mesne desetine u južnoj Srbiji. Od početka ustanka do septembra 1941. u Beogradu i okolini izvedeno je oko 40 akcija ove vrste. Već 4. jula presečen je glavni vod beogradske Radio-stanice, a nešto kasnije, između 10. i 11. jula, i kabl kod zgrade u kojoj je bila administracija lista »Vreme« Zbog ovih diverzija, koje su vršene u raznim delovima grada, kako u centru tako i na periferiji, dolazilo je do čestih prekida lokalnih i međugradskih linija.

U masovnoj akciji zemunskih udarnika, koja je izvedena između 18. i 19. septembra, presečeno je 100 TT stubova između stanice Zemun i Zemun-Novigrad. Zemunci su prekinuli i telefonsku vezu u zgradi ustaške policije, na aerodromu, zatim na pruži Beograd — Zagreb, kao i vezu između Zemuna i Beograda.⁴²

Vredna je pomena i masovna akcija ove vrste, izvedena krajem jula 1941, u kojoj su presečene sve telefonske linije u moravskom srezu. Uspeh je postignut zahvaljujući dobrim pripremama i organizaciji. Naime, svako selo je imalo zadatak da preseče veze s jedne i s druge strane sela. Neprijatelj je time bio dovođen u zabludu misleći da je diverziju izvela neka veća partizanska grupa.

Udarnici su, pored ovih akcija, u nekim gradovima skidali nemačke putokaze ili su ih usmeravali u pogrešnom pravcu, dovodeći na taj način u zabludu kolone na maršu (Beograd, Niš, Kragujevac, Leskovac i dr.).⁴³

Prilično rasprostranjen oblik otpora u gradovima bilo je i paljenje okupatorske i kvislinške štampe. Udarne grupe, jačine 3—4 udarnika, najčešće su bile sastav-

ljene od skojevaca među kojima je bilo i devojaka. Svaki član grupe je imao određeni zadatak: dok je jedan obarao svežnjeve sa štampom, drugi ih je polivao benzinom a treći palio. I u ovim akcijama je obično određivan stražar. Najpogodnije vreme za paljenje štampe bili su jutarnji časovi kada su građani odlazili na posao a kod prodavača su se nalazile najveće količine štampe.

U Beogradu su, u leto 1941, često izvođene akcije ove vrste. Jedna od takvih, u kojoj je učestvovala celokupna skojevska organizacija, izvedena je 27. jula u gotovo svim delovima grada. Krajem jula i početkom avgusta i u Leskovcu je organizovana masovna akcija paljenja štampe, jednovremeno, u svim delovima grada. I ovde je najveći broj učesnika pripadao srednjoškolskoj omladini. Ovakve akcije su izvođene i u drugim gradovima Srbije (Kraljevo, Kragujevac, Prokuplje, Vlasotinci i dr.).

Slične paljenju štampe, bile su i akcije uništavanja nemačkog i kvislinškog propagandnog materijala (mapa i plakata). U većim gradovima Srbije, na prometnim mestima, bile su istaknute karte sa ucrtanom situacijom na istočnom frontu. Na njima su Nemci svakodnevno, krupnim strelicama, obeležavali napredovanje svojih trupa. Ovaj vid propagande imao je za cilj da se stanovništvo okupiranih gradova uveri kako se Sovjetski Savez nalazi pred porazom, da se demoralise stanovništvo i odvrti od saradnje sa NOP-om. Takođe su uništavani i propagandni plakati, razne parole i simboli.

Jedna grupa od četiri omladinca, usred dana, zapalila je nemačku propagandnu mapu u Kragujevcu, koja je bila smeštena na zgradi Krajskomandanture. I u Nišu je, istog meseca, u centru grada, grupa skojevaca zapalila nemačku kartu na kojoj je bilo prikazano napredovanje nemačke vojske na istočnom frontu.

Uništavanje nemačkih propagandnih plakata zabeleženo je u Beogradu, Nišu, Kragujevcu, Leskovcu i u još nekim mestima Srbije. Među njima treba istaći onu iz jula 1941, kada je nekoliko grupa omladinaca uništavalo takve plakate u raznim delovima grada istovremeno. Ovu akciju, pored masovnosti učesnika, karakteriše i dobra organizacija. Niški skojevci su u to vreme organizovali i akcije uništavanja ljotićeuskog propagandnog materijala. Oni bi odlazili u prostorije ljotićeuskog kluba u »Iginoj« palati i uzimali veće količine tog materijala pod izgovorom da će ga razdeliti i drugima. U stvari, te materijale su oni kasnije uništavali.⁴⁴

Fabrička skladišta, vojne zgrade, železnička postrojenja, aerodromi, električne centrale i drugi vojni i privredni objekti — lili su, takođe, česta meta diverzantskih akcija udarnih grupa u gradovima. Početkom maja, grupa komunista pod rukovodstvom dr Nenada Parente, pokušala je da zapali policijsku arhivu Uprave grada Beograda. Međutim, požar je ubrzo primećen i ugašen.

Noću između 18. i 19. jula jedna diverzantska grupa iz Jagodine, pošto je razoružala stražara, upala je na aerodrom i, pomoću benzina, zapalila pet aviona i nekoliko kamiona. Koristeći nastalu gužvu u gradu, jedna druga grupa udarnika je prodrla u zatvor i oslobodila zatvorenike. U Beogradu su, krajem jula, izvedene dve akcije paljenja nemačkih štala (u Ulici sv. Nikole i u Aleksandrovoj), od kojih je druga završena bez rezultata.

Treba pomenuti i akcije koje su udarne grupe iz gradova izvodile zajedno s NOP odredima. Takve diverzije su, u avgustu, izvršene na železničkoj pruzi Cačak-Kraljevo, zatim prilikom napada na ložionicu u Ljubiću, u kojoj su polomljene mašine i onesposobljeno pet lokomotiva. Radnici-simpatizeri, zaposleni u ložionici, dali su prethodno partizanima podatke o rasporedu postrojenja i snazi neprijatelja. Oružane grupe iz okoline Kraljeva, zajedno sa odredom na Goču, između 24. i 25. avgusta izvele su diverziju na mostove preko Ibra i Morave.

Pored većeg broja sabotaza, zemunski udarnici su izveli i nekoliko krupnijih diverzantskih akcija u fabrikama. Avgusta 1941, prilikom paljenja magacina kože u Karamatinoj ulici, izgorelo je više od 20 vagona kože; u tekstilnoj fabrici »Avala« zapaljena je padobranska svila, a u fabrici »Dohnalek«, u novembru 1941, izgorelo je više od 500 koža od kojih je trebalo napraviti kapute za Nemce i ustaše.

Pomenimo i nekoliko uspešnih diverzija izvedenih u Beogradu u leto 1941: izazivanje požara u nemačkoj Poštanskoj direkciji u Siminoj ulici 26; ubacivanje flaše s benzinom u zgradu Državne hipotekarne banke (u kojoj je bila smeštena Orskomandantura) i paljenje štamparije na uglu Gračaničke i Ulice cara Lazara.⁴⁵

Ovim oblicima otpora, i ne samo njima, neprijatelju je nanošena znatna materijalna šteta, podbacivali su planovi proizvodnje u fabrikama i rudnicima, vozovi su često kasnili, remećen je sistem neprijateljevih veza, otežavana je rekvizicija žita i stoke itd. Dok su NOP odredili vodili uspješne oružane borbe, u okupiranim gradovima i naseljima stvoren je novi front. Okupator je bio primoran ne samo da dovodi nove jedinice za borbu protiv partizana već, isto tako, da angažuje i znatne policijske snage da bi ugušio NOP u gradovima.

Iskustva stečena u borbi protiv neprijatelja u okupiranim gradovima Srbije, u 1941. godini, pokazala su da je, i u najtežim uslovima, pored svakodnevnih teških represalija, bilo moguće organizovati uspešan otpor. Borba u gradovima, kako smo videli, vođena je raznim sredstvima i kroz najrazličitije oblike u kojoj gotovo ni jedan sektor privredne i druge delatnosti nije bio pošteđen. I, upravo, to bogatstvo formi kroz koje se ovaj vid otpora ispoljavao, od svakodnevnih sitnih propagandnih akcija, preko njihovih sabotaža i diverzija, stvaralo je kod okupatora i kvislinga psihozu stalne neizvesnosti i straha.

Glavnu snagu udarnih grupa predstavljala je omladina oba pola, kako radnička, tako studentska i srednjoškolska. Ovi mladi ljudi, članovi KPJ i SKOJ-a, kao i drugi antifašistički orijentisani pojedinci, sticali su dragocena iskustva za dalju borbu protiv neprijatelja. Mnogi od njih su izrasli u sposobne rukovodioce NOP-a u gradovima ili, kasnije, u partizanskim jedinicama.

Mnoga iskustva stečena kroz borbu i otpor u okupiranim gradovima u 1941. i u kasnijim godinama NOR-a, naročito ona koja imaju trajniju vrednost, doprineće oživotvorenju naše koncepcije ONOR-a. Zato će svaki napor istraživača u ovom pravcu, pored obogaćivanja istoriografije NOR-a, predstavljati i praktičan doprinos nastojanjima našeg društva da se što bolje organizuje za borbu i otpor protiv eventualnog agresora.

NAPOMENE

¹ Kada je reč o otporu na okupiranoj teritoriji, isključujući dejstva oružanih snaga NOVJ, obično se misli na otpor u gradovima, naročito u industrijski razvijenijim centrima. S obzirom na to da su tamo bile najbrojnije partijske i skojevske organizacije i razvijen revolucionarni radnički pokret između dva rata — u tim gradovima su postojali i najpovoljniji uslovi za pružanje otpora. U njima su obrazovane prve udarne grupe i izvršene prve sabotaže i diverzije. Sa manjim ili većim intenzitetom otpor u tim gradovima se odvijao od ulaska okupatora u zemlju do konačnog oslobođenja. Međutim, ne treba gubiti iz vida da se NOP vremenom jačao ne samo brojnim porastom jedinica, već i pridobijanjem širih slojeva stanovništva za njegove ideje i ciljeve. Taj se proces odvijao istovremeno sa jačanjem uticaja KPJ na selu, dakle, ne samo u gradskim naseljima.

Ovim radom, zbog ograničenog prostora, nisu obuhvaćeni svi oblici otpora stanovništva (napr. aktivnost NOP-a, rad partijskih tehnika, obaveštajna služba, ilegalni stanovi i punktovi i sl.), dok su neki samo pomenuti. Iz istog razloga nije bilo moguće dati ni šire analize pojedinih oblika otpora, represalije neprijatelja, provala u partijske organizacije i sl.

* Karakteristični oblici otpora u ovom radu biće prikazani na području uže Srbije, ili tzv. Nedićeve Srbije, dok će se neke granične oblasti zahvatati samo ukoliko su potpadale pod nadležnost PK KPJ za Srbiju, odnosno odgovarajućih okružnih komiteta.

* Osnivački kongres KP Srbije, 6; dr Milan Borković, SKOJ i omladinski pokret u Srbiji 1941—1945, 1970, 58—73.

⁴ Vojni komitet pri PK KPJ za Srbiju, koji je obrazovan početkom maja, sačinjavali su: Spasenija Babović, Sreten Zujović, Branko Kršmanović, i Filip Kljajić. U toku maja vojni komiteta se stvaraju i pri okružnim komitetima KPJ. — U Izvorima i literaturi o ovom pitanju, pored termina »vojni komitet« nalazi se i termin »vojna komisija«. Nije utvrđeno da li, pored terminološke, postoji i neka druga razlika između tih organa. Osim toga, sreće se i naziv »sekcija za vojne pripreme«. Najverovatnije se radi o organima koji su se različito nazivali ali su obavljali iste zadatke. — Upor. : dr Jovan Marjanović, Ustanak i narodno-oslobodilački pokret u Srbiji 1941, Institut društvenih nauka, Odeljenje za istorijske nauke, Beograd, 1963 (u daljem tekstu: Ustanak), 81—86; Aleksandar Vitorović, Srbija u NOB, Centralna Srbija, Nolit-Prosveta, Beograd, 1967, 50; Nikola Ljubičić i dr., Užice 1941, ustanak u užičkom kraju, Vojno delo, Beograd, 1961, 65.

* Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije (u daljem tekstu: Zbornik NOR), I/1, 11—17.

• Isto, 29—31.

7 U stvari, još 6. aprila pre podne članovi PK KPJ za Srbiju sastali su se sa nekim članovima CK KPJ da bi se dogovorili šta da se radi u datoj situaciji. Zatim su održali jedan širi sastanak sa članovima MK i nekim partijskim aktivistima. Na tom sastanku su određeni neposredni zadaci Pokrajinskog i Mesnog komiteta, odnosno partijskih organizacija u vezi sa izbijanjem rata. Pored ostalog, zaključeno je da se, u slučaju raspada vojske, pristupi prikupljanju oružja, odnosno da se oružje ne predaje neprijatelju i da se izbegava zarobljavanje. Ovo je bila partijska direktiva koju su članovi PK i MK trebali da prenesu na sve komuniste. Detaljnije o tome vid.: Jovan Marjanović, Beograd, Beograd, 1964, 62—63.

* Zbornik NOR, I/1, dok. 17; Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Arhiva NOR-a (u daljem tekstu: AVII, ANOR), stenografske beleške (u daljem tekstu: sten, bel.), 3—1/2, 4—2/2, k. 1896; 10—10/4, k. 1985; Revolucionarni radnički pokret u kraljevačkom okrugu (materijal za pisanje monografije), Beograd, 1961, 11; Bogdan Lekić, Beogradska partijska i skojevska organizacija 1941. na izvršavanju nekih vojnih zadataka, Godišnjak grada Beograda (u daljem tekstu: GgB), knj. VIII, 1971, 117—124; Milica Rajčević, Oblici akcija i metoda otpora protiv okupatora i kvadringa u Beogradu 1941—1944, Istorijski arhiv Beograda, Beograd, 1971, 61, 69; Cedomir Đurđević, Komunistička partija Jugoslavije — organizator i nosilac NOP-a u Beogradu od 1941—1944 (sa osvrtom na period od 1929—1941. godine) Beograd u ratu i revoluciji 1941—1945, 20; Ustanak naroda Jugoslavije 1941, Zbornik (u daljem tekstu: Ustanak 1941), Vojno delo, Beograd, 1963, knj. 1, Voja Leković, Do odlaska iz Beograda, 20.

• U izvorima i literaturi se sreću različiti nazivi za ove formacije, kao npr.: udarne (borbene, vojno-revolucionarne) grupe; oružane grupe i desetine; udarne (vojne, borbene) desetine, mesne desetine odnosno grupe i si. Pored gradova, one se formiraju i u selima, i to ne samo u fazi priprema već i u kasnijem periodu okupacije.

• " Formiranje ovakvih jedinica pristupilo se iz uverenja da će Crvena armija brzo napredovati i da će takve jedinice u gradu biti potrebne, ali su one kasnije rasformirane. Cedomir Đurđević, n. čl., 24.

11 AVII, ANOR, 1—27/4, k. 1982; 4—3/2, k. 1983; 1—2/9, k. 1980; 1—10/3, k. 1985 (sten, bel.); Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije (u daljem tekstu: IIRPS), M. OKL, 4 i 5; M. OKK, 21; M. OKZa, 35; Slobodan Bosiljičić, Srbija u NOB, Istočna Srbija, Nolit-Prosveta, Beograd, 1963, XXV, 11; N. Ljubičić i dr., n. d., 79—80; Dragoslav Parmaković, Mačvanski partizanski odred, Sabac, 1973, 169—170, 195—197; Stojan Nikolić, Narodnooslobodilačka borba u leskovačkom kraju u 1941. godini, Leskovački zbornik, I, 1961, 48; Toma Rasulić, Hronika Zvezdare, Beograd, 1971, 97—98; Dragan Mitić, Partijska organizacija Beograda od maja do novembra 1941. godine, Ustanak 1941, IV, 708—710; Izjava Dragana Mitića o radu partijske organizacije na području grada Beograda od maja do novembra 1941 (IIRPS, M. MKB, 90).

11 Detaljnije podatke o radu ilegalnih kurseva u Beogradu (imena rukovodilaca, stanovi u kojima su se održavali i dr.) dao je Bogdan Lekić u n. čl., 116—117.

11 Spasenija Babović, n. čl. 40—41; Jelena Popović, Utešće žena Beograda u narodno-oslobodilačkom pokretu 1941—1945, 147; Jovan Marjanović, Beograd, 85—86; Toma Rasulić, n. d., 11; Dragoslav Parmaković, n. d., 142—143; N. Ljubičić i dr., n. d., 62, 66; Cačanski kraj u NOB, 40; dr. Milan Borković, n. d., 52—53; Grada za Cačanskog odreda — žene, reg. br. 523; dr. Stevan Ignjić i dr., Ivanjica, Beograd, 1972, 293—294; AVII, ANOR, reg. br. 4—1/2, k. 1986 i 4—1—10/5, k. 1987 (sećanja učesnika); Đurđević Cedomir, n. čl., 20.

11 Ovo je jedna od mogućih varijanti grupisanja vrsta otpora s obzirom na razvijene oblike u kojima se ispoljavao. Dok su prve dve grupe (oružane akcije i sabotaže i diverzije) već po svojim nazivima dovoljno jasno determinisane, treća grupa (ostali oblici otpora) obuhvata sve one oblike (i aktivne i pasivne) koji najčešće nisu bili srodni ni po svom karakteru, načinu i mestu izvođenja, korišćenim sredstvima, niti po broju učesnika. Međutim, zajedničko obeležje svih tih »ostalih« vidova otpora bilo je, najgrublje rečeno, slabljenje okupacionog sistema s jedne i šira mobilizacija gradskog stanovništva za NOP, s druge strane.

• Detaljnije o tim pripremama vidi: Dušan Gvozdenović, Otpor stanovništva okupirane Srbije 1941—1944. godine (neobjavljen magistarski rad), Beograd, 1974, 107—108.

« Voja Leković, n. čl., 10; AVH, ANOR, »—9/2, k. 1986 (sećanja učesnika), IIRPS, M.OKL, 5; Leskovački zbornik, VI, 1966, 5—20.

11 Tim povodom nemačka Feldkomandantura u Nišu objavila je plakat sa saopštenjem da je atentator učenjen na 100.000 dinara. O broju žrtava postoje različiti podaci. Prema nekim našim izvorima ubijeno je 19 a ranjeno više nemačkih oficira, dok nemački izvori govori o manjem broju žrtava. Vid.: AVII, NAW-T-312, r. 425, s. 8003096; Zbornik NOR, XIII/1, 285; AVII, ANOR, 1—4, k. 1980 (izjave A. Vojinovića i Razumenke Petrović); D. Zivković i dr., Niš u vihoru oslobodilačkog rata, Niš, 1968, 167—170.

• Novo vreme, 14. jula 1941; AVII, ANOR, 1—7/4, k. 1980; 4—37/2, k. 1981 (sten, bel.); Slobodan Nestorović, Pod Hisarom, Beograd, 1972, 182; AVII, ANOR, 1/4, k. 52; AVII, Nedićeva arhiva (u daljem tekstu: Nda), 30/3—22, k. 19; 36/1—1, k. 51; 37/1—2, k. 51; 38/1—1; 4/1—20, k. 52; 11 A—1, k. 26; Zbornik NOR, I/1, dok. 146.

11 AVÜ, Nda, 4/1—29, k. 52. — Likvidaciju neprijateljevih špijuna vršili su i borci NOP odreda. Karakterističan je primer dvojice špijuna koji su ubačeni od strane nemačkog okupatora, pljačkali narod na terenu Rasine, predstavljajući se kao partizani, s očiglednom namerom da u narodu kompromituju Rasinski NOP odred. Krajem septembra ovi špijuni su uhvaćeni i streljani, a u selu Veliki Siljegovac tim povodom je održana konferencija na kojoj je seljacima objašnjena ova mera. AVÜ, ANOR, 1—6/5, k. 1988 (sten, bel.).

U jesen 1941. partijska organizacija Zemuna je odlučila da likvidira špijuna i provokatora Uroša Babića, koji je po nalogu policije uspeo da se uvuče u omladinsku organizaciju fabrike »Ikarus«. U ovom atentatu Babić je bio samo ranjen. 2 Atanacković, Zemun i okolina u ratu i revoluciji, 1962, 78.

Pripadnici ilegalne gradske čete u Prokuplju uhvatili su vođu ljotičevske mesne organizacije, Aleksandra Nikolića koji je, kao nemački špijun, završio obavestajni kurs za borbu protiv partizana u Nišu. On je priznao da postoji plan za likvidaciju istaknutih partijskih aktivista u Prokuplju. Sproveden je u štab Odreda na Pasjači i streljan. Tih dana, je, zbog otvorene saradnje sa okupatorom, izveden iz grada i streljan podoficir Dušan Pavlović. Slobodan Nestorović, n. d., 216—217.

⁸⁰ Arhiv Srbije (u daljem tekstu: AS), fond Vlada Milana Nedića, f. 1. k. 35A; AVII, Nda, 5/1—1, k. 1.

⁸¹ AVII, Nda, 49/1—3, k. 5; AVII, ANOR, 1—13/4, k. 1980 (sten, bel.); AVII, NAW-T-312, r. 452, s. 80030069—70; IIRPS, M. MKB, 82, f. 1 i 154, f. 2; Zbornik NOR, I/1, 188, 201, 346, 385, 387, 520—521; 1/2, 313, 353; Novo vreme, 3. X 1941; B. Lekić, n. čl., 133, 150—152; Voja Leković, n. čl., 10, 13, 26.

⁸² U prvim mesecima okupacije izvođene su i akcije za oslobodenje ratnih zarobljenika koji su korišćeni za raščišćavanje ruševina i druge radove. Bilo je i pojedinačnih uspešno izvedenih pokušaja bekstva zarobljenika iz prihvatnih logora. U Beogradu je zabeleženo više slučajeva bekstva koja su organizovali aktivisti. Prebeglim zarobljenicima obezbeđivano je i civilno odelo radi lakšeg kretanja, a takođe hrana, novac i cigarete. Pretpostavlja se da je sa beogradskih gradilišta izbavljeno oko 200 zarobljenika. Detaljnije o tome vid.: Toma Rasulić, n. d., 85; Beograd u ratu i revoluciji 1941—1945, 56; Bogdan Lekić, n. čl., 132; Miodrag Simić, Obnova rada školstva u okupiranom Beogradu u 1941. godini (seminarski rad).

¹³ Zbornik NOR, I/1, 32—35. Detaljnije o tome vid.: IIRPS, M. MKB, 90; Spasenija Babović, n. čl., 44—56; Voja Leković, n. čl., 27—28; Jovan Marjanović, Beograd, 121—124; Ustanak 1941, IV, 710—711.

^u AVII, Nda, 14/1—1, k. 26; IIRPS, M. OKZa, 12, str. 34 (sten, bel.); Aleksandar Vitorović, n. d., 78; AVII, Nda, 2/2—3, k. 26.

¹⁵ Za vreme napada na Bogatić (7. avgusta) jedna grupa je imala zadatak da otvori zatvor i pusti zarobljenike. Pominje se i smeli poduhvat seljaka koji su uspeali da oslobode taoce pokupljene iz mačvanskih sela. — prilikom oslobodenja Prokuplja (9. oktobra) jedna četa Kukavičkog NOP odreda zauzela je zgradu Sreskog načelstva i oslobodila 26 zatvorenih simpatizera NOP-a i talaca. — Plan za napad na niški Kazneni zavod postojao je još u drugoj polovini 1941. godine. Naime, krajem septembra rukovodstvo Topličkog NOP odreda bilo je donelo odluku za ovaj poduhvat, ali se od napada moralo odustati u poslednjem času jer je neki izdajnik o tome obavestio Nemce. AVII, ANOR, 1—5/3, k. 1988 (sten, bel.); 8—5/3, k. 1981; AS, Zbornik štampe 1941—1944, br. 17, reg. br. 9546; S. Nestorović, n. d., 200—201.

⁸⁶ Slobodan Bosiljić, n. d., 8.

⁸⁷ Toma Rasulić, n. d., 191, 193, 356—357; D. Živković i dr., 191.

⁸⁸ Milica Rajčević, n. čl., 73; Žarko Atanacković, n. d., 77—79; dr. Milan Borković, n. d., 50; Živković D. i dr., n. d., 176—177.

⁸⁹ Žarko Atanacković, n. d., 78; Živković D. i dr., n. d., 176—177, 186—187; Jeronije Vujić i dr., Valjevo grad ustanika, Kultura, Beograd, 1967, 325, 470.

⁹⁰ Bogdan Lekić, n. čl., 159; Milica Rajčević, n. čl., 73; dr. Milivoje Perović, Leskovac u ratu i revoluciji, Beograd, 1968, 109—110.

³¹ Dr Miodrag Hadži Ristić, Podsetnik iz revolucionarne prošlosti železničara Jugoslavije, Beograd, 1970, 36—38; Železničari Niša u radničkom pokretu i revoluciji 1918—1945, Prosveta, Niš, 1962, 131, 149; Čačanski kraj u NOB 1941—1944, hronologija događaja, 74; Bogdan Lekić, n. čl., 158; Železničari Kosova i Metohije u naprednom radničkom pokretu i narodnooslobodilačkoj borbi (1918—1945) sa posebnim osvrtom na položaj železničara Srbije u periodu 1918—1941, Beograd, 1967, 152, 162; Milica Rajčević, n. čl. 73.

³⁸ Milica Rajčević, n. čl., 68—69, 74; Toma Rasulić, n. d., 241; Jelena Popović, n. čl., 147; Revolucionarni radnički pokret u kraljevačkom okrugu (materijal o delatnosti KPJ), 1961, 34; Živković D. i dr., n. d., 199—200.

⁸³ Jovan Marjanović, Beograd, 125; Milica Rajčević, n. čl., 72—74; Jelena Popović, n. čl., 147.

³⁴ Detaljnije o tome vid.: dr Jovan Marjanović, Biograd, 131—132 i Žarko Atanacković, n. d., 74—75.

³⁵ U odeljenju bravarnice i kovačnice niške Mostovske radionice, na primer, izrađivani su na ovaj način specijalni ključevi za odšrafljivanje i demontiranje železničkih šina kao i »ježevice« za bušenje automobilskih guma. U kovačkim radnjama u Prokuplju aktivisti NOP-a su izrađivali metalne kutije koje su, napunjene eksplozivom, korišćene za miniranje mostova i drugih objekata. Živković D. i dr., n. d., 185; dr. Milivoje Perović, Leskovac u ratu i revoluciji, 111—112; Jovan Marjanović, Beograd, 133; Slobodan Nestorović, n. d., 197.

³⁶ Početkom novembra 1941. u Vojnotehničkom zavodu u Obiliću, kod Kruševca, došlo je do eksplozije u kojoj je uništeno oko 80.000 kg baruta i 12.000 kg dimnih sveća. Iz raspoloživih izvora, međutim, ne vidi se da li je u pitanju bila diverzija ili je do eksplozije došlo usled nepažnje. Zbornik NOR, XII/1, 617.

IIRPS, M. MKB, f. 2, 154; AS, Zbirka štampe 1941—1944, f. 17, br. 4592; Zbornik NOR, I/1, str. 24—25; I/1, 126; 1/2, dok. 94; XII/1, 617; Žarko Atanacković, n. d., 74, 79—80; Jovan Marjanović, Beograd, 112; Bogdan Lekić, n. čl., 154; dr. Jovan Marjanović, Ustanak, Čačanski kraj u NOB, 63; Živanović Boško i dr., Pomoravlje u narodnooslobodilačkoj borbi 1941—1945, 1961, 148—149; Grada za monografiju Čačanskog okruga (Partija i SKOJ), 21; Hronologija NOB, 119.

¹¹ Čačanski kraj u NOB, 57; Hronologija NOB, 65; AVII, ANOR, 2—5/3, k. 198 (sten, bel.); Stojan Milenković, Akcije skojevskih udarnih grupa u leskovačkom kraju 1941, Ustanak 1941, n. 652, dr. Milivoje Perović, n. d., 110—111; Stojan Nikolić, n. čl., 49—50; AVII, Nda, 29/4—1, d. 20A; IIRPS, M. MKB, 98, br. 11480, f. 2; Milica Rajčević, n. čl., 72; Toma Rasulić n. d., 248; Zbornik NOR, I/1, dok. 146; 1/2, dok. 94; Aleksandar Vitorović, n. d., 68—70, 78; Dragoslav Parmaković, n. d., 141—142; AVII, ANOR, 1—4—5/1, k. 1985 (sten, bel.); Zbornik NOR, XII/1, dok. 108; I/1, str. 83, 91; dr. Nikola Jončić Koča, Kraljevo u ustanku i revoluciji, Kraljevo i okolina, 371.

" Zbog nepotpunih izvora teško je ustanoviti tačan broj uništenih odnosno oštećenih nemačkih vozila u 1941. Prema izjavama aktivista smatra se da je samo za prvih deset dana jula zapaljeno oko 200 vozila (računajući i ona koja su izgorela prilikom diverzija na garaže). Detaljnije o paljenju nemačkih vozila u Beogradu vid.: Bogdan Lekić, n. čl., 153—154. Autor je u tom radu registrovao 1 lokacije gde su ove akcije vršene, pa čak, gde je to bilo moguće, 1 imena učesnika udarnih grupa.

IIRPS, M. MKB, 87; AVII, Nda, reg. br. 23/4—3, 26/4—2, 28/4—1, k. 20A; 1/1—1, k. 26; AS, Zbirka štampe i saopštenja 1941—1944, br. 4601; AVII, ANOR, 7—1/3, k. 1985; 1—7/3, k. 1987; Vojislav Nanović, Aktivnost srednjoškolske organizacije SKOJ-a u Beogradu od 6. aprila do novembra 1941, GgB, VIII, 1961, 123; Pero Damjanović, Na ulicama okupiranog ali nepokorenog Beograda 1941. godine, Ratna sećanja, knj. 3, 259—163; dr. Jovan Marjanović, Beograd, 117—18, 130—131, 136, 147; Toma Rasulić n. d., 158—159, 240—241; Zivković D. i dr., n. d., 185; dr. Milivoje Perović, n. d., 169—170; Bogdan Lekić, n. d., 137—138, 146, 153—154.

" Toma Rasulić, n. d., 252—256; Jovan Marjanović, Beograd, 119.

" IIRPS, M. MKB, 81, f. 1, br. 11474; 87, f. 1, br. 1183 (izjave učesnika); AS, Zbirka štampe 1941—1944, f. 23, br. 4601; AVII, Nda, 2/3—1; 29/4—2, k. 20A; Zbornik NOR, I/1, dok. 117; 1/2, dok. 94; Jovan Marjanović, Beograd, 112, 114, 117—119, 130—131, 134—136, 172; Bogdan Lekić, n. čl., 136—137, 152—153; Hronologija Beograda, 226—230.

" Akcije ove vrste neki autori svrstavaju u sabotaze, iako su to po svom karakteru diverzantske akcije. Za sabotaze smo istakli da ih izvode aktivisti NOP-a zaposleni u fabri-kama, preduzećima i ustanovama, dakle, tamo gde oni rade. Takav uslov ne postoji kada je reč o oštećenju i sečenju TT linija, jer ove akcije najčešće izvode udarne grupe formirane na teritorijalnom principu; one su takođe bile korlšćene i za druge oblike diverzija. Iz tih razloga i paljenje okupatorske i kvinslinške štampe ne može se smatrat sabotaznom već diverzantskom akcijom.

" Obaveštajno odeljenje komandanta oružanih snaga na Jugoistoku u dnevnom izveštaju Vrhovnoj komandi od 30. X 1941. obavestilo je da je »telefonska linija Beograd—Zagreb—Berlin i Beograd—Novi Sad—Budimpešta do 30. oktobra u prekidu zbog sabotaze«. AVII, NAW-T-312, r. 425, s. 8002989.

" AS, fond PKS, 51, 118, 155; AS, M. OKVr., br. 3, str. 2; M. MKB, 118, 129, f. 2; M. OKK, 16; AS, fond Vlada M. Nedića, 2/1—404—414, k. 35; f. 1, k. 35A; f. 17 MUP; AVII, ANOR, 1/4, k. 52; 1—6/4, 2—6/3, k. 1980 ; 4—36/2, k. 1981; 2—10/1, 4—1/2, k. 1988 (sten, bel.); AVII, Nda, 37/4—1, 48/5—1, k. 19; 27/4—1, k. 20A; 20/1—1, k. 26; 17/1—1, k. 51; AVII, NAW-T-312, r. 425, s. 8002989, 8003043—4, 8039480—85, 8003103; Zbornik NOR, I/1, dok. 115, 191, str. 402;

Leskovački zbornik, II, 1962, 106—107; Čačanski kraj u NOB, 41, 61—62; A. Vitorović, n. d., 75; Toma Rasulić n. d., 86, 87, 180, 241—42, 244—45, 248, 257; Hronologija NOR, 332; Bogdan Lekić, n. čl., 143—144; dr. Jovan Marjanović, Beograd, 89, 111—12, 115, 131, 134, 136—37, 147; Beograd u ratu i revoluciji, 71; mr. Gojko Jakovčević i mr. Gojko Miljanić, Neki oblici otpora stanovništva na okupiranoj teritoriji 1941—1945, 1972, 14—15; Vojislav Nanović, n. čl., 120—121.

" IIRPS, (M. OKVr., 3, str. 7; M. OKK, 16; M. MKB, 21, br. 11462; 71, br. 11403; 90, 118 (sten, bel.); AS, MUP, br. 17; Zbirka štampe 1941—1944, br. 23, br. 974; AVII, ANOR, 9—5/1, k. 1988; 2—6/3, k. 1980; 4—36/2, k. 1981; 9—1/1, k. 1985 (sten, bel.); AVII, Nda, 15/1—1, k. 51; 2/1—6, k. 52; 6/1—1, k. 28 (mesečni izveštaji policije); AVII, NAW-T-501, r. 295, s. 000135; NAW-T-312, r. 454, s. 8039480; dr. Jovan Marjanović, Beograd, 119—120; 162; Zarko Atanacković, n. d., 106—107; Beograd u ratu i revoluciji, 70, 72; Bogdan Lekić, n. čl., 138, 142; dr. Milivoje Perović, n. d., 110; Jordan Jović, Vlasotince i okolina u 1941. godini, Leskovački zbornik, VI, 1966, 29—43; Miodrag Simić, n. čl.; Toma Rasulić, n. d., 144—150; Zivković D. i dr., n. d., 150; dr. Nikola Jončić Koča, n. d., 369; Hranislav Rakić, Rad KPJ u leskovačkom okrugu u 1941. godini, Leskovački zbornik, VI, 1966; dr. Milan Borković, n. d., 100; Hronologija Beograda, 227.

" AS, Zbirka štampe 1941—1944, f. 17, br. 982, 2173, 9230; Fond Vlade Milana Nedića, f. 3, II, 253, 373; IIRPS, M. MOKB, 37; M. MKB, f. 4, br. 323; AVII, ANOR, 1—2/2, k. 1980; 2—22/5, k. 1987; AVII, Nda, 27/1—1, 40/3—1, k. 19; 12/1—1, 16/5—1, 46/2—1, k. 26; 16/5—1, k. 34; 54/5—1, k. 19; 18/19—1, k. 32 II; AVII, NAW-T-312, r. 425, s. 8002948—49; s. 8003049—59; Zbornik NOR, I/1, dok. 13; dr. Milivoje Perović, n. d., 168—169; Toma Rasulić, n. d., 274, 249, 282—84; Ustanak 1941, II, 652—57; Bogdan Lekić, n. čl., 158—159; Jovan Marjanović, Beograd, 74; dr. Nikola Jončić Koča, n. d., 371—372; Zarko Atanacković, n. d., 76; Jordan Jović, n. čl., 37; Milica Rajčević, n. čl., 72; Zivanović Boško i dr., n. d., 146—148; Grada za monografiju Čačanskog okruga (Partija i SKOJ), 70; Aleksandar Vitorović, n. d., 71; Čačanski kraj u NOB, 60, 74; Hronologija NOB, 119; Hronologija Beograda, 226.

SADRŽAJ

<i>Dobrivoje SEKULOVIC</i> VRNJACKA BANJA I OKOLINA U VREME UZICKE REPUBLIKE	5
<i>Nikola ZIVKOVIĆ</i> PRIVREDNA AKTIVNOST NOO I DRUGIH DRUŠTVENOPOLITIC- KIH ORGANIZACIJA NA OSLOBOĐENOJ TERITORIJI UZICKE REPUBLIKE —————	17
<i>Milan ĐOKOVIC</i> PRVA AGRARNA REFORMA U UZICKOJ REPUBLICI — — — —	31
<i>Branko MEDIĆ</i> ZELEZNICARI U ORUŽANOM USTANKU U ZAPADNOJ SRBIJI —	35
<i>Miloljub PANTOVIC</i> OSTVARIVANJE SOCIJALNE POLITIKE U OSLOBOĐENOM CACKU	47
<i>Jaroslav DASIĆ</i> PRIVREDNA DELATNOST U OSLOBOĐENOM CACKU 1941. GODINE	55
<i>Jovan RADOVANOVIĆ, pukovnik</i> SANITETSKA SLUŽBA U PARTIZANSKIM JEDINICAMA NA OSLO- BOĐENOJ TERITORIJI UZICKE REPUBLIKE — — — — —	69
<i>Milutin JAKOVLJEVIC</i> <i>Milan ĐOKOVIC</i> ORGANIZOVANJE OMLADINSKIH RADNIH BRIGADA U UZICKOJ REPUBLICI _ — — — _ — _ — — —	— 83
<i>Bane MILAŠINOVIĆ</i> PARTIZANSKE AKCIJE U OKUPIRANOM KRALJEVU 1941. GODINE	91
<i>Dr Milan BORKOVIĆ</i> NAPORI NEMACA I KVISLINGA DA OBRAZUJU NEDICEVU VLA- DU RADI UGUSENJA NOP-a U SRBIJI — — — — —	103
	421

<i>Sekula JOKSIMOVIĆ</i>	
NOP U SRBIJI I ODNOSI PREMA NEMAČKOM OKUPATORU U VEZI S RAZMENOM ZAROBLJENIKA _ _ _ _ _	117
<i>Branko LATAS, potpukovnik</i>	
DRAŽA MIHAILOVIĆ I NEMCI U VREME UZICKE REPUBLIKE —	125
<i>Dr Blagoje STOKIĆ</i>	
MASOVNO STRELJANJE GRAĐANA U KRAGUJEVCU 21. OKTOBRA 1941. GODINE _ _ _ _ _	139
<i>Milun RAONIĆ, profesor</i>	
ZLOČINI ČETNIKA DRAŽE MIHAILOVICA U UZICKOM KRAJU 1941. GODINE — — —	— 151
<i>Miloš V. PANTELIC</i>	
ZLOČINI NEMACA U DRAGINCU I OKOLINI 1941. GODINE — —	159
<i>Milan OBRADOVIC</i>	
BEZBEDNOSNO-OBAVEŠTAJNE MERE NOP-a U ZAŠTITI SLOBODNE TERITORIJE UZICKE REPUBLIKE _ _ _ _ _	167
<i>Vojislav SUBOTIĆ, pukovnik</i>	
OBAVEŠTAJNA I VOJNOOBAVEŠTAJNA DELATNOST NOP-a ZAPADNE SRBIJE 1941. GODINE _ _ _ _ _	179
<i>Obren Z. ĐORĐEVIĆ</i>	
OBAVEŠTAJNA SLUŽBA I SLUŽBA BEZBEDNOSTI U UZICKOJ REPUBLICI	187
<i>Antun MILETIĆ, potpukovnik</i>	
MERE I SREDSTVA VERMAHTA PROTIV UZICKE REPUBLIKE U JESEN 1941. GODINE — — —	201
<i>Obrad B-JELICA</i>	
NEMACKA OFANZIVA NA SLOBODNU TERITORIJU ZAPADNE SRBIJE _ _ _ _ _	215
<i>Aleksandar JEVTIĆ</i>	i
BORBE VALJEVSKOG PARTIZANSKOG ODREDA U VREME UZICKE REPUBLIKE — — — — —	225
<i>Mirko ĆUKOVIĆ</i>	
PARTIZANSKE JEDINICE IZ SRBIJE NA SLOBODNOJ TERITORIJI U SANDŽAKU _ _ _ _ _	237
<i>Ljubo MLAĐENOVIC</i>	
BORCI UZICKE REPUBLIKE U KONCENTRACIONIM LOGORIMA U NORVEŠKOJ 1942—1945 — _ — _ —	249
<i>Gojko SKORO, profesor</i>	
UZICKI PARTIZANI U KONCENTRACIONOM LOGORUNA BANJICI 265	

<i>Dr Enver REDŽIĆ</i> FAKTOR TRADICIJE U SVJETLU POJAVE I ZNAČAJA UŽIČKE RE- PUBLIKE —————	279
<i>Milan M. MILADINOVIC</i> MARKSISTIČKO OBRAZOVANJE I VASPITANJE U UZICKOJ RE- PUBLICI —————	295
<i>Mr Milan MATIC</i> ŠTAMPA NOP U VREME UZICKE REPUBLIKE —————	309
<i>Stojadin KOSTIČ, profesor</i> KULTURNA I UMETNICKA DELATNOST U PARTIZANSKOM UZICU 1941 —————	319
<i>Prof. dr Mate ZANINOVIC</i> ODGOJ, ŠKOLA I KULTURNO-PROSVJETNA DJELATNOST U HRVATSKOJ I BOSNI I HERCEGOVINI 1941. GODINE ————	333
<i>Mr Savo ANDRIĆ</i> KNJIŽEVNE PRILIKE U SRBIJI U GODINI USTANKA 1941. — —	343
<i>Mr Milutin PAŠIĆ</i> UZICKA REPUBLIKA U RATNIM DNEVNICIMA —————	355
<i>Mr Milan TRIPKOVIC</i> DNEVNIK 1941. DRAGOJLA DUDICA — ISTORIJSKI IZVOR O USTANKU U SRBIJI —————	369
<i>Milutin JAKOVLJEVIC</i> DELOVODNI PROTOKOL CACANSKOG NOO — JEDINSTVEN DO- KUMENT IZ VREMENA UZIČKE REPUBLIKE —————	377
<i>Dobrivoje BLAGOJEVIĆ</i> KULTURNO-PROSVETNA AKTIVNOST U OSLOBOĐENOM CACKU I OKOLINI —————	383
<i>Milojko P. DOKOVIC</i> UZICKA REPUBLIKA U LITERATURI —————	387
<i>Dragan DRAGOJLOVIC</i> UZICKA REPUBLIKA I NEGOVANJE REVOLUCIONARNIH TRADI- CIJA —————	403
<i>Mr Dušan GVOZDENOVIĆ, pukovnik</i> OTPOR STANOVNIŠTVA U GRADOVIMA I DRUGIM MESTIMA SRBIJE —————	407